NATIONAL ACADEMY of SCIENCES of UKRAINE
INSTITUTE of ARCHAEOLOGY

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ARCHAEOLOGY and EARLY HISTORY of UKRAINE

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

3 (56) • 2025

SCIENTIFIC JOURNAL • FOUNDED IN 2011
PUBLISHED FOUR TIMES PER YEAR • KYIV

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ • ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК • КИЇВ

Volume editor
Serhii PAVLENKO, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

EDITORIAL BOARD
Vitalie BÂRCĂ, PhD, Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History of Cluj-Napoca

Alla BUJSKIKH., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Serhii GORBANENKO (*executive secretary*), Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Peter GOLDEN, Professor, Rutgers University, USA

Larysa KULAKOVSKA, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Giedre MOTUZAITE-MATUZEVICIUTE, PhD, Institute of History of Lithuania

Aleksandr NAYMARK, Professor, Hofstra University, USA

Marek OLBRICHT, Professor, Rzeszów University, Poland

Marta POŁTOWICZ-BOBAK, Dr. hab., Rzeszów University, Poland

Inna POTEKHINA, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Yurii RASSAMAKIN, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Ihor SAPOZHNYKOV, Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Oleksandr SYMONENKO (*editor-in-chief*), Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Serhii SKORY, Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Anatoly KHAZANOV, Professor, University of Madison — Wisconsin, USA

Svend HANSEN, Prof. Dr. Dr. h. c., Deutsches Archaeologisches Institut, Germany

Jan CHOCHOROWSKI, Professor, Jagelloński University, Poland

Viktor CHABAI, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Michael SHENKAR, Professor, Hebrew University in Jerusalem, Israel

Редактор випуску
ПАВЛЕНКО Сергій, Інститут археології НАН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
БИРКЕ Віталій, доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ Алла, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГОРБАНЕНКО Сергій (*відповідальний секретар*), кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ҐОЛДЕН Пітер, професор, Університет Ратґерс, США

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗЄВІЧЮТЕ Гідре, доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК Алєксандр, професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ Марек, професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК Марта, професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ Ігор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СИМОНЕНКО Олександр (*головний редактор*), доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ Анатолій, професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН Свенд, доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, Німеччина

ХОХОРОВСКІ Ян, професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР Міхаель, професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

ARCHAEOLOGY AND EARLY HISTORY OF UKRAINE
Scientific journal on problems of archeology and ancient history

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

For the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Founder and Publisher:
Institute of Archaeology
of the National Academy of Science of Ukraine

Media identifier:
R30-02355, Decision N 28, 11.01.2024

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології й давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Засновник і видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Ідентифікатор медіа:
R30-02355, Рішення № 28 від 11.01.2024 р.

The official website of the journal | Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
The official page of the journal | Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] — Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України» [http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

All materials are reviewed

Published by the resolution
of the editorial board of journal

All rights are reserved. Reprint is possible with
the consent of the editors and authors of the papers

Усі матеріали рецензовано

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

alt > bank
більше ніж просто банк

Published with the financial support
of «ALTBANK».
Banking license № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Виходить за фінансової підтримки
Акціонерного товариства «АЛЬТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Published with the informational
support of NGO
«Ukrainian Association of Archaeologists»

СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online)

© INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE, 2025 © ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2025

Редактор *Н. Малішевська*; рисунки *авторські*; верстка *С. Горбаненка*

Підписано до друку 06.10.2025. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 35. Обл.-вид. арк. 40,2. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
e-mail: bookovych@gmail.com
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

СТАТТІ | ARTICLES

РЕЙДА Р., ГЕЙКО А., САПЄГІН С. Декор фасетованих глеків черняхівської культури (за матеріалами Дніпровського Лісостепового Лівобережжя) 5
REIDA R., HEIKO A., SAPIEHIN S. Decor of Faceted Jugs of the Chernyakhiv Culture (the Case Study of the Dnipro Left Bank Forest-Steppe Region)

СЕРГЄЄВА М. Знаряддя праці з кістки та рогу у Київській Русі (за матеріалами Середнього Подніпров'я) 22
SERGEEVA M. The Bone and Antler Tools in Kyiv Rus (the Case Study of the Middle Dnipro Area)

ПРИЩЕПА Б.†, ПРИЩЕПА О. Керамічні комплекси кінця XIV — першої третини XVI ст. з Волині 42
PRYSHCHEPA B.†, PRYSHCHEPA O. Volhynian Ceramic Complexes of the Late 14th — First Third of the 16th Centuries

КОРОЛЕНКО Я. Підземні споруди Вінниці як елемент історичного міського середовища 61
KOROLENKO Ya. Underground Structures of Vinnytsia as an Element of the Historical Urban Environment

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ | PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я., ДЕРЕВ'ЯНКО О. Про трапецієподібну підвіску із поселення празької культури Хрінники 8 79
VOLODARETS-URBANOVYCH Ya., DEREVIANKO O. The Decorated Trapezoidal Pendant from the Prague Culture Settlement of Khrinnyky 8

АКСЬОНОВ В. Наборний пояс пересічного аланського населення салтівської культури (за матеріалами Старосалтівського, Рубіжанського та Верхньосалтівського некрополів) 94
AKSIONOV V. The Belt Set of Common Alanic Population of the Saltovo Culture (the Case Study of the Staryi Saltiv, Rubizhne, and Verkhnii Saltiv Burials)

КОЛОДА В. Родинний поминально-культовий комплекс зі Старої Покровки (Харківщина) 107
KOLODA V. The The Family Memorial and Cult Complex from Stara Pokrovka (Kharkiv Region)

ПУГОЛОВОК Ю. Прикордонне суспільство: постмонгольське населення Глинського археологічного комплексу 118
PUHOLOVOK Yu. Frontier Society: the Post-Mongol Population of the Hlynsk Archaeological Complex

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ | RECENT RESEARCH

ДЯЧЕНКО Д. Предмети озброєння східнобалтійського походження на теренах Південної Русі 137
DIACHENKO D. Weapons of East Baltic Origin in the territory of Southern Rus'

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2025

ПЕТРАШИНА П., ВОЛКОВ А. Атрибутація димленого глечика з археологічних досліджень об'єкту початку XVIII ст. на Кам'янській Січі 165
PETRASHINA P., VOLKOV A. Attribution of the Jug with Smoky Surface from Archaeological Research of the Early 18th Century Site at the Kamyanska Sich

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ | ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

БАШКАТОВ Ю., СЛОБОДЯН Т. Поховання з Івківців як індикатор престижу: між соціальним статусом і біологічною ідентичністю 174
BASHKATOV Yu., SLOBODIAN T. The Ivkivtsi Burial as an Indicator of a Prestigious: Between Social Status and Biological Identity

ПОТАПОВА А. Лікувальні практики Русі 190
POTAPOVA A. Healing Practices in Rus'

БІБІКОВ Д., ШЕКЕРА Н., ГОРБАНЕНКО С., КУБЛІЙ М. Комплексні дослідження посаду Давнього Вишгорода у 2023—2024 рр. 207
BIBIKOV D., SHEKERA N., GORBANENKO S., KUBLIY M. The Integrated Research of the Posad (Suburb) of Old Vyshhorod in 2023—2024

ДИСКУСІЇ | DISCUSIONS

КУШТАН Д. Кому належав Василицький скарб? 220
KUSHTAN P. Who Owned the Vasylytsia Hoard?

ГУЛЕВИЧ В. «Фортифікаційна лінія» Великого князівства Литовського, або рефлексії на статтю С. Біляєвої 230
GULEVYCH V. «Fortification Line» of the Grand Duchy of Lithuania, or Reflections on the Article by S. Bilyayeva

ТОМАШЕВСЬКИЙ А. Населені пункти. Новітня методика та практика дослідження 254
TOMASHEVSKYI A. Populated Areas. The Latest Research Methods and Practice

ІСТОРІЯ НАУКИ | HISTORY OF SCIENCE

КОЗУБОВСЬКИЙ Г. Про невідомі розкопки в Києві XVII ст. 282
KOZUBOVSKYI G. About the Unknown Excavation of 17th Century in Kyiv

РЕЦЕНЗІЇ | REVIEWS

КОРПУСОВА В. Образ Віктора Петрова (Домонтовича) в інтерпретації історика Вадима Ададурова 287
KORPUSOVA, V. Viktor Petrov (Domontovich) Image Interpreted by Historian Vadim Adadurov

ХРОНІКА | CURRENT EVENTS

ПЕТРАУСКАС О. Міжнародна наукова конференція «Новини з варварських земель. Нові уявлення про римські впливи у Барбарикумі (II—V ст.)» 293
PETRAUSKAS, O. International Scientific Conference «News from the Barbarians. New Insights about Roman Power and Influence in Barbaricum (2nd—5th Centuries AD)»

Світлої пам'яті Богдана Прищепи 295
In Blessed Memory of Bohdan Pryshchepa

СТАТТІ

УДК 904.23(282.247.32-196.6)”652” DOI: 10.37445/adiu.2025.03.01

Р. Рейда, А. Гейко, С. Сапєгін

ДЕКОР ФАСЕТОВАНИХ ГЛЕКІВ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами Дніпровського Лісостепового Лівобережжя)

Стаття присвячена розгляду особливостей декору біконічних фасетованих глеків черняхівської культури Дніпровського Лісостепового Лівобережжя з однією ручкою. Пропонується класифікація цих виробів на основі окремих рис декоративного оформлення. Попередньо виділено п’ять підтипів з двома можливими варіантами.

Ключові слова: *черняхівська культура, глеки, фасетки, Дніпровське Лісостепове Лівобережжя, декор посуду.*

Нашу увагу привернув один з типів одноручних глеків з біконічним тулубом, достатньо широко представлений на черняхівських пам’ятках Лівобережжя Дніпра (Рейда, Гейко 2014; Рейда, Гейко, Сапегін 2018). Всі ці глиняні вироби вирізняються перш за все способами декору, основними видами якого були фасетки, валики, зубчастий орнамент, зрідка насічки, пролисковані лінії тощо. У той же час форма вінець, шийки, тулуба, ручки та інші конструктивні деталі цих посудин могли мати дещо відмінні один від одного пропорції. Було зібрано та класифіковано 28 глиняних виробів із 19 пам’яток (рис. 1).

Повертаючись до типологічних визначень глеків черняхівської культури в наукових дослідженнях, зокрема і зазначених виробів, можна сказати наступне. Однією з перших робіт, де міститься поділ глеків черняхівської культури стала робота В. Петрова (1964), присвячена публікації матеріалів епонімного Черняхівського могильника. Дослідник запропонував поділ глеків з цієї конкретної пам’ятки на три групи: 1) глеки з однією ручкою; 2) глеки з двома ручками (амфороподібні); 3) глеки без ручок (Петров 1964, с. 100). Відносно двох перших груп запропоновано і функціональний поділ: глеки з однією ручкою, на думку В. Петрова (1964, с. 100), слугували для розливання рідини, а з двома — для її збереження. Функціональний поділ, на нашу думку, виглядає в роботі неповним (зі схеми випали глеки без ручок) та слабо аргументованим, що однак не відміняє факту існування поділу на функції використання між різними групами глеків (хоча і не обов’язково відповідний запропонованим варіантам).

Найпростіший спосіб поділу цієї категорії посуду на сьогодні зробив Е. Симонович, який фактично повторив запропоноване В. Петровим групування. Вказуючи, що основними елементами глеків є «будова горла, тулуба і, при наявності, характерні деталі будови і форми ручок або ручки», дослідник виділяє типи саме в залежності від останнього елементу на: тип I — з двома ручками; II — з однією ручкою; III — без ручок (Симонович 1983, с. 36). Кожен з типів Е. Симонович поділяє на кілька підтипів з літерними позначеннями (всього 19), проте не розглядає їх характеристики, а відсилає до спеціальної роботи Б. Магомедова, яка на той момент вже була опублікована (Симонович 1983, с. 36).

Згадана робота Б. Магомедова (1973) стала найбільш докладною класифікацією черняхівських глеків з однією ручкою та є актуальною до нашого часу. Оскільки вона присвячена лише виробам з однією ручкою, перелік ознак виглядає наступним чином: «функціональне призначення характеризує категорію, профіль бочка — відділ, шийки — групу, профіль окремих частин посудин (шийки чи тулуба) — під-

© Р. РЕЙДА, А. ГЕЙКО, С. САПЄГІН, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

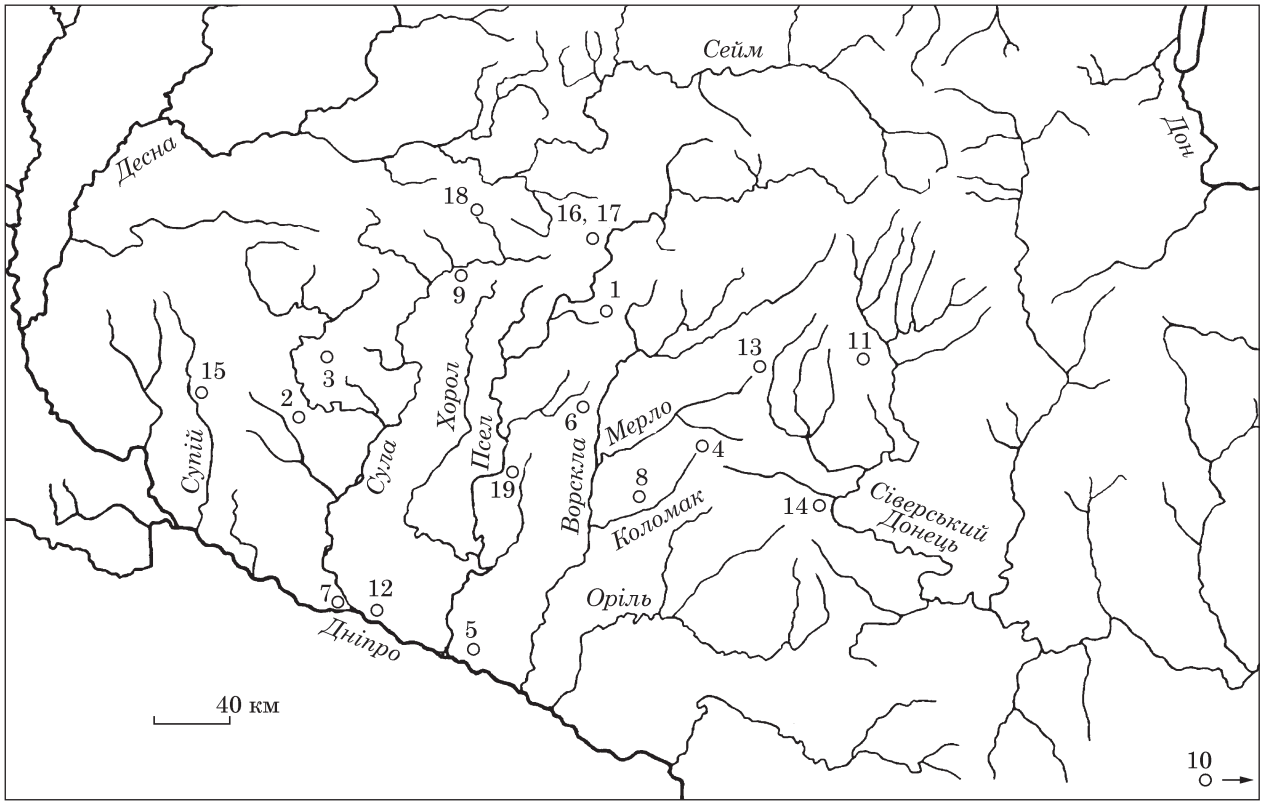

Рис. 1. Карта пам'яток Дніпровського Лісостепового Лівобережжя з біконічними фасетованими глеками черняхівської культури: 1 — Боромля 1; 2 — Воронинці; 3 — Воскресенське 1; 4 — Війтенки 1; 5 — Горішні Плавні; 6 — Дуб'яги; 7— Жовнине; 8 — Кантемирівка; 9 — Коровинці; 10 — Моспинська; 11 — Огурцеве (Старицця); 12 — Пронозівка; 13 — Рідний Край; 14 — Соколове II; 15 — Соснова; 16 — Суми-Сад; 17 — Суми; 18 — Успенка; 19 — Шишаки

Fig. 1. Map of the Dnipro Left Bank Forest-Steppe Region sites with biconical faceted jags of the Chernyakhiv culture: 1 — Boromlia 1; 2 — Voronyntsi; 3 — Voskresenske 1; 4 — Viitenky 1; 5 — Horishni Plavni; 6 — Dubiahy; 7— Zhovnyne; 8 — Kantemyrivka; 9 — Korovyntsi; 10 — Mospynska; 11 — Ohurtseve (Starytsia); 12 — Pronozivka; 13 — Ridnyi Krai; 14 — Sokolove II; 15 — Sosnova; 16 — Sumy-Sad; 17 — Sumy; 18 — Uspenka; 19 — Shyshaky

групу», з якої виділяється тип (Магомедов 1973, с. 80). За класифікацією глеки поділяються на два відділи: біконічні (відділ А) та опуклобокі (відділ Б); біконічні поділені на дві групи з трьома та двома підгрупами, до яких входять загалом 11 типів; опуклобокі груп не мають і поділені на три підгрупи, в які включено 5 типів (Магомедов 1973, с. 81—84). Зазначимо, що в роботі ми бачимо деяку невідповідність: тип 6а та 6б віднесений дослідником до групи I (глеки з циліндричною шийкою), тоді як всі відомі екземпляри цього типу на момент дослідження мали «лійчасту», тобто конічну шийку, що дозволяє їх відносити з зауваженнями і до групи II (з конічною шийкою) (Магомедов 1973, с. 81—84). Нас зацікавив цей аспект виключно у зв'язку з тим, що глеки 6 типу, крім відмінної форми та пропорцій шийки, стилістично та орнаментально близькі до типу 1 («лівобережного типу») названі так у зв'язку з поширенням у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі. Ознакою для виділення даного типу стала своєрідна особливість декору цих посудин, «які відрізняються орнаментом у вигляді зрізаних площин на плічках» (Магомедов 1973, с. 81).

У роботі 2001 р. Б. Магомедов вніс зміни до класифікації 1973 р., які торкнулись, зокрема 6 типу та, більш опосередковано, і типу 1 (Магомедов 2001, с. 51). За новою редакцією відділи А і Б неформально зберігаються, зате групи, які частково виділялися за формою шийки, — зникають. Натомість тип 6 розширений і до нього тепер віднесені високі та низькі посудини з середньоширокими горлом (діаметр шийки приблизно дорівнює половині діаметра тулубу), прикрашені канелюрами (Магомедов 2001, с. 51). Такі зміни дозволили кількісно розширити тип 6, проте, очевидно, ще більше наблизили його до типу 1. Адже, якщо раніше тип 6 виокремлювався у тому числі і формою шийки, то зараз ця ознака зникає, а на зміну їй приходе різниця діаметрів шийок відносно діаметра тулубу (тип 1 — вузька шийка (менше 1/3 від діаметру тулубу); тип 6 — середньоширока шийка (близько 1/2 від діаметру тулубу). Інші названі ознаки в обох типів — вертикальні канелюри — співпадають (Магомедов 2001, с. 51). Відбувається фактичне розмивання меж між обома цими типами глеків. З огляду на ручне виробництво посуду в черняхівській культурі,

а також стилістичну та візуальну близькість, розмежування цих типів з опорою тільки на діаметр шийки починає виглядати відносним або навіть умовним.

Важливою роботою, в якій розглядаються глеки черняхівської культури, в тому числі біконічні канельовані, стала стаття Б. Магомедова (Магомедов 1999, с. 39—47). В ній досліджується географія поширення, хронологія та формування орнаментальної схеми такого типу глеків (Магомедов 1999).

Найновішою роботою, присвяченою датуванню окремих типів глеків черняхівської культури, стала стаття О. Петраускаса (2008). В ній дослідник пропонує власну типологію: 1) без ручок; 2) з однією ручкою; 3) з двома ручками, що збігається з пропозиціями В. Петрова та Е. Симоновича. Відмінності полягають у поділі типів глеків на окремі варіанти. Цікавий нам другий тип (з однією ручкою) глеків, який поділяється на чотири варіанти: 1) з біконічною або округлою нижньою частиною та широкою конусовидною горловиною; 2) з біконічною або округлою нижньою частиною та воронковидною горловиною; 3) античного виробництва та їх імітації; 4) з витягнутим корпусом (грушевидної форми) та короткою воронкоподібною горловиною (Петраускас 2008, с. 89). Запропонована схема базується на детальній роботі О. Петраускаса, присвяченій двом могильникам черняхівської культури — Косанове і Гаврилівка (Petrauskas 2003). Щоправда, другий тип глеків тут має поділ на три варіанти (Petrauskas 2003, Taf. 1b). З огляду на виділені для одноручних глеків варіанти, деякі типи, зокрема той, що нас цікавить, — тип 1 «лівобережний» за Б. Магомедовим, до цієї схеми не потрапляють. Натомість до неї включається під назвою «тип 2, варіант 2» стилістично та орнаментально близький до типу 1 за Б. Магомедовим, тип 6 за його ж класифікацією (Петраускас 2008, рис. 1). Проте О. Петраускас і не ставив на меті створення загальної класифікації глеків черняхівської культури в цій роботі, яка присвячена хронології окремих їх типів.

Отже, на сьогодні найбільш повною та універсальною, на нашу думку, залишається робота Б. Магомедова, присвячена класифікації одноручних глеків черняхівської культури, яка існує у двох редакціях (Магомедов 1973; 2001, с. 51—52). За новішою класифікацією предметом нашої роботи є виділені типи 1 та 6 з характерною орнаментацією та, в одному випадку, глек, віднесений до типу 2 (Магомедов 2001, с. 51, рис. 41: 1—6; 42: 6; 44). Названі типи глеків мають біконічний тулуб та конічне (типи 1, 6 та 2) або конусовидне (тип 6) горло різного діаметру (від менше 1/3 до 1/2 від діаметру тулуба) та висоти. Спільною рисою для обох типів, як зазначено, є орнаментація, яка включає наступні елементи: валики на шийці (горлі), зрізані вертикальні сегменти (фасетки) верхньої частини біконічного тулубу, фасетки по ребру тулуба, велика ручка з різким зламом, додатковий орнамент коліщатком. Названі елементи декору в конкретних випадках мають власний характер, а в деяких виробах відсутні взагалі.

Таким чином, спільними рисами для глеків — об'єктів нашого розгляду є дві основні, а саме — біконічний тулуб та наявність фасеток (вертикальних та / або горизонтальних; рис. 2—11). Саме ці ознаки є об'єднуючими для групи глеків, декор яких ми розглядаємо.

Питання орнаментації керамічного посуду черняхівської культури, розглянуті в роботі Е. Симоновича (1964), створеної понад шістдесят років тому, залишаються найбільш універсальними та актуальними до нашого часу. В іншій своїй праці, присвяченій класифікації черняхівського посуду, дослідник, щодо згаданої класифікації Б. Магомедова, слушно зауважує: «…необхідно було б більше підкреслити стилістичну і технологічну, майже до орнаментальної, спільність черняхівських глеків» (Симонович 1983, с. 36). Ця ремарка, на нашу думку, чи не найбільше стосується одноручних фасетованих глеків з біконічним тулубом. Важливу роль окремих орнаментальних елементів керамічного посуду черняхівської культури в якості датуючих ознак підкреслюють в кількох недавніх роботах Е. Шультце та Б. Строценя (Shultze, Strocen 2008).

Об'єднуючим елементом для двох типів одноручних глеків (типи 1 та 6 за класифікацією Б. Магомедова) є їх орнаментальне оформлення. Більше того, саме усталений набір орнаментальних мотивів деякою мірою виділяє такі глеки серед інших типів цієї категорії посуду черняхівської культури. У своїй роботі ми використали інформацію про посудини зазначеного типу, виявлені в процесі досліджень на пам'ятках Дніпровського Лісостепового Лівобережжя (див. Каталог наприкінці статті).

Отже, особливості форми обраної нами групи глеків та їх орнаментальна схема декору схематично виглядає таким чином:

Форма вінець зустрічається у різних варіантах: Г-подібна, округлі, прямі, відхилені; і не є для таких виробів принциповою ознакою.

Шийка (горло): зазвичай декорована валиком у верхній частині та валиком у місці переходу у тулуб. Можна припускати, що таке розташування валиків значною мірою викликане функціональною необхідністю. В другому випадку як додатковий елемент для зміцнення місця з'єднання шийки та тулубу, що формувалися окремо. А в першому (у верхній частині) слугує продовженням лінії кріплення, характерної для цього типу, значної за розмірами ручки. Звичайно лінія верхнього валика співпадає з верхнім краєм ручки у її верхній частині, проте іноді знаходиться в нижній частині верхнього кріплення. Верхній валик, таким

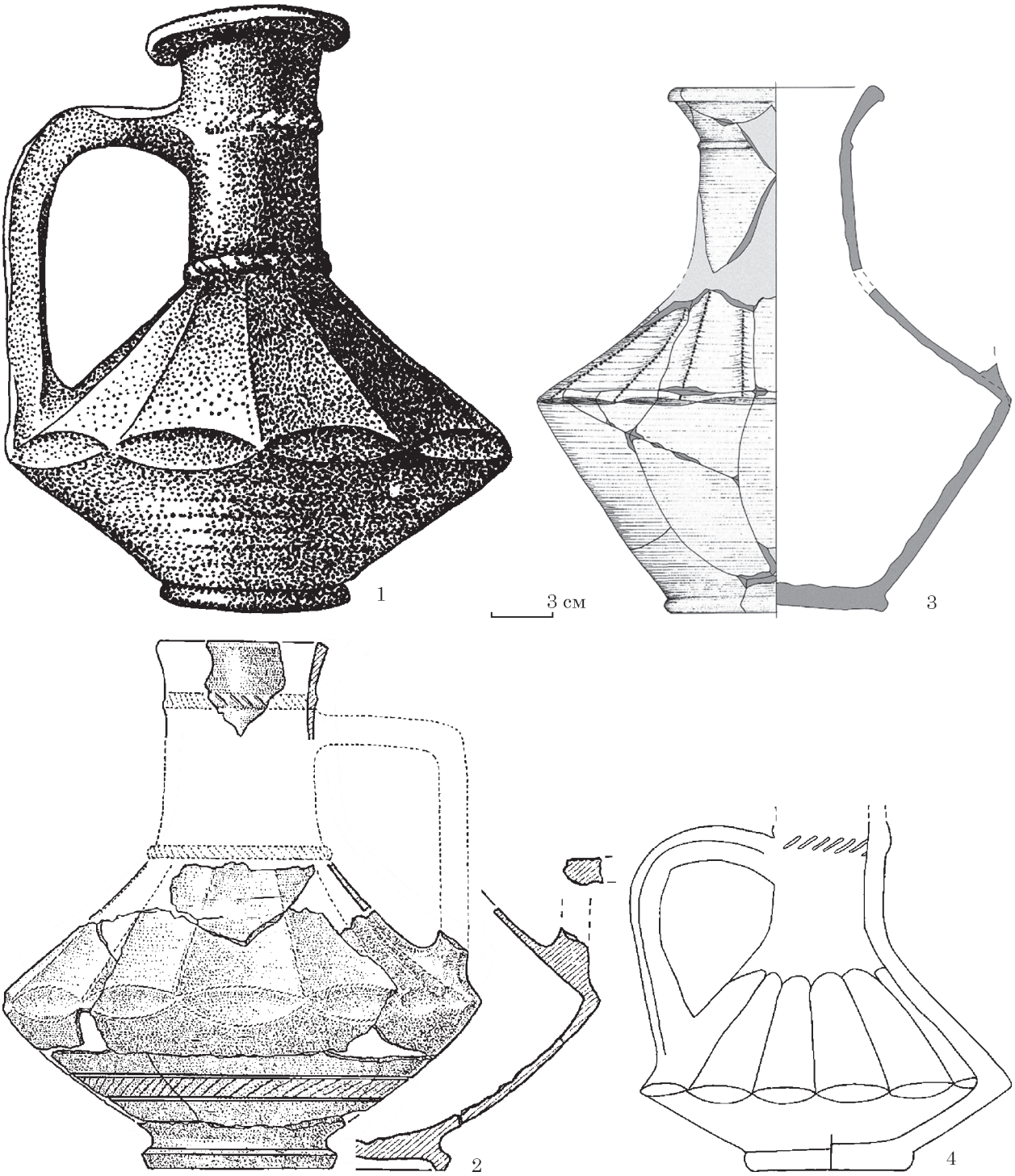

Рис. 2. Біконічні фасетовані глеки, підтип 1, варіант 1: 1 — Коровинці; 2 — Соснова; 3 — Війтенки 1; 4 — Шишаки (за: 1 — ред. Залізняк 2005; 2 — Сикорский, Махно, Бузян 1983; 3 — Гогунська, Руснак 2024; 4 — Рейда, Гейко, Сапегін 2016)

Fig. 2. Biconical faceted jags, subtype 1, variant 1: 1 — Korovyntsi; 2 — Sosnova; 3 — Viitenky 1; 4 — Shyshaky (after: 1 — red. Zalizniak 2005; 2 — Sikorskii, Makhno, Buzian 1983; 3 — Hohunska, Rusnak 2024; 4 — Reida, Heiko, Sapiehin 2016)

чином, виконує скоріше декоративну функцію, забезпечуючи плавний перехід верхнього кріплення ручки в шийку (горло) глека та, частково, маскує місце її кріплення. Самі валики належать до відтягнутих під час формовки посудини (Сымонович 1964, с. 288). Нижній валик в глеках цього типу звичайно розташований в місці кріплення шийки (горла) до тулуба та, відповідно, крім декоративної виконує і практичну функцію по зміцненню з'єднання частин посудини. На деяких екземплярах, відносно нечасто, зустрічається середній валик, який виконує цілком декоративну роль. Також виявляють приклади декору верхньої частини

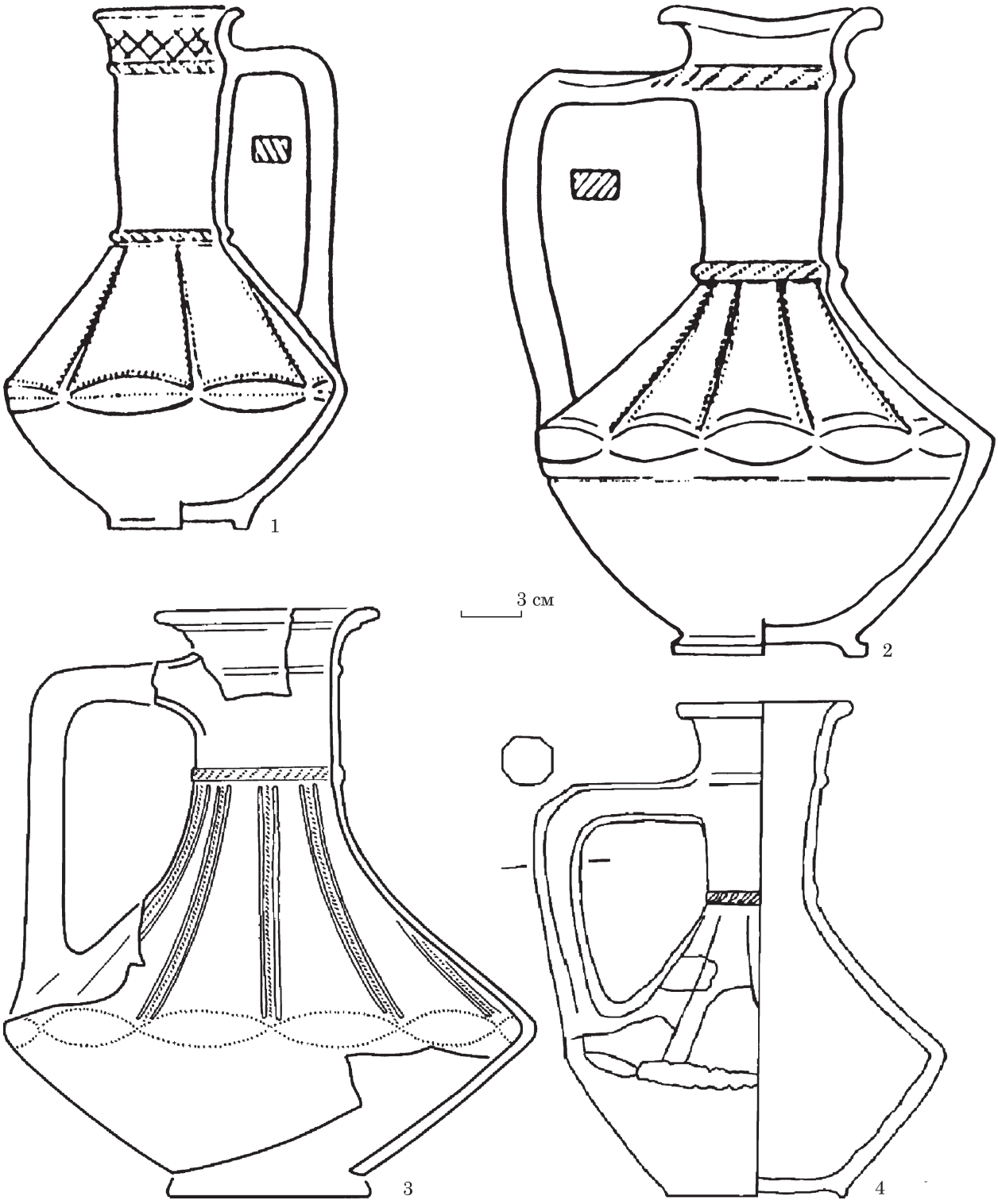

Рис. 3. Біконічні фасетовані глеки, підтип 1, варіант 1: 1 — Успенка; 2 — Успенка; 3 — Воскресенське 1; 4 — Пронозівка (за: 1, 2 — Некрасова 2006; 3 — Жаров, Терпиловський 2011; 4 — Schultze, Strocen 2008)

Fig. 3. Biconical faceted jags, subtype 1, variant 1: 1 — Uspenka; 2 — Uspenka; 3 — Voskresenske 1; 4 — Pronozivka (after: 1, 2 — Nekrasova 2006; 3 — Zharov, Terpylovskyi 2011; 4 — Schultze, Strocen 2008)

шийки від лінії вінець до верхнього валика. Деякі примірники не мають нижнього валика, натомість нанесений орнамент, який його імітує.

Іншим, найбільш характерним елементом даних глеків є специфічно декорований *тулуб*. Він має біконічну форму та своєрідне орнаментальне оформлення верхньої частини та ребра. Верхня частина тулубу оформлена порівняно однаковими за розмірами трапеціевидними сегментами — вертикальними фасетками, вужчими в місці кріплення шийки та ширшими до ребра. Така трапеціевидна форма сегментів викликана, очевидно, конічною фор-

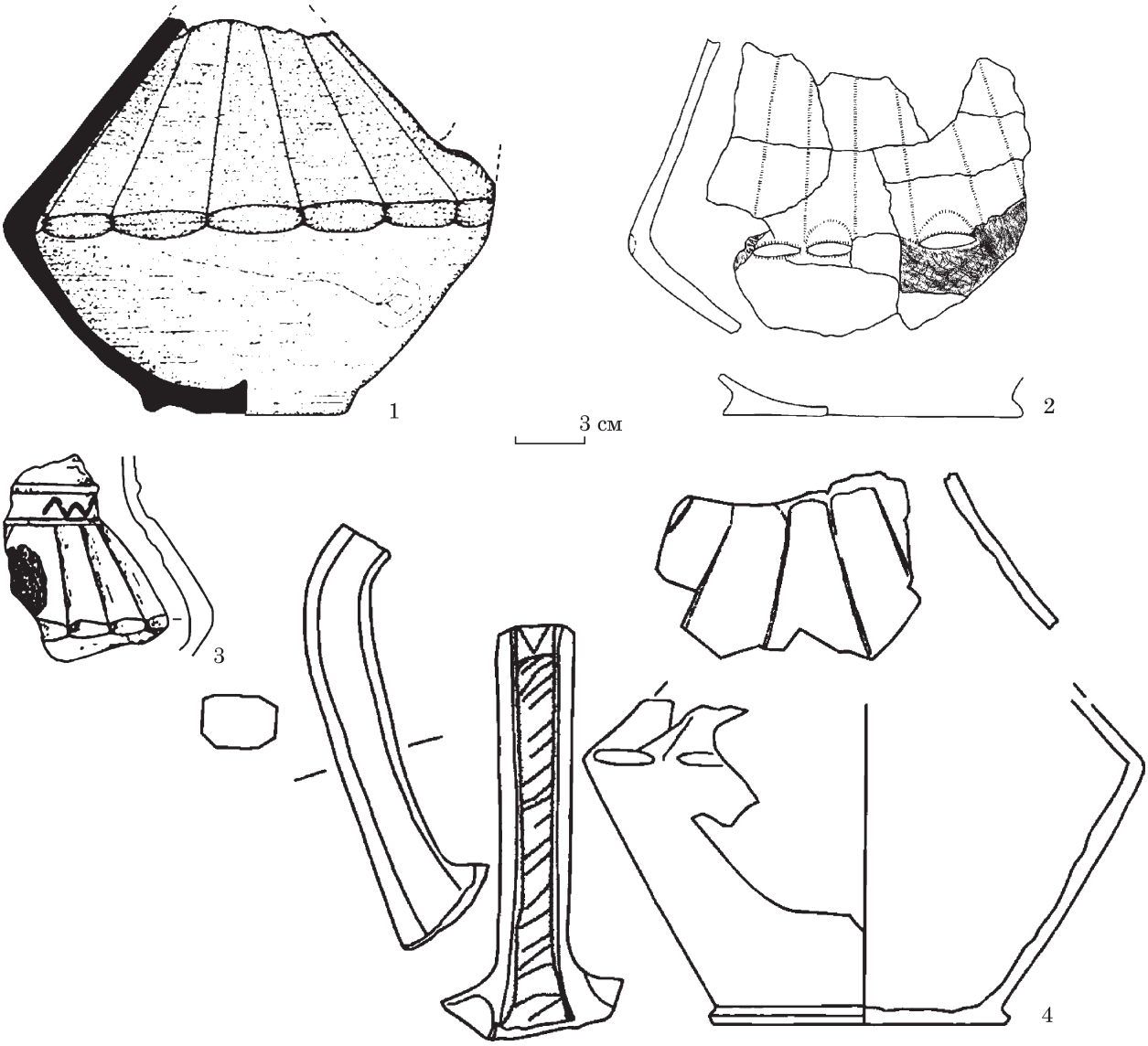

Рис. 4. Фрагменти біконічних фасетованих глеки, підтип 1, варіант 1: 1 — Горішні Плавні; 2 — Шишаки; 3 — Огурцеве (Стариця); 4 — Кантемирівка (за: 1 — Луговий, Ткаченко 2003; 2 — Рейда, Гейко, Сапегін 2018; 3 — Шрамко 1962; 4 — Schultze, Strocen 2008)

Fig. 4. Fragments of biconical faceted jags, subtype 1, variant 1: 1 — Horishni Plavni; 2 — Shyshaky; 3 — Ohurtseve (Starytsia); 4 — Kantemyrivka (after: 1 — Luhovyi, Tkachenko 2003; 2 — Reida, Heiko, Sapiehin 2018); 3 — Shramko 1962; 4 — Schultze, Strocen 2008)

мою цієї частини тулубу. Кількість сегментів на різних екземплярах може відрізнятися від кількох (рис. 10) до приблизно двох десятків (рис. 6: 1).

Іншим характерним елементом в оформленні тулуба є зрізані витягнуті більше чи менше мигдалевидні фасетки або зубчасті овали по ребру тулуба. Вони зазвичай співвідносяться з трапеціевидними сегментами на верхній частині тулуба (рис. 2: 1—4). Саме ці зрізані по ребру посудини фасетки, на думку дослідників, можуть бути ознакою для визначення дати виробу в порівняно вузьких межах, які охоплюють кінець IV — початок V ст. н. е. (Shultze, Strocen 2008; Строцень, Шультце 2010). Проте наявність округлих фасеток не є обов'язковим елементом цього типу глеків і досить часто вони на них відсутні. Крім того, не завжди фасетки мають мигдалеподібну форму, іноді тільки витягнуту напівокруглу.

На деяких примірниках горизонтальні та вертикальні фасетки імітуються нанесеним коліщатим або зубчатим орнаментом (рис. 9: 1, 2; 10), на деяких — відсутні взагалі (рис. 8: 1, 2; 11).

Нижня частина біконічного тулубу зазвичай не орнаментована. Єдиним відомим нам орнаментованим в цій частині екземпляром є глек з черняхівського селища біля с. Соснової (рис. 2: 2; Махно, Сикорский 1989, табл. 6: 3а).

Практично всі відомі екземпляри глеків мають достатньо велику ручку, закріплену одним краєм у верхній частині шийки, іншим — до верхньої частини тулуба, ближче до його ребра.

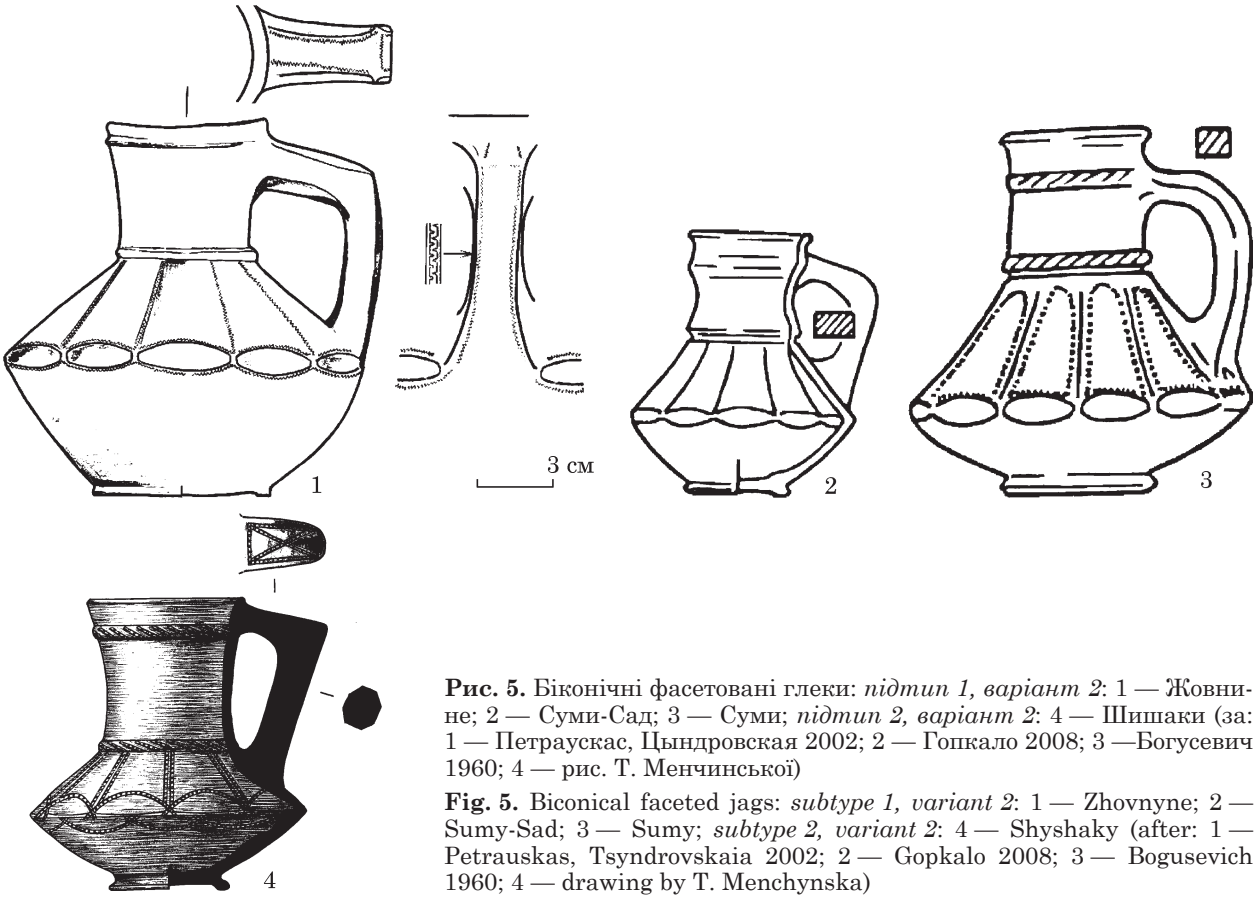

Рис. 5. Біконічні фасетовані глеки: *підтип 1, варіант 2*: 1 — Жовнине; 2 — Суми-Сад; 3 — Суми; *підтип 2, варіант 2*: 4 — Шишаки (за: 1 — Петраускас, Цындровская 2002; 2 — Гопкало 2008; 3 —Богусевич 1960; 4 — рис. Т. Менчинської)

Fig. 5. Biconical faceted jags: *subtype 1, variant 2*: 1 — Zhovnyne; 2 — Sumy-Sad; 3 — Sumy; *subtype 2, variant 2*: 4 — Shyshaky (after: 1 — Petrauskas, Tsyndrovskaia 2002; 2 — Gopkalo 2008; 3 — Bogusevich 1960; 4 — drawing by T. Menchynska)

Ручка має заокруглено-підпрямокутну форму. В перетині зустрічаються прямокутні, квадратні, овальні та багатогранні ручки (рис. 2: 2; 3: 1, 2, 4; 4: 4) Часто вона орнаментована в різних місцях за допомогою гребінця або коліщатого штампа (рис. 4: 4; 5: 1, 4; 6: 1; 8: 1).

Денця посудин зустрічаються у двох варіантах: плитчаті та на кільцевому піддоні.

Такою в загальних рисах є схема оформлення одноручних біконічних фасетованих глеків. Проте, крім зазначених рис, вказана схема декору доповнюється (а скоріше — підкреслюється) додатковими орнаментальними елементами, які, не маючи безпосереднього функціонального навантаження, в загальному, виконують саме декоративну мету.

Так, в оформленні валиків як додатковий елемент зустрічаються вдавлення та насічки (могильник Успенка, поховання 29; № 1619; рис. 3: 1—2), які переходять і на ручку, утворюючи ніби мотузкоподібну композицію. Вона повною мірою реалізується на екземплярі, який походить з Коровинців, де валики вкриті скошеними лощеними вдавленнями, імітуючи шнур / мотузку (рис. 2: 1).

Порівняно рідкісним є нанесення орнаменту в верхній частині шийки в просторі між верхнім валиком та вінцями, прикладом чого може слугувати глек з поховання 1619 Успенського могильника (рис. 3: 1). Тут орнаментація представлена пролощеними лініями, які перехрещуються між собою, утворюючи характерний сітчастий орнамент.

Іншим елементом, який міг прикрашатися додатковими декором, є верхня частина тулубу глеків. В деяких випадках нанесений орнамент може заміняти або імітувати окремі елементи посудини. Яскравим прикладом цього є відомий одноручний глек, що походить з (очевидно) зруйнованого поховання в с. Дуб'яги (Зіньківського району), переданий місцевими жителями експедиції Є. Горюнова (рис. 10).

Всі екземпляри датуються за комплексами, в яких вони були знайдені, відносно вузько — в межах другої половини IV ст. н. е. — початку V ст. н. е. Цікаво, що за порівняно короткий час, в який побутували глеки «лівобережного типу» із зазначеною орнаментацією, спостерігаються доволі швидкі її зміни. Точного напрямку таких змін, зафіксованих на прикладі кількох відомих нам примірників визначити відносно складно.

Відповідно, питання щодо процесу, з яким ми маємо справу в кожному конкретному випадку — процесом формування, змін уже сформованого комплексу декору чи його деградації — залишається поки відкритим. Тим більше, що зафіксовані відмінності, в порівнянні з «класичним» оформленням, на кожному екземплярі часто мають індивідуальні особливості.

Так, верхній валик на екземплярі з Дуб'ягів слабко відтягнутий, по відносно гострому висту-

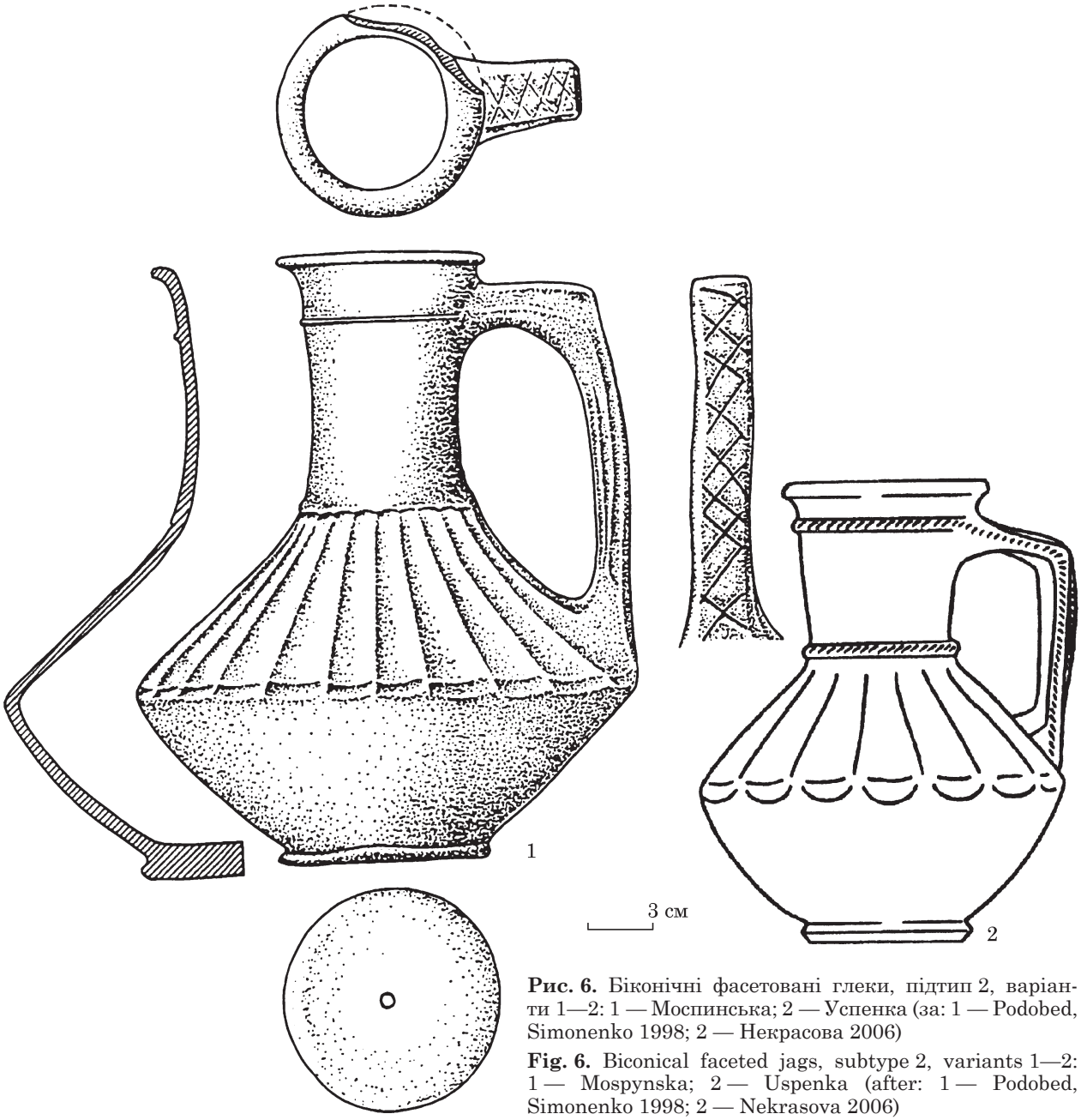

Рис. 6. Біконічні фасетовані глеки, підтип 2, варіанти 1—2: 1 — Моспинська; 2 — Успенка (за: 1 — Podobed, Simonenko 1998; 2 — Некрасова 2006)

Fig. 6. Biconical faceted jags, subtype 2, variants 1—2: 1 — Mospynska; 2 — Uspenka (after: 1 — Podobed, Simonenko 1998; 2 — Nekrasova 2006)

пу орнаментований гребінцем або зубчатим коліщатком однією лінією (рис. 10), а глек, що походить з поховання 2 Шишацького могильника, має більш округлий верхній валик і орнамент нанесений зубчатим штампом у вигляді двох паралельних ліній, відбитих на невеликій відстані, які додатково підкреслюють та оформлюють його (рис. 5: 4). З нижніми валиками цих глеків теж існують помітні відмінності: глек з Шишак має відтягнутий мотузкоподібний валик (рис. 5: 4), тоді як примірник з Дуб'ягів валика не має (рис. 10). Натомість — відбиток гребінчатого штампу у вигляді двох символічних паралельних ліній, між якими короткі зубчаті відбитки під кутом приблизно в 45 %, що достатньо яскраво імітує мотузкоподібний відтягнутий валик. Верхня частина тулубу у обох екземплярів теж має відмінності: шишацький екземпляр має слабо виділені трапеціевидні сегменти — вони тут підкреслюються подвійними паралельними гребінчатими вдавленнями, а екземпляр з Дуб'ягів має досить чітко виділені сегменти, ребра між якими виділені одинарною гребінчатою лінією. Фасетки обох екземплярів теж мають особливості: у глека з Шишак порівняно слабко зрізані напівфасетки у верхній частині, підкреслені по контуру коліщатими вдавленнями та символічні зображення нижніх їх частин, до того ж зміщених відносно верхніх (рис. 5: 4); глек з Дуб'ягів на місці фасеток має вузькі зрізані смуги теж по контуру виділені коліщатком (рис. 10). Ручка глека з Дуб'ягів також прикрашена за допомогою коліщатого штампу або гребінки (рис. 10).

Яскравим прикладом подальшого розвитку декору «лівобережного» типу глеків може слу-

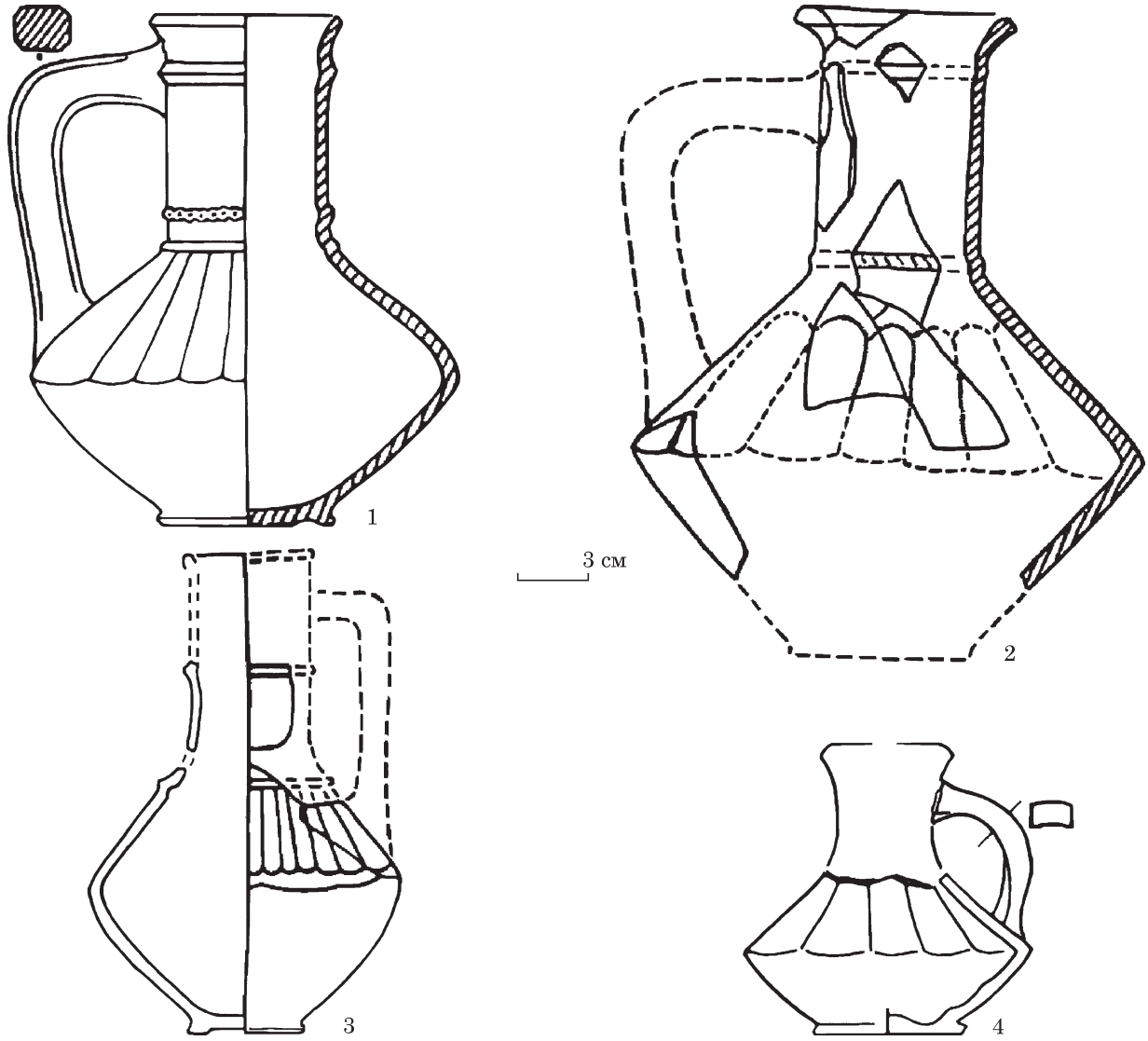

Рис. 7. Біконічні фасетовані глеки, підтип 3, варіант 1: 1, 3 — Рідний Край; 2 — Соколове II; 4 — Боромля 1 (за: 1—3 — Петренко 1991; 4 — Некрасова 2006)

Fig. 7. Biconical faceted jags, subtype 3, variant 1: 1, 3 — Ridnyi Krai; 2 — Sokolove II; 4 — Boromlia 1 (after: 1—3 —Petrenko 1991; 4 — Nekrasova 2006)

жити екземпляр, який походить з поховання, виявленого в с. Воронинці (рис. 9: 1). Зміни, які можна прослідкувати в декорі цього екземпляру є ще більшими. Так, верхній та нижній валики виконані виключно за допомогою гончарного кругу та гончарного ножа; вони мають відносно менший розмір, а будь-які спроби символічного зображення мотузка відсутні. Верхня частина тулуба практично не має зрізів трапеціевидної форми (вертикальних фасеток), їх імітує відбиток коліщатого штампу, причому верхня лінія зображених сегментів вже не пряма, а напівкругла. Практично аналогічною імітацією є і зображення за допомогою коліщатого штампу мигдалеподібних (горизонтальних) фасеток на екземплярі з Воронинців. Процес змін, який можна спостерігати, на нашу думку, можна охарактеризувати в даному випадку, як спрощення всієї орнаментальної схеми, насамперед відносно засобів її втілення. Водночас сама концепція поки залишається більш-менш сталою, на користь чого свідчить наявність всіх основних елементів декору цього типу виробів, хоча б і у якості символічних зображень.

Причини зафіксованих змін поки не достатньо зрозумілі, проте їх швидкість за цей короткий час (50—70 років) не викликає зауважень.

Не викликає заперечень стилістична і значною мірою технологічна близькість декоративного оформлення зазначеної групи глеків, не зважаючи на помітні індивідуальні особливості кожного розглянутого екземпляру. З метою виокремлення таких особливостей ми пропонуємо класифікацію біконічних фасетованих глеків на основі елементів їх декору.

Класифікація біконічних фасетованих глеків. Усі фасетовані глеки з біконічним тулубом в нашій роботі ми відносимо до одного типу. В залежності від орнаментальних особливостей пропонуємо розділити їх на п'ять під-

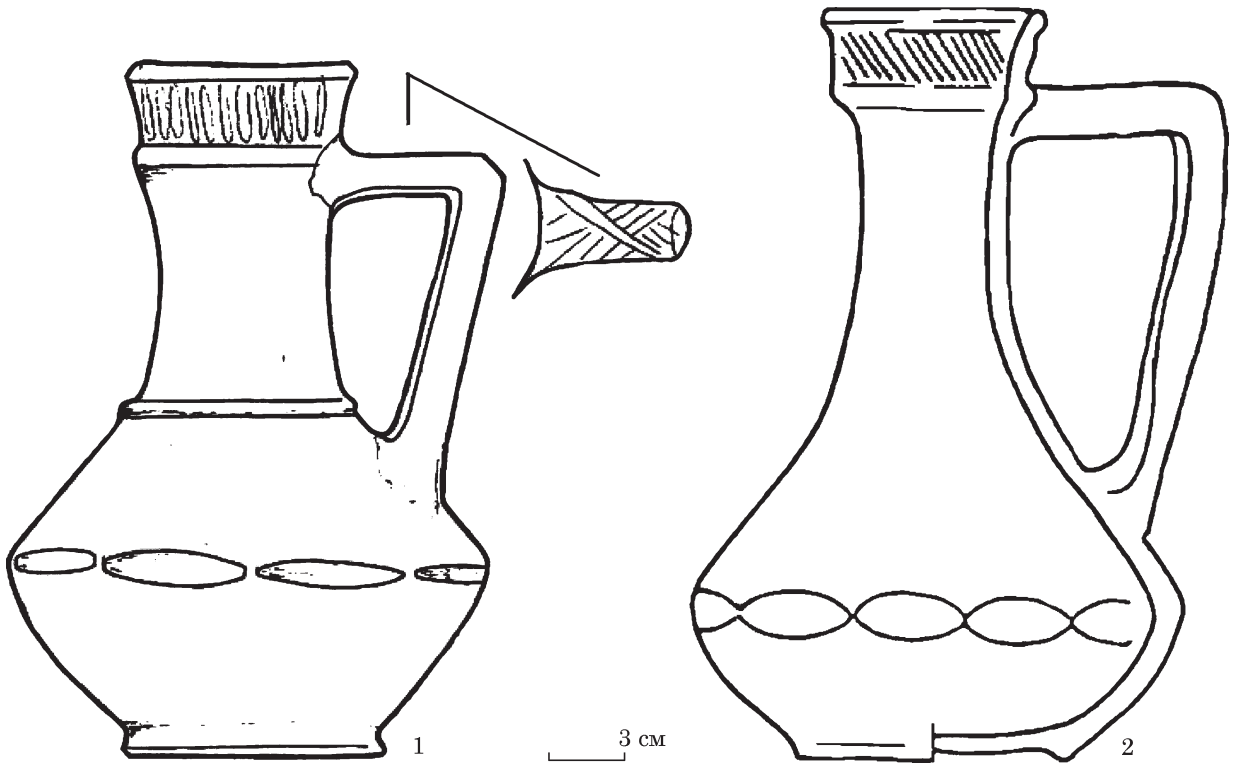

Рис. 8. Біконічні фасетовані глеки, підтип 4: 1, 2 — Жовнине (за: Петраускас, Цындровская 2002; Рутковская 1979)

Fig. 8. Biconical faceted jags, subtype 4: 1, 2 — Zhovnyne (after: Petrauskas, Tsyndrovskaia 2002; Rutkovskaia 1979)

типів, опис яких подаємо нижче. В свою чергу, підтипи можуть бути поділені на два варіанти в залежності від ширини горла до його висоти: 1) вузькогорлі (з високою шийкою, яка перевищує діаметр вінець); 2) широкогорлі (висота шийки менше або дорівнює діаметру вінець).

Підтип 1. Вертикальні фасетки по верхній частині тулубу та горизонтальні мигдалеподібні фасетки по його ребру. В окремих випадках обидва типи фасеток додатково підкреслюються коліщатим орнаментом по контуру. Вінця Г-подібні, відігнуті назовні або прямі. Шийка декорована неналіпними валиками, на більшій частині двома, прикрашеними косими насічками або мають шнуроподібний вигляд. На одному глеку з Шишак присутній один валик в верхній частині горла (рис. 2: 4), ще один (Суми-Сад) замість валиків має випуклості (рис. 5: 2). Додатковий декор зустрічається: 1) між вінцями та верхнім валиком; 2) нижній частині тулубу; 3) ручках. Найчисельніша та найбільш географічно поширена група (рис. 2—5).

Цей підтип поділяється на два варіанти: 1) вузькогорлі (рис. 2—4) та 2) широкогорлі (рис. 5:1—3).

Підтип 2. Вертикальні фасетки по верхній частині тулубу та горизонтальні фасетки напівмигдалеподібної форми. Вінця відігнуті назовні. Шийка декорована одним або двома валиками з насічками або без них. Додатковий декор зустрічається по ребру ручки. Порівняно нечисельний підтип: нараховує 4 примірники, два з яких належать до варіанту 1 (вузькогорлих; рис. 6: 1; рис. 10) і два — до варіанту 2 (широкогорлих; рис. 5:4; 6: 2).

Підтип 3. Вертикальні фасетки по верхній частині тулубу. Вінця відігнуті назовні. Шийка декорована неналіпними валиками в кількості 2 або 3 (в зв'язку з повною відсутністю шийки в одного з відомих глеків цього варіанту можна припускати наявність одного валику або навіть їх відсутність). Валики декоровані насічками або пальцевими защипами. Додатковий декор на відомих примірниках не зафіксований. Кількість — 4 примірника. Попередньо всі примірники віднесені до варіанту 1 (вузькогорлих; рис. 7: 1—4), хоча примірник з Боромлі 1 (рис. 7: 4), теоретично може належати до варіанту 2.

Підтип 4. Горизонтальні мигдалеподібні фасетки по ребру тулуба. Вінця відігнуті назовні. Шийка декорована одним або двома неналіпними валиками. Верхня частина шийки між верхнім валиком та вінцями має додатковий декор. Додатковий декор фіксується також на верхній частині ручки одного з глеків. Кількість примірників — 2. Обидва належать до вузькогорлих глеків та походять з Жовнина (ур. Біленкові Бурти; рис. 8: 1, 2).

Підтип 5. Відомі на сьогодні екземпляри глеків не мають ні вертикальних ні горизонтальних фасеток. Натомість контури обох видів цього декору нанесені за допомогою коліщатка або зубчатого штампу. Вінця відігнуті назовні.

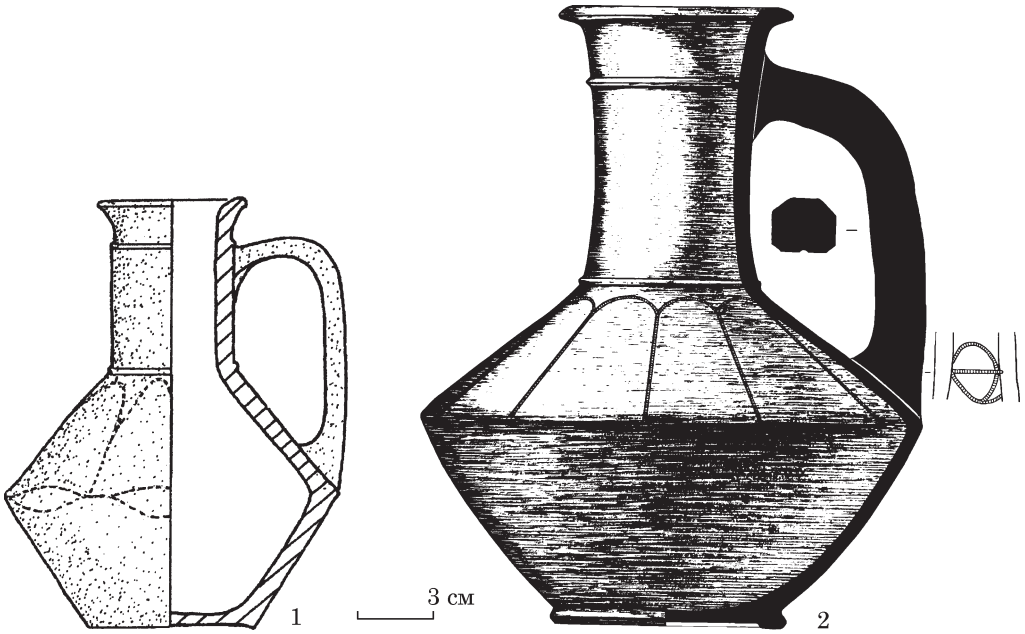

Рис. 9. Біконічні фасетовані глеки, підтип 5: 1 — Воронинці; 2 — Шишаки (за: 1 — Мокляк 1998; 2 — рис. Т. Менчинської)

Fig. 9. Biconical faceted jags, subtype 5: 1 — Voronyntsi; 2 — Shyshaky (after: Mokliak 1998; 2 — drawing by T. Menchynska)

Шийка орнаментована двома валиками. Представлений двома екземплярами: з Воронинців та Шишак (поховання 16; рис. 9: 1, 2).

За межами запропонованої схеми залишився один глек, відомий нам, нажаль, лише за фотографічним зображенням, проте який без сумніву відноситься до фасетованих глеків Дніпровського Лісостепового Лівобережжя (рис. 11). Цей примірник було виявлено поряд з іншим посудом черняхівської культури під час грабунку Шишацького могильника. Процес активно тривав до 2009 р. В результаті контактів з місцевим населенням вдалося отримати серію фотографій посуду з Шишацького могильника. Доля самих речей на сьогодні невідома. Проте даний примірник цікавий нам, насамперед, тому, що надає поки єдиний відомий приклад оригінального використання такого елементу як фасетування. Ребро округло-біконічного тулубу цього примірника має крупні грубо зрізані мигдалеподібні фасетки з проміжками між ними; нижня частина конічного горла має своєрідний манжет 4—5 см висотою вкритий вертикальними підпрямокутними зрізами; верхня частина ручки переходить на горло у вигляді сильно виступаючих частин, що створюють подобу валика та мають додаткове горизонтальне фасетування у вигляді зрізів видовжено-мигдалеподібної форми, краї яких торкаються один одного; під манжетом на стику горла і тулубу фіксується частина невеликого валика.

Велика тріщина на місці з'єднання нижньої частини ручки та тулубу утворилася, вірогідно, під час випалювання, що може свідчити про його не використання у побуті (рис. 11). Цей брак, а також своєрідний грубий декор та відсутність лискування поверхні, можуть вказувати і на те, що глек міг з самого початку виготовлятися з метою вміщення до супровідного набору посуду в якесь із поховань Шишацького могильника, а не для використання живими носіями культури. Оскільки такий декор зафіксований тільки в одного примірника, фізичне розташування якого невідоме, ми не виділяємо сьогодні його в окремий підтип, хоча і подаємо всю наявну інформацію.

Запропонована типологія декору в межах практично одного типу глеків може вказувати на кілька моментів. Основним підтипом, з огляду на кількість екземплярів, є перший. Інші чотири можуть свідчити про зміни в основних деталях, якими ми вважаємо обидва види фасеток. Ці зміни, загалом, вказують на деяке спрощення виконання деталей (мигдалеподібні фасетки перетворюються на напівокруглі (підтип 2); або зникають зовсім (підтип 3); зникають вертикальні фасетки (підтип 4); фасетки виконуються тільки умовно за допомогою коліщатого орнаменту (підтип 5). Такі зміни, з огляду на відносно короткий хронологічний період побутування, можуть не свідчити про якийсь поступовий процес а бути одночасними разом з існуванням глеків 1 підтипу.

Хронологія. Питання хронології посуду черняхівської культури періодично з'являються в дослідженнях та є, з огляду на масовість та повсюдне поширення цієї категорії археологічного матеріалу, важливим та перспективним напрямком. Проте дослідження, присвячені ць-

Рис. 10. Глек, Дуб'яги (за: Горюнов 1971)
Fig. 10. Jag, Dubiahy (after: Goriunov 1971)

Рис. 11. Глек, Шишацький могильник, невідоме поховання (фотографія анонімного грабіжника могил)
Fig. 11. Jag, Shyshaky burial ground, unknown burial (photograph by an anonymous grave looter)

ому питанню, є порівняно нечисельними. Більшість з них пов'язані з матеріалами однієї, двох чи трьох пам'яток — в основному могильників і не поширюються на матеріали всієї культури чи, принаймні, географічно значної її частини (Шаров 1992). Не критикуючи самі роботи, маємо зазначити, що такий підхід створює іноді ситуації, коли окремі категорії посуду (наприклад, через їх нечисленість на конкретній пам'ятці) взагалі не потрапляють до класифікації і лише частково враховуються в хронологічних студіях (напр.: Шаров 1992, с. 171). В наведеному прикладі йдеться якраз про глеки з трьох черняхівських могильників, які не класифікувалися у зв'язку з нечисленністю; натомість в дослідженні виділяється лише чотири категорії посуду: горщики, кубки та миски двох видів (Шаров 1992, с. 165, 171). У більшості робіт, присвячених хронології пам'яток, посуд (ліплений та зроблений на гончарному колі) використовується для кореляції поряд з іншими знахідками. Проте це використання досить обмежене та стосується як окремих типів посуду, так і окремих пам'яток (Щукин, Щербакова 1986, с. 201—202; Шаров 1992, с. 165, 171). І навіть з появою робіт, де в кореляційних таблицях посуд фігурує в значній кількості з помітного числа пам'яток (Гей, Бажан 1997), хронологія всього комплексу оригінального черняхівського посуду залишається у фрагментарному стані.

Досліджень же, присвячених посуду черняхівської культури як відносно самостійного хронологічного маркеру, на сьогодні існує порівняно невелика кількість. Помітну роль в них в останні десятиліття почали займати фасетовані біконічні глеки.

Одним з перших досліджень, в яких звернули увагу на них як хронологічний індикатор стала робота М. Казанського та Р. Лего (Kazanski, Legoux 1988). Дослідники віднесли фасетовані глеки до двох хронологічних періодів існування черняхівської культури: 1) до фази II/III/IV, датованої з третьої чверті IV ст., віднесений біконічний фасетований глек з розширеною догори шийкою (тип 6 за класифікацією Б. Магомедова; Kazanski, Legoux 1988, s. 28, pl. IV: 59); 2) до фази III/IV/V, датованої в межах останньої третини IV — першої половини V ст., віднесено

глеки типу 1 за класифікацією Б. Магомедова (Kazanski, Legoux 1988, s. 33, pl. V: 76). Відповідно, поява біконічних фасетованих глеків датується дослідниками від середини IV ст.

В. Подобєд та О. Симоненко датують пізньосарматське поховання з Моспинської 350—380-х рр. н. е., залучаючи при цьому аналогії глеку з цього поховання виявлені на черняхівських та пізньосарматських пам'ятках Дніпровського Лісостепового Лівобережжя (Podobed, Simonenko 1998, p. 105—107).

З датуванням фасетованих мисок та глеків, хоча і не біконічних, поданих в статті М. Казанського та Р. Лего в цілому погоджується А. Левинський в своїй публікації матеріалів могильника черняхівської культури Лазо (Слободзія-Кішкерень; Левинский 1999, с. 163).

Датування фасетованих канельованих глеків зацікавило і Б. Магомедова. У своїй фундаментальній роботі, присвяченій черняхівській культурі, дослідник зазначає, що такі глеки разом із вазами «лівобережного» типу виникають на території сучасної Східної України а після 375 р. (тобто, приходу гунів) були перенесені якоюсь групою населення на Дунай. Комплекси з глеками в межах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя дослідник датує в межах 350—420/430 рр. н. е. (Магомедов 1999, с. 43; 2001, с. 59). Загалом з таким хронологічним відтинком побутування канельованих глеків погоджується у своїй роботі і О. Петраускас (2008, с. 92).

Найдокладнішою роботою, присвяченою фасетованому посуду черняхівської культури на сьогодні є стаття Е. Шультце та Б. Строценя. До роботи дослідниками залучено 65 комплексів поховань на могильниках Черняхів — Синтана-де-Муреш, в яких містився посуд, орнаментований овальними фасетками: миски, глеки, кубки та кухлі. Відповідно, до цієї роботи увійшла і значна частина глеків, які залучені нами до своєї роботи. Комплекси, що мають вузьке датування, віднесені до фінального етапу черняхівської культури. Водночас, дослідники зазначають, точної інформації щодо появи такого посуду тільки з початком Великого переселення народів на сьогоднішній день не існує. Проте, як хронологічний індикатор фасетовані форми посуду можуть використовуватись, позначаючи хронологічний період в межах кінця IV — початку V ст. Верхньою датою їх існування пропонується вважати друге десятиліття V ст. н. е. (Schultze, Strocen 2008, S. 331—332). Таке датування фасетованого овалами посуду, в тому числі і одноручних глеків, є зараз найбільш вузьким та конкретним.

В цілому ми пристаємо до думки щодо датування канельованих біконічних глеків, висловлених у роботі Е. Шультце та Б. Строценя (Schultze, Strocen 2008, S. 331—332; Строцень, Шультце 2010, с. 63—64).

Процеси, які викликали появу саме такого виду декору цього типу черняхівських одноручних глеків зараз залишаються достеменно нез'ясованими. Цікава думка була висловлена Б. Магомедовим, який вважає їх імітацією ранньовізантійських металевих глеків, поєднаних з традиційними формами посуду вельбарської культури (Магомедов 1999, с. 39—40).

Отже, фасетовані глеки з біконічним тулубом на території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя становлять достатньо помітну та репрезентативну групу, яка є порівняно вузько датованою та може маркувати поряд з іншими хронологічними індикаторами, фінальний етап черняхівської культури в регіоні. Водночас група цих гончарних виробів демонструє широкий технічний спектр у виготовленні, зокрема декорі. Таке різноманіття з одного боку передає образ одного виробу, з іншого може свідчити про відсутність стандартизації у методах їх передачі (на сьогодні нам невідомі знахідки двох однакових виробів цього типу).

КАТАЛОГ ЗНАХІДОК БІКОНІЧНИХ ФАСЕТОВАНИХ ГЛЕКІВ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ, ІНФОРМАЦІЯ ТА ЗОБРАЖЕННЯ ЯКИХ МІСТЯТЬСЯ В РОБОТІ

1. Боромля 1 (с. Боромля, Сумська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 2. Орієнтоване по вісі північ—південь, головою на північ. Склад поховання: п'ять горщиків, три миски, невеликий глек (Некрасова 2006, с. 93, рис. 13: 9—18). Глек — діаметр тулуба — бл. 12,5 см; приблизна висота — 12,5 см (рис. 1: 1; 7: 4).

2. Воронинці (с. Воронинці, Оржицький р-н, Полтавська обл.). Випадково виявлене поховання черняхівської культури. Поховання зруйноване. Орієнтація (зі слів місцевих жителів) головою у східному напрямку. Склад поховання: мідна ремінна пряжка, уламок залізного ножа, чотири миски, два кубки, горщик-урна, глек (Мокляк 1998, с. 92—93, рис. 1—2; Абашина, Магомедов, Рейда 2019, рис. 36: 8). Глек — діаметр тулубу — 12,5 см; висота — 17,2 см (рис. 1: 2; 9: 1).

3. Воскресенське 1 (с. Воскресенське, Варвинський р-н, Чернігівська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 2. Орієнтоване по вісі північ—південь. Зруйноване. Склад поховання: чотири горщики, столова ваза, дві миски, глек та кубок (Жаров, Терпиловський 2011, с. 170—172). Глек — діаметр тулубу — 26,7 см; висота — бл. 30 см (рис. 1: 3; 3: 3).

4. Війтенки 1 (с. Війтенки, Богодухівський р-н, Харківська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 260. Орієнтоване по вісі північ—південь з відхиленням за азимутом у 330. Зруйноване. Із західного, північного і південного боків знаходиться підбій. Зі східного — сходинка. Склад поховання: кістки дрібної рогатої худоби, кістки цілої курки з яйцем, бронзова пластина, бронзовий виріб, скляний виріб, виріб з білого металу, бронзова пряжка, бронзова фібула, роговий гребінь, бронзова голка, залізне шило, три скляні келихи, світлоглиняна амфора, чотири миски, п'ять горщиків, ваза, келих, одноручний глек (Гогунська, Руснак 2024, с. 223—225, рис. 11—12). Глек — діаметр тулубу — 23,2 см; висота — 25,6 см (Гогунська, Руснак 2024, рис. 11: 10) (рис. 1: 4; 2: 3).

5. Горішні Плавні (Кременчуцький р-н, Полтавська обл.). Випадкова знахідка 1914 р. тулубу одно-

ручного глека. Глек: висота збереженої частини — 18 см, діаметр тулубу — 21 см (Рудинський 1928, с. 26, Таб. V. 14; Луговий, Ткаченко 2003, с. 75—76). Глек (рис. 1: 5; 4: 1).

6. Дуб'яги (с. Дуб'яги, Зіньківський р-н, Полтавська обл.). Випадково виявлене поховання черняхівської культури. Поховання зруйноване. Орієнтація головою на північ. До складу поховання входили: три горщики, миска відкритого типу, кухоль, амфора, чорнолискований одноручний глек (Горюнов 1971, с. 5, рис. 11—13; Абашина, Магомедов, Рейда 2019, рис. 11—12). Глек (рис. 1: 6; 10).

7. Жовнине (ур. Біленкові Бурти) (с. Жовнине, затоплене водами Кременчуцького водосховища, Полтавська обл.). Могильник черняхівської культури. Глек зі зруйнованих поховань — діаметр тулуба — бл. 20 см; висота — бл. 30 см (Рутковская 1979, рис. 2: 14) (рис. 1: 7; 8: 2).

8. Жовнине (ур. Біленкові Бурти) (с. Жовнине, затоплене водами Кременчуцького водосховища, Полтавська обл.). Могильник черняхівської культури. Глек зі зруйнованих поховань — діаметр тулубу — 12,6 см; висота — 18,2 см (Петраускас, Цындровская 2002, с. 11; рис. 6: 5) (рис. 1: 7; 8: 1).

9. Жовнине (ур. Біленкові Бурти) (с. Жовнине, затоплене водами Кременчуцького водосховища, Полтавська обл.). Могильник черняхівської культури. Глек зі зруйнованих поховань — діаметр тулубу — 14 см; висота — 14,5 см (Петраускас, Цындровская 2002, с. 13; рис. 5: 2) (рис. 1: 7; 5: 1).

10. Кантемирівка (с. Кантемирівка, Полтавський р-н, Полтавська обл.). Курганний могильник. Курган 1. Підбій. Яма орієнтована по вісі північ—південь. Склад поховання: кістки та черепи курки та півня, кістки та череп вівці, одноручний глек, дві вази, шість мисок, три горщики, гребінь, гральний кубик, скляні гральні жетони (дев'ять), фрагмент залізного виробу, оковки та кільце з петлею виконані зі срібла (від дерев'яної чаші?), дві бронзові ремінні пряжки, золота каблучка, металеві прикраси взуття, маленькі бронзові пряжки та срібні наконечники зі срібла, три срібних місяцеподібних пластини (Рудинський 1930, с. 135—139). Глек (Schultze, Strocen 2008, Abb. 55: 6) (рис. 1: 8; 4: 4).

11. Коровинці (с. Коровинці, Недригайлівський р-н, Сумська обл.). Селище черняхівської культури. В 1923 р. під час копання колодязя виявлено «склад» посуду: шість горщиків, дві миски, чотири глека, амфора, два залізних кільця, чересло (Махно 1960, с. 45). Глек (Сымонович 1964, рис. 24: 1; ред. Залізняк 2005, рис. 13) (рис. 1: 9; 2: 1).

12. Моспинська (м. Моспине, Макіївський р-н, Донецька обл.). Курган. Катакомба. Орієнтована за віссю північний захід — південь. Склад поховання: окрема яма з двома повними скелетами лошат, залізний двосічний меч, бронзова заклепка, бронзова фібула, дві бронзових пряжки, округлий об'єкт з мергелю типу пряслиця, фрагмент залізного кільця, ліплений горщик, придонна частина посудини, гончарний одноручний глек (Podobed, Simonenko 1998, fig. 1—3). Глек діаметр тулуба — 25 см; висота — 29,5 см (Podobed, Simonenko 1998, fig. 3: 1) (рис. 1: 10; 6: 1).

13. Огурцеве (Стариця) (с. Огурцеве, колишній Вовчанський р-н, Харківська обл.). Селище черняхівської культури. Підйомний матеріал. Фрагмент біконічного фасетованого глека опублікований майже одночасно двома дослідниками — Б. Шрамком та Б. Зайцевим (Шрамко 1962, рис. 99: 1; Зайцев 1964, с. 45, рис. 1: 36). Місце знахідки в двох випадках прив'язане до різних пунктів, а зображення фрагменту глека має власні особливості. Зображення, опубліковане Б. Шрамком є цілком достатнім (Шрамко 1962, рис. 99: 1) (рис. 14: 11; 4: 3).

14. Пронозівка (с. Пронозівка, Глобинський р-н, Полтавська обл.). Випадково виявлене поховання. Орієнтоване на північ. Склад: горщик, ваза, одноручний глек (Кракало, Порубай 1988, с. 30—31; Schultze, Strocen 2008, s. 316, Abb. 66). Глек (Schultze, Strocen 2008, Abb. 66: 2) (рис. 1: 12; 3: 4).

15. Рідний Край (с. Рідний Край, Золочівський р-н, Харківська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 1. Кремація. Склад поховання: ліплений горщик (урна), миска, жовтолискований глек (Петренко 1991, с. 11, рис. 4: 1—3). Глек (Петренко 1991, рис. 4: 3) (рис. 1: 13; 7: 3).

16. Рідний Край (с. Рідний Край, Золочівський р-н, Харківська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 13. Орієнтоване по вісі схід—захід. Зруйноване. Склад поховання: чотири миски, ліплений і зроблений на гончарному крузі горщики, чорнолискований глек (Петренко 1991, с. 15—16, рис. 9: 8—15). Глек (Петренко 1991, рис. 9: 12) (рис. 1: 13; 7: 1).

17. Соколове II (Левівка) (с. Соколове, Зміївський р-н, Харківська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 1. Орієнтоване по вісі схід—захід. Зруйноване. Склад поховання: срібна ремінна пряжка, гребінь, чотири миски, два горщики, мископодібна посудина, чорнолискований глек (Петренко 1991, с. 23—24, рис. 13). Глек (Петренко 1991, рис. 13: 9) (рис. 1: 14; 7: 2).

18. Соснова (с. Соснова, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.). Могильник та селище черняхівської культури. Житло 2. Уламки чорнолискованого глека (Сикорский, Махно, Бузян 1983, с. 45, табл. 36) (рис. 1: 15; 2: 2).

19. Суми-Сад (м. Суми). Могильник черняхівської культури. Поховання 10. Орієнтоване по вісі північ—південь, головою на північ. Склад поховання: бронзова фібула, ремінна пряжка, гребінь, голка з гольником, намисто, підвіски, прясельце, три горщика, сім мисок, кубок, дворучний глек, одноручний глек (Гопкало 2008, рис. 15). Глек, висота — 15 см (Гопкало 2008, рис. 15: 51) (рис. 1: 16; 5: 2).

20. Суми (м. Суми). Могильник черняхівської культури. Поховання. Орієнтація невідома. Склад поховання: гребінь, чотири горщики, три миски, дворучний, одноручний глек (Богусевич 1960, с. 103—105). Глек — діаметр тулуба — 14 см; висота — 15 см (рис. 1: 17; 5: 3).

21. Успенка (с. Успенка, Буринський р-н, Сумська обл.). Могильник черняхівської культури. Глек зі зруйнованих поховань (Некрасова 2006, рис. 43: 4) (рис. 1: 18; 6: 2).

22. Успенка (с. Успенка, Буринський р-н, Сумська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 29. Орієнтоване на північ. Зруйноване, пограбоване. Склад: глек, висота — 31 см (Некрасова 2006, с. 101, рис. 44: 7) (рис. 1: 18; 3: 2).

23. Успенка (с. Успенка, Буринський р-н, Сумська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 1619. Орієнтоване на Північ з відхиленням в західному напрямку. Зруйноване. Склад: кістки тварини (коза / вівця), залізний ніж, бронзова голка, шило, ремінна пряжка, чотири горщика, три миски, триручна ваза, глек (Некрасова 2006, с. 103, рис. 49). Глек (Некрасова 2006, с. 103, рис. 49: 11) (рис. 1: 18; 3: 1).

24. Шишаки (смт Шишаки, Миргородський р-н, Полтавська обл.). Могильник черняхівської культу-

ри. Поховання 115. Орієнтоване на захід з південним відхиленням. Склад: дві ремінні пряжки (мідна і срібна), залишки гребня, горщик, дві миски, ваза, скляний конічний кубок, глек (Рейда, Гейко, Сапєгін 2016, с. 20—28, рис. 2—3; 2017, с. 210, рис. 1; 2018, с. 87; Reida, Heiko, Sapiehin 2024, p. 236, fig. 7: 7). Глек: діаметр тулуба — 14 см; висота — 17 см (Рейда, Гейко, Сапегін 2016, рис. 3) (рис. 1: 19; 2: 4).

25. Шишаки (смт Шишаки, Миргородський р-н, Полтавська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 2. Орієнтоване на північ із західним відхиленням. Зруйноване кар'єром, пограбоване. Склад: фрагменти вінець горщика та одноручного глеку, частина гагатового браслету, склопастова намистина, фрагменти кістяного гребня. Глек (рис. 1: 19; 5: 4).

26. Шишаки (смт Шишаки, Миргородський р-н, Полтавська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 16. Орієнтоване на північ. Склад: два одноручні глеки, три миски, три горщики, скляний кубок, бронзові фібула, пряжка, голка та ножик, залізний ніж та кістяний гребінь. Глек — діаметр тулуба — 21,2 см; висота — 24,3 см (рис. 1: 19; 9: 2).

27. Шишаки (смт Шишаки, Миргородський р-н, Полтавська обл.). Могильник черняхівської культури. Поховання 70. Кремація. Склад: два горщика, миска, глек. Фрагмент глека (Рейда, Гейко, Сапєгін 2018, с. 87) (рис. 1: 19; 4: 2).

28. Шишаки (смт Шишаки, Миргородський р-н, Полтавська обл.). Могильник черняхівської культури. Зруйноване поховання. Глек виявлено під час пограбування могильника до 2009 р. разом з групою іншого керамічного посуду за невідомих обставин. Отримана фотографія знахідки. Точне місце знахідки та сучасний її стан та розташування невідомі. Глек: висота від 20 до 25 см (рис. 1: 19; 11).

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Магомедов, Б. В., Рейда, Р. М. 2019. *Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області*. Київ: ІА НАН України.

Богусевич, В. А. 1960. Погребение черняховской культуры в г. Сумы. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 10, с. 103-105.

Гей, О. А., Бажан, И. А. 1997. *Хронология эпохи «готских походов» (на территории Восточной Европы и Кавказа*). Москва: ИА РАН.

Гогунська, В. К., Руснак, В. В. 2024. Методика дослідження зруйнованих поховань та досвід реконструкції процесу руйнації (на прикладі поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки). В: Скиба, А. В. (ред.). *Імперії і варвари. Збірник наукових праць до 80-річчя від дня народження О. М. Приходнюка*. Київ: ІА НАН України, с. 197-226.

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.

Горюнов, Е. А. *Отчёт о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1971 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/57.

Жаров, Г. В., Терпиловський, Р. В. 2011. Нові пам'ятки черняхівської культури у межиріччі Удаю і Сули. *Oium*, 1: Черняхівська культура: матеріали досліджень, с. 166-177.

Зайцев, Б. П. 1964. Новые материалы черняховской культуры бассейна Северского Донца и Псла. В: Рыбаков, Б. А., Сымонович, Э. А. (ред.). *Древности эпохи сложения восточного славянства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 116. Москва: Наука, с. 44-52.

Залізняк, Л. Л. (ред.). 2005. *Археологія України: курс лекцій. Навчальний посібник*. Київ: Либідь.

Кракало, И. В., Порубай, А. Б. 1988. Новые археологические материалы в коллекции Кременчугского историко-краеведческого музея. В: *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Областной научно-практический семинар (22—23 января 1988 г.). Тезисы докладов и сообщений*. Полтава, с. 30-31.

Левинский, А. Н. 1999. Лазо — могильник финальной фазы черняховской культуры в Молдове. *Stratum plus*, 4, с. 121-166.

Луговий, Р. С., Ткаченко, О. М. 2003. Археологічні знахідки з Кременчуччини у збірці Полтавського краєзнавчого музею. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 72-80.

Магомедов, Б. В. 1973. До вивчення черняхівського гончарного посуду. *Археологія*, 12, с. 80-87.

Магомедов, Б. В. 1999. К истории финального этапа черняховской культуры. В: Гладких, М. І. (ред.). *Сто лет черняховской культуре*. Киев: Товариство археології та антропології, с. 39-47.

Магомедов, Б. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.

Махно, Е. В. 1960. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты). В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Черняховская культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 82. Москва: АН СССР, с. 9-83.

Мокляк, В. О. 1998. Поховання черняхівської культури в с. Воронинці Оржицького району. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 92-93.

Некрасова, А. Н. 2006. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Готы и Рим*. Киев: Стилос, с. 87-200.

Петраускас, О. В., Цындровская, Л. А. 2002. *Находки черняховской культуры вблизис. Жовнино (коллекция фондов Института археологии, г. Киев)*. Киев.

Петраускас, О. В. 2008. Хронология некоторых типов гончарных кувшинов черняховской культуры лесостепной Украины. В: Карнап-Борнхайм, К. (ред.). *Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов*. Калининград: Янтарный сказ, с. 88-103.

Петренко, Е. Н. 1991. Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца. В: *Археология славянского Юго-Востока*. Материалы к межвузовской научной конференции. Воронеж: ВГПУ, с. 10-26.

Петров, В. П. 1964. Черняховский могильник (По материалам раскопок В. В. Хвойко в 1900—1901 гг.). В: Рыбаков, Б. А., Сымонович, Э. А. (ред.). *Древности эпохи сложения восточного славянства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 116. Москва: Наука, с. 53-117.

Рейда, Р. Н., Гейко, А. В. 2014. Кувшины «левобережного» типа. *Верхнедонской археологический сборник*, 6, с. 379-385.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапєгін, С. В. 2016. Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком. *Oium*, 5: Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура, с. 20-28.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапєгін, С. В. 2017. Реконструкція ременів з поховання 115 Шишацького

могильника черняхівської культури. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 210-215.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2018. Глеки лівобережного типу із Шишацького могильника. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулля. 100 років Лубенському краєзнавчому музею імені Г. Я. Стеллецького (1918—2018)*. Київ: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 86-89.

Рудинський, М. 1928. *Археологічні збірки Полтавського державного музею*. Полтава: Полтава-Поліграф.

Рудинський, М. 1930. Кантамирівські могили римської доби. *Записки Всеукраїнського Археологічного комітету*, І, с. 127-158.

Рутковская, Л. М. 1979. Археологические памятники IV—V вв. в районе Кременчугского моря (Украина). *Slovenská archeológia*, XXVII, 2, s. 317-364.

Строцень, Б. С., Шульце, Е. 2010. Фасетки як хронологічний індикатор. В: *Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура (м. Кам'янець-Подільський, 23—25 вересня 2010 р.)*. Тернопіль: Астон, с. 63-64.

Сымонович, Э. А. 1964. Орнаментация черняховской керамики. В: Рыбаков, Б. А., Сымонович, Э. А. (ред.). *Древности эпохи сложения восточного славянства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 116. Москва: Наука, с. 270-361.

Симонович, Е. О. 1983. Черняхівська кераміка Подніпров'я. *Археологія*, 43, с. 26-42.

Сикорский, М. И., Махно, Е. В., Бузян, Г. Н. 1983. *Отчёт о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции в 1983 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/157.

Шаров, О. В. 1992. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики. В: Щукин, М. Б., Гей, О. А. (ред.). *Проблемы хронологии эпохи Латена и Римского времени. По материалам Первых Тихановских чтений (Ленинград, 1988 г.)*. Санкт-Петербург: Ойум, с. 158-207.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.

Щукин, М. Б., Щербакова, Т. А. 1986. К хронологии могильника Данчены. В: Рафалович, И. А. *Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.* Кишинёв: Штиинца, с. 177-219.

Kazanski, M., Legoux, R. 1988. Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Černjahov récente. *Archéologie Médiévale*, XVIII, p. 7-53.

Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka —eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 83, s. 224-351. https://doi.org/10.11588/berrgk.2003.1.87676

Podobed, V. A., Simonenko, A. V. 1998. A Late Sarmatian Burial in the Central Donetsk Basin. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, p. 99-108. https://doi.org/10.54640/CAH.1998.99

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2024. The Dnipro Left Bank Forest-Steppe Region in the Hunnic Period. *Archaeologia Polona*, 62, p. 225-241. https://doi.org/10.23858/APa62.2024.3595

Schultze, E., Strocen, B. 2008. Keramik mit ovalen Facetten. Eine Untersuchung zur Chronologie der Cernjachov-Kultur. *Eurasia Antiqua: Zeitschrift fuer die Archäologie Eurasiens*, 14, s. 267-332.

REFERENCES

Abashyna, N. S., Mahomedov, B. V., Reida, R. M. 2019. *Pam'iatky cherniakhivskoi kultury Poltavskoi oblasti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Bogusevich, V. A. 1960. Pogrebenie cherniakhovskoi kultury v g. Sumy. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 10, s. 103-105.

Gei, O. A., Bazhan, I. A. 1997. *Khronologiia epokhi «gotskikh pokhodov» (na territorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza)*. Moskva: IA RAN.

Hohunska, V. K., Rusnak, V. V. 2024. Metodyka doslidzhennia zruinovanykh pokhovan ta dosvid rekonstruktsii protsesu ruinatsii (na prykladi pokhovannia 260 mohylnyka cherniakhivskoi kultury Viitenky). In: Skyba, A. V. (red.). *Imperii i varvary. Zbirnyk naukovykh prats do 80-richchia vid dnia narodzhennia O. M. Prykhodniuka*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 197-226.

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Goriunov, E. A. *Otchet o rabote Dneprovskogo levoberezhnogo otriada LOIA AN SSSR v 1971 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/57.

Zharov, H. V., Terpylovskyi, R. V. 2011. Novi pam'iatky cherniakhivskoi kultury u mezhyrichchi Udaiu i Suly. *Oium*, 1: Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen, s. 166-177.

Zaitsev, B. P. 1964. Novye materialy cherniakhovskoi kultury basseina Severskogo Dontsa i Psla. In: Rybakov, B. A., Symonovich, E. A. (red.). *Drevnosti epokhi slozheniia vostochnogo slavianstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 116. Moskva: Nauka, s. 44-52.

Zalizniak, L. L. (red.). 2005. *Arkheolohiia Ukrainy: kurs lektsii. Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Lybid.

Krakalo, I. V., Porubai, A. B. 1988. Novye arkheologicheskie materialy v kollektsii Kremenchugskogo istoriko-kraevedcheskogo muzeia. In: *Okhrana i issledovanie pamiatnikov arkheologii Poltavshchiny. [Pervyi] Oblastnoi nauchno-prakticheskii seminar (22—23 ianvaria 1988 g.). Tezisy dokladov i soobshchenii*. Poltava, s. 30-31.

Levinskii, A. N. 1999. Lazo — mogilnik finalnoi fazy cherniakhovskoi kultury v Moldove. *Stratum plus*, 4, s. 121-166.

Luhovyi, R. S., Tkachenko, O. M. 2003. Arkheolohichni znakhidky z Kremenchuchchyny u zbirtsi Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 72-80.

Mahomedov, B. V. 1973. Do vyvchennia cherniakhivskoho honcharnoho posudu. *Arkheolohiia*, 12, s. 80-87.

Magomedov, B. V. 1999. K istorii finalnogo etapa cherniakhovskoi kultury. In: Gladkikh, M. I. (red.). *Sto let cherniakhovskoi kulture*. Kyiv: Tovarystvo arkheologii ta antropologii, s. 39-47.

Magomedov, B. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Lublin: UMCS.

Makhno, E. V. 1960. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury na territorii USSR (materialy k sostavleniiu arkheologicheskoi karty). In: Rybakov, B. A. (red.). *Cherniakhovskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 82. Moskva: AN SSSR, s. 9-83.

Mokliak, V. O. 1998. Pokhovannia cherniakhivskoi kultury v s. Voronyntsi Orzhytskoho raionu. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 92-93.

Nekrasova, A. N. 2006. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezhia. In: Terpilovskii, R. V. (red.). *Goty i Rim*. Kiev: Stilos, s. 87-200.

Petrauskas, O. V., Tsyndrovskaia, L. A. 2002. *Nakhodki cherniakhovskoi kultury vblizi s. Zhovnino (kollektsiia fondov Instituta arkheologii, g. Kiev)*. Kiev.

Petrauskas, O. V. 2008. Khronologiia nekotorykh tipov goncharnykh kuvshinov cherniakhovskoi kultury lesostepnoi Ukrainy. In: Karnap-Bornkhaim, K. (red.). *Drevnosti Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy epokhi rimskogo vliianiia i pereseleniia narodov*. Kaliningrad: Iantarnyi skaz, s. 88-103.

Petrenko, E. N. 1991. Novye mogilniki cherniakhovskoi kultury v basseine Severskogo Dontsa. In: *Arkheologiia slavianskogo Iugo-Vostoka*. Materialy k mezhvuzovskoi nauchnoi konferentsii. Voronezh: VGPU, s. 10-26.

Petrov, V. P. 1964. Cherniakhovskii mogilnik (Po materialam raskopok V. V. Khvoiko v 1900—1901 gg.). In: Rybakov,

B. A., Symonovich, E. A. (red.). *Drevnosti epokhi slozheniia vostochnogo slavianstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 116. Moskva: Nauka, s. 53-117.

Reida, R. N., Geiko, A. V. 2014. Kuvshiny «levoberezhnogo» tipa. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 6, s. 379-385.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2016. Pokhovannia 115 Shyshatskoho mohylnyka zi sklianym ornamentovanym kubkom. *Oium*, 5: Cherniakhivska kultura: do 85-richchia vid dnia narodzhennia I. S. Vynokura, s. 20-28.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2017. Rekonstruktsiia remeniv z pokhovannia 115 Shyshatskoho mohylnyka cherniakhivskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 210-215.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2018. Hleky livoberezhnoho typu iz Shyshatskoho mohylnyka. In: Suprunenko, O. B. (red.). *Starozhytnosti Posullia. 100 rokiv Lubenskomu kraieznavchomu muzeiu imeni H. Ya. Stelletskoho (1918—2018)*. Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 86-89.

Rudynskyi, M. 1928. *Arkheolohichni zbirky Poltavskoho derzhavnoho muzeiu*. Poltava: Poltava-Polihraf.

Rudynskyi, M. 1930. Kantamyrivski mohyly rymskoi doby. *Zapysky Vseukrainskoho Arkheolohichnoho komitetu*, I, s. 127-158.

Rutkovskaia, L. M. 1979. Arkheologicheskie pamiatniki IV—V vv. v raione Kremenchugskogo moria (Ukraina). *Slovenská archeológia*, XXVII, 2, s. 317-364.

Strotsen, B. S., Shultse, E. 2010. Fasetky yak khronolohichnyi indykator. In: *Aktualni problemy arkheolohii. Tezy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii na poshanu I. S. Vynokura (m. Kam'ianets-Podilskyi, 23—25 veresnia 2010 r.)*. Ternopil: Aston, s. 63-64.

Symonovich, E. A. 1964. Ornamentatsiia cherniakhovskoi keramiki. In: Rybakov, B. A., Symonovich, E. A. (red.). *Drevnosti epokhi slozheniia vostochnogo slavianstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 116. Moskva: Nauka, s. 270-361.

Simonovich, E. O. 1983. Cherniakhivska keramika Podniprov'ia. *Arkheologiia*, 43, s. 26-42.

Sikorskii, M. I., Makhno, E. V., Buzian, G. N. 1983. *Otchet o rabote Pereiaslav-Khmelnitskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/157.

Sharov, O. V. 1992. Khronologiia mogilnikov Ruzhichanka, Kosanovo, Dancheny i problema datirovki cherniakhovskoi keramiki. In: Shchukin, M. B., Gei, O. A. (red.). *Problemy khronologii epokhi Latena i Rimskogo vremeni. Po materialam Pervykh Tikhanovskikh chtenii (Leningrad, 1988 g.)*. Sankt-Peterburg: Oium, s. 158-207.

Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Kharkov: KhGU.

Shchukin, M. B., Shcherbakova, T. A. 1986. K khronologii mogilnika Dancheny. In: Rafalovich, I. A. *Dancheny. Mogilnik cherniakhovskoi kultury III—IV vv. n. e.* Kishinev: Shtiintsa, s. 177-219.

Kazanski, M., Legoux, R. 1988. Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Černjahov récente. *Archéologie Médiévale*, XVIII, p. 7-53.

Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 83, s. 224-351. https://doi.org/10.11588/berrgk.2003.1.87676

Podobed, V. A., Simonenko, A. V. 1998. A Late Sarmatian Burial in the Central Donetsk Basin. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, p. 99-108. https://doi.org/10.54640/CAH.1998.99

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2024. The Dnipro Left Bank Forest-Steppe Region in the Hunnic Period. *Archaeologia Polona*, 62, p. 225-241. https://doi.org/10.23858/APa62.2024.3595

Schultze, E., Strocen, B. 2008. Keramik mit ovalen Facetten. Eine Untersuchung zur Chronologie der Cernjachov-Kultur. *Eurasia Antiqua: Zeitschrift fuer die Archäologie Eurasiens*, 14, s. 267-332.

R. Reida, A. Heiko, S. Sapiehin

DECOR OF FACETED JUGS OF THE CHERNYAKHIV CULTURE (the Case Study of the Dnipro Left Bank Forest-Steppe Region)

Some type of ornamented one-handled jugs of the Chernyakhiv culture of the Dnipro Left Bank Forest-Steppe Region is examined in the paper. These are biconical faceted jugs. 28 items of such objects discovered at 19 sites (burial grounds and settlements) were mapped and recorded. In addition to the Chernyakhiv burials, jugs of this type were also discovered in the Alans barrow graves.

The typology of these objects based on decorative elements is proposed. A total of 5 subtypes of jugs have been classified, each of which can be divided into 2 variants. The most common is subtype 1 of jugs. Subtypes 4 and 5 are much less common.

The issue of genesis of the decoration of the Chernyakhiv one-handled jugs remains currently unclear. It is interesting the opinion of Boris Magomedov who believes that this group is the imitation of early Byzantine metal jugs joined with traditional forms of Welbark culture. Other researchers also supported the opinion that such décor came from metal products.

These jugs come from the assemblages of the second half of the 4th — first third of the 5th century AD and can be used as chronological markers. Most of these items can be dated more narrowly: the late 4th — early 5th century AD and mark the final stage of the Dnipro Left Bank Forest-Steppe Region.

Thus, faceted jugs with a biconical body on the territory of the Dnipro Forest-Steppe Left Bank have formed a representative group which is relatively narrowly dated and can mark, along with other chronological indicators, the final stage of the Chernyakhiv culture in the region. At the same time, the group of these objects demonstrates a diverse technical spectrum in manufacturing, in particular in decoration. This, on the one hand, can convey the image of one item (for example, metallic), on the other hand, can indicate the cultural and aesthetic peculiarity of such jugs and, of course, the lack of standardization in the methods of display their image (today we are not aware of any finds of two identical products of this type).

Keywords: Chernyakhiv culture, jugs, facets, Dnipro Left Bank Forest-Steppe Region, pottery decoration.

Одержано 15.04.2025

ГЕЙКО Анатолій, кандидат історичних наук, Комунальний заклад «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради, Полтава, Україна.
Anatolii HEIKO, PhD, the Municipal Institution «Center for the Protection and Research of Archaeological Monuments» of the Poltava Regional Council, Poltava, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9245-2252, e-mail: filoarh@ukr.net.

РЕЙДА Роман, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Roman REIDA, PhD, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7512-8074, e-mail: romanreyda@ukr.net.

САПЄГІН Сергій, вчитель історії (заслужений вчитель України), Полтавський ліцей Полтавської обласної ради, Полтава, Україна.
Serhii SAPIEHIN, History teacher (Honored Teacher of Ukraine), the Poltava Lyceum of the Poltava Regional Council, Poltava, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9792-4327, e-mail: folium_sv@ukr.net.

УДК 904.21(282.247.32-197.4)”653”-035.56 DOI: 10.37445/adiu.2025.03.02

М. Сергєєва

ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ З КІСТКИ ТА РОГУ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ (за матеріалами Середнього Подніпров’я)

В основі дослідження — знаряддя, виготовлені з кісток тварин і щільного рогу. Кістяні знаряддя здебільшого обмежені доволі примітивними різновидами, виготовленими за простими технологіями. Через технічні властивості кістки їх могли використовувати переважно для роботи з м’якими матеріалами (шкіра, хутро, текстиль). Кістяні знаряддя найбільш поширені у X—XI ст., втім, у XII—XIII ст. вони ще не зникають повністю і трапляються не тільки на сільських поселеннях вказаного часу, але й у містах. Тривале побутування знарядь з кістки, особливо їхніх примітивних різновидів, які кожен майстер міг швидко виготовити власноруч на місці, свідчить про прагнення прискорення і здешевлення процесу виробництва. Функціональність багатьох форм обумовила тривале побутування багатьох з зазначених знарядь у просторі і часі.

Ключові слова: *обробка кістки та рогу, знаряддя праці, проколки, лощила, струги для держаків стріл, обробка шкіри і хутра.*

Примітивні знаряддя праці з кістки для робіт з м’якими матеріалами (шкіра, хутро, текстиль) побутували в давнину у багатьох народів. Загальновідомим фактом є їхнє розповсюдження на ранньослов’янських пам’ятках. За часів Київської Русі, незважаючи на поширення металевих знарядь праці у деяких видах ремесел, майстри продовжували практикувати використання їхніх різновидів з органічних матеріалів, зокрема кістки. Головною причиною доживання кістяних знарядь до середньовіччя треба вважати їхню доступність і відносну простоту обробки. Кожен майстер за потреби міг швидко виготовити таке примітивне знаряддя власноруч. Саме тому, незважаючи на поширення у середньовіччі досконаліших металевих аналогів, частка кістяних знарядь серед давньоруських артефактів все ще доволі велика. У різних пропорціях вони походять майже з усіх досліджених давньоруських пам’яток.

Щодо кістяних знарядь праці з території Середнього Подніпров’я, значна їхня частка опублікована у попередніх роботах авторки (Сергєєва 2011, с. 72—85; 2015, с. 44—48; 2016, с. 153—155; 2020a, с. 198; 2020b, с. 67—68; 2023a, с. 163—166; 2023b) і відповідному розділі докторської дисертації (Сергєєва 2018, с. 66—68, 71—76), яка поки що не опублікована. Проте узагальнююча робота з цієї категорії матеріалу досі відсутня. Отже, необхідність окремого аналізу зазначеного виду кістяних артефактів залишається актуальною, що й обумовило появу цієї статті. Її завданням є узагальнення і аналіз основних видів знарядь з кістки, якими користувалося населення Середнього Подніпров’я і прилеглих територій за часів Давньої Русі.

В основі дослідження — знаряддя, виготовлені з тваринних кісток, кісток птахів і риб, а також щільного рогу, виявлені на давньоруських пам’ятках Середнього Подніпров’я і, частково, суміжних регіонів. Зразки вивчалися візуально. Оскільки важливе значення має визначення функціонального призначення тих чи інших знарядь, в деяких випадках вони вивчалися за допомогою лупи. Це також допомагає простежити техніку їхнього виготовлення.

Знаряддя праці з загостреним функціональним кінцем. Це найбільш численна категорія серед знарядь праці з кістки. Такі знахідки поширені серед матеріалів як слов’янських, доруських, поселень, так і давньоруських

© М. СЕРГЄЄВА, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

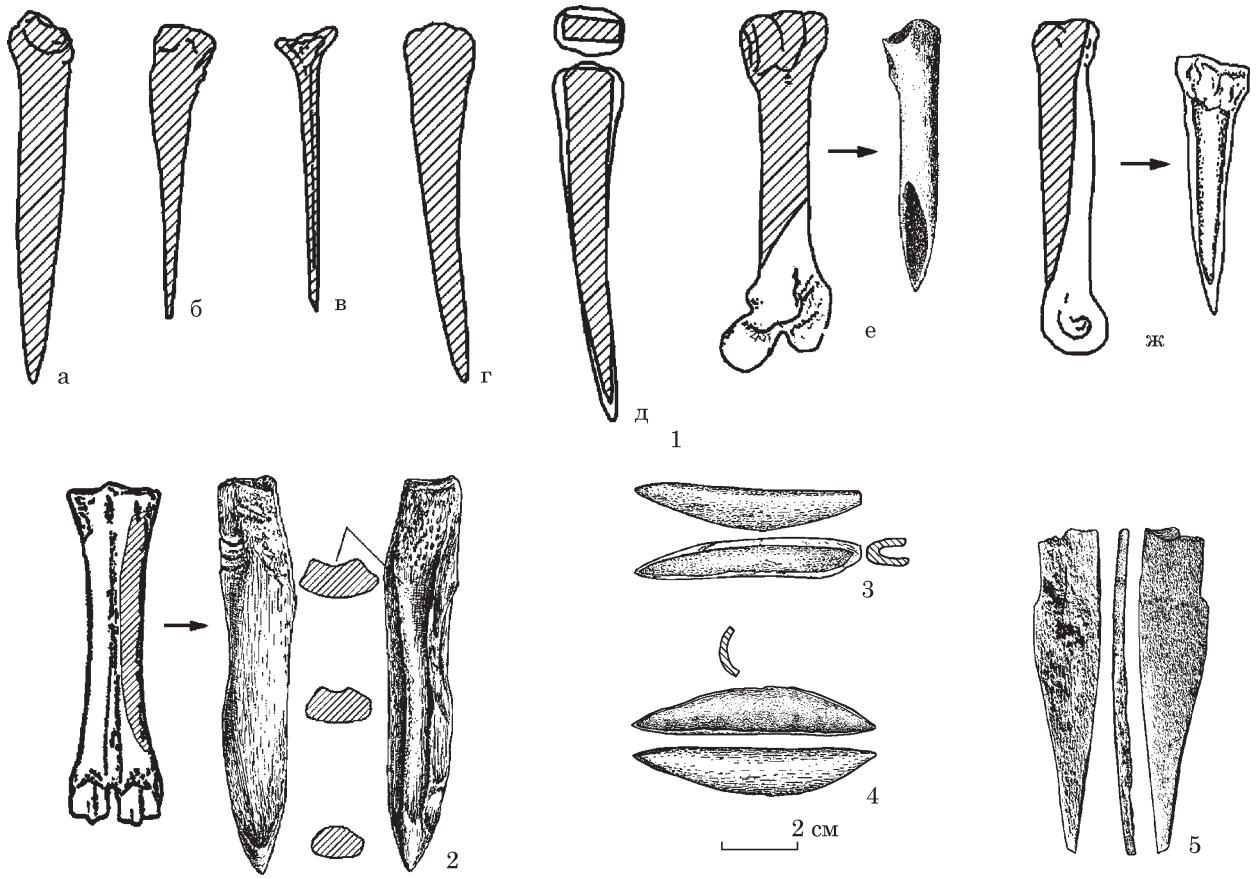

Рис. 1. Основні схеми виготовлення знарядь з кісток (1) та їхніх уламків (2—5). 2, 3 — Київ; 4 — Чорнобиль, 5 — Городськ

Fig. 1. Basic schemes of making tools from bones (1) and their fragments (2—5). 2, 3 — Kyiv; 4 — Chornobyl, 5 — Horodsk

пам'яток. Зазначені знаряддя виготовлялися здебільшого з тваринних кісток: природно загострених, загострених навмисно з одного боку, з компактної речовини кісток ніг великих тварин (рис. 1). Рідше такі знаряддя виготовляли з уламків тваринних кісток, з риб'ячих кісток, а також з рогу диких копитних [1]. Загалом серед виробів з загостреним кінцем можна виділити такі, що виготовлялися за простішими техніками з повним або частковим урахуванням форми вихідного матеріалу і з навмисно наданою функціональною формою та / або з елементами художнього оформлення.

У зв'язку з зазначеним різновидом кістяних артефактів, насамперед варто зупинитися на двох поширених помилках, які призводять до їхньої некоректної інтерпретації.

1. Часто в публікаціях всі кістки з природним загостренням зараховують до знарядь праці, проте у разі відсутності слідів додаткових дій щодо такої кістки, твердження про її використання як знаряддя (або іншим чином) залишається непереконливим (рис. 2: 2). Не можна виключати їхнє одноразове використання у виробничому процесі, проте також цілком можливо, що необроблені кістки могли належати до кухонних відходів. Впевнено стверджувати, що кістку з природним загостренням використовували як знаряддя, можна лише у разі наявності слідів якихось дій щодо неї. Насамперед це спрацьованість загостреного кінця. Кінцеві частини у більшості таких виробів сильно залощені, що вказує на контакт з м'яким матеріалом — шкірою, хутром або тканиною; іноді вся кістка залощена від тривалого тримання у руці (рис. 2: 1). Також іноді має місце додаткова обробка: загострення трохи підправлене різальним знаряддям, рідше є просвердлений функціональний отвір (наприклад, для просиляння нитки або мотузки або для підвішування).

Так само треба відрізняти знаряддя з променів плавців осетрових риб від аналогічних плавців — кухонних відходів: перші мають лощену поверхню — наслідок користування, а іноді отвір з протилежного кінця (рис. 3: 8—11).

2. Поширеним є застосування терміну «проколки» для всіх без винятку кісток з загостреним функціональним кінцем. Аналогічні назви часто зустрічаються також в іншомовних

1. Докладно технологію їхнього виготовлення простежено автором на київських матеріалах (Сергеева 2011, с. 73—80).

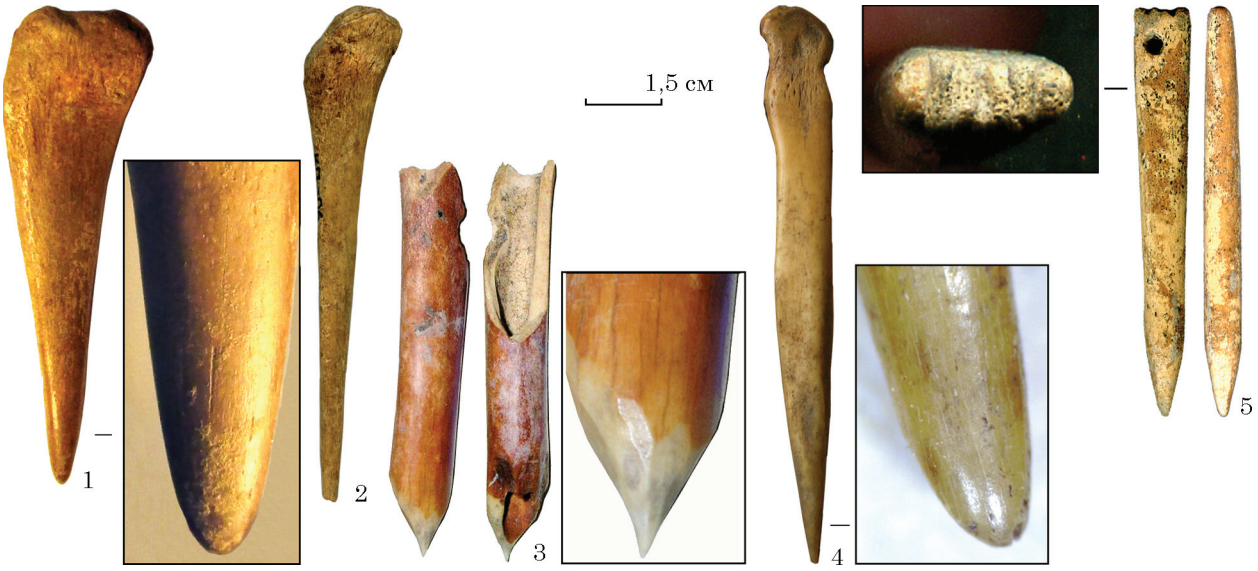

Рис. 2. Різні знаряддя з загостреним функціональним кінцем: 1 — приклад знаряддя з кістки з природним загостренням; 2 — приклад необробленої кістки з природним загостренням; 3 — власне проколка; 4, 5 — знаряддя для плетіння та обробки шкіри. 1—3, 5 — Київ; 4 — Халеп'я

Fig. 2. Various tools with a pointed functional tip: 1 — a tool made of bone with a natural point; 2 — untreated bone with natural point; 3 — actual punch; 4, 5 — tools for weaving and processing leather. 1—3, 5 — Kyiv; 4 — Khalepia

виданнях (англ. *awls*, пол. *szydla*, болгар. *шила* та ін.). Проте ці знаряддя мають різноманітні форми, включаючи форму загострення. Отже цілком слушно припускати їхні неоднакові функції.

Різновиди загострених знарядь зазвичай трактують як знаряддя для плетіння (Ленц 2002, рис. 68: 1—4; Wrzesiński 1994, s. 166. rys. 17), підбивання утоку до ниток основи (Смирнова 1999, с. 153—154), як кілки-фіксатори шкіри, що вичинялася (Войнаровський 2017, с. 71). Власне кажучи, примітивне знаряддя з загостреним кінцем може виконувати кілька функцій, але загалом для інтерпретації виробу важливим є врахування його форми і пропорцій.

Власне «проколки», або шила, вкрай нечисленні. Їх відрізняє насамперед гостро заточений кінець (рис. 2: 3; 3: 1—3). Не можна також виключати застосування частини з кістяних знарядь з загостренням для в'язання або плетіння грубих тканин або сіток. Такими можуть бути знаряддя, виготовлені з довгих кісток з природним загостренням (рис. 2: 4) і розколених уздовж тваринних кісток, достатньо тонких і довгих (рис. 3: 4—7). Для плетіння також могли слугувати тонкі знаряддя з риб'ячих і пташиних кісток (рис. 3: 8—13). Варто звернути окрему увагу на знаряддя з залощеним функціональним кінцем і зубцями з протилежного боку, яке походить з Київського Подолу (рис. 2: 5). Поки не можна точно визначити призначення цих зубців через відсутність слідів від роботи, але не виключено, що вони могли грати допоміжну роль під час плетіння.

Проте серед знарядь з загостренням переважають екземпляри з характерним лощінням кінця, часто дещо притупленим (рис. 4: 1—4). Нерідко вони сплощені і мають добре залощену з одного боку поверхню і лощіння у тому місці, де їх тримали в руці (ознака тривалого використання). Для них усталений термін «проколка» взагалі є неприйнятним через форму і недостатнє загострення, а отже й функціональне призначення. Характер лощіння і зручний спосіб утримання у руці дозволяє інтерпретувати їх як простіший варіант лощила для обробки дрібних деталей шкіряних або хутрових виробів та гладилки для обробки швів, країв шкіри, місць згину або важкодоступних місць (рис. 5). Знаряддя близької форми, також з кістки, добре відомі сучасним майстрам з виготовлення шкіряних виробів, іноді вони відомі під назвою фальцбейн (рис. 4: 5). Ці самі сучасні знаряддя також використовують у палітурній справі.

Зауважимо, що традиції використання таких гладилок сягають доруських часів, при цьому їхня кількість серед знарядь з загостренням, як правило, суттєво переважає. Прикладом може бути колекція знарядь із загостренням з поселення Радичівське 3 на Чернігівщині. Варто звернути увагу, що серед них імовірних проколок або спиць для в'язання виявлено всього дві, тимчасом як можливих гладилок — 13 (Сергєєва, Кравченко 2021, с. 433).

За тим самим принципом, що і знаряддя з загостреним функціональним кінцем, виготовлено *клиноподібний предмет* з довгої кістки великої свійської тварини, виявлений у Києві на вул. Кирилівська, 23—25 у 2008 р. (рис. 3: 14). Виріб датується у межах XII ст. Поверхня кістки не оброблена, вістря не має слідів спрацьованості, тому його призначення встановити

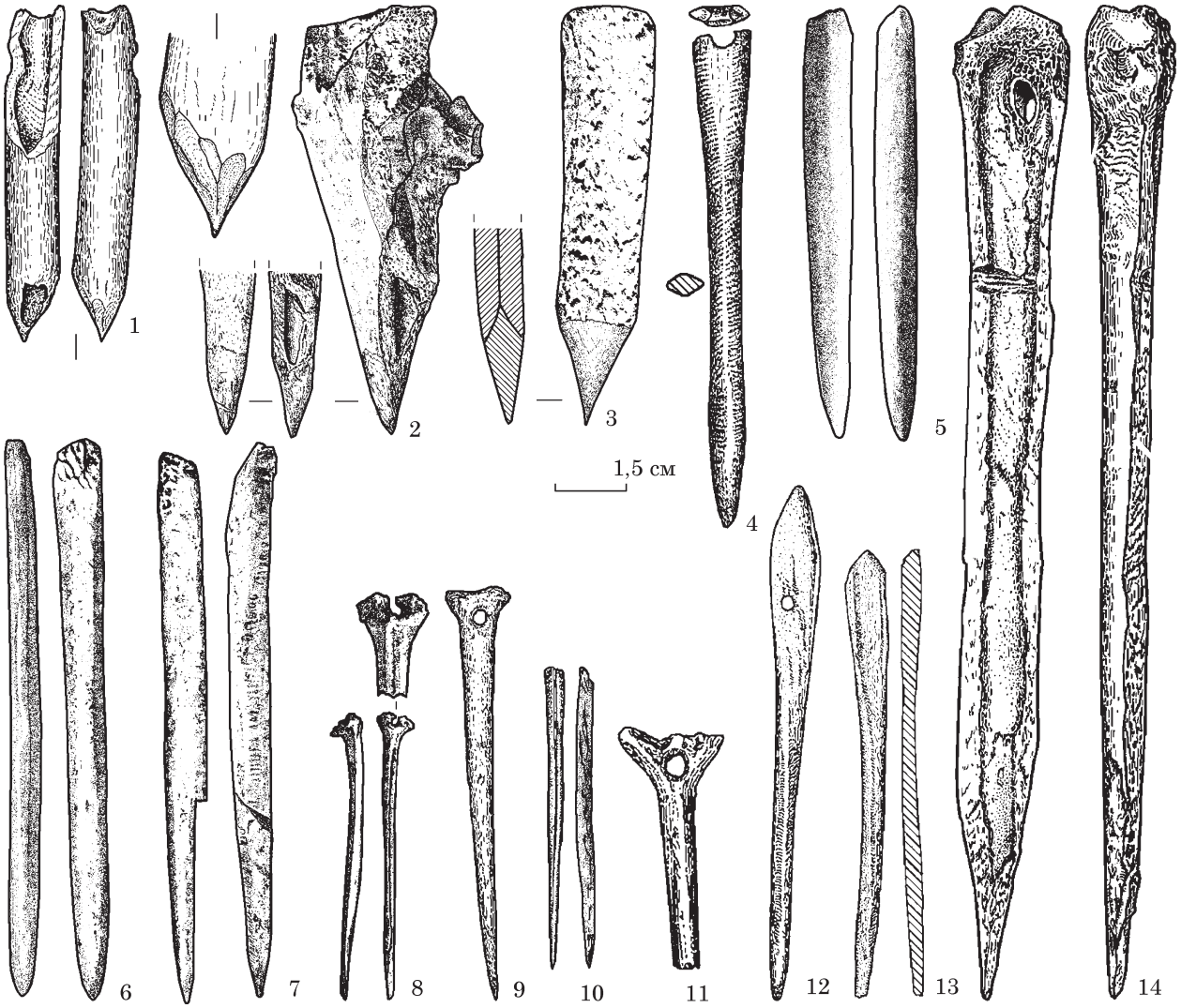

Рис. 3. Проколки (1—3); знаряддя для плетіння або в'язання (4—13); кілок з кістки ноги великої рогатої худоби (14). 1, 2, 4—7, 9—14 — Київ; 3 — Біла Церква; 8 — Чорнобиль

Fig. 3. Punchs (1—3); tools for weaving or knitting (4—13); peg made of a cattle leg bone (14). 1, 2, 4—7, 9—14 — Kyiv; 3 — Bila Tserkva; 8 — Chornobyl

складно. Радше за все, предмет використовували протягом короткого часу. Цілком можливо, саме такі кілки могли застосовувати як фіксатори шкіри, що припускав В. Войнаровський (2017, с. 71).

Примітивні знаряддя праці з кістки для робіт з м'якими матеріалами (шкіра, хутро, текстиль) побутували у давнину у багатьох народів. Загальновідомим фактом є їхнє розповсюдження на ранньослов'янських пам'ятках. На давньоруських вони зустрічаються здебільшого у ранніх шарах. У Києві такі знаряддя частіше походять з горизонтів X—XI ст. Наприклад, багато їх виявлено під час розкопок Десятинної церкви і на Подолі — на садибах вул. Кирилівська, 23—25 та 37, та ін. Аналогічна тенденція простежена у Вишгороді (Бібіков 2017, с. 164). У XII ст. значення кістяних знарядь зменшується, втім, і у XII—XIII ст. вони ще повністю не зникають і трапляються не тільки на сільських поселеннях, але й у містах, хоча і у меншій кількості. Зокрема, у Воїнській Греблі, звідки походить друга за численністю після Києва колекція кістяних артефактів, таких знарядь праці виявлено небагато. У невеликій кількості вони траплялися також на Малому Городському і Райковецькому городищах, де представлені переважно матеріали XII—XIII ст.

Окрему групу складають *предмети у вигляді тонких кістяних стрижнів* (рис. 6). Вони примикають до знарядь з загостреним кінцем, проте зазвичай зазнають більш ретельної обробки поверхні та доведення її до потрібної форми, яка не обов'язково базувалася на природній формі вихідного матеріалу. Їх зазвичай шліфували до блиску, а іноді орнаментували (рис. 6: 3). Різні дослідники трактують такі вироби як знаряддя праці (Kostrzewski 1949, ryc. 143), конкретніше — як знаряддя для плетіння сітей (Ambrosiani 1981, p. 136), шпильки для скріплення деталей одягу (Смирнова 1999, с. 145),

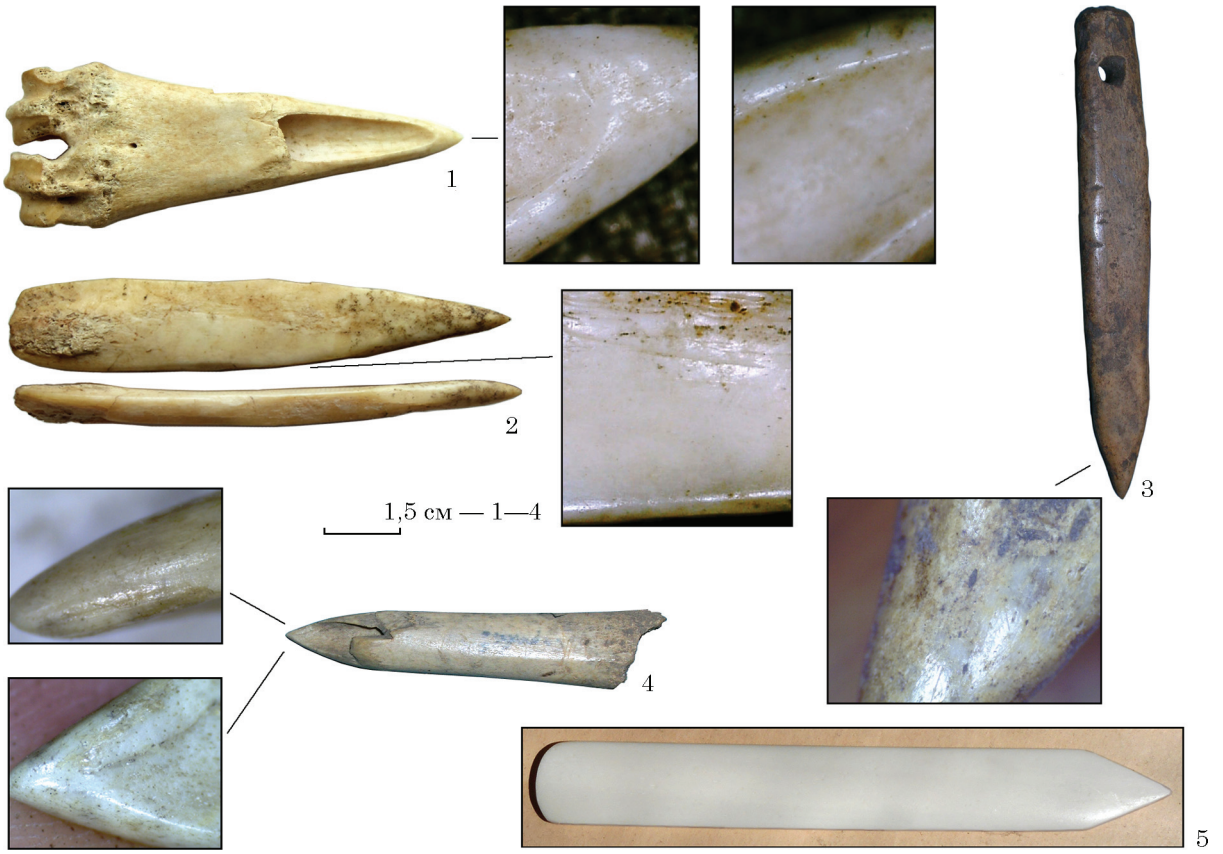

Рис. 4. Кістки з загостренням — лощила або гладилки: 1, 2 — Вишгород; 3 — Київ; 4 — Райковецьке городище; 5 — сучасна аналогія (власність автора)

Fig. 4. Tools with a pointed functional tip used as smoother or polisher: 1, 2 — Vyshhorod; 3 — Kyiv; 4 — Raiky Hillfort; 5 — modern analogy (author's own)

писала (Овчинникова 2010, с. 117; Флерова 2001, с. 74, рис. 33: 1). Не можна виключати, що функції різних артефактів були відмінними.

Приналежність деяких інших видів виробів з загостреним кінцем до знарядь праці (наприклад, рис. 7: 4, 5) не можна виключати, хоча вони не завжди піддаються інтерпретації.

Специфічним видом знарядь з загостреним функціональним кінцем були *голки для шиття* (рис. 7: 10—13). Голки мали навмисно надану функціональну форму, ідентичну металевим аналогам, і відрізняються ретельною обробкою. Їх завжди виготовляли з кістки. У культурних шарах X—XII ст. їхні знахідки поодинокі, що можна пояснити поширенням вже в цей час металевих голок. Свою роль також могла відіграти погана збереженість і складність виявлення дрібних виробів з кістки.

Знаряддя, завершене головою хижака (рис. 8), у перших публікаціях трактували як писало (Толочко, Гупало, Харламов 1976, рис. 15: третій зверху; Гупало 1981, рис. 45: праворуч; 1982, рис. нас. 104). В. Зоценко зарахував його до рогових гостроконечників скандинавського кола (2008, с. 133, рис. 11). Втім, хоча голова звіра має близьку аналогію на одному з рогових гостроконечників з Хедебю (Ulbricht 1978, Taf. 44: 6), виріб з Києва відрізняється матеріалом виготовлення (тваринна кістка, а не ріг), але морфологічно він ідентичний роговим гостроконечникам. Поверхня предмету відполірована до блиску, що може вказувати на її контакт з м'якими матеріалами і тривале використання. Отже виробниче призначення цього предмету могло бути основним. Проте його виявлення поза контекстом побутування не дозволяє робити остаточних висновків щодо призначення.

До знарядь з загостреним кінцем примикають *рогові гостроконечники* з паростків рогу диких копитних (рис. 9). Ми тут не розглядаємо декоровані різновиди (орнамент, ускладнення різьбленою об'ємною головою фантастичного звіра). Генетично ці вироби пов'язані саме зі знаряддями праці, функції цього виду гостроконечників залишаються предметом дискусій (Щавелёв 2003, с. 186—187). Їх трактували як пристрої для розв'язування вузлів або розширення отворів (Флерова 1996, с. 279—280), руків'я (Атанасов 1987, с. 109, табл. IX; X: 3, 4; Кузнецов 1999), писала (Медынцева 1984). Проте здебільшого вони співвідносяться з символічним контекстом, а отже насамперед мали актуалізуватися їхні знакові функції. Це дозволяє розглядати їх як окреме культурне явище, не пов'язане з виробництвом напряму.

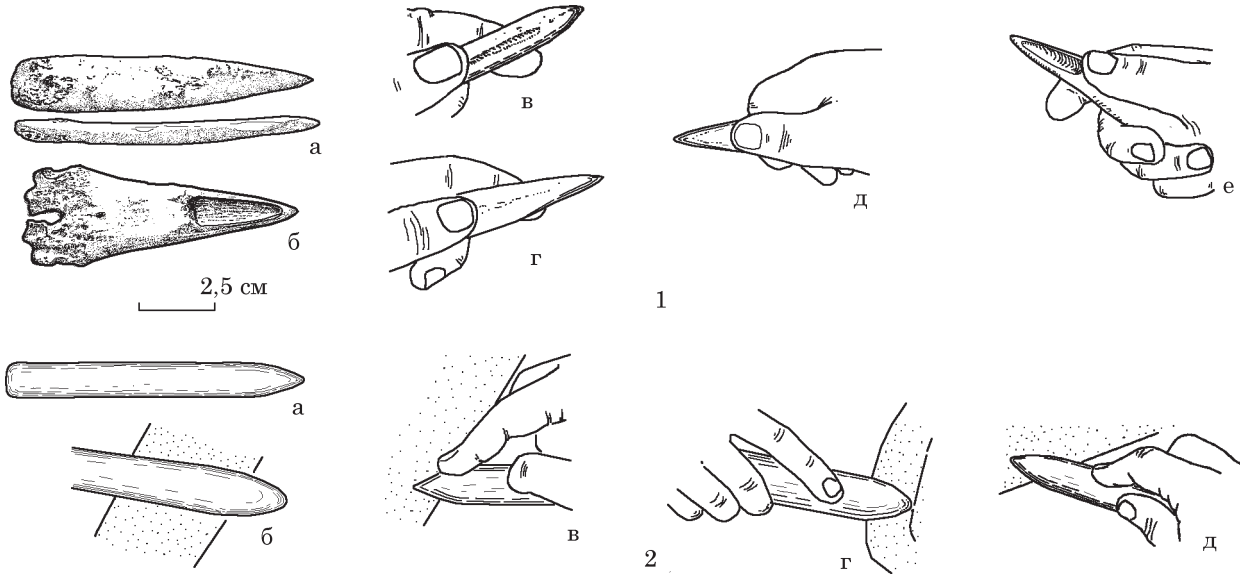

Рис. 5. Техніка використання гладилок: 1 — давньоруська (реконструкція); 2 — сучасна
Fig. 5. Technique of using smoothers: 1 — Old Rus (reconstruction); 2 — modern

Екземпляри без додаткового зооморфного чи ретельно виконаного орнаментального оформлення могли функціонувати як знаряддя праці (рис. 9). Серед них звертає на себе увагу предмет, орнаментований рифленням по всьому корпусу, який походить з Києва, з вул. Кирилівська, 23—25 (рис. 9: 3). Виявлення у побутовому контексті (шар на садибі) не дозволяє впевнено зачислити його до виробів з сакральними функціями, хоча це і не виключено. Отже умовно зазначений предмет можна пов'язувати зі знаряддями праці.

Функціонально близькими до вищеописаних є *знаряддя з щільного рогу, розколеного уздовж*. У нашій вибірці вони репрезентовані трьома екземплярами, які походять з різних розкопів на Київському Подолі (рис. 10: 1—3). Їхня поздовжня форма може вказувати на можливі функції пристроїв для плетіння. Таку саму функцію могли мати й *серпоподібні знаряддя*. Одне з них, з рогу, походить з розкопок В. Хвойки на Старокиївській горі (рис 7: 14). Є також не опублікований аналог з Білої Церкви, виготовлений з кістки.

Інші знаряддя. Різноманітні знаряддя часто виготовляли за примітивними техніками, кожен майстер для себе. Як продукт індивідуальної роботи самих господарів такі вироби відрізняються різноманітністю і відсутністю значних серій. На досліджуваній території виявлені знаряддя з ребер, лопаток, інших кісток, а також різних частин рогу. Це знаряддя з отворами, зубцями, молотки, лощила тощо. Більшість з них виготовлена з тваринних кісток або з щільного рогу. У цьому зв'язку варто згадати також дві *лопаточки з рогу* з Києвоподолу (рис. 11: 1, 2), пов'язані з обробкою шкіри. Цілком можливо, що заготовкою для подібного знаряддя була рогова пластина, виявлена

Рис. 6. Шпильки, Київ
Fig. 6. Pins, Kyiv

в Києві на вул. Рейтарській у 1973 р. (рис. 11: 3). У контексті обробки шкіри також згадаємо *знаряддя зі щелепи молодої свині* зі зрізаним дугоподібним краєм, виявлене на поселенні Ходосівка-Рославське. На думку авторів дослідження, зазначене знаряддя могло слугувати скреблом (скобелем) для міздрування, вигладжування та лоювання шкіри (Готун та ін. 2013, с. 92). Варто зазначити, що для дав-

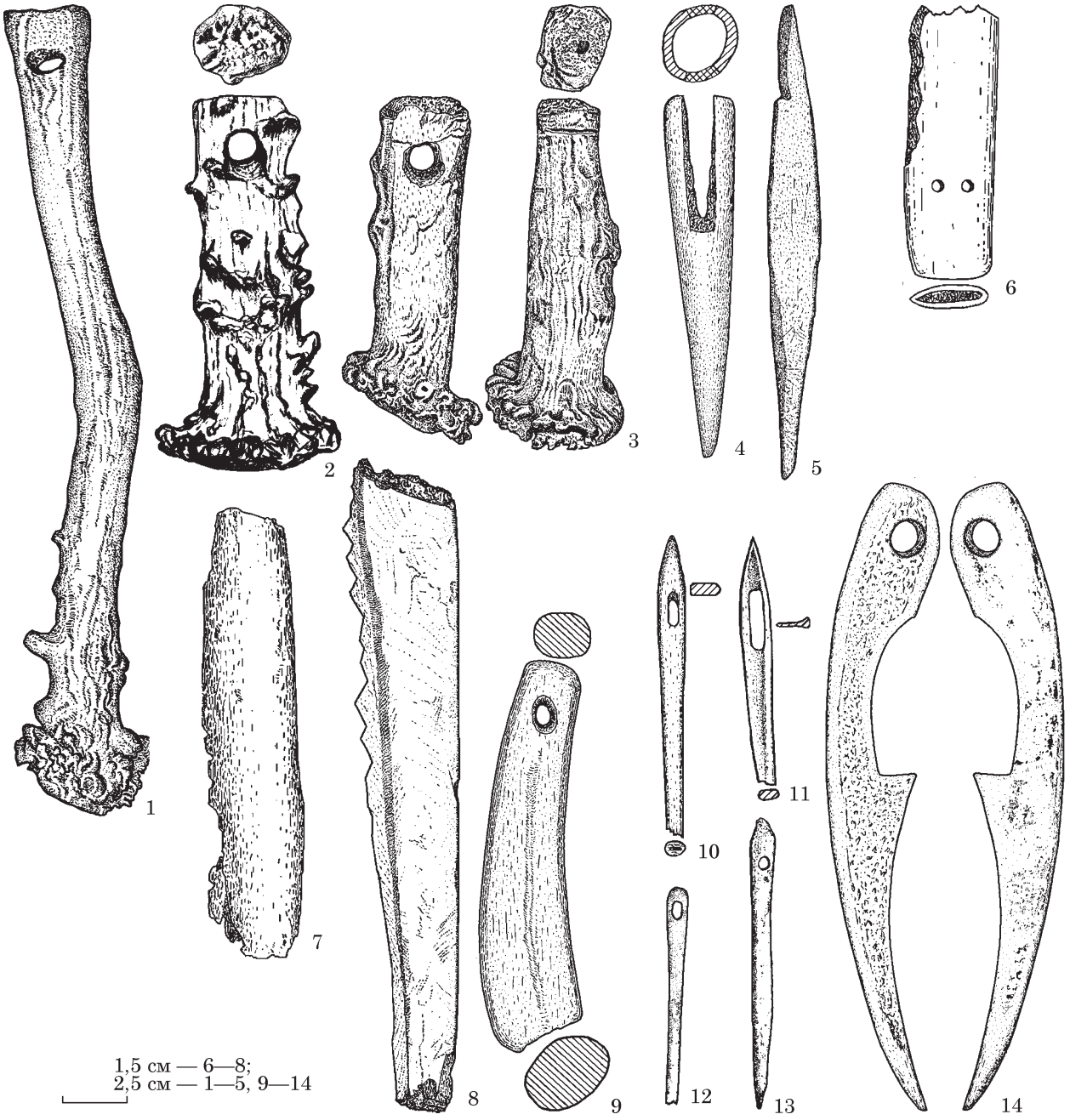

Рис. 7. Знаряддя з кістки та рогу, різні: 1—11, 14 — Київ; 12 — Вишгород; 13 — Білогородка
Fig. 7. Various bone and antler tools: 1—11, 14 — Kyiv; 12 — Vyshhorod; 13 — Bilohorodka

ньоруських часів знаряддя з щелеп загалом не характерні.

Знаряддя з ребер, поширені у ранньослов'янські часи, майже зникають на Русі, хоча й простежені нечисленні випадки їхнього використання.

Лощила з ребер були розповсюджені на ранньослов'янських поселеннях (Приходнюк 1998, с. 36), у давньоруські часи вони практично зникають. До цієї категорії слід залічити ребро з рослинним орнаментом, продряпаним тонким вістрям, виявлене у Києві на вул. Хорива, 40 у 1984 р. (рис. 12). Виріб пов'язаний з шарами X — початку XI ст. Ребро має характерно залощений край, що вказує на його початкове призначення саме як лощила. Пізніше, враховуючи орнамент, його могли використати з якоюсь іншою метою.

Отже, знаряддя описаного типу поодинокі. Їхнє зникнення можна пояснити насамперед розвитком технологій і поширенням залізних знарядь праці близького типу.

Нечисленною групою представлені знаряддя з ребер із зубцями по краях. Вони неоднорідні, функції багатьох з них залишаються під сумнівом.

З Воїнської Греблі походить предмет з уламка ребра з отвором біля одного краю, в якого зубці вирізані на обох гранях (рис. 13: 1). У публікації авторів розкопок зазначений арте-

факт згадується як штамп для орнаментування кераміки (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 81—82, табл. XV: 12). Схожі пристрої дійсно використовували для нанесення орнаменту на кераміку (Hrubý 1957, obr. 1: 7), проте, як ми вже у свій час зазначали (Сергєєва 2015, с. 47), дослідження зубців під збільшенням продемонструвало, що всі вони відполіровані до блиску. Мікроподряпини на кінцях, які були б неминучі у разі роботи з глиною, відсутні, що може свідчити про контакт робочої частини знаряддя з м'якими матеріалами, ймовірно, шкірою. Знаряддя з ребра з характерним лощінням робочої частини, походить з Саркелу. В. Фльорова (1996, с. 288, рис. 8: 7) пов'язує його з обробкою шкіри.

Під питанням залишається призначення практично необроблених ребер з зубцями, прорізаними на одній грані, які не мають слідів використання зазубреної частини. На досліджуваній території вони відомі у Києві (рис. 7: 7, 8; 13: 3). Аналогії є на великій території: на Індурському городищі XI—XIII ст. в Білорусі (Лясусік, Семянчук, Юркавец 2003, с. 126, мал. 7: 7, 8), в Йорку (MacGregor, Mainman, Rogers 1999, p. 1913, fig. 879: 6717), в Чермно (спостереження автора). Деякі ребра з зубцями іноді інтерпретують як лічильні бирки (Зверуго 1975, рис. 15: 5, 23). Можливо, саме ці функції виконували й згадані вище київські та інші екземпляри. Також не виключено, що вони були знаряддями, які ще не встигли використати.

Окремо стоїть *знаряддя з довгої кістки з зубцями на кінцях*, виявлене в Києві, яке, судячи з їхнього сильного лощіння, могло використовуватися як лощило або знаряддя для тиснення шкіри (рис. 14).

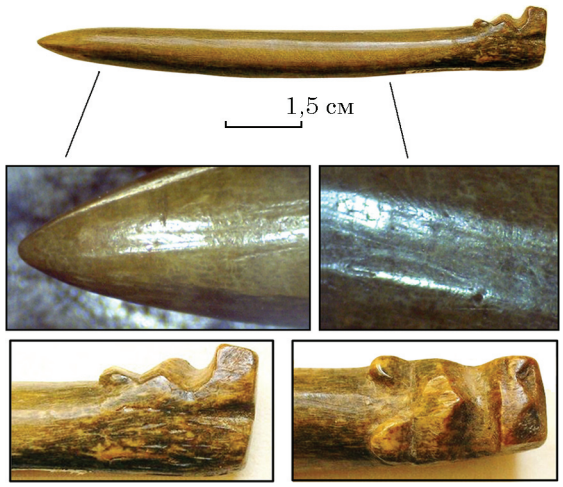

Рис. 8. Гостроконечник з кістки з зооморфним завершенням. Київ, Поділ

Fig. 8. Bone point with zoomorphic finial. Kyiv, Podil

Знаряддя з різних кісток з отворами незважаючи на неоднорідність, можна розглядати у рамках окремої групи через можливі однакові функції (рис. 7: 1—3; 10: 5, 6; 15). Спробу їх інтерпретації зробила В. Фльорова (1996, с. 290), яка навела багато етнографічних даних про застосування примітивних знарядь з отворами з кістки або дерева для вирівнювання плетіння — під час виготовлення мотузок або деяких виробів зі шкіряних смужок. Серед них варті

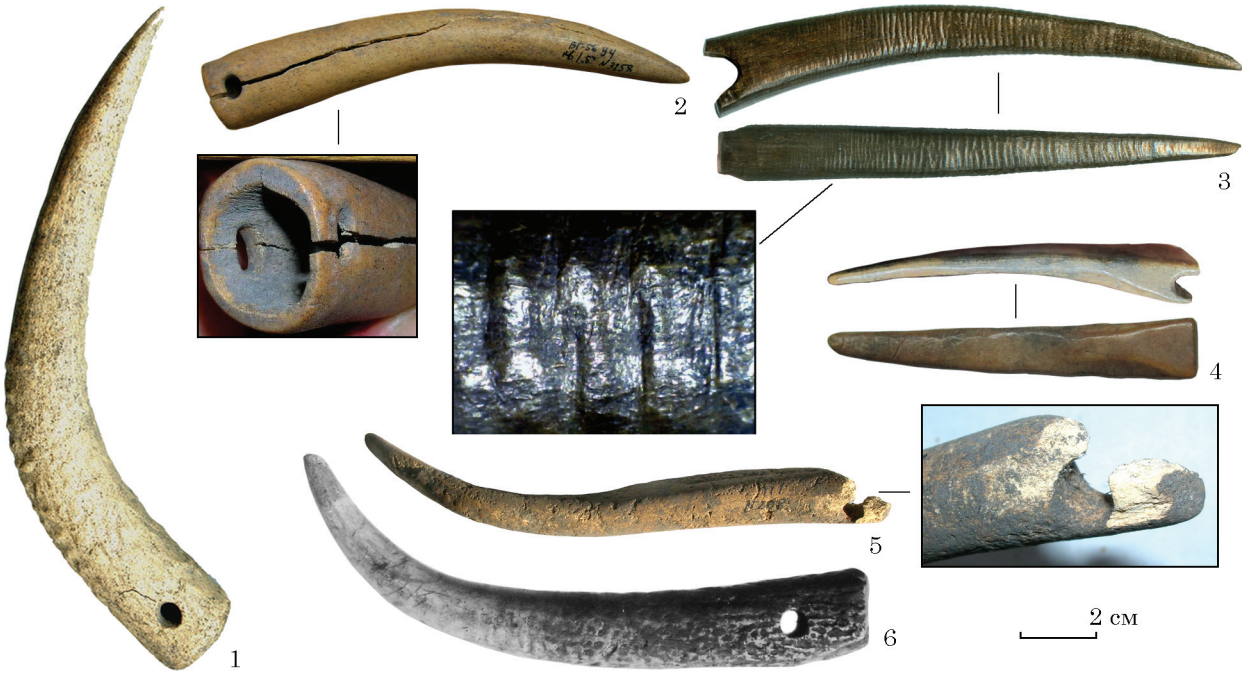

Рис. 9. Гостроконечники з рогу: 1, 3 — Київ; 2 — Воїнська Гребля; 4 — Чернігів; 5 — Городськ; 6 — селище біля с. Горбове (6 — за: Куза, Коваленко, Моця 1980)

Fig. 9. Antler points: 1, 3 — Kyiv; 2 — Voinska Hreblia; 4 — Chernihiv; 5 — Horodsk; 6 — settlement near Horbove village (6 — after: Kuza, Kovalenko, Motsia 1980)

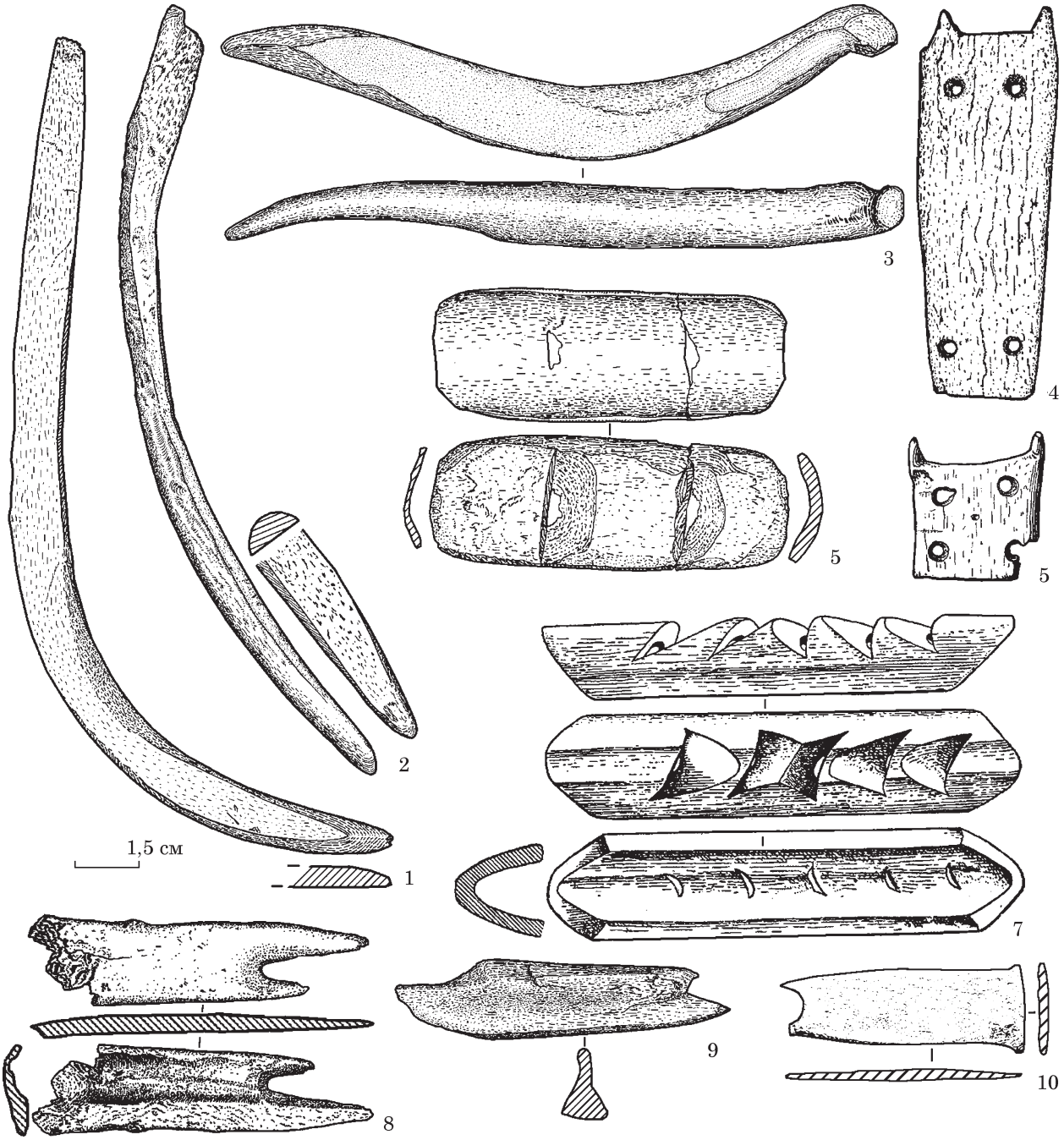

Рис. 10. Знаряддя з кістки та рогу: 1—4, 6—8 — Київ; 5 — Райковецьке городище; 9 — Чорнобиль; 10 — Воїнська Гребля (те саме, що рис. 13: 2)

Fig. 10. Bone and antler tools: 1—4, 6—8 — Kyiv; 5 — Raiky Hillfort; 9 — Chornobyl; 10 — Voinska Hreblia (the same as fig. 13: 2)

окремої уваги три майже однакові *знаряддя з рогу козулі* з отвором з одного боку, які походять з Київського Подолу (рис. 7: 1—3). Викликають інтерес також два знаряддя з Воїнської Греблі, виготовлені з лопаток — коня і дрібного копитного (Сергеева 2015, с. 47, рис. 52: 1, 2). Це необроблені лопатки з круглими отворами, вирізаними ножем на площині (рис. 15: 1, 2). Зазначені предмети мають аналогії в салтівських (Флерова, 2001, рис. 43) та булгарських (Руденко, 2005, табл. 21, 408, 409) старожитностях, тим часом як для Русі вони не є характерними. Екземпляри з Волзької Болгарії з прокресленими знаками різні автори відносять до сакральної сфери, зокрема вважають їх кістками для ворожіння (Давлетшин 2004, рис. 61; Руденко 2005, табл. 21, 408, 409). Щодо лопаток з отворами з Саркелу, В. Фльорова вважає їх знаряддями праці, можливо для виготовлення мотузок (Флерова 1996, с. 290; 2001, с. 89—91). Краї отворів на лопатках з Воїнської Греблі трохи підлощені, що радше свідчить на користь їхнього виробничого призначення, як і саркельських аналогів. Присутність цих зна-

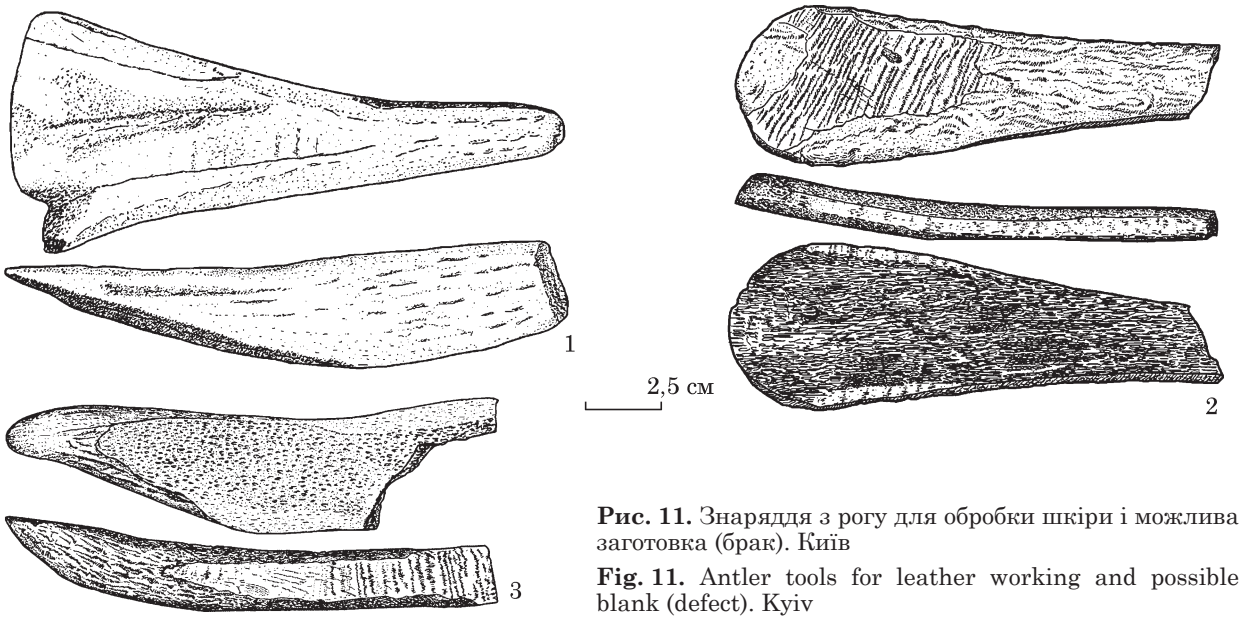

Рис. 11. Знаряддя з рогу для обробки шкіри і можлива заготовка (брак). Київ

Fig. 11. Antler tools for leather working and possible blank (defect). Kyiv

рядь у Воїнській Греблі можна розглядати як маркер етнічної своєрідності населення цієї фортеці, де серед іншого був присутній степовий компонент. Про нього також свідчить знахідка в ур. Палянівщина кістки з нарізками (рис. 15: 3), яка має найближчі аналогії серед старожитностей салтівської культури (Флерова 2001, рис. 39, 6—8; 40, 1—4; 41, 1—4) і Волзької Булгарії (Закирова 1988, рис. 98: 10). Такі кістки, за С. Семеновим могли слугувати для тиснення шкіри (1959, с. 360—361, рис. 5, 6). До виробів степового культурного кола серед кістяних виробів з Воїнської Греблі належить також футляр складеного серпа (Сергєєва 2015, с. 48; рис. 58: 7). На Півдні Європи такі серпи побутували насамперед у кочівницькому середовищі (Пьянков, 2013). Проте суттєвого іноетнічного впливу на характер косторізної продукції у Воїнській Греблі не простежується. Він обмежується лише появою окремих виробів (Сергєєва 2015, с. 85—87).

Вибивається з загальних типів знарядь з отворами також невеличка пташина кісточка з отвором з одного краю, виявлена на Чорнобильському городищі (рис. 15: 4), точні функції якої встановити складно. Вона могла слугувати як знаряддя (для плетіння або для намотування ниток), проте не виключено також її використання як амулета.

Пристрої для плетіння поясів є прямокутними пластинами з отворами і іноді виступами по краях. Один з таких пристроїв виявлено на Райковецькому городищі (рис. 10: 5). До цієї категорії, ймовірно, належить прямокутна пластина з Верхнього Києва (рис. 10: 4). Кілька предметів, за формою аналогічних зазначеному київському виробу, виявлені на Княжій Горі (Беляшевский 1892, табл. I: 17, 26; Мезенцева 1968, табл. XXVI: 16, 17). Г. Мезенцева вважає їх пластинками панцирів (1968, с. 127—128),

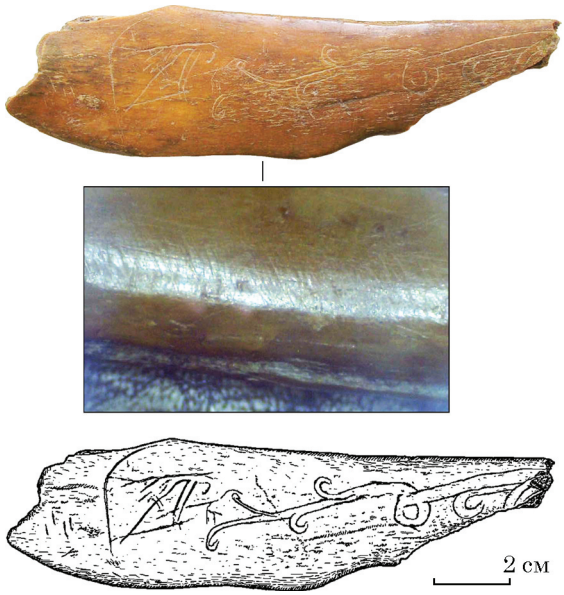

Рис. 12. Лощило з ребра з візерунком. Київ

Fig. 12. Ornamented rib smoother. Kyiv

проте, за морфологічними ознаками, вони також могли бути аналогічними пристроями для плетіння. Зазначимо, що стандартні панцирні пластини мають дещо іншу форму. Крім того, у цьому випадку призначення зубців по краях залишається нез'ясованим. Дощечки для плетіння виявлені також у Галичі (Ратич 1959, табл. II: 25), західнослов'янських землях (Hruby 1957, obr. 28; Kaván 1964, tab. V: 1) і на городищі Асоте в Латвії (Шноре 1961, табл. IX: 3, 8, 8а). Відомі етнографічні аналогії (Лебедева 1956, рис. 22). Отже, дощечки для плетіння були поширені у просторі і часі. Примітивним варіантом такого знаряддя могло бути ребро з просвердленими двома отворами, виявлене у Києві (рис. 7: 6).

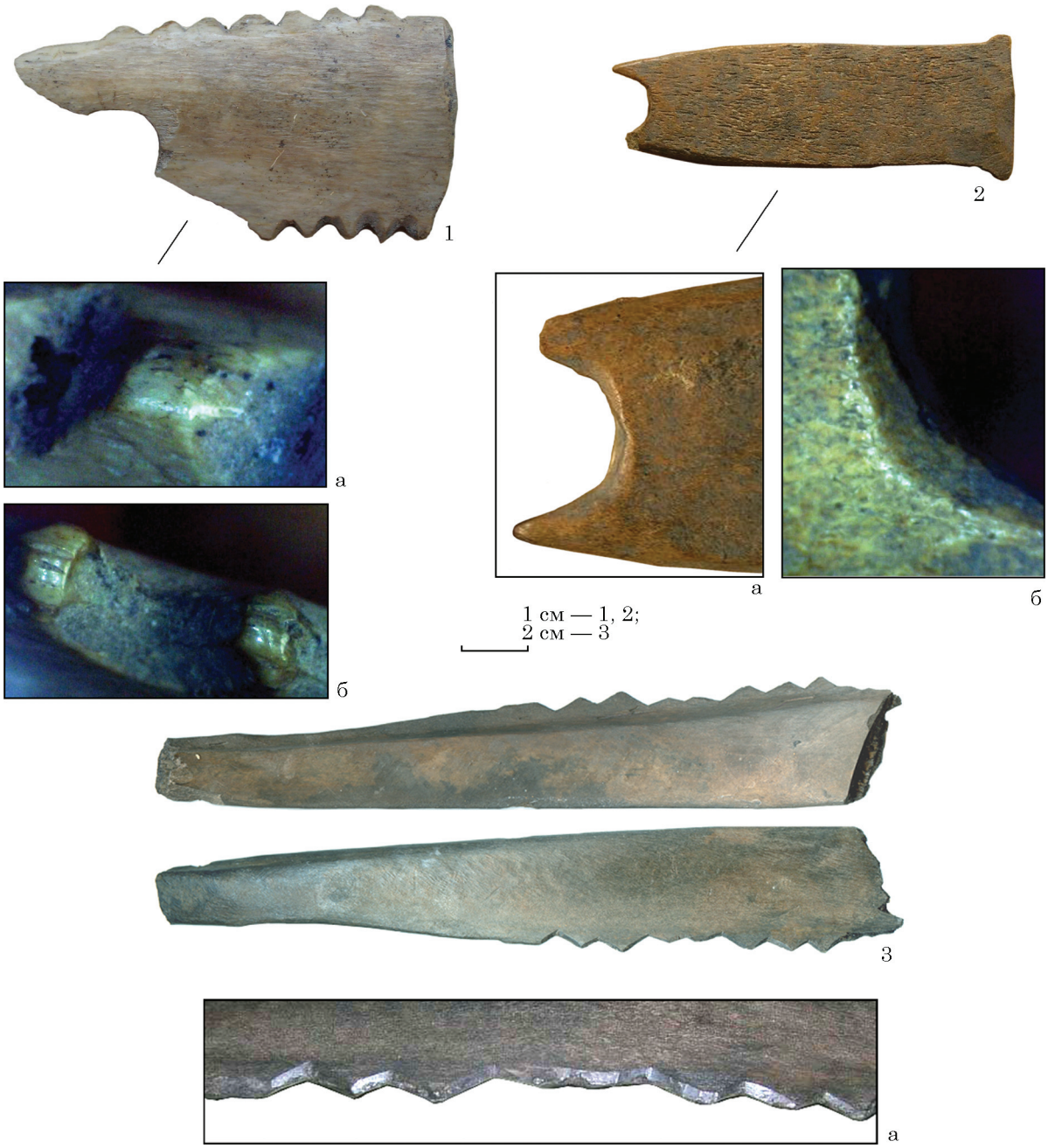

Рис. 13. Знаряддя праці з ребер (1, 3) і рогу (2) зі збільшеним фото функціональної частини. 1, 2 — Воїнська Гребля; 3 — Київ

Fig. 13. A tool made of ribs (1, 3) and antler (2) with an enlarged photo of the functional part. 1, 2 — Voinska Hreblia; 3 — Kyiv

Наведені вище приклади дощечок мали, крім отворів, зубці, які також були функціональною деталлю. Можна припускати, що знаряддя з зубцями, які подекуди зустрічаються на давньоруських пам'ятках (рис. 10: 8—10; 13: 2), також використовували для якихось видів плетіння або подібних робіт з тканинами або шкірою. З них окремої уваги заслуговує виріб з Воїнської Греблі, де зубці завершують напівкруглу виїмку. Знаряддя з напівкруглими виїмками і зубцями є також у Старому Галичі (Пастернак 2022, рис. 77: 6, 9) і Теребовлі (Ратич 1959, табл. II: 26). Я. Пастернак вважав галицькі знахідки можливими знаряддями для плетіння сітей. Можливість їх використання у ткацтві припускав О. Ратич (1959, с. 123). Сполучення таких зубців з отворами на одному зі знарядь з Галича (Пастернак 2022, рис. 77: 9) і зубці на можливому пристрої для плетіння поясів з Києва (рис. 10: 4) дозволяють зв'язати зазначену деталь з допоміжними функціями саме для плетіння.

На відміну від описаних вище знарядь праці, *юрки* є доволі поширеним видом знарядь у давньоруській матеріальній культурі. На досліджуваній території їх виявлено на багатьох

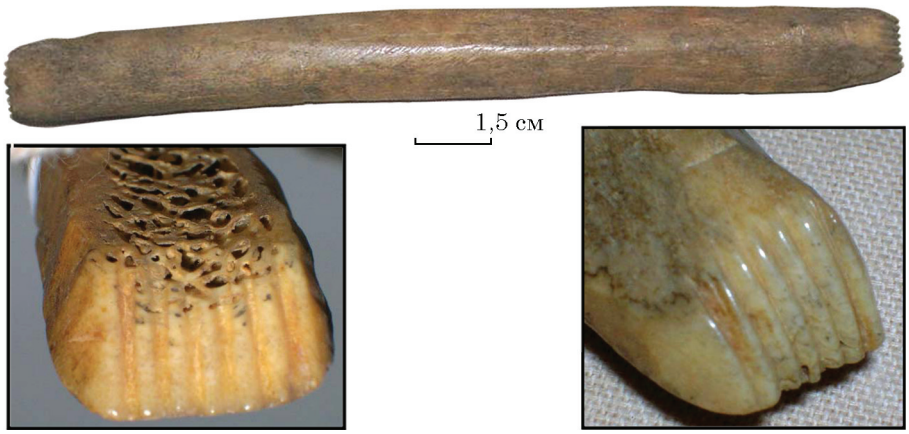

Рис. 14. Знаряддя з довгої кістки ноги великого копитного для обробки шкіри. Київ, Верхнє місто

Fig. 14. Tool for leather working made from the long leg bone of a large ungulate. Kyiv, Upper town

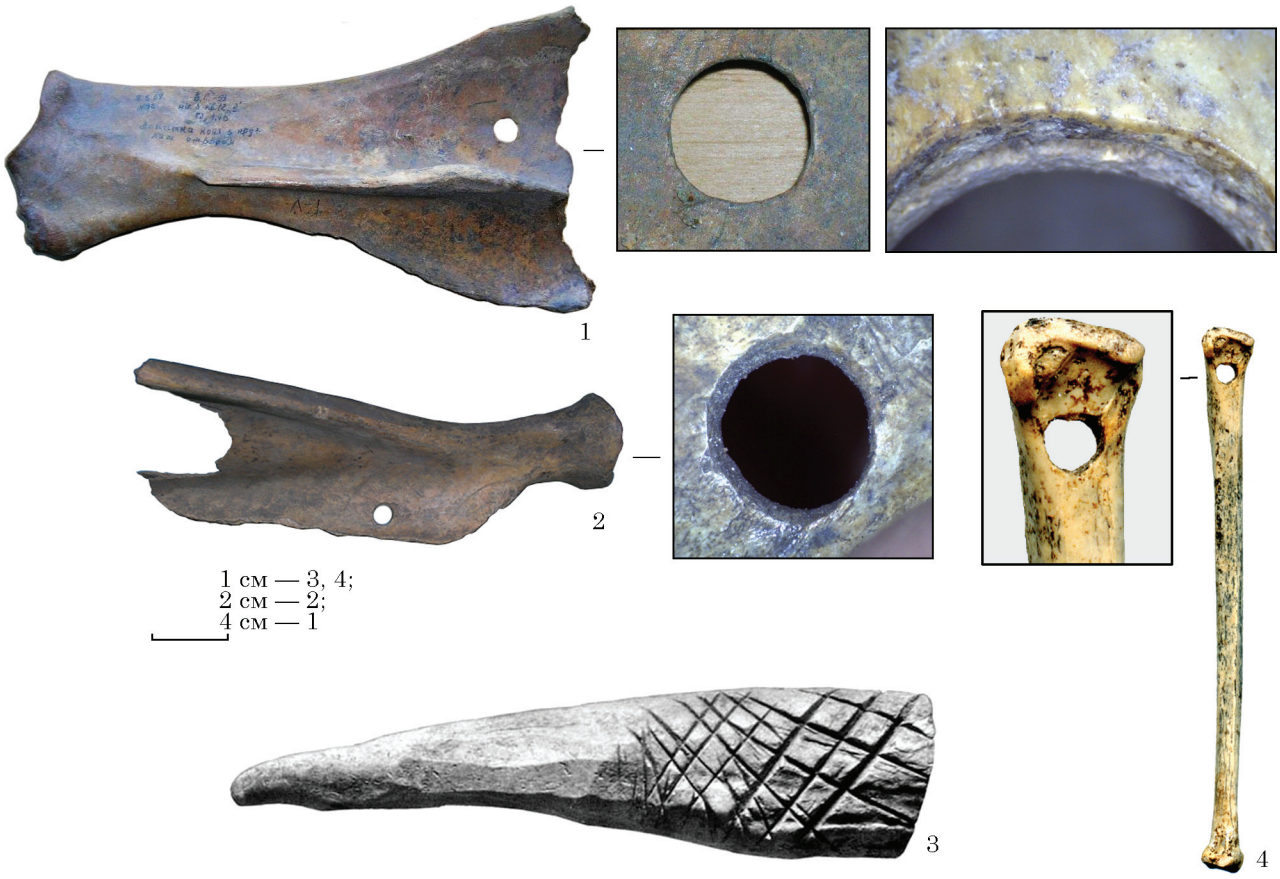

Рис. 15. Знаряддя, не типові для Русі: 1—3 — Воїнська Гребля; 4 — Чорнобиль

Fig. 15. Tools not typical for Rus: 1—3 — Voinska Hreblia; 4 — Chornobyl

пам'ятках (рис. 16) не тільки на Русі, але й за її межами. Як правило, юрки виготовлялися з діафізів трубчастих кісток з прорізаними ближче до одного з країв арочними отворами (зазвичай від трьох до п'яти в ряд). В окремих випадках на корпусі знаряддя присутні додаткові отвори, розташовані з протилежного боку. Дещо відрізняються від стандартних давньоруських юрків кілька екземплярів з Райковецького городища, які мають більше отворів (рис. 16: 13, 15, 21). Цілком можливо, що ці екземпляри призначалися для якихось видів робіт, специфічних для місцевої виробничої традиції, оскільки аналогій їм на решті території Русі нам невідомо. Варто звернути увагу на ретельну орнаментацію деяких з райковецьких юрків, тоді як загалом їхнє орнаментування не дуже поширене і на решті давньоруської території зустрічається лише в поодиноких екземплярах.

Запропонована дослідниками минулого інтерпретація зазначених виробів як музичних інструментів (Димов 1989, с. 251; Sláma 1956, s. 170, obr. 4) на сьогодні може розглядатися лише в історіографічному аспекті, що аргументовано довела В. Фльорова (1996, с. 290—291; 2001, с. 74—77), а також підтверджують етнографічні паралелі (Мовчанівський б. р., с. 152; Лебедева 1956, с. 503, рис. 18: 2а). На сьогодні

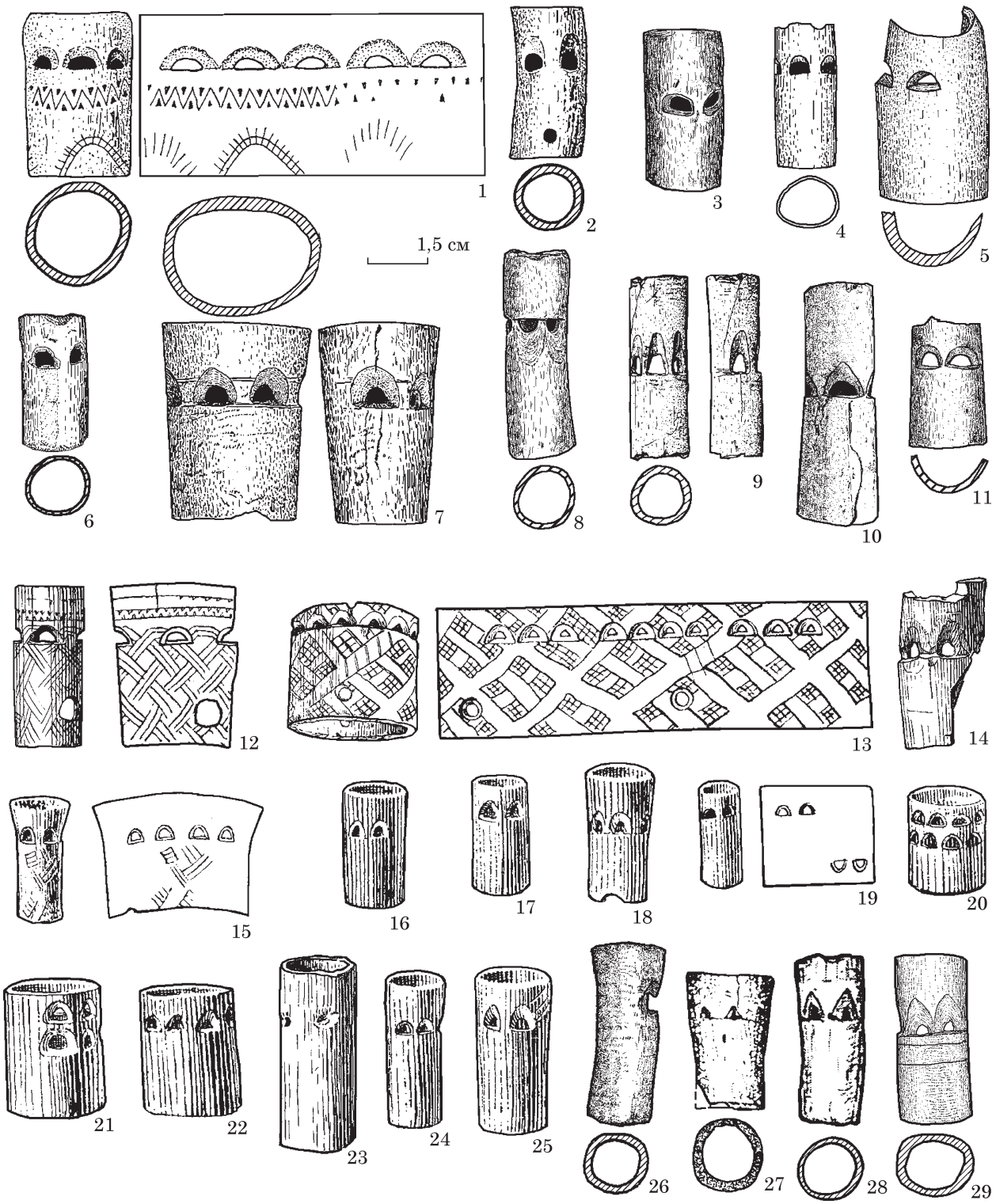

Рис. 16. Юрки: 1—8 — Київ; 9 — Гатне; 10 — Вишгород; 11 — Кощіївка 8; 12—26 — Райковецьке городище; 27, 28 — Губин; 29 — Колодяжин (за: 12, 14, 23 — рис. з НА ІА НАН України; 13, 15—22, 24, 26 — Гончаров 1950; 15—22, 24, 26 — без масштабу; 27, 28 — Винокур та ін. 2007)

Fig. 16. Details of loom (*yurok*): 1—8 — Kyiv; 9 — Hatne; 10 — Vyshhorod; 11 — Koschiivka 8; 12—26 — Raiky Hillfort; 27, 28 — Hubin; 29 — Kolodiazhyn (after: 12, 14, 23 — drawings from Scientific Archive of the IA NAS of Ukraine; 13, 15—22, 24, 26 — Honcharov 1950); 15—22, 24, 26 — without scale; 27, 28 — Vynokur et al. 2007)

їхня інтерпретація як ткацьких приладів не може викликати сумнівів.

Серед специфічних знарядь можна назвати струги для держаків стріл і різноманітні знаряддя індивідуальних форм.

В районі Десятинної церкви у Києві виявлені два *струги для держаків стріл* (рис. 10: 6, 7) традиційної для цього виду знарядь форми. Близька аналогія походить з Теребовлі (Ратич 1959, табл. II: 33). Такі знаряддя побутували у

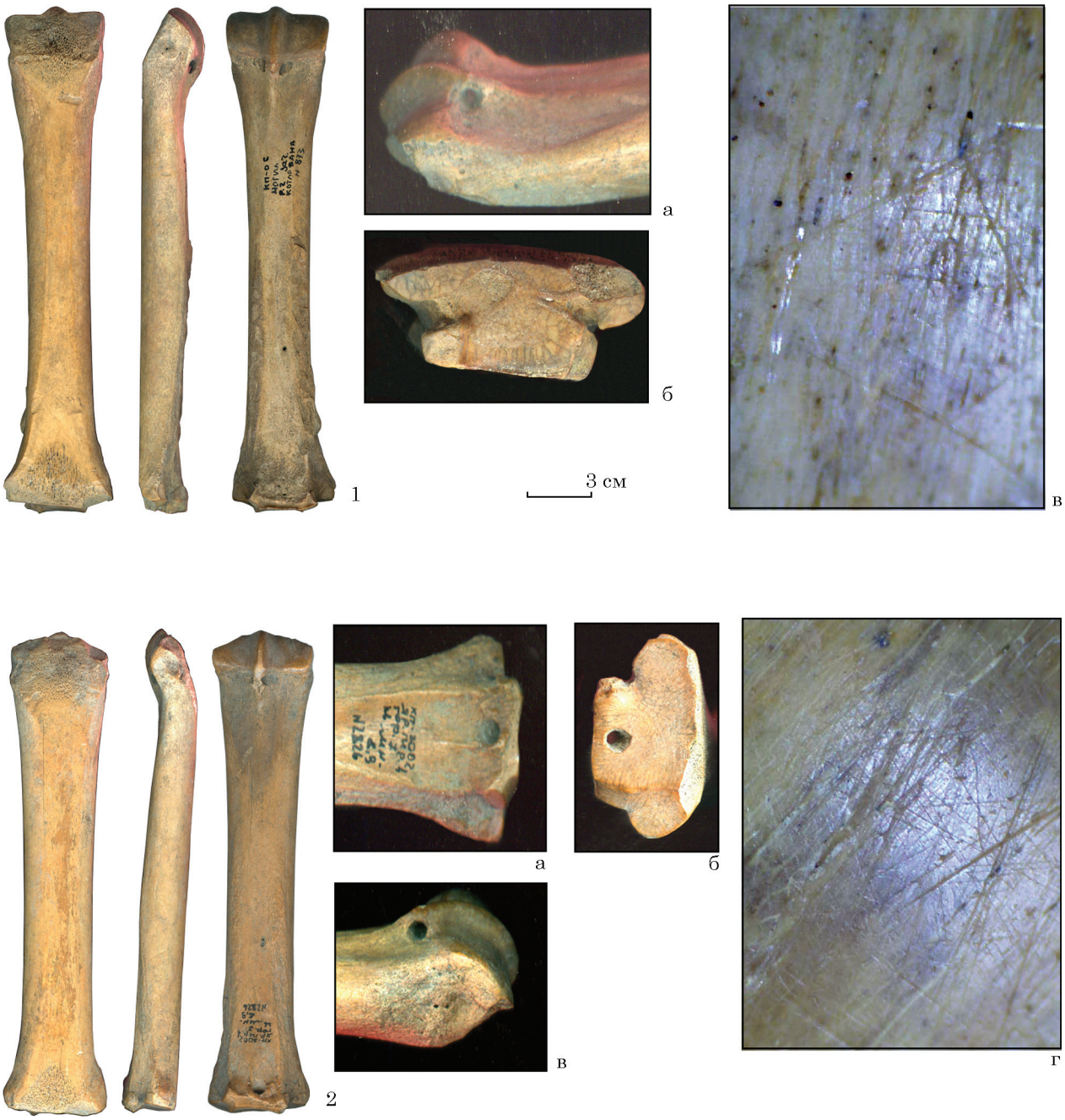

Рис. 17. Ковзани з характерними слідами на функціональній поверхні, Київ
Fig. 17. Skates with characteristic traces on the working surface, Kyiv

просторі і часі: від середньовіччя до модерної доби. Зокрема їх виявлено у Саркелі (Флерова 2001, рис. 17: 4, 5), похованні хазарського часу на Нижній Волзі (Фёдоров-Давыдов 1984, рис. 8: 6), Херсонесі (експозиція Херсонеського історико-археологічного музею), території Словаччини (Slivka 1984, tab. III: 24) тощо. У XIX — на початку XX ст., струги з дерева та кістки використовували різні народи Сибіру (ред. Левин, Потапов 1956, рис. 2 нас. 168, рис. 10, 11 нас. 744; Зыков 1989, с. 79; Сирелиус 2001, № 37). Поодинокі знахідки кістяних стругів у давньоруському Києві, при тому, що лук і стріли були поширеним типом озброєння, дозволяють припускати, що давньоруські аналоги також виготовлялися здебільшого з дерева, а тому не збереглися.

Ковзани. Також варто зупинитися ще на одній категорії кістяних артефактів зі спірною інтерпретацією. Ковзани — це плюснові і п'ясні кістки коня або, рідше, бика, підтесані з одного боку, є ще одним різновидом кісток з мінімальною обробкою. Ця категорія артефактів відома на широкій території з доби бронзи до етнографічної сучасності (XIX — початок XX ст.). Через свою універсальність не мають визначених територіально-хронологічних меж, не є датувальним матеріалом.

Рис. 18. «Ковзани», які могли використовуватися як знаряддя праці: 1, 4 — Київ; 2 — Іван-Гора; 3 — Вишгород

Fig. 18. Skates that could be used as tools: 1, 4 — Kyiv; 2 — Ivan-Hora; 3 — Vyshhorod

Загалом ковзани походять з багатьох давньоруських пам'яток досліджуваного регіону, проте вони, як правило, зустрічаються у відносно невеликій кількості. Є підстави вважати, що їх нечисленність не завжди відображує реальну увагу до цих предметів з боку мешканців того чи іншого давньоруського поселення. Іноді таку ситуацію можна пояснити недостатньою увагою до кісткових матеріалів, коли кістки з мінімальною обробкою помилково потрапляли до необробленої кістки, де й губилися. Практика ретельного перегляду всього кісткового матеріалу дозволила виявити на деяких пам'ятках, наприклад, у Києві на вул. Кирилівська, 37, дослідження 2016 р. (Івакін та ін. 2018), і у Вишгороді додаткові екземпляри ковзанів. На користь поширення ковзанів свідчить також велика колекція (32 екземпляри), яка походить з Воїнської Греблі (Сергєєва 2015, с. 63—65, рис. 83—97), де матеріал відібрано доволі ретельно.

Оскільки ковзани неодноразово ставали предметом досліджень, включаючи автора (Сергєєва 2011, с. 97—98, 2015, с. 63—65), тут розглянемо проблему лише коротко. Інтерпретація ковзанів зводиться до двох проти-

лежних точок зору: 1) ковзани були засобами для пересування по кризі та снігу і 2) ковзани слугували знаряддями для обробки шкіри і тканини. Прихильники першої думки (Lewicki 1953; Rulewicz 1958, tab. VI: 9, 10; XI: 3; XII: 5; Kostrzewski 1966, s. 155, ryc. 72e; MacGregor 1976; Ambrosiani 1981, p. 138—139; Sinthio 1998, s. 78; Choyke 1999; Edberg, Karlsson 2015; Панковський 1996; 2013; та ін.) спираються на середньовічні джерела і етнографічні матеріали, які містять прямі вказівки на використання кісток як ковзанів у деяких місцевостях Польщі, Югославії, Угорщини, Німеччини та Ісландії ще у XIX — на початку XX ст. Кістяними ковзанами користувалися також у Вінницькій обл. (Давидан 1966, с. 113), у Причорномор'ї і в Казахстані (Кривцова-Гракова 1951, с. 163). Другу думку уперше висловив С. Семенов (1957, с. 225—227; 1959, с. 353—360), який, зважаючи на результати трасології, вважав ковзани знаряддями для обробки шкіри і тканини. З цим погоджуються деякі інші дослідники (Красильников 1979, с. 84; Шрамко 1984, с. 150; Ляшко 1994, с. 154).

Компромісом є припущення про несхожі функції різних ковзанів (Шовкопляс 1973, с. 114—115; Петерс 1986, с. 43). В. Фльорова (Флерова 1996, с. 284) припускала їхню можливу поліфункціональність, проте артефакти з Саркела, дослідниця вважала переважно знаряддями праці (Флерова 2001, с. 81—84).

Треба визнати, що доволі об'ємна інформація різних джерел, насамперед етнографічних, вимагає уважного ставлення до першої точки зору. Збільшення допомагає виявити на робочій (нижній) площині досліджуваних екземплярів сліди поздовжніх мікроподряпин, які не могли бути наслідком роботи з м'якими матеріалами (шкірою, хутром), але цілком природні внаслідок контакту з абразивними матеріалами, у тому числі з крижаною поверхнею. Сліди подряпин, досліджені на ковзанах з Києва (рис. 17) і Воїнської Греблі (Сергєєва 2015, рис. 83—97) добре корелюють з мікроподряпинами на ковзанах з Тюрінгії (Barthel 1969, Taf. XL, XLI). Цьому нібито суперечить відсутність на багатьох ковзанах отворів для прив'язування до ноги, проте, за етнографічними даними, їхнє закріплення на ногах не було обов'язковим. Архаїчний тип ковзанів без просвердлених отворів зберігався подекуди до кінця XIX ст., а у Східній Угорщині і до середини XX ст. (Choyke 1999, p. 150, 152). На таких приладах можна було ковзати, відштовхуючись однією ногою або палкою. За О. Давідан (1966, с. 113), у Вінницькій обл. для катання брали один ковзан, який утримували під ногою вагою тіла, відштовхуючись вільною ногою.

Отже, припущення про можливе використання більшості цих кісток як ковзанів може бути прийняте як один з найімовірніших варіантів інтерпретації зазначеної категорії виробів. Проте деякі ковзани дозволяють припускати можливість і іншого використання. Таким є екземпляр з Вишгорода, де на функціональній поверхні майже не помітні подряпини, вона ретельно відшліфована (рис. 18: 3). Кістка фрагментована, що не дозволяє впевнено трактувати її як тільки що виготовлений ковзан, який ще не використовували. Одночасно використанню як знаряддя її фрагментарність не могла заважати. Деякі з ковзанів оброблені тільки по краях (рис. 18: 1, 2, 4). Такі екземпляри походять, зокрема з Києва, Вишгорода і городища Іван-Гора. Сліди обробки можуть свідчити або про те, що зазначені кістки є напівфабрикатами ковзанів, або про їхнє використання з іншою метою. Отже, незважаючи на відповідність більшості вивчених екземплярів ознакам саме ковзанів, єдиної інтерпретації для всіх без винятку тесаних кісток не може бути і кожен конкретний випадок потребує спеціального дослідження.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що знаряддя праці з кістки не відрізняються різноманітністю. Одночасно їхнє використання охоплює доволі велику кількість операцій, пов'язаних з роботою з м'якими матеріалами, такими як тканина, шкіра й хутро, на різних стадіях обробки. Гостроконечні знаряддя і юрки репрезентовані найбільш численними серіями, що обумовлено залежністю їхньої функціональної форми від форми вихідного матеріалу. З цих самих причин універсальну форму мають також струги для держаків стріл, поширені у просторі і часі. Решта знарядь не складає великих серій, для них характерною є відсутність усталених стандартів, до уваги брали тільки відповідність форми потрібним функціям. Зазначена ситуація є природною для індивідуального виробництва, коли господар виготовляв знаряддя зручних для себе розмірів і форм.

ЛІТЕРАТУРА

Атанасов, Г. 1987. Средновековни костни изделия от Силистра. *Известия на Народния музей*, 23 (38), с. 101-115.

Беляшевский, Н. 1892. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. *Киевская старина*, 36 (1), с. 61-106.

Бібіков, Д. В. 2017. Про господарську діяльність населення давньоруського Вишгорода. В: Моця, О. П. (ред.). *Возвягль — Звягель — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків; Київ: Майдан; Стародавній світ, с. 157-169.

Винокур, І. С., Якубовський, В. І., Мегей, В. П. 2007. Про археологічні роботи у північній укріпленій частині Губинського літописного городища у 2006 р. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 119-125.

Войнаровський, В. М. 2017. Обробка кістки та кістяні вироби як індикатор рівня соціально-економічного розвитку населення України I тис. н. е. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 63-74.

Гончаров, В. К. 1950. *Райковецкое городище*. Киев: АН УССР.

Готун, І. А., Грицик, Ю. О., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2013. Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 4, с. 85-102.

Гупало, К. Н. 1981. Обработка дерева, кости и камня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 319-334.

Гупало, К. Н. 1982. *Подол в Древнем Киеве*. Киев: Наукова думка.

Давидан, О. И. 1966. Староладожские изделия из кости и рога. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 8, с. 103-115.

Давлетшин, Г. М. 2004. *Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа*. Казань: Татарское книжное издательство.

Димов, Т. 1989. Изделия от кост и рог от средновековното селище край Дурункулак. В: Тодорова, Х. (ред.). *Дурункулак 1. Ранносредновековни обекти*. София: Българската академия на науките, с. 247-260.

Довженок, В. Й. Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.

Закирова, И. А. 1988. Косторезное дело Болгара. В: Федоров-Давыдов, Г. А., Хакимзянов, Ф. С., Хлебникова, Т. А. (ред.). *Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности*. Москва: Наука, с. 220-243.

Зверуго, Я. Г. 1975. *Древний Волковыск*. Минск: Наука и техника.

Зоценко, В. М. 2008. Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби». В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. 1. Коростень: Тріада С, с. 118-142.

Зыков, Ф. М. 1989. *Традиционные орудия труда якутов (XIX — начало XX века)*. Новосибирск: Наука.

Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Бібіков, Д. В., Івакін, В. Г., Оленич, А. М., Сергеєва, М. С., Чміль, Л. В. 2018. Науково-рятівні дослідження архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на вул. Кирилівській, 37 у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 58-60.

Красильников, К. И. 1979. Изделия из кости салтовской культуры. *Советская археология*, 2, с. 77-91.

Кривцова-Гракова, О. А. 1951. Садчиковское поселение (раскопки 1948 г.). В: Брюсов, А. Я. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья*. II. Материалы и исследования по археологии СССР, 21, с. 152-181.

Куза, А. В., Коваленко, В. П., Моця, А. П. 1980. *Отчёт Новгород-Северской экспедиции за 1980 г*. 2. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/125а.

Кузнецов, Н. А. 1999. Рукоять плети из второго Есаульского кургана. *Кузнецкая старина*, 4, с. 54-60.

Лебедева, Н. И. 1956. Прядение и ткачество восточных славян в XIX — начале XX в. *Труды Института этнографии. Новая серия*, 31, с. 458-540.

Левин, М. Г., Потапов, Л. П. (ред.) 1956. *Народы Сибири*. Москва: АН СССР.

Ленц, Г. Т. 2002. Косторезное производство в Верхнем Прикамье. В: Белавин, А. М. (ред.). *Очерки археологии Пермского Предуралья*. Пермь: Пермский государственный педагогический университет, с. 217-242.

Ляусік, Н., Семянчук, Г., Юркавец, Ю. 2003. Матэрыялы з даследаванняў Індурскага гарадзішча 1955—1956 гг. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 7, с. 123-137.

Ляшко, С. Н. 1994. Косторезное производство в эпоху бронзы. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 152-166.

Мезенцева, Г. Г. 1968. *Древньоруське місто Родень. Княжа Гора*. Київ: Київський університет.

Медынцева, А. А. 1984. Древнейший тип инструментов для письма на территории Древней Руси. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древнерусский город (к 1500-летию Киева)*. Киев: Наукова думка, с. 80-82.

Мовчанівський, Т. М. б. р. *Райковецьке феодальне городище*. НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 11.

Овчинникова, Б. Б. 2010. Из истории письменных принадлежностей средневекового Новгорода: писала. В. Носов, В. Н., Белецкий, С. В. (ред.). *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран*. 2. Москва: Ломоносовъ, с. 114-123.

Панковський, В. Б. 1996. Про кістяні «ковзани» доби пізньої бронзи. В: *Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених*. Київ: Соборна Україна, с. 134-136.

Панковский, В. Б. 2013. Индустрия скелетных материалов нижнего слоя Михайловки. В: Котова, Н. С. *Дереивская культура и памятники Нижнемихайловского типа*. Киев; Харьков: Майдан, с. 449-483.

Пастернак, Я. 2022. *Старий Галич*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Петерс, Б. Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования)*. Воронеж: ВГУ.

Пьянков, А. В. 2013. К вопросу о происхождении складных серпов хазарского времени. В: Марченко, И. И. (ред.). *Шестая Международная Кубанская археологическая конференция: Материалы конференции*. Краснодар: Экоинвест, с. 359-364.

Ратич, О. О. 1959. Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, 2, с. 119-131.

Руденко, К. А. 2005. Булгарские изделия из кости и рога. В: Руденко, К. А. (ред.). *Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды)*. Москва; Казань: Школа, с. 67-97.

Семенов, С. А. 1957. *Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы)*. Материалы и исследования по археологии СССР, 54. Москва; Ленинград: АН СССР.

Семенов, С. А. 1959. О назначении «коньков» и костей с нарезками из Саркела — Белой Вежи. В: Артамонов, М. И. (ред.). *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. II. Материалы и исследования по археологии СССР, 75. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 353-361.

Сергеєва, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.

Сергеєва, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ; Харків: Майдан.

Сергеєва, М. С. 2016. Давньоруська різьблена кістка з Чорнобильського городища. *Археологія і давня історія України*, 3 (20), с. 152-159.

Сергеєва, М. С. 2018. *Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі*. Дисертація д.і.н. Інститут археології НАН України.

Сергєєва, М. С. 2020a. Вироби з кістки та рогу з Малого Городського городища. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 192-201. https://doi.org/10.37445/adiu.2020.01.12

Сергєєва, М. 2020b. До питання про косторізну справу у стародавньому Вишгороді. *Місто: історія, культура, суспільство*, 10 (3), с. 65-80. https://doi.org/10.15407/mics2020.10.065

Сергєєва, М. С. 2023a. Кістяні вироби з розкопок 2013—2019 рр. В: Бібіков, Д. В., Івакін, В. Г., Оленич, А. М., Зоценко, І. В., Дяченко, Д. Г. 2023. *Князі та гончарі. Посад давньоруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013—2019 років*. Київ: ІА НАН України, с. 163-168.

Сергєєва, М. С. 2023b. До питання про функціональне призначення кісток із загостреним кінцем. За матеріалами Києва і Київської землі. *Київ і кияни*, 15: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (м. Київ, 16—17 листопада 2023 р.), с. 17-22.

Сергєєва, М. С., Кравченко, Р. А. 2021. Предмети з обробленої кістки з городища Радичівське-3 на р. Десна (за матеріалами досліджень 1991—1992 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 425-437. https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.30

Сирелиус, У. Т. 2001. *Путешествие к хантам*. Томск: Томский университет.

Смирнова, Л. И. 1999. Проколки. Хронология и функциональное назначение. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 13, с. 142-162.

Толочко, П. П., Гупало, К. М., Харламов, В. О. 1976. Розкопки Києвоподолу 1973 р. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка, с. 19-46.

Фёдоров-Давыдов, Г. А. 1984. Погребения хазарского времени из урочища «Кривая Лука» в Нижнем Поволжье. В: Мартынов, А. И., Эрдели, Й., Молодин, В. И. (ред.). *Проблемы археологии степей Евразии: советско-венгерский сборник*. Кемерово: Кемеровский государственный университет, с. 80-93.

Флерова, В. Е. 1996. Домашние промыслы в Саркеле — Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий). В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. П. В. Алабина, с. 277-313.

Флерова, В. Е. 2001. *Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела — Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа)*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Шноре, Э. 1961. *Асотское городище*. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, 2. Рига: АН Латвийской ССР.

Шовкопляс, Г. М. 1973. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*. 2. Київ: Наукові думка, с. 109-122.

Шрамко, Б. А. 1984. Обработка кожи в Скифии. В: Ковалёва, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 142-157.

Щавелёв, С. 2003. Зооморфные остроконечники из состава дружинных древностей Европы VIII—XI вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 185-193.

Ambrosiani, K. 1981. *Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe*. Stockholm Studies in Archaeology, 2. Stockholm: University of Stockholm.

Barthel, H.-J. 1969. Schlittknochen oder Knochengeräte? *Alt-Thüringen*, 10, S. 205-227.

Choyke, A. M. 1999. Bone Skates: Raw Material, Manufacturing and Use. In: Vaday, A. (ed.). *Pannonia and Beyond: Studies in Honour of László Barkóczi*. Antaeus, 24. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, p. 148-156, 651-654.

Edberg, R., Karlsson, J. 2015. *Isläggar från Birka och Sigtuna. En undersökning av ett vikingatida och medeltida fyndmaterial*. Stockholm Archaeological Reports, 43. Stockholm: Stockholms universitet.

Hrubý, V. 1957. Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě. *Památky archeologické*, 48, s. 118-212.

Kaván, J. 1964. Problematika datováni a funkce některých výrobků z kosti a parohu u Slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle. In: Eisner, J. (ed.). *Vznik a počátky Slovanů*. V. Praha: Československá akademie věd, s. 217-249.

Kostrzewski, J. 1949. *Kultura prapolska*. Poznań: Instytut Zachodni.

Kostrzewski, J. 1966. *Pradzieje Pomorza*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich.

Lewicki, T. 1951—1952. Łyżwy kościane północnowschodniej Europy w świetle notatki średniowiecznego pisarza arabskiego Al-Marwaziego (ok. r. 1120). *Przegląd Archeologiczny*, IX, 27—28 (2—3), s. 392-395.

MacGregor, A. 1976. Bone Skates. A Review of the Evidence. *Archaeological Journal*, 133, p. 57-74. https://doi.org/10.1080/00665983.1976.11020453

MacGregor, A., Mainman, A. J., Rogers, N. S. H. 1999. *Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York*. The Archaeology of York: Small Finds, 17/12, York: Council for British Archaeology, p. 1869-2073.

Rulewicz, M. 1958. Wczesnośredniowieczne zabawki i przedmioty do gier z pomorza Zachodniego (Z badań archeologicznych prowadzonych w latach 1947—1958). *Materiały Zachodniopomorskie*, 4, s. 303-354.

Sinthio, H. 1998. Isläggar. In: Borg, K. (ed.). *Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 78.

Sláma, J. 1956. K počátkům slovanské hudby. In: Eisner, J. (ed.). *Vznik a počátky Slovanů*. I. Praha: Československá akademie věd, s. 168-179.

Slivka, M. 1984. Parohová a kostěná produkcia na Slovensku v období feudalizmu. *Slovenská Archeológia*, XXXII, 2, s. 377-429.

Ulbricht, I. 1978. *Die Geweihverarbeitung in Haithabu*. Die Ausgrabungen in Haithabu, 7. Neumunster: Karl Wachholtz.

Wrzesiński, J. 1994. Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa. *Studia Lednickie*, III, s. 151-171.

REFERENCES

Atanasov, G. 1987. Srednovekovni kostni izdelia ot Silistra. *Izvestia na Narodnia muzey*, 23 (38), s. 101-115.

Beliashevskii, N. 1892. Raskopki na Kniazhei Gore v 1891 g. *Kievskaia starina*, 36 (1), s. 61-106.

Bibikov, D. V. 2017. Pro hospodarsku diialnist naselennia davnoruskoho Vyshhoroda. In: Motsia, O. P. (red.). *Vozviahl — Zviahel — Novohrad-Volynskyi u chasovomu zrizi tysiacholit*. Kharkiv; Kyiv: Maidan; Starodavnii svit, s. 157-169.

Vynokur, I. S., Yakubovskyi, V. I., Mehei, V. P. 2007. Pro arkheolohichni roboty u pivnichnii ukriplenii chastyni Hu-

bynskoho litopysnoho horodyshcha u 2006 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr*., s. 119-125.

Voinarovskyi, V. M. 2017. Obrobka kistky ta kistiani vyroby yak indykator rivnia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku naselennia Ukrainy I tys. n.e. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (red.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n.e. Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 63-74.

Goncharov, V. K. 1950. *Raikovetskoe gorodishche*. Kiev: AN USSR.

Hotun, I. A., Hrytsyk, Yu. O., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2013. Hospodarstvo i pobut meshkantsiv selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia*, 4, s. 85-102.

Gupalo, K. N. 1981. Obrabotka dereva, kosti i kamnia. In: Tolochko, P. P. (red.). *Novoe v arkheologii Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 319-334.

Gupalo, K. N. 1982. *Podol v Drevnem Kieve*. Kiev: Naukova dumka.

Davidan, O. I. 1966. Staroladozhskie izdeliia iz kosti i roga. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 8, s. 103-115.

Davletshin, G. M. 2004. *Ocherki po istorii dukhovnoi kultury predkov tatarskogo naroda*. Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo.

Dimov, T. 1989. Izdelia ot kost i rog ot srednovekovnoto selishte kray Durunkulak. In: Todorova, H. (red.). *Durunkulak 1. Rannosrednovekovni obekti*. Sofia: Balgarskata akademia na naukite, s. 247-260.

Dovzhenok, V. Y. Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevnoruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.

Zakirova, I. A. 1988. Kostoreznoe delo Bolgara. In: Fedorov-Davydov, G. A., Khakimzianov, F. S., Khlebnikova, T. A. (red.). *Gorod Bolgar. Ocherki remeslennoi deiatelnosti*. Moskva: Nauka, s. 220-243.

Zverugo, Ia. G. 1975. *Drevnii Volkovysk*. Minsk: Nauka i tekhnika.

Zotsenko, V. M. 2008. Skandynavski starozhytnosti Kyivskoho Podolu «druzhynnoi doby». In: Motsia, O. P. (red.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady*. 1. Korosten: Triada S, s. 118-142.

Zykov, F. M. 1989. *Traditsionnye orudiia truda iakutov (XIX — nachalo XX veka)*. Novosibirsk: Nauka.

Ivakin, H. Yu., Baranov, V. I., Bibikov, D. V., Ivakin, V. H., Olenych, A. M., Serhieieva, M. S., Chmil, L. V. 2018. Naukovo-riativni doslidzhennia arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii IA NANU na vul. Kyrylivskii, 37 u m. Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 58-60.

Krasilnikov, K. I. 1979. Izdeliia iz kosti saltovskoi kultury. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 77-91.

Krivtsova-Grakova, O. A. 1951. Sadchikovskoe poselenie (raskopki 1948 g.). In: Briusov, A. IA. (red.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Urala i Priuralia*. II. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 21, s. 152-181.

Kuza, A. V., Kovalenko, V. P., Motsia, A. P. 1980. *Otchet Novgorod-Severskoi ekspeditsii za 1980 g*. 2. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/125a.

Kuznetsov, N. A. 1999. Rukoiat pleti iz vtorogo Esaulskogo kurgana. *Kuznetskaia starina*, 4, s. 54-60.

Lebedeva, N. I. 1956. Priadenie i tkachestvo vostochnykh slavian v XIX — nachale XX v. *Trudy Instituta etnografii. Novaia seriia*, 31, s. 458-540.

Levin, M. G., Potapov, L. P. (red.) 1956. *Narody Sibiri*. Moskva: AN SSSR.

Lents, G. T. 2002. Kostoreznoe proizvodstvo v Verkhnem Prikame. In: Belavin, A. M. (red.). *Ocherki arkheologii Permskogo Preduralia*. Perm: Permskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet, s. 217-242.

Lausik, N., Siemiančuk, H., Jurkaviec, Ju. 2003. Materyjały z daśledavańniaŭ Indurskaha haradzišča 1955—1956 hh. *Materyjały pa archieałohii Biełarusi*, 7, s. 123-137.

Liashko, S. N. 1994. Kostoreznoe proizvodstvo v epokhu bronzy. In: Cherniakov, I. T. (red.). *Remeslo epokhi eneolita — bronzy na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka, s. 152-166.

Mezentseva, H. H. 1968. *Drevnoruske misto Roden*. Kniazha Hora. Kyiv: Kyivskyi universytet.

Medyntseva, A. A. 1984. Drevneishii tip instrumentov dlia pisma na territorii Drevnei Rusi. In: Tolochko, P. P. (red.). *Drevnerusskii gorod (k 1500-letiiu Kieva)*. Kiev: Naukova dumka, s. 80-82.

Movchanivskyi, T. M. b. r. *Raikovetske feodalne horodyshche*. NA IA NAN Ukrainy, f. 20, spr. 11.

Ovchinnikova, B. B. 2010. Iz istorii pismennykh prinadlezhnostei srednevekovogo Novgoroda: pisala. V. Nosov, V. N., Beletskii, S. V. (red.). *Kraeugolnyi kamen. Arkheologiia, istoriia, iskusstvo, kultura Rossii i sopredelnykh stran*. 2. Moskva: Lomonosovie, s. 114-123.

Pankovskyi, V. B. 1996. Pro kistiani «kovzany» doby piznoi bronzy. In: *Materialy IV Mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii studentiv i molodykh vchenykh*. Kyiv: Soborna Ukraina, s. 134-136.

Pankovskii, V. B. 2013. Industriia skeletnykh materialov nizhnego sloia Mikhailovki. In: Kotova, N. S. *Dereivskaia kultura i pamiatniki Nizhnemikhailovskogo tipa*. Kiev; Kharkov: Maidan, s. 449-483.

Pasternak, Ya. 2022. *Staryi Halych*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV.

Peters, B. G. 1986. *Kostoreznoe delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.

Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura (kulturno-arkheologicheskii aspekt issledovaniia)*. Voronezh: VGU.

Piankov, A. V. 2013. K voprosu o proiskhozhdenii skladnykh serpov khazarskogo vremeni. In: Marchenko, I. I. (red.). *Shestaia Mezhdunarodnaia Kubanskaia arkheologicheskaia konferentsiia: Materialy konferentsii*. Krasnodar: Ekoinvest, s. 359-364.

Ratych, O. O. 1959. Drevnoruski vyroby z kosti i rohu, znaideni na terytorii Halytskoi i Volynskoi zemel. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia ta Volyni*, 2, s. 119-131.

Rudenko, K. A. 2005. Bulgarskie izdeliia iz kosti i roga. In: Rudenko, K. A. (red.). *Drevnosti Povolzhia: epokha srednevekovia (issledovaniia kulturnogo naslediia Volzhskoi Bulgarii i Zolotoi Ordy)*. Moskva; Kazan: Shkola, s. 67-97.

Semenov, S. A. 1957. *Pervobytnaia tekhnika (opyt izucheniia drevneishikh orudii i izdelii po sledam raboty)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 54. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Semenov, S. A. 1959. O naznachenii «konkov» i kostei s narezkami iz Sarkela — Beloi Vezhi. In: Artamonov, M. I. (red.). *Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. II. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 75. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 353-361.

Serhieieva, M. S. 2011. *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyievi*. Kyiv: KNT.

Serhieieva, M. S. 2015. *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan.

Serhieieva, M. S. 2016. Davnoruska rizblena kistka z Chornobylskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20), s. 152-159.

Serhieieva, M. S. 2018. *Kostorizne ta derevoobrobni remesla na terytorii Pivdennoi Rusi*. Dysertatsiia d.i.n. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Serhieieva, M. S. 2020a. Vyroby z kistky ta rohu z Maloho Horodskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34), s. 192-201. https://doi.org/10.37445/adiu.2020.01.12

Serhieieva, M. 2020b. Do pytannia pro kostoriznu spravu u starodavnomu Vyshhorodi. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*, 10 (3), s. 65-80. https://doi.org/10.15407/mics2020.10.065

Serhieieva, M. S. 2023a. Kistiani vyroby z rozkopok 2013—2019 rr. In: Bibikov, D. V., Ivakin, V. H., Olenych, A. M., Zotsenko, I. V., Diachenko, D. H. 2023. *Kniazi ta honchari. Posad davnoruskoho Vyshhoroda za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2013—2019 rokiv*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 163-168.

Serhieieva, M. S. 2023b. Do pytannia pro funktsionalne pryznachennia kistok iz zahostrenym kintsem. Za materialamy Kyieva i Kyivskoi zemli. In: *Kyiv i kyiany*, 15: Materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 16—17 lystopada 2023 r.), s. 17-22.

Serhieieva, M. S., Kravchenko, R. A. 2021. Predmety z obroblenoi kistky z horodyshcha Radychivske-3 na r. Desna (za materialamy doslidzhen 1991—1992 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 425-437. https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.30

Sirelius, U. T. 2001. *Puteshestvie k khantam*. Tomsk: Tomskii universitet.

Smirnova, L. I. 1999. Prokolki. Khronologiia i funktsionalnoe naznachenie. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia*, 13, s. 142-162.

Tolochko, P. P., Hupalo, K. M., Kharlamov, V. O. 1976. Rozkopky Kyievopodolu 1973 r. In: Tolochko, P. P. (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, s. 19-46.

Fedorov-Davydov, G. A. 1984. Pogrebeniia khazarskogo vremeni iz urochishcha «Krivaia Luka» v Nizhnem Povolzhe. In: Martynov, A. I., Erdeli, I., Molodin, V. I. (red.). *Problemy arkheologii stepei Evrazii: sovetsko-vengerskii sbornik*. Kemerovo: Kemerovskii gosudarstvennyi universitet, s. 80-93.

Flerova, V. E. 1996. Domashnie promysly v Sarkele — Beloi Vezhe (po materialam kollektsii kostianykh izdelii). In: Stashenkov, D. A. (red.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e.* Samara: Samarskii oblastnoi istoriko-kraevedcheskii muzei im. P. V. Alabina, s. 277-313.

Flerova, V. E. 2001. *Reznaia kost iugo-vostoka Evropy IX—XII vekov: iskusstvo i remeslo (po materialam Sarkela — Beloi Vezhi iz kollektsii Gosudarstvennogo Ermitazha).* Sankt-Peterburg: Aleteiia.

Shnore, E. 1961. *Asotskoe gorodishche*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Latviiskoi SSR, 2. Riga: AN Latviiskoi SSR.

Shovkoplias, H. M. 1973. Pro kostorizne remeslo v starodavnomu Kyievi. In: Shevchenko, F. P. (red.). *Seredni viky na Ukraini*. 2. Kyiv: Naukovi dumka, s. 109-122.

Shramko, B. A. 1984. Obrabotka kozhi v Skifii. In: Kovaleva, I. F. (red.). *Problemy arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 142-157.

Shchavelev, S. 2003. Zoomorfnye ostrokonechniki iz sostava druzhinnykh drevnostei Evropy VIII—XI vv. In: Tolochko, P. P. (red.). *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—XI st.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 185-193.

Ambrosiani, K. 1981. *Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe*. Stockholm Studies in Archaeology, 2. Stockholm: University of Stockholm.

Barthel, H.-J. 1969. Schlittknochen oder Knochengeräte? *Alt-Thüringen*, 10, S. 205-227.

Choyke, A. M. 1999. Bone Skates: Raw Material, Manufacturing and Use. In: Vaday, A. (ed.). *Pannonia and Beyond: Studies in Honour of László Barkóczi*. Antaeus, 24. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, p. 148-156, 651-654.

Edberg, R., Karlsson, J. 2015. *Isläggar från Birka och Sigtuna. En undersökning av ett vikingatida och medeltida fyndmaterial*. Stockholm Archaeological Reports, 43. Stockholm: Stockholms universitet.

Hrubý, V. 1957. Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě. *Památky archeologické*, 48, s. 118-212.

Kaván, J. 1964. Problematika datováni a funkce některých výrobků z kosti a parohu u Slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle. In: Eisner, J. (ed.). *Vznik a počátky Slovanů*. V. Praha: Československá akademie věd, s. 217-249.

Kostrzewski, J. 1949. *Kultura prapolska*. Poznań: Instytut Zachodni.

Kostrzewski, J. 1966. *Pradzieje Pomorza*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich.

Lewicki, T. 1951—1952. Łyżwy kościane północno-wschodniej Europy w świetle notatki średniowiecznego pisarza arabskiego Al-Marwaziego (ok. r. 1120). *Przegląd Archeologiczny*, IX, 27—28 (2—3), s. 392-395.

MacGregor, A. 1976. Bone Skates. A Review of the Evidence. *Archaeological Journal*, 133, p. 57-74. https://doi.org/10.1080/00665983.1976.11020453

MacGregor, A., Mainman, A. J., Rogers, N. S. H. 1999. *Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York*. The Archaeology of York: Small Finds, 17/12, York: Council for British Archaeology, p. 1869-2073.

Rulewicz, M. 1958. Wczesnośredniowieczne zabawki i przedmioty do gier z pomorza Zachodniego (Z badań archeologicznych prowadzonych w latach 1947—1958). *Materiały Zachodniopomorskie*, 4, s. 303-354.

Sinthio, H. 1998. Isläggar. In: Borg, K. (ed.). *Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 78.

Sláma, J. 1956. K počátkům slovanské hudby. In: Eisner, J. (ed.). *Vznik a počátky Slovanů*. I. Praha: Československá akademie věd, s. 168-179.

Slivka, M. 1984. Parohová a kostěná produkcia na Slovensku v období feudalizmu. *Slovenská Archeológia*, XXXII, 2, s. 377-429.

Ulbricht, I. 1978. *Die Geweihverarbeitung in Haithabu*. Die Ausgrabungen in Haithabu, 7. Neumunster: Karl Wachholtz.

Wrzesiński, J. 1994. Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa. *Studia Lednickie*, III, s. 151-171.

M. Sergeeva

THEBONE AND ANTLER TOOLS IN KYIV RUS (the Case Study of the Middle Dnipro Area)

Tools made of bone and antler are examined in the paper. Bone tools are represented by rather primitive varieties which are made using simple techniques. Due to the technical properties of bone they could be used mainly for working with soft materials (leather, fur, and textiles).

The most numerous category of bone tools are *tools with pointed tips*. The author disagrees with using the term puncture tools (or awls) to all *tools with pointed tips*. The variety of forms conveys their different functions. Actual «awls» are extremely rare. Some *tools with pointed tips* could be used for knitting or weaving *coarse fabrics or nets*. Most of the *tools with pointed tips* were predominantly used for processing small parts of leather or fur products. The modern analogy is the bone folders (Falzbeine).

Sewing needles and various tools for leather processing, planks for weaving belts, and details of looms (*yurok*) were also analyzed. Among the specific tools, the scrapers for arrow shafts are distinguished.

Special attention is paid to skates. Most of them really functioned as a device for moving on snow and ice. However, the nature of the treatment of the functional surface of several specimens suggests the possibility of their use as tools.

Bone tools were most common in the 10th and 11th centuries. However, in the 12th and 13th centuries, they did not completely disappear and have been discovered not only in rural settlements but also in towns. The prolonged use of bone tools, which each craftsman could quickly make by himself, indicates the desire to speed up and reduce the cost of the production process.

The functionality of many forms has led to the long existence of many of the tools in space and time.

Keywords: bone and antler processing, tools, puncture tools (awls), bone folder, scrapers for arrow shafts, leather and fur processing.

Одержано 16.05.2025

СЕРГЄЄВА Марина, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Maryna SERGEEVA, Dr. habil., Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3785-0311,
e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com.

УДК 904.23(477.82)”13/15” DOI: 10.37445/adiu.2025.03.03

Б. Прищепа†, О. Прищепа

КЕРАМІЧНІ КОМПЛЕКСИ КІНЦЯ XIV — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI ст. З ВОЛИНІ

У статті розглянуто керамічні комплекси з трьох волинських жител пізнього середньовіччя. Їх датування уточнене завдяки знайденим монетам і залученню писемних джерел. Ці керамічні комплекси відносяться до двох хронологічних етапів: кінець XIV — перша половина XV ст. (житло із Хрінників) та кінець XV — перша третина XVI ст. (житла із Пересопниці і Дорогобужа). Подано типологію посуду, наведено аналогії для окремих форм кераміки із сусідніх регіонів, проведено порівняння виробів раннього і пізнього етапів.

Ключові слова: *кераміка, Волинь, пізнє середньовіччя, типологія, мікрохронологія.*

Розробка питань типології та хронології керамічних виробів періоду Великого князівства Литовського вітчизняними науковцями найбільш активно проводилася за матеріалами Середнього Подніпров’я та Поділля (Кучера 1969; Беляєва 1979; Виногродська 1997; Оногда 2008b; Оногда, Чекановський, Чміль 2010; Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018). На території історичної Волині такими дослідженнями охоплено лише незначну частину матеріалів, здобутих під час археологічних досліджень пам’яток пізнього середньовіччя. Досить лаконічно продукція гончарів XIV—XVI ст. схарактеризована у колективній монографії, присвяченій розвитку керамічного виробництва на Волині (Охріменко, Кучинко, Кубицька 2003, с. 186—199). Археологічні матеріали пізнього середньовіччя з території міста Луцька та околиць систематизував С. Терський і запропонував свою типологію та періодизацію гончарного посуду. Слід, однак, зазначити, що більшість з опублікованих ним комплексів датуються лише за аналогіями для керамічних виробів, «вузьке» датування окремих у часовому проміжку 50—100 років не аргументується, а для інших діапазон побутування визначений досить широко, в межах 150—200 років (Терський 1995; 2006, с. 136, 203—215).

Для вивчення загальних тенденцій розвитку керамічного виробництва пізнього середньовіччя важливими завданнями залишаються уточнення часу побутування певних форм кераміки на конкретних територіях, розробка мікрохронології, визначення співвідношення місцевих і загальних особливостей керамічного посуду. В зв’язку з цим особливий інтерес становлять закриті археологічні комплекси, що надійно датовані нумізматичними знахідками або ж речами, для яких встановлені вузькі хронологічні рамки побутування. В окремих випадках визначити час функціонування розкопаних об’єктів допомагають писемні джерела. Матеріали з трьох таких комплексів розглядаються в статті. Вони отримані під час розкопок Д. Козака на поселенні в урочищі Високий берег біля с. Хрінники (2013 р., житло 11; Козак, Прищепа, Войтюк 2014, с. 296—299), досліджень у с. Пересопниця (2012 р., житло 1; Прищепа 2018, с. 62—64) та на дитинці Дорогобужа (1988—1989 рр., житло 16; Прищепа 2001).

У Хрінниках розкопано житло-напівземлянку розмірами 3,5 × 3,6 м, завглибшки 1 м від рівня виявлення, із глинобитною піччю на долівці в північному куті котловану (рис. 1). Крім основного приміщення, напівземлянка мала заглиблений вхідний коридор розмірами 1,9 × 2,7 м.

У котлованах будівель із Пересопниці та Дорогобужа опалювальних пристроїв не ви-

© Б. ПРИЩЕПА, О. ПРИЩЕПА, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

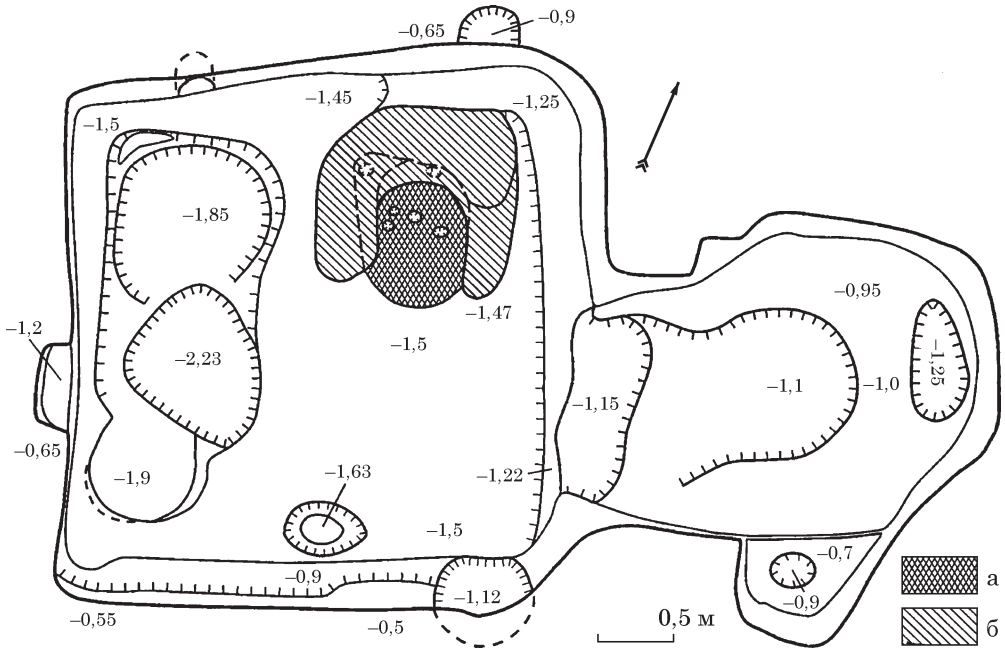

Рис. 1. План житла 11 досліджженого на поселенні в урочищі Високий Берег біля с. Хрінники. **Умовні позначення**: а — черінь печі; б — стінки печі

Fig. 1. Plan of building 11 investigated in the site in the Vysoky Bereg tract near the village of Khrinnyky. **Legend**: a — furnace hearth; б — furnace walls

явлено, але стратиграфічні спостереження та аналіз рухомих знахідок дозволяють визначити їх як підвальні частини наземних будинків.

Житло 1 із Пересопниці мало чотирикутний котлован, його розміри 3,85 × 4,2 м, глибина 0,8—0,9 м від рівня виявлення (рис. 2). Вхід у котлован будівлі знаходився біля північного кута, з боку північно-східної стіни. Тут виявлено похилий спуск завширшки 1,9 м із слабко вираженими сходинками, вирізаними у материковому суглинку. Довжина розкопаної частини входу 1,65 м.

У Дорогобужі досліджено котлован і простежено залишки наземної частини будівлі 16. Котлован мав розміри 3,3 × 4,5 м, глибину 2,2—2,5 м від рівня давньої денної поверхні. Його заповнення перекривали два шари дерев'яних конструкцій — це були решітки колод, які

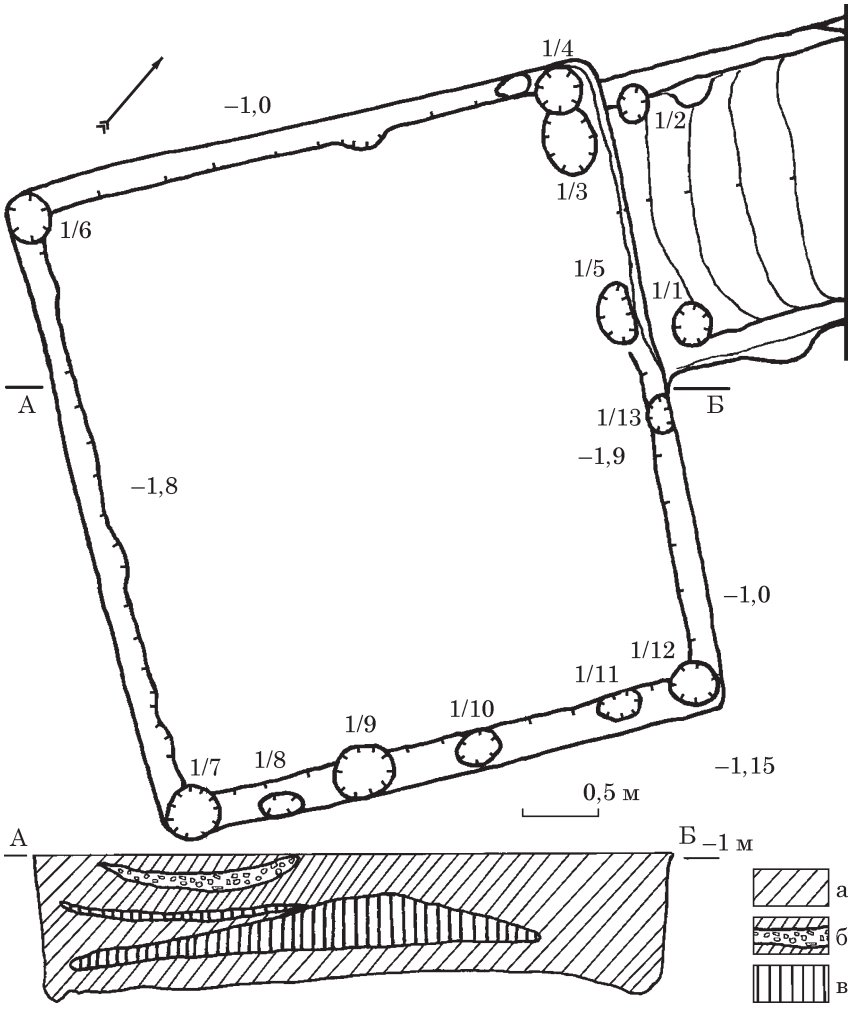

Рис. 2. План житла 1 дослідженого на ділянці М. Федоришина в с. Пересопниця. **Умовні позначення**: а — темно-сірий гумусний ґрунт; б — темно-сірий гумусний ґрунт із включеннями суглинку; в — суміш суглинку і ґрунту

Fig. 2. Plan of building 1 investigated on the site of M. Fedoryshyn in the village of Peresopnytsia. **Legend**: a — dark gray humus soil; б — dark gray humus soil with loam inclusions; в — mixture of loam and soil

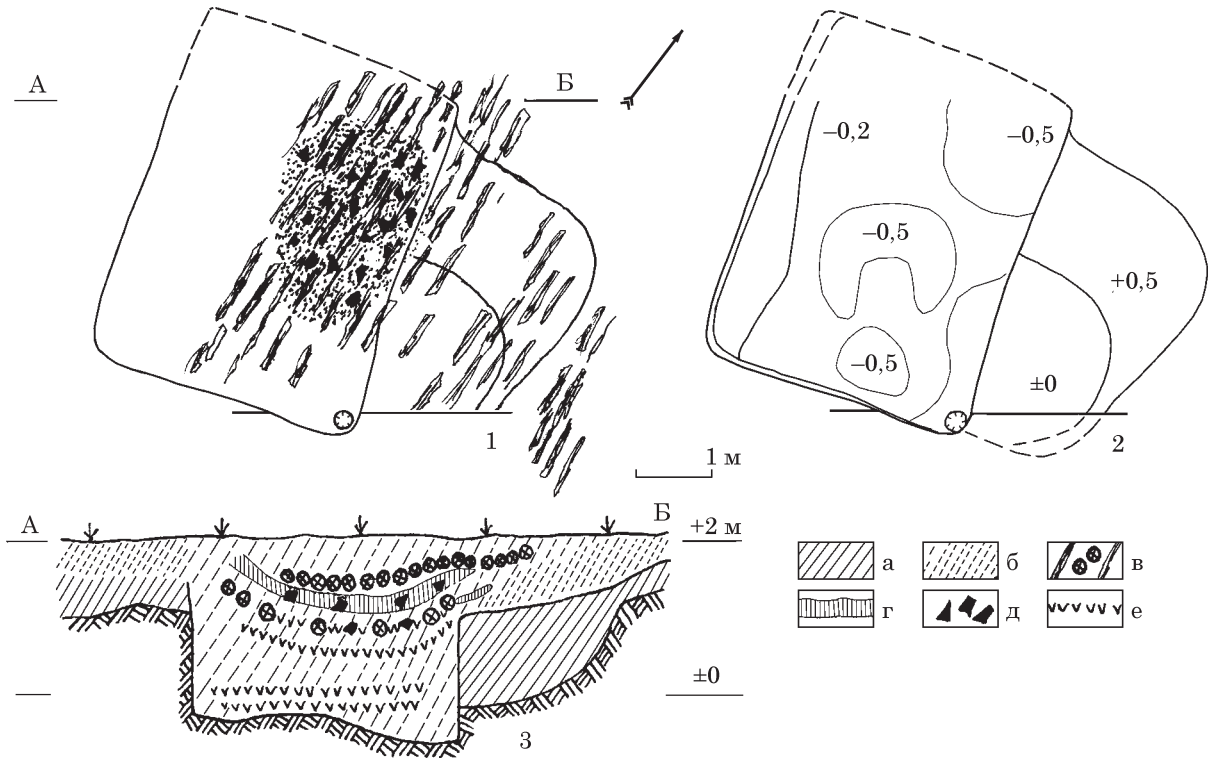

Рис. 3. Плани і стратиграфічний профіль розрізу котловану житла 16, дослідженого на дитинці Дорогобужа: 1 — на рівні виявлення решток наземної частини будівлі; 2 — на рівні дна котловану. **Умовні позначення**: а — домонгольський культурний шар; б — заповнення котловану житла; в — рештки дерев'яних конструкцій; г — суглинок; д — цегла; е — вугілля і попіл

Fig. 3. Plans and stratigraphic profile of the section of the pit of building 16, investigated at the Dorohobuzh hillfort: 1 — at the level of detection of the remains of the above-ground part of the building; 2 — at the level of the bottom of the pit. **Legend**: а — pre-Mongol cultural layer; б — filling of the pit of the dwelling; в — remains of wooden structures; г — loam; д — brick; е — coal and ash

лежали горизонтально (рис. 3: в). У проміжку між верхнім і нижнім шарами дерев'яних конструкцій у темно-сірому гумусному ґрунті виявлено розвал печі — шар суглинку, насичений шматками печини, уламками цегли-пальчатки, фрагментами керамічних кахлів, гончарного посуду (рис. 3: г, д). Нижче, в заповненні котловану, знахідок трапилося значно менше. Вірогідно, верхній шар дерев'яних конструкцій пов'язаний із руйнацією стін житла, а нижній шар — це залишки перекриття між підвалом і наземною частиною будинку.

Глиняний посуд з житла 11 із Хрінників представлений уламками горщиків (50 вінець; рис. 4—6), двох глеків (рис. 6: 5), макітри, трьох мисок (рис. 7: 1—4). В колекції є вінце та кілька стінок від горщика низької якості (рис. 4: 1), а всі інші уламки належали тонкостінним посудинам високої якості.

У житлі 1 з Пересопниці горщиків низької якості трапилося більше: вінця від чотирьох посудин (рис. 8: 1, 2), близько 60 уламків стінок і два денця. Серед виробів високої якості є вінця від 17 горщиків (рис. 8: 3—6; 9; 10), фрагменти від горщикоподібної посудини, миски та макітри (рис. 11).

Колекція керамічних виробів із дорогобузького житла 16 значно багатша (рис. 13—18). Вона включає 131 вінце від горщиків низької якості. Серед виробів високої якості є вінця від 94 горщиків, 11 горщикоподібних посудин, двох глеків, 28 макітр, шести сковорідок. У цьому житлі трапилися також уламки горщикових і мискової кахель та пічних прикрас.

Крім кераміки, у житлах виявлено вироби із заліза, кольорових металів, зокрема і монети (Пересопниця, Хрінники).

У житлі 11 із Хрінників на долівці знайдено литовський денарій типу «спис з хрестом» / «тамга» (рис. 7: 5). Він належить до другого з чотирьох основних типів литовських монет, на думку дослідників, їх карбували в кінці XIV — першій половині XV ст. (Козубовський 2013; Рябцевич 1995, с. 148—149). Збереженість монети добра, тому вважаємо, що це житло існувало в цей проміжок часу.

У заповненні котловану житла 1 із Пересопниці виявлено корпус навісного замка (рис. 12: 1), масивний стержень з рухомим кільцем (рис. 12: 2), бронзову матрицю для виготовлення накладної бляшки з двома кринами на протилежних кінцях (рис. 12: 3) і десять монет — денаріїв Олександра Ягелончика (1492—1506 рр.) (рис. 12: 4—6). За його наступника Сигизмунда I продовжувалась чеканка як литовських, так і польських монет. У 1508 р.

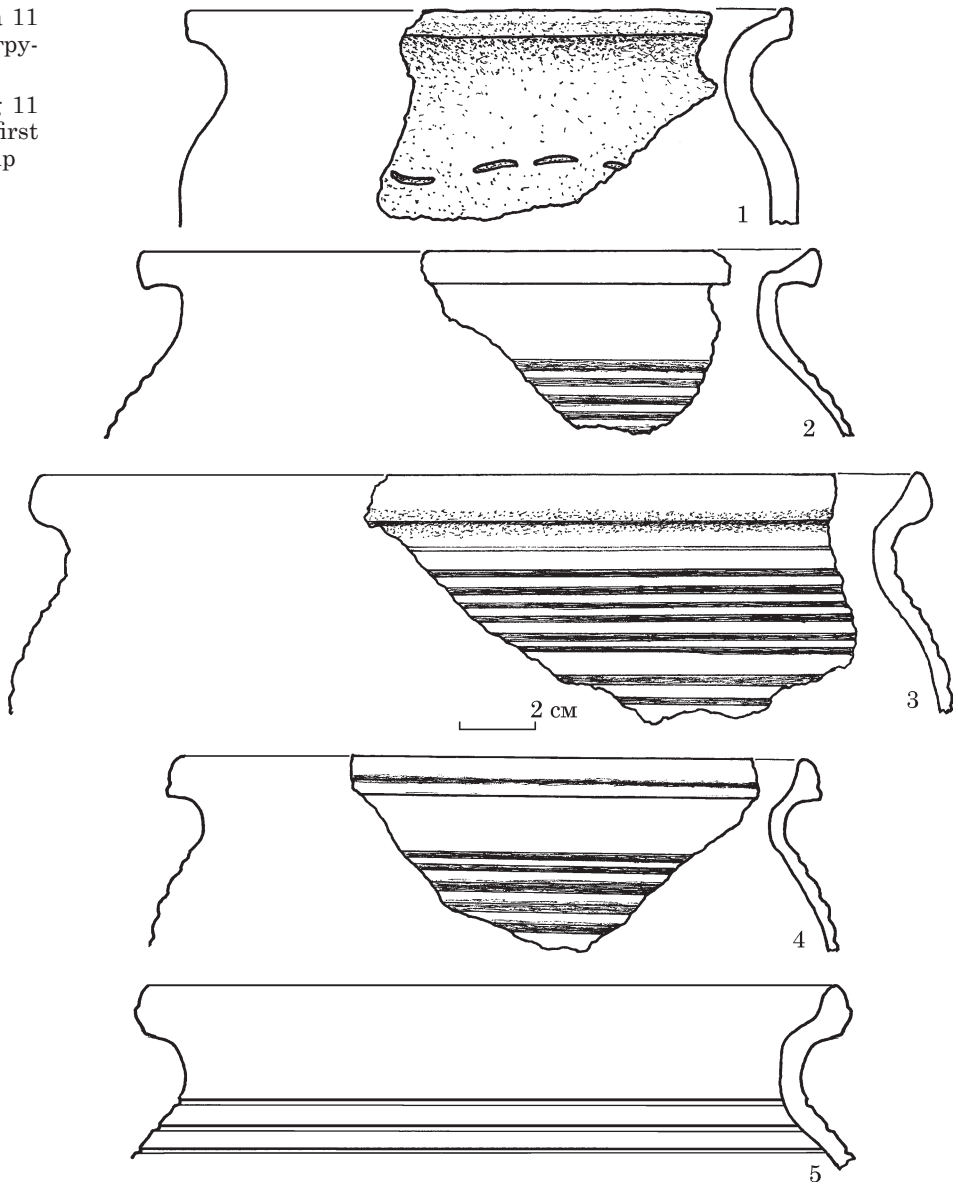

Рис. 4. Горщики з житла 11 із Хрінників: 1 — перша група; 2—5 — друга група

Fig. 4. Pots from building 11 from Khrinnyky: 1 — first group; 2—5 — second group

знову запрацював Віленський монетний двір, почався інтенсивний випуск півгрошей і продовжувався до 1529 р. (Рябцевич 1995, с. 159—160). Оскільки в житлі трапилися лише монети Олександра Ягелончика, то період його функціонування визначаємо кінцем XV — першою чвертю XVI ст.

У дорогобузькому житлі 16 разом з керамікою знайдено залізні свердло (рис. 19: 1), однозубу виделку (рис. 19: 2), наконечник арбалетної стріли (рис. 19: 3), пряжку (рис. 19: 4), бронзову накладну бляшку з двома кринами на протилежних кінцях (рис. 19: 5). Аналіз усього комплексу речових знахідок дозволяє датувати будівлю досить широко, XV — початком XVI ст. Звузити хронологічні рамки існування житла допомагають документальні джерела. Після монголо-татарської навали і до початку XVI ст. Дорогобуж згадується лише в «Списку руських городів дальніх і ближніх», складеному між 1375 і 1381 рр. (Янин 1998, с. 67). Однак, згадане джерело не дозволяє визначити, яким було це поселення у другій половині XIV — на початку XV ст. Здобуті на території дитинця і кружного міста археологічні джерела свідчать про занепад цього значного волинського міста після монгольських погромів середини XIII ст. (Прищепа 2011, с. 64—73, 87—94, 100). Вірогідно, Дорогобуж перетворився на село, однак, воно вирізнялося тим, що тут знаходився монастир Успіння Пресвятої Богородиці. В ході археологічних досліджень найбільш виразні сліди поселення XV ст. простежено поблизу монастиря, а також встановлено, що тоді ж були проведені значні ремонтні роботи у монастирській Успенській церкві (Прищепа, Войтюк 2017, с. 483).

Відродження Дорогобужа як міста за писемними джерелами простежується від початку XVI ст. 20 грудня 1514 р. Сигизмунд I надав князеві Костянтину Івановичу Острозькому у володіння свій маєток Дорогобуж з монастирем Діви Марії та прилеглими селами і дозволив осадити місто на магдебурзькому або хелмінсь-

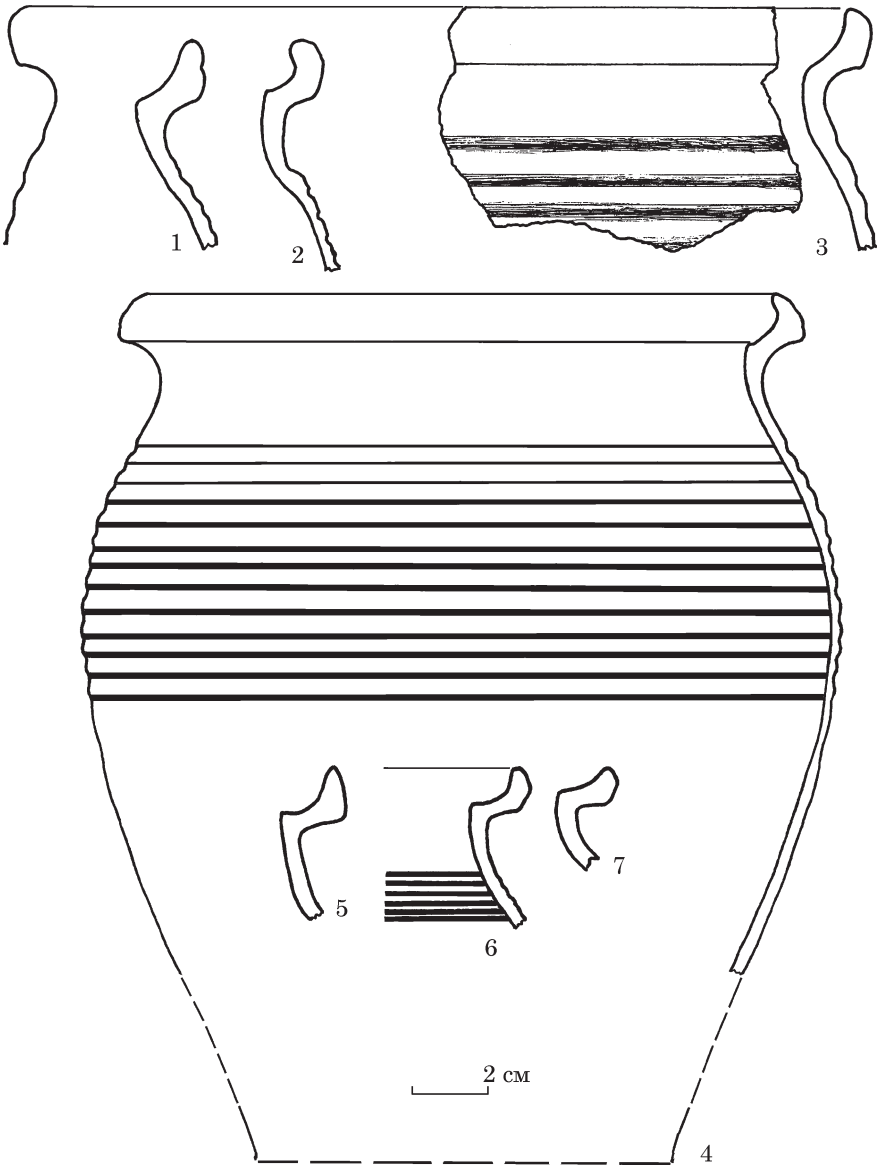

Рис. 5. Горщики другої групи з житла 11 із Хрінників

Fig. 5. Pots of the second group from building 11 from Khrinnyky

кому праві (ed. Gorczak 1890, s. 120—122). Тоді ж, вірогідно, будується замок, хоча повідомлення про нього знаходимо в пізніших документах, датованих 1575, 1588 рр. (Заяць 2003, с. 130). Виокремимо повідомлення з інвентаря спадщини князя Олександра Острозького 1620 р., про те що Дорогобузький замок «знаходиться на городищі високому над рікою Горинню», далі зазначено, що він складається з дитинця і двох пригородків (Inwentarz… 1620, s. 184). Очевидно, для розбудови замку були використані давніші укріплення дитинця і кружного міста періоду Київської Русі. Отже, досліджене на дитинці житло 16 входило до комплексу замкових споруд. Свідчення документальних джерел про осадження міста Дорогобужа дозволяють датувати житло 16 періодом активної діяльності князя Костянтина Івановича Острозького — кінцем XV — першою третиною XVI ст.

Отже, ці три керамічні комплекси відносяться до двох хронологічних етапів: 1) кінець XIV — перша половина XV ст. (житло із Хрінників); 2) кінець XV — перша третина XVI ст. (житла із Пересопниці і Дорогобужа).

Як зазначалося вище, за технологією виробництва весь глиняний посуд із котлованів будівель поділяється на дві групи: низької якості (архаїчний) і високої якості.

Перша група посуду представлена лише кухонними горщиками, виготовленими на повільно обертовому гончарному крузі. Їх придонна частина має сліди ручної формовки, поверхня виробів горбкувата, шорстка, темно-сірого, бурого або чорного кольору. У глиняному тісті присутня домішка крупнозернистого піску, трапляється також жорства, помітні блискітки мінералу. Горщики мають конічний тулуб, опуклі плічка, добре виражену шийку і значно відігнуті назовні вінця, їх діаметр найчастіше становив 14,5—17,5 см. Характеристику цієї групи посуду подано за матеріалами дорогобузької колекції. За профілюванням вінець виділено чотири типи горщиків.

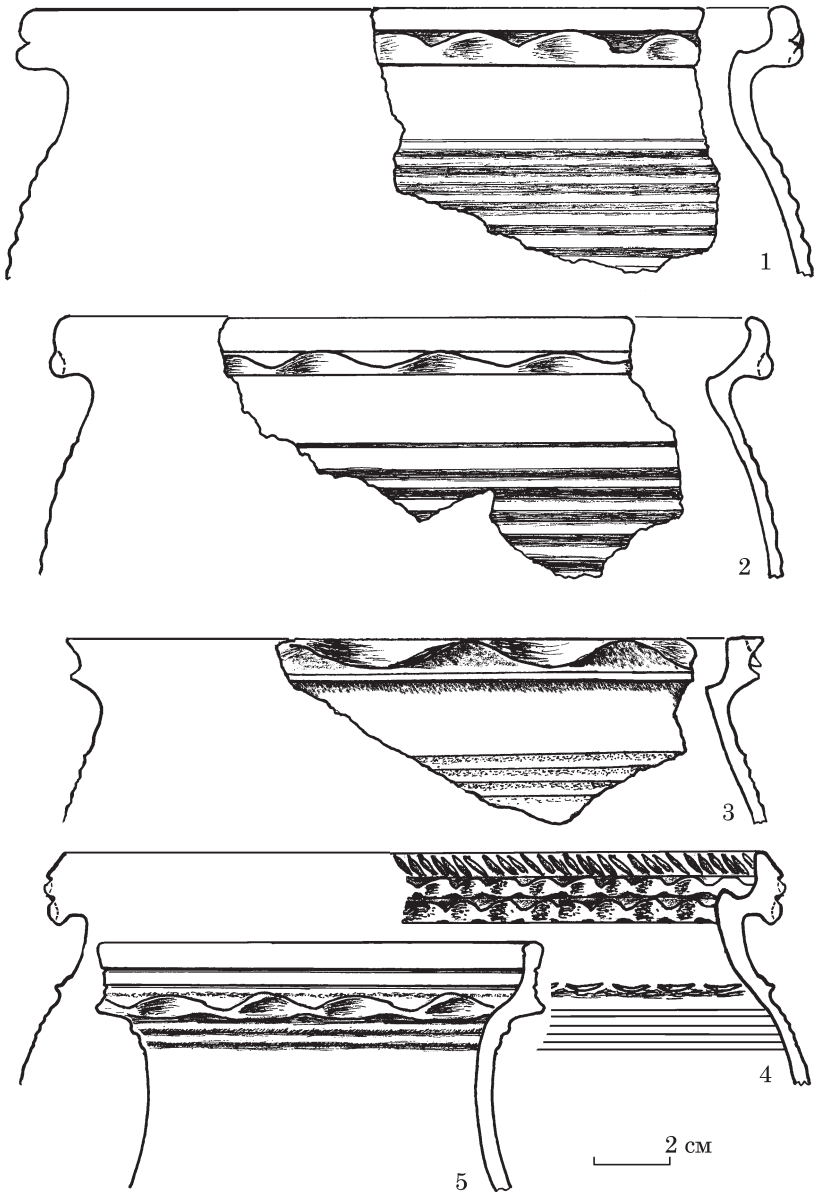

Рис. 6. Горщики (1—4) і глек (5) другої групи з житла 11 із Хрінників

Fig. 6. Pots (1—4) and a jug (5) of the second group from building 11 from Khrinnyky

Перший тип — вінця мають внутрішню округлу закраїну (рис. 13: 1—4). Подібне профілювання вінця мав також горщик із Хрінників (рис. 4: 1).

Другий тип — внутрішня закраїна вінець близька до трикутної (рис. 13: 5—7). Таке вінце трапилося в житлі з Пересопниці (рис. 8: 2).

Третій тип — край вінець простий, вертикально зрізаний (рис. 13: 8) або заокруглений (рис. 13: 9).

Четвертий тип — вінця потовщені до краю, він має трикутну форму, іноді чітко виражену зовнішню закраїну (рис. 13: 10—12). Подібне вінце знайдено в житлі з Пересопниці (рис. 8: 1).

У дорогобузькій колекції архаїчних вінець першого типу — 15, другого — 60, третього — 40, четвертого — 16. На плічках горщиків зустрічається орнамент — це заглиблені горизонтальні паралельні лінії чи хвиля. На кількох денцях збереглися клейма — квадрат з вписаним хрестом (рис. 13: 13—14).

Виділяються уламки двох горщиків із Дорогобужа, які

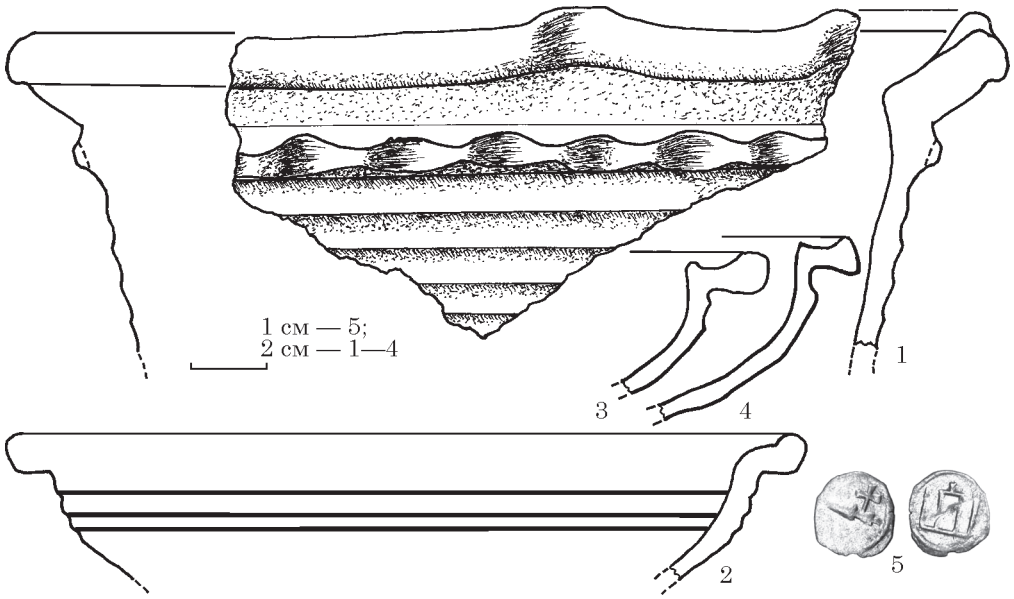

Рис. 7. Глиняні макітра (1), миски (2—4) і срібна монета (5) з житла 11 із Хрінників

Fig. 7. Pottery makitras (1), bowls (2—4) and a silver coin (5) from building 11 from Khrinnyky

займають проміжне положення між виробами першої і другої груп (рис. 14: 1). Способи формовки і профілювання вінець цих горщиків зберігають традиції виробів домонгольського часу. Вони виготовлені на швидкообертовому гончарному крузі, в тісті є домішка дрібного піску, випал якісний, поверхня має коричневий колір, на зломі черепок трьохшаровий.

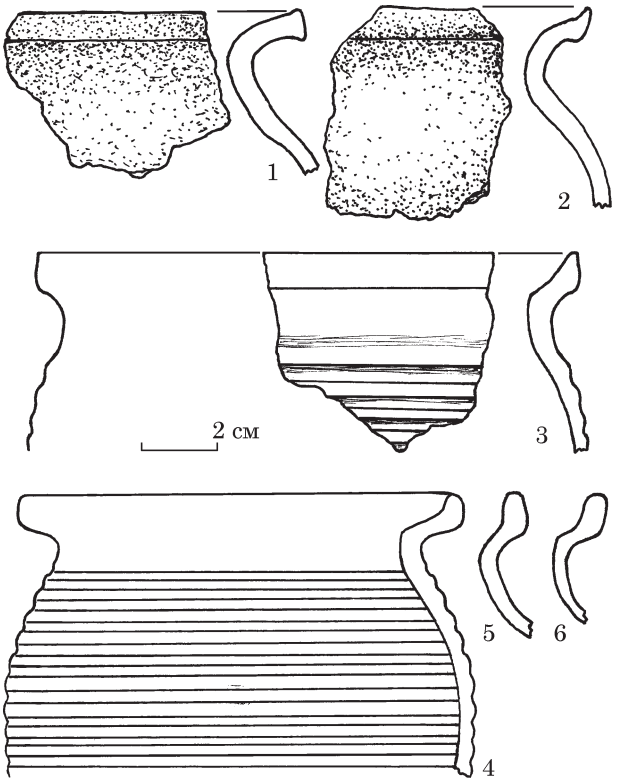

Рис. 8. Горщики з житла 1 із Пересопниці: 1—2 — перша група; 3—6 — друга група

Fig. 8. Pots from building 1 from Peresopnytsia: 1—2 — first group; 3—6 — second group

Вироби другої групи відрізняється високою якістю та багатим асортиментом — це горщики, глеки, макітри, миски та покришки, сковорідки, кахлі. Вони сформовані на швидкообертовому гончарному крузі, глиняна маса щільна, з домішкою дрібного піску. З гончарного круга готовий виріб знімали за допомогою струни, сліди якої помітні на денцях. Зустрічаються вироби світло-глиняні (світло-сірі, блідо-рожеві, цеглисті) та відновлювального випалу (сіро-глиняні, морені).

Горщики високої якості мають стрункі пропорції, звужену шийку, відхилені назовні вінця, плавний перехід від шийки до плічок. Зазначимо, що профілювання вінець краще визначається у тих випадках, коли по їх зовнішньому краю немає рельєфного орнаменту защипами чи вдавленнями. Вінця без рельєфного орнаменту віднесені до першої підгрупи, а вінця із рельєфним орнаментом — до другої підгрупи.

У першій підгрупі за профілюванням вінець виділяємо п'ять основних типів горщиків.

Тип 1 — відігнуті назовні вінця мають округлу валикоподібну закраїну із внутрішньої сторони, перехід до шийки плавний (рис. 8: 4; 14: 2).

Тип 2 — вінця значно відігнуті назовні, прості, злегка потовщуються до краю, внутрішня поверхня вінця слабко прогнута, простежується слабко виражене ребро при переході до шийки (рис. 4: 2; 8: 3; 14: 3).

У горщиків третього типу внутрішня вертикальна закраїна на вінцях значно витягнута вгору.

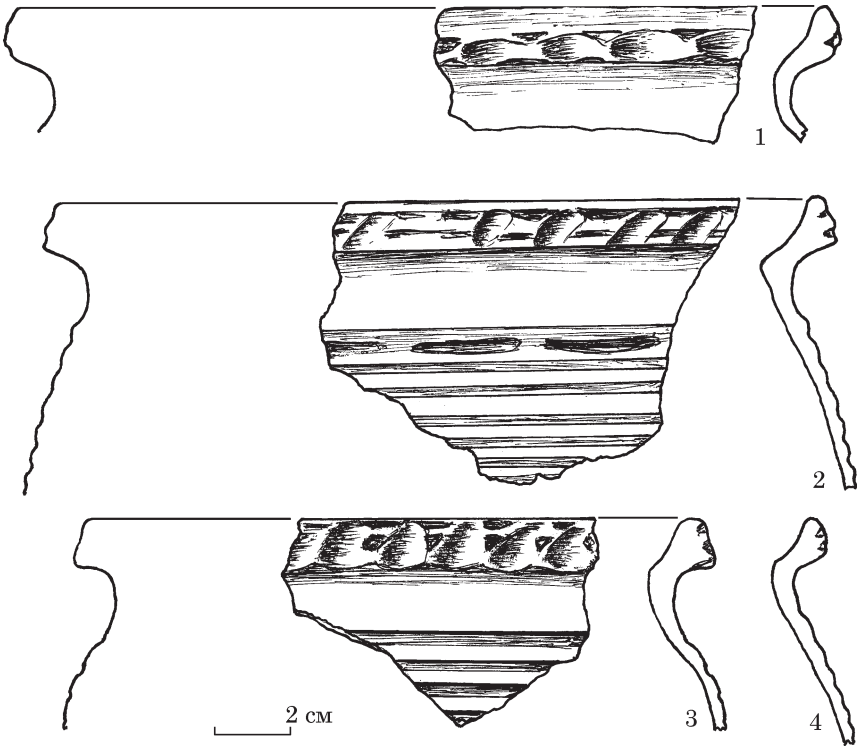

Рис. 9. Горщики другої групи з житла 1 із Пересопниці

Fig. 9. Pots of the second group from building 1 from Peresopnytsia

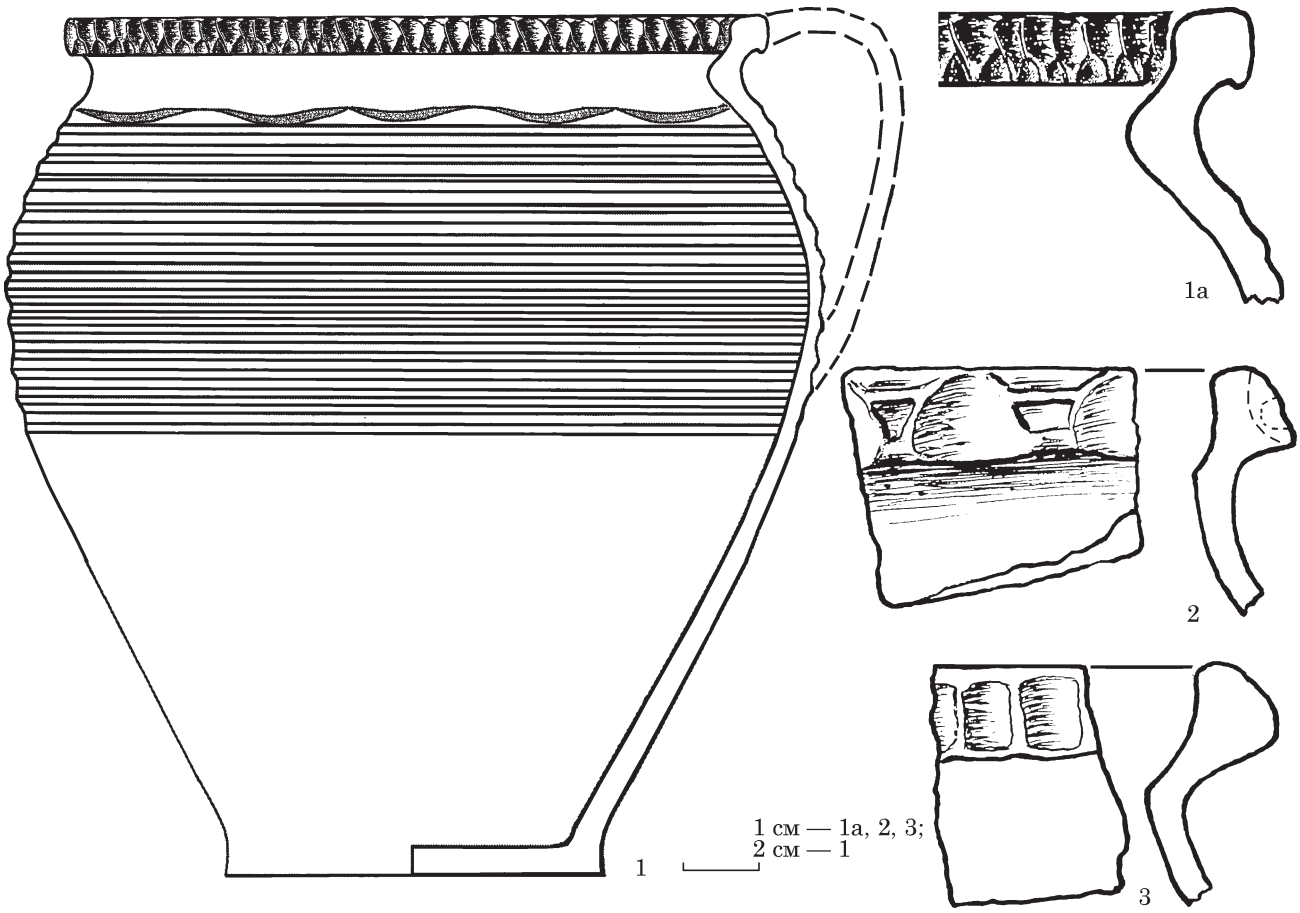

Рис. 10. Горщики другої групи з житла 1 із Пересопниці
Fig. 10. Pots of the second group from building 1 from Peresopnytsia

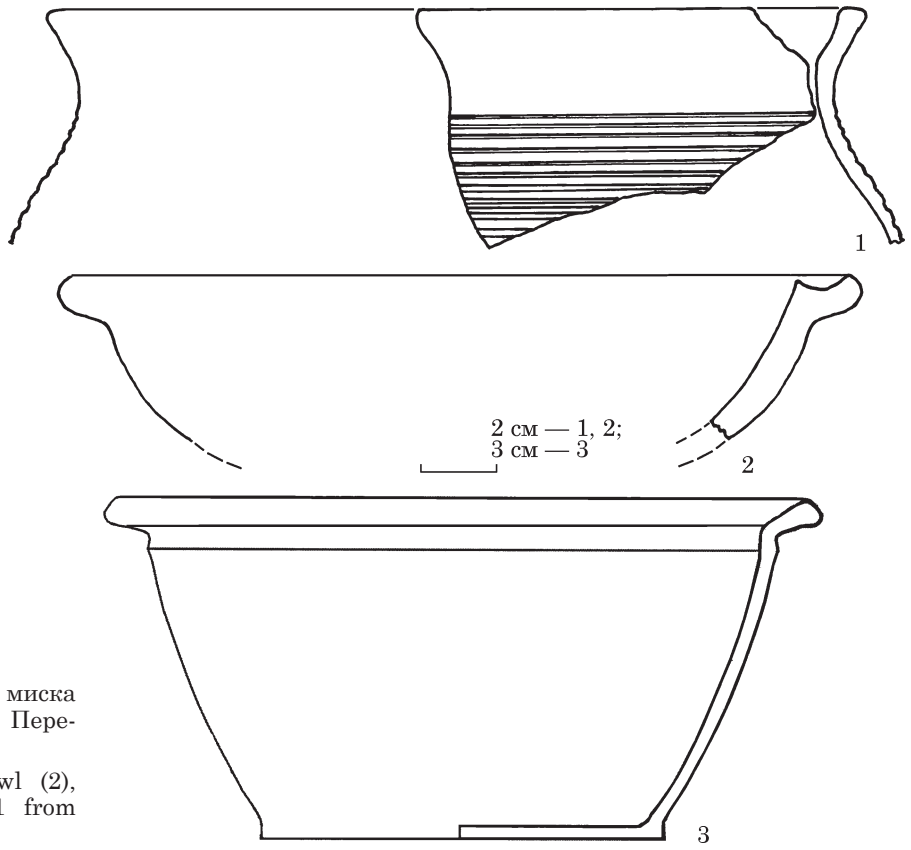

Рис. 11. Глиняні горщик (1), миска (2), макітра (3) з житла 1 із Пересопниці
Fig. 11. Pottery pot (1), bowl (2), makitra (3) from building 1 from Peresopnytsia

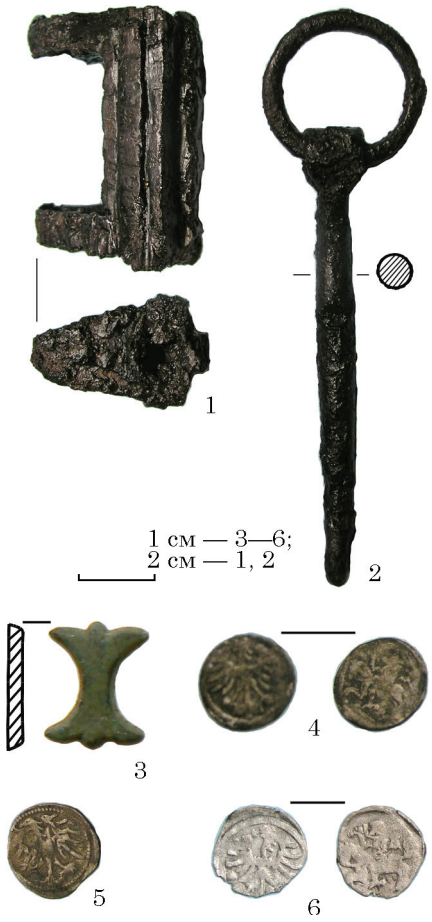

Рис. 12. Знахідки з житла 1 із Пересопниці: 1 — замок навісний; 2 — стержень з рухомим кільцем; 3 — матриця; 4—6 — монети. 1—2 — залізо; 3 — бронза; 4—6 — білий метал

Fig. 12. Artefacts from building 1 from Peresopnytsia: 1 — padlock; 2 — rod with a movable ring; 3 — matrix; 4—6 — coins. 1—2 — iron; 3 — bronze; 4—6 — white metal

Підтип 3.1 — закраїна має округле завершення (рис. 4: 4, 5; 5: 1, 2; 8: 5, 6; 14: 4, 5).

Підтип 3.2 — закраїна трикутна (рис. 4: 3; 5: 5; 14: 5, 6).

Підтип 3.3 — завершення закраїни загострене, зовні вона дугаста, із середини пряма чи увігнута, у профілі нагадує пташиний дзьоб (рис. 5: 3, 4). У хрінницькому житлі такі вінця переважали, їх в колекції 22 (52,5 % від загальної кількості). У житлах із Пересопниці та Дорогобужа вінець цього підтипу немає.

Підтип 3.4 — закраїна значно витягнута вертикально, зовнішня поверхня увігнута, внутрішня — злегка опукла, верхній край рівно зрізаний, горизонтальний (рис. 14: 10). Представлений одиничною знахідкою з дорогобузького житла.

Горщики четвертого типу мають чотирикутні гранчасті (карнизоподібні) вінця.

Підтип 4.1 — верхня площина вінця горизонтальна (рис. 14: 7). Подібне профілювання мав також горщик із Пересопниці (рис. 10: 1), його вінця прикрашені защипами.

Підтип 4.2 — верхня площина вінця скошена назовні, тому профіль має форму ромба (рис. 5: 6, 7; 14: 8, 9).

У горщиків п'ятого типу вінця значно відігнуті назовні, видовжені, перехід до шийки колінчастий, із внутрішньої сторони сформоване чітке ребро. Одиничні знахідки таких вінець присутні лише в дорогобузькій колекції.

Підтип 5.1 — із внутрішньою округлою закраїною (рис. 14: 11).

Підтип 5.2 — край вінець потовщений, із горизонтальною борозенкою по зовнішньому краю (рис. 14: 12).

На внутрішній поверхні вінець частина високоякісних горщиків мають округлу виїмку (рис. 4: 2, 4, 5; 5: 1, 3) або ж канелюру (рис. 5: 2, 5). На плічках більшості з них є орнамент у вигляді багаторядної горизонтальної смуги заглиблених ліній.

Високоякісні горщики другої підгрупи зовні прикрашалися защипами чи вдавленнями, які утворювали рельєфну хвилю. У виробів із хрінницького житла найчастіше зовнішній вертикальний край вінця розділявся однією горизонтальною борозенкою і орнамент наносився на нижню (рис. 6: 1, 2) або на верхню (рис. 6: 3) смуги площини вінця. Подібну орнаментацію мають вінця горщиків із Пересопниці (рис. 9: 1) та Дорогобужа (рис. 15: 1, 2). У Хрінниках трапилися також два вінця із більш складним орнаментом — зовнішня сторона розділена двома горизонтальними борозенками на три смуги, дві нижні прикрашені вдавленнями, а верхня на одному вінці не орнаментована, а на іншому прикрашена косими насічками (рис. 6: 4). Подібний орнамент є на вінцях з Дорогобужа (рис. 15: 4).

На горщиках із Пересопниці та Дорогобужа зустрічається інший рельєфний орнамент — по зовнішньому краю вінець прокреслені дві чи три горизонтальні лінії, а по них нанесені косі овальні вдавлення (рис. 9: 2, 3; 15: 5—7). На одному вінці з Пересопниці є відбитки підпрямокутного штампу (рис. 10: 3). Два вироби з Дорогобужа прикрашені штампованим орнаментом на вінцях і на плічках (рис. 15: 8), на плічках ще двох горщиків разом із смугами заглиблених ліній штампом нанесені горизонтальні ряди трикутників (рис. 15: 4, 7).

Окрему групу складають широкогорлі горщикоподібні посудини з вертикальними вінцями. Відреставрована посудина з Дорогобужа має висоту 24,6 см; діаметри: вінець — 16 см, максимальний — 20,7 см, денця — 10,8 см (рис. 16: 1). Вона прикрашена на плічках орнаментом у вигляді заглиблених горизонтальних ліній та дужок. Верхня частина горщикоподібної посудини з Пересопниці має слабко розхилені вінця (їх діаметр 21,5 см) та орнамент у вигляді горизонтального рифлення на плічках (рис. 11: 1).

У житлі з Хрінників трапилися уламки верхніх частин двох глеків цеглистого кольору,

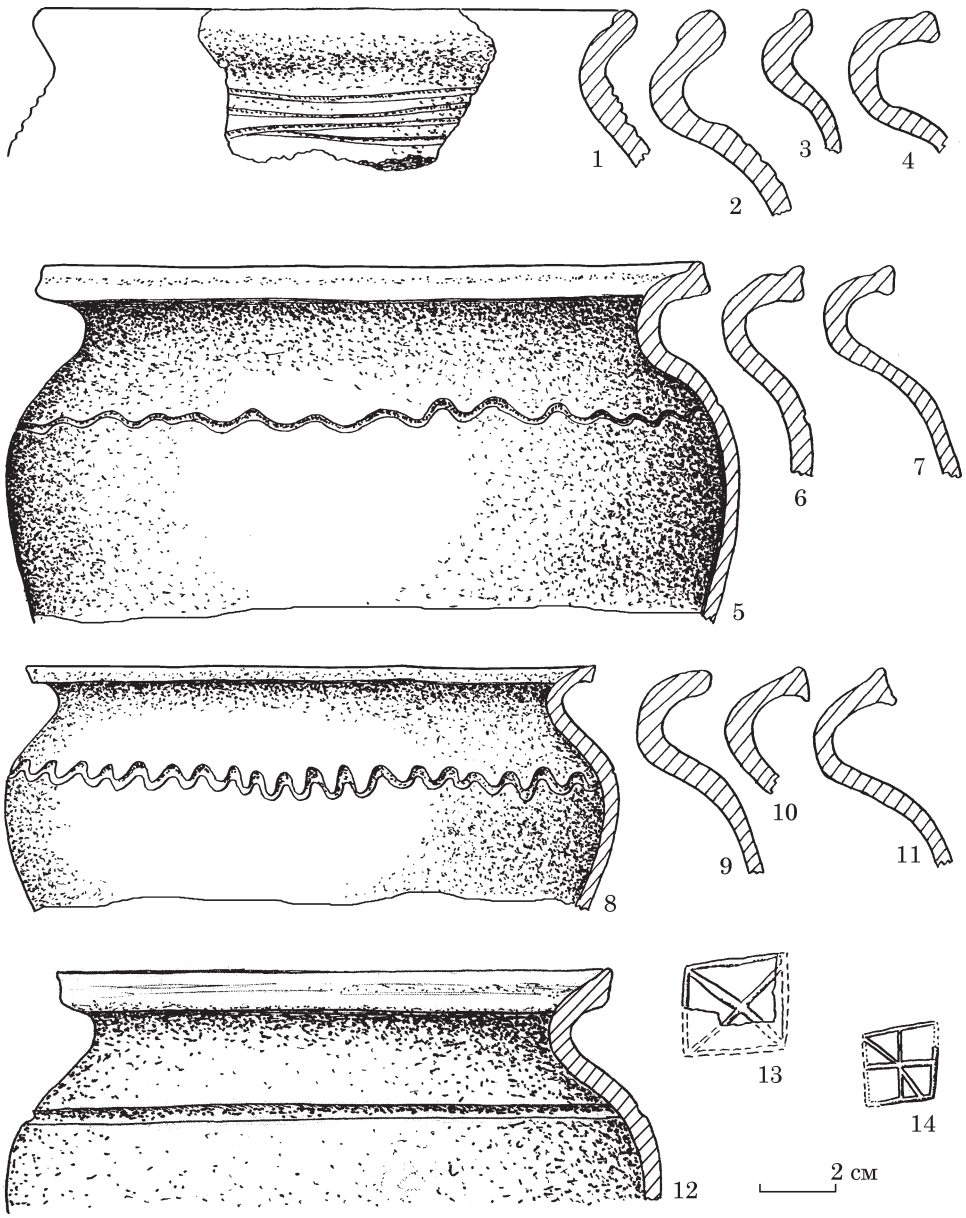

Рис. 13. Горщики першої групи з житла 16 із Дорогобужа
Fig. 13. Pots of the first group from building 16 from Dorohobuzh

з домішкою дрібного піску у глиняному тісті. Шийки високі циліндричні, вінця вертикальні, з горизонтальним валиком при переході до шийки. Одне з вінець по валику прикрашене вдавленнями (рис. 6: 5). Діаметр цього вінця 11,4 см.

Два сіро-глиняних глеки з Дорогобужа мають конічну шийку і дугоподібну широку ручку з двома поздовжніми канелюрами на зовнішній стороні. У краще збереженого глека діаметр вінець — 12,2 см, діаметр максимальний — 19,8 см, висота реставрованої верхньої частини посудини — 16,5 см (рис. 16: 2). Край вінець відтягнутий вертикально, зовні нанесені дві горизонтальні борозенки і по них ряд косих насічок.

У житлах із Хрінників і Пересопниці трапилося по одній макітрі (рис. 7: 1; 11: 3), а в житлі з Дорогобужа зібрано уламки 28 макітр. Більшість з них сіро-глиняні, є також світло-глиняні і дві блідо-рожеві. Вироби мають висоту 14—15 см, діаметр вінець 26—30 см і діаметр денець 15,5—20,5 см.

За формою тулуба і профілюванням вінець макітри віднесено до чотирьох типів.

Підтип 1.1 — тулуб конічний, слабко звужується до низу, вінця відігнуті назовні під кутом від вертикалі близько 45° (рис. 17: 5).

Підтип 1.2 — відрізняється тим, що під вінцями є масивний трикутний у розрізі валик, прикрашений вдавленнями, а нижче тулуб вкритий канелюрами (рис. 7: 1).

Тип 2 — тулуб конічний, звужений до низу, шийка добре виражена, вінця значно відігнуті назовні під кутом близько 75°—85° (рис. 11: 3; 17: 1, 2).

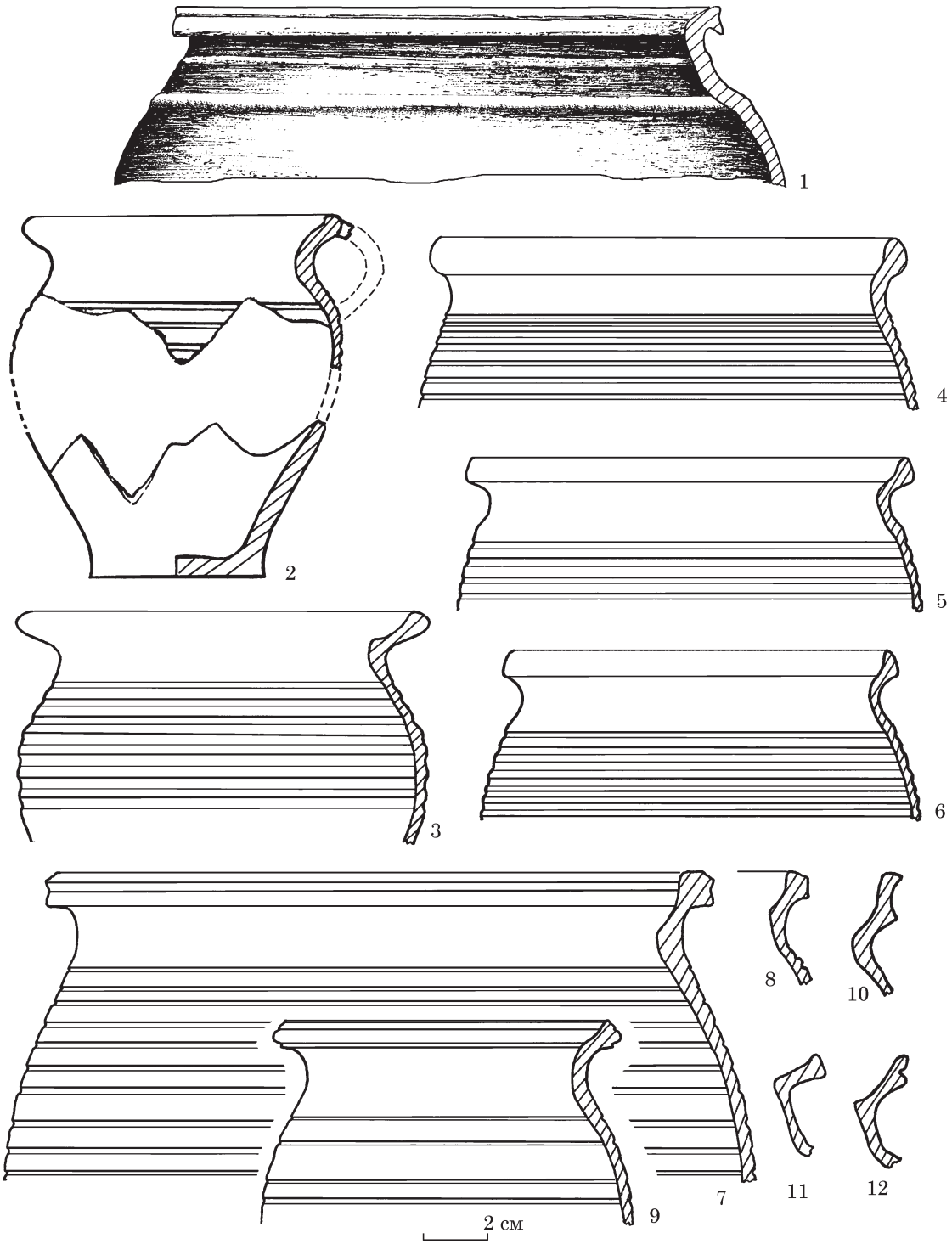

Рис. 14. Горщики другої групи з житла 16 із Дорогобужа
Fig. 14. Pots of the second group from building 16 from Dorohobuzh

Тип 3 — тулуб опуклий, у верхній частині звужений, вінця значно відхилені назовні (рис. 17: 3).

Тип 4 — тулуб близький до циліндричного, вінця значно відігнуті назовні, під вінцями є трикутний у розрізі валик (рис. 17: 4).

Стінки і внутрішня площина вінець у частини макітр прикрашені заглибленими прямими та хвилястими лініями.

Миски із Хрінників і Пересопниці фрагментовані, вірогідно, вони мали сфероконічну форму, за профілюванням вінець їх відносимо до двох підтипів.

Підтип 1.1 представлений фрагментом із Хрінників (рис. 7: 4). Виріб має блідо-рожевий колір поверхні, у глиняному тісті є дрібний пісок. Стінки похилі, звужуються до денця, вінця значно відігнуті назовні, із внутрішньою за-

країною у вигляді округлого валика. Діаметр вінець 21 см. Тулуб прикрашений заглибленими горизонтальними лініями.

До підтипу 1.2 належать миски сферичної форми, їх вінця значно відігнуті назовні, як і в горщиків другого типу вони прості, злегка потовщуються до краю, із середини мають заглиблення чи канелюру і ребро при переході до стінок (рис. 7: 2, 3; 11: 2). Діаметр виробів 18 та 21,4 см.

У Дорогобужі знайдено уламки кількох сковорідок. З них два краще збережені фрагменти належали виробам із напівсферичним тулубом, вертикальними вінцями і трубчастою ручкою (рис. 17: 6, 7).

Горщикові кахлі з Дорогобужа циліндричні, сформовані на гончарному крузі, колір поверхні від світло-жовтого до цеглистого. В колекції уламки вінець від 19 виробів. Висота відреставрованих кахель 14,5—15,5 см. Денець трапилося 10, їх діаметр 9,5—12 см. Переважають вироби із круглим устям (рис. 18: 2, 3) їх 13. Ще три кахлі мали чотирикутне устя (рис. 18: 4) і стільки ж фрагментів виробів із устям у формі квадрифолія (рис. 18: 1). Один фрагмент, вірогідно, належить мисковій кахлі. Також трапився уламок пластини з прорізними отворами, якою закривали устя кахлі (рис. 18: 5).

Знайдені глиняні прикраси завершення печі мали хрестоподібну форму з масивною чотирикутною в плані основою, їх лицева поверхня вкрита рельєфним орнаментом (рис. 18: 6).

Цегла-пальчатка представлена в житлі з Дорогобужа лише уламками. На одній із пласких сторін такої цегли є поздовжні борозни. Краще збережені фрагменти мають ширину 12,5 см, товщину 8 см. Такі розміри є характерними для виробів XIV—XV ст. (Раппопорт 1989, с. 208).

Горщики низької якості (перша група) із описаних

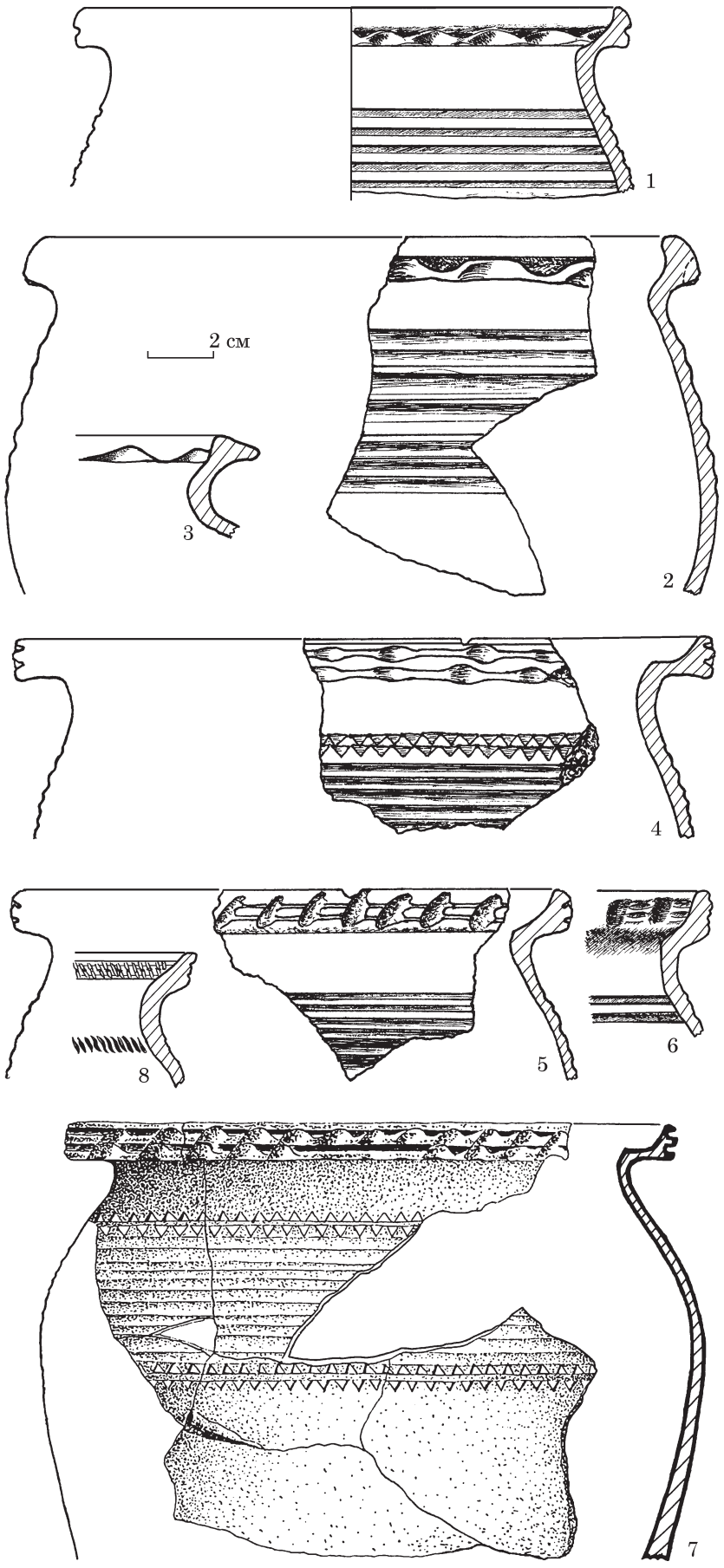

Рис. 15. Горщики другої групи з житла 16 із Дорогобужа
Fig. 15. Pots of the second group from building 16 from Dorohobuzh

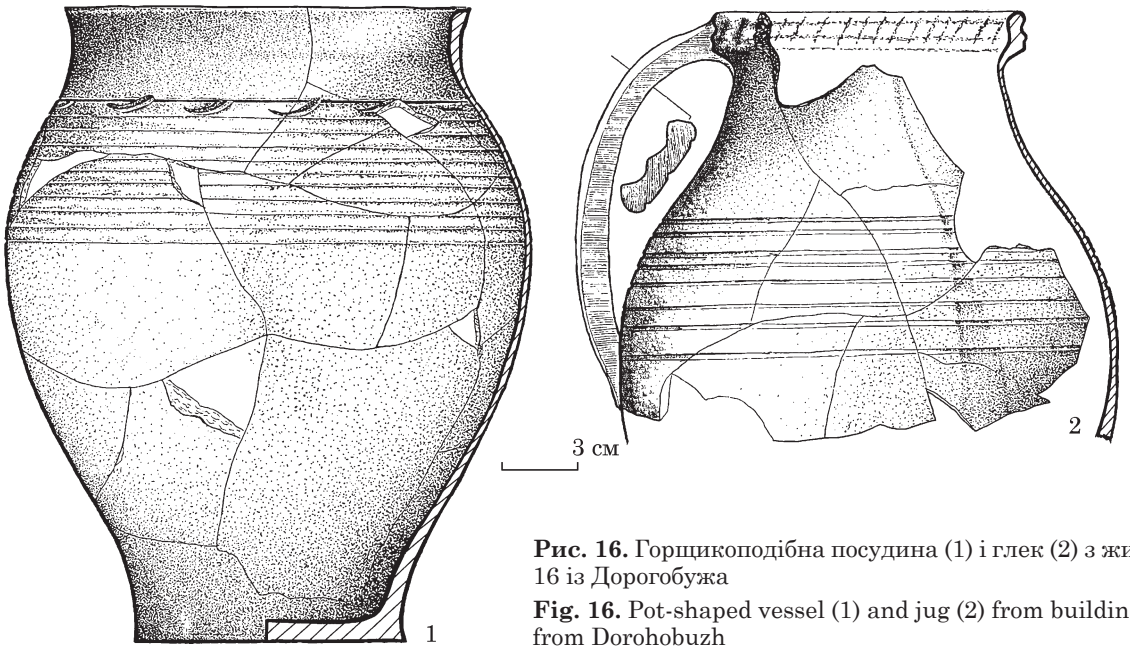

Рис. 16. Горщикоподібна посудина (1) і глек (2) з житла 16 із Дорогобужа

Fig. 16. Pot-shaped vessel (1) and jug (2) from building 16 from Dorohobuzh

вище волинських комплексів зберігають традиції, які були притаманні виробам домонгольського часу за рядом ознак: за формою тулуба, профілюванням вінець, прийомами орнаментації, використанням клейм. Нові дослідження волинських пам'яток межиріччя Стиру і Горині засвідчили, що такі горщики використовувались у побуті як сільських жителів, так і містян у XV—XVI ст. Їх знайдено під час досліджень культурних нашарувань пізнього середньовіччя і об'єктів у містах Острог (Прищепа та ін. 2005, с. 265, рис. 6: 12, 14, 15; Прищепа, Позіховський, Чекурков 2006, с. 314—315, рис. 7: 1—5), Дубно (Прищепа 2021, с. 6—7, 10, рис. 2: 13; 6: 1, 2), Рівне (Прищепа та ін. 2009, с. 287, рис. 4: 1, 3) та на сільських поселеннях Болотківці, Бродів, Плоска, Решуцьк.

За технологією виготовлення вони подібні до виробів із середньовічного замку Сокільці на Південному Бузі, з городища біля Хутора Половецького на Росі (Кучера 1969). У Києві комплекси, що містять кераміку низької якості датовані XIV—XV ст. (Оногда, Балакін 2010, с. 93).

Високоякісна кераміка другої групи знайдена на багатьох пам'ятках Правобережної України пізнього середньовіччя. За спостереженнями С. Біляєвої, у Середньому Подніпров'ї

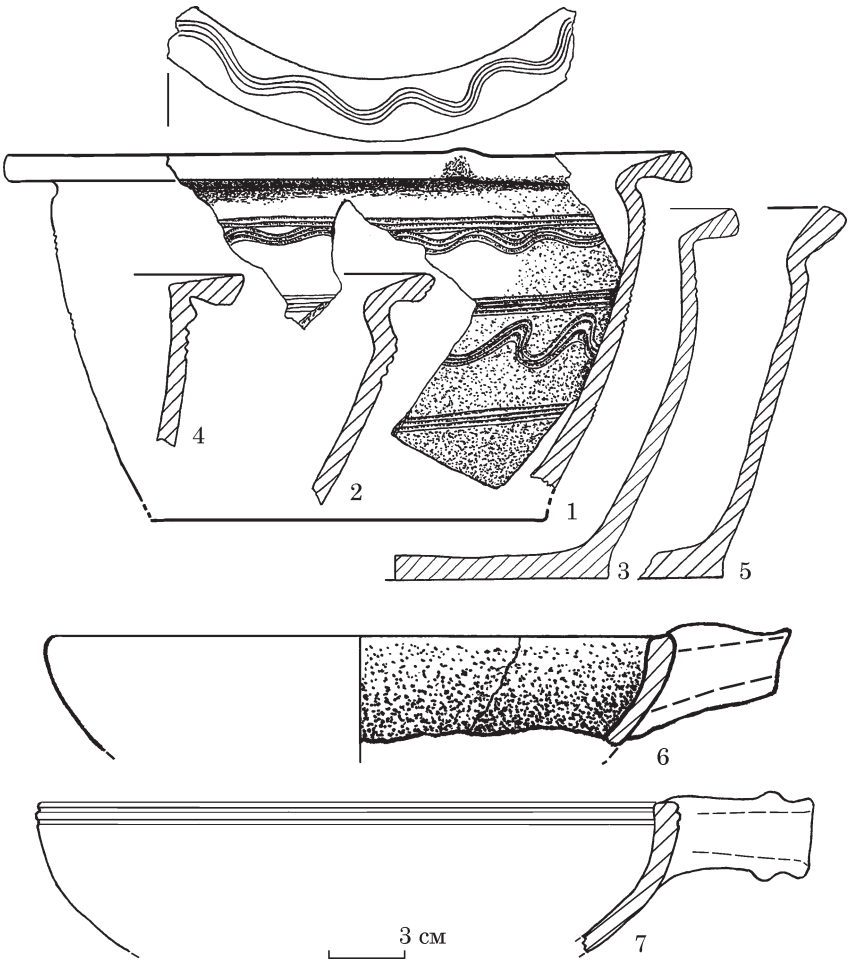

Рис. 17. Глиняні макітри (1—5) і сковорідки (6—7) із житла 16 із Дорогобужа

Fig. 17. Pottery makitras (1—5) and frying pans (6—7) from building 16 from Dorohobuzh

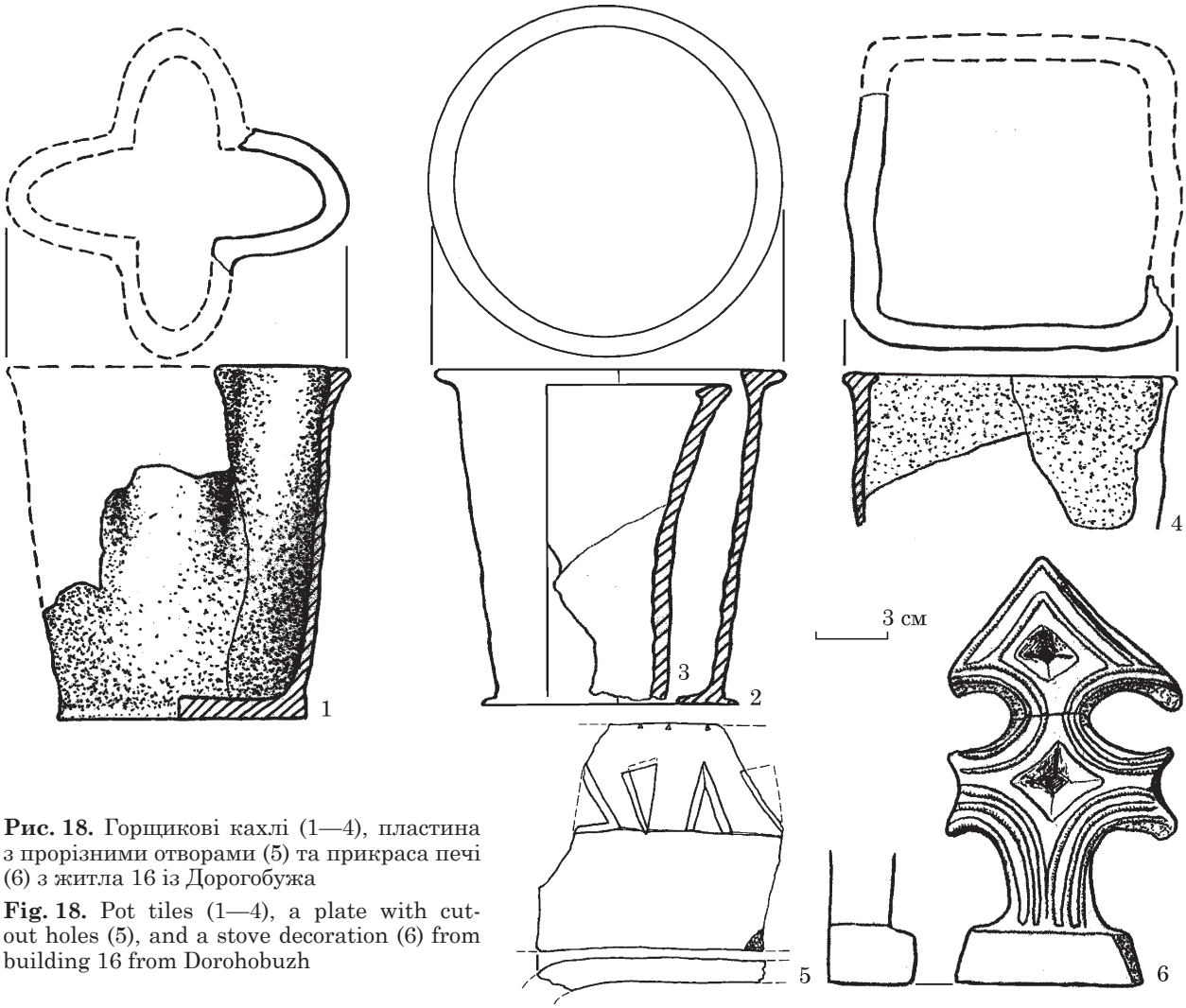

Рис. 18. Горщикові кахлі (1—4), пластина з прорізними отворами (5) та прикраса печі (6) з житла 16 із Дорогобужа

Fig. 18. Pot tiles (1—4), a plate with cut-out holes (5), and a stove decoration (6) from building 16 from Dorohobuzh

такі вироби поширились у XV ст. (Беляева 1982, с. 77—78). Вони трапились у комплексах XIV—XV ст., досліджених у Білій Церкві (Іванченко, Орлов 1986, с. 4), в історичних районах Києва, зокрема на Замковій горі та в Києво-Печерській Лаврі (Беляева 1982, рис. 26: 7—10, 14, 15; Писларий, Балакин, Загребельный 1991, с. 106—115; Оногда 2008a, с. 56).

Моделювання вінець у високоякісних горщиків першого типу (вони відігнуті назовні з округлою валикоподібною закраїною) свідчить про збереження традицій гончарів домонгольського часу. Після монгольських погромів середини XIII ст. традиція такого моделювання вінець не була втрачена. На Волині горщики, в яких вінця мають внутрішню округлу закраїну, зустрічаються в комплексах другої половини XIII—XIV ст., наприклад у будівлях, досліджених на території Луцька (Терський 2006, рис. 76: 6, 7; 119: 5, 8, 14), біля Луцька на Гнідавській Гірці (Бардецький, Прищепа 2018, рис. 2: 2, 3; 7; 9: 2), в Острозі (Прищепа 2016, рис. 12: 1, 2). У другій половині XIII—XIV ст. горщики з таким профілюванням вінець були поширені в Середньому Подніпров'ї (Біляєва, Кубишев 1995, с. 39, мал. 30; Капустін 2013).

За результатами аналізу кераміки XV—XVI ст. із Середнього Подніпров'я горщики з вінцями, що мають внутрішній округлий валик, віднесені О. В. Оногдою до групи 1 (Оногда 2008b, с. 56), їх виявлено також у культурному шарі XV — першої половини XVI ст. на території Любецького замку (Ситий, Кондратьєв 2012, рис. 3: 7), у споруді 2 з Жидичина (Златогорський, Панишко 2010, рис. 2: 1), у гончарному горні кінця XV — початку XVI ст. з Чернівців (Ільків, Калініченко, Пивоваров 2018, с. 242—243, рис. 3: 4, 5). Посудини з подібним оформленням вінець зустрічаються на території Польщі, зокрема вони знайдені у Варшаві та Любліні і датовані XIV—XV ст. (Kruppé 1981, tabl. 6: 5, 9; 11: 2, 3).

Горщики з простим ледь потовщеним краєм вінець (тип 2) виявлені в Острозі та Дубні (Прищепа, Позіховський, Чекурков 2006, с. 314—315, рис. 8: 2, 3; Прищепа 2021, с. 6—7, рис. 2: 18), Жидичині в споруді 2 із соплами (Златогорський, Панишко 2010, рис. 2: 2), Кам'янці-Подільському в керамічному комплексі з гончарного горну, датованого другою чвертю XV — початком XVI ст. (Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, с. 231, рис. 2: 4).

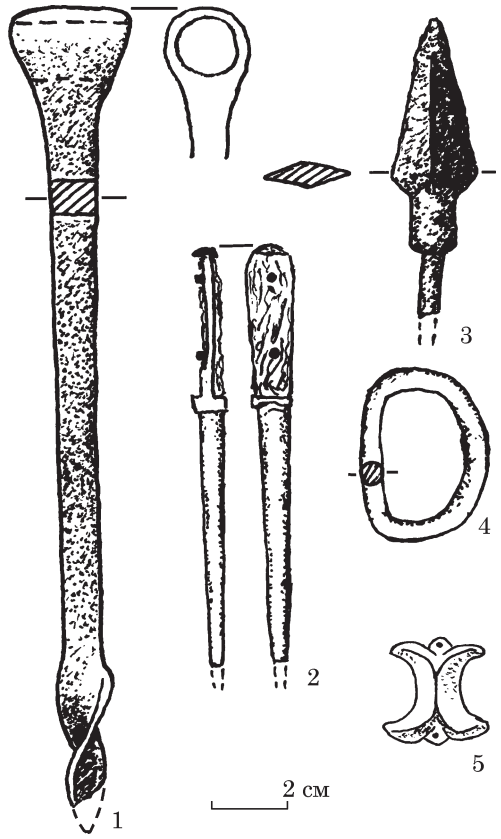

Рис. 19. Знахідки з житла 16 із Дорогобужа: 1 — свердло; 2 — виделка; 3 — наконечник стріли; 4 — пряжка; 5 — нашивна бляшка. 1, 3, 4 — залізо; 2 — залізо, бронза, дерево; 5 — бронза

Fig. 19. Artefacts from building 16 from Dorohobuzh: 1 — drill; 2 — fork; 3 — arrowhead; 4 — buckle; 5 — patch. 1, 3, 4 — iron; 2 — iron, bronze, wood; 5 — bronze

Поширеними на Волині, Поділлі та Північній Буковині в період Великого князівства Литовського були горщики типу 3 з вертикально витягнутою внутрішньою закраїною. Вінця підтипу 3.1 знайдені біля Луцька в замощенні черені печі на урочищі Гнідава (Терський 2006, рис. 124: 7, 8), у Жидичині в заповненні горна XIV—XV ст. (Панишко 2015, рис. 8: 2), Острозі (Прищепа та ін. 2005, с. 265, рис. 6: 11, 17), Кам'янці-Подільському (Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, с. 232—233, рис. 4: 2, 3), Чернівцях (Ільків, Калініченко, Пивоваров 2018, с. 242—243, рис. 3: 4, 5), Любецькому замку (Ситий, Кондратьєв 2012, рис. 3: 8).

Вінця підтипу 3.2 із витягнутою вертикально трикутною закраїною, трапилися в Луцьку на урочищі Панський город (Терський 2006, рис. 130: 3), Жидичині (Златогорський, Панишко 2010, рис. 2: 3; Панишко 2015, рис. 7: 1, 3), Острозі (Прищепа та ін. 2005, с. 265, рис. 6: 18), Кам'янці-Подільському (Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, с. 232, рис. 4: 1, 5).

Вінця підтипу 3.3 (закраїна у профілі нагадує пташиний дзьоб) трапилися в Луцьку на Гнідаві в замощенні черені печі (Терський 2006, рис. 124: 7, 8).

Горщик з вінцями, подібними до підтипу 4.1 (рис. 14: 7) є в колекції кераміки з гончарного горна, дослідженого в Кам'янці-Подільському (Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, с. 232, рис. 3: 5).

У Середньому Подніпров'ї виділені горщики з ромбоподібним профілем вінець і датовані XV — першою половиною XVI ст., але вони мають верхній край, нахилений до середини посудини (Оногда 2008а, іл. 9), а не назовні, як у горщиків, віднесених нами до підтипу 4.2.

Для горщикоподібної посудини із вертикальними вінцями з Дорогобужа (рис. 16: 1) маємо аналогію з Жовківського передмістя Львова, з об'єкта 1, датованого першою половиною XV ст. (Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий 2018, с. 378, рис. 7: 5). Посудини такої форми відомі на Волині ще до монгольської навали. Під час розкопок літописного Дорогобужа і Басівкутського городищ найбільш ранні посудини з вертикальними вінцями знайдені в комплексах другої половини X — початку XI ст. (Прищепа 2011, рис. 31: 1; Войтюк, Прищепа 2022, рис. 4: 3), їх виготовляли також у XII — першій половині XIII ст.

Глеки з високою горловиною середнього діаметра, опуклим тулубом і широкою пласкою ручкою не траплялися на Волині у комплексах домонгольського часу. Вірогідно, вони поширились у другій половині XIII ст. Таке датування підтверджує знахідка глека у житлі 1 на поселенні Гнідавська Гірка поблизу Луцька, датованому другою половиною XIII — першою половиною XIV ст. (Бардецький, Прищепа 2018, рис. 4). У XV—XVI ст. такі глеки були в ужитку на Волині, Поділлі, Галичині, Північній Буковині, їх знайдено у комплексах XV — початку XVI ст. у Кам'янці-Подільському (Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, рис. 12: 2—3; 13: 1—2), Чернівцях (Ільків, Калініченко, Пивоваров 2018, рис. 3: 1—2), в культурному шарі XV—XVI ст. у Львові (Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий 2018, рис. 15).

Вірогідно, на Волині і Поділлі макітри з'являються в комплексах XIV ст. Зокрема, їх знайдено в Кам'янці-Подільському в споруді, датованій другою половиною XIII — першою половиною XV ст. (Нечитайло, Оногда 2021, с. 166—167, рис. 18, 19). Ці ранні вироби мають слабко відігнуті назовні вінця і часто плавний перехід від вінець до стінки. Макітра з хрінницького житла подібна до посудини із Ярослава, датованої XIV—XV ст. (Kruppé 1981, tabl. 54: 10). У пізніших комплексах XV—XVI ст. переважають вироби, які мають значно відігнуті вінця і з внутрішньої сторони чітке ребро при переході від вінець до стінки (Терський 2006, рис. 130: 6—7; Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, рис. 11; Прищепа 2022, рис. 5: 13).

Знайдена у житлі з Хрінників миска підтипу 1.1 (рис. 7: 4), має моделювання вінець, яке було поширене у горщиків і мисок XII—XIII ст.

Подібний профіль верхньої частини мають миски із об'єктів, досліджених у Володимирі: із споруди 4, датованої XIII — початком XIV ст. та із об'єкта 24, датованого XIV ст. (Терський 2010, рис. 103: 5; 106: 6). Аналогії іншим мискам, віднесеним до підтипу 1.2 (рис. 7: 2, 3; 11: 2) відомі в комплексах XV—XVI ст. з Луцька і Острога (Терський 2006, рис. 130; Прищепа 2022, рис. 5: 12). Ці вироби фрагментовані, їх повний профіль можна реконструювати лише гіпотетично, тому зазначимо, що вони могли використовуватись і як покришки (Виногродська 1997, с. 132).

Ранні сковорідки з пустотілою ручкою, вкриті поливою, були знайдені в шарах XII—XIII ст. у Києві та Любечі (Макарова 1965, с. 233). Вкрита поливою латка трапилась в культурному шарі поселення Ходосівка-Рославське поблизу Києва, ця пам'ятка датована другою половиною XI — першою половиною XIV ст. (Гунь 2013, с. 32, 37—38, рис. 5: 1). У Новогрудку уламки сковорідок з трубчастими ручками трапились у культурному шарі XIII ст. (Малевская-Малевич 2005, с. 54, рис. 23: 7). Фрагменти подібної сковорідки виявлено на поселенні Гнідавська Гірка поблизу Луцька в житлі 9, датованому другою половиною XIII — першою половиною XIV ст. (Бардецький, Прищепа 2018, с. 105, рис. 11: 1).

Горщикові кахлі є найбільш раннім типом пічних кахлів. На Волині вони виявлені в Луцьку, Острозі, Дубно і за аналогіями датовані XIV—XV ст. (Лащук 1971, с. 202; Троневич 1998, с. 61—62, табл. 1). Таке датування горщикових кахлів прийнято для території Польщі та Білорусі (Dąbrowska 1987, s. 61; Трусаў 1993, с. 3—4). Горщикові кахлі, подібні до дорогобузьких, використовувались на території Польщі в XV ст. і в першій половині XVI ст., їх знайдено, наприклад, у Варшаві на території Старого міста і замку (Dąbrowska 1987, il. 5: 1, 8—10; 8: 3—8).

Представлені в публікації керамічні комплекси з трьох волинських житл кінця XIV — першої третини XVI ст. характеризуються багатьма спільними ознаками. У них присутні дві групи кераміки — посуд низької якості, недбало виготовлений на примітивному ручному гончарному крузі і високоякісний, виготовлений на швидкообертовому гончарному крузі. В цих комплексах немає посудин вкритих поливою чи орнаментованих описку, не трапилось і скляних виробів. Посуд низької якості представлений лише горщиками. Їх форма, профілювання вінець, способи орнаментації, наявність клейм вказують на те, що волинськими майстрами були збережені традиції, які сформувалися ще у домонгольський час. Високоякісний посуд — це світло-глиняні та сіро-глиняні горщики, глеки, макітри, миски (покришки), сковорідки. Поширені прийоми орнаментації — нанесення заглиблених прямих чи хвилястих ліній на плічка, у макітр — також на внутрішню поверхню вінець, створення рельєфного поясу з допомогою защипів чи вдавлень по зовнішньому краю вінець. Більшість видів посуду були відомі в домонгольський час, а от глеки і макітри поширились у регіоні, вірогідно, з XIV ст. Вірогідно, тоді ж з'являються і великі досконалі гончарні горни, один з них досліджено в Жидичині поблизу Луцька (Панишко 2015).

Встановлено, що археологічні матеріали із трьох розглянутих житл належать до двох хронологічних етапів і тому є можливість провести порівняння глиняного посуду раннього і пізнього етапів. Очевидно, що трьох комплексів недостатньо для розробки ґрунтовної мікрохронології волинської кераміки кінця XIV — першої третини XVI ст. Однак зазначимо, що до хронологічних індикаторів пізнього етапу слід віднести нові прийоми орнаментації горщиків — замість защипів по всій ширині зовнішнього краю вінець робилися вертикальні чи скошені овальні вдавлення, тоді ж поширюється застосування штампів для нанесення орнаментації на вінцях і плічках посудин. Також на пізньому етапі фіксується використання ранніх типів пічних кахель (горщикових і мискових).

Високоякісний посуд волинських гончарів за асортиментом, профілюванням, орнаментацією має аналогії серед керамічних виробів із Середнього Подніпров'я, Поділля, Північної Буковини, Галичини. Виявляються і певні особливості, зокрема, для Волині не характерні горщики з «грибоподібним профілюванням», поширені у Середньому Подніпров'ї (Оногда 2008а, с. 24, іл. 1), до того ж на Волині в XVI ст. продовжується виробництво посуду низької якості, в той час як у Середньому Подніпров'ї, за спостереженнями археологів, він зникає в XV ст. (Виногродська 1997, с. 130).

Важливими є також простежені аналогії для волинської кераміки на території Польщі, вони вказують напрямок інновацій, які виявляються на Волині завдяки поширенню високоякісних гончарних виробів і досконалих гончарних горнів.

ЛІТЕРАТУРА

Бардецький, А. Б., Прищепа, Б. А. 2018. Особливості волинських керамічних комплексів другої половини XIII — першої половини XIV ст. за матеріалами досліджень поселення в ур. Гнідавська Гірка поблизу Луцька. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 98-109. https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.03

Беляєва, С. О. 1979. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII—XIV ст. *Археологія*, 31, с. 36-45.

Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в. (По материалам археологических исследований).* Киев: Наукова думка.

Біляєва, С. О., Кубишев, А. І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст.* Київ: Наукова думка.

Виногродська, Л. І. 1997. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV—XVIII ст. *Археологія*, 2, с. 129-140.

Войтович, Н., Войтович, М., Ковальський-Білокрилий, Я. 2018. Рятівні археологічні дослідження у Жовківському передмісті Львова. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 356-401. https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-356-401

Войтюк, О., Прищепа, Б. 2022. Дослідження Басівкутського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 257-262.

Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 31-46.

Заяць, А. 2003. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття*. Львів: Добра Справа.

Златогорський, О. Є., Панишко, С. Д. 2010. Сопла з Жидичина. *Археологія*, 2, с. 74-86.

Іванченко, Л. І., Орлов, Р. С. 1986. Про локалізацію літописного Юр'єва. *Археологія*, 53, с. 1-14.

Ільків, М. В., Калініченко, В. А., Пивоваров, С. В. 2018. Горн кінця XV — початку XVI ст. із старої частини м. Чернівців. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 241-245. https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.12

Капустін, К. М. 2013. Керамічні вироби Городська другої половини XIII—XIV ст. *Магістеріум*, 53: Археологічні студії, с. 47-53.

Козак, Д. Н., Прищепа, Б. А., Войтюк, О. П. 2014. Дослідження середньовічного поселення в урочищі Високий берег біля с. Хрінники. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 280-302.

Козубовський, Г. А. 2013. Про початок карбування литовських монет типу «печать» / «спис з хрестом». *Археологія*, 2, с. 56-63.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Лащук, Ю. П. 1971. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст. (За матеріалами знахідок на Верхньому Придністров'ї та Волині). *Середні віки на Україні*, 1, с. 200-203.

Макарова, Т. И. 1965. Поливная керамика древнего Любеча. *Советская археология*, 4, с. 230-237.

Малевская-Малевич, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Нестор-История.

Нечитайло, П., Оногда, О. 2021. Керамічний комплекс другої половини XIII — першої половини XV ст. з досліджень у Кам'янці-Подільському. *Ukraina Lithauanica*, VI, с. 136-179. https://doi.org/10.15407/ul2021.06.136

Оногда, О. В. 2008a. Керамічні комплекси XIV—XVI ст. з розкопок на території Старого Арсеналу. *Лаврський альманах*, 21, с. 24-31.

Оногда, О. В. 2008b. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст. *Археологія*, 4, с. 55-63.

Оногда, О. В., Балакін, С. А. 2010. Про одну групу київської середньовічної кераміки. *Археологія*, 1, с. 91-96.

Оногда, О. В., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. 2010. Підсумки, проблеми і перспективи вивчення кераміки Середньої Наддніпрянщини II-ї половини XIII—XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 446-453.

Охріменко, Г., Кучинко, М., Кубицька, Н. 2003. *Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспекти)*. Луцьк: Обласна друкарня.

Панишко, С. 2015. Гончарне горно литовського періоду із Жидичина на Волині. *Наукові студії*, 8: Давні майстерні і виробництва у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 375-386.

Писларий, И. А., Балакин, С. А., Загребельный, А. Н. 1991. Охранные археологические исследования на территории Киево-Печерского заповедника. В: Кибальник, Ю. Д. (ред.). *Проблемы охраны, изучения и реставрации архитектурных памятников Киево-Печерской Лавры*. Киев: Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник, с. 91-115.

Прищепа, Б. А. 2001. Матеріальна культура волинського замку XIV—XV ст. (за результатами досліджень Дорогобужа). *Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 23: Острогіана в Україні і Європі. Матеріали Міжнародного наукового симпозіуму (м. Старокостянтинів Хмельницької області, 29—30 червня 2001 р.), с. 223-232.

Прищепа, Б. 2011. *Дорогобуж на Горині у X—XIII ст.* Рівне: ДМ.

Прищепа, Б. 2016. *Погоринські міста в X—XIII ст.* Рівне: Дятлик М.

Прищепа, Б. 2018. Пересопниця в XV — на початку XVII ст. за археологічними та писемними джерелами. *Археологічні зошити з Пересопниці*, 6, с. 57-75.

Прищепа, Б. 2021. Археологічні джерела до вивчення Дубна кінця XV—XVI ст. *Дубенський науковий вісник*, 3, с. 3-16.

Прищепа, Б. А. 2022. Дослідження житла XVI ст. в центральній частині Острога. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 236-251. https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.14

Прищепа, Б. А., Войтюк, О. П. 2017. Дослідження середньовічного поселення поблизу Успенської церкви в Дорогобужі на р. Горині. В: Мусин, А. Е., Щеглова, О. А. (ред.). *В камне и бронзе: сборник статей в честь Анны Песковой*. Труды Института истории материальной культуры, XLVIII. Санкт-Петербург: Невская Книжная Типография, с. 475-483.

Прищепа, Б. А., Позіховський, О. Л., Романчук, О. М., Чекурков, В. С. 2005. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в Острозі. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 262-265.

Прищепа, Б. А., Позіховський, О. Л., Чекурков, В. С. 2006. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 311-315.

Прищепа, Б. А., Чекурков, В. С., Ткач, В. В., Позіховський, О. Л. 2009. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 285-289.

Раппопорт, П. А. 1989. О времени появления брускового кирпича на Руси. *Советская археология*, 4, с. 207-211.

Рябцевич, В. Н. 1995. *Нумизматика Беларуси*. Минск: Полымя.

Ситий, Ю., Кондратьєв, І. 2012. Етапи існування Любецького замку в XIV—XVII ст. (за матеріалами

археологічних досліджень Б. О. Рибакова). *Сіверянський літопис*, 5—6, с. 12-21.

Старенький, І. О., Болтанюк, П. А., Левінзон, Є. Ю. 2018. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV — початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 230-240. https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.11

Терський, С. 1996. Керамічні комплекси Луцька доби пізнього середньовіччя (результати досліджень 1987—1992 років). *Українське гончарство*, 3, с. 27-41.

Терський, С. 2006. *Лучеськ X—XV ст.* Львів: Львівська політехніка.

Терський, С. 2010. *Княже місто Володимир*. Львів: Львівська політехніка.

Троневич, П. 1998. Луцькі кахлі XIV — початку XX ст. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*, І, с. 59-83.

Трусаў, А. А. 1993. *Беларускае кахлярства.* Мінск: Міністэрства культуры РБ.

Янин, В. Л. 1998. *Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII—XV вв.* Москва: МГУ.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, 58. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódz: PAN.

Gorczak, B. (ed.). 1890. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. III: 1432—1534. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Inwentarz… 1620. *Inwentarz anno 1620 przez rewizorów spisany dla podziału między córkami ks. Aleksandra Ostrogskiego — Zofia Lubomirską, Katarzyną Zamoyska, Anna Chodkiewiczowa.* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk. Dział Rękopisów, sygn. 3669/II.

Kruppé, J. 1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

REFERENCES

Bardetskyi, A. B., Pryshchepa, B. A. 2018. Osoblyvosti volynskykh keramichnykh kompleksiv druhoi polovyny XIII — pershoi polovyny XIV st. za materialamy doslidzhen poselennia v ur. Hnidavska Hirka poblyzu Lutska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 98-109. https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.03

Beliaieva, S. O. 1979. Pro osnovni pryntsypy datuvannia pivdennoruskykh pam'iatok druhoi polovyny XIII—XIV st. *Arkheolohiia*, 31, s. 36-45.

Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII—XIV v. (Po materialam arkheologicheskikh issledovanii).* Kiev: Naukova dumka.

Biliaieva, S. O., Kubyshev, A. I. 1995. *Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia X—XV st.* Kyiv: Naukova dumka.

Vynohrodska, L. I. 1997. Do istorii keramichnoho ta sklianoho vyrobnytstva na Ukraini u XIV—XVIII st. *Arkheolohiia*, 2, s. 129-140.

Voitovych, N., Voitovych, M., Kovalskyi-Bilokrylyi, Ya. 2018. Riativni arkheolohichni doslidzhennia u Zhovkivskomu peredmisti Lvova. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 22, s. 356-401. https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-356-401

Voitiuk, O., Pryshchepa, B. 2022. Doslidzhennia Basivkutskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 257-262.

Hun, M. O. 2013. Keramichnyi kompleks serednovichnoho poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11: Serednovichni mista Polissia, s. 31-46.

Zaiats, A. 2003. *Urbanizatsiinyi protses na Volyni v XVI — pershii polovyni XVII stolittia*. Lviv: Dobra Sprava.

Zlatohorskyi, O. Ye., Panyshko, S. D. 2010. Sopla z Zhydychyna. *Arkheolohiia*, 2, s. 74-86.

Ivanchenko, L. I., Orlov, R. S. 1986. Pro lokalizatsiiu litopysnoho Yur'ieva. *Arkheolohiia*, 53, s. 1-14.

Ilkiv, M. V., Kalinichenko, V. A., Pyvovarov, S. V. 2018. Horn kintsia XV — pochatku XVI st. iz staroi chastyny m. Chernivtsiv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 241-245. https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.12

Kapustin, K. M. 2013. Keramichni vyroby Horodska druhoi polovyny XIII—XIV st. *Mahisterium*, 53: Arkheolohichni studii, s. 47-53.

Kozak, D. N., Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P. 2014. Doslidzhennia serednovichnoho poselennia v urochyshchi Vysokyi bereh bilia s. Khrinnyky. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 280-302.

Kozubovskyi, H. A. 2013. Pro pochatok karbuvannia lytovskykh monet typu «pechat» / «spys z khrestom». *Arkheolohiia*, 2, s. 56-63.

Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I. (red.). *Slov'ianoruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.

Lashchuk, Yu. P. 1971. Novi dani pro keramiku XIV—XVI st. (Za materialamy znakhidok na Verkhnomu Prydnistrov'i ta Volyni). *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 200-203.

Makarova, T. I. 1965. Polivnaia keramika drevnego Liubecha. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 230-237.

Malevskaia-Malevich, M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskikh gorodov X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Nechytailo, P., Onohda, O. 2021. Keramichnyi kompleks druhoi polovyny XIII — pershoi polovyny XV st. z doslidzhen u Kam'iantsi-Podilskomu. *Ukraina Lithauanica*, VI, s. 136-179. https://doi.org/10.15407/ul2021.06.136

Onohda, O. V. 2008a. Keramichni kompleksy XIV—XVI st. z rozkopok na terytorii Staroho Arsenalu. *Lavrskyi almanakh*, 21, s. 24-31.

Onohda, O. V. 2008b. Osnovni typy keramiky Serednoi Naddniprianshchyny druhoi polovyny XV — pochatku XVI st. *Arkheolohiia*, 4, s. 55-63.

Onohda, O. V., Balakin, S. A. 2010. Pro odnu hrupu kyivskoi serednovichnoi keramiky. *Arkheolohiia*, 1, s. 91-96.

Onohda, O. V., Chekanovskyi, A. A., Chmil, L. V. 2010. Pidsumky, problemy i perspektyvy vyvchennia keramiky Serednoi Naddniprianshchyny II-i polovyny XIII—XVIII st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 446-453.

Okhrimenko, H., Kuchynko, M., Kubytska, N. 2003. *Rozvytok keramichnoho vyrobnytstva na Volyni (arkheolohichnyi, etnohrafichnyi, mystetskyi aspekty).* Lutsk: Oblasna drukarnia.

Panyshko, S. 2015. Honcharne horno lytovskoho periodu iz Zhydychyna na Volyni. *Naukovi studii*, 8: Davni maisterni i vyrobnytstva u Vislo-Dniprovskomu rehioni, s. 375-386.

Pislarii, I. A., Balakin, S. A., Zagrebelnyi, A. N. 1991. Okhrannye arkheologicheskie issledovaniia na territorii Kievo-Pecherskogo zapovednika. In: Kibalnik, Iu. D. (red.). *Problemy okhrany, izucheniia i restavratsii arkhitekturnykh pamiatnikov Kievo-Pecherskoi Lavry*. Kiev: Kievo-Pecherskii gosudarstvennyi istoriko-kulturnyi zapovednik, s. 91-115.

Pryshchepa, B. A. 2001. Materialna kultura volynskoho zamku XIV—XV st. (za rezultatamy doslidzhen Dorohobuzha). *Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 23: Ostrohiana v Ukraini i Yevropi. Materialy Mizhnarodnoho naukovoho sympoziumu (m. Starokostiantyniv Khmelnytskoi oblasti, 29—30 chervnia 2001 r.), s. 223-232.

Pryshchepa, B. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X—XIII st.* Rivne: DM.

Pryshchepa, B. 2016. *Pohorynski mista v X—XIII st.* Rivne: Diatlyk M.

Pryshchepa, B. 2018. Peresopnytsia v XV — na pochatku XVII st. za arkheolohichnymy ta pysemnymy dzherelamy. *Arkheolohichni zoshyty z Peresopnytsi*, 6, s. 57-75.

Pryshchepa, B. 2021. Arkheolohichni dzherela do vyvchennia Dubna kintsia XV—XVI st. *Dubenskyi naukovyi visnyk*, 3, s. 3-16.

Pryshchepa, B. A. 2022. Doslidzhennia zhytla XVI st. v tsentralnii chastyni Ostroha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 236-251. https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.14

Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P. 2017. Doslidzhennia serednovichnoho poselennia poblyzu Uspenskoi tserkvy v Dorohobuzhi na r. Horyni. In: Musin, A. E., Shcheglova, O. A. (red.). *V kamne i bronze: sbornik statei v chest Anny Peskovoi*. Trudy Instituta istorii materialnoi kultury, XLVIII. Sankt-Peterburg: Nevskaia Knizhnaia Tipografiia, s. 475-483.

Pryshchepa, B. A., Pozikhovskyi, O. L., Romanchuk, O. M., Chekurkov, V. S. 2005. Rozkopky na terytorii kostelu Uspinia Presviatoi Bohorodytsi Divy Marii v Ostrozi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 262-265.

Pryshchepa, B. A., Pozikhovskyi, O. L., Chekurkov, V. S. 2006. Rozkopky na terytorii «Novoho mista» v Ostrozi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004—2005 rr.*, s. 311-315.

Pryshchepa, B. A., Chekurkov, V. S., Tkach, V. V., Pozikhovskyi, O. L. 2009. Arkheolohichni rozkopky v tsentralnii chastyni m. Rivne. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 285-289.

Rappoport, P. A. 1989. O vremeni poiavleniia bruskovogo kirpicha na Rusi. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 207-211.

Riabtsevich, V. N. 1995. *Numizmatika Belarusi*. Minsk: Polymia.

Sytyi, Yu., Kondratiev, I. 2012. Etapy isnuvannia Liubetskoho zamku v XIV—XVII st. (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen B. O. Rybakova). *Siverianskyi litopys*, 5—6, s. 12-21.

Starenkyi, I. O., Boltaniuk, P. A., Levinzon, Ye. Yu. 2018. Keramichnyi kompleks z honcharnoho horna seredyny XV — pochatku XVI st. z Kam'iantsia-Podilskoho. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 230-240. https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.11

Terskyi, S. 1996. Keramichni kompleksy Lutska doby piznoho serednovichchia (rezultaty doslidzhen 1987—1992 rokiv). *Ukrainske honcharstvo*, 3, s. 27-41.

Terskyi, S. 2006. *Luchesk X—XV st.* Lviv: Lvivska politekhnika.

Terskyi, S. 2010. *Kniazhe misto Volodymyr*. Lviv: Lvivska politekhnika.

Tronevych, P. 1998. Lutski kakhli XIV — pochatku XX st. *Staryi Lutsk: naukovo-informatsiinyi zbirnyk*, I, s. 59-83.

Trusaŭ, A. A. 1993. *Biełaruskaje kachlarstva*. Minsk: Ministerstva kultury RB.

Ianin, V. L. 1998. *Novgorod i Litva: Pogranichnye situatsii XIII—XV vv*. Moskva: MGU.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, 58. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódz: PAN.

Gorczak, B. (ed.). 1890. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. III: 1432—1534. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Inwentarz… 1620. *Inwentarz anno 1620 przez rewizorów spisany dla podziału między córkami ks. Aleksandra Ostrogskiego — Zofia Lubomirską, Katarzyną Zamoyska, Anna Chodkiewiczowa*. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk. Dział Rękopisów, sygn. 3669/II.

Kruppé, J. 1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

B. Pryshchepa, O. Pryshchepa

VOLHYNIAN CERAMIC COMPLEXES OF THE LATE 14th — FIRST THIRD OF THE 16th CENTURIES

The issues of typology and chronology of ceramic products in the territory of historical Volhynia during the period of the Grand Duchy of Lithuania remain insufficiently developed. Closed archaeological complexes that are reliably dated by numismatic finds or things for which a narrow chronological framework is established are the basis for such research. The article analyzes materials from three such complexes. They belong to two chronological stages: 1) the end of the 14th — the first half of the 15th centuries (a dwelling in the village of Khrinnyky); 2) the end of the 15th — the first third of the 16th centuries (dwellings in Peresopnytsia and Dorohobuzh).

According to the production technology, all earthenware from the pits of buildings is divided into two groups: low quality (archaic) and high quality. The first group of dishes is represented only by kitchen pots made on a slowly rotating potter's wheel. The products of the second group are distinguished by their high quality and rich assortment. They are pots, jugs, makitras, bowls and lids, frying pans, and tiles. The high-quality earthenware of Volhynian potters in terms of assortment, profiling, and ornamentation has analogies among ceramic products from the Middle Dnieper, Podillia, Northern Bukovyna, and Galicia. There are also certain features, in particular, in the shapes of the dishes and the profiling of the brims of the pots. Also important are the analogies traced for Volhynian ceramics in the territory of Poland; they indicate the direction of innovations that appeared in Volhynia due to the spread of high quality pottery and improved pottery kilns.

Keywords: ceramics, Volhynia, late Middle Ages, typology, micro-chronology.

Одержано 21.11.2024

ПРИЩЕПА Богдан, доктор історичних наук.
Bohdan PRYSHCHEPA, Doctor of Historical Sciences.
ORCID: 0000-0003-0345-5994.

ПРИЩЕПА Олена, докторка історичних наук, Національний університет водного господарства та природокористування, Рівне, Україна.
Olena PRYSHCHEPA, Doctor of Historical Sciences, Docent, Professor, National University of Water and Environmental Engineering, Rivne, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9452-2146, e-mail:
o.p.pryshchepa@nuwm.edu.ua; bogol2006@ukr.net.

УДК [904.3:72.012](477.44-25)”654”(24) DOI: 10.37445/adiu.2025.03.04

Я. Короленко

ПІДЗЕМНІ СПОРУДИ ВІННИЦІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІСТОРИЧНОГО МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглянуто підземні споруди Вінниці — важливий елемент історичного міського ландшафту, що формувався упродовж кількох століть. На основі архівних матеріалів, топографічних карт, результатів археологічних досліджень та спостережень змін забудови здійснена спроба систематизувати наявну інформацію про підземні об'єкти міста. Автор виокремлює три основні групи підземних споруд, що відображають різні етапи й соціально-культурні процеси в житті міста: 1) монастирські підземні споруди XVII—XVIII ст., 2) підземні споруди традиційної єврейської забудови XVIII—XIX ст., 3) підвали та інші господарські споруди житлової забудови кінця XIX — початку XX ст. Значна увага приділена опису конструктивних особливостей виявлених об'єктів, їхньому функціональному призначенню, контексту розміщення та взаємозв'язку з наземною архітектурою.

***Ключові слова**: Вінниця, підземні споруди, археологічна спадщина, місто XVII—XIX ст., архітектурно-археологічні дослідження, монастирські підземелля, єврейська забудова, підвал.*

Постановка проблеми. Вивчення підземних споруд Вінниці є важливим завданням як для сучасної науки, так і для розробки містобудівної документації та формування генерального плану міста. Такі об'єкти становлять невід'ємну частину культурної спадщини міста і водночас слугують цінним джерелом для реконструкції історичних процесів, архітектурних рішень і соціально-економічних умов минулих епох. Питання їх збереження й подальшого використання неодноразово ставало предметом жвавих дискусій між представниками місцевої влади та громадськими активістами. Послідовний інтерес до вінницьких підземель, засвідчений на сторінках популярних видань упродовж понад ста років, підкреслює їхню значущість у контексті культурної спадщини міста.

© Я. КОРОЛЕНКО, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Метою статті є атрибуція підземних споруд у контексті розвитку міського простору та узагальнення інформації з різних джерел про підземні споруди Вінниці, пов'язані з історичною забудовою міста.

Попередні дослідження. Стан джерел. Попри неабияке зацікавлення темою, підземні споруди Вінниці до початку XXI ст. залишалися слабо вивченими. У публікаціях переважали краєзнавчі згадки, описи поодиноких об'єктів і гіпотетичні припущення щодо походження підземель, які не супроводжувалися цілісним науковим аналізом.

Наприкінці XX ст. як реакція на техногенні виклики, зокрема провали ґрунту, спричинені існуванням невідомих або незадокументованих підземних об'єктів, спостерігався підвищений інтерес дослідників до вивчення підземних споруд міста. Із 1990-х рр. тема підземель набула розголосу в медіа та викликала зацікавлення громадськості. Періодичні згадки про підземні ходи й монастирські підвали трапляються в низці історичних видань (ред. Гунько 2007; ред. Висоцька 2011; ред. Зінько 2016; Кароева 2018). Теми єврейської підземної архітектури стосується дисертаційне дослідження М. Поліщук (2002). З 2013 р. і до сьогодні підземні споруди Вінниці в межах історичного центра міста досліджувалися археологами (Виногродська 2007; Виногродська, Герасимчук, Калашник 2013; Виногродська, Калашник 2014; 2015; Осаульчук, Лазурко, Шніцар 2019; Грабовська 2021; Корж та ін. 2022).

Численними є публіцистичні матеріали, присвячені вінницьким підземеллям, які ви-

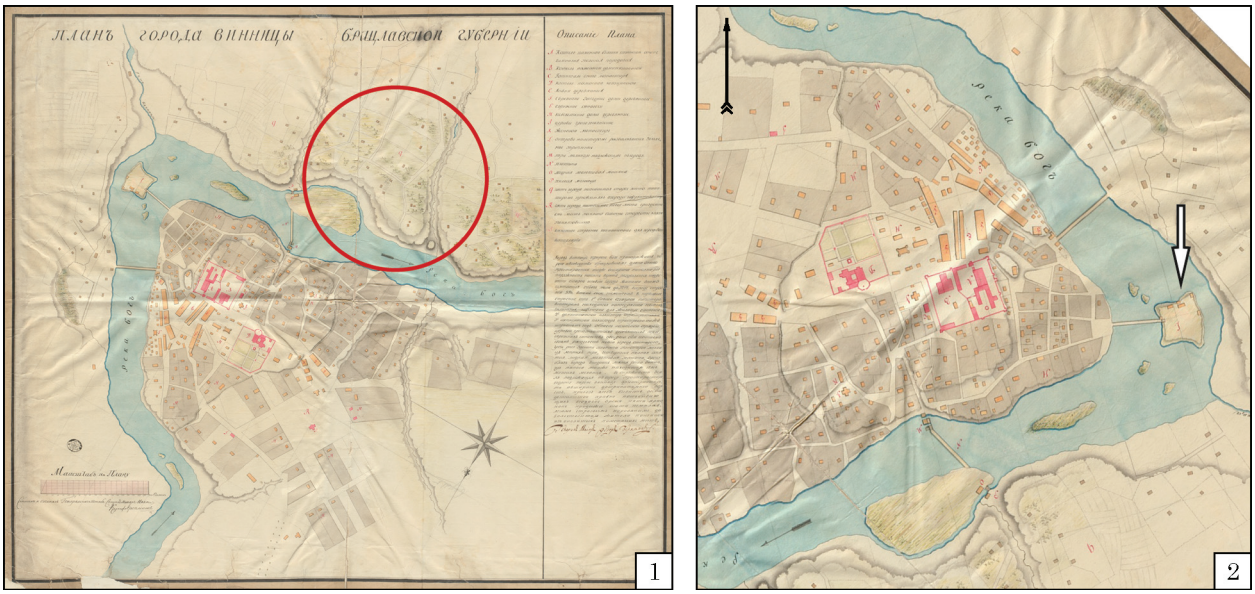

Рис. 1. План міста Вінниці Брацлавської губернії, 1796 р. (за: ред. Висоцька 2011): 1 — позначення району Старого міста; 2 — Нове місто з позначенням острову Кемпа

Fig. 1. Plan of the city of Vinnytsia, Bratslav Governorate, 1796 (after: red. Vysotska 2011): 1 — designation of the Old Town district; 2 — New Town with the designation of Kemp Island

ходили в місцевих засобах масової інформації останніми десятиліттями. Автором виявлено та опрацьовано 89 таких публікацій, надрукованих упродовж 1998—2023 рр. Вони, зазвичай, не містять ґрунтовних історичних досліджень, однак часто фіксують маловідомі факти виявлення залишків підземних споруд. Також публікації в медіа підживлюють суспільний інтерес до теми. Часом це призводить до поширення міфів про загальну систему підземних ходів та міфотворення про «вінницькі катакомби». В окремих випадках привернення суспільної уваги (Верлан 2020; Шафранівська 2006) завершується організацією повноцінних рятівних археологічних досліджень (Осаульчук, Лазурко, Шніцар 2019). Цінна інформація про вінницькі підземелля міститься в інтерв'ю з архітекторкою, краєзнавицею та дослідницею історії архітектури міста Л. Денисовою, опублікованому на сторінках новинного ресурсу «Реал» у січні 2018 р. (Заиковатый 2018).

Перелічені дослідження та публіцистичні матеріали, однак, не призвели до узагальнень, що відобразилися б у наукових публікаціях, монографіях або спеціальних дослідженнях, присвячених вінницьким підземеллям. Це створює потребу в ґрунтовному аналізі, що поєднає археологічні, історичні, архітектурні та джерелознавчі підходи.

Виклад основного матеріалу. Вінниця у складі Великого князівства Литовського. Традиційно заведено розглядати виникнення Вінниці в контексті подій 1362 р., коли литовський князь Ольгерд розбив татарське військо на річці Сині Води та захопив Поділля. Придбані землі були розподілені між братами Коріатовичами, після чого відбулося будівництво низки укріплень — «градів», серед яких і перший Вінницький замок (Моргунов, Подолиний 2016, с. 5). Найдавніші згадки про Вінницю містяться в літописному реєстрі «Списку руських міст далеких і близьких», укладеного, імовірно, у 1370—1390-х рр. (Литвинчук 2021, с. 48). Попри це, питання локалізації першого Вінницького замку та формування міста досі є предметом дискусій.

Литовська доба в розвитку Вінниці пов'язана з місцевістю, яка на сьогодні носить назву Старе місто (рис. 1: 1). Воно розташоване на лівому березі Бугу й у XIV—XVI ст. охоплювало терени сучасної Замкової гори та прилеглих кварталів (Царенко 2016, с. 33—34). З огляду на постійну небезпеку та загальні фортифікаційні тенденції, що панували на території України в зазначений час, можна припустити існування на території тогочасного міста підземних хідників та схованок. Однак сучасний стан забудови Старого міста, яке зайняте переважно садибами приватного сектору, не сприяє належному рівню археологічного дослідження цієї території. Тому сьогодні існування підземних споруд XIV—XVI ст. на території району Старого міста не підтверджене.

Вінниця під владою Речі Посполитої. У 1569 р. за Люблінською унією відбулось об'єднання Литви та Польщі в єдину державу Річ Посполиту. Під впливом Польщі на території тієї частини України, що увійшла до складу новоутвореної держави, відбулися нові процеси. Вони пов'язані з тим, що більшість українських земель опинились у прямій чи опосередкованій владі великих магнатів, змінилася політична та соціально-релігійна кон'юнктура. Цей період відзначився бурхливим зростанням

кількості міст (Трегубова 2011, с. 22). Змінився і підхід до їх розбудови, що полягав у збільшенні щільності міської забудови та поширенні бастіонно-ескарпової системи. За магдебурзьким правом відбувалося самоврядування та організація міських громад. Це призвело до розселення за національною ознакою і формування кварталів з представниками різних общин, таких як польсько-католицька, єврейська, руська та вірменська (Трегубова 2011, с. 23). У цей період відбувається як збереження ландшафтно-органічного планування, характерного для давньоруської традиції, так і поширення прямокутно-перехресної системи, характерної для містобудування Західної Європи. До середини XVII ст. основним будівельним матеріалом залишалася деревина (Трегубова 2011, с. 24).

Із входженням до складу Речі Посполитої у Вінниці відбулася низка кардинальних змін. Так, 1595 р. розпочато будівництво нового замку на острові Кемпа (рис. 1: 2) (Денисова 2011, с. 454). А у 1598 р. Вінниця стала центром Брацлавського воєводства, до неї перевели всі урядові установи та переїхала частина шляхти. Відбулося перенесення міського центру на мисову частину правого берега річки Буг (рис. 1: 2), від цього часу почалося формування Нового міста (на противагу Старому місту, розташованому на лівому березі Бугу). Відомо, що у XVI — на початку XVII ст. на території Нового міста з'явилася єврейська громада. Завдяки їй відбувався розвиток торгівлі та ремесел (Денисова 2011, с. 454). Розвиток Нового міста привернув до себе увагу католицьких чернечих орденів, що згодом побудували тут свої монастирі (ред. Висоцька 2011, с. 3).

Важливу роль у розбудові Нового міста відіграв польський староста Валента-Олександр Калиновський. За його сприяння у 1604 р. було закінчено будівництво дерев'яного замку на острові Кемпа та розпочато будівництво комплексу колегії єзуїтів у 1610—1611 рр. (Царенко 2016, с. 36). До сьогодні зберігся проект 1632 р., що дає нам уявлення про первісний план єзуїтського колегіуму (Ричков 2011, с. 11, рис. 2). За проєктом, передбачувана територія під забудову, мала вигляд видовженої трапеції з орієнтацією північ-південь. З північної сторони, фасад єзуїтського костелу виходив на ринкову площу, а південна частина комплексу виходила до крутого схилу правого берега річки Буг, що відповідає оборонним тенденціям того періоду (використання ландшафту для посилення обороноздатності). За планом, із заходу передбачалося розміщення вулиці, а з півночі та півдня навколо прилеглої території — будівництво муру з баштами та бастеями. Проте, початковий план та реалізація архітектурного ансамблю станом на кінець XVIII ст. мають суттєві відмінності (Ричков 2011, с. 10).

Згодом, в 1624 р., поряд із єзуїтами розпочали будівництво домініканці. Мурovані будівлі єзуїтського монастиря з оборонними стінами та баштами отримали назву «Мури», що походить від латинського «murus» — стіна. Разом з будівлями домініканського монастиря вони утворювали комплекс, що нагадував фортецю прямокутної форми. Дві частини цієї фортеці збудовані незалежно одна від одної двома чернечими орденами, власним коштом і являли собою незалежні приватні володіння (Царенко 2016, с. 36). Такий випадок співіснування двох монастирів-фортець на одній території є унікальним явищем архітектури на теренах Правобережної України.

Окрім Мурів, у першій половині XVII ст. на території Нового міста з'явилися православний чоловічий Вознесенський монастир, жіночий Благовіщенський монастир та Козьмо-Дем'янівська церква (Денисова 2011, с. 456).

Додатково варто згадати Орден капуцинів, монастир якого було засновано у 1745 р. вінницьким старостою Людвиком Калиновським. Будівництво тривало майже 15 років, а вже наприкінці XVIII ст. монастир являв собою мурovану споруду з обширним подвір'ям, пивоварнею, криницею, льодовнею, кузнею, стайнею, воскобійнею та городами, оточеними муром. Розташовувався він західніше від Єзуїтського та Домініканського монастирів, майже на окраїні тогочасного міста (ред. Дашкевич, Кирієнко 1995, с. 113—114). Окрім цього, у літописі капуцинів 1786 р. згадка про смерть вінницького старости Чосновського (благодійника вінницьких капуцинів) супроводжується повідомленням, що ним було «...проведено коштовне будівництво підземного каналу від капуцинського монастиря до Бугу…» (ред. Дашкевич, Кирієнко 1995, с. 50).

У контексті описаних вище подій можна виокремити групу вцілілих і археологічно досліджених підземних споруд — *монастирські підземні споруди XVII—XVIII ст.*

У грудні 2010 р. під час ремонту підлоги в 6-й експозиційній залі Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі — ВОКМ) виявлено мурovану підземну споруду (рис. 2: 1, 2). На час відкриття вона майже повністю була заповнена будівельним та побутовим сміттям кінця XIX — середини XX ст. Характер виявлених матеріалів та свідчення співробітників музею дають можливість з великою імовірністю припускати, що це приміщення першопочатково відкрите під час перебудови музею у 1964—1970 рр., після чого його засипали сміттям та закрили підлогою. У 2014 р. розчистку та укріплення споруди провела проєктно-будівельна компанія ТОВ «МУР», м. Вінниця.

Виявлена у ВОКМ споруда камерна, утворена циліндричним склепінням, розмірами: ширина — 6,4 м, довжина — 8 м та висота — 2,8 м. Північна та південна стіни споруди складаються із суцільного суглинку без укріплення цеглою. Зі східної сторони збереглися сходи,

Рис. 2. Мурована підземна споруда (льох) Вінницького обласного краєзнавчого музею, будівля давнього єзуїтського комплексу: 1 — вигляд зверху, місце відкриття; 2 — вигляд всередині приміщення (фото Я. Короленко)

Fig. 2. Brick underground structure (cellar) of the Vinnytsia Regional Museum of Local Lore, building of the old Jesuit complex: 1 — top view, the place of discovery; 2 — the interior (photo by Ya. Korolenko)

через які можна було потрапити до споруди ззовні. Середній розмір цегли, використаної для будівництва споруди — 30 × 14,5 × 8,5 см. З цегли схожих розмірів збудовано кутову башту та мур, що оточують комплекс «Мури» з південної і західної сторони (Грабовська 2018, с. 132). Цеглу таких розмірів класифікуємо як однин із ранніх зразків, представлених у Вінниці.

В архівних джерелах збереглися описи приміщень і речей, які належали Подільській гімназії, що мала право на весь поєзуїтський комплекс. Зокрема, згадка виявленої підземної споруди міститься в описі флігеля 1826 р., що сьогодні є частиною будівлі ВОКМ (вул. Соборна, 19, південна частина). Відповідно до опису «…Це будівля довжиною 60 ліктів, шириною 17 ліктів, поділена на чотири частини, в одному кінці дві частини займають їдальня і кухня. … Під тією ж кухнею знаходиться мурований склепінчастий льох, до якого дві ляди в підлозі на простих завісах, без замка до замикання» (Инвентарь… 1826, арк. 92 зв.—94 зв.). Очевидно, підземна споруда мала господарське призначення. Відповідно до часу побудови самої будівлі (1740—1750 рр.), використаної цегли та будівельного розчину, споруду можна датувати XVIII ст. (Грабовська 2018, с. 115).

У 2013—2015 рр. на території подвір'я Свято-Преображенського собору (колишнього Домініканського монастиря) проходили археологічні дослідження Інституту археології НАН України під керівництвом Л. Виногродської (Виногродська, Герасимчук, Калашник 2013; Виногродська, Калашник 2014; 2015). У 2013 р. закладено траншею (№ 1) вздовж корпусу музею та перпендикулярно до муру задля виявлення продовження підземних приміщень, що могли бути частиною дослідженого льоху у 2010 р. Проте наявність комунікаційних мереж завадила продовженню траншеї до місця передбачуваного підземного ходу. Натомість, серед виявлених споруд у траншеї вирізнялася підземна галерея, вирізана в суглинку, з циліндричним склепінням, що з часом провалилося. Галерея зі сходу мала сходи та прямувала на захід. Подальші роботи у 2014—2015 рр. частково продовжили вивчення виявленого підземного ходу. За результатами досліджень, орієнтовний розмір ходу складає: ширина — 2 м, висота — 2,5 м, глибина залягання від поверхні до вершини склепіння орієнтовно 4 м. Заповнення представлене переміщеним ґрунтом унаслідок нівелювання поверхні та матеріалами XVII—XVIII ст., зокрема фрагменти керамічного посуду. Особливо виділяється завал кахель із зображенням грифона, що виконанні в італійському стилі та притаманні мистецтву Західної Європи кінця XVI — початку XVII ст., а також фрагменти кераміки XIII—XIV ст. і монета Сигізмунда Старого 1523—1524 рр. Попередньо, дослідницею галерея розглядалась в контексті існування міста на цій території у XV—XVI ст. з відповідним датуванням (Виногродська, Герасимчук, Калашник 2014; Виногродська, Калашник 2014; 2015).

У 2018 р. Л. Виногродська обстежила мурована галерею (рис. 3) з циліндричним склепінням, що простягалася від Спасо-Преображенського собору на південь. Конструктивні особливості та розміри невідомі через відсутність звіту про проведені роботи. Проте, досліджена мурована галерея була висвітлена в низці місцевих та закордонних медіа (Чудновський 2018; Baranowska 2018). Частково огляд виявленої споруди описав у звіті про проведені геологічні вишукування В. Соколов (2018). Відповідно до наведеного опису галерея мала незначний ухил, подвійне мурування з

перев'язкою та викладену цеглою підлогу. Споруда збудована подібно до льоху, виявленого в приміщені ВОКМ, та, імовірно, мала інженерне (дренажне) або комунікаційне призначення. За характером цегли галерею можна датувати XVIII ст. (Грабовська 2018, с. 115).

Варто згадати геологічні дослідження 2015 р., проведені МПВП «Інж-Агро» під керівництвом І. Гальченко (2015) на території колишнього Домініканського монастиря. У місці закладання свердловини 5 виявлено шар насипних ґрунтів із будівельним сміттям, порожнинами та рихлим чорним ґрунтом загальною потужністю 2,4 м, що може свідчити про наявність засипаних підземних споруд. Окрім того, у звіті викладено певний накопичений досвід інженерно-геологічних вишукувань та спеціальних спелеологічних досліджень. Відповідно до зазначеної інформації, переважна більшість досліджуваних об'єктів на території міста являє собою муровані та вирізані в лесовому суглинку галереї від 1 до 2 м завширшки та орієнтовно 2 м заввишки. Частим випадком є руйнування підземних споруд під час експлуатації території, унаслідок чого утворюється провалля розмірами до 2—3 м. Зазвичай вони засипаються щебнем, будівельним та побутовим сміттям (Гальченко 2015, с. 8).

З початку XVII ст. Єзуїтський та Домініканський монастирі, об'єднані в єдиний мурований комплекс, займали домінуюче місце в об'ємно-просторовій композиції міста. Упродовж свого існування будівлі Єзуїтського монастиря були свідками численних історичних подій, слугували прихистком для навчальних закладів і адміністративних установ, зазнавали перебудов, руйнації та інших змін (ред. Висоцька 2011, с. 3). Опис стану «Мурів» у першій половині XIX ст., наведений В. Колесник (2011, с. 189—200), дає уявлення про кількість, імовірно, збережених підземних споруд, що очікують на відкриття та дослідження. Згідно з ним, більшість споруд мали господарське призначення. Однак, з огляду на початкове планування «Мурів» як оборонної фортеці з цегляною стіною довкола території та баштами, вірогідно, частина з них, принаймні першопочатково, слугувала в якості захисних споруд. На початку XX ст. автор під псевдонімом «Омікрон» згадував про наявність у «Мурах» культових приміщень з похованнями, що було типовою практикою для багатьох католицьких монастирів, де підземні крипти використовувалися як місця для захоронення ченців, фундаторів та інших осіб, тісно пов'язаних з обителлю (Омікрон 2010, с. 108).

У свою чергу, монастир Ордену капуцинів має потужну систему підвалів. Підземна частина являє собою підвал із високою стелею (орієнтовно 5 м), утвореною циліндричними та хрестовими склепіннями. Нижня частина стін мурована безсистемно, а склепіння виконане

Рис. 3. Підземна мурована галерея, виявлена біля крила домініканського кляштору у 2018 р. (фото О. Грабовська)

Fig. 3. Brick underground gallery discovered near the wing of the Dominican monastery in 2018 (photo by O. Hrabovska)

в ложковій техніці (Грабовська 2018, с. 115). Під підвалом знаходиться ще одне муроване приміщення (рис. 4), яке за своїм виглядом та розмірами нагадує відкритий льох у 6-й залі ВОКМ. Приміщення орієнтоване за лінією захід-схід. Складається з двох камер та утворюється циліндричним склепінням. Сьогодні до нього ведуть сучасні гвинтові сходи. На західній стінці присутні сліди кіптяви, а східна стіна мурована цеглою та камінням. У другій камері, в північній частині, розміщене відгалуження — хід, мурований сучасною цеглою. Дослідження підземної частини колишнього капуцинського монастиря не проводилися.

Після Листопадового повстання 1831 р., одним із осередків якого була Брацлавщина, імперською владою запроваджена політика русифікації польських земель, що включала придушення польської культури, мови та релігії. Внаслідок цього Домініканський монастир був переданий православному духівництву, а в його будівлі облаштовано Преображенський собор (вул. Соборна, 23) (ред. Висоцька 2011, с. 3). Сьогодні у підземному поверсі собору роз-

Рис. 4. Мурована підземна споруда костелу Святої Діви Марії Ангельської (вул. Соборна, 12) (фото Я. Короленко)

Fig. 4. Brick underground structure of the Church of the Holy Virgin of the Angels (12 Soborna Street) (photo by Ya. Korolenko)

ташований нижній храм для проведення служб і молитов, де до 1833 р. містилася усипальниця фундаторів та настоятелів домініканського монастиря (ред. Гунько 2007, с. 62).

Орден капуцинів у 1888 р. втратив будівлі монастиря, а в його келіях облаштували військові казарми. Згодом приміщення використовували для різних світських потреб — від авіамодельного клубу до культурно-освітніх установ. Лише у 1990 р. монастир відновив свою діяльність як храм Діви Марії Ангельської монастиря капуцинів-францисканців (вул. Соборна, 12) (ред. Дашкевич, Кирієнко 1995, с. 78—111).

Отже, група монастирських підземних споруд XVII—XVIII ст. характеризується різноманітністю конструктивних особливостей та функціонального призначення. Основними конструктивними елементами є циліндричні склепіння, мурованні з цегли, яка часто відповідає будівельним стандартам XVIII ст. Стіни мурованих споруд можуть бути складені з різних матеріалів, таких як каміння та цегла. Функціональне призначення цих споруд варіюється від господарських приміщень, як-от льохи, склади та дренажні системи, до культових і комунікаційних. Зокрема, підземні споруди могли використовуватися як для господарського обслуговування монастирських комплексів, так і для військових потреб. Археологічні дослідження підтверджують їхнє значення як важливих елементів міської інфраструктури, які відігравали вагому роль у побуті та функціонуванні міста упродовж століть.

Вінниця у складі Російської імперії. Після чергового поділу Речі Посполитої Поділля у 1793 р. увійшло до складу Російської імперії. У 1796 р. царським урядом для регулювання розселення єврейської громади встановлена «смуга осідлості», що поширювалася на території Правобережної України. Вінниця безпосередньо і Поділля загалом залишалися традиційним краєм розселення євреїв (Поліщук 2002, с. 50).

Саме цей процес сприяв подальшій розбудові у Вінниці єврейського кварталу з його особливостями підземного будівництва упродовж кінця XVIII ст. та всього XIX ст. Нерегулярність забудови досі помітно виділяє район Єрусалимки на сучасній мапі міста (рис. 5). Проте, до сьогодні ґрунтовних досліджень єврейських кварталів Вінниці не відбувалося. Однак щодо поширення та особливостей єврейської забудови міста точаться су-

Рис. 5. Умовне позначення району Нижньої, Середньої та Верхньої Єрусалимки на сучасній мапі м. Вінниці

Fig. 5. Conventional designation of the Nyzhnia, Serednia, and Verkhnia Yerusalymka districts in the current map of Vinnytsia

Рис. 6. Мурована підземна галерея за адресою вул. Мури, 7: 1 — загальний вигляд; 2 — вхід до приміщення; 3 — збережена частина кладки (за: Грабовська 2021)

Fig. 6. Brick underground gallery at 7 Mury Street: 1 — general view; 2 — entrance to the room; 3 — survived section of the masonry (after: Hrabovska 2021)

перечки. Зазвичай Єрусалимку поділяють на кілька кварталів, кожен із яких має свою назву та географічні межі. Найчастіше виділяють Нижню, Середню та Верхню. Відомо, що перші єврейські будинки розташовувалися вздовж правого берега річки Буг. Ця територія, що простягається між річкою та вулицею Магістратською, вважається Нижньою Єрусалимкою. Після припинення існування чоловічого Вознесенського монастиря єврейська забудова поширилася до стін Капуцинського монастиря — так виникла Середня Єрусалимка. Верхня Єрусалимка, умовно розташована південніше сучасної вулиці Соборної вздовж Бугу, традиційно вважається місцем проживання заможних єврейських сімей (Бируля 1930, с. 43).

За описами О. Бирулі, єврейська забудова виникала дуже хаотично без жодного планування за кварталами або орієнтуванням за сторонами світу. Переважна більшість будівель були дерев'яно-валькованими. З середини XIX ст. набули поширення цегляні будинки, що утворювались у просторі міста за загальними тенденціями (Бируля 1930, с. 44—45).

Досліджуючи традиційну житлову забудову єврейських містечок Поділля, М. Поліщук помітила характерну особливість, яка полягає у використанні та організації житлово-виробничого простору не лише в горизонтальній площині, але й вертикально. Тобто, специфічною рисою стало використання підземного простору, що слугував як захистом у часи небезпеки, так і використовувався як складські приміщення. На рівні підземних поверхів також формувалася розгалужена система ходів, що сполучала між собою будівлі єврейського містечка (Поліщук 2002, с. 88—89).

З описаними вище подіями пов'язана друга, виокремлена автором, група — *підземні споруди традиційної єврейської забудови XVIII—XIX ст.*

Сьогодні ця група підземних споруд найменш досліджена, передусім через складність виявлення подібних підземних об'єктів та їхній взаємозв'язок з наземними будівлями. Проте, періодичні повідомлення місцевих засобів масової інформації з фіксацією умовного розташування виявлених підземних галерей дають можливість окреслити потенційні зони для подальших археологічних розвідок (Верлан 2019; Будай 2020). Ці повідомлення можуть стати основою для формування гіпотез про розташування і функціональне призначення єврейських підземних споруд, а також сприяти створенню більш детальної мапи цих об'єктів, що відкриє нові перспективи для їхнього дослідження і збереження.

Дослідження, проведені в 2021—2022 рр. на суміжних із комплексом «Мури» ділянках за адресами вул. Мури, 7 та вул. Монастирська, 17, виявили схожі між собою муровані галереї, які мають взаємозв'язок із глинобитними будівля-

Рис. 7. Мурована підземна галерея за адресою вул. Монастирська, 17: 1 — вхід до галереї з льоху, вирізаного у суглинку; 2 — завершення відгалуження галереї в бік колишнього Домініканського монастиря; 3 — загальний вигляд на розгалуження підземної споруди (за: Корж та ін. 2023)

Fig. 7. Brick underground gallery at 17 Monastyrska Street: 1 — entrance to the gallery from the cellar cut into loess; 2 — end of the gallery branch towards the former Dominican monastery; 3 — general view of the branching underground structure (after: Korzh et al. 2023)

ми, характерними для традиційної єврейської забудови (Грабовська 2021; Корж та ін. 2022).

Враховуючи результати проведених археологічних досліджень, всі подібні галереї, як муровані, так і вирізані в лесовому суглинку, можна попередньо датувати XVIII—XIX ст. Датування базується на аналізі цегли, заповнення та їх взаємозв'язку з наземними будівлями.

Галерея, виявлена за адресою вул. Мури, 7 (рис. 6), орієнтована за лінією захід—схід. Її основні розміри: ширина — 1,4 м, висота — 2,7 м, глибина залягання від поверхні до вершини склепіння — майже 2 м. Довжина та наявність розгалужень у галереї залишилися не встановленими. За стратиграфією можна зробити висновок, що мурована галерея споруджена відкритим способом, тобто, її будівництво відбувалося в неглибокій траншеї, яку згодом засипали ґрунтом. Станом на 2022 р. галерея зруйнована унаслідок розширення будівельного котловану (Грабовська 2021).

Цегла, з якої збудована споруда, мала розміри 27 × 13,2 × 6,6 см і відповідала стандарту 1847—1927 рр. (Грабовська 2018, с. 132). Заповнення галереї біля входу та в невеликій ніші представлене завалом цегли машинного формування, фрагментами пляшок XX ст. та залізними колодками для виготовлення жіночого та дитячого взуття (Грабовська 2021). На основі аналізу цегли, заповнення споруди та беззаперечного взаємозв'язку з наземною будівлею, мурована галерея з циліндричним склепінням на підпружних арках можна датувати кінцем XIX — початком XX ст.

Схожа мурована галерея, орієнтована з півночі на південь, виявлена за адресою вул. Монастирська, 17 (рис. 7). На момент виявлення склепіння споруди місцями було зруйноване будівельними роботами та засипане побутовим сміттям. Під час дослідження вдалося простежити вхід у підземну споруду та її розгалуження, що вели в бік комплексу «Мури». Розміри галереї становили: ширина близько 1 м і висота — 2 м (Корж та ін. 2022).

Необхідно зазначити, що ця споруда, імовірно, утворена гірничим (підземним) способом із подальшим укріпленням цеглою. Глибина залягання від поверхні до вершини склепіння становила орієнтовно 3—4 м. За матеріалами, знайденими в заповненні галереї, та за аналізом цегли, споруду можна датувати кінцем XIX — початком XX ст.

Одне з відгалужень галереї прилягало до льоху (рис. 8: 1), вирізаного у суглинку. Глибина камери становила 2,5—2,8 м. Вона містила в заповненні фрагменти кераміки кінця XVIII — XIX ст., пляшку з написом «LONDON» та фрагмент глиняної люльки з зеленою поливою (рис. 8: 2а). Вірогідно, льох функціонував

Рис. 8. Льох, вирізаний у суглинку за адресою вул. Монастирська, 17: 1 — загальний вигляд; 2 — знахідки із заповнення льоху (за: Корж та ін. 2023)

Fig. 8. Cellar cut into loess at 17 Monastyrska Street: 1 — general view; 2 — findings from the cellar fill (after: Korzh et al. 2023)

до побудови будинку у другій половині XIX ст. (Корж та ін. 2023).

Отже основними конструктивними елементами цієї групи є циліндричні склепіння на підпружних арках, виконані з цегли, що відповідає стандартам кінця XIX — початку XX ст. Глибина залягання цих споруд від поверхні до вершини склепіння варіюється від 2 до 4 м. Деякі з них збудовані відкритим способом у неглибоких траншеях, які потім засипали ґрунтом, інші — гірничим із подальшим укріпленням цеглою. Функціонально ці споруди могли мати як господарче призначення, так і комунікаційне.

З появою першого генерального плану Вінниці у 1839 р. відбулося регулярне планування міського простору, утворення кварталів. Саме в цей період формується сучасне обличчя міста (порівн.: рис. 9: 1 і 2).

Подіями, що позначилися на містобудівних процесах другої половини XIX ст. були: скасування кріпосного права у 1861 р., розвиток харчової та переробної галузі, будівництво залізниці у 1871 р., заснування Вінницької

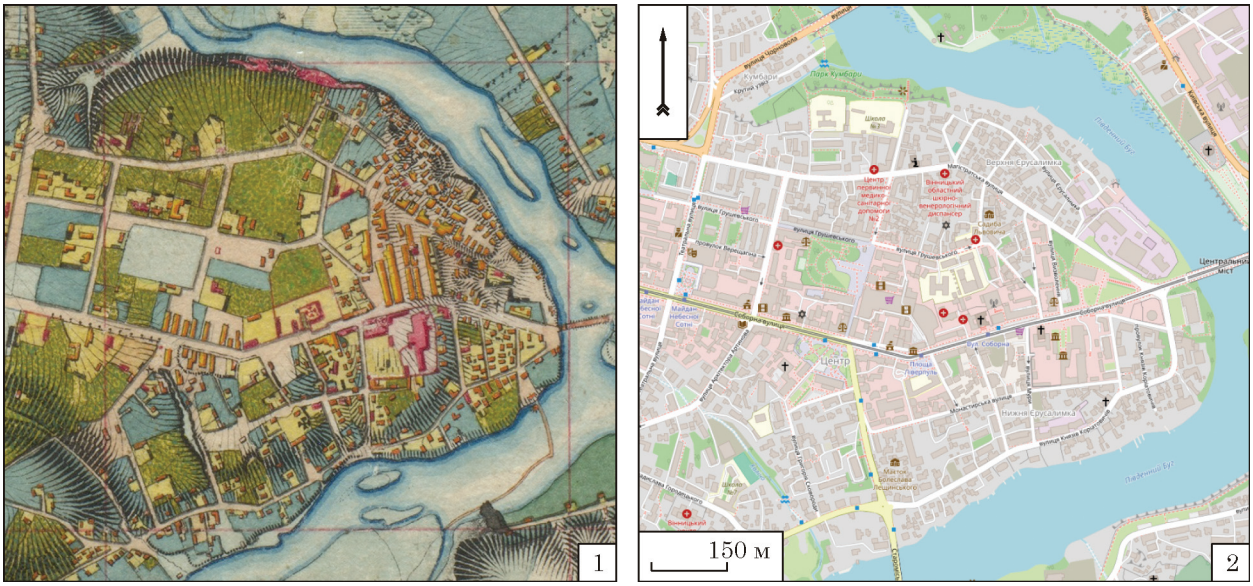

Рис. 9. Формування сучасного обличчя міста: 1 — фрагмент мапи 1845 р. (за: План… 1845); 2 — сучасний вигляд історичного центру міста

Fig. 9. Formation of the present city image: 1 — fragment of the map from 1845 (after: Plan… 1845); 2 — current view of the historical downtown

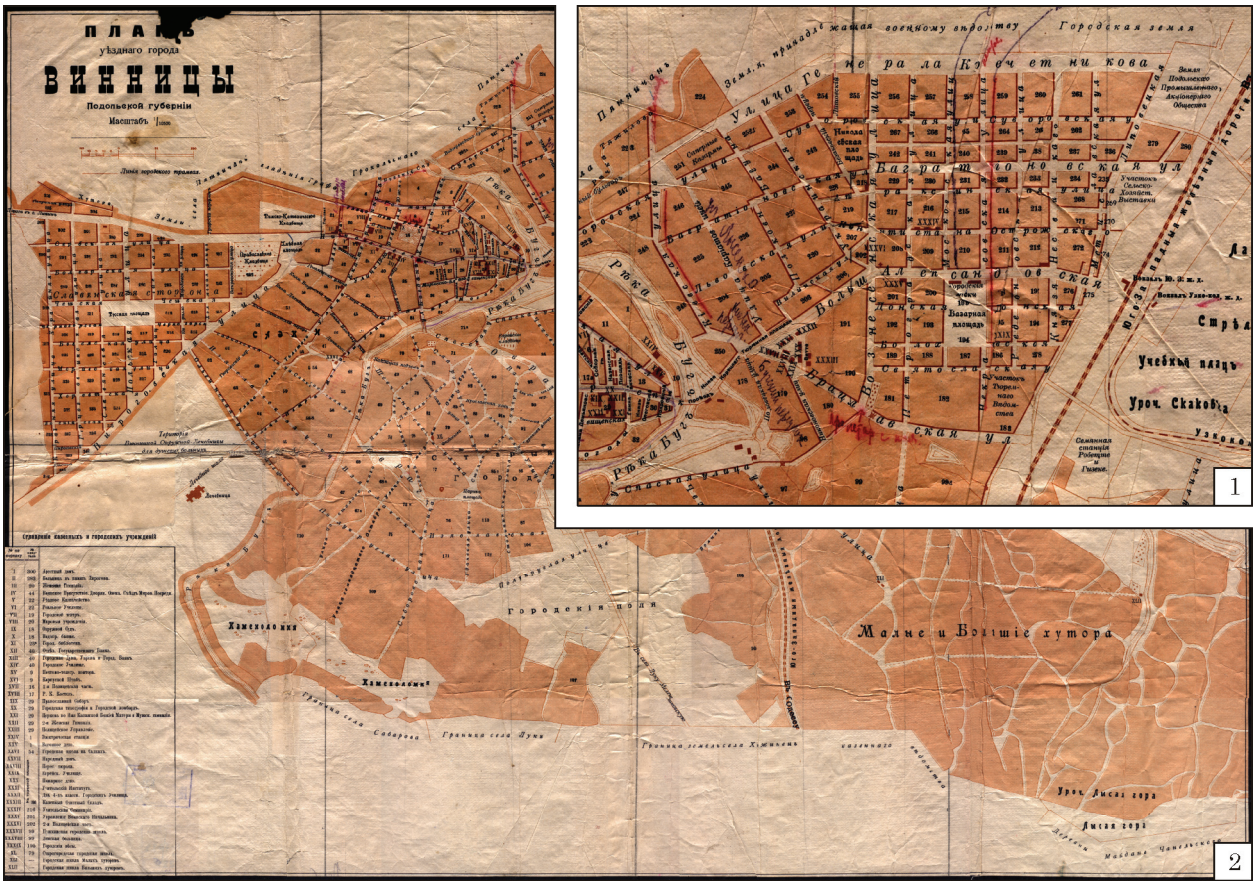

Рис. 10. Карта-схема м. Вінниці, 1915 р.: 1 — район Замостя; 2 — загальний план міста (за: ред. Гунько 2007)
Fig. 10. Map-scheme of the city of Vinnytsia, 1915: 1 — Zamostia district; 2 — general city plan (after ed. Hunko 2007)

міської думи (Царенко 2016, с. 43). В цей час відбувається активне будівництво цегляних будинків та перебудова дерев'яних (Царенко 2016, с. 42). З будівництвом Києво-Балтської залізниці утворився новий район міста — Замостя (рис. 10: 1, 2). Варто також зауважити, що в останній чверті XIX — на початку XX ст. стрімко зростає кількість населення Вінниці, а відповідно й обсяги житлової забудови.

Спорудження нових житлових, адміністративних, прибуткових будинків та перепланування вже наявних часто передбачало створення під ними підвальних приміщень та цокольних поверхів. У разі знесення таких будівель, пов'язані з ними підземні приміщення доповнювали «систему» вінницьких підземних споруд, які сьогодні нерідко стають об'єктом випадкового виявлення (рис. 11: 1, 2) та подальшого зацікавлення спільнотою вінничан. Крім підвалів та цокольних поверхів, знесених будівель кінця XIX — початку XX ст., з цим періодом пов'язане існування великої кількості таких заглиблених у землю мурованих споруд, як вбиральні, вигрібні ями, миловарні, льодовні та колодязі. Тож до третьої групи можна віднести *підземні споруди житлової забудови кінця XIX — початку XX ст.*

Притаманним для будівництва XIX ст. було використання циліндричного або хрещатого склепіння для перекриття підвальних приміщень та застосування напівциркульних арок і аркових ніш (Клименко, Смольнікова 2006, с. 110).

До третьої групи підземель належать споруди, досліджені у 2019 р. (вул. Монастирська, 24) та 2022 р. (вул. Магістратська, 70) (Осаульчук, Лазурко, Шніцар 2019; Корж та ін. 2022). Також під час дослідження автором був здійснений огляд підвалу по вул. Соборна, 39 (рис. 12).

Досліджений підвал за адресою вул. Монастирська, 24 (рис. 13) має такі конструктивні особливості: основну частину споруди складало велике приміщення 6 м завдовжки та 4 м завширшки. У східній стіні зафіксовані чотири аркові проходи з циліндричним склепінчастим перекриттям, змуровані з цегли розміром 27 × 13,5 × 6,5 см, покладеної почергово на точок-ложок на вапняному розчині. П'яти склепінь опиралися на цегляні перестінки на висоті 0,8 м від верху коронки муру. Ширина внутрішнього простору проходів варіювала від 0,88 м до 1,05 м, а підошви південних стін розташовувалися на глибині від 2,2 м до 2,45 м від рівня коронки муру. Внутрішній об'єм усіх проходів був заповнений будівельним сміттям, а їхня висота становила від 1,8 м до 2,05 м.

Підвальні проходи простягалися на 4,5 м і не мали мурованої тильної стіни, яку заміщав ма-

Рис. 11. Споруда, виявлена під час виконання інженерно-технічних робіт АТ «Вінницяобленерго» за адресою вул. Соборна, 6 у 2022 р.: 1 — загальний вигляд підвалу будинку кінця XIX — початку XX ст.; 2 — листівка початку XX ст. з позначеним будинком (1 — фото Я. Короленко; 2 — за: Кароєва, Лиса, Філін 1998)

Fig. 11. The structure, discovered during engineering and technical works by Vinnytsiaoblenergo at 6 Soborna Street, 2022: 1 — general view of the cellar of a building from the late 19th — early 20th century; 2 — early 20th century postcard with the marked building (1 — photo by Ya. Korolenko; 2 — after: Karoyeva, Lysa, Filin 1998)

Рис. 12. Підвал будинку початку XX ст. за адресою вул. Соборна, 39 (фото Я. Короленко): 1 — загальний вигляд будинку з фасаду; 2 — загальний вигляд підвалу

Fig. 12. Basement of a building from the early 20th century at 39 Soborna Street (photo by Ya. Korolenko): 1 — general view of the building from the façade; 2 — general view of the basement

Рис. 13. Підземна споруда кінця XIX — початку XX ст. за адресою вул. Монастирська, 24: 1 — прохід у західній частині, що, ймовірно, сполучав підземну споруду з підвалом сусіднього будинку; 2 — загальний вигляд проходів (за: Осаульчук, Лазурко, Шніцар 2019)

Fig. 13. Underground structure from the late 19th — early 20th century at 24 Monastyrska Street: 1 — pass in the western part, which likely connected the underground structure with the cellar of the adjacent building; 2 — general view of the passes (after: Osaulchuk, Lazurko, Shnitsar 2019)

Рис. 14. Частина підвалу на місці демонтованого будинку за адресою Магістратська, 70: 1 — загальний вигляд підвалу; 2 — аркова ніша у південній частині підвалу (за: Корж та ін. 2022)

Fig. 14. Part of the cellar at the site of the demolished building at 70 Mahistratska Street: 1 — general view of the cellar; 2 — arched niche in the southern part of the cellar (after Korzh et al. 2022)

Рис. 15. Будинок початку XX ст. за адресою вул. Монастирська, 1: 1 — вигляд підземної споруди; 2 — загальний вигляд будинку; 3 — план-проєкт 1911 р. (за: 1 — Будай 2020; 2 — фото Я. Короленко; 3 — Прошения… 1899—1911)

Fig. 15. Early 20th century building at 1 Monastyrska Street: 1 — view of the underground structure; 2 — general view of the building; 3 — 1911 design plan (after: 1 — Budai 2020; 2 — photo by Ya. Korolenko; 3 — Proshennia… 1899—1911)

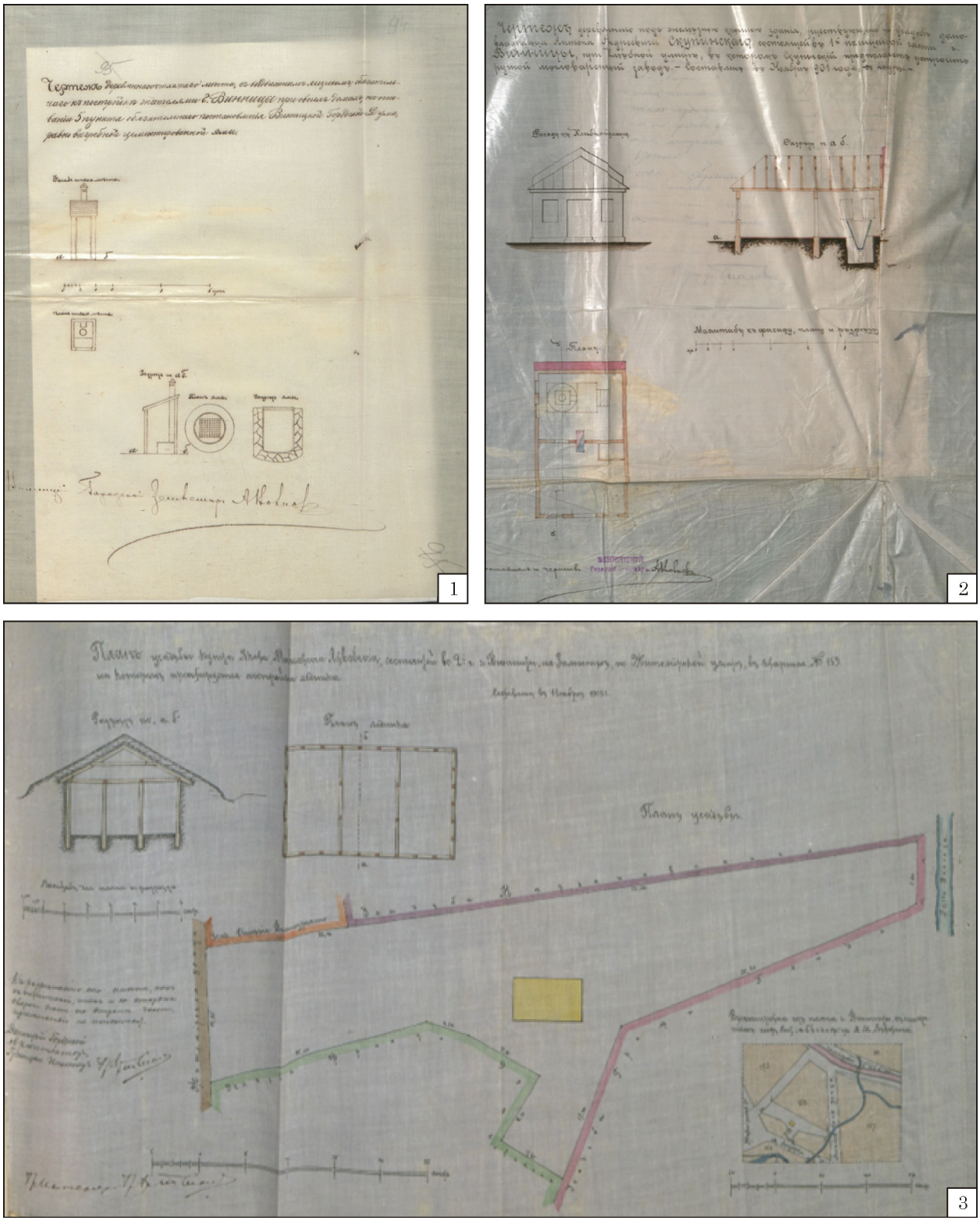

Рис. 16. Господарчі споруди присадибних ділянок: 1 — план-проєкт уніфікованого відхожого місця; 2 — план-проєкт миловарні; 3 — план-проєкт льодовні (за: 1 — Протоколы… 1881—1896; 2 — Планы… 1901; 3 — Прошения… 1901—1914)

Fig. 16. Household structures of homestead plots: 1 — project plan of a unified latrine; 2 — project plan of a soap factory; 3 — project plan of an icehouse (after: 1 — Protokoly… 1881—1896; 2 — Plany… 1901; 3 — Prosheniia… 1901—1914)

териковий ґрунт. На дні археологічної траншеї зафіксовані рештки цегляних підошв перестінків, на які опиралися п'яти склепінь. Товщина перестінків варіювала від 13,5 до 43 см, а їхня кладка була виконана недбало. Для навантаження склепінь поверх них був насипаний шар глини. Північна частина підвалу мала кілька внутрішніх перегородок від 0,4 до 0,6 м

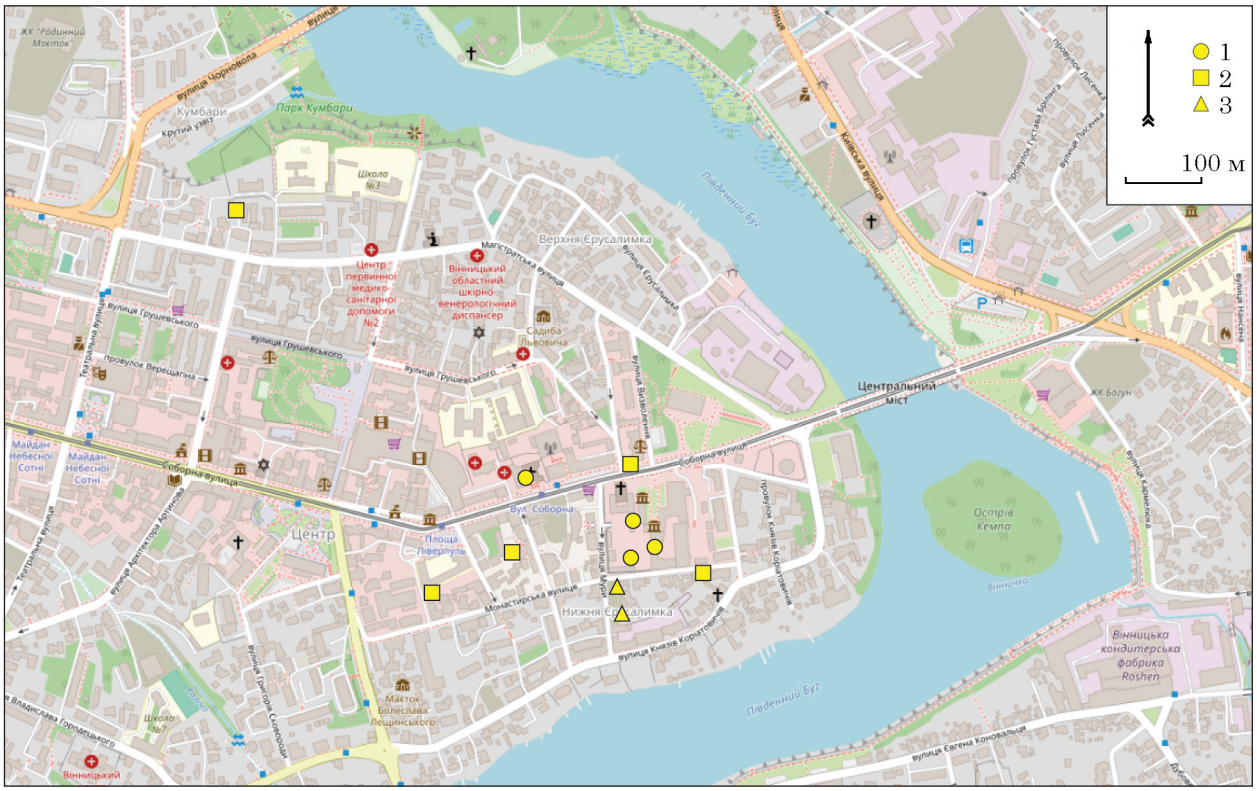

Рис. 17. План центральної частини Вінниці з розглянутими підземними спорудами. **Умовні позначення**: 1 — монастирські підземні споруди XVII—XVIII ст., 2 — підземні споруди традиційної єврейської забудови XVIII—XIX ст., 3 — підземні приміщення житлової забудови кінця XIX — початку XX ст.

Fig. 17. Plan of the central part of Vinnytsia with examined underground structures. **Legend**: 1 — monastic underground structures of the 17th—18th centuries; 2 — underground structures of traditional Jewish buildings of the 18th—19th centuries; 3 — underground premises of residential buildings from the late 19th to early 20th centuries

завширшки, отинькованих цементною штукатуркою. У південній стіні фіксувався ще один арковий прохід, який сполучав це приміщення з підвалами сусіднього будинку. Західна стінка підвального приміщення змурована почерговим використанням цегли та каміння, а висота збереженої частини муру становила 2,6 м.

У заповненні підвальних проходів виявлено три знахідки: два фрагменти фарфорових тарілок і аптечну пляшечку з носиком для зливу. Один фрагмент тарілки виготовлено на фарфоровому заводі Кузнецова після 1892 р., інший — на мануфактурі в Баранівці під керівництвом Миколи Гріпарі між 1895 та 1917 рр. Аптечна пляшечка, за припущеннями дослідників, імовірно, потрапила сюди під час Першої світової війни, коли на заводі в Баранівці почали випускати лабораторний посуд (Осаульчук, Лазурко, Шніцар 2019).

Під час дослідження ділянки на вул. Магістратська, 70 закладений шурф (№ 3) посеред розібраного старого будинку, що повністю охопив підвальне приміщення (рис. 14) завглибшки майже 3 м, вщент заповнене будівельним та побутовим сміттям. Профілі шурфу являли собою цегляну кладку споруди, отиньковану цементною штукатуркою. У південній стіні зафіксована ніша заввишки 1,5 м та 0,55 м завширшки, утворена сегментною аркою. У заповненні шурфу виявлені відходи шкіряного виробництва та скляні пляшки від аптечних препаратів (Корж та ін. 2022).

Влітку 2019 р. дослідники-аматори спільноти «Тіні. Вінниця» виявили підземне приміщення за адресою вул. Монастирська, 1 (Будай 2020), яке є частиною двоповерхового будинку, побудованого в стилі модерн на початку XX ст. (рис. 15: 1, 2). Візуально помітно, що через перепад висот підвальний поверх є підземним лише щодо фасадної частини. В обласному архіві зберігся план-проєкт (рис. 15: 3), розроблений у 1911 р. для добудови уже зведеного будинку (Прошения… 1899—1911, арк. 38). Варто зазначити, що на фасаді будівлі є позначка «1902» (як і на плані), яка, правдоподібно, вказує на рік зведення основної частини. Щоправда, план не містить креслення підземної частини будівлі.

За матеріалами фонду Д-230 («Вінницька міська управа», 1871—1920 рр.) Державного архіву Вінницької обл., можливо визначити будівлі з підвалами або погребами, які слугували основними господарськими приміщеннями. Автором опрацьовано 24 справи, що містять 199 план-проєктів, на яких наявні креслення різних видів підземних споруд. Деякі садиби

мають кілька планів через проведення різних будівельних робіт протягом певного часу. В окремих випадках садиби включають кілька видів підземних споруд (підвал, відхоже місце, льодовню тощо). Проте випадок з підземною спорудою за адресою вул. Монастирська, 1 демонструє, що архівні проєкти не завжди точно відображають реальну ситуацію з будівлею, підкреслюючи важливість польових досліджень для повного розуміння історичних та конструктивних аспектів споруд.

Окрему категорію складають уніфіковані відхожі місця, льодовні, миловарні та колодязі, що були частими елементами присадибних ділянок. Наприклад, відхожі місця (рис. 16: 1) нерідко будувалися з уніфікованими конструкціями для забезпечення санітарних норм, а миловарні (рис. 16: 2) слугували для виробництва мила та інших господарських потреб (Протоколы… 1881—1896, арк. 94; Планы… 1901, арк. 36). Льодовні (рис. 16: 3) використовувалися для зберігання продуктів у прохолодних умовах (Прошения… 1901—1914, арк. 186). Колодязі забезпечували водою, що було критично важливо для побуту та промислових процесів. Архівні документи надають цінну інформацію про планування та використання цих споруд, що дає змогу нам не лише ідентифікувати їх, але й краще розуміти організацію господарського життя міста у той час.

Оригінальну, проте дискусійну думку щодо вінницьких підземних споруд XIX — початку XX ст. сформулювала дослідниця Т. Кароєва. За її припущенням, «Вінниця була одним із центрів легалізації контрабандного товару…», а «…розгалужена система підземель центральної частини міста, де навіть у першій половині XIX ст. не було забудови, дозволяє припустити, що це підземелля пізнішого часу і використовувалися для збереження контрабандного товару. І їх коректніше називати підземними складами…» (Кароєва 2018, с. 51).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що підземні споруди кінця XIX — початку XX ст. у Вінниці мають характерні конструктивні особливості та різноманітне функціональне призначення. Основними елементами конструкції підвалів та погребів є циліндричні та хрестові склепіння, часто побудовані з цегли розмірами 27 × 13,5 × 6,5 см та каміння. Вони включають напівциркульні та сегментні аркові проходи, глухі арки та аркові ніші, що були типовими елементами архітектури того часу. Ці споруди використовувалися для різних господарських цілей: підвали та погреби слугували для зберігання продуктів та інших товарів, відхожі місця забезпечували санітарні умови, а льодовні підтримували прохолодну температуру для зберігання продуктів. Використання таких споруд значно сприяло організації міського господарства та підтриманню побутових умов мешканців міста.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що історичні підземні споруди Вінниці є важливим елементом міської інфраструктури, яка має чималий культурно-історичний та архітектурний потенціал. Вони являють собою багатошарову структуру, що формувалася впродовж кількох століть, відображаючи різні етапи розвитку міста.

Підземні споруди Вінниці, які збереглися до сьогодні, є унікальним джерелом інформації про архітектурні та інженерні рішення, застосовані в різні історичні періоди. Зокрема, особливу цінність мають підземні ходи та приміщення Єзуїтського, Домініканського та Капуцинського монастирів, які свідчать про високий рівень будівельної культури XVII—XVIII ст.

Аналіз топографічних карт, архівних джерел та результатів сучасних польових досліджень дав змогу систематизувати інформацію про підземні споруди Вінниці і класифікувати їх за культурно-історичними та конструктивними ознаками. У підсумку виокремлено три основні групи, що репрезентують різні хронологічні етапи та культурні процеси в історії міста: 1) монастирські підземні споруди XVII—XVIII ст., 2) підземні споруди традиційної єврейської забудови XVIII—XIX ст., 3) підземні приміщення житлової забудови кінця XIX — початку XX ст. (рис. 17). Такий поділ сприяє глибшому розумінню функціонального призначення підземних споруд та їхнього архітектурного контексту. Водночас тема підземної спадщини Вінниці залишається недостатньо дослідженою, зокрема щодо виділення типології за конструктивними особливостями, підбиття статистики та візуалізації поширення підземних споруд у межах історичного центру міста. Розгляд таких об'єктів з урахуванням визначених нами груп створить можливості зробити дослідження більш систематизованим та продуктивним.

ЛІТЕРАТУРА

Бируля, О. 1930. *Архітектурна історія Вінниці*. Вінниця: Державна друкарня імені Леніна.

Будай, Б. 2020. *«Підземне місто» під Соборною та Єрусалимкою. Фоторепортаж археологічних знахідок у центрі Вінниці* (online). Вінниця: Вінниця.info. Режим доступу: https://vinnitsa.info/article/pidzemne-misto-pid-sobornoyu-ta-yerusalymkoyu-fotoreportazh-arkheolohichnykh-znakhidok-v-tsentri-vinnytsi (Дата звернення 14 червня 2025).

Верлан, О. 2019. *У Вінниці знайдені докази існування підземної «магістралі» на Єрусалимці, але важлива ділянка тиждень як знищена (фото, відео)* (online). Вінниця: VinTime — інформаційно-новинний ресурс. Режим доступу: https://vintime.info/posts/u-vinnytsi-znaideni-dokazy-isnuvannia-pidzemnoi-mahistrali-na-yerusalymtsi-ale-vazhlyva-dilianka-tyzhden-iak-znyshchena-foto-video (Дата звернення 14 червня 2025).

Верлан, О. 2020. *У центрі Вінниці знайшли чергову ділянку підземного міста (фото, відео)* (online).

Вінниця: VinTime — інформаційно-новинний ресурс. Режим доступу: https://vintime.info/posts/v-tsentri-vinnytsi-znaishly-cherhovu-dilianku-pidzemnoho-mista-foto-video (Дата звернення 14 червня 2025).

Виногродська, Л. І. 2007. *Звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця у 2006 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2007.

Виногродська, Л. І., Герасимчук, М. В., Калашник, Є. С. 2013. *Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця Вінницької області у 2013 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2013.

Виногродська, Л. І., Калашник, Є. С. 2014. *Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця Вінницької області у 2014 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2014.

Виногродська, Л. І., Калашник, Є. С. 2015. *Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця Вінницької області у 2015 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2015.

Висоцька, К. І. (ред.). *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть». Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р.* Вінниця: Розвиток.

Гальченко, І. І. 2015. *Інженерно-геологічні вишукування для пам'ятки архітектури національного значення «Башта та мур» по вул. П. Осипенко, 1 в м. Вінниця.* І: Інженерно-геологічні вишукування. Архів Департаменту архітектури та містобудування Вінницької міської ради.

Грабовська, О. В. 2018. *Цегла ручного формування як пам'ятка історії й культури (на прикладі м. Вінниці XVI — середини XX ст.).* Дисертація канд. іст. наук. ЦП НАН України й УТОПІК.

Грабовська, О. В. 2021. *Висновок за результатами наукового археологічного дослідження.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2021.

Гунько, М. М. (ред.). 2007. *Вінниця. Історичний нарис.* Вінниця: Книга-Вега.

Дашкевич, Я. Р., Кирієнко, Л. Л. (ред.). 1995. *Вінницький капуцинський монастир.* Вінниця.

Денисова, Л. 2011. Архітектурно-композиційний вплив пам'яток комплексу «Мури» на містобудівне середовище центральної частини м. Вінниці. В: Висоцька, К. І. (ред.). *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть». Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р.* Вінниця: Розвиток, с. 453-466.

Заиковатый, И. 2018. *Архитектор Людмила Денисова рассказала о тайнах подземных ходов Винницы* (online). REAL-Vin. Режим доступу: https://real-vin.com/arhitektor-ljudmila-denisova-rasskazala-o-tajnah-podzemnyh-hodov-vinnicy (Дата звернення 14 червня 2025).

Зінько, Ю. А. (ред.). *Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця.* Вінниця: Ніланд-ЛТД.

Инвентарь… 1826. *Инвентарь, охватывающий описание зданий, движимого имущества и оборудования, являющегося собственностью Подольской гимназии, составлен 10 октября 1826 года у Виннице.* Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО), ф. 844, оп. 1, спр. 78.

Кароева, Т. Р., Лиса, Л. С., Філін, О. О. 1998. *Срібна мить (поштові листівки та фотокартки з музейної колекції).* Вінниця: Віноблдрукарня.

Кароева, Т. Р. 2018. «*Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття…*». Вінниця: Ніланд-ЛТД.

Клименко, І., Смольнікова, С. 2006. *Оцінка пам'яток історії, архітектури та містобудування.* Київ: АртЕк.

Колесник, В. В. 2011. Польська й російська гімназії в Мурах у першій половині XIX ст. Висоцька, К. І. (ред.). *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть». Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р.* Вінниця: Розвиток, с. 137-234.

Корж, А. А., Короленко, Я. Л., Кармазіна, Л. В., Очеретний, С. В. 2022. *Звіт про проведення науково-рятівних археологічних досліджень на території міста Вінниця у 2022 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2022.

Корж, А., Короленко, Я., Кармазіна, Л., Очеретний, С. 2023. Дослідження в центральній частині Вінниці. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 11-13.

Литвинчук, І. 2021. Історико-містобудівні дослідження оборонних комплексів м. Вінниці Русько-Литовської доби (XIV—XVI ст.). *Фортифікації*, 14, с. 46-61 https://doi.org/10.23939/fortifications2020.14.074

Моргунов, С. А., Подолинний, А. М. 2016. Вінниця — сучасний адміністративний, економічний, освітній і культурний центр Вінницької області. В: Зінько, Ю. А. (ред.). *Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця.* Вінниця: Ніланд-ЛТД, с. 5-11.

Омікрон. 2010. *Вінницькі Мури — як джерело освіти в краї.* Вінниця: Розвиток.

Осаульчук, О., Лазурко, О., Шніцар, М. 2019. *Звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічний нагляд) на вул. Монастирська, 24 у м. Вінниця у 2019 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2019.

План… 1845. *План Вінниці та її околиць 1845 р.* (online). Вінниця: Музей Вінниці. Режим доступу: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=589884489833278&set=pb.100064351976528.-2207520000&type=3 (Дата звернення 11 травня 2025).

Планы… 1901. *Планы, прошения лиц на постройку и ремонт домов.* ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 849.

Поліщук, М. В. 2002. *Архітектурно-просторова організація єврейських містобудівних комплексів XV — поч. XX ст. у структурі історичних поселень Поділля.* Дисертація канд. арх. Національна академія образотворчого мистецтва й архітектури.

Протоколы… 1881—1896. *Протоколы заседаний городской думы и управы переписка с Подольским губернатором о разрешении гражданам г. Винницы постройки домов, лавок. Проектных паспортов.* ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 94.

Прошения… 1899—1911. *Прошения граждан г. Винницы о постройке домов, проекты и планы домов и усадеб.* ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 712.

Прошения… 1901—1914. *Прошения лиц о разрешении им постройки новых домов и проведении капитальных ремонтов.* ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 830.

Ричков, П. П. 2011. Архітектурний комплекс Товариства Ісуса у Вінниці. Висоцька, К. І. (ред.). *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть». Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р.* Вінниця: Розвиток, с. 7-23.

Соколов, В. 2018. *Звіт про інженерно-геологічні дослідження території Свято-Преображенського кафедрального собору.* Архів Департаменту архітектури та містобудування Вінницької міської ради.

Трегубова, Т. 2011. Архітектура. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія українського мистецтва*. 3: Мистецтво другої половини XVI — XVIII століття. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, с. 18-70.

Царенко, С. О. 2016. Місто Вінниця: містобудування та архітектура. В: Зінько, Ю. А. (ред.). *Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця*. Вінниця: Нілан-ЛТД, с. 29-58.

Чудновський, В. 2018. *У центрі Вінниці знайшли підземні ходи. Їм близько 400 років* (online). Вінниця: 20 хвилин. Режим доступу: https://vn.20minut.ua/Podii/u-tsentri-vinnitsi-znayshli-pidzemni-hodiyim-blizko-400-rokiv-10679222.html (Дата звернення 14 червня 2025).

Шафранівська, К. 2006. *Підземна Вінниця: трьохстолітня історія під асфальтом* (online). Вінниця: 20 хвилин. Режим доступу: https://vn.20minut.ua/Podii/pidzemna-vinnitsya-trohstolitnya-istoriya-pid-asfaltom-49270.html (Дата звернення 14 червня 2025).

Baranowska, L. 2018. *W Winnicy odkryto kolejne podziemne korytarze z czasów I RP* (online). Słowo Polskie. Режим доступу: https://slowopolskie.online/w-winnicy-odkryto-kolejne-podziemne-korytarze-z-czasow-i-rp/ (Дата звернення 14 червня 2025).

REFERENCES

Byrulia, O. 1930. *Arkhitekturna istoriia Vinnytsi*. Vinnytsia: Derzhavna drukarnia imeni Lenina.

Budai, B. 2020. *«Pidzemne misto» pid Sobornoiu ta Yerusalymkoiu. Fotoreportazh arkheolohichnykh znakhidok u tsentri Vinnytsi* (online). Vinnytsia: Vinnytsia.info. Rezhym dostupu: https://vinnitsa.info/article/pidzemne-misto-pid-sobornoyu-ta-yerusalymkoyu-fotoreportazh-arkheolohichnykh-znakhidok-v-tsentri-vinnytsi (Data zvernennia 14 chervnia 2025).

Verlan, O. 2019. *U Vinnytsi znaideni dokazy isnuvannia pidzemnoi «mahistrali» na Yerusalymtsi, ale vazhlyva dilianka tyzhden yak znyshchena (foto, video)* (online). Vinnytsia: VinTime — informatsiino-novynnyi resurs. Rezhym dostupu: https://vintime.info/posts/u-vinnytsi-znaideni-dokazy-isnuvannia-pidzemnoi-mahistrali-na-yerusalymtsi-ale-vazhlyva-dilianka-tyzhden-iak-znyshchena-foto-video (Data zvernennia 14 chervnia 2025).

Verlan, O. 2020. *U tsentri Vinnytsi znaishly cherhovu dilianku pidzemnoho mista (foto, video)* (online). Vinnytsia: VinTime — informatsiino-novynnyi resurs. Rezhym dostupu: https://vintime.info/posts/v-tsentri-vinnytsi-znaishly-cherhovu-dilianku-pidzemnoho-mista-foto-video (Data zvernennia 14 chervnia 2025).

Vynohrodska, L. I. 2007. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia u m. Vinnytsia u 2006 rotsi.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007.

Vynohrodska, L. I., Herasymchuk, M. V., Kalashnyk, Ye. S. 2013. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia u m. Vinnytsia Vinnytskoi oblasti u 2013 rotsi.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2013.

Vynohrodska, L. I., Kalashnyk, Ye. S. 2014. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia u m. Vinnytsia Vinnytskoi oblasti u 2014 rotsi.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2014.

Vynohrodska, L. I., Kalashnyk, Ye. S. 2015. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia u m. Vinnytsia Vinnytskoi oblasti u 2015 rotsi.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2015.

Vysotska, K. I. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Iezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit». Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r.* Vinnytsia: Rozvytok.

Halchenko, I. I. 2015. *Inzhenerno-heolohichni vyshukuvannia dlia pam'iatky arkhitektury natsionalnoho znachennia «Bashta ta mur» po vul. P. Osypenko, 1 v m. Vinnytsia.* I: Inzhenerno-heolohichni vyshukuvannia. Arkhiv Departamentu arkhitektury ta mistobuduvannia Vinnytskoi miskoi rady.

Hrabovska, O. V. 2018. *Tsehla ruchnoho formuvannia yak pam'iatka istorii y kultury (na prykladi m. Vinnytsi XVI — seredyny XX st.).* Dysertatsiia kand. ist. nauk. TsP NAN Ukrainy y UTOPIK.

Hrabovska, O. V. 2021. *Vysnovok za rezultatamy naukovoho arkheolohichnoho doslidzhennia.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2021.

Hunko, M. M. (red.). 2007. *Vinnytsia. Istorychnyi narys.* Vinnytsia: Knyha-Veha.

Dashkevych, Ya. R., Kyriienko, L. L. (red.). 1995. *Vinnytskyi kaputsynskyi monastyr.* Vinnytsia.

Denysova, L. 2011. Arkhitekturno-kompozytsiinyi vplyv pam'iatok kompleksu «Mury» na mistobudivne seredovyshche tsentralnoi chastyny m. Vinnytsi. In: Vysotska, K. I. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Iezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit». Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r.* Vinnytsia: Rozvytok, s. 453-466.

Zaikovatyi, I. 2018. *Arkhitektor Liudmila Denisova rasskazala o tainakh podzemnykh khodov Vinnitsy* (online). REAL-Vin. Rezhym dostupu: https://real-vin.com/arhitektor-ljudmila-denisova-rasskazala-o-tajnah-podzemnyh-hodov-vinnicy (Data zvernennia 14 chervnia 2025).

Zinko, Yu. A. (red.). *Pam'iatky istorii ta kultury Vinnytskoi oblasti.* Vinnytsia. Vinnytsia: Nilan-LTD.

Inventar… 1826. *Inventar, okhvatyvaiushchii opisanie zdanii, dvizhimogo imushchestva i oborudovaniia, iavliaiushchegosia sobstvennostiu Podolskoi gimnazii, sostavlen 10 oktiabria 1826 goda u Vinnitse.* Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (dali — DAViO), f. 844, op. 1, spr. 78.

Karoieva, T. R., Lysa, L. S., Filin, O. O. 1998. *Sribna myt (poshtovi lystivky ta fotokartky z muzeinoi kolektsii).* Vinnytsia: Vinobldrukarnia.

Karoieva, T. R. 2018. *«Istoriia maie pravo spodivatysia vid mista Vinnytsi blyskuchoho maibuttia…».* Vinnytsia: Nilan-LTD.

Klymenko, I., Smolnikova, S. 2006. *Otsinka pam'iatok istorii, arkhitektury ta mistobuduvannia.* Kyiv: ArtEk.

Kolesnyk, V. V. 2011. Polska y rosiiska himnazii v Murakh u pershii polovyni XIX st. Vysotska, K. I. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Iezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit». Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r.* Vinnytsia: Rozvytok, s. 137-234.

Korzh, A. A., Korolenko, Ya. L., Karmazina, L. V., Ocheretnyi, S. V. 2022. *Zvit pro provedennia naukovo-riativnykh arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii mista Vinnytsia u 2022 rotsi.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2022.

Korzh, A., Korolenko, Ya., Karmazina, L., Ocheretnyi, S. 2023. Doslidzhennia v tsentralnii chastyni Vinnytsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, s. 11-13.

Lytvynchuk, I. 2021. Istoryko-mistobudivni doslidzhennia oboronnykh kompleksiv m. Vinnytsi Rusko-Lytovskoi doby (XIV—XVI st.). *Fortyfikatsii*, 14, s. 46-61 https://doi.org/10.23939/fortifications2020.14.074

Morhunov, S. A., Podolynnyi, A. M. 2016. Vinnytsia — suchasnyi administratyvnyi, ekonomichnyi, osvitnii i kulturnyi tsentr Vinnytskoi oblasti. In: Zinko, Yu. A. (red.). *Pam'iatky istorii ta kultury Vinnytskoi oblasti.* Vinnytsia. Vinnytsia: Nilan-LTD, s. 5-11.

Omikron. 2010. *Vinnytski Mury — yak dzherelo osvity v krai.* Vinnytsia: Rozvytok.

Osaulchuk, O., Lazurenko, O., Shnitsar, M. 2019. *Zvit pro pam'iatkookhoronni roboty (arkheolohichnyi nahliad) na vul. Monastyrska, 24 u m. Vinnytsia u 2019 rotsi.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2019.

Plan… 1845. *Plan Vinnytsi ta yii okolyts 1845 r.* (online). Vinnytsia: Muzei Vinnytsi. Rezhym dostupu: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=589884489833278&set=pb.100064351976528.-2207520000&type=3 (Data zvernennia 11 travnia 2025).

Plany… 1901. *Plany, prosheniia lits na postroiku i remont domov.* DAViO, f. 230, op. 1, spr. 849.

Polishchuk, M. V. 2002. *Arkhitekturno-prostorova orhanizatsiia yevreiskykh mistobudivnykh kompleksiv XV — poch. XX st. u strukturi istorychnykh poselen Podillia.* Dysertatsiia kand. arch. Natsionalna akademiia obrazotvorchoho mystetstva y arkhitektury.

Protokoly… 1881—1896. *Protokoly zasedanii gorodskoi dumy i upravy perepiska s Podolskim gubernatorom o razresheniі grazhdanam g. Vinnitsy postroiki domov, lavok. Proektnykh pasportov.* DAViO, f. 230, op. 1, spr. 94.

Proshenyia… 1899—1911. *Proshenyia hrazhdan h. Vynnytsы o postroike domov, proektы y planы domov y usadeb.* DAViO, f. 230, op. 1, spr. 712.

Prosheniia… 1901—1914. *Prosheniia lits o razreshenii im postroiki novykh domov i provedenii kapitalnykh remontov.* DAViO, f. 230, op. 1, spr. 830.

Rychkov, P. P. 2011. Arkhitekturnyi kompleks Tovarystva Isusa u Vinnytsi. Vysotska, K. I. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Iezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit». Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r.* Vinnytsia: Rozvytok, s. 7-23.

Sokolov, V. 2018. *Zvit pro inzhenerno-heolohichni doslidzhennia terytorii Sviato-Preobrazhenskoho kafedralnoho soboru.* Arkhiv Departamentu arkhitektury ta mistobuduvannia Vinnytskoi miskoi rady.

Trehubova, T. 2011. Arkhitektura. In: Skrypnyk, H. (red.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva*. 3: Mystetstvo druhoi polovyny XVI — XVIII stolittia. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, s. 18-70.

Tsarenko, S. O. 2016. Misto Vinnytsia: mistobuduvannia ta arkhitektura. In: Zinko, Yu. A. (red.). *Pam'iatky istorii ta kultury Vinnytskoi oblasti.* Vinnytsia. Vinnytsia: Nilan-LTD, s. 29-58.

Chudnovskyi, V. 2018. *U tsentri Vinnytsi znaishly pidzemni khody. Yim blyzko 400 rokiv* (online). Vinnytsia: 20 khvylyn. Rezhym dostupu: https://vn.20minut.ua/Podii/u-tsentri-vinnitsi-znayshli-pidzemni-hodi-yim-blizko-400-rokiv-10679222.html (Data zvernennia 14 chervnia 2025).

Shafranivska, K. 2006. *Pidzemna Vinnytsia: trokhsotlitnia istoriia pid asfaltom* (online). Vinnytsia: 20 khvylyn. Rezhym dostupu: https://vn.20minut.ua/Podii/pidzemna-vinnitsya-trohstolitnya-istoriya-pid-asfaltom-49270.html (Data zvernennia 14 chervnia 2025).

Baranowska, L. 2018. *W Winnicy odkryto kolejne podziemne korytarze z czasów I RP* (online). Słowo Polskie. Rezhym dostupu: https://slowopolskie.online/w-winnicy-odkryto-kolejne-podziemne-korytarze-z-czasow-i-rp/ (Data zvernennia 14 chervnia 2025).

Y. Korolenko

UNDERGROUND STRUCTURES OF VINNYTSIA AS AN ELEMENT OF THE HISTORICAL URBAN ENVIRONMENT

The author examines the underground structures of Vinnytsia as an important element of the historical urban landscape which has been forming over several centuries. Based on archival materials, topographic maps, archaeological research results, and observations of changes in urban development, the attempt to systematize the available information about the underground objects of the city has been made. The author identifies three main groups of underground structures that reflect the different stages and socio-cultural processes in the life of the city: 1) monastic underground structures of the 17th—18th centuries, 2) underground structures of traditional Jewish architecture of the 18th—19th centuries, and 3) basement and other utility structures of residential buildings from the late 19th to the early 20th century.

The first group is characterized by a variety of structural features and functional purposes. The main structural elements are cylindrical vaults, constructed from brick that conform to the building standards of the 18th century and stone. The functional purpose of these structures varies from utility rooms such as cellars, warehouses, and drainage systems to cult and communication structures.

The second group is characterized by galleries carved in loam and designed with cylindrical vaults, subsequently reinforced with brick, which meets the size and production technology standards of the late 19th — early 20th century. The depth of such structures ranges from 2.0 to 4.0 m from the modern surface to the top of the vault and is generally associated with an above-ground adobe structure. Functionally, these structures could serve both utility and communication purposes.

For the third group, the main structural elements are cylindrical and cross-vaults, most often constructed from bricks measuring 27 × 13.5 × 6.5 cm. They usually include semi-circular archways, blind arches, and arched niches, which were typical architectural elements of the time. These structures were used for various utility purposes: cellars and basements served for food and other goods storage, latrines provided sanitary conditions, and ice houses maintained a cool temperature of store.

The underground structures of Vinnytsia, survived to the present day, are a unique source of information about architectural and engineering solutions applied in different historical periods. In particular, the underground passages and rooms of the Jesuit, Dominican, and Capuchin monasteries are of special value, as they testify to the high level of building culture in the 17th—18th centuries.

Keywords: Vinnytsia, underground structures, architectural and archaeological research, Monastic cellars, Jewish architecture, basement.

Одержано 15.06.2025

КОРОЛЕНКО Яна, магістр археології, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Вінниця, Україна.
Yana KOROLENKO, MA, Vinnytsia Regional Museum of Local Lore, Vinnytsia, Ukraine.
ORCID: 0009-0009-7357-1799,
e-mail: yana.magura.korolenko@gmail.com.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 904.25(477.81)"653" DOI: 10.37445/adiu.2025.03.05

Я. Володарець-Урбанович, О. Дерев'янко

ПРО ТРАПЕЦІЄПОДІБНУ ПІДВІСКУ ІЗ ПОСЕЛЕННЯ ПРАЗЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХРІННИКИ 8

У статті йдеться про знахідку трапецієподібної підвіски із житла празької культури із поселення Хрінники 8, уроч. За Лісом. Розглядається коло аналогій даної прикраси. Зокрема, вироби із такою системою орнаментації набули широкого поширення у старожитностях кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей. Однак, відомі певні варіації прикрас із такими орнаментаційними мотивами й в часи раннього середньовіччя.

***Ключові слова**: празька культура, раннє середньовіччя, трапецієподібна підвіска, циркульний орнамент.*

Вступ. Пам'ятка Хрінники 8, уроч. За Лісом відкрита Д. Козаком у 2005 р. під час проведення обстежень берегів Хрінницького водосховища. Поселення розташоване між сс. Товпижин і Хрінники (нині Дубенський р-н, Рівненської обл.), на околицях Грабівецького лісового масиву, на правому березі р. Стир. Пам'ятка займає пагорб, який з півночі омивається водоймищем, з півдня переходить у поле, що межує з дорогою від с. Товпижин до с. Хрінники. Із заходу і сходу пагорб оточений ярами, утвореними колись існуючими джерелами.

В одній із розвідувальних траншей виявлено житло квадратних обрисів у плані, орієнтоване кутами за сторонами світу. Стіни вертикальні, рівні, долівка глиняна, дуже міцно утрамбована. В центральній частині залишилася патина зеленуватого кольору. Розміри житла становили 3,4 × 3,6 м, висота земляних стін 0,6 м від рівня долівки (рис. 1).

У південному та південно-східному кутах збереглися стовпові ямки: діаметр 0,19—0,22 м, глибина 0,1—0,12 м від рівня долівки. Ще одна яма, розміщена посередині південно-східної стіни, в 0,5 м від неї. Вона має круглу у плані форму, діаметром 0,45 м, вертикальні стіни та плоске дно. Глибина ями 0,2 м від рівня долівки.

У північному куті розміщалася глинобитна піч. Вона мала підковоподібну форму, розмірами 0,8 × 1,2 м і побудована на рівні долівки. Стіни глиняні, товщиною 0,26—0,3 м. Збереглась піч на висоту 0,25 м від рівня долівки. Черінь глиняний, підковоподібної форми, розмірами 0,6 × 0,6 м і товщиною 5—7 см. Черінь розміщено у невеликому заглибленні, яке було залито вогнетривкою глиною і добре випалено. Ширина устя печі 0,63 м.

Заповнення котловану житла складав сірий гумус із значними вкрапленнями шматочків печини, вугілля та уламків кераміки. У житлі виявлено велику кількість фрагментів від ліпних горщиків, кістки тварин, фрагмент залізного ножа та глиняні хлібці (рис. 2, 3).

На особливу увагу заслуговує трапецієподібна підвіска виявлена на рівні долівки (рис. 3: 9). Має довжину 5,5 см, ширину основи — 4 см, ширину верхньої частини — 1 см. У верхній частині розміщений отвір для підвішування. На краях ширшої (нижньої) частини було зроблено іще три отвори, в які, очевидно, продівалися дротяні кільця для підвішування інших підвісок. Центральний із них був явно пророблений вже після нанесення орнаменту, оскільки він переріза центральну нижню орнаментаційну композицію. Поверхня підвіски прикрашена сімома відтиснутими кругами із крапкою по центру, що були розміщені в чотири ряди, виготовлені методом зворотного карбування. Два верхніх розташовані один над одним; в третьому ряду є два кружальця, в четвертому — три.

Д. Козак (2008) датував дане житло за керамічним комплексом в межах першої половини

© Я. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, О. ДЕРЕВ'ЯНКО
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

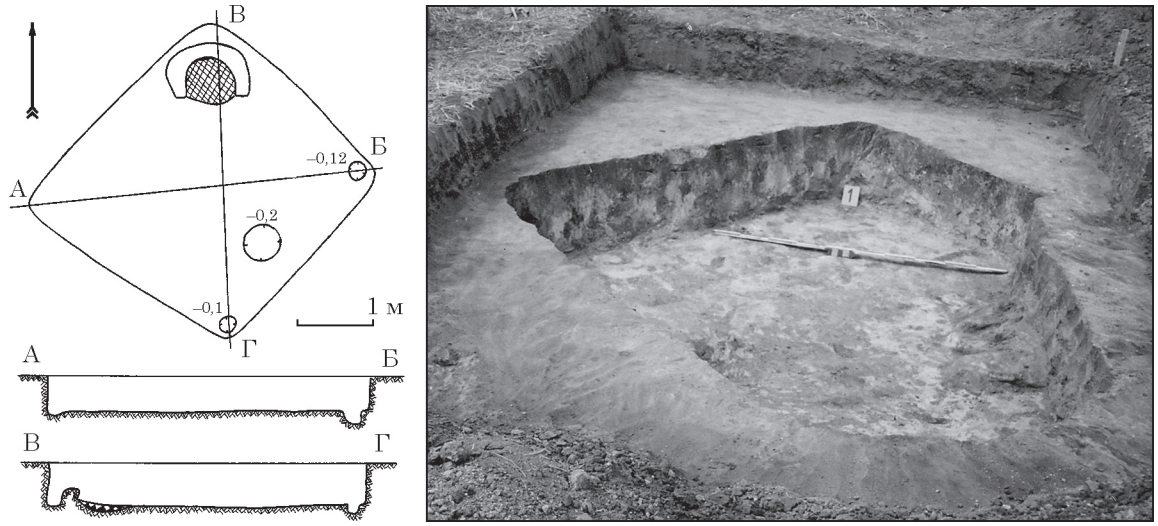

Рис. 1. Хрінники 8, уроч. За Лісом, житло 1: план і фото
Fig. 1. Khrinnyky 8, Za Lisom tract, dwelling 1: plan and photograph

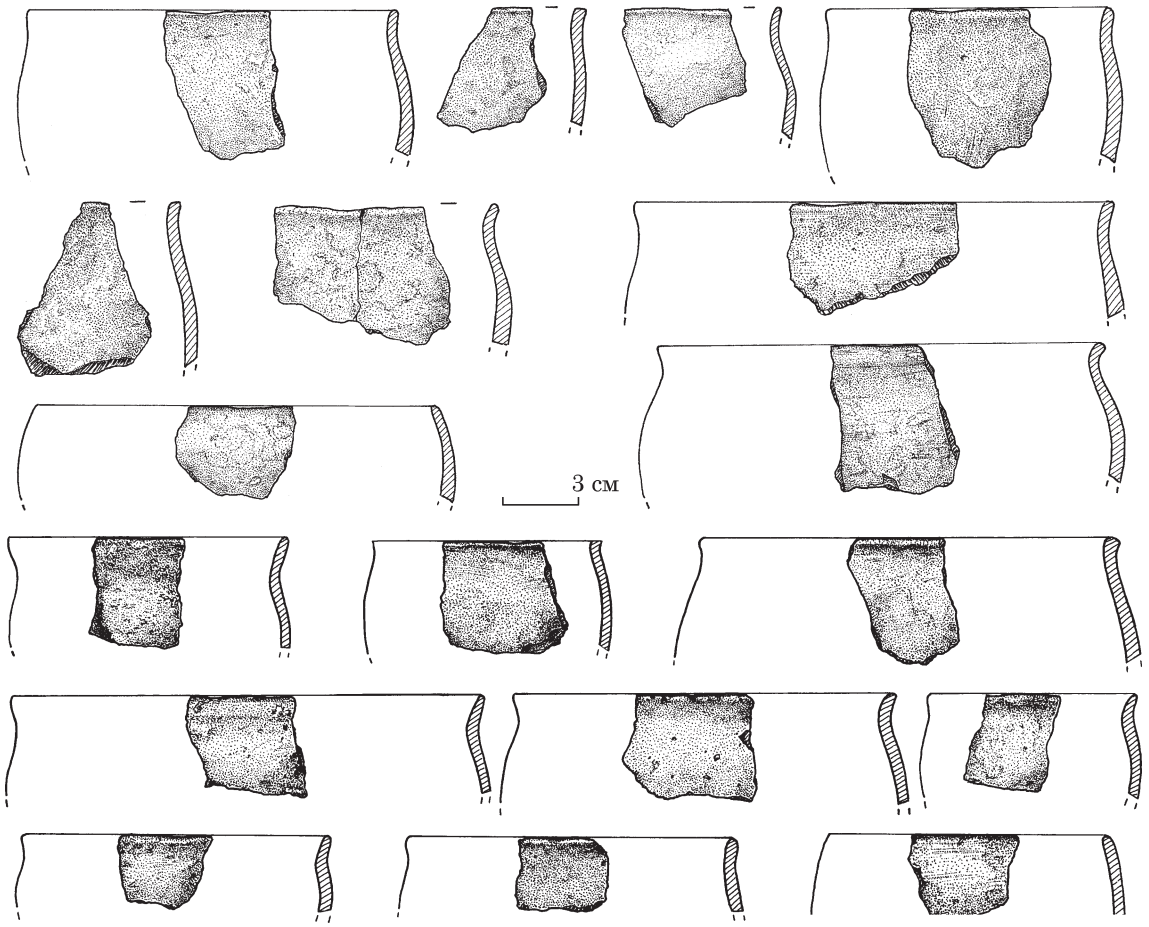

Рис. 2. Хрінники 8, уроч. За Лісом: кераміка з житла 1
Fig. 2. Khrinnyky 8, Za Lisom tract: pottery from dwelling 1

VI ст. Знахідки передані до Рівненського обласного краєзнавчого музею, а підвіска виставлена в експозиції закладу.

Типологічне та хронологічне визначення. Головна проблема полягає в тому, що трапеціеподібні підвіски досить поширені серед старожитностей I тис. н. е. Водночас, бракує типологічних розробок (і як наслідок, каталогів) цих виробів. Фактично ці знахідки розглядалися лише у чотирьох роботах. Три з них присвячені прикрасам кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей: монографії Г. Корзухіної, де вони представлені у загальних рисах (Корзухина 1978, с. 44—45), дисер-

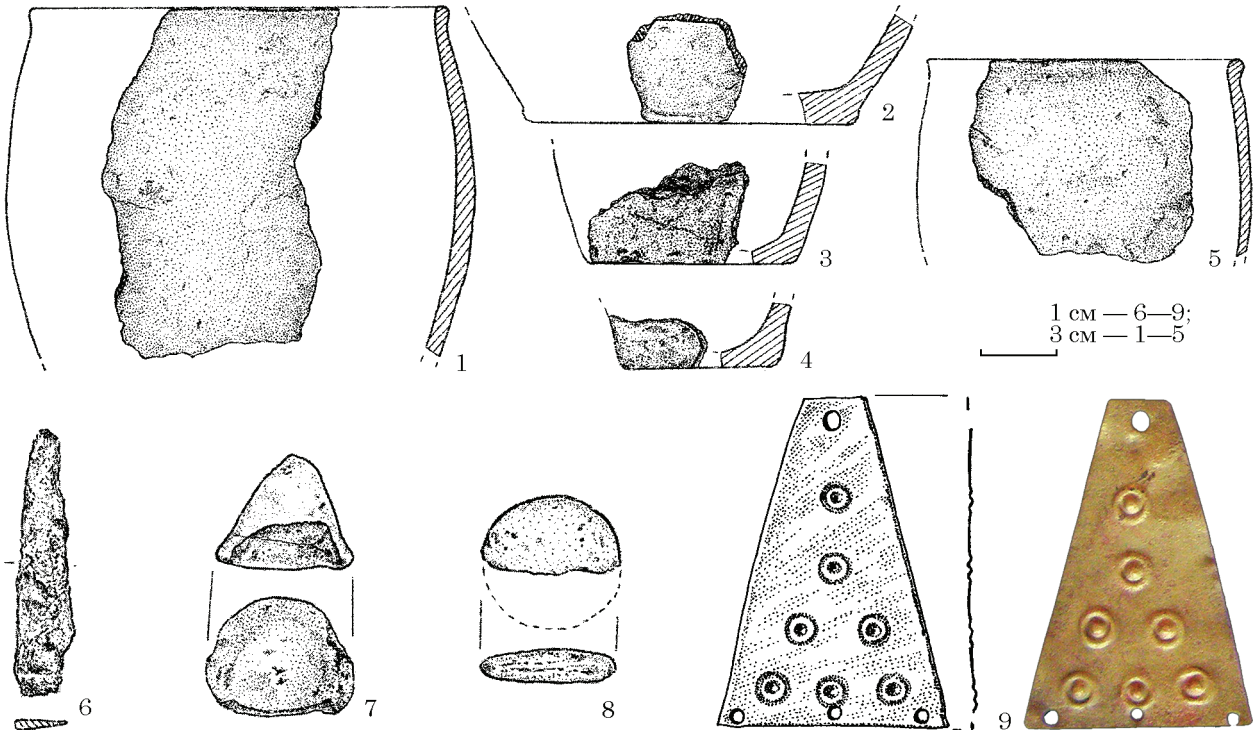

Рис. 3. Хрінники 8, уроч. За Лісом: кераміка та знахідки із житла 1
Fig. 3. Khrinnyky 8, Za Lisom tract: pottery and finds from dwelling 1

тації Є. Гороховського (Гороховский 1988) та у роботі А. Обломського й Р. Терпиловського (Обломский, Терпиловский 2007, с. 119). У праці І. Гавритухіна (Гавритухин 1997) розглянуто вироби зі стрічкою із пресованими крапками вздовж нижнього краю, що побутували в епоху раннього середньовіччя.

Оскільки детальна типологія підвісок не розроблена, це ускладнює як пошук аналогій, так і визначення хронології побутування даних знахідок. Загалом, їхній аналіз видається досить перспективним. Звісно, існують варіації таких прикрас, що за формою та орнаментацією мають досить широкі територіальні та хронологічні межі поширення. Однак, деякі несуть у собі певні хронологічні та регіональні особливості.

Д. Козак зараховував знахідку із Хрінників 8 до старожитностей раннього середньовіччя. Але наразі немає аналогічних прикрас цього часу із подібним орнаментом (дослідники називають його по-різному: циркульним, крапковим, очковим чи пружковим) [1]. Хоча він поширений на інших категоріях прикрас: фібулах, переважно пальчастих, зрідка на широкоплатівчастих та антропозооморфних, іноді він трапляється на лунницях.

Водночас, у старожитностях кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей орнамент з концентричних кіл набув значно більшого поширення. У першу чергу йдеться про так звані пластинчаті вироби — різноманітні за формою та функціональним призначенням предмети, оздоблені технікою карбування чи гравіювання. На користь незаперечного зв'язку пластинчатих виробів з емалевими свідчать знахідки предметів, виконаних у цих різних техніках у межах одного скарбу (напр., Мощинський, Межигірський та Брянський) чи навіть одного виробу (напр., ланцюг з Варшавського музею, «пояси» з Красного Бору, гривни Брянського скарбу тощо).

Г. Корзухіна поділяла пластинчасті вироби за їх функціональним призначенням на такі типи: I — «вінця»; II — обручі з лопатями (за Л. Поболем — «пояси»); III — трапецієподібні підвіски; IV — різні пластинчаті прикраси (фібули, накладки, круглі бляхи). Аналізуючи кожну з цих груп, дослідниця відзначає, що основні орнаментальні мотиви (циркульний орнамент (за Г. Корзухіною «профільовані очі»), півкулі, валики, дужки, підковки) характерні для виробів кожної із груп (Корзухина 1978, с. 42—45). Серед вінців [2], оздоблених циркульним орнаментом слід згадати вироби із с. Жукин (Гороховський, Михайлова 2008, с. 622) та Сандраусішке, а також з Межигірського, Мощинського, Троїцького та Брянського скарбів (Родинкова 2018), Гриневічі Вельки та Почепу (Воронятов 2014, рис. 7: 4, 5).

1. Перелік трапецієподібних підвісок у слов'ян раннього середньовіччя див.: Корзухина 1996; Гавритухин 1997; Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016; Ганощенко, Володарець-Урбанович 2019; Володарець-Урбанович 2023b; Білинська, Володарець-Урбанович, Бугай 2024.

2. У науковій літературі вживаються різні терміни для позначення цієї категорії прикрас — «вінчики» (Корзухина 1978, с. 42—43), «пластинчасті гривні» (Левада 2010, с. 562—568) та «діадеми» (Родинкова 2018).

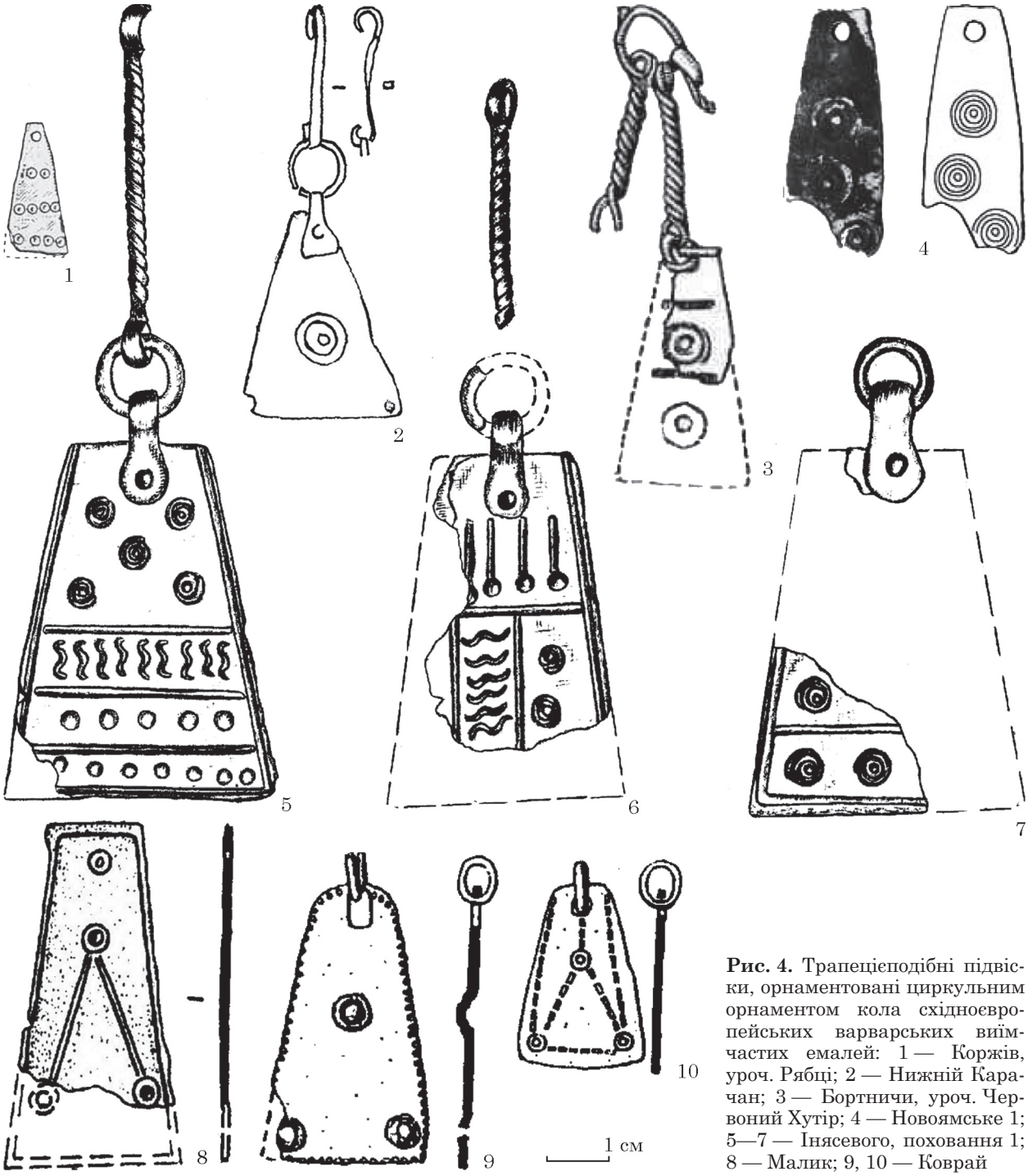

Рис. 4. Трапеціеподібні підвіски, орнаментовані циркульним орнаментом кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей: 1 — Коржів, уроч. Рябці; 2 — Нижній Карачан; 3 — Бортничи, уроч. Червоний Хутір; 4 — Новоямське 1; 5—7 — Інясевого, поховання 1; 8 — Малик; 9, 10 — Коврай

Fig. 4. Trapezoidal pendant decorated with circular ornaments of East European champlevé enamels style: 1 — Korzhiv, tract Riabtsi; 2 — Nyzhnii Karachan; 3 — Bortnychy, Chervonyi Khutir tract; 4 — Novoiamske 1; 5—7 — Iniasevoho, grave 1; 8 — Malyk; 9, 10 — Kovrai

«Пояси», представлені передусім Краснобірським скарбом, і на кожному з п'яти виробів присутній у тій чи іншій мірі циркульний орнамент (Поболь 2016, рис. 3; 4; 8—18). Таким же чином декоровані і трикутні пластинчаті фібули з Жукина (Корзухина 1978, с. 71; Гороховський, Михайлова 2008, с. 621, 622) та з Бобриці (Гороховський, Михайлова 2008, с. 627).

Циркульний орнамент присутній і на безеналевій лунниці з вузькими кінцями, знайденій у Київській губернії (Отчёт… 1904, с. 129—130, рис. 224; Гороховский 1988 табл. 57: 5). Аналогічні за формою лунниці були виявлені на пам'ятках з пізньозарубинецьким чи київським горизонтом — наприклад Тайманово, Глеваха та Картамишево 2 (Обломский, Терпиловский 2007, с. 139). Також п'ять таких лунниць входили до складу Брянського скарбу (Обломский 2018а, с. 128). Крім того, вони використовувалися як підвіски на Віленському ланцюгу (Кор-

зухина 1978, табл. 30: 1). У публікації лунниця з Київської губернії згадується разом з фрагментом «пряжки» (ймовірно, підковоподібної фібули), де циркульний орнамент виконаний емаллю (кінцевий диск прикрашений круглим емалевим полем червоного кольору, у центр якого розміщено менше коло зеленого кольору).

Також циркульним орнаментом оздоблені пронизка з Абидні (Дубицька 2016, с. 325, рис. 7: 1; Ильютик 2016, с. 217—2018, рис. 18: 1, фото 5: 10) та обойма (можливо, теж пронизка) з пізньозарубинецького поселення Терновка 2 (Обломский, Терпиловский 2007, с. 132).

Такий орнамент також зустрічається на широких браслетах з гребнями — Брянський скарб та Мігоніс (Хомякова 2018).

Цікаво, що А. Обломський та Р. Терпиловський особливо наголошують на тому, що відмінність зарубинецьких та ранньосередньовічних трапеціїподібних підвіско від аналогічних прикрас кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей полягає в орнаментації: «коло із вписаними до нього меншими за діаметром колами без вираженої опуклої частини посередині» [3] (Обломский 1990, с. 21; Обломский, Терпиловский 2007, с. 119). Хоча в «емалевих» старожитностях такі прикраси часто мають досить багате та різноманітне оздоблення, що поєднується у різних комбінаціях.

Найпоширенішою категорією серед пластинчатих прикрас кола виїмчастих емалей є трапеціїподібні підвіски. Є. Гороховський відзначає, що вони добре відомі в зарубинецьких та пізньозарубинецьких комплексах. Більше того, автор зазначає, що орнаментація пізньозарубинецьких підвісок часто зустрічається на пластинчатих виробах кола «емалей» (Гороховский 1988, с. 116). Г. Корзухіна звертає увагу на те, що такі підвіски дуже різноманітні як за формою та розміром, так і за оздобленням. Наприклад, пластини Вільнюського ланцюга мають висоту 14 см і за формою більш наближені до прямокутних (Корзухина 1978, с. 44). Пластини декоровані карбованими деталями — концентричними колами та валиками, що їх з'єднують, втім зустрічаються й інші техніки оздоблення, такі як пуансон чи гравіювання, а також вироби з гладкою поверхнею без орнаменту.

Аналогії Хрінницькій підвісці, на нашу думку, слід шукати за такими ознаками як розмір виробу, його форма та подібність оздоблення (карбований циркульний орнамент). Також важливою є наявність конструктивних елементів — отворів по нижньому краю.

Виходячи з цього, найближчими аналогіями до Хрінницької підвіски можна вважати знахідки із Коржів, уроч. Рябці (Савчук 1969, с. 86, рис. 1: 20; Даниленко 1976, рис. 2: 27), Нижнього Карачану (Обломский, Терпиловский 2007, рис. 112: 26; 154: 6), Бортничів, уроч. Червоний Хутір (Савчук 1969, с. 86, рис. 1: 44; Даниленко 1976, рис. 4: 21), Новоямського 1 (Обломский 2018b, с. 177, рис. 161: 2), Інясевого, поховання 1 — 3 екз. (Хреков 1997, с. 329—330, рис. 2: 5—8; Обломский, Терпиловский 2007, с. 128, рис. 115: 2, 3, 5; Акимов 2014, с. 171, рис. 3: 6—9), Малика (Хреков, Шуваев 2016, рис. 5: 2) та Ковраю — 2 екз. (Дідик 2001, с. 128, рис.1: 7, 9). За формою вони найближчі до підтрикутної Хрінницької (рис. 4). Важливим є те, що в кутках нижнього краю підвіска з Карачану має отвори. Крім того, знахідки із Інясевого досить близькі до Хрінницької і за розмірами, хоча і мають більш розвинену систему орнаментації.

Інші знахідки наближені до прямокутника (рис. 5). За способом орнаментації дуже подібними, на нашу думку, є дві підвіски з Картамишева 2, житло 20 та культурний шар (Горюнова 2004, рис. 5: 7, 20). Також елементи циркульного орнаменту присутні на прямокутних чи квадратних підвісках із Гочева 1 (Тихомиров, Терпи-

3. Переклад наш — *авт.*

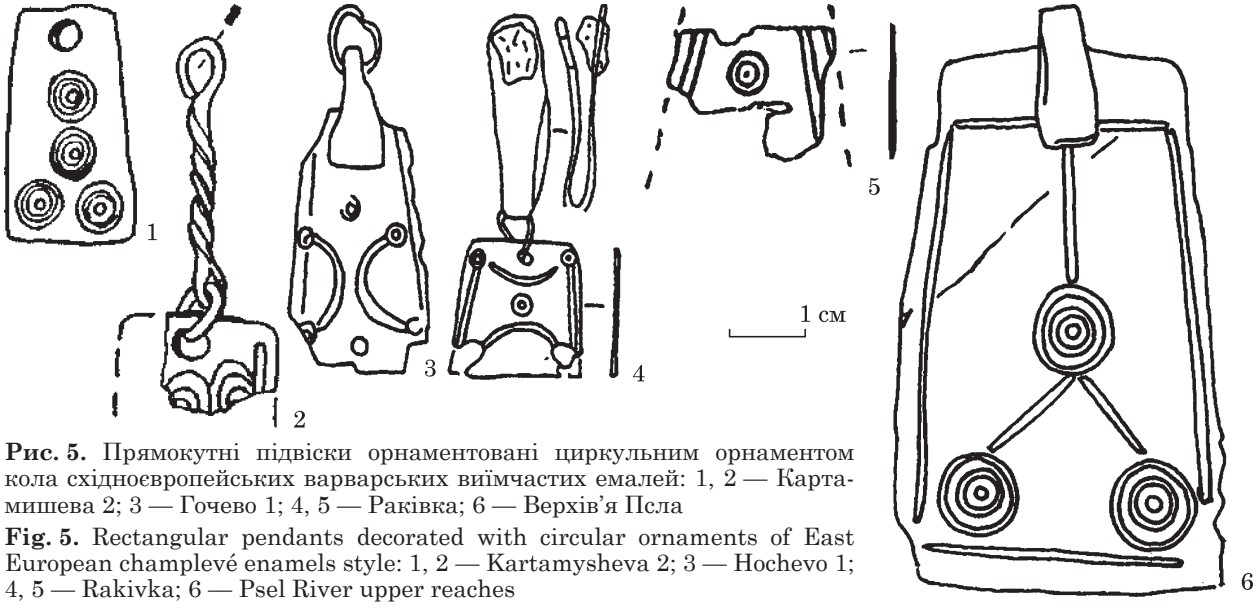

Рис. 5. Прямокутні підвіски орнаментовані циркульним орнаментом кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей: 1, 2 — Картамишева 2; 3 — Гочево 1; 4, 5 — Раківка; 6 — Верхів'я Псла

Fig. 5. Rectangular pendants decorated with circular ornaments of East European champlevé enamels style: 1, 2 — Kartamysheva 2; 3 — Hochevo 1; 4, 5 — Rakivka; 6 — Psel River upper reaches

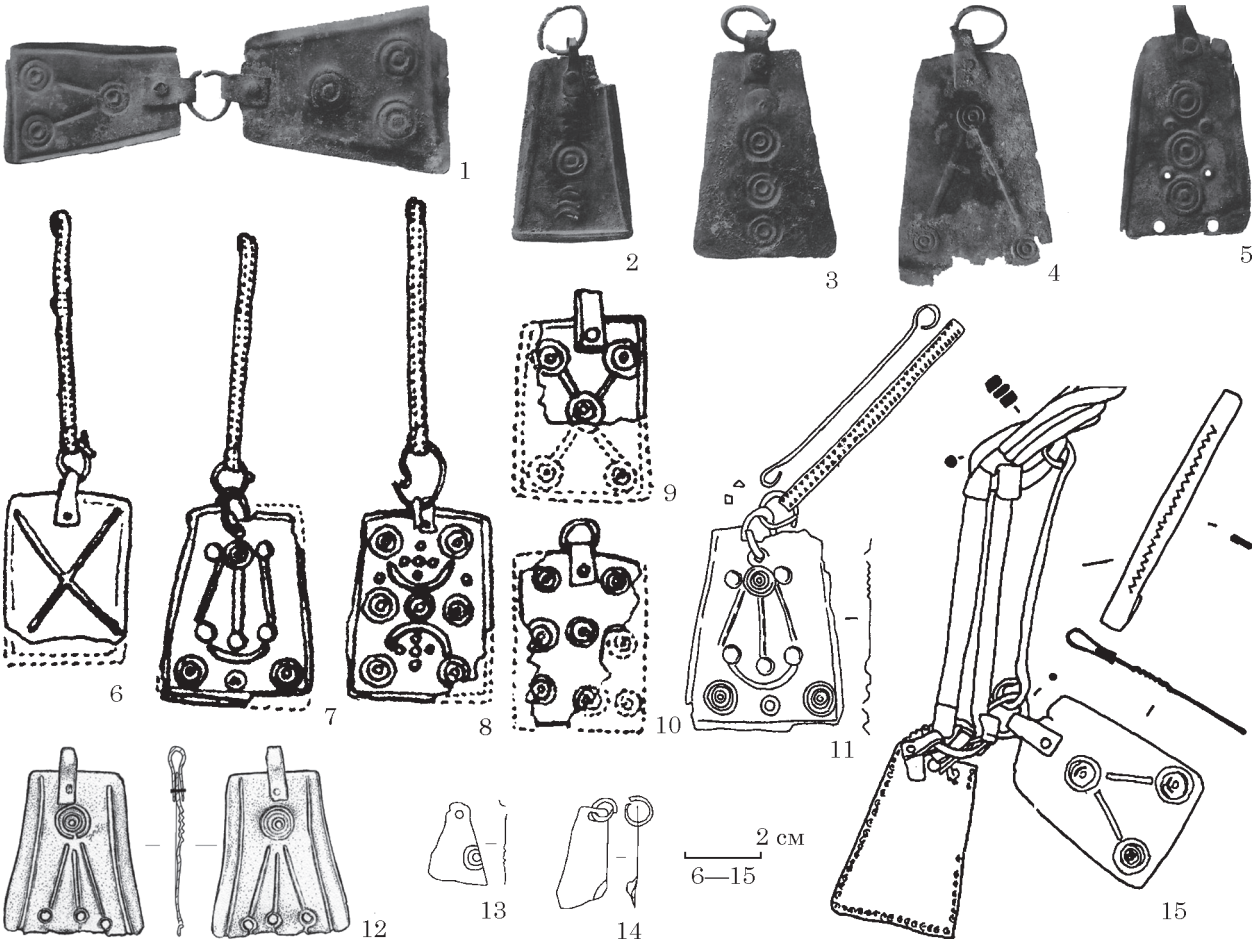

Рис. 6. Трапеціеподібні підвіски із скарбів кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей: 1—5 — Мощино; 6—10 — Межигір'я; 11 — Київ, колекція І. А. Хойновського; 12—15 — Брянськ (15 — підвіска до гривні)

Fig. 6. Trapezoidal pendant from hoards of East European champlevé enamels style: 1—5 — Moshchyno; 6—10 — Mezhyhir'ia; 11 — Kyiv, collection of I. A. Khoynovsky; 12—15 — Briansk (15 — pendant for the neck-ring)

ловский 1990, с. 57, рис. 4: 5; Обломский 1990, рис. 6: 4), Раківки — 2 екз. (Дідик, Любічев 1998, с. 50, рис. 1: 4, 5) та Верхів'їв Псла (Обломский, Терпиловский 2007, с. 134, рис. 154: 7).

Такі ж прикраси — пластинчаті підвіски, оздоблені циркульним орнаментом (рис. 6) — походять із Мощинського (Спицын 1903, с. 30—34; Массалитина 1991, с. 29—30; Обломский, Терпиловский 2007, с. 123), Межигірського [4] (Корзухина 1978, с. 63; Гороховський, Михайлова 2008, с. 624) та Брянського скарбів (Ахмедов, Обломский, Радюш 2015, с. 147, рис. 1: 4; Белоцерковская 2018, рис. 23: 1, 11; 94; табл. VII). Цікаво відзначити, що одна із знахідок із Мощина має отвори по нижньому краю. Також, за розмірами підвіски із Межигірського та Брянського комплексів близькі до знахідки із Хрінників.

Також як аналогії можна згадати знахідки із Козинського скарбу ранньоримського часу на Волині. Комплекс складається із однієї фібули, трьох браслетів та двох трапеціеподібних підвісок, орнаментованих циркульними колами та гравійованими лініями [5]. Цікаво, що це поки єдиний пункт із знахідками розглянутих виробів на захід від Дніпра (див. далі: рис. 8).

Загалом пластинчаті трапеціеподібні підвіски мали широке культурно-хронологічне та територіальне поширення. Загальна дата таких підвісок кола виїмчастих емалей, за Є. Гороховським — II — початок IV ст. Дослідник відзначає, що на хронологічні фази вони не діляться (Гороховский 1982; 1988, с. 358).

Уже в період раннього середньовіччя циркульний орнамент не мав масового поширення, як у пізньоримський час. Він часто зустрічається на пальчастих фібулах (див.: Гавритухин 1996). А от на лунницях траплявся в поодиноких випадках — Козіївка / Нова Одеса, Денчень (Родинкова 2003) та Микільське (Білинська, Володарець-Урбанович, Бугай 2024). Такий орнамент трапляється й на інших категоріях знахідок, однак зрідка — браслетах (Ганощенко, Володарець-Урбанович 2019, рис. 9: 13) чи деталях поясних оздоб геральдичного кола (Во-

4. Знахідка з Києва з колекції Ю. Хойновського, опублікована А. Обломським та Р. Терпиловським (2007, с. 134, рис. 154: 7), ймовірно, є частиною Межигірського скарбу.

5. Матеріали не оприлюднені. Повідомлення Т. Андрейчук.

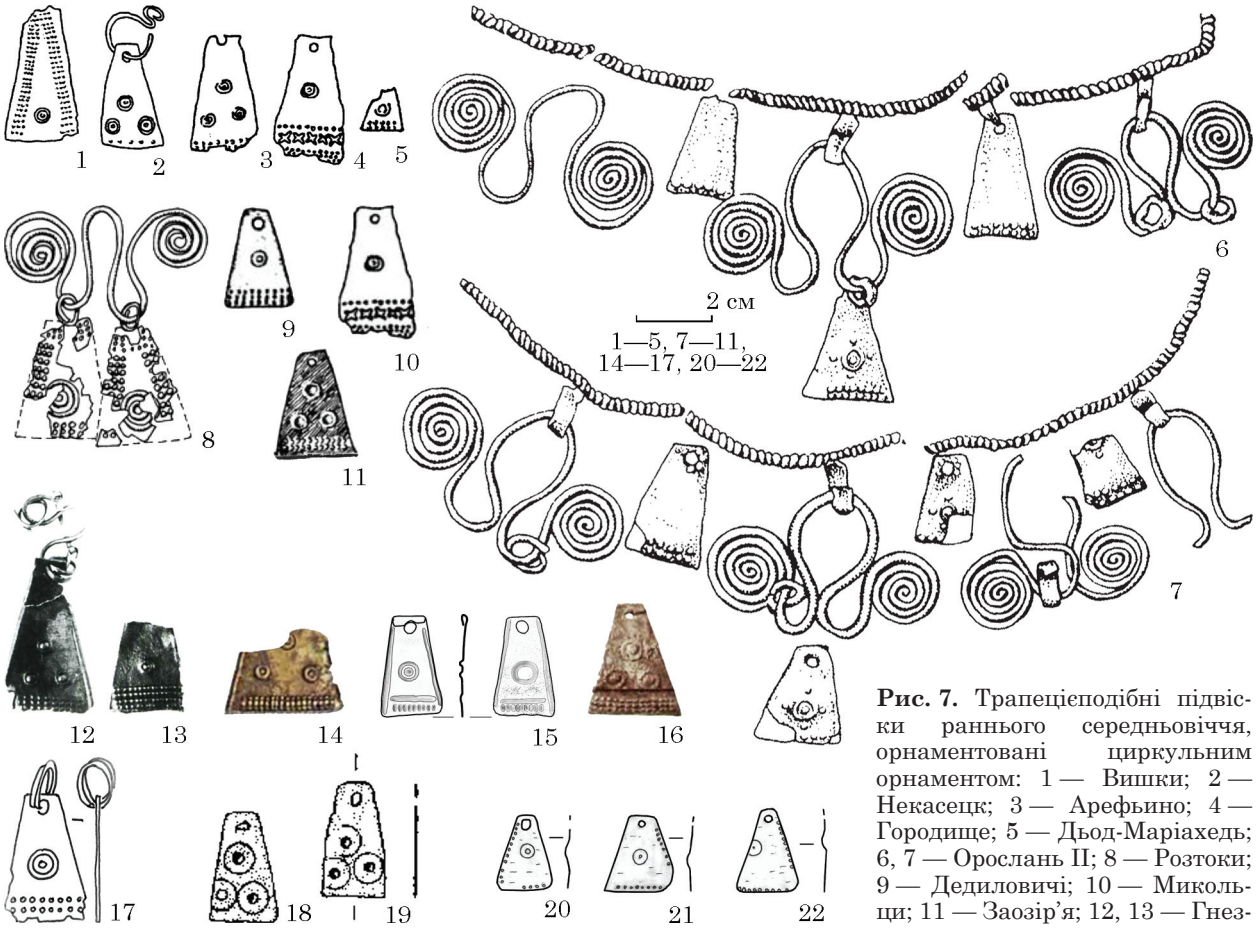

Рис. 7. Трапеціеподібні підвіски раннього середньовіччя, орнаментовані циркульним орнаментом: 1 — Вишки; 2 — Некасецк; 3 — Арефьино; 4 — Городище; 5 — Дьод-Маріахедь; 6, 7 — Ярослань II; 8 — Розтоки; 9 — Дедиловичі; 10 — Микольци; 11 — Заозір'я; 12, 13 — Гнездове; 14 — Івахники; 15 — Обухів 2; 16 — Верхній Салтів, катакомба 5/1904; 17 — Верхній Салтів, катакомба 49; 18, 19 — Штраубінг-Баювареншрассе, поховання 507; 20—22 — Коропівський скарб

Fig. 7. Early Medieval trapezoidal pendant decorated with a circular ornamentation: 1 — Vyshky; 2 — Nekasetsk; 3 — Arefyno; 4 — Horodyshche; 5 — Gyód-Máriahegy; 6, 7 — Oroslan II; 8 — Roztoky; 9 — Dedylovychi; 10 — Mykoltsy; 11 — Zaozir'ia; 12, 13 — Hnezdove; 14 — Ivakhnyky; 15 — Obukhiv 2; 16 — Verkhnii Saltiv, catacomb 5/1904; 17 — Verkhnii Saltiv, catacomb 49; 18, 19 — Shtraubynh-Baiuvarenshtrasse, grave 507; 20—22 — Koropove hoard

лодарець-Урбанович, Сидоренко 2021, рис. 10: 11). Причому на цих виробах орнамент утворено шляхом лиття у глиняній формочці.

Трапеціеподібні підвіски з циркульним орнаментом також відомі, але в незначній кількості. Крім того, ці орнаментальні мотиви не утворюють самостійної групи. Зазвичай циркульних кіл небагато і вони поєднуються з орнаментом у вигляді пресованих крапок-точок (рис. 7).

Такі вироби походять із Вишків, Некасецка, Арефьино, Городища, житло 27, Дьод-Маріахедь, поховання 45 (Гавритухин 1997, рис. 1), Ярослані II, поховання 40 (Garam 2001, Taf. 23: 2; Profantová 2013, obr. 12: 3), Розтоків, об'єкт 1717 (Профантова 2015, рис. 4: 4), Дедиловичів, Микольців (Казанский 2020, рис. 3: 16, 21), Заозір'я, курган 48 (Шмидт 2012, рис. 13: 9), Гнездового, 2 екз. (Пушкина 1996, с. 22), Івахників (Комар 2017, с. 121—123, рис. 3: 28), Обухова 2, об'єкт 7 (Петраускас, Шишкін, Абашина 2011, рис. 11: 3) та Верхнього Салтова, катакомба 5/1904 (Комар 2017, с. 123, рис. 3: 24) та 49 (Аксьонов 2024, рис. 1: 4).

Серед слов'янських старожитностей третьої чверті I тис. н. е. слід згадати три трапеціеподібні підвіски із циркульним орнаментом у центральній частині і рядом пресованих крапок-точок уздовж периметра зі Коропівського скарбу (Дідик 2017, с. 46, рис. 3: 5, 9, 10). Цей комплекс включає в себе вироби, типові для першої хронологічної групи скарбів (Дідик 2017), але також містять незначну кількість прикрас пізнішого часу, що датується VII—VIII ст. (Дідик 2009; 2012; 2013). Цей скарб, імовірно, є перехідним між першою (Мартинівською) та другою (Пастирсько-Харівською) групами дніпровських комплексів раннього середньовіччя (Володарець-Урбанович 2018, с. 142—145).

Дві маленькі трапеціеподібні підвіски, орнаментовані тільки двома циркульними колами, походять із могильника міровінського часу Штраубінг-Баювареншрассе, поховання 507 (Geisler 1998a, S. 229; 1998b, Taf. 186: 507/4, 5; Елинкова 2018, рис. 1: 13), що знаходиться на території Баварії. Це поки єдиний випадок для раннього середньовіччя.

Однак, хоча такі вироби й були поширені на значних теренах, існують певні їхні територіальні та хронологічні особливості (рис. 8). Так, для території півночі Східної Європи,

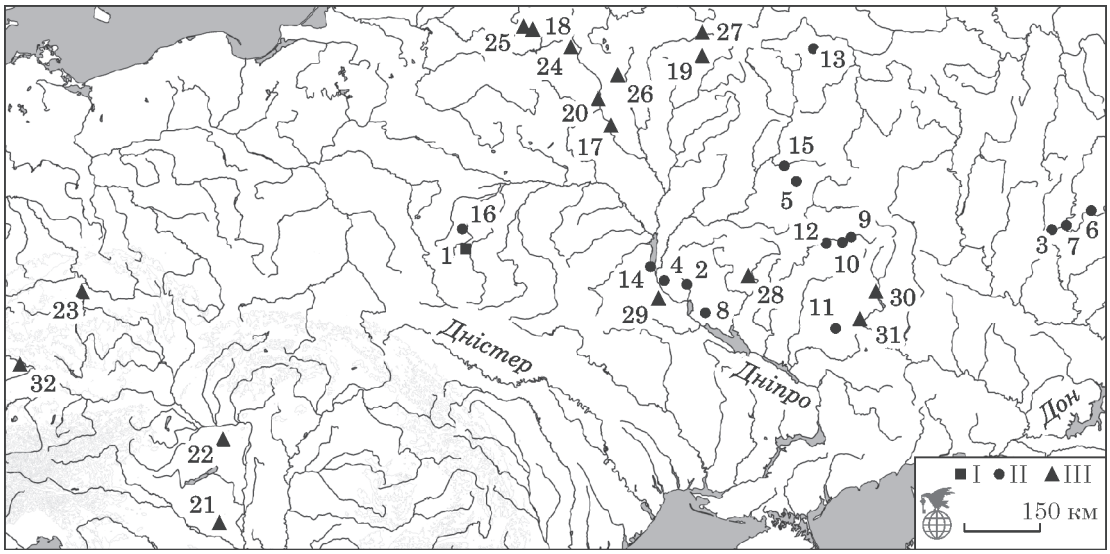

Рис. 8. Карта поширення трапеціеподібних підвісок, орнаментованих циркульним орнаментом. **Умовні позначення**: I — знахідка із Хрінників; II — вироби кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей; III — вироби раннього середньовіччя. **Пам'ятки**: 1 — Хрінники 8, уроч. За Лісом; 2 — Коржів, уроч. Рябці; 3 — Нижній Карачан; 4 — Бортничи, уроч. Червоний Хутір; 5 — Новоямское-1; 6 — Інясевого; 7 — Малик; 8 — Коврай; 9 — Картамишева 2; 10 — Гочево 1; 11 — Раківка; 12 — Верхів'я Псла; 13 — Мощино; 14 — Межигір'я; 15 — Брянськ; 16 — Козин; 17 — Вишки; 18 — Некасецк; 19 — Арефьино; 20 — Городище; 21 — Дьод-Маріахедь; 22 — Ярославль II; 23 — Розтоки; 24 — Дедиловичі; 25 — Микольци; 26 — Заозір'я; 27 — Гнездове; 28 — Івахники; 29 — Обухів 2; 30 — Верхній Салтів; 31 — Коропівський скарб; 32 — Штраубінг-Баюваренштрассе

Fig. 8. Distribution of trapezoidal pendants decorated with a circular ornamentation. **Legend**: I — find from Khrinnyky; II — items of East European champlevé enamels style; III — Early Medieval items. **Archaeological site**: 1 — Khrinnyky 8, Za Lisom tract; 2 — Korzhiv, Riabtsi tract; 3 — Nyzhnii Karachan; 4 — Bortnychy, Chervonyi Khutir tract; 5 — Novoiamskoe 1; 6 — Iniasevoho; 7 — Malyk; 8 — Kovrai; 9 — Kartamysheva 2; 10 — Hochevo 1; 11 — Rakivka; 12 — Verkhiv'ia Psla; 13 — Moshchyno; 14 — Mezhyhir'ia; 15 — Briansk; 16 — Kozyn; 17 — Vyshky; 18 — Nekasetsk; 19 — Arefyno; 20 — Horodyshche; 21 — Gyód-Máriahegy; 22 — Oroslan II; 23 — Roztoky; 24 — Dedylovychi; 25 — Mykoltsy; 26 — Zaozir'ia; 27 — Hnezdove; 28 — Ivakhnyky; 29 — Obukhiv 2; 30 — Verkhnii Saltiv; 31 — Koropove hoard; 32 — Straubing-Bajuwarenstrasse

вони фіксуються протягом усього періоду другої половини I тис. н. е. Знахідки на празьких та аварських пам'ятках концентруються у західному ареалі. На території України більшість виробів походять з пам'яток та комплексів останньої чверті I тис. н. е., і більшість дослідників вважає їх імпортами з території кривичів (Комар 2017, с. 121—123; Аксьонов 2024).

Загалом слід відзначити, що трапеціеподібні підвіски, хоч і досить поширені серед ранньосередньовічних слов'янських старожитностей, однак не є типовими для празьких пам'яток на території України. Низка таких прикрас виявлена на Волині, в басейні Західного Бугу — дві знахідки із Зимнівського городища (Ауліх 1972, табл. XII: 21, 22) та одна з поселення Зимне 4 (Гавритухин 1993, табл. IV: 2). Ще одна прикраса походить із поселення Лука-Врубливецька (Тиханова 1971, с. 10—11, рис. 3; Приходнюк 1975, с. 102; табл. XXXI: 8) в басейні Дністра.

Функціональні особливості підвіски з Хрінників. Доволі цікавим є визначення функціонального призначення трапеціеподібної підвіски з Хрінників 8. Важливою особливістю є наявність трьох отворів у нижній частині прикраси для підвішування додаткових елементів. Отже, сам виріб, ймовірно, був частиною складнішої композиції. Загалом функціональне використання трапеціеподібних підвісок є доволі варіативне.

Для Брянського скарбу кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей зафіксовано підвішування трапеціеподібних підвісок до шийної гривни (Воронятов, Хомякова 2018, рис. 67; 68; 94). Таке використання не характерне для старожитностей третьої чверті, де трапеціеподібні підвіски та шийні гривні трапляються досить часто.

Для знахідок раннього середньовіччя відоме їхнє використання як деталей намиста, що з'єднувало дві фібули — східні повіти Полтавської губернії (Корзухина 1996, табл. 78: 3), могильник Лучисте (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 146); як шумлячі підвіски чи накісники — могильник Лучисте, склеп 10, шар 5, поховання 17 та Козіївсько-Новоодеський скарб (Щеглова 1999, рис. 8; Хайрединова 2002, рис. 11; Щеглова, Родинкова 2003, с. 297; Айбабин, Хайрединова 2008, с. 85; табл. 52), а також як деталі лунниць [6] (Родинкова 2003) — Козіївсько-Новоодеський (Корзухина 1996, табл. 53: 17; 56: 2, 3), Микіль-

6. Лунниці з прикріпленими шумлячими трапеціеподібними підвісками відомі й у пізньоримський час (Магомедов 2010, рис. 1: 1, 3, 4; Гопкало 2012, рис. 5: 3, 5).

ський (Білинська, Володарець-Урбанович, Бугай 2024) скарби та городище Банцеровщина (Корзухина 1996, табл. 115: 3).

Однак для знахідок кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей майже не зафіксовано (окрім Нижнього Карачану та Мощина), а для прикрас раннього середньовіччя у слов'ян — взагалі не відоме явище — наявність отворів у нижній частині виробів.

Натомість отвори в нижній частині прикрас трапляються серед матеріалів рязано-окських фінів (Белоцерковская 2014, рис. 1: 28; 2: 20) та пізньод'яківської культури (Кренке, 2011, с. 67—68, рис. 69: 1404/87, 1432/87; 146: 1404/87, 1432/87; 2016, с. 278—279, рис. 42: 5), де трапецієподібні підвіски розташовувалися в ряди й кріпилися за допомогою дротяних кілець. Також у старожитностях мордви (Воронина 2008, рис. 4) відомі прикраси, до нижнього краю яких прикріплювалися низка пронизок.

Варто відзначити, що А. Обломський та Р. Терпиловський вважають комбінацію пластинчастих трирогих лунниць, браслетів із розширеними орнаментованими кінцями та пізніх ажурних трикутних фібул етапу «деградації емалей» у Сухоносівському (Постав-Мукському) комплексі (кінець IV — початок V ст.) початком формування нового набору прикрас (Обломский, Терпиловский 2007, с. 120). Не виключено, що цей процес проходив під певними впливами «лісової» культурної традиції. Зокрема, багато аналогій браслетам із Сухоносівського скарбу походять з території мощинської культури та культури рязано-окських фінів (Левада 2010, с. 573, рис. 15).

Цікаво, що комбіновані підвіски в матеріалів рязано-окських фінів датовані V — початком VI ст. (Белоцерковская 2007). Приблизно цим самим періодом датується й житло на поселенні Хрінники 8, в уроч. За Лісом.

Деякі висновкові положення. Отже, знахідка трапецієподібної підвіски із житла на поселенні Хрінники 8, уроч. За Лісом, є досить неоднозначною. Більшість близьких аналогій походить із матеріалів кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей. У той же час, в епоху раннього середньовіччя, не виявлено близьких аналогій на території Східної Європи. Видається, що знаходження такої підвіски у празькому комплексі може мати кілька інтерпретацій.

Першу можна умовно назвати «пережитком». Власне датування старожитностей кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей можна продовжити до початку V ст. — наприклад, Сухоносівський скарб (Левада 2010, с. 585—587). Хронологія трапецієподібних підвісок як категорії прикрас загалом охоплює весь період I тисячоліття н. е. Тому не виключено, що в окремих регіонах подібні прикраси ще могли використовуватися навіть після завершення їх побутування на інших (особливо основних) теренах. Враховуючи, що трапецієподібні підвіски у «старожитностях антів» (для першої хронологічної групи дніпровських скарбів, за О. Щегловою чи типу Мартинівки) утворюють так звану субстратну групу прикрас, притаманну праслов'янським старожитностям попереднього часу (Родинкова 2007, рис. 6; 13; 2011, с. 248—249) [7]. У подальшому, вже в ранньому середньовіччі, подібні підвіски із циркульним орнаментом (що був елементом складніших орнаментаційних композицій) продовжують використовуватися. Можливо це вказує на те, що хронологія побутування даного типу підвісок могла сягати початку раннього середньовіччя.

Друга інтерпретація — це «повторне використання» прикраси пізньоримського часу в період раннього середньовіччя. Такі випадки використання прикрас кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей у добу раннього та класичного середньовіччя добре зафіксовані (Володарець-Урбанович 2023а; Черненко, Кравченко, Володарець-Урбанович 2024). Ці знахідки могли бути призначені як для переплавки (в якості лому ювеліра), так і за первісним призначенням — як прикраси.

Слід зауважити, що територія Волині не була основним ареалом поширення прикрас кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей, адже вважається, що їх основний регіон розповсюдження на півдні Східної Європи — Середнє Подніпров'я та Дніпровське Лівобережжя (Корзухина 1978, карта; Обломский, Терпиловский 2007, рис. 139; Bitner-Wróblewska 2011, fig. 1).

Однак, такі знахідки у регіоні трапляються, причому переважна більшість із них пов'язана з пам'ятками вельбаркської культури. Це лунниця (за типологією І. Фролова — тип II) [8] із поселення Комарів, уроч. Стара Річка (Войнаровський 2010), лунниця (Фролов / тип IV) із поховання VI могильника Дитиничі (Смішко, Свешніков 1961, с. 94, рис. 4: 10) та трикутна фібула із західної частини Рівненської обл. (Обломский, Терпиловский 2007, с. 139, рис. 144: 2). Подібні знахідки також відомі на території Білоруського Полісся (Харитонович 2016; Радюш 2021).

Присутні прикраси такого типу й у басейні Західного Бугу, на території Польщі — лунниця із поховання 61 могильника Гродек-над-Бугом та підковоподібна фібула із поховання 134 могильника Масломенч 15 (Белявец 2016, мал. 11). Слід зазначити, що могильники Масломенч та Гродек-над-Бугом належать до масломенчської групи вельбаркської культури.

В. Белявец, аналізуючи матеріали поховання 16 могильника Петровичі (де була знайде-

7. Цей висновок можна поширити на всі ранньосередньовічні слов'янські прикраси.

8. Тут і далі типологічне визначення дано за: Фролов 1980.

на трапеціеподібна підвіска) зазначає, що такі вироби не є характерними для костюма населення вельбаркської культури. Знахідки цих підвісок, а також предметів кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей, на його думку, свідчать про контакти готського населення з місцевим (пізньозарубинецьким).

Лише в одному випадку на пізньозарубинецькому поселені Давид-Городок 2 в об'єкті 1, було виявлено підковоподібну фібулу (Белявец 2016, с. 423, рис. 5: В 4). Отже, басейн р. Прип'ять також може бути включений до ареалу поширення знахідок кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей. Тож можливо випадкову знахідку виробу цього кола могли знайти носії празької культури і використати повторно.

Цікаво, що на поселенні Хрінники 1, уроч. Шанків Яр (на протилежному березі Стиру), також виявлені житла празької культури. Однак, ці комплекси не містять хронологічних індикаторів, тому їх датування визначено на основі аналізу керамічного комплексу. Загалом досліджено п'ять об'єктів (№ 14, 64, 96, 125 і 126).

Житла 14, 64 та 96 Д. Козак датував періодом VII — початком VIII ст. (Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 181, 182; рис. 3; 9; Козак, 2012, с. 211—214; Козак, Прищепа 2012, с. 52—57). Натомість житла 125 та 126 датуються другою половиною V — початком VI ст. (Козак 2016, с. 61—64). Ці останні комплекси, ймовірно, є синхронними житлу з поселення в уроч. За Лісом (Козак 2008, с. 24).

Отже, празьке (склавінське) населення проживало в цьому мікрорегіоні протягом усього періоду раннього середньовіччя. Ці дані доповнюють інформацію про слов'янське населення Волині. Особливо цікавою є знахідка трапеціеподібної підвіски, адже на слов'янських пам'ятках регіону прикрас дуже мало, що ускладнює розробку хронології слов'янських старожитностей.

Подяки. Висловлюємо щиру вдячність Т. Андрейчук, А. Панікарському, О. Петраускасу та Р. Терпиловському за надані консультації та цінні зауваження.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. 1. Симферополь, Керчь: АДЕФ-Украина.

Акимов, Д. В. 2014. К вопросу о памятниках римского времени в бассейне р. Хопер. В: Медведев, А. П. (ред.). *Археология и охрана археологического наследия Центральной России*. Воронеж: Издательский дом ВГУ, с. 165-178.

Аксьонов, В. С. 2024. Ранньосередньовічні катакомбні поховання Верхнього Салтова з підвісками слов'янського кола. *Археологія*, 4, с. 35-45. https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.035

Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.

Ахмедов, И. Р., Обломский, А. М., Радюш, О. А. 2015. Брянский клад вещей с выемчатыми эмалями (предварительная публикация). *Российская археология*, 2, с. 146-166.

Белоцерковская, И. В. 2007. Инвентарь женских погребений В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Восточная Европа в середине I тыс. н. э*. Раннеславянский мир, 9. Москва: ИА РАН, с. 186-212.

Белоцерковская, И. В. 2014. Женский костюм окских финнов V—VII вв. Традиции и инновации. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва: ИА РАН, с. 178-229.

Белоцерковская, И. В. 2018. Украшения из металла. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва; Вологда: ИА РАН; Древности Севера, с. 14-50.

Белявец, В. Г. 2016. Насельніцтва вельбарскай культуры ў гісторыко-культурным развіцці зямель Беларусі рубежа II/III — пачатку V ст. н. э. В: Левко, О. Н., Белявец, В. Г. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. 1. Минск: Беларуская навука, с. 384-450.

Білинська, Л., Володарець-Урбанович, Я., Бугай, О. 2024. Микільський скарб раннього середньовіччя: попереднє повідомлення. *Археологія і давня історія України*, 3 (52), с. 51-71. https://doi.org/10.37445/adiu.2024.03.05

Войнаровський, В. М. 2010. Нововідкриті пам'ятки римської доби у верхів'ї р. Білостік на Сокальщині. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 135-139.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Блажківський скарб: 115-річниця знахідки. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 126-153.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2023a. Прикраси кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних. *Археологія*, 1, с. 111-126. https://doi.org/10.15407/arheologia2023.01.111

Володарець-Урбанович, Я. В. 2023b. Прикраси кола Мартинівки серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних. *Археологія*, 3, с. 90-108. https://doi.org/10.15407/arheologia2023.03.090

Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2021. Слов'янські прикраси раннього середньовіччя із полтавського Посулля: нові знахідки. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 362-382. https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.26

Воронина, Р. Ф. 2008. Два оберега одной богини (к вопросу о некоторых культурных древней мордвы). В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Актуальные проблемы археологии Урала и Поволжья*. Самара, с. 363-370.

Воронятов, С. В. 2014. Металлообработка Почепского селища: мастера культур западнобалтского круга и начальный этап стиля варварских выемчатых эмалей. *Археологические вести*, 20, с. 189-204.

Воронятов, С. В., Хомякова, О. А. 2018. Глава 4. Витые гривны с окончаниями в виде петель. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва; Вологда: ИА РАН; Древности Севера, с. 82-85.

Гавритухин, И. О. 1993. Раннеславянские памятники в районе Зимневского городища. *Archaeoslavica*, 2, s. 99-112.

Гавритухин, И. О. 1996. Фибулы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 36-40.

Гавритухин, И. О. 1997. Маленькие трапециевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 12, с. 43-58.

Ганощенко, В. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2019. Скарб кола Мартинівки з Правих Солонців Херсонської області. *Археологія і давня історія України*, 32 (3), с. 126-150. https://doi.org/10.37445/adiu.2019.03.10

Гопкало, О. В. 2012. Прикраси волосся у дівочому вбранні населення черняхівської культури. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 109-116.

Гороховский, Е. Л. 1982. Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 125-140.

Гороховский, Е. Л. 1988. *Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья*. Диссертация к. и. н. Институт археологии АН УРСР.

Гороховський, Є., Михайлова, Р. 2008. Пам'ятки пізньозарубинецького населення та племен київської культури. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія українського мистецтва*. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, с. 612-628, 682-684.

Горюнова, В. М. 2004. Поселение Картамышево II (постзарубинецкая эпоха на Верхнем Псле В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 45-87.

Даниленко, В. М. 1976. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. *Археологія*, 19, с. 65-92.

Дідик, В. В. 2001. Нові знахідки кола виїмчастих емалей у водозборах Сіверського Дінця та Дніпра. *Археологія*, 1, с. 125-129.

Дідик, В. В. 2009. Нова знахідка ранньосередньовічного скарбу у водозборі Сіверського Дінця. *Слобожанське культурне надбання*, 2, с. 214-226.

Дідик, В. В. 2012. Вироби степового зразку із ранньосередньовічного Коропівського скарбу. В: Свистун, Г. Є. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*. 2. Харків: Савчук О. О., с. 19-25.

Дідик, В. В. 2013. Намисто ранньосередньовічного Коропівського скарбу. В: Свистун, Г. Є. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства*, 3. Харків: Савчук О. О., с. 52-57.

Дідик, В. В. 2017. Платівчаті прикраси Коропівського скарбу: збережена традиція або самостійний етап розвитку примітивного ювелірного промислу. В: Аксенов, В. С. (ред.). *В. К. Міхеєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: Іріс, с. 42-51.

Дідик, В. В., Любічев, М. В. 1998. Прикраси з виїмчастими емалями у басейні Сіверського Дінця. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 50-53.

Дубицька, Н. Н. 2016. Памятники культуры Абидни. В: Левко, О. Н., Белявец, В. Г. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. 1. Минск: Беларуская навука, с. 284-333.

Елинкова, Д. 2018. К изучению женских украшений из могильника с трупосожжениями Пржитлуки культуры с керамикой пражского типа. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинев; Тирасполь: Stratum plus, с. 389-407.

Ильютик, А. В. 2016. Абидня. Вещевой комплекс селища и могильника. В: Левко, О. Н., Белявец, В. Г. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. 1. Минск: Беларуская навука, с. 198-247.

Казанский, М. М. 2020. О расселении славян в лесной зоне Восточной Европы: предметы раннесредневекового убора дунайского происхождения (VI—IX вв.). *Археологические вести*, 28, с. 258-271. https://doi.org/10.31600/1817-6976-2020-28-258-271

Козак, Д. 2008. Нова ранньосередньовічна пам'ятка східних слов'ян на Волині. *Археологічні студії*, 3, с. 17-25.

Козак, Д. Н. 2012. *Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі*. Київ.

Козак, Д. Н. 2016. *Хрінники (Шанків Яр) — пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010—2014 рр.* Київ.

Козак, Д. Н., Прищепа, Б. А. 2012. Ранньослов'янське поселення поблизу с. Хрінники Рівненської області. *Археологія*, 3, с. 52-64.

Козак, Д., Прищепа, Б., Шкоропад, В. 2004. *Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі)*. Київ.

Комар, А. В. 2017. Ивахниковский клад (время сокрытия и культурные связи комплекса). *Stratum plus*, 5, с. 113-131.

Корзухина, Г. Ф. 1978. *Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье*. Свод археологических источников, Е1-43. Москва: Наука.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Кренке, Н. А. 2011. *Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.* Москва: ИА РАН.

Кренке, Н. А. 2016. Позднедьяковская культура на территории бассейна Москва-реки. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 261-332.

Левада, М. Е. 2010. Сухоносивка. *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*, II, s. 557-594.

Магомедов, Б. В. 2010. Украшения с привесками на памятниках черняховской культуры. *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*, II, s. 595-601.

Массалитина, Г. А. 1991. Мощинский клад. *Краткие сообщения ИА РАН*, 205, с. 29-30.

Обломский, А. М. 1990. Позднезарубнецкое поселение Терновка 2. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 5-42.

Обломский, А. М. 1991. *Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э.* Москва; Сумы.

Обломский, А. М. 2018а. Прочие украшения, хронология комплекса. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва; Вологда: ИА РАН; Древности Севера, с. 125-130.

Обломский, А. М. 2018b. Памятники киевской культуры бассейна р. Сев. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва; Вологда: ИА РАН; Древности Севера, с. 173-188.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2007. Предметы уборы с выемчатыми эмалями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г. Ф. Корзухиной, И. К. Фролова и Е. Л. Гороховского). В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 10. Москва: ИА РАН, с. 113-141.

Отчёт… 1904. *Отчёт императорской археологической комиссии за 1902 год*. Санкт-Петербург: Типография главного управления уделов.

Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Абашина, Н. С. 2011. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов-2 в 2007 г. *Stratum plus*, 5, с. 61-68.

Поболь, Л. Д. 2016. Клад металлических поясов римского периода из Красного Бора (БССР). В: Левко, О. Н., Белявец, В. Г. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. 1. Минск: Беларуская навука, с. 146-175.

Приходнюк, О. М. 1975. *Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.

Профантова, Н. 2015. Славяне на территории Чехии и их контакты в VI—VII вв. *Stratum plus*, 5, с. 97-116.

Пушкина, Т. А. 1996. Гнездово — на Пути из Варяг в Греки. В: Асташова, Н. И. (ред.). *Путь из Варяг в Греки и из Грек… Каталог выставки*. Москва: ГИМ, с. 19-27.

Радюш, О. 2021. Новые данные о распространении вещей круга выемчатых эмалей в верхнем течении Днепра, Немана, Западного Буга, Западной Двины, Ловати на территории Беларуси и России (материалы к каталогу). В: Плавінскі, М. А., Сідаровіч, В. М. (ред.). *Экспедыцыя працягласцю ў жыццё: зборнік навуковых артыкулаў памяці Аляксандра Плавінскага*. Мінск: Колорград, с. 59-105.

Родинкова, В. Е. 2003. Подвески-лунницы Козиевского клада (к постановке проблемы раннесредневековых лунниц). *Краткие сообщения ИА РАН*, 215, с. 6-19.

Родинкова, В. Е. 2007. Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ). В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Восточная Европа в середине I тыс. н. э.* Раннеславянский мир, 9. Москва: ИА РАН, с. 358-388.

Родинкова, В. Е. 2011. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований. В: Родинкова, В. Е. (ред.). *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов. Кириллов, 3—12 сентября 2011 г.* Москва: ИА РАН, с. 239-265.

Родинкова, В. Е. 2018. Пластинчатые венчики или «диадемы» круга восточноевропейских выемчатых эмалей. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва; Вологда: ИА РАН; Древности Севера, с. 66-81.

Савчук, А. П. 1969. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье*. Материалы и исследования по археологии СССР, 160. Ленинград: Наука, с. 82-87.

Смішко, М. Ю., Свешніков, І. К. 1961. Могильник III—IV століть н. е. ус. Дитиничі, Ровенської області. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 3, с. 89-112.

Спицын, А. А. 1903. Предметы с выемчатой эмалью. *Записки отделения русской и славянской археологии*, 5 (1), с. 160-192.

Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О. 2016. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*, 1, с. 91-13.

Тиханова, М. А. 1971. О раннеславянском поселении в Луке-Врубливецкой. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 125: Памятники славяно-русской археологии, с. 7-12.

Тихомиров, М. О., Терпиловский, Р. В. 1990. Поселения Гочево 1 и Гочево 2 на р. Псел. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 43-77.

Фролов, И. К. 1980. Лунницы с выемчатой эмалью. В: Мугуревич, Э. С. (ред.). *Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии)*. Рига: Зинатне, с. 111-124.

Хайрединова, Э. А. 2002. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI—VII вв. (по материалам могильника ус. Лучистое). В: Мыц, В. Л., Щукин, М. Б., Кирилко, В. П. (ред.). *Алушта и Алуштинский регион с древних времен до наших дней. Сборник научных трудов по материалам конференции к 100-летию присвоения Алуште статуса города*. Киев: Стилос, с. 34-47.

Харитонович, З. А. 2016. Находки изделий с выемчатыми эмалями на территории Беларуси. В: Левко, О. Н., Белявец, В. Г. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. 1. Минск: Беларуская навука, с. 175-197.

Хомякова, О. А. 2018. Браслеты Брянского клада. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва; Вологда: ИА РАН; Древности Севера, с. 86-94.

Хреков, А. А. 1997. Раннеславянские памятники Лесостепного Прихоперья (вопросы хронологии и культурной принадлежности). В: Седов, В. В. (ред.). *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии (Новгород, 26—31 августа 1996 г.)*. 3: Этногенез и этнокультурные контакты славян. Москва: Фонд археологии, с. 325-336.

Хреков, А. А., Шуваев, С. В. 2016. Новые находки предметов круга выемчатых эмалей на территории лесостепного Прихоперья. *Археологическое наследие Саратовского края*, 14, с. 160-176.

Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Володарець-Урбанович, Я. В. 2024. Лунниця кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей з городища Свердловське-1 на р. Десна. В: Скиба, А. В. (ред.). *Імперії і варвари. Збірник наукових праць до 80-річчя від дня народження О. М. Приходнюка*. Київ: ІА НАН України, с. 133-152.

Шмидт, Е. А. 2012. *Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных)*. Смоленск: Свиток.

Щеглова, О. А. 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.

Щеглова, О. А., Родинкова, В. Е. 2003. Крымские мотивы в «древностях антов». В: Зинько, В. Н. (ред.). *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Материалы IV Боспорских чтений (Керчь, 20—24 мая 2003 г.)*. Керчь, с. 295-298.

Bitner-Wróblewska, A. 2011. East European Enamelled Ornaments and the Character of Contacts Between the Baltic Sea and the Black Sea. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-A. (eds.). *Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Cultural-Historical Report / Kulturhistoriske Rapporter, 10. Simferopol: Dolya, p. 7-10.

Garam, É. 2001. *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica, 5. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum — MTA Régészeti Intézete.

Geisler, H. 1998a. *Das frühbairische Gräberfeld Straubing-Bajuwarenstraße I: Katalog der archäologischen Befunde und Funde*. Textband. Internationale Archäologie, 30. Rahden: Leidorf.

Geisler, H. 1998b. *Das frühbairische Gräberfeld Straubing-Bajuwarenstraße I: Katalog der archäologischen Befunde und Funde*. Tafelband. Internationale Archäologie, 30. Rahden: Leidorf.

Profantová, N. 2013. Náhrdelníky byzantského (?) původu a bronzové kruhové ozdoby ve slovanském prostředí 6.—7. století. K interkulturním vztahům. *Památky archeologické*, CIV, p. 149-182.

REFERENCES

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. 1. Simferopol, Kerch: ADEF-Ukraina.

Akimov, D. V. 2014. K voprosu o pamiatnikakh rimskogo vremeni v basseine r. Khoper. In: Medvedev, A. P. (red.). *Arkheologiia i okhrana arkheologicheskogo naslediia Tsentralnoi Rossii*. Voronezh: Izdatelskii dom VGU, s. 165-178.

Aksonov, V. S. 2024. Rannoserednovichni katakombni pokhovannia Verkhnoho Saltova z pidviskamy slov'ianskoho kola. *Arkheolohiia*, 4, s. 35-45. https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.035

Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche — slov'ianska pam'iatka VI—VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.

Akhmedov, I. R., Oblomskii, A. M., Radiush, O. A. 2015. Brianskii klad veshchei s vyemchatymi emaliami (predvaritelnaia publikatsiia). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 146-166.

Belotserkovskaia, I. V. 2007. Inventar zhenskikh pogrebenii V: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (red.). *Vostochnaia Evropa v seredine I tys. n. e.* Ranneslavianskii mir, 9. Moskva: IA RAN, s. 186-212.

Belotserkovskaia, I. V. 2014. Zhenskii kostium okskikh finnov V—VII vv. Traditsii i innovatsii. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Ranneslavianskii mir, 15. Moskva: IA RAN, s. 178-229.

Belotserkovskaia, I. V. 2018. Ukrasheniia iz metalla. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva; Vologda: IA RAN; Drevnosti Severa, s. 14-50.

Bieliaviec, V. H. 2016. Nasieĺnictva vieĺbarskaj kuĺtury ŭ historyko-kuĺturnym razvicci ziamieĺ Bielarusi rubieža II/III — pačatku V st. n. e. In: Levko, O. N., Beliavets, V. G. (red.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia L. D. Pobolia*. 1. Minsk: Belaruskaia navuka, s. 384-450.

Bilynska, L., Volodarets-Urbanovych, Ya., Buhai, O. 2024. Mykilskyi skarb rannoho serednovichchia: poperednie povidomlennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (52), s. 51-71. https://doi.org/10.37445/adiu.2024.03.05

Voinarovskyi, V. M. 2010. Novovidkryti pam'iatky rymskoi doby u verkhiv'i r. Bilostik na Sokalshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 135-139.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Blazhkivskyi skarb: 115-richnytsia znakhidky. In: Suprunenko, O. B. (red.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 126-153.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2023a. Prykrasy kola skhidnoievropeiskykh varvarskykh vyimchastykh emalei sered materialiv saltivskoi kultury: analiz danykh. *Arkheolohiia*, 1, s. 111-126. https://doi.org/10.15407/arheologia2023.01.111

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2023b. Prykrasy kola Martynivky sered materialiv saltivskoi kultury: analiz danykh. *Arkheolohiia*, 3, s. 90-108. https://doi.org/10.15407/arheologia2023.03.090

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2021. Slov'ianski prykrasy rannoho serednovichchia iz poltavskoho Posullia: novi znakhidky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 362-382. https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.26

Voronina, R. F. 2008. Dva oberega odnoi bogini (k voprosu o nekotorykh kulturnykh drevnei mordvy). In: Stashenkov, D. A. (red.). *Aktualnye problemy arkheologii Urala i Povolzhia*. Samara, s. 363-370.

Voroniatov, S. V. 2014. Metalloobrabotka Pochepskogo selishcha: mastera kultur zapadnobaltskogo kruga i nachalnyi etap stilia varvarskikh vyemchatykh emalei. *Arkheologicheskie vesti*, 20, s. 189-204.

Voroniatov, S. V., Khomiakova, O. A. 2018. Glava 4. Vitye grivny s okonchaniiami v vide petel. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva; Vologda: IA RAN; Drevnosti Severa, s. 82-85.

Gavritukhn, I. O. 1993. Ranneslavianskie pamiatniki v raione Zimnevskogo gorodishcha. *Archaeoslavica*, 2, s. 99-112.

Gavritukhin, I. O. 1996. Fibuly. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 36-40.

Gavritukhin, I. O. 1997. Malenkie trapetsievidnye podveski s poloskoi iz pressovannykh tochek po nizhnemu kraiu. *Gistarychna-arkhealagichny zbornik*, 12, s. 43-58.

Hanoshchenko, V. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2019. Skarb kola Martynivky z Pravykh Solontsiv Khersonskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 32 (3), s. 126-150. https://doi.org/10.37445/adiu.2019.03.10

Hopkalo, O. V. 2012. Prykrasy volossia u divochomu vbranni naselennia cherniakhivskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, s. 109-116.

Gorokhovskii, E. L. 1982. Khronologiia ukrashenii s vyemchatoi emaliu Srednego Podneprovia. In: Telegin, D. Ia. (red.). *Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 125-140.

Gorokhovskii, E. L. 1988. *Khronologiia iuvelirnykh izdelii pervoi poloviny I tys. n. e. Lesostepnogo Podneprovia i Iuzhnogo Pobuzhia*. Discertatsiia kand. ist. nauk. Institut arkheologii AN URSR.

Horokhovskyi, Ye., Mykhailova, R. 2008. Pam'iatky piznozarubynetskoho naselennia ta plemen kyivskoi kultury. In: Skrypnyk, H. (red.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva*. 1: Mystetstvo pervisnoi doby ta starodavnoho svitu. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, s. 612-628, 682-684.

Goriunova, B. M. 2004. Poselenie Kartamyshevo II (postzarubinetskaia epokha na Verkhnem Pcle V: Goriunova, V. M., Shcheglova, O. A. (red.). *Kulturnye transformatsii i vzaimovliianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekove*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 45-87.

Danylenko, V. M. 1976. Piznozarubynetski pam'iatky kyivskoho typu. *Arkheolohiia*, 19, s. 65-92.

Didyk, V. V. 2001. Novi znakhidky kola vyimchastykh emalei u vodozborakh Siverskoho Dintsia ta Dnipra. *Arkheolohiia*, 1, s. 125-129.

Didyk, V. V. 2009. Nova znakhidka rannoserednovichnoho skarbu u vodozbori Siverskoho Dintsia. *Slobozhanske kulturne nadbannia*, 2, s. 214-226.

Didyk, V. V. 2012. Vyroby stepovoho zrazku iz rannoserednovichnoho Koropivskoho skarbu. In: Svystun, H. Ye. (red.).

Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia. 2. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 19-25.

Didyk, V. V. 2013. Namysto rannoserednovichnoho Koropivskoho skarbu. In: Svystun, H. Ye. (red.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*. 3. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 52-57.

Didyk, V. V. 2017. Plativchati prykrasy Koropivskoho skarbu: zberezhena tradytsiia abo samostiinyi etap rozvytku prymityvnoho yuvelirnoho promyslu. In: Aksenov, V. S. (red.). *V. K. Mikheiev. Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: Iris, s. 42-51.

Didyk, V. V., Liubichev, M. V. 1998. Prykrasy z vyimchastymy emaliamy u baseini Siverskoho Dintsia. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 50-53.

Dubitska, N. N. 2016. Pamiatniki kultury Abidni. In: Levko, O. N., Beliavets, V. G. (red.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia L. D. Pobolia*. 1. Minsk: Belaruskaia navuka, s. 284-333.

Elinkova, D. 2018. K izucheniiu zhenskikh ukrashenii iz mogilnika s truposozhzheniiami Przhitluki kultury s keramikoi prazhskogo tipa. In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (red.). *Drevnosti. Issledovaniia. Problemy. Sbornik statei v chest 70-letiia N. P. Telnova*. Kishinev; Tiraspol: Stratum plus, s. 389-407.

Iliutik, A. V. 2016. Abidnia. Veshchevoi kompleks selishcha i mogilnika. In: Levko, O. N., Beliavets, V. G. (red.). In: Levko, O. N., Beliavets, V. G. (red.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia L. D. Pobolia*. 1. Minsk: Belaruskaia navuka, s. 198-247.

Kazanskii, M. M. 2020. O rasselenii slavian v lesnoi zone Vostochnoi Evropy: predmety rannesrednevekovogo ubora dunaiskogo proiskhozhdeniia (VI—IX vv.). *Arkheologicheskie vesti*, 28, s. 258-271. https://doi.org/10.31600/1817-6976-2020-28-258-271

Kozak, D. 2008. Nova rannoserednovichna pam'iatka skhidnykh slov'ian na Volyni. *Arkheolohichni studii*, 3, s. 17-25.

Kozak, D. N. 2012. *Poselennia nevriv, slov'ian ta hermantsiv na Styri*. Kyiv.

Kozak, D. N. 2016. *Khrinnyky (Shankiv Yar) — pam'iatka davnoi istorii Volyni. Doslidzhennia 2010—2014 rr*. Kyiv.

Kozak, D. N., Pryshchepa, B. A. 2012. Rannoslov'ianske poselennia poblyzu s. Khrinnyky Rivnenskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 3, s. 52-64.

Kozak, D., Pryshchepa, B., Shkoropad, V. 2004. *Davni zemleroby Volyni (pam'iatky arkheolohii na Khrinnytskomu vodoimyshchi)*. Kyiv.

Komar, A. V. 2017. Ivakhnikovskii klad (vremia sokrytiia i kulturnye sviazi kompleksa). *Stratum plus*, 5, s. 113-131.

Korzukhina, G. F. 1978. *Predmety ubora s vyemchatymi emaliami V — pervoi poloviny VI v. n. e. v Srednem Podneprove*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-43. Moskva: Nauka.

Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.

Krenke, N. A. 2011. *Diakovo gorodishche: kultura naseleniia basseina Moskvy-reki v I tys. do n. e. — I tys. n. e.* Moskva: IA RAN.

Krenke, N. A. 2016. Pozdnediakovskaia kultura na territorii basseina Moskva-reki. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (red.). *Rannesrednevekovye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moskva: IA RAN, s. 261-332.

Levada, M. E. 2010. Sukhonosivka. *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*, II, s. 557-594.

Magomedov, B. V. 2010. Ukrasheniia s priveskami na pamiatnikakh cherniakhovskoi kultury. *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*, II, s. 595-601.

Massalitina, G. A. 1991. Moshchinskii klad. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 205, s. 29-30.

Oblomskii, A. M. 1990. Pozdnezarubnetskoe poselenie Ternovka 2. In: Terpilovskii, R. V. (red.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 5-42.

Oblomskii, A. M. 1991. *Etnicheskie protsessy na vodorazdele Dnepra i Dona v I—V vv. n. e.* Moskva; Sumy.

Oblomskii, A. M. 2018a. Prochie ukrasheniia, khronologiia kompleksa. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva; Vologda: IA RAN; Drevnosti Severa, s. 125-130.

Oblomskii, A. M. 2018b. Pamiatniki kievskoi kultury basseina r. Sev. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva; Vologda: IA RAN; Drevnosti Severa, s. 173-188.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2007. Predmety ubory s vyemchatymi emaliami na territorii lesostepnoi zony Vostochnoi Evropy (dopolnenie svodov G. F. Korzukhinoi, I. K. Frolova i E. L. Gorokhovskogo). In: Oblomskii, A. M. (red.). *Pamiatniki kievskoi kultury v lesostepnoi zone Rossii (III — nachalo V v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 10. Moskva: IA RAN, s. 113-141.

Otchet… 1904. *Otchet imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1902 god*. Sankt-Peterburg: Tipografiia glavnogo upravleniia udelov.

Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G., Abashina, N. S. 2011. Novye issledovaniia ranneslavianskogo poseleniia Obukhov-2 v 2007 g. *Stratum plus*, 5, s. 61-68.

Pobol, L. D. 2016. Klad metallicheskikh poiasov rimskogo perioda iz Krasnogo Bora (BSSR). In: Levko, O. N., Beliavets, V. G. (red.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia L. D. Pobolia*. 1. Minsk: Belaruskaia navuka, s. 146-175.

Prykhodniuk, O. M. 1975. *Slov'iany na Podilli (VI—VII st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Profantova, N. 2015. Slaviane na territorii Chekhii i ikh kontakty v VI—VII vv. *Stratum plus*, 5, s. 97-116.

Pushkina, T. A. 1996. Gnezdovo — na Puti iz Variag v Greki. In: Astashova, N. I. (red.). *Put iz Variag v Greki i iz Grek… Katalog vystavki*. Moskva: GIM, s. 19-27.

Radiush, O. 2021. Novye dannye o rasprostranenii veshchei kruga vyemchatykh emalei v verkhnem techenii Dnepra, Nemana, Zapadnogo Buga, Zapadnoi Dviny, Lovati na territorii Belarusi i Rossii (materialy k katalogu). In: Plavinski, M. A., Sidarovič, V. M. (ried.). *Ekspiedycyja praciahlasciu ŭ žyccio: zbornik navukovych artykulaŭ pamiaci Aliaksandra Plavinskaha*. Minsk: Kolorhrad, s. 59-105.

Rodinkova, V. E. 2003. Podveski-lunnitsy Kozievskogo klada (k postanovke problemy rannesrednevekovykh lunnits). *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 215, s. 6-19.

Rodinkova, V. E. 2007. Sistema zhenskogo rannesrednevekovogo ubora Srednego Podneprovia (retrospektivnyi analiz). In: *Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (red.). Vostochnaia Evropa v seredine I tys. n. e.* Ranneslavianskii mir, 9. Moskva: IA RAN, s. 358-388.

Rodinkova, V. E. 2011. Zhenskii kostium dneprovskikh plemen v epokhu Velikogo pereseleniia narodov: sovremennoe sostoianie issledovanii. In: Rodinkova, V. E. (red.). *Novye issledovaniia po arkheologii stran SNG i Baltii. Materialy Shkoly molodykh arkheologov. Kirillov, 3—12 sentiabria 2011 g*. Moskva: IA RAN, s. 239-265.

Rodinkova, V. E. 2018. Plastinchatye venchiki ili «diademy» kruga vostochnoevropeiskikh vyemchatykh emalei. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva; Vologda: IA RAN; Drevnosti Severa, s. 66-81.

Savchuk, A. P. 1969. Poseleniia zarubinetskoi kultury v poreche r. Trubezh. In: Tretiakov, P. N. (red.). *Novye dannye o zarubinetskoi kulture v Podneprove*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 160. Leningrad: Nauka, s. 82-87.

Smishko, M. Yu., Svieshnikov, I. K. 1961. Mohylnyk III—IV stolit n. e. u s. Dytynychi, Rovenskoi oblasti. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 3, s. 89-112.

Spitsyn, A. A. 1903. Predmety s vyemchatoi emaliu. *Zapiski otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii*, 5 (1), s. 160-192.

Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2016. Kompleks kola «Martynivky» z Poltavy (Poltavskyi skarb 2014 r.). *In Sclavenia terra*, 1, s. 91-13.

Tikhanova, M. A. 1971. O ranneslavianskom poselenii v Luke-Vrublivetskoi. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 125: Pamiatniki slaviano-russkoi arkheologii, s. 7-12.

Tikhomirov, M. O., Terpilovskii, R. V. 1990. Poseleniia Gochevo 1 i Gochevo 2 na r. Psel. In: Terpilovskii, R. V. (red.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 43-77.

Frolov, I. K. 1980. Lunnitsy s vyemchatoi emaliu. In: Mugurevich, E. S. (red.). *Iz drevneishei istorii baltskikh narodov (po dannym arkheologii i antropologii)*. Riga: Zinatne, s. 111-124.

Khairedinova, E. A. 2002. Zhenskii kostium varvarov Iugo-Zapadnogo Kryma v VI—VII vv. (po materialam mogilnika u s. Luchistoe). In: Myts, V. L., Shchukin, M. B., Kirilko, V. P. (red.). *Alushta i Alushtinskii region s drevnikh vremen do nashikh dnei. Sbornik nauchnykh trudov po materialam konferentsii k 100-letiiu prisvoeniia Alushte statusa goroda*. Kiev: Stilos, s. 34-47.

Kharitonovich, Z. A. 2016. Nakhodki izdelii s vyemchatymi emaliami na territorii Belarusi. In: Levko, O. N., Beliavets, V. G. (red.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia L. D. Pobolia*. 1. Minsk: Belaruskaia navuka, s. 175-197.

Khomiakova, O. A. 2018. Braslety Brianskogo klada. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva; Vologda: IA RAN; Drevnosti Severa, s. 86-94.

Khrekov, A. A. 1997. Ranneslavianskie pamiatniki Lesostepnogo Prikhoperia (voprosy khronologii i kulturnoi prinadlezhnosti). In: Sedov, V. V. (red.). *Trudy VI Mezhdunarodnogo Kongressa slavianskoi arkheologii (Novgorod, 26—31 avgusta 1996 g.)*. 3: Etnogenez i etnokulturnye kontakty slavian. Moskva: Fond arkheologii, s. 325-336.

Khrekov, A. A., Shuvaev, S. V. 2016. Novye nakhodki predmetov kruga vyemchatykh emalei na territorii lesostepnogo Prikhoperia. *Arkheologicheskoe nasledie Saratovskogo kraia*, 14, s. 160-176.

Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2024. Lunnytsia kola skhidnoievropeiskykh varvarskykh vyimchastykh emalei z horodyshcha Sverdlovske-1 na r. Desna. In: Skyba, A. V. (red.). *Imperii i varvary. Zbirnyk naukovykh prats do 80-richchia vid dnia narodzhennia O. M. Prykhodniuka*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 133-152.

Shmidt, E. A. 2012. *Krivichi Smolenskogo Podneprovia i Podvinia (v svete arkheologicheskikh dannykh)*. Smolensk: Svitok.

Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskii ubor iz kladov «drevnostei antov»: gotskoe vliianie ili gotskoe nasledie? *Stratum plus*, 5, s. 287-312.

Shcheglova, O. A., Rodinkova, V. E. 2003. Krymskie motivy v «drevnostiakh antov». In: Zinko, V. N. (red.). *Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Materialy IV Bosporskikh chtenii (Kerch, 20—24 maia 2003 g.)*. Kerch, s. 295-298.

Bitner-Wróblewska, A. 2011. East European Enamelled Ornaments and the Character of Contacts Between the Baltic Sea and the Black Sea. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-A. (eds.). *Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Cultural-Historical Report / Kulturhistoriske Rapporter, 10. Simferopol: Dolya, p. 7-10.

Garam, É. 2001. *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica, 5. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum — MTA Régészeti Intézete.

Geisler, H. 1998a. *Das frühbairische Gräberfeld Straubing-Bajuwarenstraße I: Katalog der archäologischen Befunde und Funde*. Textband. Internationale Archäologie, 30. Rahden: Leidorf.

Geisler, H. 1998b. *Das frühbairische Gräberfeld Straubing-Bajuwarenstraße I: Katalog der archäologischen Befunde und Funde*. Tafelband. Internationale Archäologie, 30. Rahden: Leidorf.

Profantová, N. 2013. Náhrdelníky byzantského (?) původu a bronzové kruhové ozdoby ve slovanském prostředí 6.—7. století. K interkulturním vztahům. *Památky archeologické*, CIV, p. 149-182.

Ya. Volodarets-Urbanovych, O. Derevianko

THE DECORATED TRAPEZOIDAL PENDANT FROM THE PRAGUE CULTURE SETTLEMENT OF KHRINNYKY 8

The paper deals with the decorated trapezoidal pendant discovered at the Prague culture settlement of Khrinnyky 8, located in the Za Lisom tract. The site was excavated by Dr. Denis Kozak in 2005, when a pithouse with an adobe stove was discovered. Based on the pottery, the assemblage was dated to the first half of the 6th century.

The pendant, ornamented with seven embossed circles containing central dots, was found within the fill of the structure at floor level. Three additional perforations along the lower edge likely served for suspending supplementary elements.

Comparative analysis of the Khrinnyky pendant focuses on its dimensions, shape, and decorative features (notably the embossed circular motifs). The closest parallels are found among artifacts from the East European champlevé enamels style. They originate from sites and assemblages associated with the Late Zarubyntsi and Kyiv cultures as well as hoards such as Moshchyno, Mezhyhirya, and Briansk. Scholars generally date these finds to the 2th — early 4th centuries.

Trapezoidal pendants featuring circular ornamentation are still in use in the early medieval period. However, such motifs occur infrequently and typically combined with other decorative elements, rather than forming a distinct stylistic group. Such pendants are more commonly found in the sites of western regions of Prague culture. In the territory of modern Ukraine such examples are known only from sites dating to the final quarter of the 1st millennium AD.

Actually while trapezoidal pendants are relatively widespread in early Slavic material culture they are uncommon in Prague culture contexts in Ukraine.

The presence of this pendant in a Prague cultural context may be interpreted in several ways. The first interpretation is that of a «relic» — pendants with purely circular decoration may have persisted into the early medieval period. A second version is that this artifact was a «reused» object of the Late Roman period during the early Middle Ages.

In any case, the discovery of this trapezoidal pendant at the Khrinnyky settlement is notable. Jewelry is rare on Slavic sites in this region, which complicates efforts to establish a precise chronology of early Slavic antiquities.

Keywords: Prague culture, early Middle Ages, trapezoidal pendant, circular ornament

Одержано 02.07.2025

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Yaroslav VOLODARETS-URBANOVYCH, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodargrad@ukr.net, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua.

ДЕРЕВ'ЯНКО Олена, магістр археології, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.
Olena DEREVIANKO, MA, Kyiv Mohyla National University, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0913-5086,
e-mail: skmenada@gmail.com.

УДК [904.24:685.22:904.5](477.54)”07/08” DOI: 10.37445/adiu.2025.03.06

В. Аксьонов

НАБОРНИЙ ПОЯС ПЕРЕСІЧНОГО АЛАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами Старосалтівського, Рубіжанського та Верхньосалтівського некрополів)

У статті на матеріалах Старосалтівського, Рубіжанського та Верхньосалтівського катакомбних некрополів розглядається наборний пояс, який побутував у представників рядового аланського населення салтівської культури наприкінці VIII — у третій чверті IX ст.

***Ключові слова**: салтівська культура, наборний пояс, катакомба, алани, соціально-майнова стратифікація.*

Вступ. Проблематика значення наборного поясу в середовищі аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури вже неодноразово розглядалася провідними дослідниками (Плетнева 1967, с. 161—166; 1989, с. 280—282; Афанасьев 1993a, с. 39—42). На сьогодні склалися два погляди щодо значення наборного поясу в системі соціальної та майнової стратифікації чоловічої частини аланського суспільства. Так, С. Плетньова (Плетнева 1989, с. 280; 1993, с. 167) вважала, що право на носіння наборного поясу мали лише чоловіки, які відзначилися у бойових зіткненнях, тобто пояси були наочним маркером чоловіка-воїна. При цьому дослідниця зазначала, що у деяких заможних воїнів були відсутні наборні пояси, тоді як у відносно бідних чоловіків вони зустрічаються доволі часто. Це вказує на те, що носіння наборного поясу не пов’язано з приналежністю до певної майнової категорії населення (Плетнева 1989, с. 280; 1993, с. 168). Натомість Г. Афанасьєв (Афанасьев 1993b, с. 141), використовуючи статистичні методи, доводить, що наборний пояс є характерним елементом костюму дорослих чоловіків. Однак при цьому він вказував на найнижчий статус у якості маркеру соціальної стратифікації чоловічої частини аланського суспільства, на відміну від сокири-чекана, тесла-мотики, шаблі та елементів кінського спорядження (начільника, оголів’я, стремен) (Афанасьев 1993b, с. 140—141).

Суттєве значення має спостереження, що у передсалтівський час та у аварів кожний тип бляшок, пряжок та наконечника наборного поясу мали значення у визначенні статусу воїна (Комар 2005; Laslo 1955). У аланського населення салтівської культури цей звичай виступає не так чітко (Плетнева 1993, с. 167), бо для донських алан більше значення мала кількість бляшок на поясному ремені, ніж їх форма та оздоблення (Плетнева 1967, с. 166). Таким чином дослідницею не враховувалось те, що елементи поясної гарнітури виготовлялися з різних матеріалів (бронза, срібло, свинцево-олов’яний сплав), з використанням різних технологій (лиття, штампування, гравірування), а орнаментальні композиції варіюють від простих до доволі складних. Хоча все це має суттєве значення для визначення соціально-майнового положення людини. Як зазначає О. Комар (2005, с. 184), металеві деталі наборного поясу, матеріал, з якого вони виготовлялися, та система орнаментації у салтівського населення вказували не на військовий ранг володаря поясу, а на його соціальне (майнове) положення у салтівському суспільстві. Це підтверджується матеріалами з четвертої ділянки катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ IV) (Аксьонов 2023a, с. 99, таблиця).

Джерельна база. До роботи були залучені матеріали здобуті експедицією Харківського історичного музею імені М. В. Сумцова (ХІМ) протягом 1982—2021 рр. на салтівських

© В. АКСЬОНОВ, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Таблиця 1. Мірні показники катакомб
Table 1. Dimensions of the catacombs

№	Дромос			Заклад	Лаз		Камера				Небіжчики
	L	*C*	*H*		*H*	*C*	Т-подібна	Повздовжна	*L*	*C*	
1, ССМ	2,35	0,4	2,65	дер.	0,6	0,45	—	+	1,9	1,55	ч.
3, ССМ	1,8	0,4	2,85	—	0,8	0,4	—	+	2,0	1,3	ч., п.
11, ССМ	2,25	0,4	2,8	—	0,6	0,4	—	+	1,95	1,45	ч., ж., д.
12, ССМ	4,75	0,5	2,6	—	0,55	0,4	—	+	1,8	1,25	ч.
16, ССМ	3,8	0,5	3,6	кам.	0,55	0,4	+	—	2,3	2,05	ч., 2 дор.
21, ССМ	2,8	0,5	—	—	0,42	0,46	—	+	2,05	1,15	ч., ж.
3, РМ	0,9	0,3	—	дер.	0,6	0,4	—	+	1,94	1,4	ч.
15, РМ	3,08	0,5	—	дер.	0,75	0,44	—	+	2,17	1,7	ч.
29, ВСМ I	4,8	0,6	3,2	—	0,6	0,45	—	+	2,1	1,75	ч., ж., д.
38, ВСМ I	5,3	0,5	3,4	кам.	0,7	0,4	—	+	2,1	1,9	ч., ж., д.
50, ВСМ I	5,7	0,6	3,8	—	0,6	0,4	—	+	2,2	1,95	ч., п.
52, ВСМ I	3,2	0,6	2,7	—	0,8	0,4	—	+	1,9	1,4	ч., ж., д.
56, ВСМ I	5,25	0,5	4,6	—	0,7	0,4	—	+	2,2	1,7	ч., ж.
1, ВСМ III	6,2	0,6	5,1	кам.	—	—	+	—	1,75	1,7	ч., ж., д.
7, ВСМ III	3,3	0,55	2,65	кам.	0,7	0,45	+	—	2,15	1,45	ч., ж., д.
9, ВСМ III	5,1	0,5	2,7	—	0,6	0,4	—	+	2,0	1,8	ч., ж., д.
16, ВСМ III	1,9	1,8	2,35	—	0,85	0,6	—	+	1,9	1,75	ж.
30, ВСМ IV	6,0	0,7	3,85	кам.	0,8	0,3	+	—	1,92	1,85	ч., 2 ж., 2 д.
36, ВСМ IV	4,0	0,4	3,95	дер.	0,57	0,5	+	—	2,0	1,55	ч.
55, ВСМ IV	—	—	3,85	—	0,55	0,5	+	—	2,0	1,8	ч., дор., ж.
62, ВСМ IV	5,25	1,0	2,85	кам.	0,5	0,38	+	—	1,94	1,44	ч., ч.
69, ВСМ IV	4,7	0,8	2,13	—	0,6	0,44	+	—	2,24	1,82	ч., ж., д.
102, ВСМ IV	3,46	0,4	2,74	—	0,46	0,44	+	—	1,7	1,23	ч.
106, ВСМ IV	5,0	1,1	3,25	—	0,6	0,38	+	—	1,98	1,84	ч.
109, ВСМ IV	5,75	1,3	4,1	кам.	0,44	0,34	—	+	2,28	1,72	ч., ж., п.
112, ВСМ IV	5,0	1,1	3,5	—	038	0,46	+	—	2,3	1,8	ч.
115, ВСМ IV	5,45	0,5	3,15	кам	0,5	0,54	+	—	2,0	1,85	ч., ж.
126, ВСМ IV	4,8	0,5	2,0	—	0,54	0,41	+	—	1,82	1,11	ч., ж., д.
130, ВСМ IV	6,54	1,3	4,3	—	0,9	0,6	+	—	2,32	1,9	ч., ж., д.
145, ВСМ IV	5,56	0,8	2,7	кам.	0,45	0,4	—	+	2,02	1,8	ч., ж., п.
150, ВСМ IV	4,5	0,7	3,0	—	0,35	0,5	+	—	1,83	1,48	ч., ж.
153, ВСМ IV	2,5	1,0	2,9	—	0,4	0,36	+	—	2,13	1,4	ч., п.
155, ВСМ IV	6,07	1,2	4,05	—	0,45	0,43	+	—	2,52	1,58	ч., д.
159, ВСМ IV	4,35	0,7	2,95	—	0,4	0,4	+	—	2,2	1,85	ч., ж., д.
1, 1946	5,0	0,5	3,6	—	—	—	+	—	1,9	1,3	ч., 3 д.
9, 1947	2,4	0,53	2,0	дер.	0,5	0,48	+	—	1,83	1,2	ч., ж.
11, 1947	1,83	0,5	2,5	—	0,47	0,38	+	—	2,03	1,7	ч.

Скорочення. ССМ — Старосалтівський могильник, РМ — Рубіжанський могильник, ВСМ — Верхньосалтівський могильник, дер. — дерево, кам. — камінь, д. — дитина, ч. — чоловік, ж. — жінка, п. — підліток, дор. — дорослий.

Abbreviations. ССМ — Starasaltovsky cemetery, РМ — Rubizhansky cemetery, ВСМ — Verkhnosalty cemetery, дер. — tree, кам. — stone, д. — child, ч. — man, ж. — woman, п. — teenager, дор. — adult.

пам'ятках регіону — Старосалтівському (ССМ), Рубіжанському (РМ) катакомбних могильниках, на першій, третій та четвертій ділянках катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ I, III, IV), а також матеріали розкопок експедиції С. Семенова-Зусера 1946—1948 рр. на головному Верхньосалтівському катакомбному могильнику (ВСМ I), які зберігаються у фондах Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (табл. 1, 2). Запропонована робота доповнює наші спостереження над структурою «типового» аланського наборного поясу за матеріалами поховальних комплексів четвертої ділянки Верхньосалтівського могильника (ВСМ IV), що датують початком — третьою чвертю IX ст. (Аксьонов 2023а,

Таблиця 2. Елементи поясної гарнітури у похованнях Старосалтівського, Рубіжанського та Верхньосалтівського могильників

Table 2. Elements of the belt set in the burials of the Starosaltiv, Rubizhansky and Verkhnosaltiv cemeteries

№	Елементи поясної гарнітури (за Плетнева 1989)																Особливі знахідки
	Пряжка	Бляшка-оправа		Бляшка з кільцем					Бляшка						U	Наконечник	
		1	2	1	2	3	4	6	1	2	3	4	5	6			
1, ССМ	1	3	—	—	—	—	—	6	—	—	—	5	—	—	—	1	Сокира-чекан, тесло-мотика
3, ССМ	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	Те саме
11, ССМ	1	2	—	—	—	—	—	3	2	—	—	—	—	—	—	—	Тесло-мотика
12, ССМ	1	—	7	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	4	Сокира-чекан, тесло-мотика, лук, шабля
16, ССМ	1	—	1	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	Сокира-чекан, тесло-мотика
21, ССМ	1	—	—	—	—	—	—	—	7	—	5	5	—	—	—	4	Те саме
3, РМ	1	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	Сокира-чекан
15, РМ	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	Те саме
1, 1946	—	—	—	—		1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	Те саме
9, 1947	1	2	—	9	—	8	—	—	7	—	—	—	11	—	—	1	Сокира-чекан, тесло-мотика
11, 1947	1	3	—	7	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	Те саме
1, ВСМ III	1	2	—	—	—	—	—	6	4		—	—	—	—	—	1	—
7, ВСМ III	1	—	—	—	—	—	—	8	1	5	—	—	—	3	—	1	—
9, ВСМ III	—	—	—	—	—	—	—	5	1	—	—	—	—	—	—	—	Сокира-чекан, тесло-мотика
16, ВСМ III	1	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30, ВСМ IV	1	4	—	2	—	3	—	—	6	—	—	—	6	—	—	1	Тесло-мотика, окуття піхв шаблі
36, ВСМ IV	—	2	—	—	—	—	—	7	—	—	—	—	4	—	—	1	—
55, ВСМ IV	2	2	—	—	—	—	—	9	8	—	—	—	—	—	—	2	Тесло-мотика
62, ВСМ IV	1	3	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—	11	—	—	1	—
69, ВСМ IV	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
102, ВСМ IV	1	3	—	—	—	—	—	11	8	—	—	—	—	—	—	1	Тесло-мотика
106, ВСМ IV	—	5	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	10	—	—	1	Те саме
109, ВСМ IV	—	—	2	1	—	—	—	—	3	—	1	—	—	—	—	1	Сокира-чекан
112, ВСМ IV	—	1	—	—	—	—	—	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—
115, ВСМ IV	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	1	—
126, ВСМ IV	1	3	—	—	—	—	—	11	10	—	—	—	—	—	—	1	—
130, ВСМ IV	1	3	—	6	—	—	—	—	4	—	4	—	—	—	1	1	—
145, ВСМ IV	1	2	—	—	—	—	—	18	7	—	—	—	—	—	—	1	Сокира-чекан, тесло-мотика
150, ВСМ IV	1	3	—	—	—	—	—	11	5	—	—	—	6	—	—	1	—
153, ВСМ IV	1	—	—	—	—	—	—	—	—	6	8	—	—	—	—	1	—
155, ВСМ IV	1	2	—	—	3	—	2	—	—	—	—	6	—	2	—	1	—
159, ВСМ IV	—	3	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
29, ВСМ I	3	2	3	—	—	—	8	5	13	—	—	2	—	3	—	3	—
38, ВСМ I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
50, ВСМ I	1	2	—	—	—	—	—	6	—	—	—	3	—	—	—	1	Сокира-чекан
56, ВСМ I	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5	3	—	—	—	—	Тесло-мотика

с. 98, рис. 5, 6). Нашу увагу привернули наборні пояси з 37 катакомб, елементи яких виготовлені з бронзи, а орнамент на них або відсутній, або представлений простими композиціями. У своїй роботі ми враховуємо локальну своєрідність могильників та відмінності в їх хронології.

Слід зазначити, що генезис, поширення та типологія пряжок, бляшок та наконечників поясів салтівської культури на сучасний момент є доволі добре розробленими (Ковалевская 2000, с. 111—174, рис. I—XXIII; Плетнева 1989, с. 77—81, рис. 36; Комар 2001). Форма елементів поясної гарнітури та їх орнаментальні композиції використовуються для визначення внутрішньої хронології салтівських старожитностей (Гавритухин 2005; Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39; Плетнева 1981, рис. 37: 15—17, 25—30, 107—116, 124—133; 1989, с. 155—170; Голубев

2018, рис. 3—6). Особливу увагу привернула поява на елементах салтівської поясної гарнітури рослинного, так званого лотосоподібного орнаменту та його подальший розвиток салтівськими майстрами (Фонякова 1986; 1998; 2010).

Аналіз матеріалу. Поховальні комплекси Старосалтівського могильника датовані другою половиною VIII — першою половиною IX ст. (Аксёнов 1999, с. 141). Елементи десяти наборних поясів були представлені в 9 із 22 досліджених катакомбах некрополя (№ 1, 3, 7, 11, 12, 15, 16, 21, 22). При цьому в катакомбах 3, 7, 15, 22 знайдені елементи поясної гарнітури є характерними для I салтівського хронологічного горизонту (Аксёнов 1999, рис. 1: 23—28, 36, 37; 2: 36—39; 7: 24—26; 5: 33—35) та такими, що репрезентують матеріальну культуру населення Хозарського каганату на етапі освоєння ним басейну Сіверського Дінця та становлення салтівської археологічної культури (горизонт Столбіще-Старокорсунська — 740—780/790 рр.) (Комар 1999, с. 128). Поясні набори з катакомб 16, 21 репрезентують початок освоєння салтівськими майстрами рослинного (лотосоподібного) орнаменту. В них ще присутні деталі поясної гарнітури, які характерні для ранньосалтівського (I) хронологічного горизонту (рис. 1: 2, 3, 7, 8), однак до складу цих поясних наборів вже входять пряжки, бляшки та наконечники, поле яких прикрашено простим рослинним орнаментом (рис. 1: 1, 4, 6, 9). Це визначає час виникнення комплексів як хронологічний горизонт I/II — 770—790 рр. (Комар 1999, с. 129). Наборні пояси, які вже повністю відповідають характеристиці власне «класичних» салтівських наборів II хронологічного горизонту, походять з катакомб 1 і 11 (Комар 1999, с. 129). Вони містять литі бляшки трьох типів — прості неорнаментовані бляшки-рамки, бляшки з нерухомим кільцем та бляшки серцеподібної форми (рис. 1: 11—13, 16, 17). При цьому бляшки цих поясів прикрашені рослинним орнаментом у вигляді одного великого бутону лотосу (рис. 1: 12, 17—19), що характерно для комплексів кінця VIII — початку IX ст. (Фонякова 1986, с. 41, рис. 4: 5). До цього ж II хронологічного горизонту відноситься і пояс з катакомби 12, до складу якого входять бляшки з рослинним орнаментом з бутонів лотосу (рис. 1: 21, 22). Проте наконечники поясу вкриті орнаментом у вигляді пагонів що звиваються (рис. 1: 21). Подібний орнамент є характерним для виробів кримсько-візантійської групи елементів поясної гарнітури ранньосалтівського періоду (Комар 2001, рис. 3: 20—24, 56, 57).

На Рубіжанському катакомбному могильнику, датованому другою половиною VIII — початком IX ст. (Аксёнов 2001, с. 76), елементи наборних поясів виявлені в катакомбах 3 та 15. Литі бляшки з катакомби 15 (рис. 1: 24) відносяться до різновиду бляшок з прорізом у нижній частині щитка (варіант 6а за О. Комаром), які зустрічаються в комплексах I хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 3: 24—27). Йому також відповідає поясний наконечник з цієї ж катакомби (рис. 1: 25), який має U-подібну форму та дві петельки, що розташовані паралельно до площини щитка (варіант 3 за: Комар 1999, с. 127, табл. 3: 119, 120). До хронологічного горизонту I/II належить наборний пояс з катакомби 3, бо його склад еклектичний. Так, присутні тут підковоподібні литі бляшки (рис. 1: 28) доволі часто зустрічаються в комплексах горизонту Столбіще-Старокорсунська (Комар 1999, с. 123, табл. 3: 49—58). Натомість пряжка цього наборного пояса вже є характерною для «класичних» салтівських старожитностей, хоча її щиток і прикрашений простим геометричним орнаментом з прокреслених ліній (рис. 1: 26). Бляшки з прямокутним щитком та рухомим кільцем (рис. 1: 27) не зустрічаються в комплексах горизонту Столбіще-Старокорсунська (Комар 1999, с. 126). Конструкція утримання рухомого кільця в нижній частині щитка бляшок вже не шарнірного типу, як це було на виробах ранньосалтівського часу (Комар 1999, табл. 3: 60—64, 75, 77, 78, 121—127, 141), а є типовою для більш пізніх салтівських литих бляшок та чумбурних блоків (Комар 1999, табл. 3: 79, 86; Плетнева 1989, рис. 85).

Наборний пояс характерний для комплексів ранньосалтівського хронологічного горизонту 740—780/790 рр. на третій ділянці Верхньосалтівського некрополя (ВСМ III) був представлений лише в катакомбі 13 (розкопки В. Бородуліна 1991 р.) (Аксёнов 2016, рис. 3: 2, 3), хоча у 1988, 1989, 1991, 1992 рр. експедицією ХІМ тут було розкопано 25 поховальних комплексів. Дослідження на цій ділянці некрополя проводила в 1959—1961, 1965, 1967 рр. експедиція на чолі з Д. Березовцем, але матеріали цих розкопок не були введені у повному обсязі до наукового обігу. Експедиція виявила 80 катакомбних споруд, з яких розкопала лише 23 (Березовец 1959—1961, с. 5). Така розбіжність між кількістю виявлених та досліджених катакомб була пов'язана з тим, що до робіт на могильнику були залучені не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи, які не мали досвіду дослідження земляних катакомб (Колода 2011, с. 25). З досліджених експедицією ХІМ 25 поховальних комплексів елементи поясної гарнітури з рослинним орнаментом у вигляді одного великого бутону лотосу були представлені в катакомбах 1, 9, 16 (рис. 1: 30, 32, 34—38), що дозволяє датувати їх кінцем VIII — початком IX ст. (II хронологічний салтівський горизонт) (Комар 1999, табл. 4). Слід зауважити, що наборний пояс в катакомбі 16 (рис. 1: 34—36) входив до вбрання дорослої жінки, яка була похована в катакомбі, вхідний коридор якої представляв собою вертикальний колодязь підпрямокутної у плані форми розміром 1,8 × 1,9 м (Бородулин 1991, с. 7). Сама

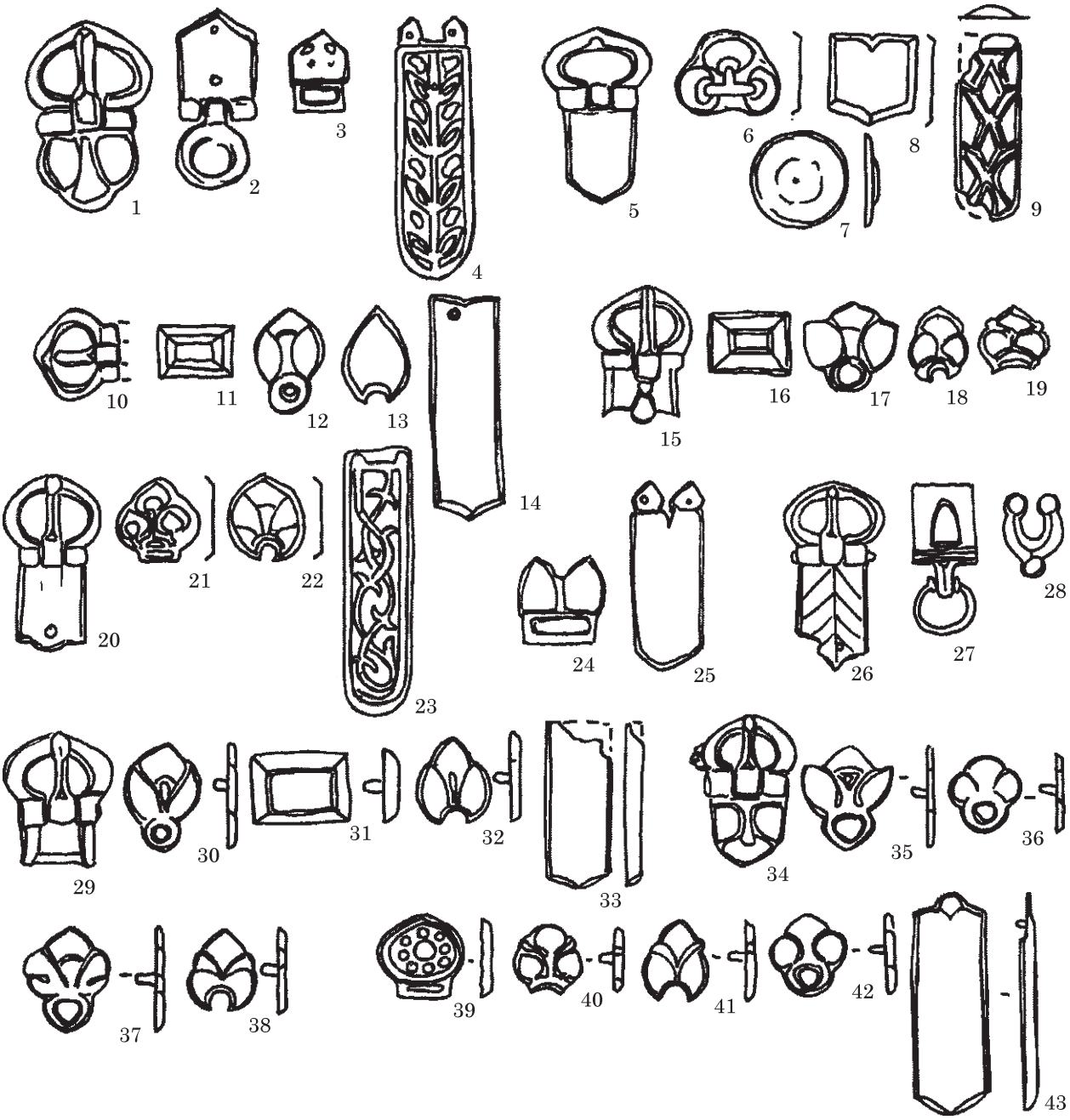

Рис. 1. Елементи поясної гарнітури з поховальних комплексів Старосалтівського, Рубіжнецького та Верхньосалтівського III катакомбних могильників: 1—4 — катакомба 16 ССМ; 5—9 — катакомба 21 ССМ; 10—14 — катакомба 1 ССМ; 15—19 — катакомба 11 ССМ; 24, 25 — катакомба 15 РМ; 26—28 — катакомба 3 РМ; 29—33 — катакомба 1 ВСМ III; 34—36 — катакомба 16 ВСМ III; 37, 38 — катакомба 9 ВСМ III; 39—43 — катакомба 7 ВСМ III

Fig. 1. Elements of belt fittings from the catacombs of the Starasaltovsky, Rubizhansky, Verkhnesaltov III burial grounds: 1—4 — catacomb 16 SSM; 5—9 — catacomb 21 SSM; 10—14 — catacomb 1 SSM; 15—19 — catacomb 11 SSM; 24, 25 — catacomb 15 RM; 26—28 — catacomb 3 RM; 29—33 — catacomb 1 VSM III; 34—36 — catacomb 16 VSM III; 37, 38 — catacomb 9 VSM III; 39—43 — catacomb 7 VSM III

поховальна камера була розташована на поздовжній осі вхідного коридору, а небіжчиця лежала ногами до входу. Це дозволяє віднести цю поховальну споруду до катакомб II типу (Смирнов 1972, с. 74, рис. 1), характерного для сарматських племен Південного Приуралля та Поволжя. Катакомби цього типу представлені на Старосалтівському, Рубіжанському некрополях, на усіх ділянках катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (Хоружая, Аксёнов 2005, табл. 1), але вхідний коридор у вигляді вертикального колодязя мала лише зазначена катакомба (№ 7 ВСМ III). Наборний пояс з катакомби 7 складається з бляшок, які за своїм оформленням відносяться до різних хронологічних горизонтів. Основу поясу складають бронзові литі бляшки з орнаментом у вигляді одного великого бутону лотосу (II хронологічний горизонт) (рис. 1: 41, 42). Бронзові штамповані бляшки з щитком округлої форми з іміта-

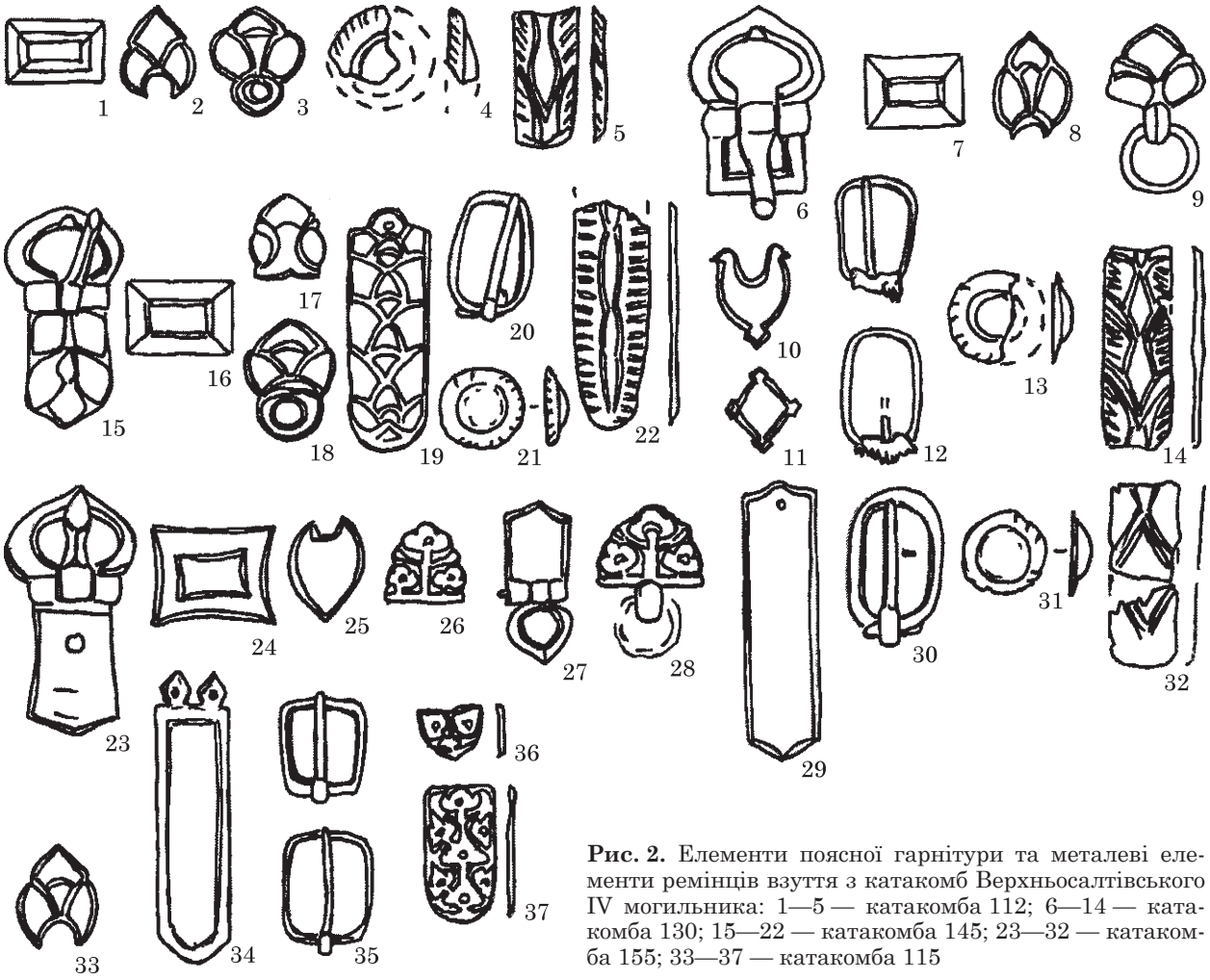

Рис. 2. Елементи поясної гарнітури та металеві елементи ремінців взуття з катакомб Верхньосалтівського IV могильника: 1—5 — катакомба 112; 6—14 — катакомба 130; 15—22 — катакомба 145; 23—32 — катакомба 155; 33—37 — катакомба 115

Fig. 2. Elements of belt fittings and metal shoe strap components from the catacombs of the Verkhnesaltov IV burial ground: 1—5 — catacomb 112; 6—14 — catacomb 130; 15—22 — catacomb 145; 23—32 — catacomb 155; 33—37 — catacomb 115

цією прорізі у його нижній частині (рис. 1: 39), на нашу думку, є результатом переосмислення салтівськими майстрами двоскладових бляшок з округлим щитком прикрашеним пальметою (варіант 1 за: Комар 1999, табл. 3: 60, 61). Ці бляшки характерні для I хронологічного горизонту салтівських старожитностей, тому бляшки з катакомби 7 ВСМ III слід віднести до хронологічного горизонту I/II. Натомість литі бляшки, поле яких прикрашено рослинною Ш-подібною композицією з трьох бутонів лотосу на стелинах різної висоти (рис. 1: 40), притаманні для комплексів III хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4). Враховуючи це наборний пояс з катакомби 7 ВСМ III слід датувати самим початком III хронологічного горизонту (середина IX ст.).

Бронзові наборні пояси рядового населення значно краще представлені в поховальних комплексах ВСМ IV (табл. 2). Ця ділянка Верхньосалтівського могильника датована початком — третьою чвертю IX ст. (II та III хронологічні горизонти салтівської культури). До II хронологічного горизонту відносяться наборні пояси з катакомб 55, 69, 102, 109, 112, 130, 145. Для цієї групи поясів характерні бляшки трьох основних типів: прості литі бляшки-рамки (рис. 2: 1, 7, 16; 4: 2, 15); литі бляшки з нерухомим кільцем у нижній частині щитка прикрашеного орнаментом у вигляді одного великого бутону лотосу (рис. 2: 3, 18; 3: 1; 4: 4, 17, 18); литі бляшки серцеподібної форми з полем орнаментованим великим бутоном лотосу (рис. 2: 2, 8, 17; 3: 5; 4: 3, 16). Наконечники цих поясних наборів — литі, неорнаментовані або їх поле вкрито зображенням «світового дерева», яке складається з поставлених один на інший великих бутонів лотосу (рис. 2: 19; 3: 9; 4: 5, 20, 21). В цих поясних наборах присутні бляшки, які характерні для до попереднього хронологічного горизонту, а саме: литі бляшки щитоподібної форми із зображенням бутону лотосу у нижній частині щитка (катакомба 55; рис. 4: 19); штамповані неорнаментовані бляшки шестикутної форми та штамповані бляшки з щитком округлої форми та імітацією прорізі у його нижній частині, поле яких прикрашено геометричним орнаментом у вигляді опуклих перлин різного розміру (катакомба 109; рис. 3: 6, 8); литі бляш-

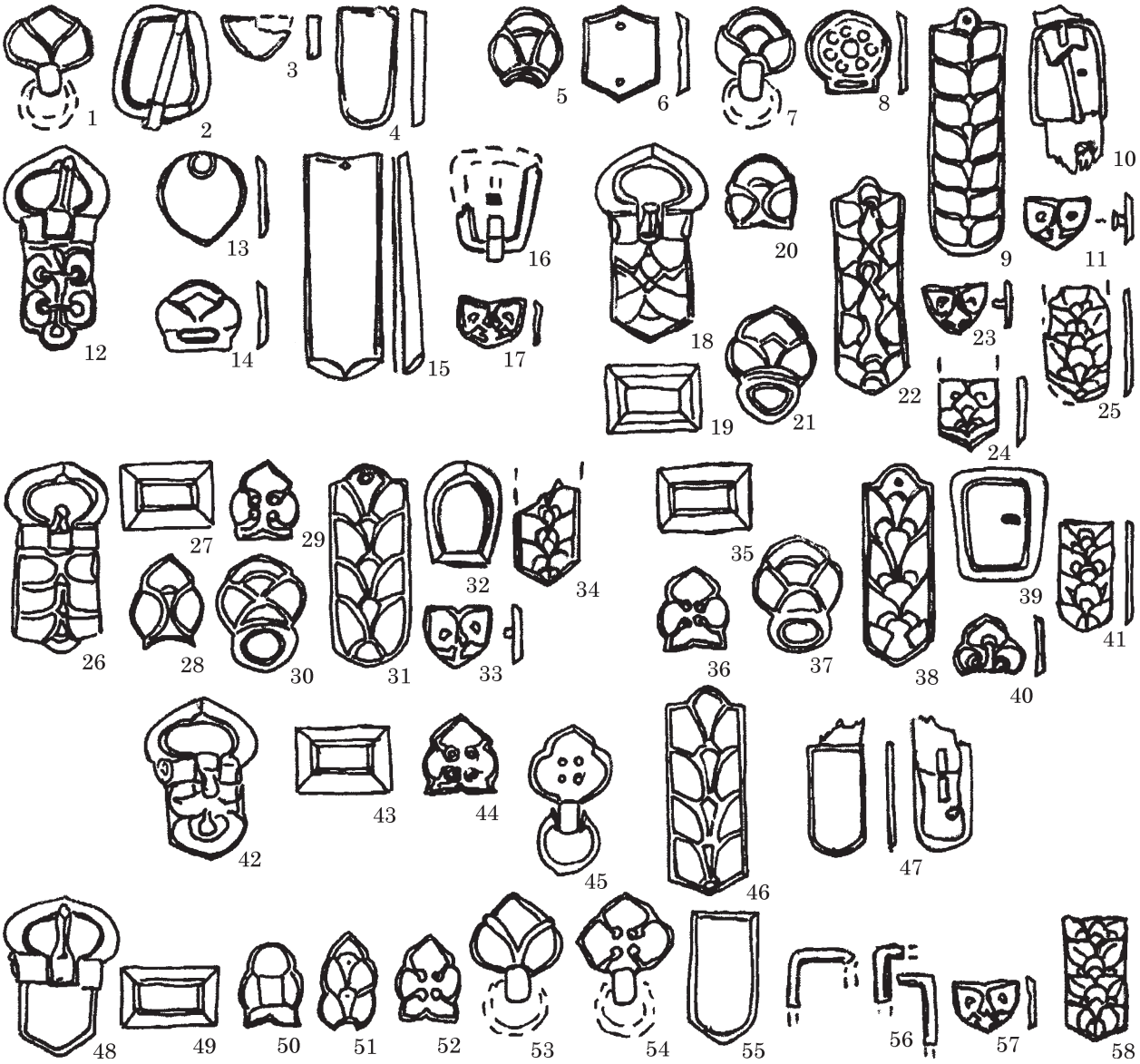

Рис. 3. Елементи поясної гарнітури та металеві елементи ремінців взуття з катакомб Верхньосалтівського IV могильника: 1—4 — катакомба 69; 5—11 — катакомба 153; 18—25 — катакомба 126; 26—34 — катакомба 150; 35—41 — катакомба 36; 42—47 — катакомба 62; 48—58 — катакомба 30

Fig. 3. Elements of belt fittings and metal shoe strap components from the catacombs of the Verkhnesaltov IV burial ground: 1—4 — catacomb 69; 5—11 — catacomb 153; 18—25 — catacomb 126; 26—34 — catacomb 150; 35—41 — catacomb 36; 42—47 — catacomb 62; 48—58 — catacomb 30

ки U-подібної форми (катакомба 130; рис. 2: 10). Показовим, на нашу думку, є той факт, що ремінці взуття в зазначених поховальних комплексах або зовсім не були прикрашені металевими елементами (катакомби 55, 102, 109), або мали прості штамповані бляшки умбоноподібної форми (рис. 2: 2, 13, 21) та штамповані наконечники, поле яких було прикрашено примітивним орнаментом з двох вертикальних хвилястих ліній та коротких насічок вздовж довгих сторін пластини (рис. 2: 5, 14, 22). Металеві прикраси ремінців взуття з катакомби 69 були виготовлені зі свинцево-олов'яного сплаву, а їх поле було позбавлено будь-якої орнаментації (рис. 3: 3, 4).

Кілька поховальних комплексів ВСМ IV ілюструють поступовий перехід між II та III хронологічними горизонтами салтівських старожитностей. Так два наборні пояси з катакомб 115 та 126 складаються з деталей, які характерні для комплексів II хронологічного горизонту (рис. 2: 33, 34; 3: 18—22). Однак, знайдені разом з ними штамповані бляшки та наконечники від ремінців взуття прикрашені рослинними Y-подібними композиціями з бутонів лотоса, які менші за розміром від бутонів попереднього хронологічного горизонту (рис. 2: 36, 37; 3: 23—25). Такі Y- та Ш-подібні композиції з мілкими бутонами лотосу на стеблинах є візитною карткою комплексів наступного III хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4). Це є свідченням поступової зміни в оформленні складових елементів наборних поясів, орнаментація яких стає більш складною та

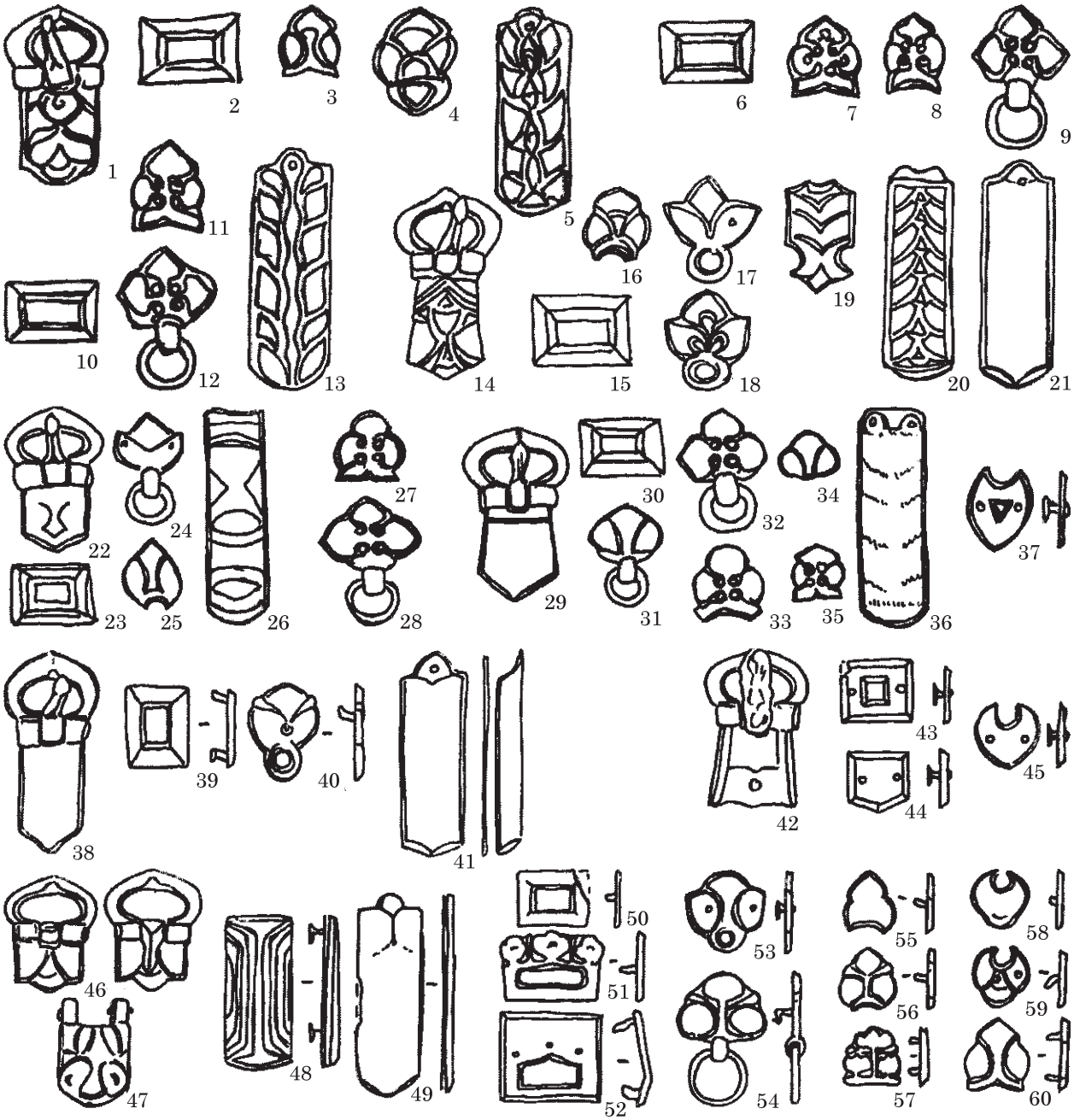

Рис. 4. Елементи поясної гарнітури з поховальних комплексів Верхньосалтівського I та Верхньосалтівського IV могильників: 1—5 — катакомба 102 ВСМ IV; 6—9 — катакомба 159 ВСМ IV; 10—13 — катакомба 106 ВСМ IV: 14—21 — катакомба 55 ВСМ IV; 22—26 — катакомба 11 (1947 р.) ВСМ I; 27, 28 — катакомба 1 (1946 р.) ВСМ I; 29—36 — катакомба 9 (1947 р.) ВСМ I; 37 — катакомба 38 ВСМ I; 38—41 — катакомба 50 ВСМ I; 42—45 — катакомба 56 ВСМ I; 46—60 — катакомба 29 ВСМ I

Fig. 4. Elements of belt fittings from the catacombs of the Verkhnesaltov I and Verkhnesaltov IV burial grounds: 1—5 — catacomb 102 VSM IV; 6—9 — catacomb 159 VSM IV; 10—13 — catacomb 106 VSM IV: 14—21 — catacomb 55 VSM IV; 22—26 — catacomb 11 (1947) VSM I; 27, 28 — catacomb 1 (1946) VSM I; 29—36 — catacomb 9 (1947) VSM I; 37 — catacomb 38 VSM I; 38—41 — catacomb 50 VSM I; 42—45 — catacomb 56 VSM I; 46—60 — catacomb 29 VSM I

вишуканою. Для виробів салтівського III хронологічного горизонту більш характерним є складні (Y, V, III) композиції з трьох, п'яти бутонів лотосу (Комар 1999, табл. 4; Голубев 2018, рис. 4: 61—67, 74—79; 5: 47—51, 65—68, 92—95, 113—116). Доволі часто такі складні композиції доповнюються двома дрібними паростками, які відходять від центральної стеблини (Голубев 2018, рис. 6: 13—15, 17—24, 27).

Наприкінці II хронологічного етапу орнамент у вигляді «одного великого бутону лотосу» доповнюється хрестоподібною композицією з трьох бутонів лотосу на одній стеблині (рис. 3: 29, 36). Це підтверджується одночасною присутністю в наборних поясах елементів гарнітури, які прикрашені одним великим бутоном лотосу, та бляшок з хрестоподібною композицією з трьох бутонів. Саме таке поєднання орнамен-

тальних стилів спостерігається в наборних поясах з катакомб 36, 150 ВСМ IV (рис. 3: 26—31, 35—38). Ці пояси перебували у комплексі зі штампованими бляшками від ремінців взуття прикрашеними Y-подібною композицією з бутонів лотоса (рис. 3: 33), хоча наконечники ремінців взуття в цих комплексах прикрашені орнаментом у стилі «одного великого бутону лотосу» (рис. 3: 34, 41).

До цього часу відносяться і пояси з катакомб 106 та 159 ВСМ IV, до складу яких входять литі прості бляшки-оправи прямокутної форми, бляшки серцеподібної форми та бляшки з рухомим кільцем у нижній частині щитка, поле яких прикрашено хрестоподібним орнаментом з трьох бутонів лотосу (рис. 4: 7, 8, 11, 12).

Поясні набори цього стилю продовжують зустрічатися в незначній кількості і в комплексах наступного III хронологічного горизонту. В поховальній камері катакомби 62 ВСМ IV, що містили рештки двох дорослих чоловіків, були присутні два наборні пояси (рис. 5: 16, 17). Небіжчика (поховання 1), рештки якого розташовувалися вздовж дальньої торцевої стінки поховальної камери, супроводжувала штампована срібна поясна гарнітура яка характерна для «класичних» салтівських старожитностей III хронологічного періоду (рис. 5: 18—21), тоді як наборний пояс небіжчика (поховання 2), тіло якого було покладено ближче до входу, складався з бронзових литих елементів поясної гарнітури — типових для комплексів II хронологічного горизонту (рис. 5: 22—26). Різнилися у небіжчиків і металеві прикраси ремінців взуття, які відповідали стильовим особливостям поясних наборів їх володарів.

Чоловік (поховання 4) з катакомби 30 ВСМ IV мав два наборних пояси (рис. 5: 2—13). Один з них був оздоблений бронзовими литими бляшками з орнаментом у стилі «одного великого бутону лотосу» та з орнаментом хрестоподібного типу з трьома бутонами лотосу (рис. 5: 2—9). Другий пояс — був більш вишуканий, бо складався зі срібних штампованих елементів поясний гарнітури прикрашених складним орнаментом з трьох та п'яти бутонів лотосу (рис. 5: 10—13). Поясна гарнітура зі складним лотосоподібним орнаментом характерним для виробів III хронологічного горизонту входила до складу інвентарю молодої жінки (поховання 5; рис. 5: 14—16), рештки якої розташовувалися біля входу поховальної камери катакомби 30 ВСМ IV (рис. 5: 1).

Поясні набори з поховальних комплексів III хронологічного горизонту інколи синкретичні. Так, поясна гарнітура з катакомби 155 ВСМ IV окрім бляшок прикрашених Ш-подібною композицією з бутонів лотосу (рис. 2: 26, 28), які є ознакою III хронологічного горизонту салтівських старожитностей, містила неорнаментовані бляшки серцеподібної форми та двоскладові бляшки з рухомим кільцем, пряжку та наконечник з неорнаментованим щитком (рис. 2: 25, 27). Такі елементи поясної гарнітури більш характерні для II хронологічного горизонту (Комар 1999, табл. 4). Це дозволяє припустити, що цей наборний пояс формувався в продовж тривалого часу, під час якого до поясного набору долучалися нові елементи.

Бронзові елементи поясної гарнітури, які характерні для I/II, II та III хронологічних горизонтів, представлені і в поховальних комплексах першої (головної) ділянки Верхньосалтівського некрополя (ВСМ I; рис. 4: 22—60). Найбільш цікавим є комплекс поясної гарнітури з катакомби 29, який містить елементи трьох поясів, на що вказують представлені тут дві поясні бляшки, щиток від третьої пряжки, два цілих та фрагмент третього поясних наконечників (рис. 4: 46—49). Поясні бляшки у кількості 37 екземплярів репрезентують вироби, які характерні для II та III хронологічних горизонтів. Так, бляшки серцеподібної форми мали неорнаментований щиток (2 екз.; рис. 4: 55, 58), щиток прикрашений одним великим бутоном лотосу (13 екз.; рис. 4: 59, 60) та щиток з Ш-подібною композицією з бутонів лотосу (3 екз.; рис. 4: 56, 57). Бляшки з кільцем відносяться до двох видів: з нерухомим кільцем у нижній частині щитка, який прикрашений орнаментом у стилі «одного великого бутону лотосу» (5 екз.; рис. 4: 53); бляшки з рухомим кільцем, щиток яких орнаментовано Ш-подібною композицію з бутонів лотосу (рис. 4: 54). Бляшки-оправи репрезентовані виробами трьох видів: прості прямокутні бляшки-оправи (1 екз.; рис. 4: 50); бляшки з Ш-подібною композицію з бутонів лотосу над прорізю (3 екз.; рис. 4: 51); бляшка прямокутної форми з прямокутним отвором зі стрілчатим верхом у нижній частині щитка (1 екз.; рис. 4: 52). Остання бляшка-оправа аналогічна бляшкам характерним для тюркських пам'яток рубежу VII/VIII — IX ст. (Овчинникова 1990, рис. 23: 1; Ковалевская 2000, с. 148). Такі бляшки доволі часто трапляються у комплексах VII—XI ст. Середнього Поволжя, Прикам'я, Південного Уралу — в пам'ятках, що належать волзьким болгарам, давнім мадярам, мордві, марійцям (Ковалевская 2000, с. 148; Мурашева 2000, с. 27; Халикова, Халиков 2018, табл. I: 12; II: 10; VI: 34; XIV: 22). Дві аналогічні бляшки було знайдено в катакомбі 31 цієї ж ділянки Верхньосалтівського могильника (ВСМ I) (Аксьонов 2023b, рис. 1: 3, 4). Знайдені бляшки мають не місцеве походження і скоріш за все вони потрапили до алан Верхнього Салтова з Волго-Камського регіону від мадяр, які у 30—90 рр. IX ст. перебували у союзних відносинах з верхівкою Хозарського каганату (Аксьонов 2023b, с. 130). Присутність цієї бляшки в катакомбі 29 ВСМ IV дозволяє датувати цей комплекс другою — третьою чвертями IX ст. (III хронологічний горизонт).

Розглянуті бронзові наборні пояси в поховальних комплексах доволі часто знаходилися в комплекті з сокирою-чеканом, а інколи ще і з теслом-мотикою (табл. 2). Таким чином, ці поховання належали рядовим чоловікам салтівської

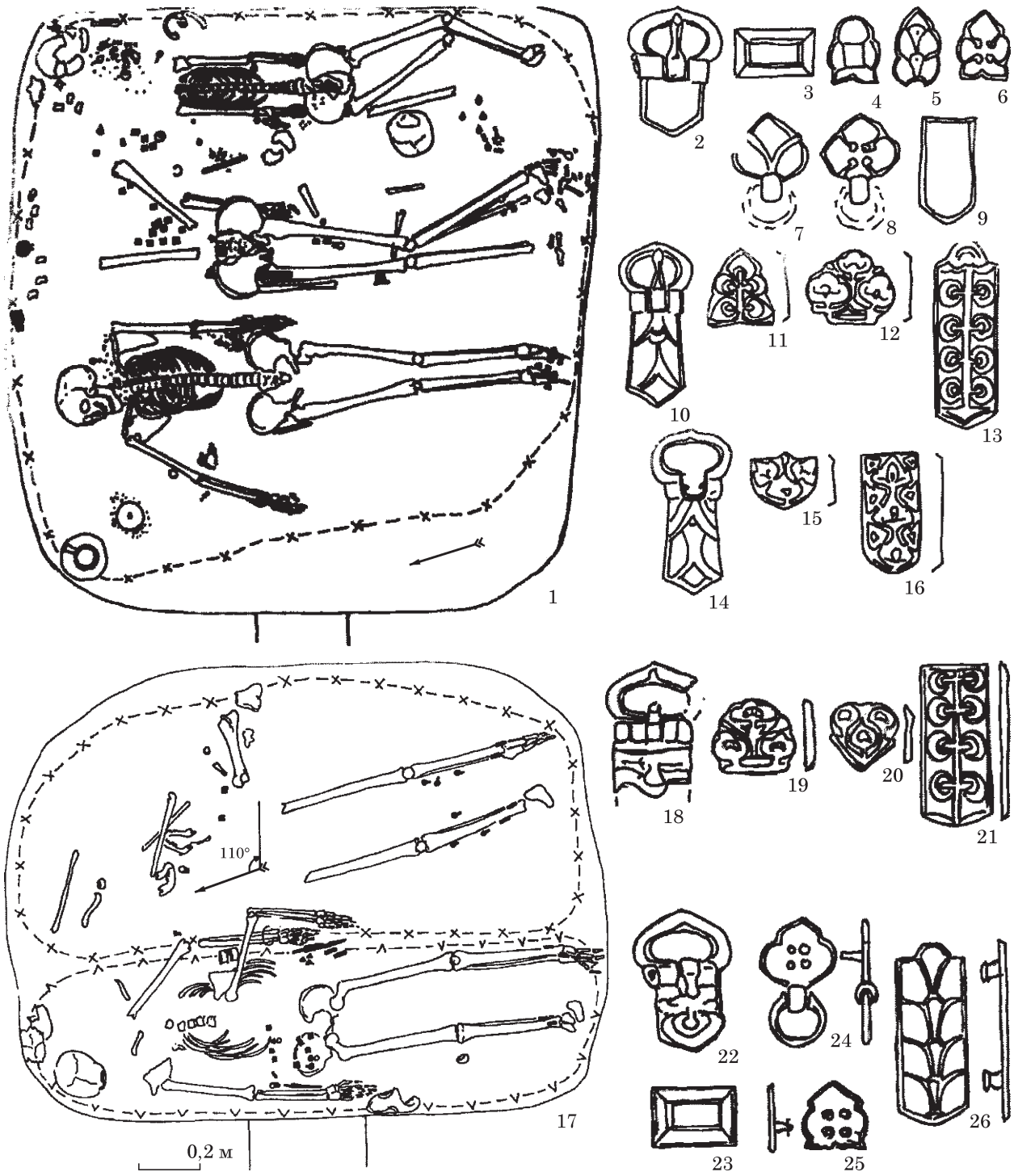

Рис. 5. Наборні пояси з катакомб 30 (2—16) та 62 (18—26) Верхньосалтівського IV могильника: 1 — план поховальної камери катакомби 30; 2—9 — елементи першого поясу з поховання 4; 10—13 — елементи другого поясу з поховання 4; 14—16 — елементи поясного набору з поховання 5; 17 — план поховальної камери катакомби 62; 18—21 — елементи наборного поясу з поховання 1; 22—26 — елементи наборного поясу з поховання 2

Fig. 5. Belt sets from catacombs 30 and 62 of the Verkhnii Saltiv IV Burial ground: 1 — plan of catacomb 30 burial chamber; 2—9 — elements of the first belt set from burial 4; 10—13 — elements of the second belt set from burial 4; 14—16 — Elements of the belt set from burial No. 5; 17 — plan of catacomb 62 burial chamber; 18—21 — elements of the belt set from burial 1; 22—26 — elements of the belt set from burial 2

спільноти, які складали основу війська (Афанасьев 1993b, с. 141—142). Лише у двох випадках (катакомба 12 ССМ, 29 ВСМ I) набір предметів озброєння був представлений окрім сокири-чекана, ще шаблею, луком, вістрями стріл, що дозволяє вважати похованих чоловіків професійними військовими, які були доволі заможними членами товариства. Це підтверджує тезу Г. Афанасьєва (1993b, с. 141), що наборний пояс в аланському суспільстві регіону був характерним

елементом усіх дорослих чоловіків незалежно від їх соціального статусу. При цьому в комплексах кінця VIII — початку IX ст. розглянуті наборні пояси частіше супроводжувалися сокирою-чеканом, ніж це спостерігається в похованнях другої — третьої чверті IX ст. Вірогідно, це обумовлено різною військово-політичною ситуацією у регіоні на етапі освоєння аланським населенням басейну Сіверського Дінця та у часи розквіту Хозарської держави (IX ст.). При цьому якщо поясні набори другої половини VIII ст. доволі різноманітні за складом та видом своїх складових елементів (рис. 1: 1—9, 24—28), то в останні десятиріччя VIII ст. остаточно формуються уявлення про «типовий» наборний пояс дорослого чоловіка, незалежно від його майнового стану (Комар 1999, с. 129). Такий уніфікований наборний пояс складається з пряжки, наконечника та бляшок трьох видів: 1) бляшки-оправи або їх імітації, які оформлювали додаткові ремінці, що звисали з основного ременя; 2) бляшки з рухомим кільцем або нерухомою петелькою у нижній частині щитка, до яких на ремінцях могли підвішуватись якісь предмети; 3) бляшки серцеподібної форми, якими оформлювалася частини ременя, що передувала металевому поясному наконечнику (рис. 1: 10—19, 29—33; Комар 1999, с. 129; Аксьонов 2024, рис. 5, 6). Саме таку уніфіковані структуру мають більшість з розглянутих нами поясних наборів (табл. 2).

Цілком зрозуміло, що різне майнове становище чоловіка повинно було якось позначитися на такій важливій деталі його костюму як пояс. Це підтверджується тим, що більш заможні представники салтівського суспільства для підкреслення свого статусу не змінювали докорінно «типовий» набір бляшок на пояс, а лише збільшували кількість металевих елементів поясної гарнітури та доповнювали пояс різноманітними металевими підвісками — ворворками, роз'єднувачами, чумбурними блоками (Аксьонов 2023a, с. 99). Важливу роль при цьому відігравало і те, з якого матеріалу (бронза, срібло) та з використанням яких технічних прийомів (лиття, штампування, гравірування тощо) виготовлялися складові елементи наборного поясу. Металеві деталі наборного поясу, матеріал, з якого вони виготовлялися, та система орнаментації у салтівців вказували не на військовий ранг володаря поясу, а на його соціальне (майнове) положення у суспільстві (Комар 2005, с. 184). У більш заможних чоловіків елементи поясної гарнітури були прикрашені більш вишуканими та складними композиціями. Прикладом цього може служити наборний пояс знатної людини знайдений у Саркелі (Макарова, Плетнева 1983, рис. 3: 1). Підтверджує це і присутність двох різних за матеріалом та технікою виконання наборних поясів у чоловіка (поховання 4) з катакомби 30 ВСМ IV (рис. 5: 2—13).

Можна припустити, що розглянуті бронзові поясні набори належать рядовим представникам аланської спільноти салтівської культури, які в майновому відношенні відрізнялися між собою. Так, у похованнях чоловіків, які не дуже сильно постраждали від повторного проникнення у давнину до поховальної камери (катакомби 12, 21 ССМ; 9, 11 (1947) ВСМ I; 1, 7 ВСМ III; 30, 36, 62, 102, 126, 155 ВСМ IV), наборний пояс був забезпечений різною кількістю металевих елементів поясної гарнітури — від 14 (№ 11 (1947) ВСМ I; № 1 ВСМ III) до 39 (№ 9 1947 ВСМ I; табл. 2). Окрім того, поясні набори рядових представників салтівської громади відрізнялись між собою технікою виконання їх складових. У більшості випадків бляшки виготовлені з бронзового сплаву методом лиття. Однак у деяких випадках елементи поясної гарнітури виготовлені доволі примітивно, і навіть аматорські. Так, поясні бляшки з катакомби 56 ВСМ I виготовлені методом штампування з бронзового листа та позбавлені будь якої орнаментації (рис. 4: 43—45). Бляшки поясного набору з катакомби 52 ВСМ I просто вирізані з бронзового листа та прикрашені простим орнаментом з мілких цяток (Аксьонов 2023b, рис. 5: 22—24), при тому сам набір бляшок (бляшки-рамки, бляшки з кільцем, U-подібні бляшки) відповідає уніфікованому салтівському поясу.

Висновки. Матеріали Старосалтівського, Рубіжанського могильників та трьох ділянок Верхньосалтівського некрополя свідчать, що наборні пояси рядових членів салтівського суспільства були досить уніфікованими. Свого сталого вигляду аланський наборний пояс набув в останній чверті VIII — на початку IX ст. Він містив пряжку, бляшки трьох типів (бляшки-оправи, бляшки з кільцем, бляшки серцеподібної форми) та наконечник. Такий пояс був ознакою дорослого чоловіка — повноправного члена громади. Склад уніфікованого наборного поясу був не змінним впродовж тривалого часу — до припинення існування салтівської культури. За цей час спостерігалися лише зміни в орнаментації елементів поясної гарнітури, а саме: не орнаментовані вироби — простий орнамент у вигляді великого бутону лотосу — хрестоподібна та Ш-подібна композиції з бутонів лотосу — розширені композиції з 3—5 бутонів лотосу. При цьому розширені та складні композиції з бутонів лотосу на литих бронзових бляшках зустрічаються доволі рідко. Кількісний склад такого наборного поясу та матеріал, з якого були виготовлені його елементи, вказували на соціально-майнове положення в аланському суспільстві. Для представників рядового населення характерні наборні пояси, елементи яких виготовляли з бронзи методом лиття або штампування. Натомість у представників майнової та соціальної верхівки суспільства виявлено поясну гарнітуру, виготовлену зі срібла й прикрашену складнішим і вишуканішим рослинним орнаментом (Аксьонов 2023a, рис. 1: 3—6, 9—12; 2: 9—12, 14—18; 6).

ЛІТЕРАТУРА

Аксёнов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antigua*, 2, с. 137-149.

Аксёнов, В. С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1—2, с. 62-78.

Аксёнов, В. С. 2016. Катакомба № 13 Верхнесалтовского III могильника: к вопросу о начальной дате возникновения памятника. В: Аксьонов, В. С. (ред.). *Верхньосалтівське городище. Одне життя у контексті великих досліджень. Пам'яті Н. В. Черніговї*. Харків: Федорко, с. 90-99.

Аксьонов, В. С. 2023a. Салтівський наборний пояс IX ст. (за матеріалами катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів). *Археологія і давня історія України*, 3 (48), с. 92-103.

Аксьонов, В. С. 2023b. Ще раз про ямні поховання ранньосередньовічного Верхньосалтівського катакомбного могильника. *Археологія*, 1, с. 69-85.

Аксьонов, В. С. 2024. Наборні пояси з катакомби № 31 ранньосередньовічного могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологія*, 1, с. 125-132.

Афанасьев, Г. Е. 1993a. *Донские алана. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука.

Афанасьев, Г. Е. 1993b. Система социально-маркирующих предметов в мужских погребальных комплексах донских алан. *Российская археология*, 4, с. 131-143.

Березовец, Д. Т. 1959—1961. *Отчёт о раскопках средневековых памятников ус. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1959—1961/6.

Бородулин, В. Г. 1991. *Отчёт о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1991 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/55.

Гавритухин, И. О. 2005. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы ремённой гарнитуры). *Хазары. Евреи и славяне*, 16, с. 378-426.

Голубев, А. М. 2018. Хронология салтовских памятников Верхнего Подонцовья в контексте венгерской проблематики. В: Тюрк, А., Зеленков, А. С. (ред.). *III-й Международный мадьярский симпозиум (Будапешт, 10—16 июня 2016 г.)*. Будапешт: Martin Opitz, с. 367-400.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Москва: ОНТИ ПНЦ РАН.

Колода, В. В. 2011. Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). В: Свистун, Г. Є. (упоряд.). *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині*. 1. Харків: Савчук О. О., с. 21-31.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2001. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры европейских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. 2. Самара: СамВен, с. 103-117.

Комар, А. В. 2005. Ранговая семантика наборных поясов кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. *Сугдейский сборник*, II, с. 160-188.

Комар, А. В. 2018. *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Budapest: Martin Opitz.

Макарова, Т. И., Плетнева, С. А. 1983. Пояс знатного воина из Саркела. *Советская археология*, 2, с. 62-77.

Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ремённые наборные украшения (X—XIII вв.)*. Москва: Эдиториал УРСС.

Овчинникова, Б. Б. 1990. *Тюркские древности Саяно-Алтая в VI—X ст*. Свердловск: Уральский университет.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Москва: Наука, с. 62-75, 148-164.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1993. Возможности выявления социально-экономических категорий по материалам погребальной обрядности. *Российская археология*, 4, с. 160-172.

Смирнов, К. Ф. 1972. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья — Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа. *Советская археология*, 1, с. 73-81.

Фонякова, Н. А. 1986. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 36-47.

Фонякова, Н. А. 1998. Художественный стиль украшения поясов в Хазарии второй половины VIII — начала X вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, VI, с. 635-641.

Фонякова (Чувило), Н. А. 2010. *Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII — X вв. по материалам художественной металлообработки*. Казань: Институт истории АН РТ.

Халикова, Е. А., Халиков, А. Х. 2018. *Ранние венгры на Каме и Урале (Больше-Тиганский могильник)*. Казань: Фэн.

Хоружая, М. В., Аксёнов, В. С. 2005. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса (к вопросу освоения аланским населением верхнего Подонцовья). В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею*. Луганськ: Шлях, с. 154-156.

Laslo, G. 1955. *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica. Series nova, 46. Budapest: Akadémiai.

REFERENCES

Aksenov, V. S. 1999. Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antigua*, 2, s. 137-149.

Aksenov, V. S. 2001. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Dontse. *Donskaia arkheologiia*, 1—2, s. 62-78.

Aksenov, V. S. 2016. Katakomba № 13 Verkhnesaltovskogo III mogilnika: k voprosu o nachalnoi date vozniknoveniia pamiatnika. In: Aksonov, V. S. (red.). *Verkhnosaltivske horodyshche. Odne zhyttia u konteksti velykykh doslidzhen. Pam'iati N. V. Chernihovoi*. Kharkiv: Fedorko, s. 90-99.

Aksonov, V. S. 2023a. Saltivskyi nabornyi poias IX st. (za materialamy katakombnoho mohylnyka bilia s. Verkhnii Saltiv). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (48), s. 92-103.

Aksonov, V. S. 2023b. Shche raz pro yamni pokhovannia rannoserednovichnoho Verkhnosaltivskoho katakombnoho mohylnyka. *Arkheolohiia*, 1, s. 69-85.

Aksonov, V. S. 2024. Naborni poiasy z katakomby № 31 rannoserednovichnoho mohylnyka bilia s. Verkhnii Saltiv. *Arkheolohiia*, 1, s. 125-132.

Afanasev, G. E. 1993a. *Donskie alana. Sotsialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia basseina Srednego Dona*. Moskva: Nauka.

Afanasev, G. E. 1993b. Sistema sotsialno-markiruiushchikh predmetov v muzhskikh pogrebalnykh kompleksakh donskikh alan. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 131-143.

Berezovets, D. T. 1959—1961. *Otchet o raskopkakh srednevekovykh pamiatnikov u s. Verkhnii Saltov, Starosaltovskogo raiona, Kharkovskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959—1961/6.

Borodulin, V. G. 1991. *Otchet o raskopkakh Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika v 1991 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/55.

Gavritukhin, I. O. 2005. Khronologiia epokhi stanovleniia Khazarskogo kaganata (elementy remennoi garnitury). *Khazary. Evrei i slaviane*, 16, s. 378-426.

Golubev, A. M. 2018. Khronologiia saltovskikh pamiatnikov Verkhnego Podontsovia v kontekste vengerskoi problematiki. In: Tiurk, A., Zelenkov, A. S. (red.). *III-i Mezhdunarodnyi madiarskii simpozium (Budapesht, 10—16 iiunia 2016 g.)*. Budapesht: Martin Opitz, s. 367-400.

Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Moskva: ONTI PNTS RAN.

Koloda, V. V. 2011. Saltovskaia kultura na Kharkovshchine: ocherednoi iubilei (itogi i perspektivy issledovanii). In: Svystun, H. Ye. (uporiad.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni*. 1. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 21-31.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita antiqua*, 2, s. 111-136.

Komar, A. V. 2001. Proiskhozhdenie poiasnykh naborov rannesaltovskogo tipa. In: Stashenkov, D. A. (red.). *Kultury evropeiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e. (iz istorii kostiuma)*. 2. Samara: SamVen, s. 103-117.

Komar, A. V. 2005. Rangovaia semantika nabornykh poiasov kochevnikov Vostochnoi Evropy VII — nachala VIII v. *Sugdeiskii sbornik*, II, s. 160-188.

Komar, A. V. 2018. *Istoriia i arkheologiia drevnikh madiar v epokhu migratsii*. Budapest: Martin Opitz.

Makarova, T. I., Pletneva, S. A. 1983. Poias znatnogo voina iz Sarkela. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 62-77.

Murasheva, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X—XIII vv.)*. Moskva: Editorial URSS.

Ovchinnikova, B. B. 1990. *Tiurkskie drevnosti Saiano-Altaia v VI—X st.* Sverdlovsk: Uralskii universitet.

Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (red.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Arkheologiia SSSR. Moskva: Nauka, s. 62-75, 148-164.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A. 1993. Vozmozhnosti vyiavleniia sotsialno-ekonomicheskikh kategorii po materialam pogrebalnoi obriadnosti. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 160-172.

Smirnov, K. F. 1972. Sarmatskie katakombnye pogrebeniia Iuzhnogo Priuralia — Povolzhia i ikh otnoshenie k katakombam Severnogo Kavkaza. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 73-81.

Foniakova, N. A. 1986. Lotos v rastitelnom ornamente metallicheskikh izdelii saltovo-maiatskoi kultury VIII—IX vv. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 36-47.

Foniakova, N. A. 1998. Khudozhestvennyi stil ukrasheniia poiasov v Khazarii vtoroi poloviny VIII — nachala X vv. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*, VI, s. 635-641.

Foniakova (Chuvilo), N. A. 2010. *Prikladnoe iskusstvo Khazarii vtoroi poloviny VIII — X vv. po materialam khudozhestvennoi metalloobrabotki*. Kazan: Institut istorii AN RT.

Khalikova, E. A., Khalikov, A. Kh. 2018. *Rannie vengry na Kame i Urale (Bolshe-Tiganskii mogilnik)*. Kazan: Fen.

Khoruzhaia, M. V., Aksenov, V. S. 2005. Katakombnye zakhoroneniia Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa (k voprosu osvoeniia alanskim naseleniem verkhnego Podontsovia). In: Otroshchenko, V. V. (red.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy II-i Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi 85-richchiu Luhanskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*. Luhansk: Shliakh, s. 154-156.

Laslo, G. 1955. *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica. Series nova, 46. Budapest: Akadémiai.

V. Aksionov

THE BELT SET OF COMMON ALANIC POPULATION OF THE SALTOVO CULTURE (the case study of Staryi Saltiv, Rubizhne, and Verkhnii Saltiv burial grounds)

Materials discovered by the expedition of Kharkiv Historical Museum (conducted from 1982 to 2021) at sites of the Saltiv culture in the region such as the Staryi Saltiv and Rubizhne catacomb burials, including the first, third, and fourth sections of the catacomb burial ground near Verkhnii Saltiv village are analyzed in the paper. Additionally, excavation materials from S. Semenov-Zuser's expedition (1946—1948) at the main Verkhnii Saltiv necropolis were involved.

This research complements our observations on the structure of the «typical» Alan belt set based on burial assemblages from the fourth section of the Verkhnii Saltiv Burial (excavations from 1998 to 2021). The bronze belt sets derived from 37 burial assemblages dating from the late 8th to the third quarter of the 9th century are observed in the paper. The examined belt sets demonstrate that the «typical» belt set of the Alan population of the Siverskyi Donets basin was completely developed by the last quarter of the 8th century. It consisted of buckles, plaques of three types (frame plaques, ring plaques, and heart-shaped plaques), and a tip. This belt was an attribute of an adult male — a full-fledged member of the community. The simple sets, characteristic for representatives of the common members of Saltiv population, consisted of the elements primarily made of bronze using the casting or forging technique. The composition of the «typical» belt set in the Siverskyi Donets basin remained unchanged for a long period — until the end of the Saltiv culture. During this time, only changes in the ornamentation of belt fittings occurred. Non-decorated items were changed by simple decorations in the form of a «large lotus bud»; cross-shaped or III-shaped compositions of lotus buds — by a more elaborate design consisting of 3—5 lotus buds. However, extended and complex compositions of lotus buds on cast bronze elements of belt fittings are quite rare. Belt set elements made of silver and decorated with complex and refined lotus motifs were characteristic of the wealthy and social elite of Saltiv society.

Keywords: Saltiv culture, Verkhnii Saltiv, typesetting belt, catacomb, Alans, social and property stratification.

Одержано 12.02.2025

АКСЬОНОВ Віктор, кандидат історичних наук, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.
Viktor AKSIONOV, PhD, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0648-0696,
e-mail: aksyonovviktor@gmail.com.

УДК 904.5(477.54)"-055.5/.7 DOI: 10.37445/adiu.2025.03.07

В. Колода

РОДИННИЙ ПОМИНАЛЬНО-КУЛЬТОВИЙ КОМПЛЕКС ЗІ СТАРОЇ ПОКРОВКИ (ХАРКІВЩИНА)

У 2012 р. поблизу с. Стара Покровка (Харківська обл.) на нині практично знищеному кремаційному могильнику було виявлено розташовані поряд один з одним три поминальні комплекси багаті на артефакти. Вони розміщувалися у подібних ґрунтових ямах, між якими виявлено кухонний ремонент. Цей факт, а також їхня хронологічна близькість (середина VIII — початок IX ст.) дає змогу поставити питання про те, що обрядові дії були влаштовані членам однієї родини. Використання однакових за типом фібул дозволяє припустити кількість осіб, на честь яких проводився поминальний обряд представниками одного родового колективу. Два з трьох «поминальників» містять значну кількість зброї та кінську упряж. Склад їхнього озброєння не залишає сумніву щодо приналежності осіб до стану воїнів-вершників — верхівки тогочасного суспільства Хозарського каганату.

Окремі салтівські «поминальники» та загалом поминально-тризновi комплекси дають можливість отримати відповіді на ряд важливих питань загального соціально-економічного розвитку Хозарського каганату. Вони також можуть бути маркерами під час дослідження сімейно-родинних відносин у суспільстві: від статі — до соціального стану небіжчика і його родини.

***Ключові слова**: раннє середньовіччя, Хозарський каганат, салтівська культурно-історична спільність, поминально-тризновий комплекс (поминальник), маркери статевого і соціального визначення.*

Вступ. Серед численних різновидів археологічних об'єктів салтівської археологічної культури середини VIII — середини X ст., що репрезентують рештки Хозарського каганату, поминально-тризновi комплекси («поминальники», «тризни») є одними з найменш вивчених. Найчастіше вони виявляються на могильниках, відрізняючись від суто поховальних комплексів відсутністю кісткових решток та наявністю предметів пов'язаних з померлими або учасниками обрядових дій. Поминальники свідчать про проведення обрядових дій по відношенню до померлих і не містять у своєму складі артефактів, пов'язаних із трапезою (напр.: Колода 2019). Покажчиком тризни виступають окремі набори посуду або решткі кераміки (інколи з окремими кістками тварин), котрі виявлені за межами безпосереднього поховання і можуть бути інтерпретовані як поминальна трапеза (напр.: Лаптев 2011; тут також наведена й чимала бібліографія з цього питання).

В цілому, вивчення поминально-тризнових комплексів салтівської культурно-історичної спільноти до цього часу все ще знаходиться на стадії накопичення матеріалу. Тризновий аспект цього культурного феномену значно краще представлений і проаналізований у науковій літературі. Але більшість відомостей представлено не окремою роботою, а в загальному контексті публікації матеріалів могильника у відповідному підрозділі чи-то кількома абзацами у монографії (Плетнева 1989, с. 251—255; Флеров 1993, Винников, Сарапулкин 2008, с. 27—28; с. 64—70; Аксёнов 2017, с. 49) або у відповідній статті (Флеров 1984, с. 189—195). Аналіз точок зору та інтерпретації тризн представлені у вище згаданих статті О. Лаптєва, а також сторінках робіт С. Плетньової та В. Фльорова. В більш загальному — поминальному — аспекті напрацювань значно менше. Нам достеменно відомо лише три поминальники. Всі вони виявлені на одному пам'ятнику. Аналізу кожного з них присвячена окрема робота, про що мова буде далі. Не виключено, що й деякі

© В. КОЛОДА, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

кенотафи із компактними рештками деревного вугілля та чисельним інвентарем (без кісткових залишок) у великий видовженій ґрунтовій ямі, котра характерна для інгумаційного поховання, теж може бути інтерпретована як поминальник (напр.: Колода 2017).

Певний інтерес під час дослідження обраної теми викликають історико-археологічні та етнографічні джерела з території Північного Кавказу, зокрема з Осетії. Дослідження писемних джерел та прояви реліктових форм віросповідання дозволяють впевнено пов'язати сучасних осетин із ранньосередньовічними аланами (напр.: Калоев 2004, с. 7—9, 344—349) [1], котрі були одним з етносів у складі населення лісостепового варіанту салтівської культури. Доступні історико-археологічні дослідження території Осетії не дають можливості вести мову про наявність на цій території такої окремої категорії археологічних пам'яток як «поминальники», поминальна обрядність, і культ мертвих в них висвітлюється лише в загальних рисах (напр.: Гаглоева 1974; Кузнецов 1992, с. 283—305). Дещо більше дає етнографічна література (напр.: Калоев 2004, Цагараев 2000), котру ми плануємо використовувати в нашому дослідженні.

Метою цієї роботи буде узагальнюючий аналіз саме поминально-тризновго комплексу, який виявлений у 2012 р. у природньому листяному лісі поблизу с. Стара Покровка Новопокровської територіальної громади Чугуївського р-ну Харківський обл. [2], на нині практично знищеному кремаційному могильнику (рис. 1: 1).

Результати та їх обговорення. Тут було виявлено три близько один до одного багаті на артефакти «поминальники» [3], котрі вже знайшли своє відображення в науковій літературі (Аксёнов, Колода 2017; 2019; Колода, Аксёнов 2020). Вони розміщувалися у круглих в плані ґрунтових ямах глибиною 0,3—0,7 м, зі збіжною стратиграфією (рис. 1: 2) та мали доволі близьку загальну хронологію (середина VIII — початок IX ст., вужче — друга половина VIII ст.; таблиця). У просторі між ними, на глибині 0,1—0,15 м (практично під багаторічним шаром пожухлого і зів'ялого листя) виявлено потужний залізний ланцюг (рис. 2: 1) та фрагментовані рештки гончарного посуду. Все це дає змогу поставити питання: а чи не могло бути так, що ці окремі хронологічно близькі поминальні комплекси влаштовані членам однієї родини? Розглянемо ці артефакти докладніше.

Ланцюг (загальною довжиною біля 3 м) складався з 38 окремих вісімкоподібних ланок, що були створені із залізного, квадратного в перетині (орієнтовно 1 × 1 см), перевитого дроту; 12 з них були подвійними (рис. 3: 3, 3а), а 26 — одинарними (рис. 3: 1, 2а). Подвійні ланки були завдовжки 9—10 см, одинарні — 8—9,5 см. Останні розташовувались парами, перемежаючись із подвійними (рис. 2: 1; 3: 1, 2а, 3, 3а). З одного боку ланцюг закінчувався сплощеною залізною смугою-стрічкою та великим кільцем для підвішування до верхньої несучої балки житла (сволоку) всієї ланцюгової конструкції над вогнищем (рис. 2: 1; 3: 1, 2а, 3, 3а). Її розміри: завдовжки приблизно 35 см, завширшки — 2—2,5 см та завтовшки — 0,7—0,8 см. З одного боку стрічка-смуга була до половини розділена на чотири більш тонкі перевиті смуги, кінці яких були зварені і з'єднані у два кільця. Саме до них і кріпився загальний ланцюг (рис. 3: 1, 1а). Велике залізне кільце, що розташовувалося з протилежного боку вище згаданої стрічки-смуги мало зовнішній діаметр 18 см. Воно було створене з квадратного в перетині (наближено 1 × 1 см), перевитого дроту — аналогічно до вище описаних окремих ланок ланцюга. Нижній край ланцюга завершувався сплощеним гаком (лапою) для підвішування казана (рис. 2: 1). Його загальна довжина становить приблизно 33 см. Сам гак має вигляд зігнутої пластини, котра завширшки 6—7 см і завтовшки — до 0,3 см. Видовжена частина кінцевої ланки оформлена на кшталт стрічки-смуги, що знаходилася з протилежного боку загального ланцюга: чотири перевиті смуги, кінці яких були зварені і з'єднані у два кільця для сполучення із окремими ланками (рис. 3: 2, 2а). Загальна довжина цієї перевитої частини становить орієнтовно 24 см. Приблизно на відстані 65 см від вигину основного гака, до однієї з одинарних ланок ланцюга був привішений ще один невеликий гак загальною довжиною 12 см. Він був створений з квадратного в перетині перевитого дроту (орієнтовно 0,8 × 0,8 см), перегнутий посередині (щоб створити кільце для з'єднання із загальним ланцюгом). Його кінці були зварені в ковальській спосіб, завужені та зігнуті (рис. 2: 1; 3: 3, 3а).

Ланцюг був прикрашений привареними прикрасами у вигляді стилізованої голови бика. Їх виявилося шість; вони розміщувалися по одній: на верхній частині стрічки-смуги (що слугувала переходом від ланцюга до верхнього кільця для привішування), на нижньому гакулапі для підвішування казана та по одній на кожній ланці другої та третьої знизу пари поодиноких вісімкоподібних ланок (рис. 2: 1; 3).

---

1. Звертаємо увагу, що переважна більшість сучасних дослідників ранньосередньовічних алан вважає сучасних осетин їх прямими нащадками.

2. До адміністративної реформи це село входило до території Зміївського району, а місце розташування комплексу зараз знаходиться на землях Слобожанської територіальної громади. Додаймо й той факт: натепер відвідувати цю місцевість вкрай небезпечно з огляду на те, що вона й досі піддається обстрілам в ході воєнних дій.

3. Вони розташовувалися на відстані 1,5—2 м один від одного, утворюючи умовний трикутник невірної форми.

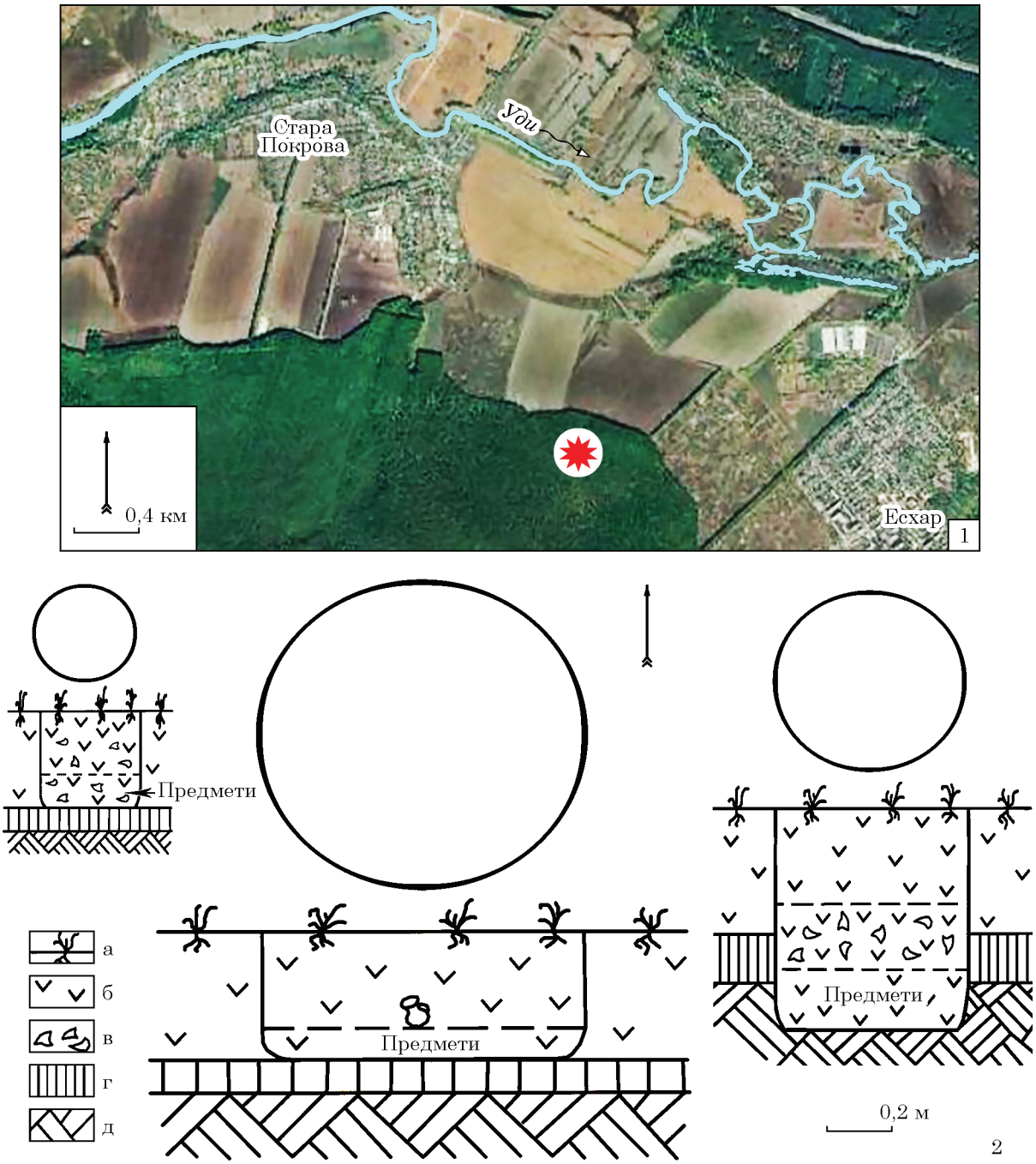

Рис. 1. Поминально-тризновий комплекс поблизу с. Стара Покровка: 1 — місце розташування; 2 — плани і профілі окремих складових комплексу: а — денна поверхня; б — чорнозем; в — керамічні фрагменти; г — передматерик; д — материк

Fig. 1. Memorial and cult complex near the village of Stara Pokrovka: 1 — location; 2 — plans and profiles of the separate components of the complex: а — ground surface; б — black soil; в — ceramic fragments; г — pre-virgin soil; д — virgin soil

Аналогії вище описаному надвогнищному ланцюгу із вісімкоподібними ланками, котрі виготовлялися з перевитого квадратного в перетині дроту відомі в лісостеповій зоні Хозарського каганату (Михеев 1985, рис. 12: 14; Аксьонов 1999, с. 107, рис. 39: 5; Свистун 2012, с. 83; ил. 3; 4: 3). Найподібніший представленому у цій роботі набір залізного надвогнищного обладнання відомий зі зруйнованого на початку XXI ст. неподалік с. П'ятницьке Харківської обл. кремаційного поховання. До нього входило: два ланцюга (короткий і довгий), що створені з одинарних та подвійних вісімкоподібних ланок з квадратного у перетині перекрученого дроту, котрі закінчувалися гаками-лапами для підвішування казанів на різній висоті; окремий гачок для в'ялення м'яса та залізне кільце для кріплення всього цього набору до верхньої балки житла, що все це об'єднувало (Колода 2007, с. 121, 123—124, рис. 2). Єдина відома нам ана-

Порівняльна таблиця старопокровських поминальних комплексів (**чоловічій реманент, *жіночій реманент***)

Comparative table of the Stara Pokrovka memorial complexes (**male equipment**, ***female equipment***)

Інвентар	Комплекс		
	I	II	III
Кухня			
керамічний посуд	2 глека	2 глека, кружка	2 глека
казан	—	1	1
крюки-виделки	1-зуба, 2-зуба	—	1
рожен	—	—	1
Знаряддя праці			
ніж	1	4 (**2 скоби**)	2
пінцет	**1**	—	**1**
серп	—	**5**	—
зубило	—	**1**	—
точило	—	—	**1**
Особисті речі			
Пояс			
пряжка	—	—	**1**
наконечник	**2**	—	**1**
розподільник	**1**	—	—
пояс-ланцюжок	1	—	—
ґудзик	***3***[1]	—	—
бубонець	***1***	—	—
копоушка	***1***	—	—
туалетний коробочок	—	—	***2***
дзеркало	—	—	***1***
Прикраси			
перстень	—	—	***1***
привіска	***1***	—	—
сережка	***1***	—	—
намистина	***81***, сердолік	—	—
браслет	***5*** + **5**	—	—
фібула	3	2	2

Інвентар	Комплекс		
	I	II	III
Військове спорядження			
Шабля	—	—	—
клинок	—	**1**	**1**
портупея	—	**4 скоби**	**2 скоби, стакан**
сокира	—	**2**[2]	**1**
спис	—	—	**1**[3]
кістень	—	**2**	**1**
булава	—	**1**	**1**
Сагайдак	—	—	—
вістря стріл	—	**3**	**7**
гачок	—	**1**	**1**
скоба	—	**1**	—
кольчуга	—	**2 фр.**	**1 фр.**
Кінська упряж			
Вузда			
вудила, псалії	—	—	**1 набір**
пряжки оголов'я	**1**	—	**6**[4]
Сідло			
кріплення багажу	—	**4 кільця**	—
лука сідла	—	—	**1**
стремена	—	2	**2**
підпружна пряжка	—	—	**1**
Прикраси			
бляшки	—	—	**18 бронз.**
бубонці	—	—	**5**
Датування, ст.	сер. — кін. VIII	2 пол. VIII — поч. IX	
Антропологія	2 ч., 1 ж.	2 ч.	1 ч., 1 ж.

Примітки: [1] 1 у вигляді кулі, 2 у вигляді коромисла; [2] встромлені лезами вниз, діаметрально по різних краях ями; [3] бронебійний (пика); [4] два набори потрійних розподільників ременів.

Notes: [1] 1 in the form of a ball, 2 in the form of a yoke; [2] blades inserted downward, diametrically on opposite edges of the pit; [3] armor-piercing (pike); [4] two sets of triple belt strap distributors.

логія використання скульптурного зображення голови бика у надвогнищному обладнанні представлена на одному з трьох (найширшому) гачку, який разом із ланцюгом знайдений у 1977 р. неподалік того ж с. П'ятницьке (Шрамко 1983, с. 50, рис. 11: 16; Михеев 1985, рис. 12: 14; Аксьонов 1999, с. 107, рис. 39: 5).

Разом із ланцюгом поблизу Старої Покровки виявлені уламки принаймні двох амфор (рис. 2: 2, 7—10), а у складі кожного з поминальників були присутні лише рештки столового посуду (як підтвердження «спільної» трапези живих та тих, кого поминають; таблиця). В кожному з них було по два глеки, а в одному — ще й рештки кухля (рис. 4: 3). Підтвердженням спільності поминальної трапези є присутність і кухонного ремануенту в кожному з виявлених окремих комплексів-поминальників (таблиця). Для першого з них це були пара крюків-виделок (рис. 2: 3, 4), для другого — рештки казана (Аксёнов, Колода 2019, с. 37; рис. 2; 7: 6, 7, 11), для третього — рештки казана (Колода, Аксёнов 2020, с. 82—83; рис. 3: 1—3), гак-виделка й рожен (рис. 2: 5, 6).

Використання тюркськими народами столового посуду під час святкових бенкетів та

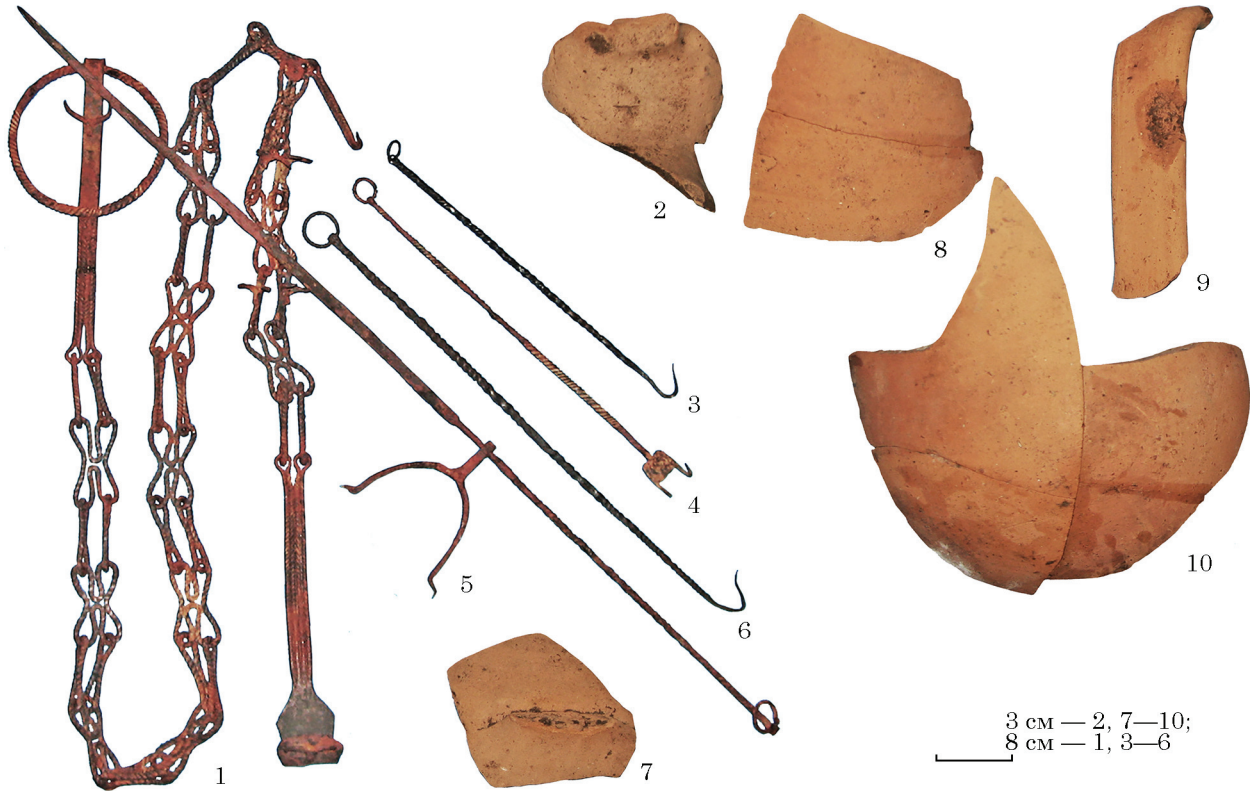

Рис. 2. Кухонний реманент та амфорні фрагменти з родинного поминально-тризновго комплексу біля Старої Покровки: 1 — ланцюг для підвішування казана над вогнищем; 2, 7—10 — фрагменти амфор; 3, 4, 6 — гаки-виделки для виймання м'яса з казана; 5 — рожен для смаження (3, 4 — поминальник 1; 5, 6 — поминальник 3) (1, 3—6 — залізо; 2, 7—10 — глина)

Fig. 2. Kitchen utensils and amphora fragments from the family memorial and cult complex near Stara Pokrovka: 1 — chain for hanging a cauldron over a fire; 2, 7—10 — amphora fragments; 3, 4, 6 — hooks for taking meat out from cauldron; 5 — spit for roasting meat (3, 4 — commemorative point 1; 5, 6 — commemorative point 3) (1, 3—6 — iron; 2, 7—10 — clay)

поминальних трапез підтверджується й настінним розписом середньоазійських ранньосередньовічних палацових приміщень: Балалик-тепе та Пенджикент (рис. 5: 1, 2). Настінний розпис першого з них датується VI—VII ст. (Зеймаль, Ртвеладзе 1999, с. 142, табл. 91: 2—5). Палац (об'єкт XXI) та його розпис (приміщення 4) відносяться до першої чверті VIII ст. (Распопова, Шишкина 1999, с. 58, табл. 32: 2). Остання сцена для нас найважливіша, тому що дослідники її інтерпретують як «шановні предки». Проведення поминальних дій з уявною спільною присутністю померлих предків відомо у багатьох народів протягом практично всієї писемної історії. Тому й не дивно, що у вище згаданих поминальниках присутній кухонний реманент (рештки казанів, гаки-виделки, залишки столового посуду. Там відсутні рештки амфор, в яких, скоріш за все, приносили напої живі на той час родичі, котрі були ініціаторами проведення поминальних обрядів [4]. Опосередкованим підтвердженням тому є рештки амфор, виявлених на незначній глибині поміж окремих поминальників. Тут слід додати, що за даними етнографії, бенкети на честь померлих предків проводилися родичами й у осетин через рік після похорон. І так могло проводитися з року в рік (Цагараев 2000, с. 219—222). Загалом, поховальні обряди та звичаї сучасних осетин мають глибокі корені в минулому і мають значну архаїчність. Поминки мають не тільки щорічну циклічність, але інколи проводилися до 12 раз упродовж першого року після поховання, виснажуючи родинний бюджет і матеріальні статки, вирізняючись своєю пишністю (Калоев 2004, с. 327—334, 349).

Особливого пояснення потребує присутність практично цілого надвогнищного ланцюгового набору, котрий використовувався для приготування їжі не в одному з поминальників, а в просторі між ними. З розмов із представниками осетинської общини м. Харкова [5] надвогнищне кільце та ланцюг і зараз є символом роду, вони уособлюють добробут дому, родини. Під

4. Принаймні в моїй польовій практиці та за літературою я не зустрічав решток амфор у лісостепових похованнях салтівської культурно-історичної спільноти.

5. Це спілкування припинилося після російсько-грузинської війни 2008 р., коли більшість осетинських родини Харкова повернулися до Осетії, об'єднаної в межах сучасної РФ.

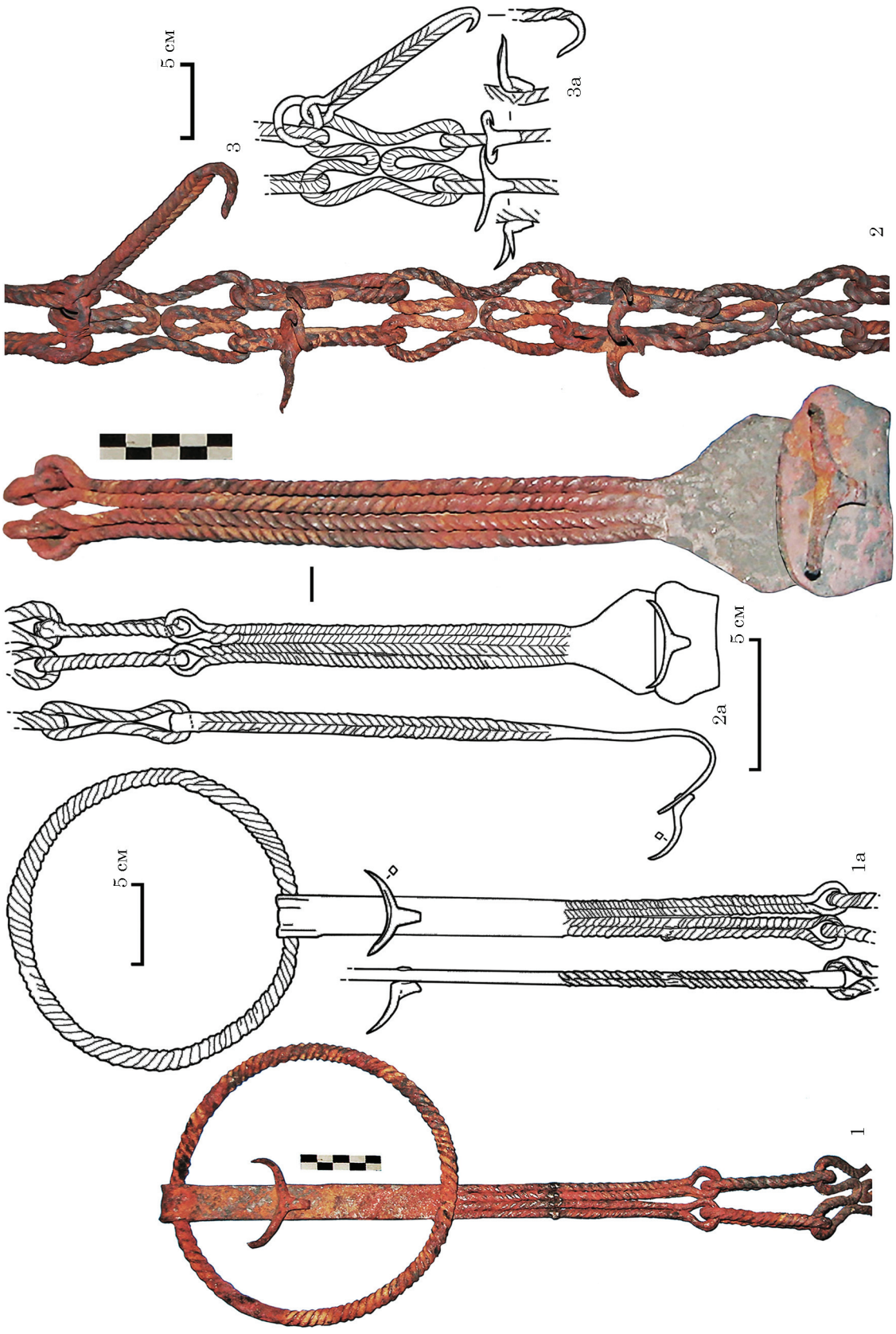

Рис. 3. Ланцюг для підвішування казана над вогнищем з родинного поминально-тризнового комплексу біля Старої Покровки (фото і прорисовка): 1 — верхня частина; 2 — нижня частина; 3 — додатковий гачок в середній частині

Fig. 3. Chain for hanging a cauldron over a fire from the family memorial and cult complex near Stara Pokrovka (photo and drawing): 1 — upper part; 2 — lower part; 3 — additional hook in the middle section

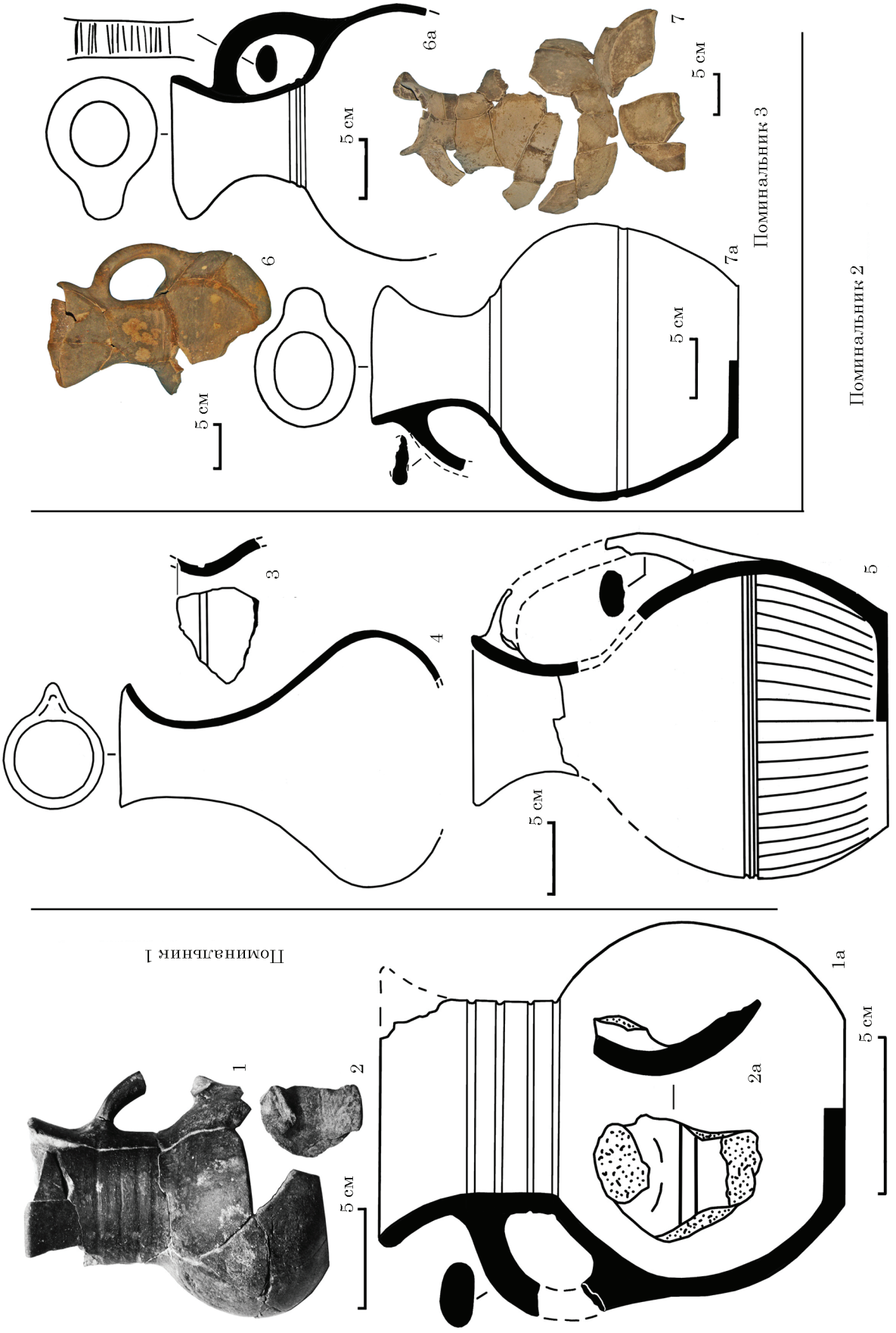

Рис. 4. Столовий посуд з поминальників
Fig. 4. Tableware from the memorial and cult points

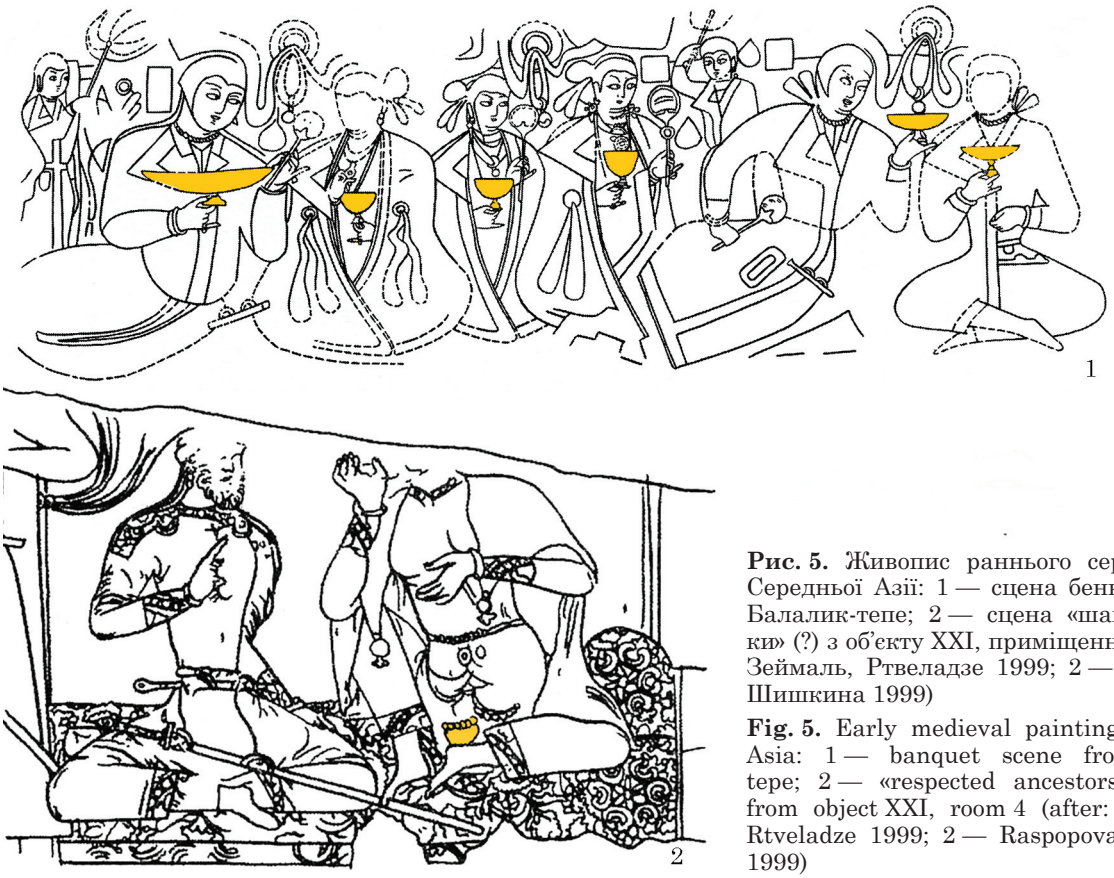

Рис. 5. Живопис раннього середньовіччя Середньої Азії: 1 — сцена бенкетування з Балалик-тепе; 2 — сцена «шановні предки» (?) з об'єкту XXI, приміщення 4 (за: 1 — Зеймаль, Ртвеладзе 1999; 2 — Распопова, Шишкина 1999)

Fig. 5. Early medieval painting of Central Asia: 1 — banquet scene from Balalyk-tepe; 2 — «respected ancestors» (?) scene from object XXI, room 4 (after: 1 —Zeimal, Rtveladze 1999; 2 — Raspopova, Shishkina 1999)

час переїзду в інше помешкання цей набір є обов'язковим для перенесення: його останнім знімають зі свого постійного місця і першим встановлюють у новому житлі. Його втрата означає нещастя, припинення роду. Не виключено, що залишення вказаного ланцюга разом із кільцем для підвішування пов'язане зі смертю останнього чоловіка в цьому роду. Припускаємо, що саме з ним був пов'язаний третій (найбагатший) з поминальників, серед інвентарю котрого, окрім столових предметів особистого користування (посуд та гак-виделка), знайдено й кухонне обладнання: практично цілий казан та рожен для смаження (Колода, Аксёнов 2020).

Вважаємо за необхідне звернути увагу й на те, що етнографія фіксує в Осетії нового часу використання дружиною надвогнищного ланцюга під час проведення поховання останнього померлого чоловіка в роду. Додатково це підтверджується й одним з найтяжчих прокльонів у бік жінки: «Щоб ти наділа на шию свій надвогнищний ланцюг!» (Калоев 2004, с. 331).

Які ще можливості дають нам окремі поминальник та старопокровський поминально-тризновий комплекс? [6]

Зазначимо, що використання однакових за типом фібул дає змогу припустити кількість осіб, з приводу яких проводився поминальний обряд представниками одного родового колективу, хоча й не виключено, що вони належали різним парним сім'ям (рис. 6; таблиця). З цього можна припустити, що об'єктами поминальних дій для першого поминальника були три особи, другого і третього — по дві.

Кількість збіжних за призначенням предметів в одному поминальному комплексі дозволяє припустити певну кількість осіб однієї статі, що стали об'єктом поминальних дій в тому чи іншому випадку.

Наявність або відсутність речей жіночого вжитку є індикатором того чи була жінка об'єктом поминальних дій. Теж саме можна стверджувати і відносно чоловічої статі. До «жіночих» індикаторів відносяться такі: предмети догляду тіла (туалетний коробочок-футляр та копоушка), оздоби та прикраси костюму (ґудзики, бубонець, перстень, сережка, намиста та браслети), а також дзеркало, яке крім утилітарної, виконувало ще й релігійно-обрядову функцію. Індикаторами «чоловічих» поховань виступають: зброя (шабля з рештками портупеї, сокира, спис, кістень, булава, рештки сагайдачного набору), кінська збруя (елементи вуздечки, сідла та прикраси тіла коня), знаряддя праці (ножі зі скобами до окуття, зубило, складні серпи, що не відомі у жіночих похованнях), елементи поясу (пряжка, наконечник, роз-

6. У зв'язку з тим, що загалом цей комплекс дає нам близько сотні окремих артефактів, ми в подальшому аналізі будемо спиратися на таблицю, а допитливому читачу радимо звернутися до відповідних публікацій з докладним розглядом і аналізом окремих поминальників (Аксёнов, Колода 2017; 2019; Колода, Аксёнов 2020).

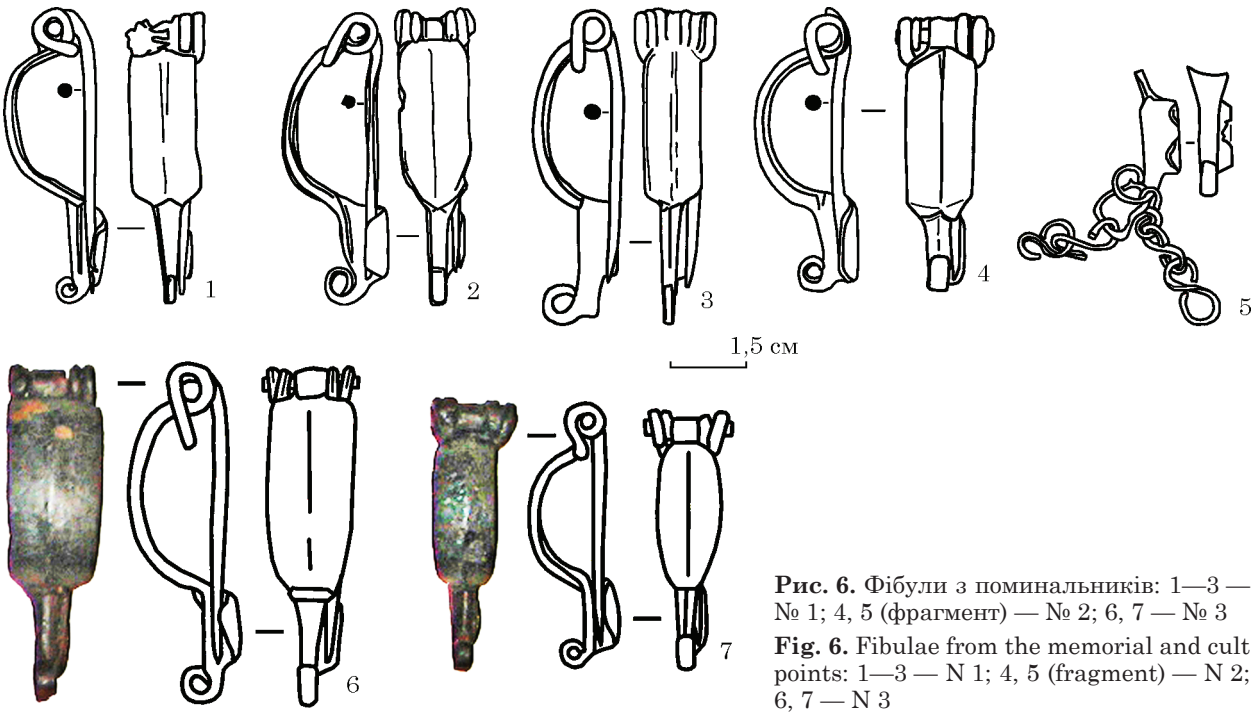

Рис. 6. Фібули з поминальників: 1—3 — № 1; 4, 5 (фрагмент) — № 2; 6, 7 — № 3

Fig. 6. Fibulae from the memorial and cult points: 1—3 — N 1; 4, 5 (fragment) — N 2; 6, 7 — N 3

подільник ременів), деякі прикраси (масивні бронзові браслети великого діаметру) та залізний пінцет [7]. Два з трьох «поминальників» містять значну кількість зброї та кінську упряж. Склад їх озброєння не залишає сумніву щодо приналежності осіб (за якими проводився поминальний обряд) до стану воїнів-вершників — верхівки тогочасного суспільства Хозарського каганату. Але навіть за речами поминальника можна пересвідчитись, що ці воїни-вершники мали різний майновий рівень і, відповідно, займали різні щаблі у військовій ієрархії. За цими покажчиками можна передбачити, що майновий і соціальний стан чоловіка, до котрого відноситься поминальник 3, вище аніж у тих, з приводу яких залишені поминальники 1 та 2. Чоловіки, що «згадувалися» у поминальнику 1, не виділялися статками і були, скоріш за все, звичайними общинниками.

Висновки. Поминально-тризнові комплекси — маловивчена категорія старожитностей салтівської культурно-історичної спільності (середини VIII — середини X ст.). Тому публікація нових пам'яток цієї групи є актуальною, оскільки це допомагає дослідженню внутрішнього світу тогочасного багатоетнічного населення Хозарського каганату, висвітлюючи зв'язок живих і померлих близьких родичів. Комплекс, виявлений у 2012 р., представлений і проаналізований в роботі складався з трьох окремих поминальників та решти артефактів, що розташовувалися поміж ними: надвогнищним ланцюгом та рештками амфор. Саме вони й слугували нам об'єднувальним маркером родинної близькості окремих поминальників, а наявність кільця для привішування дозволяє припустити, що останній з проведених обрядів стосувався значної біди голови роду (скоріш за все, його загибелі / смерті).

Наявність індивідуального столового посуду та ремаенту, разом із іконографічними аналогіями з середньоазійського тюркського світу дають підтвердження уявної «спільної» трапези живих та предків (поминання). Використання однакових за типом фібул дозволяє припустити кількість осіб, з приводу яких проводився обряд представниками одного родового колективу, хоча, можливо, вони належали різним парним сім'ям. Тож можливо об'єктами поминальних дій для першого поминальника були три особи, другого і третього — по дві.

Наявність або відсутність речей жіночого вжитку є індикатором того чи була жінка об'єктом поминальних дій. Теж саме можна стверджувати і відносно чоловіків. «Жіночими» індикаторами виступають предмети догляду тіла, оздоби та прикраси костюму, а також дзеркало, що могло виконувати й релігійно-обрядову функцію. Індикаторами «чоловічих» поховань в нашому випадку є зброя, кінська збруя, знаряддя праці, елементи поясу та деякі масивні прикраси. Склад озброєння свідчить

7. Загалом, пінцет міг бути покажчиком як чоловіка так і жінки. У жіночих (дівочих) поховання вони були бронзовими та іноді входили до складу так званих манікюрних наборів, що супроводжувалися бронзовими або берестяними коробочками-футлярами. У чоловічих похованнях виявляють залізні пінцети (Аксёнов, Михеев 2006, с. 149—150); вони їх використовували у ювелірній справі (особливо ті, що були оздоблені додатковими кільцями-обоймами для зручності затискання невеликого предмету), а також для видалення волос на обличчі (Плано Карпини 1957, с. 42).

щодо приналежності осіб, що стали об'єктом поминальних дій до різних верств населення: від общинника до стану воїнів-вершників — верхівки тогочасного суспільства Хозарського каганату. Але й вони мали різний майновий рівень і, відповідно, займали різні щаблі у військовій ієрархії.

Таким чином, окремі салтівські «поминальники» та поминально-тризнові комплекси салтівської культурно-історичної спільності дають можливість отримати відповіді як на ряд важливих питань загального соціально-економічного розвитку Хозарського каганату, так і щодо маркерів сімейно-родинних стосунків у суспільстві: від статі до соціального стану небіжчика і його родини. Наші висновки багато в чому мають, скоріш за все, гіпотетичний характер. Разом з тим, сподіваємось, що робота приверне увагу до цієї мало вивченої категорії пам'яток, а подальші роботи зможуть внести корективи у розуміння внутрішнього світу ранньосередньовічного населення півдня Східної Європи, зокрема поминально-тризнових комплексів.

ЛІТЕРАТУРА

Аксьонов, В. С. 1999. *Поховання з конем другої половини VIII — X ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників).* Дисертація канд. іст. наук. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.

Аксёнов, В. С. 2017. *Могильник салтово-маяцкой культуры ус. Червоная Гусаровка на Северском Донце*. Харьков: Рожко Г. С.

Аксёнов, В. С., Колода, В. В. 2017. Богатый вещевой комплекс близ Старой Покровки на Харьковщине. *Хазарский альманах*, 15, с. 37-57.

Аксёнов, В. С., Колода, В. В. 2019. Салтовский поминальный комплекс воина-всадника из Старой Покровки в Харьковской области. *Хазарский альманах*, 16, с. 29-50.

Аксёнов, В. С., Михеев, В. К. 2006. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII—X вв.». *Хазарский альманах*, 5, с. 4-306.

Винников, А. З., Сарапулкин, В. А. 2008. *Болгары в Поосколье (Мандровский могильник).* Воронеж: ВГПУ.

Гаглоева, З. Д. 1974. Культ мёртвых у осетин. *Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института АН Грузии*, XVIII, с. 52-78.

Зеймаль, Т. И., Ртвеладзе, Э. В. 1999. Северный Тохаристан. В: Брикина, Г. А. (ред.). *Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху Средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье*. Москва: Наука, с. 131-144.

Калоев, Б. А. 2004. *Осетины: Историко-этнографическое исследование.* Москва: Наука.

Колода, В. В. 2007. К вопросу об очажных принадлежностях салтовского населения Среднедонечья. *Хазарский альманах*, 6, с. 120-132.

Колода, В. В. 2017. Новое салтовское поселение с кремационным погребением в округе городища Мохнач. В: Аксьонов, В. С., Колода, В. В. (ред.). *В. К. Міхеєв: учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: Іріс, с. 71-79.

Колода, В. В. 2019. Житло кочівника зі слідами обрядових дій на городищі Мохнач (за матеріалами розкопок 2018 р.). *Міхеєвські читання*, 1, с. 18-29.

Колода, В. В., Аксёнов, В. С. 2020. Поминальный комплекс представителей всаднического сословия из Северо-Западной Хазарии. *Поволжская археология,* 4, с. 81-98. https://doi.org/10.24852/pa2020.4.34.81.98

Кузнецов, В. А. 1992. *Очерки истории алан*. Владикавказ: Ир.

Лаптев, А. А. 2011. Тризны в культурном слое салтовских катакомбных могильников. В: Свистун, Г. Є. (упоряд.). *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині*. Харків: Савчук О. О., с. 43-50.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.

Плано Карпини, И. де 1957. Иоанна дель Плано Карпини, архиепископа Антиварийского, История Монгалов, именуемых нами Татарами. В: Шастина, Н. П. (ред.). *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. Москва: Государственное издательство географической литературы, с. 23-86.

Плетнева, С. А. 1989. *На с лавяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс).* Москва: Наука.

Распопова, В. И., Шишкина, Е. Е. 1999. Согд. В: Брикина, Г. А. (ред.). *Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху Средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье*. Москва: Наука, с. 50-77.

Свистун, Г. Е. 2012. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества. В: Свистун, Г. Є. (упоряд.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 2. Харків: Савчук О. О., с. 79-84.

Флеров, В. С. 1984. Маяцкий могильник. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции*. Москва: Наука, с. 142-199.

Флеров, В. С. 1993. *Погребальные обряды на севере Хазарского каганата.* Волгоград: Перемена.

Цагараев, В. 2000. *Золотая яблоня нартов: история, мифология, искусство, семантика.* Владикавказ: Республиканское издательско-полиграфическое предприятие им. В. А. Гасиева.

Шрамко, Б. А. 1983. Погребения VIII—X вв. ус. Пятницкое в Харьковской обл. В: Поболь, Л. Д. (ред.). *Древнерусское государство и славяне. Материалы симпозиума, посвящённого 1500-летию Киева*. Минск: Наука и техника, с. 48-50.

REFERENSCES

Aksonov, V. S. 1999. *Pokhovannia z konem druhoi polovyny VIII — X st. verkhnoi techii r. Siverskyi Donets (za materialamy saltivskykh gruntovykh mohylnykiv).* Dysertatsiia kand. ist. nauk. Kharkivskyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina.

Aksenov, V. S. 2017. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse*. Kharkov: Rozhko, G. S.

Aksenov, V. S., Koloda, V. V. 2017. Bogatyi veshchevoi kompleks bliz Staroi Pokrovki na Kharkovshchine. *Khazarskii almanakh*, 15, s. 37-57.

Aksenov, V. S., Koloda, V. V. 2019. Saltovskii pominalnyi kompleks voina-vsadnika iz Staroi Pokrovki v Kharkovskoi oblasti. *Khazarskii almanakh*, 16, s. 29-50.

Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2006. Naselenie Khazarskogo kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. «Sukhogomolshanskii mogilnik VIII—X vv.». *Khazarskii almanakh*, 5, s. 4-306.

Vinnikov, A. Z., Sarapulkin, V. A. 2008. *Bjlgary v Pooskole (Mandrovskii morilnik).* Voronezh: VGPU.

Gagloeva, Z. D. 1974. Kult mertvykh u osetin. *Izvestiia Iugo-Osetinskogo nauchno-issledovatelskogo instituta AN Gruzii*, XVIII, s. 52-78.

Zeimal, T. I., Rtveladze, E. V. 1999. Severnyi Tokharistan. In: Brikina, G. A. (red.). *Sredniaia Aziia i Dalnii Vostok v epokhu Srednevekovia. Sredniaia Aziia v rannem srednevekove*. Moskva: Nauka, s. 131-144.

Kaloev, B. A. 2004. *Osetinu: Istoriko-etnograficheskoe issledovanie*. Moskva: Nauka.

Koloda, V. V. 2007. K voprosu ob ochazhnykh prinadlezhnostiakh saltovskogo naseleniia Srednedonechia. *Khazarskii almanakh*, 6, s. 120-132.

Koloda, V. V. 2017. Novoe saltovskoe poselenie s krematsionnym pogrebeniem v okruge gorodishcha Mokhnach. In: Aksonov, V. S., Koloda, V. V. (red.). *V. K. Mikheiev: uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: Iris, s. 71-79.

Koloda, V. V. 2019. Zhytlo kochivnyka zi slidamy obriadovykh dii na horodyshchi Mokhnach (za materialamy rozkopok 2018 r.). *Mikheievski chytannia*, 1, s. 18-29.

Koloda, V. V., Aksenov, V. S. 2020. Pominalnyi kompleks predstavitelei vsadnicheskogo sosloviia iz Severo-Zapadnoi Khazarii. *Povolzhskaia arkheologiia*, 4, s. 81-98. https://doi.org/10.24852/pa2020.4.34.81.98

Kuzyetsov, V. A. 1992. *Ocherki istorii alan*. Vladikavkaz: Ir.

Laptev, A. A. 2011. Trizny v kulturnom sloe satovskikh katakombnykh mogilnikov. In: Svystun, H. Ye. (uporiad.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni*. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 43-50.

Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vyshcha shkola.

Plano Karpini, I. de 1957. Ioanna del Plano Karpini, arkhiepiskopa Antivariiskogo, Istoriia Mongalov, imenuemykh nami Tatarami. In: Shastina, N. P. (red.). *Puteshestviia v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo geograficheskoi literatury, s. 23-86.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche (Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks)*. Moskva: Nauka.

Raspopova, V. I., Shishkina, E. E. 1999. Sogd. In: Brikina, G. A. (red.). *Sredniaia Aziia i Dalnii Vostok v epokhu Srednevekovia. Sredniaia Aziia v rannem srednevekove*. Moskva: Nauka, s. 50-77.

Svistun, G. E. 2012. Novyi krematsionnyi mogilnik na territorii Chuguevo-Babchanskogo lesnichestva. In: Svystun, H. Ye. (uporiad.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, 2. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 79-84.

Flerov, V. S. 1984. Maiatskii mogilnik. In: Pletneva, S. A. (red.). *Maiatskoe gorodishche. Trudy sovetsko-bolgaro-vengerskoi ekspeditsii*. Moskva: Nauka, s. 142-199.

Flerov, V. S. 1993. *Pogrebalnye obriady na severe Khazarskogo kaganata*. Volgograd: Peremena.

Tsagaraev, V. 2000. *Zolotaia iablonia nartov: istoriia, mifologiia, iskusstvj, semantika*. Vladikavkaz: Respublikanskoe izdatelsko-poligraficheskoe predpriiatie im. V. A. Gasieva.

Shramko, B. A. 1983. Pogrebeniia VIII—X vv. u s. Piatnitskoe v Kharkovskoi obl. In: Pobol, L. D. (red.). *Drevnerusskoe gosudarstvo i slaviane. Materialy simpoziuma, posviashchennogo 1500-letiiu Kieva*. Minsk: Nauka i tekhnika, s. 48-50.

V. Koloda

THE FAMILY MEMORIAL AND CULT COMPLEX FROM STARA POKROVKA (KHARKIV REGION)

Memorial and cult complexes (so called pominálnyky) are among the poorly studied types of sites of the Saltiv Cultural-Historical Community. They are the evidence of ritual actions dealt to the deceased. Such complexes are usually found within burial grounds, differing by the absence of skeletal remains and the presence of objects associated with the deceased or the participants in the ritual. In 2012, near the village of Stara Pokrovka (Kharkiv Region), on the almost completely destroyed cremation burial ground three rich in artifacts memorial and cult complexes were discovered; they were located adjacent to one another. They were placed in similar earthen pits, between which kitchen utensils were found. This fact, as well as the chronological proximity (mid-8th — early 9th century) of the discovered memorial and cult complexes, suggests that the ritual actions were arranged by members of the same family.

The use of the fibulae of identical types allows us to estimate the number of persons in honor of whom the commemorial rites were conducted by members of a single kin group (although it cannot be excluded that they belonged to different nuclear families). The number of items with similar purpose within a single memorial and cult complex makes it possible to suggest the number of persons of the same sex who became the subjects of the commemorative actions in a particular case. The presence or absence of items of male or female use serves as an indicator of the gender of the persons being commemorated. Two out of the three «pominálnyky» contain a significant amount of weapons and horse harness. The composition of their armament leaves no doubt that the persons for whom the commemorial rites were performed were mounted warriors — the elite of Khazar Khaganate society. The grave goods of memorial and cult complexes also indicate that these mounted warriors differed in wealth and, consequently, occupied different ranks in the military hierarchy.

Thus, separate Saltiv culture «pominálnyky» and memorial and cult complexes in general provide an opportunity to answer a number of important questions concerning the social and economic development of the Khazar Khaganate. They may also serve as markers during the study of family and kinship relations within society — from the gender to the social status of the deceased and their family.

Keywords: Early Medieval Ages, The Khazar Khaganate, Saltov cultural-historical community, memorial and cult complex («pominálnyky»), markers of gender and social definitions.

Одержано 12.07.2025

КОЛОДА Володимир, кандидат історичних наук, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Харків, Україна.
Volodymyr KOLODA, PhD, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8614-2039,
e-mail: koloda.v@gmail.com.

УДК 904.4(477.53)”12/13”(1-04) DOI: 10.37445/adiu.2025.03.08

Ю. Пуголовок

ПРИКОРДОННЕ СУСПІЛЬСТВО: ПОСТМОНГОЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

У статті розглянуто історичний розвиток поселення післямонгольського часу, що розташоване в межах сучасного с. Глинське на Полтавщині. Аналізуються складові матеріальної культури його мешканців, природні умови та заняття населення від другої половини XIII до кінця XIV ст. Мультикультурний характер комплексу свідчить про активні міжетнічні контакти, характерні для прикордонних територій. Це дозволяє трактувати Глинське поселення не лише як локальний археологічний об’єкт, а й репрезентативну модель прикордонного соціуму в післямонгольський час. Результати дослідження сприяють поглибленню розуміння соціокультурних процесів на периферійних територіях Східної Європи в другій половині XIII — початку XV ст. та розширюють уявлення про адаптаційні стратегії населення «Інтермаріуму» в умовах політичної нестабільності та культурної взаємодії.

Ключові слова: *пізнє середньовіччя, Русь, Золота Орда, Велике Князівство Литовське, Дніпровське Лівобережжя, Глинський археологічний комплекс, Більський мікрорегіон, Комплекс пам’яток території та округи Більського городища, князі Глинські.*

Вступ. Історичний період, що розпочався після монгольської експансії, став важливою віхою у розвитку середньовічних держав і суспільств, зокрема на території Центрально-Східної Європи. Монгольські походи та завоювання, що відбулися після другої чверті XIII ст., не лише змінили політичну мапу, а й неабияк вплинули на соціальні, економічні та культурні процеси, які формували подальший розвиток окремих територій. Це повною мірою стосується Руської землі, де після руйнування Києва у 1240 р. та занепаду більшості старих політичних центрів настає період, позначений в історіографії «темними віками» (Моця 2017, с. 25). Монгольське завоювання значно змінило тут соціальні та політичні відносини. На місце старих феодальних структур приходили нові форми організації влади та управління, що впливало на становище різних верств населення. Водночас, з руйнуванням старих економічних зав’язків поступово вибудовувалися нові, які впливали на культурну та релігійну ситуацію на теренах Руської землі.

Історико-культурні трансформації, що відбувались у житті населення лівобережної частини Середнього Подніпров’я в другій половині XIII — XV ст., неодноразово привертали увагу дослідників ще з кінця XIX ст. (Голубовський 1881; Грушевський 1992, с. 602, 606—607; 1995, с. 9—20; Ляскоронський 1903; 1907; Падалка 1914). У таких працях увага приділялася в основному певним аспектам історичного та культурного розвитку регіону періоду пізнього середньовіччя, а висновки ґрунтувалися на письмових джерелах. Коло дотичних археологічних джерел почало формуватись на початку XX ст., коли вперше були виявлені пам’ятки цієї епохи (Зарецький 1912, с. 118—119; Щербаковский 1913; Рудинський 1928, с. 52—53; Федоровський 1928). Втім їх культурно-хронологічна атрибуція викликала певні труднощі, що було пов’язано, насамперед, із їх обмеженою кількістю. З чим очевидно і пов’язана усталена думка про запустіння Дніпровського Лівобережжя від другої половини XIII ст. Лише в середині XX ст. питання вивчення матеріальної культури населення України після монгольської навали постало конкретно. На важливості досліджень «темних віків» із залученням археологічних матеріалів свого часу звертали увагу провідні

© Ю. ПУГОЛОВОК, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Рис. 1. Політична ситуація в Центрально-Східній Європі в останній чверті XIV ст. (Вортман, Гордієнко, Майров 2018)

Fig. 1. The political situation in Central and Eastern Europe in the last quarter of the 14th century (Wortman, Hordienko, Mayrov 2018)

українські археологи та історики (Кучера 1962; Брайчевський 1971; Юра 1971; Довженок 1978). Однак, цей напрямок історико-археологічних студій в українській археології радянського періоду з огляду на ідеологічні обставини довго лишався осторонь цілеспрямованих досліджень. Лише з останньої чверті XX ст. з'явилися спеціалізовані праці про культурно-історичну спадщину пізньосередньовічної доби в контексті вивчення адміністративно-територіального устрою та матеріальної культури середини XIII — XV ст. (Беляева 1982; Егоров 1985; Виногродська 1988; Беляєва, Кубишев 1995; Івакін 1996; Капустін 2010; Оногда 2012; Черкас 2014). Водночас, окреслилась актуальність комплексного вивчення історико-культурного розвитку окремих мікрорегіонів, особливо на східних чи південно-східних кордонах Київської землі, до якої входили території, зокрема колишнього Переяславського князівства (Капустін 2010, с. 51). Особливо перспективним для досліджень постало Дніпровське лісостепове Лівобережжя, а саме землі, розташовані за течією р. Ворскла, які станом на XIV ст. стали своєрідною прикордонною територією між Руссю та Ордою (рис. 1).

Історичний контекст і територіальні особливості Глинського археологічного комплексу. Золотоординська доба на території Русі поділяється на два етапи: ранній та пізній. Перший охоплює час від монгольської навали до кінця XIII — початку XIV ст.; другий — першу половину XIV ст. до 1362 р., коли після битви на Синіх Водах у «політичному сенсі «татарська доба» скінчилась» (Моця 2012, с. 6). Доба пізнього середньовіччя на Дніпровському Лівобережжі представлена старожитностями, що пов'язані з носіями різних культурних традицій. Безумовно, значну кількість складають пам'ятки слов'янського населення постмонгольського часу, що концентруються переважно в лісостеповій частині. Степова частина вирізняється наявністю кочівницьких елементів, що пов'язані із традиційними місцями розселення колишніх конфедератів Русі та половців. На цих землях збереглися різні типи археологічних пам'яток, а саме рештки поселенських структур, заснування яких припадає на сіверянський час; впускні поховання кочовиків у раніші кургани, а також золотоординські селища та їхні некрополі.

Історія населення басейну р. Ворскла після занепаду політичних центрів Руської землі в другій чверті XIV ст., варто розглядати в контексті появи нових державних утворень. У першу чергу це стосується Улусу Джучі, який виник після повернення Батия з європейських походів у половецькі степи в 1243 р. (Моця 2017, с. 26). Територія колишньої Київської Русі безпосередньо не входила в межі золотоординської держави, але після Батиєвої навали опинилася у васальній залежності від ханів-завойовників (Єльников 2008, с. 54, 57, 59, 163). Незважаючи на деструктивні наслідки завоювання, у лісостеповій частині Дніпровського Лівобережжя все ж фіксуються пам'ятки другої половини XIII ст., що продовжують культурні традиції попереднього періоду. Водночас у степовій частині, у пониззях лівих приток Дніпра, фіксуються пам'ятки кочовиків, датовані кінцем XIII — початком XV ст. Вони представлені рештками поселень, поховальними комплексами та монетними скарбами. Поява золотоординських пам'яток у степовому Лівобережжі свідчить на користь закріплення степових просторів Середнього Подніпров'я за Західним улусом Золотої Орди та намаганням контролювати дніпровські переправи. Наприклад, адміністративний центр західних ординських володінь за беклярбека Мамая був перенесений у район Запоріжжя, до міста Шехр ал-Джедіда на Великих Кучугурах у Дніпровському Великому Лузі (Ельников 2001а, с. 166). Щодо політичного підпорядкування земель у басейні р. Ворскла, де розташований Глинський археологічний комплекс, їх можна визначити лише у загальних рисах. Після другої половини XIII ст. ці території входили до Улусу Джучі (Шабульдо 2005, с. 100—104).

Відновлення контролю з боку київських і чернігівських князів над землями Дніпровського лісостепового Лівобережжя відбувається з другої половини XIV ст. Межиріччя Ворскли й Сули переходить під юрисдикцію Великого князівства Литовського, а територія Поворскля стає своєрідним прикордонням (Виногродська 2003, с. 180, 182). Втім, одностайності в цьому питанні немає, оскільки існує версія про розміщення тут в цей час улусу Манкерман (Черкас 2011, с. 162—166; 2014, с. 267—271). На цих землях, не зважаючи на зменшення кількості населених пунктів, продовжують існувати поселенські структури, які простежуються із домонгольського часу та можуть розглядатися як регіональні центри влади. Одним із таких очевидно й була пам'ятка на місці Глинського археологічного комплексу.

Вона розташована на територіїс. Глинське на Полтавщині і займає миси та останці правого берега р. Ворскла, що утворені долинами струмків та терасами корінного берега. До складу археологічного комплексу входить Велике й Мале городища, посад, неукріплені селища, а також курганний могильник. Площа пам'ятки становить більше 14 га (рис. 2). І включає також поселення в ур. Левуднюкова Гора, на якому виявлено матеріали післямонголського часу. Воно займає високу частину та схили великого мису правого корінного берега р. Ворскла, який має значні пошкодження внаслідок господарської діяльності XX ст. Максимальна висота поселення Левуднюкова Гора становить 17 м (детал.: Пуголовок, Кушнір 2022). За фізико-географічним районуванням поселення у Глинському знаходиться у Східно-полтавській підвищеній області Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції лісостепової зони (ред. Маринич 1993, карта «Фізико-географічне районування»). У можливій ресурсній зоні поселення знаходяться піщанисті ґрунти, цілком притаманні долинам річок. За сучасною класифікацією, ресурсна зона поселення знаходиться на межі чорноземів різних типів та лучних ґрунтах на делювіальних та алювіальних відкладах (див.: ред. Крупский, Полупан 1979; ред. Маринич 1993, Полтавська область, карта ґрунтів). Ґрунти цього генетичного типу формуються під покривом лучної трав'янистої рослинності в умовах неглибокого (1,8—3 м) рівня підґрунтових вод; верхня частина профілю формується під впливом атмосферних опадів, а нижня зазнає впливу підґрунтових вод. Це говорить про достатнє зволоження родючих земель та формує уявлення про ресурсну базу поселення.

Довкілля, а особливо наявність водних ресурсів, відігравали важливу роль під час вибору місця заснування того чи іншого поселення. У випадку із середньовічною поселенською структурою поблизу сучасного с. Глинське, маємо констатувати зміну річкового русла Ворскли та її приток. Сучасне річище Ворскли знаходиться на відстані майже 4 км від городищ, а безпосередньо поруч до них розміщена стариця Солом'яник. Однак маємо всі підстави припускати, що в минулому, за часів активного життя на цих теренах, гідрографічна мережа була сприятливішою для ведення сільського господарства та промислів.

Характер течії річки реконструюється на підставі аналізу фауністичних річкових комплексів: р. Ворскла неподалік від поселення була відносно прозорою й мала нешвидку течію, а також містила достатню кількість кисню у воді для мешкання оксифільних видів риб. Характеристику річки як типово рівнинної (з повільною течією) побіжно підтверджують визначення залишків бобра серед археозоологічних матеріалів. Щодо диких тварин, то за наявними даними можна констатувати — в мікрорегіоні існували широколистяні (або мішані) ліси, притаманні лісостеповій зоні, з перемежуванням лісових і степових ландшафтів.

Не суперечать таким спостереженням і визначення порід дерев за вуглинами (Пуголов-

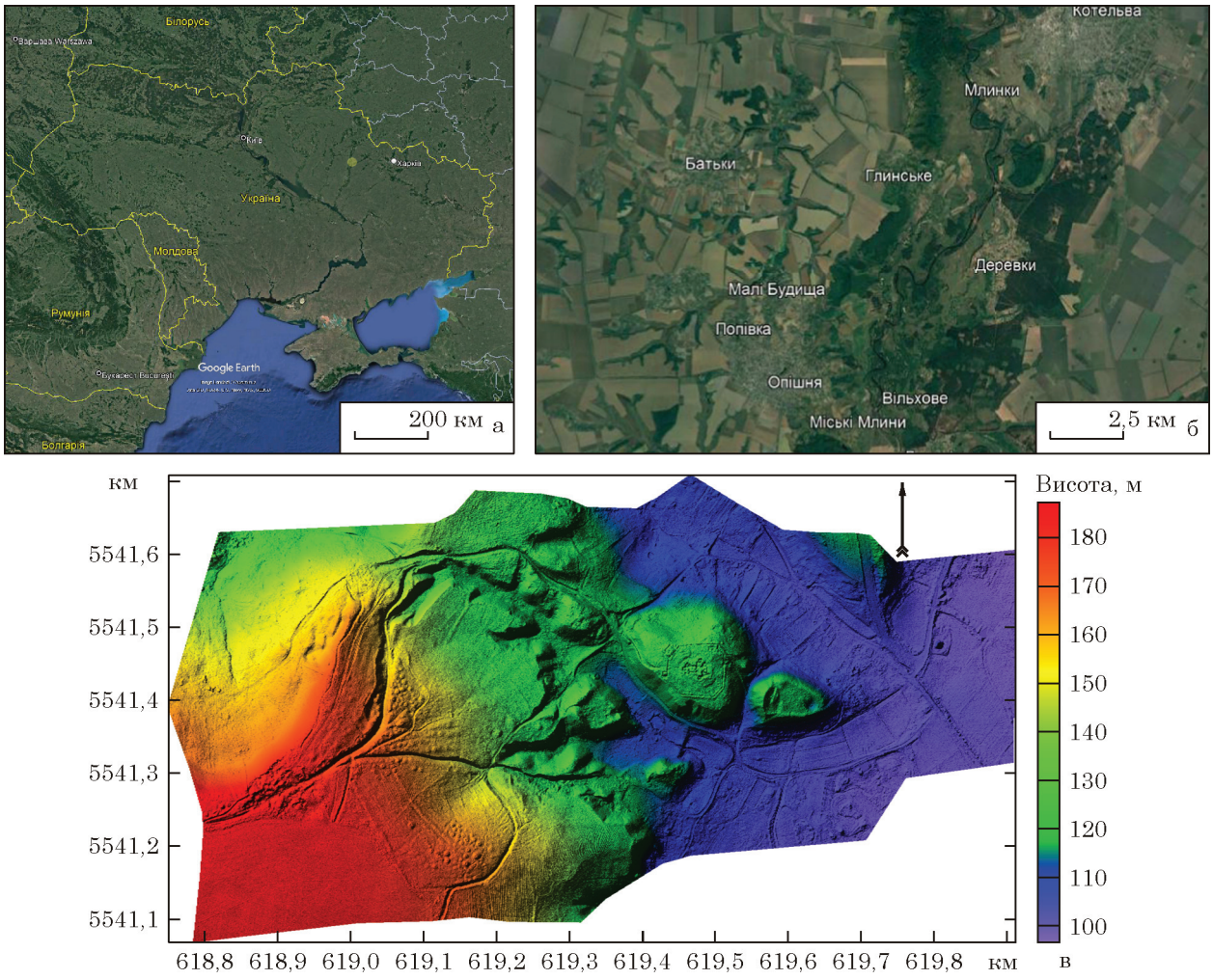

Рис. 2. Глинський археологічний комплекс, Полтавська обл.: а — розташування в межах України (основа Google Earth); б — мікрорегіон розташування археологічної пам'ятки (основа Google Earth); в — цифрова модель рельєфу (ЦМР), отримана за результатами LIDAR-сканування комплексу

Fig. 2. Hlynske archaeological complex, Poltava region: a — location within Ukraine (Google Earth base); б — microregion of the archaeological site (Google Earth base); в — Digital Terrain Model (DTM) obtained from the results of LIDAR scanning of the complex

ок та ін. 2015, с. 120—122). Вони дозволяють охарактеризувати склад лісів мікрорегіону як притаманний для лісостепу із широколистяною лісовою рослинністю і відсутністю борів. Саме про таку флору побіжно свідчать виявлені серед палеоетноботанічних зразків фрагменти шкаралупи ліщини, оскільки вона є підліском лише широколистяних лісів. Зауважимо, що в сучасний період для піщанистих ґрунтів річкових терас північної частини лісостепового Дніпровського Лівобережжя характерними є змішані сосново-дубові ліси типу суборів або судібров (Пятницкий, Изюмский 1966, с. 155).

Деревину хвойних порід дерев охоче використовували за часів Давньої Русі насамперед як будівельний матеріал, а також як сировину для деяких виробів (Сергеєва 2014). Однак, серед матеріалів Глинського жодної вуглини хвойних виявлено не було. З великою вірогідністю можемо стверджувати, що певною особливістю означеного мікрорегіону в середньовічні було переважання саме широколистяних лісів, а не мішаних.

Природні умови, у яких сформувалася поселенська структура Глинського археологічного комплексу, включали в себе й значні водні ресурси. У мікрорегіоні напевно існували поля й пасовиська. Ландшафт мав ознаки антропогенного, на що вказували рештки бур'янів — важливих свідчень переродження природних ландшафтів. Цілком імовірно, що одні й ті самі ділянки в різні часи могли бути у використанні для потреб землеробства і тваринництва. Найкраще з цією метою підходили ділянки в заплаві річки, побіжним свідченням чого є знахідка гібіскуса трійчастого (Пуголовок та ін. 2015, с. 123), який росте зазвичай обабіч доріг, на пасовищах та полях як бур'ян.

Тяглість існування мисового поселення в ур. Леваднюкова Гора від X ст. вказує на сталу присутність тут населення. Включення колишніх територій Руси до кола залежних та

контрольованих монгольською владою мало безпосередній вплив на зміни в багатьох сферах життя тогочасного суспільства. Деякими дослідниками стверджується про глибокі відмінності між культурою Київської Руси другої половини XII й першою половиною XIV ст., у тому числі це пов'язується зі зміною вибору місць для поселень (ред. Борисенок 2012, с. 284). Відомо, що для домонгольської епохи археологічно фіксується прирічковий тип поселень як домінуючий, а в XIV—XV ст. і пізніше переважає водороздільний тип. Втім, це твердження було частково спростовано (Моця 2017, с. 26). Зміна місць поселень могла залежати від багатьох чинників, особливо таких як тип забудови, спосіб ведення господарства, кліматичні зміни. У випадку з поселенням в ур. Леваднюкова Гора можна констатувати, що змін у його розташуванні не відбулося. Його мешканці продовжували розвивати сільське господарство, що відігравало провідну роль в економіці.

Матеріальна культура Глинського археологічного комплексу. Результати вивчення археологічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя післямонгольського часу вказують на те, що, незважаючи на негативні наслідки навали й подальшого монгольського панування, поступово відбувається стабілізація та продовження формування нової економічної моделі розвитку регіону. Її основою стала культура попереднього періоду (Біляєва 2012, с. 130). Тобто соціуми не лише пережили труднощі, а й розвивалися на базі своїх усталених традицій та попереднього досвіду. У той ж час, це був тривалий і нерівномірний процес змін у сфері економіки й матеріальної культури.

Археологічні дослідження останніх років, що проводилися на території Глинського археологічного комплексу в ур. Леваднюкова Гора, значно розширили джерельну базу для вивчення матеріальної культури доби пізнього середньовіччя. Розкопки на цій ділянці розпочалися у 2011 р. як науково-рятівні дослідження на зруйнованих ділянках одного з посадів. Впродовж кількох польових сезонів був отриманий виразний археологічний матеріал. Виявлено рештки житлових, господарських та ремісничих споруд від кінця X до XIV ст., а також розрізнені поховання та ґрунтовий могильник, що датується XIV ст. (Пуголовок 2012a; 2012b; 2013; 2014; 2017; 2020; 2021; 2024; Котенко, Пуголовок 2013; Пуголовок та ін. 2015a; 2015b; 2016; 2017; Козак 2016; Пуголовок, Шапорда 2021).

Поселення в ур. Леваднюкова Гора займає високу частину та схили великого мису правого корінного берега р. Ворскла. Із заходу він оточений яром, у якому протікає струмок. Східна частина мису знищена кар'єром, західна частина поселення розорюється під городи. Початкові розміри на разі не відомі. Так само не має достовірних відомостей про характер укріплень. Можливо вони розміщувалися у північній, північно-західній частині, де зафіксовано заглиблення схоже на рів, що заплив. Площа на якій проводилися дослідження складає 280 м^2, а культурні нашарування датуються періодом від X до XIV (початку XV?) ст.

Будівельні залишки представлені заглибленими частинами житлових, господарських та виробничих споруд. За своїми провідними конструктивними рішеннями житлова забудова продовжує домобудівні традиції попереднього періоду. Наразі тут зафіксовано три житлові об'єкти. Основою такого житла був котлован з рівною материковою долівкою, орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 3: 1—3). Заглиблена частина була впущена з материка на різний рівень: житло 1/2009 заглиблено на 0,5 м, житло 2/2013 на 0,85 м, житло 2/2023 на 2,1 м. Провідним конструктивним рішенням для стін був зруб, розміщений за межами котловану. На це вказує наявність виямок по периметру бортів заглиблення. Навколо житла 2, з його північно-східної та північно-західної частини, поміж заглибиною котловану та материком, виявлено своєрідний уступ завширшки до 0,6 см. Опалювальні споруди в котлованах не зафіксовані, натомість розвали печей «висіли» в заповнені. Серед інших конструктивних особливостей, слід згадати що, в одному випадку зафіксовано наявність у житлі 1/2009 «входу-тамбуру» завдовжки 1,6 м та завширшки 0,9—1 м. Цікаву конструкцію мав також об'єкт 2/2023. Верхню частину його заповнення складав шар сіро чорного ґрунту з включенням вуглин та обмазки. Він лежав на плямі суглинку, розмірами 3,8 × 3,2 м і товщиною від 0,08—0,12 до 0,4 м, яка перекривала собою меншу, заглиблену частину розміром 2,05 × 2,1 м. По кутах виявлені заглибини шириною 0,34—0,4 м, що вірогідно є відбитками конструкції нижніх вінець зрубу. Дно ями розташовувалося на глибині 2—2,1 м від рівня виявлення. Діаметр дна, яке звужувалося донизу, складав 1,12 × 1,2 м. Котлован орієнтований кутами за сторонами світу. Виявлені залишки споруди вказують на те, що вона мала складне горизонтальне і вертикальне планування.

Господарські об'єкти, що зафіксовані на поселенні, представлені різноманітними ямами, розміщеними за межами жител, а також однією спорудою. Це об'єкт 1 (2011) заглиблений у материк на 1,05 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Заповнення об'єкту складалося із сіро-чорного гумусованого ґрунту, з включенням вуглин, кераміки та кісток тварин (рис. 3: 4). Жодних конструктивних особливостей у ході дослідження з'ясувати не вдалося. В ній виявлено яму 1, у південній частині споруди, практично з рівня долівки, глибина 0,15 м. Її заповнення було ідентичним до заповнення об'єкту. Розміри ями такі: верхній діаметр — 0,9 м, нижній — 0,6 м. Вбачати у ній яму гос-

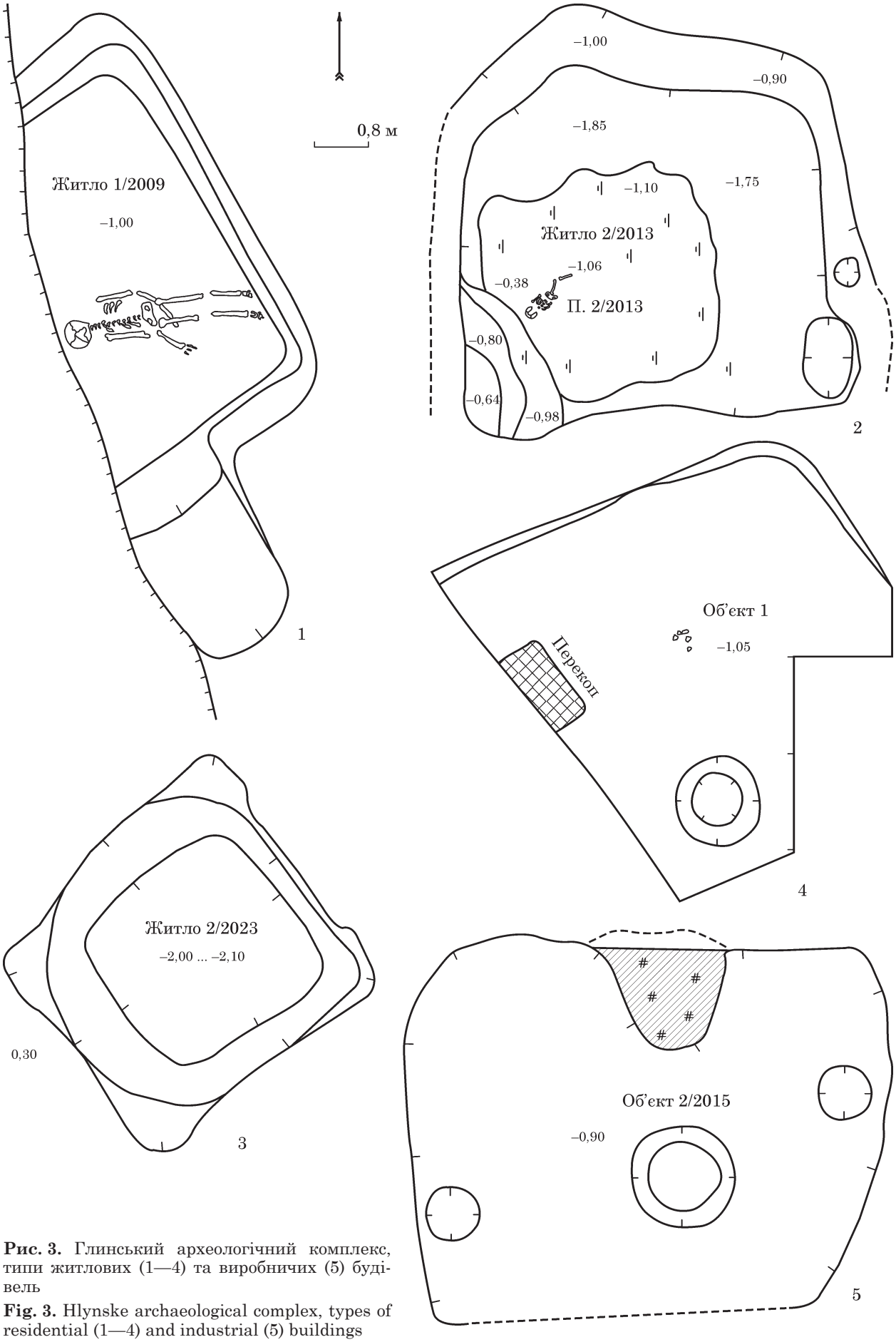

Рис. 3. Глинський археологічний комплекс, типи житлових (1—4) та виробничих (5) будівель

Fig. 3. Hlynske archaeological complex, types of residential (1—4) and industrial (5) buildings

подарського призначення досить складно. У заповненні виявлено декілька фрагментів гончарної давньоруської кераміки, тому цілком можливо, що тут розміщувалась якась ємність (діжка тощо).

Окрім перелічених споруд, на поселенні виявлено виробничу майстерню коваля (рис. 3: 5). Форма об'єкта була наближена до прямокутника з округлими кутами. Розміри збереженої заглибленої частини 2,8 × 3,6 м, глибина долівки 0,5—0,7 м від рівня впуску. Верхня частина котловану та ділянка навколо були перекриті шаром землі, насиченої попелом та вуглинами. Котлован орієнтований стінами за сторонами світу. По середині північної та південної стін виявлено стовпові ямки діаметром 0,4 м та глибиною 0,3—0,35 м. У центральній частині приміщення, навпроти теплотехнічного пристрою, розташована яма розмірами 0,5 × 0,8 м і глибиною 0,4 см від рівня долівки. Вірогідно, це сліди влаштування дерев'яної підставки для ковадла.

Практично по середині східної стіни котловану виявлено залишки зруйнованої теплотехнічної споруди, що була влаштована на материковому останці, шириною 0,6 м та довжиною 0,8 м (висота останця 0,4—0,5 м). Особливістю влаштування цього пристрою було те, що його черінь викладено уламками цегли (від 3 × 3 × 3,9 до 13,7 × 13 × 5 см) й обмазано глиною. Форма цегли з домішками вапна у складі тяжіє до прямокутника. Окремі вироби мають увігнуті краї, а у деяких випадках на них є руст. Колір оранжевий, в одному випадку сірий. На поверхні деяких виробів збережені сліди від пальців майстра. Окремі екземпляри мають зашлаковану поверхню від дії високих температур. Заповнення котловану споруди характеризувалося високою концентрацією попелу, вуглин, залізної окалини, шлаків та криці.

Вірогідно, з ремеслом варто пов'язати також знахідку кількох фрагментів бурштину в споруді, дослідженій 2023 р. За результатами лабораторного вивчення встановлено, що ці зразки є характерними для бурштину Подніпров'я України [1].

Керамічний комплекс цього часу представлений виробами виготовленими на гончарному крузі. За походженням кераміка розподіляється на місцеві та імпортні вироби.

Найбільшою групою є місцевий посуд. Він представлений горщикоподібними посудинами різного розміру та призначення. Посуд другої половини XIII — XIV ст. репрезентують вироби з валикоподібними потовщенням по краю вінець округлих або підпрямокутних («дзьобоподібних») обрисів (рис. 4). Вони відігнуті або слабко відігнуті назовні. Формування верхніх частин горщиків відбувалося за рахунок підіймання гончарної маси із зовнішнього боку до внутрішнього, що і відобразилося в утворенні валикоподібних потовщень. З внутрішньої сторони вінець у переважній більшості екземплярів розміщена ледь виражена закраїна. Посудини мають конічну або циліндричну шийку, також присутні вироби, в яких цей елемент відсутній. Колір черепка варіюється від жовтого до червоного, у кількох випадках сірий. У формувальній масі при візуальному огляді фіксуються значні домішки піску, а також виявлено оолітові включення бурого залізняку, що свідчить про використання глин, які вирізняються своєю пластичністю. Варто зауважити, що подібні домішки були виявлені в кераміці роменської культури IX—XI ст. на цій же пам'ятці (Гейко, Литвиненко, 2001, с. 47—48). Натомість посуд давньоруського часу виготовлений із якіснішої формувальної маси. Вироби прикрашені ритованим орнаментом, що складався з ліній, хвиль та їх комбінацій (рис. 4). Також, трапляється орнамент, що складається з різноманітних вдавлень, нанесених нігтем або паличкою. На двох фрагментах нижніх частин збереглися клейма у вигляді колеса зі спицями. Окрім горщикоподібних посудин, були виявлені також фрагменти покришок. Ці вироби рясно вкриті багатокомпонентним орнаментом із ритованих хвиль, горизонтальних ліній або вдавлень. Збереглися в основному боки та копитці цих виробів. Вірогідно, до місцевих виробів належить також фрагмент верхньої частини глечика, прикрашеного ритованим хвилястим орнаментом.

Посуд імпортного походження представлений тарною та столовою керамікою. Тарна кераміка, виявлена в культурних нашаруваннях та об'єктах, представлена стінками амфор. Колір черепка світло-червоний, у формувальній масі є домішки слюди. Ці стінки були прикрашені неглибоким хвилеподібним рифленням та вкриті білим ангобом (рис. 5: 1, 2). З огляду на те, що вони виявлені в об'єктах разом з ординськими монетами 50—60-х рр. XIV ст., можемо припускати, що це грушоподібні жолобчасті амфори з округлим дном та дугоподібними ручками типу Гюнзенін IV або класу 45 за Херсонеською класифікацією 1995 р. (Günsenin 1990, p. 31—34; Романчук, Сазанов, Седикова 1995, с. 73—77). Цей тип амфор добре відомий на пізньосередньовічних пам'ятках Східної Європи і є дуже поширеним. Попри велику кількість знахідок, центр їх виробництва лишається нез'ясованим. Існують версії про їх виготовлення на західному узбережжі Мармурового моря в Ганосі (Günsenin 1993, p. 193—197) або ж у Трапезунді (Волков 1989, с. 91; 1996, с. 91—93; 2001, с. 202—214; 2005, с. 152; Коваль 2003, с. 347, рис. 2: 1—2; 2010, с. 152—155). Традиційно цей тип амфор датується XII—XIV ст., однак виго-

1. Лабораторні аналізи провів Віктор Нестеровський, доктор геологічних наук, професор кафедри геології нафти і газу Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

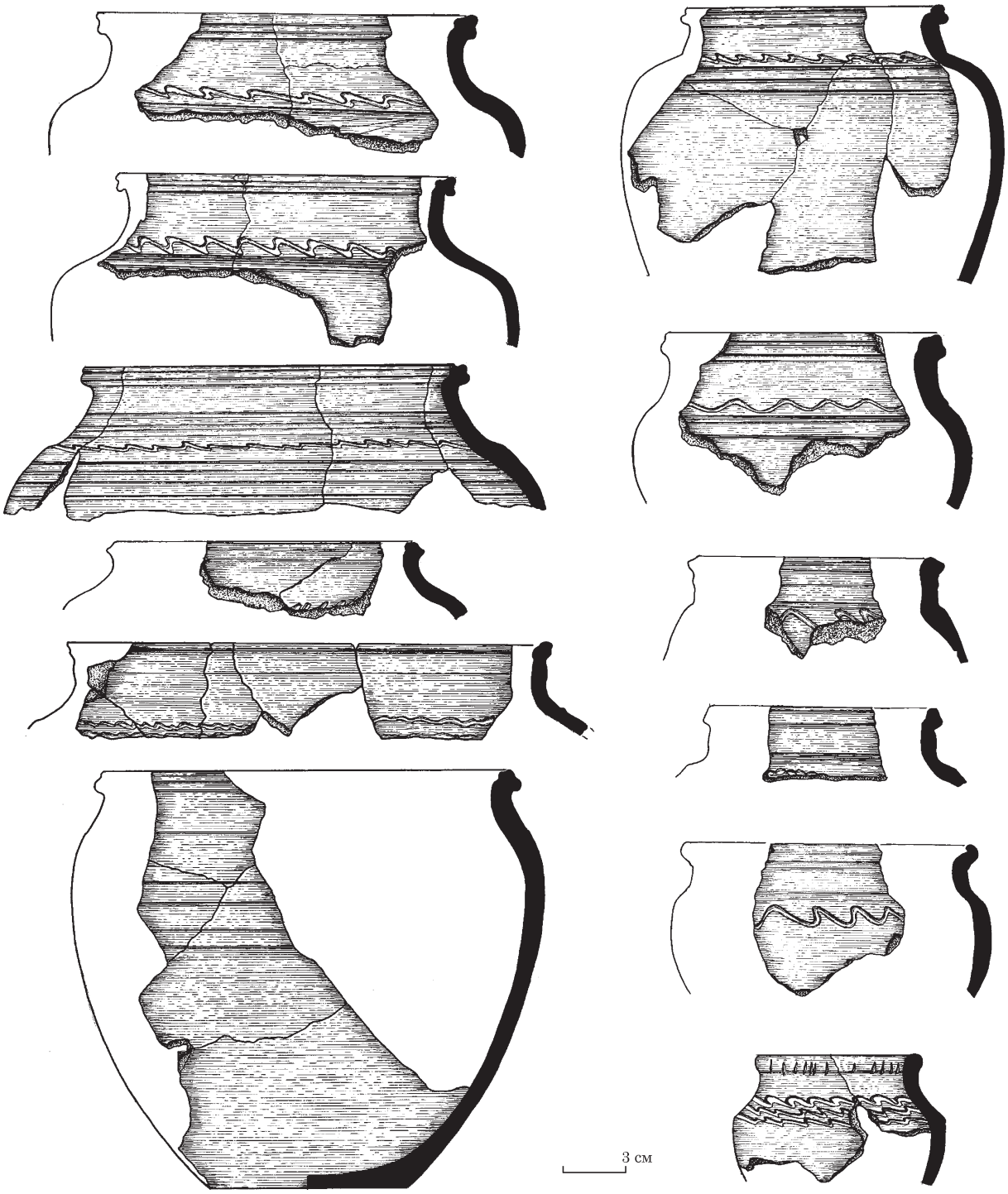

Рис. 4. Глинський археологічний комплекс, типи місцевої кераміки
Fig. 4. Hlynske archaeological complex, types of local ceramics

товлялися вони й пізніше. Вірогідно, верхню дату можна розширити аж до першої половини XV ст. (Günsenin 1990, p. 33—34; Коваль 2003, с. 349; Сазонов 2005, с. 197—198; Герцен, Науменко 2009, с. 448).

Столовий посуд представлений невеликими глеками. Перший тип виробів, покритий ангобом червоного кольору та прикрашений вертикальним лискуванням, а вінця мають невеликий злив (*Fine Orange-Red Burnished Ware*) (рис. 5: 3—15). Формувальна маса досить однорідна, фіксуються включення вапна. Вироби цього типу відомі в місті Азак (Перевозчиков 1990, с. 125), а також у похованнях пізньосередньовічних кочовиків (Евглевский, Потемкина 2000, с. 215, рис. 6: 2). До другого типу належать полив'яні білоглиняні посудини (*Glazed White Ware*). На пам'ятці виявлено фрагмент стінки круглобокого глека, нерівномірно вкритого монохромною зеленою поливою (рис. 5: 22). Подібні вироби відомі у кримських матеріалах цього часу (Тесленко 2021, с. 396,

Рис. 5. Глинський археологічний комплекс, типи імпортної кераміки: 1, 2 — фрагменти амфор; 3—24 — столового посуду

Fig. 5. Hlynske archaeological complex, types of imported ceramics: 1, 2 — fragments of amphorae; 3—24 — tableware

рис. 2: 23). Вірогідно, до невеликих глеків належать ще деякі уламки. Це фрагменти стінок прикрашені помаранчевим або червоним ангобом, вкриті кількома рядами ритованих горизонтальних ліній (рис. 5: 16—21, 23, 24).

Іншу групу столового посуду складають відкриті форми, що прикрашені поливою. У колекції є лише стінки, які подекуди мають сліди вторинного випалу, що заважає чітко ідентифікувати форму. Типовими орнаментами були різноманітні рослинні або рослинно-геометричні композиції. Саме це дає можливість віднести їх до посуду, оздобленого в техніці сграфіто (Vroom 2005, p. 66—137). На матеріалах Леваднюкової гори виділяється кілька типів цієї кераміки. Це *Incised sgraffito ware* та *Coloured sgraffito ware*. До групи *Incised sgraffito ware* належить вироби з прокресленим

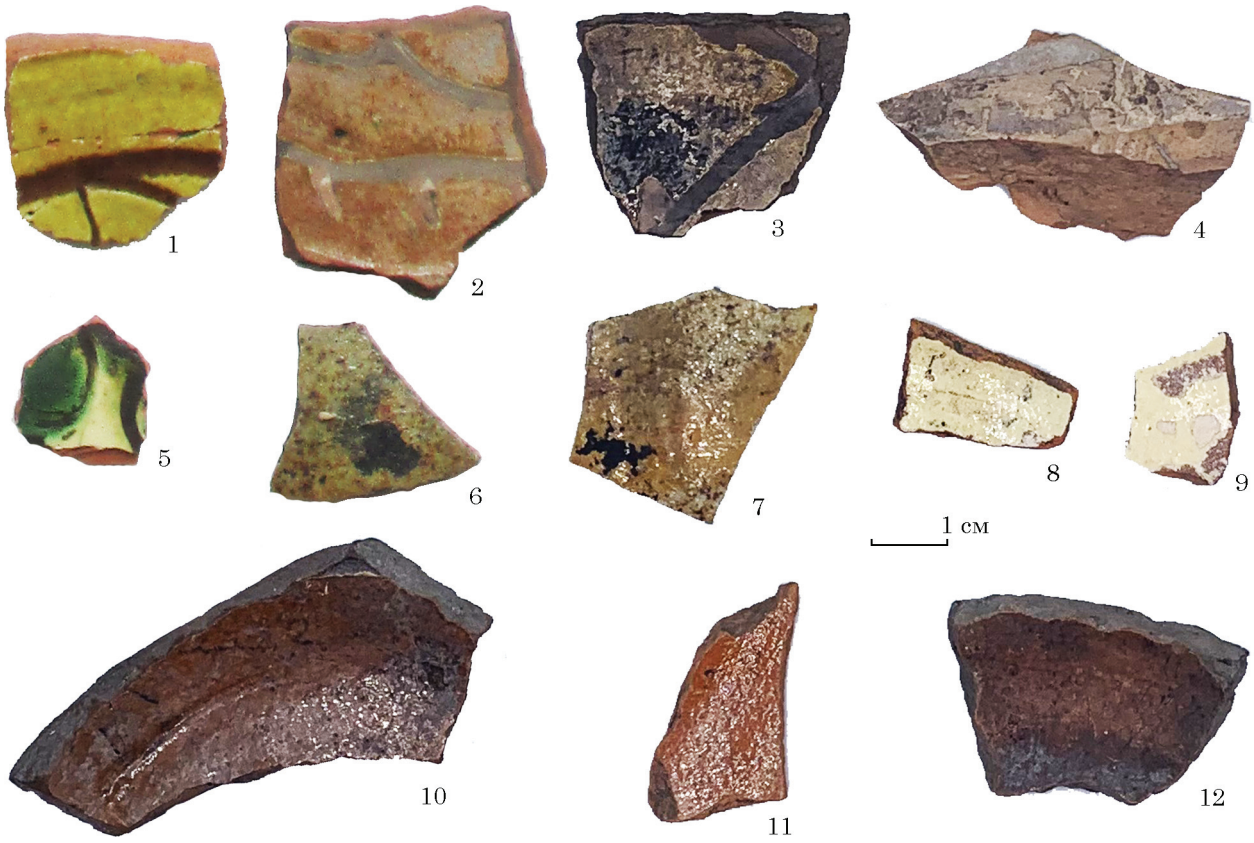

Рис. 6. Глинський археологічний комплекс, кераміка прикрашена поливою
Fig. 6. Hlynske archaeological complex, glazed pottery

орнаментом по ангобу під прозорою поливою (рис. 6: 1—4). Орнамент та полива нанесені на внутрішню поверхню виробів. У формувальній масі присутні домішки подрібненого шамоту та вапна. Вірогідно, що цей посуд виготовлявся у Криму, імовірно в його південно-східній частині (Teslenko, Dzhanov 2024). Відомі також знахідки такої кераміки й у матеріалах міста Азак (Масловский 2017) та Торговицького археологічного комплексу (Козырь, Боровик 2017, рис. 5).

До групи *Coloured sgraffito ware* віднесено фрагменти, на яких зберігся триколірний жовто-коричнево-зелений декор (рис. 6: 5). Можна припустити, що такий орнамент застосовувався, переважно, на посудинах відкритого типу — мисках і чашах. Він представляв собою гравіювання тонкою лінією, що створювала геометричний або абстрактний орнамент, і містив поліхромне підфарбовування, яке наносили на ангоб.

Аналогії цій групі кераміки зустрічаються досить часто в Криму. Так, червоноглиняні поліхромні миски знайдено під час розкопок Феодосії (Айбабина 2005, с. 234, 242—245, рис. 7—10), Мангупу (Герцен, Науменко 2005, с. 261), Херсонесу (Романчук, Перевозчиков 1990, с. 132, рис. 30: 96). Виявлено такий посуд і у великих гончарних центрах південного сходу Криму — Солхаті, Кафі, Судаку, де в останній чверті XIII — XIV ст. зароджується й ведеться активне виробництво червоноглиняного поливного моно- та поліхромного посуду з підполивним гравіюванням на ангобі (Масловський 2012, с. 194). Близькі за орнаментацією поливні посудини також походять із культурних нашарувань міста Азак (Романчук, Перевозчиков 1990, с. 118—119, 121, рис. 21). Поліхромний розпис зустрічається й на кераміці золотоординських центрів Подністров'я (Полевой 1969, с. 174—176; Абызова, Быpня, Нудельман 1981, с. 68—69; Кравченко 1986, с. 69—71).

У невеликій кількості в колекції з Глинського представлено вироби, вкриті коричневою або зеленою поливою (рис. 6: 6, 7, 10—12). Схожі знахідки були виявлені зокрема на Торговицькому археологічному комплексі (Козырь, Боровик 2017, рис. 8). З числа інших виробів варто згадати й кераміку, що вкрита прозорою поливою по білому ангобованому тлу (рис. 6: 8, 9). Невелика кількість та фрагментарність не дають чітко її ідентифікувати. Можливо, вона належить до виробництва міста Азак або ж ординських міст Поволжя (Булатов 1976, с. 93).

Прикраси, деталі одягу та предмети особистого догляду. У колекції з розкопок Левадннюкової Гори присутня виразна добірка особистих прикрас та деталей костюму. До найбільш поширеного типу прикрас належать прості дротяні скроневі кільця (рис. 7: 1—5). Вони ви-

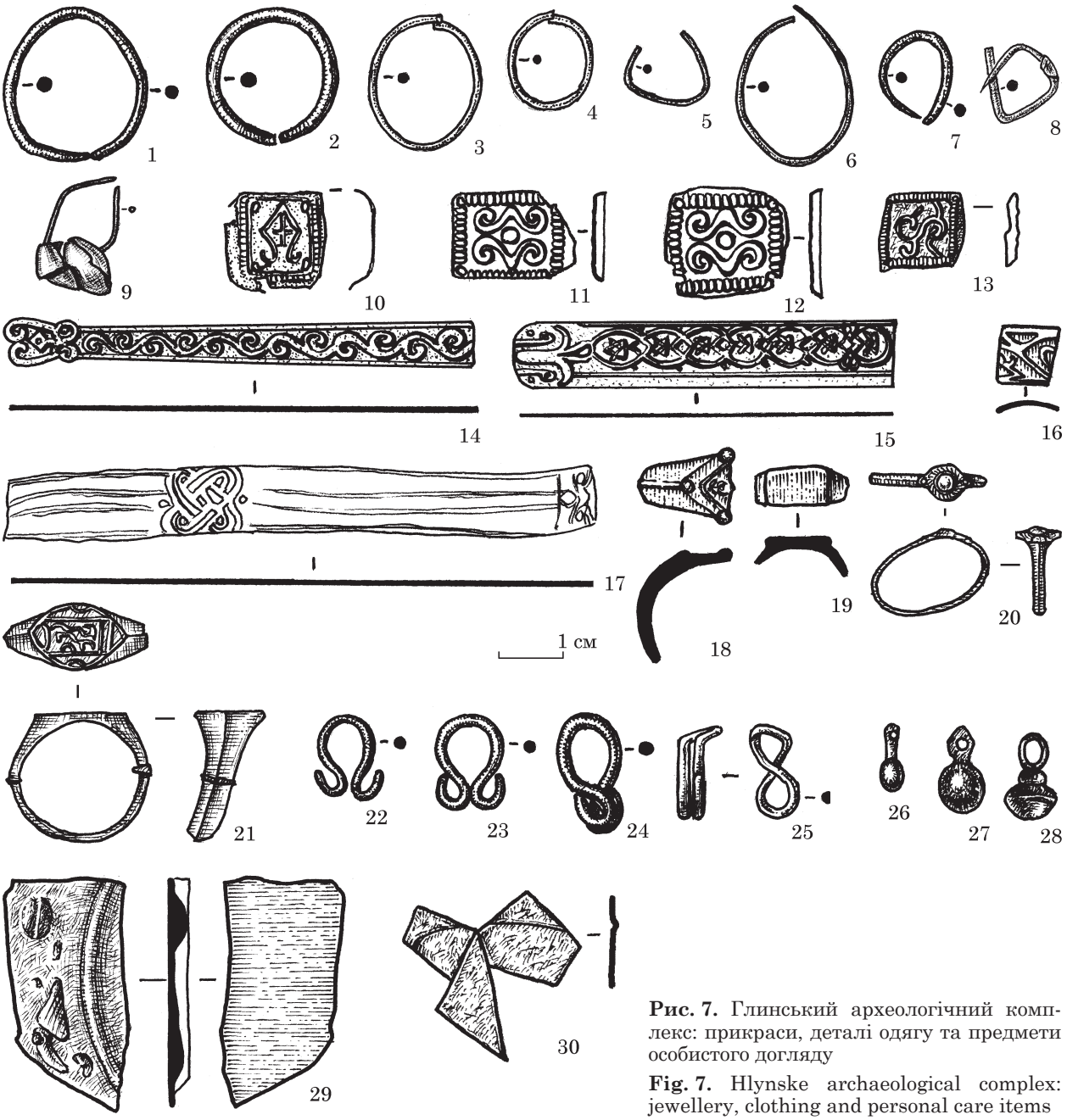

Рис. 7. Глинський археологічний комплекс: прикраси, деталі одягу та предмети особистого догляду

Fig. 7. Hlynske archaeological complex: jewellery, clothing and personal care items

явлені як серед культурних нашарувань, так і в похованнях. Скроневі кільця такого типу досить поширені на пам'ятках доби Київської Русі (Седова 1981, с. 13, рис. 3) та на більш пізнього часу. Зокрема такі прикраси, виготовлені з мідного сплаву, відомі у похованнях могильника Мамай-Сурка (Ельников 2006, рис. 142). Зазвичай їх датування вкладається в широкі хронологічні рамки від кінця XI до XIV ст. Схожим за формою до скроневих кілець є дротяні сережки, їх відмінністю є загострений з одного боку край (рис. 7: 6—9).

До прикрас, які носили на голові, належать деталі оздоби жіночого головного убору типу очілля. Всього трапилося чотири однотипні вироби, виготовлені з мідного сплаву. Перший з них походить із заповнення об'єкту 1/2011. Це бляшка квадратної форми розмірами 1,5 × 1,5 см, з чотирма отворами для кріплення (рис. 7: 10). Вона орнаментована по краю горизонтальними рисками, у центрі ромбом, у який вписано хрест (варіація криноподібного орнаменту).

Три інші вироби виявлені у заповнені житлово-господарського об'єкту. Дві бляшки є майже ідентичними, прямокутної форми, розмірами 1,6 × 1,9 та 1,4 × 1,9 см відповідно (рис. 7: 11, 12). Мають чотири отвори для кріплення по кутах. Прикрашені рослинно-геометричним орнаментом: у центрі вміщено ромб, у який вписане невелике коло: композицію оконтурює рамка з невеликих вертикальних рисок. Останньою з числа подібних виробів є бляшка, розміром 1,2 × 1,3 см, зображення на якій не піддається

чіткій ідентифікації. Можливо, це стилізоване зображення фантастичного хижака (рис. 7: 13). Її край, як і в попередніх випадках, орнаментовані рамкою з невеликих вертикальних рисок.

На сьогодні виділяється декілька регіонів побутування таких прикрас у XII—XIV ст. Це землі північно- і південно-заходіної Русі, Карпато-Дністровський регіон та Литва (Рябцева 2015, с. 244). Найбільш близькими до глинських знахідок, стилістично і хронологічно, є тиснені бляшки від вінець, що походять із території Литви. Такі вироби представлені у матеріалах могильника Крівейкішкіс, що розташований поблизу однієї з литовських середньовічних «столиць» Кернави (ed. Bitner-Wróblewska 2002, s. 31—33). Одностайності поглядів щодо датування цього некрополю наразі немає. За однією з версій він датується XIII—XIV ст. (Velius 2001, p. 383), а за іншою — XIV—XV ст. (Svetikas 2009, p. 49—50). Важливим є те, що десята частина досліджених поховань з цього могильника у своєму інвентарі мала очілля зібрані з нашивних тиснених пластин. В одному наборі вони розташовувалися в один ряд, рідше — у два або більше (ed. Bitner-Wróblewska 2002, s. 83). Бляшки, подібні до виробів 2 та 3, виявлені в похованнях 175, 177 могильника Крівейкішкіс (Velius 2001, p. 387), аналогії до виробу 4 походять із поховання 89 цього могильника (Velius 2001, p. 386). Стосовно ж бляшки 1, то прямі аналогії досі не відомі. Однак поширеність на могильнику Крівейкішкіс орнаментів, на яких зображено дерево чи крин, дозволяє припускати їх стилістичний зв'язок. Прикметною рисою таких головних уборів було використання в одному наборі пластин, відтиснутих в одній матриці. Таку їх особливість засвідчують знайдені in situ набори на могильнику поблизу Кернави. Тому, й виявлені під час розкопок на Глинському археологічному комплексі бляшки, швидше за все, могли належати трьом різним головним вінцям.

До інших типів прикрас належать браслети (рис. 7: 14—16). Перший з них представлений уламком мідного пластинчастого овальнокінцевого виробу шириною 0,7 см. Він прикрашений рослинним орнаментом у вигляді лози, що в'ється (рис. 7: 14). За новгородськими аналогіями такі браслети датуються XII—XIII ст. (Седова 1981, с. 112—113, рис. 42). До цієї категорії знахідок належить два уламки пластинчастого браслету «булгарського типу» шириною 1,0 та 1,2 см з прямокутними кінцями (рис. 7: 15, 17). На одному із збережених кінців в обох браслетів присутнє стилізоване зображення морди лева. Основу композиції складає плетінка та «вузлики щастя». Аналогічні вироби походять із розкопок міста Булгар (тип B-IVг-1в; Полякова 1996, с. 179—181, рис. 63: 7). В Україні такі знахідки відомі в матеріалах могильника Мамай-Сурка (Ельников 2001b, с. 141) і датовані XIII—XIV ст.

Каблучки представлені виробами зі щитком розміщеним по середині виробу (рис. 7: 18—21). За формою зустрічаються щитки прямокутні, ромбічні, круглі та овальні. Вони прикрашені рослинно-геометричним орнаментом або ж неорнаментовані. В одному випадку на овальному щитку розміщено напис, що нагадує декоративну куфічну каліграфію, яку часто використовували на перстнях цього періоду (рис. 7: 21). Написи цього часу зазвичай містили побажання добробуту, перемоги та благословення власнику. Це відображає ісламську культуру, яка домінувала в Золотій Орді після прийняття ісламу ханом Узбеком. Такі написи часто були написані неідеальною арабською мовою. Тому можливо вони наносилися не носіями мови, але все ж могли мати глибокий символічний зміст.

Також до деталей одягу належать виготовлені із залізного дроту петлеподібні застібки (рис. 7: 22—25) та литі ґудзики (рис. 7: 26—28). Вони виявлені як у культурних нашаруваннях, так і поруч із мешканцями поселення, що загинули від нападу. Ґудзики зазвичай мають невелике вушко для пришивання та лицеву частину у вигляді невеликої гладкої кулі.

Крім цього, у побуті мешканців поселення були присутні дзеркала. На сьогодні відомо два такі уламки. Це вироби виготовлені з білого металу, одна сторона яких була гладкою та добре зашліфованою, а інша — прикрашена рослинно-геометричним орнаментом (рис. 7: 29, 30).

Нумізматичні матеріали [2]. З розкопок Глинського археологічного комплексу походить виразна колекція платіжних засобів. Розпочнемо огляд з фрагменту гривні «литовського» типу. Це видовжений предмет, виготовлений із білого металу. Один край якого дещо приплюснутий, а інший обрубаний (рис. 8: 1). Особливістю цього типу платіжних засобів є їх паличкоподібна форма. Відомі в чисельних комплексах Східної Європи XIV—XV ст. (Огуй, 2011, с. 209—223) До нумізматичних знахідок європейського походження належить денарій, карбований у місті Фрізах (Карінтія, Австрія) за часів правління архієпископа Еберхарда II, 1200—1246 рр. (рис. 8: 2). На аверсі, вочевидь, було зображення єпископа, яке не збереглося. Навколо — легенда (збережено кілька літер): [EBE] RH [ARDS] EPS. Ймовірно, шо поєднання літер RH вказує на ім'я «Еберхарад». На реверсі зображена церква з двома баштами за міською стіною. Монета належить до широко розповсюдженої групи фризахських денаріїв, що вперше з'явилися у

2. Визначення нумізматичних знахідок в різний час проводили Георгій Козубовський (канд. іст. наук, науковий співробітник Відділу археології Києва ІА НАН України), Дмитро Янов (канд. іст. наук, в. о. завідувача сектора нумізматики Одеського археологічного музею НАН України), Леонід Булава (канд. геогр. наук).

Рис. 8. Глинський археологічний комплекс, нумізматичні знахідки
Fig. 8. Hlynske archaeological complex: numismatic finds

м. Фризах у першій половині XII ст. Вони були надзвичайно поширеними на території Угорщини й Трансільванії з кінця XII і до середини XIII ст.

Ординські монети представлені більшою кількістю знахідок. До виробів, виготовлених зі срібла, належить дирхем хана Тохтамиша (1379—1385 рр.), карбований у Сарай ал-Джедід у 782 р. х. (1380/1381 р.) чи 786 р. х. (1384/1385 р.) (рис. 8: 3). На аверсі присутній напис: Султан [Справедливий] [Тохтамиш] (уйгурською мовою?) [хан да продовжиться його царство] (?) На реверсі: карбування Сарай ал-Джедід 78(2)? / 78(6)? Монета належить до відомого типу Тохтамиша початку 80-х рр. XIV ст. Але на аверсі, над рядком з ім'ям розміщено невелику позначку «∞». В останній час деякі дослідники (К. Хромов, Є. Гончаров) звертають увагу на цей знак, називаючи його «вічкоподібною тамгою» або знаком безкінечності. Здебільшого він зустрічається на монетах Тохтамиша, що дає право вважати цей знак або його родовою тамгою, або ж взагалі Тимуридів, чи іншого роду, що входив до складу Ногайської Орди. Такий знак відомий і на монетах інших ханів, тож остаточно його значення не з'ясовано. Знахідки подібних монет відомі і в Україні, зокрема в Херсонській обла. Привертає увагу й серцеподібна плетінка на реверсі. Подібні плетінки відомі на монетах Тохтамиша, але зустрічаються не часто. Можливо, що таке поєднання аверсу й реверсу є наслідком перекарбування, коли зображення на аверсі посунуте від центру. Такий варіант із поєднанням аверсу й реверсу належить до кола рідкісних типів монет хана Тохтамиша.

Вироби з мідного сплаву представлені наступними знахідками. Мідний пул часів хана Узбека (1313—1341 рр.), карбований у місті Азак (?), датований 733 р. х. (1332/1333 р.) або 732 р. х. (1331/1332 р.) (рис. 8: 4). На аверсі у квадраті, розділеному навпіл подвійною рискою, напис «Повеління найвище». По сторонах квадрату: карбування [Азак] / року / 73 (3) (?) / року / 73 (2) (?). На реверсі зображення лева з характерною головою підквадратної форми. Такі монети карбувалися у 30-х рр. XIV ст. в Азаку та Сараї. На монеті назва міста не збереглась, проте стиль написання букв характерний для азакських емісій. На азакське карбування вказує також зображення голови лева на реверсі (голова лева підквадратної форми). Остання цифра року не читається однозначно. На користь 733 р. х. вказує досить довга горизонтальна риска (у двійки вона коротша). До того ж більшість відомих за публікаціями монет датується саме 733 р. х. (випадки 732 рідкісні). На користь 732 р. х. може вказувати відсутність видимих вертикальних рисок трійки (зазвичай вони гарно викарбувані, хоча інколи зустрічаються дві з довгою горизонтальною рискою).

Чотирма монетами представлені пули кримсько-чорноморського регіону, що карбовані в Криму за правління хана Узбека (1320-ті рр.), а також пули із численної серії «квіткова розетка». Вони належать до локального причорноморського карбування середини XIV ст. (1350-ті рр.), що було наслідуванням столичного виробництва (Сарая ал-Джадіди), років правління хана Джанібека (рис. 8: 5—8).

На останок варто згадати про знахідку монети із вкрай затертою поверхнею, що сталося внаслідок довгого перебування в обігу. Виготовлена вона з мідного сплаву, а серед версій для її інтерпретації переважають золотоординський пул або османський мангір (рис. 8: 9).

Висновки. Отже, проведений аналіз археологічних джерел, здобутих у результаті планомірних досліджень Глинського археологічного комплексу, дозволяє охарактеризувати поселення як частину постмонгольського прикордонного суспільства, що сформувалося в умовах політичної та культурної трансформації пізнього середньовіччя. Археологічні матеріали засвідчують збереження та розвиток тут локальних традицій попередньої давньоруської доби за відчутного впливу зовнішніх політичних чинників — Золотої Орди та Великого князівства Литовського.

Передовсім це проявляється в матеріальній культурі його мешканців. Житлові споруди, виявлені на пам'ятці, мають аналогії серед синхронних комплексів Дніпровського Лівобережжя, зокрема у матеріалах із розкопок Д. Березовця на селищі Стан 2 поблизу Путивля (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 42), а також на поселеннях Комарівка та Озаричі (Беляєва, Кубишев 1995, с. 38—43, 64, 68). Поруч із житловими спорудами, на поселенні існували й виробничі споруди. У першу чергу це кузня, діяльність якої, відповідно до виявлених знахідок, була спрямована на забезпечення потреб мешканців в підковуванні коней, виготовлені озброєння та збруї, рибальських знарядь, побутових речей, деталей транспорту, інструментів для ювелірів/слюсарів тощо. Також маємо свідчення існування тут місцевого гончарства та ймовірно обробки бурштину.

Керамічний комплекс представлений переважено уламками місцевого кухонного посуду, імпортним тарним та столовим начинням. Форми кухонного посуду мають певні аналогії із виробами, що походять із розкопок поселення Озаричі та Путивля (ур. Городок) (Беляєва, Кубишев 1995, с. 46, 78—81; Сухобоков, Юренко 2019, с. 235). Імпортний посуд, що походить із Приазов'я та Причорномор'я вказує на сталі торгові контакти з цими регіонами. Важливо зазначити, що столовий посуд який надходив до Глинського, очевидно був у використанні місцевих еліт. Це стосується й амфорної тари, у якій транспортувалося вино.

Про культурні зв'язки з іншими регіонами свідчать знахідки особистих жіночих прикрас, характерних для литовських земель або ж майстерень Булгару. Варто також звернути увагу на присутність у побуті місцевих жінок характерних для золотоординських пам'яток срібних дзеркал.

Глинський археологічний комплекс демонструє стійку економічну активність, наявність ремісничого виробництва та ознаки соціального розшарування. Це спостереження підтверджують нумізматичні знахідки «європейського» та «східного» походження.

Виникнення й розвиток такого поселення могло бути наслідком сприятливих обставин, зокрема за кооперації місцевих та прийдешніх еліт. У зв'язку із цим можна висловити припущення про ототожнення поселення в Глинському з одним із центрів володінь відомого князівського роду Великого князівства Литовського татарського походження — Глинськими. Відповідно до письмового джерела «Подлинный родословъ Глинскихъ Князей», майбутні Глинські вступили на службу до князя Вітовта вже маючи кілька «городів». Зокрема зазначається: «*І після Донської битви син Мамая — Мансур-Кіят — заклав три міста: Глинеськ, Полдову та Глеченицю*» (Kryczyński 1934, s. 401; Бычкова 2012, с. 278—279). Якщо «Полдову» пов'язують із Полтавою, то інтерпретація інших двох населених пунктів досі лишається дискусійною. З великою вірогідністю «Глинескъ» можна пов'язати саме Глинським археологічним комплексом. На користь цього свідчать численні археологічні знахідки після монгольського часу, зокрема й ті, які вказують на присутність серед числа його мешканців певних еліт. Окрім цього, у документах XVI та XVII ст. саме землі в Поворсклі визначаються як Глинщина (ed. Jabłonowski 1894, s. 623—624).

Мультикультурний характер комплексу, що простежується у типології матеріальної культури, свідчить про активні міжетнічні контакти, характерні для прикордонних територій. Це дозволяє трактувати Глинський комплекс не лише як локальний археологічний об'єкт, але й як репрезентативну модель прикордонного соціуму в постдавньоруську епоху.

Таким чином, представлені результати дослідження сприяють поглибленню розуміння соціокультурних процесів на прикордонних територіях Східної Європи в другій половині XIII — початку XV ст. та розширюють уявлення про адаптаційні стратегії населення «Інтермаріуму» в умовах політичної нестабільності та культурної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

Абызова, Е. Н., Бырня, П. П., Нудельман, А. А. 1981. *Древности Старого Орхея. Золотоордынский период*. Кишинёв: Штиинца.

Айбабина, Е. А. 2005. Керамика из раскопок золотоордынского поселения близ Феодосии. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* I. Киев: Стилос, с. 229-246.

Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. (по материалам археологических исследований)*. Киев: Наукова думка.

Беляєва, С. О., Кубишев, А. І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі)*. Київ: Наукова думка.

Біляєва, С. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні. З історії взаємин у XIII—XVIII ст.* Київ: Університет «Україна».

Борисенок, Ю. А. (ред.). 2012. *Древняя Русь. Книга первая*. Москва: Родина Медиа.

Брайчевський, М. 1971. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV—XVIII ст. *Середні віки на Україні*, 1, с. 20-31.

Булатов, Н. М. 1976. Классификация красноглиняной поливной керамики золотоордынских городов. В: Смирнов, А. П., Фёдоров-Давыдов, Г. А. (ред.). *Средневековые памятники Поволжья*. Москва: Наука, с. 73-107.

Бычкова, М. Е. 2012. *Русско-литовская знать XV—XVII вв. Источниковедение. Генеалогия. Геральдика*. Москва: Квадрига.

Виногродская, Л. И. 2003. Новгород-Северский в XIII—XV вв. (по историко-археологическим данным). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 12—13, с. 180-182.

Виногродська, Л. І. 1988. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського. *Археологія*, 61, с. 47-57.

Волков, И. В. 1989. Импортная амфорная тара золотоордынского города Азака. В: Фёдоров-Давыдов, Г. А. (ред.). *Северное Причерноморье и Поволжье о взаимоотношениях Востока и Запада в XII—XVI вв.* Ростов-на-Дону: Ростовский университет, с. 85-102.

Волков, И. В. 1996. Амфоры Новгорода Великого и некоторые заметки о византийско-русской торговле вином. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 10: Материалы научной конференции, Новгород, 23—25 января 1996 г, с. 90-103.

Волков, И. В. 2001. Трапезундские керамические клейма. В: Паршина, Е. А. (ред.). *Морская торговля в Северном Причерноморье*. Киев: Стилос, с. 202-215.

Волков, И. В. 2005. Амфоры Новгорода: хронология и распределение в слое. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 19: Материалы научной конференции, Великий Новгород, 18—20 января 2005 г., с. 145-163.

Вортман, Д., Гордієнко, Я., Майров, М. 2018. *Terra Ucrainiса. Історичний атлас України і сусідніх земель. Від кімерійців до сьогодення*. Харків: Клуб сімейного дозвілля.

Гейко, А. В., Литвиненко, Т. М. 2001. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1 (9), с. 47-48.

Герцен, А. Г., Науменко, В. Е. 2005. Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* I. Киев: Стилос, с. 257-287.

Герцен, А. Г., Науменко, В. Е. 2009. Октагональная церковь Мангупской цитадели по данным археологических исследований 1997—1999 гг.: планировка, стратиграфия, хронология. *Античная древность и средние века*, 39: К 60-летию д. и. н., профессора В. П. Степаненко, с. 423-466.

Голубовский, П. В. 1881. *История Северской земли до половины XIV в.* Киев: Университетская типография.

Грушевський, М. С. 1992. *Історія України—Руси*. II: XI—XIII віки. Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія України—Руси*. VII: Козацькі часи — до року 1625. Київ: Наукова думка.

Довженок, В. О. 1978. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия. В: Николаева, Т. В. (ред.). *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, с. 76-82.

Евглевский, А. В., Потемкина, Т. М. 2000. О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских номадов развитого средневековья. *Степи Европы в эпоху Средневековья*, 1, с. 209-226.

Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.* Москва: Наука.

Ельников, М. 2001a. Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы. *Татарская археология*, 8—9, с. 142-187.

Ельников, М. В. 2001b. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989—1992 гг.)*. I. Запорожье: ЗГУ.

Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.)*. II. Запорожье: ЗГУ.

Єльников, М. В. 2008. *Золотоординські часи на українських землях*. Київ: Наш час.

Зарецкий, И. А. 1912. Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть, Кобелякского у. *Труды Полтавской учёной архивной комиссии*, IX, с. 111-120.

Івакін, Г. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст.* Київ: Наукова думка.

Капустін, К. М. 2010. Київська земля в середині XIII—XV ст. *Археологія*, 3, с. 47-54.

Коваль, В. Ю. 2003. Амфоры византийского культурного круга в средневековой Руси (X—XIII вв.). В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь у XIII веке. Древности тёмного времени*. Москва: Наука, с. 340-360.

Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси IX—XVII вв.* Москва: Наука.

Козак, О. Д. 2016. Чоловічі поховання Глинського городища постмонгольського часу. Результати антропологічного дослідження 2016 року. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 154-161.

Козырь, И. А., Боровик, Т. Д. 2017. Поливная керамика Торговицкого археологического комплекса периода Золотой Орды. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* 2. Казань; Кишинёв: Stratum plus, Высшая антропологическая школа, с. 335-352.

Котенко, В. В., Пуголовок, Ю. О. 2013. З досвіду проведення науково-рятівних досліджень Глинського археологічного комплексу. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2013*, с. 121-125.

Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XIV в.)*. Киев: Наукова думка.

Крупский, Н. К., Полупан, Н. И. (ред.). 1979. *Атлас почв Украинской ССР*. Киев: Урожай.

Кучера, М. П. 1962. Древньоруське городище в хут. Миклашевському. *Археологія*, XIV, с. 89-108.

Ляскоронский, В. Г. 1903. *История Переяславской земли с древнейших времён до половины XIII столетия*. Киев: Гирич Н. А.

Ляскоронский, В. Г. 1907. *Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар у 1399 году*. Санкт-Петербург: Сенатская типография.

Маринич, О. М. (ред.). 1993. *Географічна енциклопедія України*. 3: П—Я. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Масловский, А. Н. 2012. Начало производства поливной керамики в Юго-Восточном Крыму в последней четверти XIII — первой половине XIV в. *Филология и культура*, 27 (1), с. 192-196.

Масловский, А. Н. 2017. Восточнокрымский поливной импорт у золотоордынском Азаке. Вопросы хронологии. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв*. 2. Казань; Кишинёв: Stratum plus, Высшая антропологическая школа, с. 455-490.

Моця, О. П. 2012. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи. *Український історичний журнал*, 2, с. 4-10.

Моця, О. П. 2017. Золотоординські «темні» віки на землях південної Русі: історично-археологічний контекст. *Археологія*, 2, с. 24-37.

Огуй, О. 2011. Таємничі «рубли фряжьского серебра» та інші рублі на території Молдавського князівства (1388—1475). *Спеціальні історичні дисципліни*, 19, с. 209-223.

Оногда, О. 2012. Північно-східні елементи в київських керамічних комплексах XV ст. *Могилянські читання 2011*, с. 423-428.

Падалка, Л. В. 1914. *Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы*. Полтава: Полтавская учёная архивная комиссия.

Перевозчиков, В. И. 1990. Гончарный комплекс в раскопе по ул. Комсомольской. *Историко-археологические исследования в городе Азове и на Нижнем Дону в 1989 году*, 9, с. 117-135.

Полевой, Л. Л. 1969. *Городское гончарство Прут-Днестровья в XIV веке*. Кишинев: АН МССР.

Полякова, Г. Ф. 1996. Изделия из цветных и драгоценных металлов. В: Фёдоров-Давыдов, Г. А. (ред.). *Город Болгар: ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков*. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, с. 154-257.

Пуголовок, Ю. О. 2012a. Дослідження на посаді Глинського городища. *Археологічні дослідження в Україні в 2011 р.*, с. 370-371.

Пуголовок, Ю. О. 2012b. Глинський археологічний комплекс результати та перспективи досліджень. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку*. Полтава: Техсервіс, с. 75-80.

Пуголовок, Ю. О. 2013. Дослідження Глинського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні в 2012 р.*, с. 271-272.

Пуголовок, Ю. О. 2014. Дослідження Глинського археологічного комплексу у 2013 р. *Археологічні дослідження в Україні в 2013 р.*, с. 213-214.

Пуголовок, Ю. О. 2017. Ковальська майстерня післямонгольського часу з Глинського археологічного комплексу в Поворсклі. *Археологія*, 3, с. 128-136.

Пуголовок, Ю. О. 2020. Роботи на Глинському археологічному комплексі. *Археологічні дослідження в Україні в 2018 р.*, с. 162-163.

Пуголовок, Ю. О. 2021. Житло пізньосередньовічного часу з Глинського археологічного комплексу. *Археологія й давня історія України*, 1 (38), с. 157-167.

Пуголовок, Ю. О. 2024. Дослідження Глинського археологічного комплексу у 2023 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2023*, с. 158-183.

Пуголовок, Ю. О., Володарець-Урбанович, Я. В., Горбаненко, С. А., Сергєєва, М. С., Яніш, Є. Ю. 2015. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу у 2014 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2014*, с. 107-128.

Пуголовок, Ю. О., Володарець-Урбанович, Я. В., Горбаненко, С. А., Сергєєва, М. С., Яніш, Є. Ю. 2016. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу у 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2015*, с. 103-127.

Пуголовок, Ю. О., Володарець-Урбанович, Я. В., Горбаненко, С. А., Сергєєва, М. С. 2017. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу у 2016 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 105-121.

Пуголовок, Ю. О., Горбаненко, С. А., Сергєєва, М. С., Яніш, Є. Ю. 2015. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу у XIII—XIV ст. *Археологія*, 4, с. 109-128.

Пуголовок, Ю. О., Кушнір, А. С. 2022. Дослідження поселенської структури Глинського археологічного комплексу за допомогою технології LiDAR. *Археологія й давня історія України*, 3 (44), с. 444-455. https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.29

Пуголовок, Ю. О., Шапорда, О. М. 2021. Дослідження Глинського археологічного комплексу у 2020 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2020*, с. 147-153.

Пятницкий, С. С., Изюмский, П. П. 1966. Леса Украинской ССР. В: Жуков, А. Б. (ред.). *Леса СССР*. 3: Леса юга Европейской части СССР и Закавказья. Москва: Наука, с. 140-232.

Романчук, А. И., Сазанов, А. В., Седикова, Л. В. 1995. *Амфоры из комплексов византийского Херсона*. Екатеринбург: Уральский университет.

Романчук, Л. И., Перевозчиков, В. И. 1990. Глазурованная керамика из Азова: Херсоно-Азакские параллели в орнаментике. *Античная древность и средние века*, 25: Византия и сопредельный мир, с. 94-135.

Рудинський, М. 1928. Археологічні збірки Полтавського музею. В: Бендеровський, В., Риженко, Я., Гавриленко, М. (ред.). *Збірник, присвячений 35-річчю Музею*. І. Полтава: Полтава-Поліграф, с. 2962.

Рябцева, С. С. 2015. О древнерусских венцах из пластинчатых бляшек в контексте формирования ювелирных уборов XII—XIV веков. В: Киджи, В. В., Поскачева, И. В., Царёв, Н. В. (сост.). *Ювелирное искусство и материальная культура*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 236-245.

Сазонов, А. В. 2005. К вопросу о комплексе XIV века из портового района Херсонеса. *Причерноморье в средние века*, 6, с. 195-213.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.

Сергєєва, М. С. 2014. Сировинна база давньоруської деревообробки (за матеріалами Південної Русі. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции (Харьков 30—31 октября 2014 г.)*. Харьков: НТМТ, с. 56-57.

Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Мироненко, К. М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського Лівобережжя*. Київ; Полтава: Археологія.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2019. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга.

Тесленко, И. Б. 2021. *Керамика Крыма XV века*. Киев: ИА НАН Украины.

Федоровський, О. 1928. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні. *Східній світ*, 2, с. 288-289.

Черкас, Б. 2014. *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII—XIV ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Черкас, Б. В. 2011. Улус Манкерман: спроба реконструкції. *Україна в Центрально-Східній Європі*, 11, с. 162-166.

Шабульдо, Ф. М. 2005. Чи існував ярлик Мамая на українські землі? (До постановки проблеми). В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії НАН України, с. 100-122.

Щербаковский, В. М. 1913. Раскопки в урочище «Мечеть» возле м. Кишеньки Кобелякского уезда, Полтавской губ. *Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского губернского земства*, 1, с. 1-8.

Юра, Р. О. 1971. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України. *Середні віки на Україні*, 1, с. 31-40.

Bitner-Wróblewska, A. (ed.). 2002. *Kernavė — litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernavė, Litwa*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.

Günsenin, N. 1990. *Les amphores Byzantines (X^e—XIIIe siècles): typologie, production, circulation d'après les collections turques*. PhD Diss. Paris: Université Paris I (Panthéon-Sorbonne).

Günsenin, N. 1993. Ganos: Centre de Production d'Amphores à l'Époque Byzantine. *Anatolia Antiqua*, II, p. 193-201.

Jabłonowski, A. (ed.). 1894. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. X: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów — Bracław), II. Źródła dziejowe, XXI. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa.

Kryczyński, S. 1934. Początki rodu książąt Glińskich. In: *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*. Lwów: Komitet Byłych Uczni z Zasiłkiem Ministerstwa W. R. i O. P., s. 399-410.

Svetikas, E. 2009. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. — XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais*. 1. Vilnius: Diemedžio leidykla.

Teslenko, I., Dzhanov, O. 2024. Production of Glazed Ceramics in South-Eastern Crimea. Historical Background and Archaeological Context. *Cercetări Arheologice*, 31 (2), p. 575-636. https://doi.org/10.46535/ca.31.2.17

Velius, G. 2001. XIII—XIV a. Kernavės kapinyno apgalviai. *Lietuvos archeologija*, 21, p. 383-398.

Vroom, J. 2005. *Byzantine to Modem Pottery in the Aegean: An Introduction and Field Guide*. Bijleveld: Parnassus.

REFERENCES

Abyzova, E. N., Byrnia, P. P., Nudelman, A. A. 1981. *Drevnosti Starogo Orkheia. Zolotoordynskii period*. Kishinev: Shtiintsa.

Aibabina, E. A. 2005. Keramika iz raskopok zolotoordynskogo poseleniia bliz Feodosii. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (red.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* I. Kiev: Stilos, s. 229-246.

Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII — XIV vv. (po materialam arkheologicheskikh issledovanii)*. Kiev: Naukova dumka.

Bieliaieva, S. O., Kubyshev, A. I. 1995. *Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia X—XV st. (za materialamy poselen poblyzu sil Komarivka ta Ozarychi)*. Kyiv: Naukova dumka.

Biliaieva, S. 2012. *Slov'ianski ta tiurkski svity v Ukraini. Z istorii vzaiemyn u XIII—XVIII st.* Kyiv: Universytet «Ukraina».

Borisenok, Iu. A. (red.). 2012. *Drevniaia Rus. Kniga pervaia*. Moskva: Rodina Media.

Braichevskyi, M. 1971. Perspektyvy doslidzhennia ukrainskykh starozhytnostei XIV—XVIII st. *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 20-31.

Bulatov, N. M. 1976. Klassifikatsiia krasnoglinianoi polivnoi keramiki zolotoordynskikh gorodov. In: Smirnov, A. P., Fedorov-Davydov, G. A. (red.). *Srednevekovye pamiatniki Povolzhia*. Moskva: Nauka, s. 73-107.

Bychkova, M. E. 2012. *Russko-litovskaia znat XV—XVII vv. Istochnikovedenie. Genealogiia. Geraldika*. Moskva: Kvadriga.

Vinogrodskaia, L. I. 2003. Novgorod-Severskii v XIII—XV vv. (po istoriko-arkheologicheskim dannym). *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 12—13, s. 180-182.

Vynohrodska, L. I. 1988. Do pytannia pro khronolohiiu serednovichnoi keramiky z Novhoroda-Siverskoho. *Arkheolohiia*, 61, s. 47-57.

Volkov, I. V. 1989. Importnaia amfornaia tara zolotoordynskogo goroda Azaka. In: Fedorov-Davydov, G. A. (red.). *Severnoe Prichernomore i Povolzhe o vzaimootnosheniiakh Vostoka i Zapada v XII—XVI vv.* Rostov-na-Donu: Rostovskii universitet, s. 85-102.

Volkov, I. V. 1996. Amfory Novgoroda Velikogo i nekotorye zametki o vizantiisko-russkoi torgovle vinom. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia*, 10: Materialy nauchnoi konferentsii, Novgorod, 23—25 ianvaria 1996 g., s. 90-103.

Volkov, I. V. 2001. Trapezundskie keramicheskie kleima. In: Parshina, E. A. (red.). *Morskaia torgovlia v Severnom Prichernomore*. Kiev: Stilos, s. 202-215.

Volkov, I. V. 2005. Amfory Novgoroda: khronologiia i raspredelenie v sloe. In: Ianin, V. L. (red.). *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia*, 19: Materialy nauchnoi konferentsii, Velikii Novgorod, 18—20 ianvaria 2005 g., s. 145-163.

Vortman, D., Hordiienko, Ya., Mairov, M. 2018. *Terra Ucrainica. Istorychnyi atlas Ukrainy i susidnikh zemel. Vid kimeriitsiv do sohodennia*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia.

Heiko, A. V., Lytvynenko, T. M. 2001. Do pytannia pro vyznachennia temperatury vypaliuvannia posudu romenskoi kultury. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1 (9), s. 47-48.

Gertsen, A. G., Naumenko, V. E. 2005. Polivnaia keramika iz raskopok tsitadeli Mangupa. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (red.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* I. Kiev: Stilos, s. 257-287.

Gertsen, A. G., Naumenko, V. E. 2009. Oktagonalnaia tserkov Mangupskoi tsitadeli po dannym arkheologicheskikh issledovanii 1997—1999 gg.: planirovka, stratigrafiia, khronologiia. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 39: K 60-letiiu d. i. n., professora V. P. Stepanenko, s. 423-466.

Golubovskii, P. V. 1881. *Istoriia Severskoi zemli do poloviny XIV v.* Kiev: Universitetskaia tipografiia.

Hrushevskyi, M. S. 1992. *Istoriia Ukrainy—Rusy*. II: XI—XIII viky. Kyiv: Naukova dumka.

Hrushevskyi, M. S. 1995. *Istoriia Ukrainy—Rusy*. VII: Kozatski chasy — do roku 1625. Kyiv: Naukova dumka.

Dovzhenok, V. O. 1978. Srednee Podneprove posle tataro-mongolskogo nashestviia. In: Nikolaeva, T. V. (red.). *Drevniaia Rus i slaviane*. Moskva: Nauka, s. 76-82.

Evglevskii, A. V., Potemkina, T. M. 2000. O nekotorykh vidakh goncharnoi keramiki u vostochnoevropeiskikh nomadov razvitogo srednevekovia. *Stepi Evropy v epokhu Srednevekovia*, 1, s. 209-226.

Egorov, V. L. 1985. *Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy v XIII—XIV vv.* Moskva: Nauka.

Elnikov, M. 2001a. Pamiatniki perioda Zolotoi Ordy Nizhnego Podneprovia: istoriia izucheniia, itogi i perspektivy. *Tatarskaia arkheologiia*, 8—9, s. 142-187.

Elnikov, M. V. 2001b. *Srednevekovyi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovanii 1989—1992 gg.)*. I. Zaporozhe: ZGU.

Elnikov, M. V. 2006. *Srednevekovyi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovanii 1993—1994 gg.)*. II. Zaporozhe: ZGU.

Yelnykov, M. V. 2008. *Zolotoordynski chasy na ukrainskykh zemliakh*. Kyiv: Nash chas.

Zaretskii, I. A. 1912. Rezultaty probnoi raskopki v urochishche Mechet, Kobeliakskogo u. *Trudy Poltavskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, IX, s. 111-120.

Ivakin, H. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII — seredyna XVI st.* Kyiv: Naukova dumka.

Kapustin, K. M. 2010. Kyivska zemlia v seredyni XIII—XV st. *Arkheolohiia*, 3, s. 47-54.

Koval, V. Iu. 2003. Amfory vizantiiskogo kulturnogo kruga v srednevekovoi Rusi (X—XIII vv.). In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (red.). *Rus u XIII veke. Drevnosti temnogo vremeni*. Moskva: Nauka, s. 340-360.

Koval, V. Iu. 2010. *Keramika Vostoka na Rusi IX—XVII vv.* Moskva: Nauka.

Kozak, O. D. 2016. Cholovichi pokhovannia Hlynskoho horodyshcha postmonholskoho chasu. Rezultaty antropolohichnoho doslidzhennia 2016 roku. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 154-161.

Kozyr, I. A., Borovik, T. D. 2017. Polivnaia keramika Torgovitskogo arkheologicheskogo kompleksa perioda Zolotoi Ordy. In: Bocharov, S. G. (red.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* 2. Kazan; Kishinev: Stratum plus, Vysshaia antropologicheskaia shkola, s. 335-352.

Kotenko, V. V., Puholovok, Yu. O. 2013. Z dosvidu provedennia naukovo-riativnykh doslidzhen Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2013*, s. 121-125.

Kravchenko, A. A. 1986. *Srednevekovyi Belgorod na Dnestre (konets XIII — XIV v.).* Kiev: Naukova dumka.

Krupskii, N. K., Polupan, N. I. (red.). 1979. *Atlas pochv Ukrainskoi SSR.* Kiev: Urozhai.

Kuchera, M. P. 1962. Drevnoruske horodyshche v khut. Myklashevskomu. *Arkheolohiia*, XIV, s. 89-108.

Liaskoronskii, V. G. 1903. *Istoriia Pereiaslavskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII stoletiia.* Kiev: Girich N. A.

Liaskoronskii, V. G. 1907. *Russkie pokhody v stepi v udelno-vechevoe vremia i pokhod kniazia Vitovta na tatar u 1399 godu*. Sankt-Peterburg: Senatskaia tipografiia.

Marynych, O. M. (red.). 1993. *Heohrafichna entsyklopediia Ukrainy*. 3: P—Ia. Kyiv: «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana.

Maslovskii, A. N. 2012. Nachalo proizvodstva polivnoi keramiki v Iugo-Vostochnom Krymu v poslednei chetverti XIII — pervoi polovine XIV v. *Filologiia i kultura*, 27 (1), s. 192-196.

Maslovskii, A. N. 2017. Vostochnokrymskii polivnoi import u zolotoordynskom Azake. Voprosy khronologii. In: Bocharov, S. G. (red.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* 2. Kazan; Kishinev: Stratum plus, Vysshaia antropologicheskaia shkola, s. 455-490.

Motsia, O. P. 2012. Synovodska bytva ta yii naslidky v konteksti istorii serednovichnoi Yevropy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, s. 4-10.

Motsia, O. P. 2017. Zolotoordynski «temni» viky na zemliakh pivdennoi Rusi: istorychno-arkheolohichnyi kontekst. *Arkheolohiia*, 2, s. 24-37.

Ohui, O. 2011. Taiemnychi «rubly friazhskoho serebra» ta inshi rubli na terytorii Moldavskoho kniazivstva (1388—1475). *Spetsialni istorychni dystsypliny*, 19, s. 209-223.

Onohda, O. 2012. Pivnichno-skhidni elementy v kyivskykh keramichnykh kompleksakh XV st. *Mohylianski chytannia 2011*, s. 423-428.

Padalka, L. V. 1914. *Proshloe Poltavskoi territorii i ee zaselenie: Issledovanie i materialy*. Poltava: Poltavskaia uchenaia arkhivnaia komissiia.

Perevozchikov, V. I. 1990. Goncharnyi kompleks v raskope po ul. Komsomolskoi. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v gorode Azove i na Nizhnem Donu v 1989 godu*, 9, s. 117-135.

Polevoi, L. L. 1969. *Gorodskoe goncharstvo Pruto-Dnestrovia v XIV veke.* Kishinev: AN MSSR.

Poliakova, G. F. 1996. Izdeliia iz tsvetnykh i dragotsennykh metallov. In: Fedorov-Davydov, G. A. (red.). *Gorod Bolgar: remeslo metallurgov, kuznetsov, liteishchikov*. Kazan: IIALI im. G. Ibragimova, s. 154-257.

Puholovok, Yu. O. 2012a. Doslidzhennia na posadi Hlynskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2011 r.*, c. 370-371.

Puholovok, Yu. O. 2012b. Hlynskyi arkheolohichnyi kompleks rezultaty ta perspektyvy doslidzhen. In: Suprunenko, O. B. (red.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha: doslidzhennia, zberezhennia ta populiaryzatsiia naibilshoi v Yevropi pam'iatky rannoho zaliznoho viku*. Poltava: Tekhservis, c. 75-80.

Puholovok, Yu. O. 2013. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2012 r.*, c. 271-272.

Puholovok, Yu. O. 2014. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2013 r.*, c. 213-214.

Puholovok, Yu. O. 2017. Kovalska maisternia pisliamonholskoho chasu z Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu v Povorskli. *Arkheolohiia*, 3, s. 128-136.

Puholovok, Yu. O. 2020. Roboty na Hlynskomu arkheolohichnomu kompleksi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2018 r.*, s. 162-163.

Puholovok, Yu. O. 2021. Zhytlo piznoserednovichnoho chasu z Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohiia y davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 157-167.

Puholovok, Yu. O. 2024. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2023 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2023*, s. 158-183.

Puholovok, Yu. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S., Yanish, Ye. Yu. 2015. Mizhdystsyplinarni doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2014 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2014*, s. 107-128.

Puholovok, Yu. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S., Yanish, Ye. Yu. 2016. Mizhdystsyplinarni doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015*, s. 103-127.

Puholovok, Yu. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S. 2017. Mizhdystsyplinarni doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 105-121.

Puholovok, Yu. O., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S., Yanish, Ye. Yu. 2015. Paleoekolohiia okolyts Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu u XIII—XIV st. *Arkheolohiia*, 4, s. 109-128.

Puholovok, Yu. O., Kushnir, A. S. 2022. Doslidzhennia poselenskoi struktury Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu za dopomohoiu tekhnolohii LiDAR. *Arkheolohiia y davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 444-455. https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.29

Puholovok, Yu. O., Shaporda, O. M. 2021. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2020 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2020*, s. 147-153.

Piatnitskii, S. S., Iziumskii, P. P. 1966. Lesa Ukrainskoi SSR. In: Zhukov, A. B. (red.). *Lesa SSSR*. 3: Lesa iuga Evropeiskoi chasti SSSR i Zakavkazia. Moskva: Nauka, s. 140-232.

Romanchuk, A. I., Sazanov, A. V., Sedikova, L. V. 1995. *Amfory iz kompleksov vizantiiskogo Khersona*. Ekaterinburg: Uralskii universitet.

Romanchuk, L. I., Perevozchikov, V. I. 1990. Glazurovannaia keramika iz Azova: Khersono-Azakskie paralleli v ornamentike. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 25: Vizantiia i sopredelnyi mir, s. 94-135.

Rudynskyi, M. 1928. Arkheolohichni zbirky Poltavskoho muzeiu. In: Benderovskyi, V., Ryzhenko, Ya., Havrylenko, M. (red.). *Zbirnyk, prysviachenyi 35-richchiu Muzeiu*. I. Poltava: Poltava-Polihraf, s. 2962.

Riabtseva, S. S. 2015. O drevnerusskikh ventsakh iz plastinchatykh bliashek v kontekste formirovaniia iuvelirnykh uborov XII—XIV vekov. In: Kidzhi, V. V., Poskacheva, I. V., Tsarev, N. V. (sost.). *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 236-245.

Sazonov, A. V. 2005. K voprosu o komplekse XIV veka iz portovogo raiona Khersonesa. *Prichernomore v srednie veka*, 6, s. 195-213.

Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia Drevnego Novgoroda (X—XV vv.).* Moskva: Nauka.

Serhieieva, M. S. 2014. Syrovynna baza davnoruskoi derevoobrobky (za materialamy Pivdennoi Rusi. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Kharkov 30—31 oktiabria 2014 g.).* Kharkov: NTMT, s. 56-57.

Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Myronenko, K. M. 2004. *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho Livoberezhzhia*. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 2019. *Davnii Putyvl*. Kyiv; Sumy: Universytetska knyha.

Teslenko, I. B. 2021. *Keramika Kryma XV veka*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Fedorovskyi, O. 1928. Reshtky kultury tatar Zolotoi Ordy na Ukraini. *Skhidnii svit*, 2, s. 288-289.

Cherkas, B. 2014. *Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, terytorialno-administratyvnyi ustrii, ekonomika, mista (XIII—XIV st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Cherkas, B. V. 2011. Ulus Mankerman: sproba rekonstruktsii. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 11, s. 162-166.

Shabuldo, F. M. 2005. Chy isnuvav yarlyk Mamaia na ukrainski zemli? (Do postanovky problemy). In: Shabuldo, F. M. (red.). *Synovodska problema v novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, s. 100-122.

Shcherbakovskii, V. M. 1913. Raskopki v urochishche «Mechet» vozle m. Kishenki Kobeliakskogo uezda, Poltavskoi gub. *Ezhegodnik Estestvenno-Istoricheskogo Muzeia Poltavskogo gubernskogo zemstva*, 1, s. 1-8.

Yura, R. O. 1971. Zavdannia vyvchennia piznoserednovichnykh pam'iatok Ukrainy. *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 31-40.

Bitner-Wróblewska, A. (ed.). 2002. *Kernavė — litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernavė, Litwa*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.

Günsenin, N. 1990. *Les amphores Byzantines (X^e—XIIIe siècles): typologie, production, circulation d'après les collections turques*. PhD Diss. Paris: Université Paris I (Panthéon-Sorbonne).

Günsenin, N. 1993. Ganos: Centre de Production d'Amphores à l'Époque Byzantine. *Anatolia Antiqua*, II, p. 193-201.

Jabłonowski, A. (ed.). 1894. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. X: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów — Bracław), II. Źródła dziejowe, XXI. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa.

Kryczyński, S. 1934. Początki rodu książąt Glińskich. In: *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*. Lwów: Komitet Byłych Uczni z Zasiłkiem Ministerstwa W. R. i O. P., s. 399-410.

Svetikas, E. 2009. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. — XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais*. 1. Vilnius: Diemedžio leidykla.

Teslenko, I., Dzhanov, O. 2024. Production of Glazed Ceramics in South-Eastern Crimea. Historical Background and Archaeological Context. *Cercetări Arheologice*, 31 (2), p. 575-636. https://doi.org/10.46535/ca.31.2.17

Velius, G. 2001. XIII—XIV a. Kernavės kapinyno apgalviai. *Lietuvos archeologija*, 21, p. 383-398.

Vroom, J. 2005. *Byzantine to Modem Pottery in the Aegean: An Introduction and Field Guide*. Bijleveld: Parnassus.

Yu. Puholovok

FRONTIER SOCIETY: THE POST-MONGOL POPULATION OF THE HLYNSK ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

The systematic analysis of archaeological evidence recovered from the Hlynsk archaeological complex enables the interpretation of this settlement as a representative example of a post-Mongol frontier society, shaped amidst the political and cultural transformations of the late medieval period. Artefactual data indicate a notable continuity and evolution of local traditions rooted in the earlier Kyivan Rus period, accompanied by significant external influences-primarily from the Golden Horde and the Grand Duchy of Lithuania.

This cultural synthesis is most clearly expressed in the material culture of the settlement's inhabitants. Residential structures identified at the site bear strong typological parallels with contemporaneous complexes found across other Dnipro Left Bank settlements-particularly in excavation data from D. Berezovets at the Stan 2 site near Putyvl, as well as from the Komarivka and Ozarychi sites. In addition to domestic dwellings, evidence of production facilities has also been recorded. Foremost among these is a blacksmith's workshop, whose output-judging by the recovered artefacts-met the settlement's needs in horse-shoeing, weaponry and harness manufacturing, fishing implements, domestic tools, transport fittings, and instruments for artisans such as jewelers and metalworkers. There are also indications of local pottery production and possible amber processing.

The ceramic assemblage is composed predominantly of locally produced kitchenware, complemented by imported storage and tableware. The kitchen ceramics share formal parallels with wares uncovered at Ozarychi and Putyvl (Horodok). The presence of imported vessels — originating from the Azov region, the Black Sea littoral, and Crimea-attests to the persistence of trade connections with these regions. Notably, such items were primarily in the possession of local elites, including amphorae used for the transportation of wine.

Further evidence of intercultural interaction is provided by personal ornaments, particularly female adornments that align with typologies from Lithuanian territories or Bulgar workshops. Silver mirrors characteristic of Golden Horde sites also appear among the artefacts associated with local women.

The Hlynsk complex demonstrates robust economic activity, the existence of specialized craft production, and indicators of social stratification. These are corroborated by numismatic finds of both Western and Eastern origin.

The emergence and development of this settlement may have resulted from favorable conditions, particularly the collaboration of indigenous and incoming elite groups. It is within this context that one may tentatively associate the Hlynsk settlement with one of the centers of territorial control held by the notable princely family of Tatar origin within the Grand Duchy of Lithuania — the Hlynsky family. The multicultural nature of the Hlynsk complex — discernible in the typological diversity of its material culture — reflects intensive interethnic contact typical of frontier zones. As such, the site should be regarded not merely as a local archaeological context but as a representative model of a post-Kyivan Rus frontier society.

In conclusion, the findings from Hlynsk enhance our understanding of sociocultural processes in the borderlands of Eastern Europe during the late 13th to early 15th centuries. Moreover, they contribute valuable insight into the adaptive strategies employed by the populations of the Intermarium region amid conditions of political volatility and cultural entanglement.

Keywords: late Middle Ages, Rus, Golden Horde, Grand Duchy of Lithuania, Dnipro Left Bank, Hlynske archaeological complex, Bilsk microregion, Complex of Sites within the Territory and Surroundings of the Bilske Hillfort, Hlynske princes.

Одержано 23.05.2025

ПУГОЛОВОК Юрій, кандидат історичних наук, ДП «Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України"» ІА НАН України; Історико-культурний заповідник «Більськ», Полтава, Україна.
Yurii PUHOLOVOK, PhD, State Enterprise «Scientific Research Center «Protective Archaeological Service of Ukraine» of Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine; The Bilsk Historical and Cultural Reserve, Poltava, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7610-8005,
e-mail: yuriy.puholovok@gmail.com.

УДК 904.22(4-11)"9/12" DOI: 10.37445/adiu.2025.03.09

Д. Дяченко

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ СХІДНОБАЛТІЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННОЇ РУСІ [1]

Стаття присвячена систематизації та аналізу предметів озброєння східнобалтійського походження, виявлених на території Південної Русі. Розглянуто їхню типологію, хронологію та значення для реконструкції міжрегіональних контактів у Східній Європі X—XIII ст.

***Ключові слова**: предмети озброєння, балтські та балто-фінські племена, міжрегіональна взаємодія, Східна Балтія, Південна Русь.*

Вивчення міжрегіональних взаємин у Східній Європі доби Середньовіччя є одним із ключових напрямів сучасної археології, що дозволяє вийти за межі вузьких локальних реконструкцій і простежити динаміку культурних, політичних та економічних процесів у ширшому історичному контексті. Особливу увагу в цьому аспекті привертають відносини між населенням Південної Русі та Східної Балтії — регіонами, які впродовж Середньовіччя перебували в активній і багаторівневій взаємодії. Археологічні джерела свідчать про стійкий рух людей, речей, технологій та культурних моделей, що здійснювався в обох напрямках — як із півночі на південь, так і навпаки.

Серед категорій археологічних джерел, здатних кинути світло на ці процеси, особливе значення мають предмети озброєння — попри те, що вони залишаються одними з найскладніших для територіальної чи етнокультурної атрибуції в межах середньовічної археології. Зазначений період характеризується широким розповсюдженням стандартизованих типів зброї, виготовлення та використання якої часто виходило за межі локальних традицій. Внаслідок цього більшість зразків функціонували в надрегіональному контексті, що суттєво ускладнює визначення їхнього конкретного походження. На відміну від прикрас, які часто зберігають виразні етнокультурні риси, предмети озброєння зрідка мають однозначні діагностичні характеристики. Попри складнощі пов'язані з атрибуцією таких знахідок, вони мають істотне значення для реконструкції контактів між Південною Руссю та Східною Балтією.

Метою статті є систематизація та аналіз відомих на сьогодні знахідок озброєння східнобалтійського походження, виявлених на території Південної Русі, з'ясування їхньої джерельної цінності для реконструкції міжрегіональних контактів у Східній Європі в добу Середньовіччя, а також визначення ролі цього матеріалу у формуванні військово-культурного ландшафту регіону.

Термін, що позначає географічні межі цього дослідження, безперечно має штучне походження. У сучасній українській археологічній науці поняття «Південна Русь» переважно використовується для позначення тих давньоруських земель, що нині перебувають у межах території України. Водночас у добу Середньовіччя така цілісна територіальна, культурна чи політична одиниця не існувала, адже простір Русі був динамічним, постійно змінювався і ніколи не мав усталених або чітко визначених кордонів. У фізико-географічному плані цей термін охоплює регіони південної частини лісової та лісостепової зон Східної

1. Стаття є частиною дослідницького проекту «Imported Goods of Eastern Baltic Types in the Southern Rus' in the 10th—13th Centuries», що став можливим завдяки підтримці Німецького археологічного інституту в рамках стипендіальної програми «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Archaeological Heritage».

© Д. ДЯЧЕНКО, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Європи. Північна межа цієї території проходила по лівобережжю Прип'яті та середній течії Десни; східна — по верхів'ях Сейму та Сіверського Дінця; південна — по середній течії Дністра, Пороссю та середній течії Ворскли; західна — по верхів'ях Сяну (Моця 2007, с. 34—108).

Хронологічні межі також мають певною мірою умовний характер. Вони охоплюють період X—XIII ст., що загалом відповідає давньоруській добі на території сучасної України. Нижня межа пов'язана з формуванням і утвердженням Русі в Середньому Подніпров'ї, тоді як верхню окреслюють політичні та економічні катаклізми, спричинені монгольською навалою, яка докорінно змінила характер міжрегіональної взаємодії, зокрема зі Східною Балтією.

Критерії виділення предметів озброєння східнобалтійського походження ґрунтуються переважно на висновках провідних дослідників цього кола артефактів, зокрема Р. Волкайте-Кулікаускєне, В. Казакявічюса, М. Атґазіса, Я. Асаріса, А. Томсена, А. Яновського, М. Плавінського та В. Зоценка. Сформульовані ними підходи до атрибуції та локалізації базуються передусім на концентрації знахідок у регіонах, що в середньовіччі були заселені балтськими та балтофінськими племенами, а також на особливостях технології виготовлення, специфіці форм, конструктивних рис та декоративному оформленні виробів. Детальніше ці ознаки, а також відповідні наукові позиції буде розглянуто в розділах, присвячених окремим типам озброєння.

Історія вивчення знахідок східнобалтійської зброї на території України досі недостатньо висвітлена у вітчизняній археологічній літературі. Фактично єдиною спеціалізованою працею, що стосується цього кола старожитностей, залишається невеликий за обсягом підрозділ дисертації В. Зоценка (1984b, с. 33—38), присвяченої культурно-історичним і торговельно-економічним зв'язкам Києва з південно-східною Балтією. На думку дослідника, імпорт озброєння з цього регіону до Середнього Подніпров'я обмежувався переважно наконечниками піхов мечів, з-поміж яких він виокремив вісім артефактів. Його висновки в основному спиралися на праці П. Паульсена (Paulsen 1953) та Г. Корзухіної (1950). Деякі з цих знахідок враховано в межах даного дослідження; інші, з огляду на сучасні підходи до атрибуції, слід, радше пов'язувати з місцевим, давньоруським виробництвом (Каинов, Макушников 2022). У подальших роботах В. Зоценко зосереджувався на проблематиці експорту давньоруської зброї до східнобалтійського регіону, взаємозв'язках зброярських традицій, а також аналізі окремих категорій озброєння, зокрема значну увагу він приділяв бутеролям (Зоценко 1983; 1984a; 1999; 2004; Зоценко, Звіздецький 2006).

Слід також згадати дисертаційне дослідження М. Козака (2023), присвячене озброєнню військ галицьких і волинських земель у XII—XIV ст. У цій праці автор побіжно порушує питання виокремлення зразків озброєння східнобалтійського походження, особливостей торгівлі зброєю, а також можливих шляхів її надходження до регіону.

У більшості ж праць предмети цього кола слугували частиною джерельної бази для вивчення озброєння окремих регіонів Давньої Русі. У цьому контексті слід згадати роботи Г. Корзухіної (Корзухина 1950), А. Кирпичникова (1966a; 1966b), С. Терського (2006b; 2012; 2013; Терський, Савицький 2013), І. Возного (2019), С. Пивоварова та В. Калініченка (2014), Р. Лівоха (Liwoch 2005; 2008), П. Сікори (Sikora 2001; 2003).

Отже, незважаючи на наявність окремих праць, питання системного вивчення східнобалтійської зброї на теренах Південної Русі досі залишаються фрагментарно опрацьованими, що й зумовлює *актуальність* цього дослідження.

Клинкова зброя. Клинкова зброя посідає провідне місце у вивченні військової культури Середньовічної Русі як знаряддя бою, а також як маркер соціального престижу. У межах цього розділу розглядаються мечі, деталі їхніх руків'їв та навершя піхов — вироби, що за конструктивними, типологічними та орнаментальними ознаками можуть бути пов'язані зі східнобалтійським культурним середовищем. Варто зазначити, що під виробництвом мечів у цьому контексті слід розуміти виготовлення складових частин руків'я, а також хрестовин та їхній монтаж на клинку, переважно західноєвропейського походження, хоча частина лез, імовірно, була виготовлена місцево.

Меч з могильника Острів [2]. У похованні 26 [3], дослідженому у 2018 р. в північно-східній частині могильника Острів у Пороссі, було виявлено навершя меча [4]. Артефакт знахо-

2. Пам'ятка репрезентує поліетнічну спільноту, чільне місце в якій посідали мігранти зі східнобалтійського регіону, зокрема представники середньовічних західнобалтських племен: ятвягів, прусів, скальвів, земгалів та куршів. Поява цього населення в Середньому Пороссі пов'язується з державницькою діяльністю великих київських князів Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича, спрямованою на оборонне будівництво та господарське освоєння земель на південь і захід від Києва в першій половині XI ст. (Shiroukhov et al. 2022).

3. Захоронення належало чоловікові віком 20—25 р. Ізотопний аналіз свідчить про можливу належність похованого до першої хвилі балтських переселенців. Крім того, особливості поховального обряду мають паралелі з традиціями середньовічних земгалів.

4. Окрім згаданого навершя, у складі поховального інвентарю зафіксовано низку інших предметів. На правому плечі небіжчика виявлено залізну сокиру з опущеним лезом, двома боковими щекавицями та подовженим вирізним обухом, покладену лезом назовні, руків'ям донизу. У ділянці грудної клітки — два бронзові одновиткові кільця з незамкнутими кінцями. У зоні правої гомілки та під правим коліном зафіксовано фрагменти односкладних вудил без перегину. Крім того, у кротовині під похованням знайдено уламок ножа, а в нашаруванні над похованням — фрагментовану бронзову пряжку з прямокутною рамкою.

Рис. 1. Поховання 26 (2018 р.) з могильника Острів. Фото І. Зоценка
Fig. 1. Burial 26 (2018) from the Ostriv graveyard. Photo by I. Zotsenko

дився біля лівої стегнової кістки небіжчика, рештки якого лежали у випростаному положенні на глибині 0,35 м від сучасної денної поверхні (рис. 1). Навершя виготовлене із заліза, частково порожнисте, виконане у формі трьох виступів: масивного опуклого центрального та двох менш виражених бічних, що звужуються до країв (рис. 2). Розміри — 8 × 4,2 × 3,2 см; отвір для фіксації черенка мав параметри 1,3 × 0,3 см (Баранов, Івакін 2020, с. 305).

Точних паралелей до цієї знахідки наразі не виявлено. За морфологічними ознаками навершя близьке до екземпляра, зафіксованого у кремаційному чоловічому похованні 111 куронізованого земгальського могильника Павірвіте-Гудай, яке датується кінцем X ст. і було класифіковане дослідниками як тип Y (Vaškevičiūtė, Cholodinskienė 2008, p. 64, pav. 30). Стилістично навершя також демонструє подібність до латвійських мечів періоду хрестових походів (друга половина XI—XIII ст.), зокрема до головок типу Z, а також окремих варіацій типу T (Tomsons 2012, lpp. 102, att. 36: 15; lpp. 127, att. 54).

Утім, найтіснішу типологічну спорідненість це навершя виявляє з типом S за класифікацією Я. Петерсена, хоча й відрізняється технологією виготовлення. Подібні вироби були широко розповсюджені на теренах Середньовічної Європи, однак їх найбільша концентрація спостерігається у Скандинавії, а також у Східній та Центральній Європі. Натомість у Східнобалтійському регіоні й Західній Європі такі знахідки трапляються значно рідше. На сьогодні відомо не менше ніж 87 навершя, з яких 16 походять із територій, заселених балтськими та балто-фінськими племенами. Їх датують X — першою половиною XI ст. (Petersen 1919, s. 79—82;

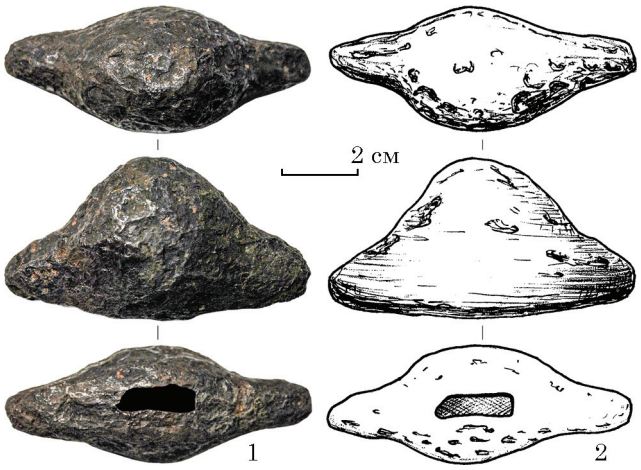

Рис. 2. Навершя меча з поховання 26 (2018 р.) могильника Острів (за Баранов, Івакін 2020)
Fig. 2. Sword pommel from burial 26 (2018) of the Ostriv graveyard (after Baranov, Ivakin 2020)

Кирпичников 1966a, с. 27—28; Müller-Wille 1973, s. 79—85; Kazakevicius 1996a, p. 42—44; Андрощук 2013, с. 70).

З огляду на культурно-історичний контекст пам'ятки й типологічні аналогії, виріб можна інтерпретувати як місцеву, балтську модифікацію, що виникла під впливом класичних наверш типу S. Крім того, наявність у похованні 26 таких предметів, як фрагмент меча, сокира та кінське спорядження, дозволяє припускати, що йдеться про індивіда, який займав високе соціальне становище в межах спільноти, репрезентованої могильником Острів (Баранов, Івакін 2020, с. 314).

Згідно з радіовуглецевим датуванням (рис. 3), це поховання датується 1035—1207 рр. (з імовірністю 95,4 %) або 1045—1165 рр. (з імовірністю 68,3 %). Враховуючи особливості

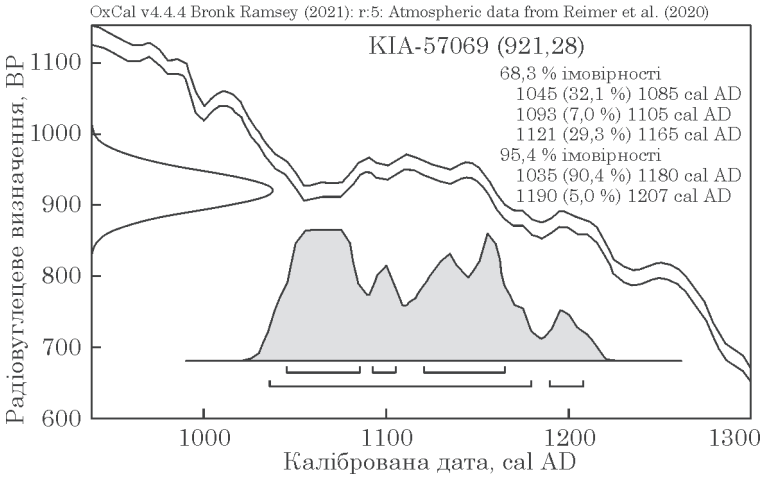

Рис. 3. AMS 14C датування поховання 26 (2018 р.) могильника Острів (за Р. Широуховим)

Fig. 3. AMS 14C dating of burial 26 (2018) of the Ostriv graveyard (after R. Shiroukhov)

поховального обряду та склад інвентарю, цей комплекс може бути датований першою половиною — серединою XI ст.

Мечі типу T1 (куршський) належать до найпоширеніших у Східнобалтійському регіоні. Нині відомо понад 120 мечів цього типу, з яких близько 100 походять із території Литви, Латвії та Естонії. Щонайменше 54 з них виявлено в ареалі середньовічних куршів, що й дало назву типу. Ще 14 таких мечів виявлено на прусських пам'ятках Самбійського півострова. Для них характерні двокомпонентні навершя з тричленними, п'яти- або семискладовими головками, а також вузькі бронзові хрестовини, що можуть бути як прямими, так і ледь вигнутими донизу. Довжина зразків коливається в межах 96—99,5 см, а їхні двосічні клинки завширшки 4—5,7 см є вужчими за «класичні» аналоги. Вони відзначаються меншою масою та наявністю вузьких долів. Оздоблення хрестовин і навершя вирізняється характерною орнаментацією — косими хрестами в колах, рослинними плетивами, мотивами у вигляді вісімки, вічок і ромбів. Час їхнього побутування визначається в межах XI—XIII ст. (Кирпичников 1966a, с. 53; Kazakevičius 1996a, p. 53—58; 1997, p. 117—118; Tomsons 2008; 2012, lpp. 131—143; Širouchov 2012, p. 68—70).

До останнього часу на території Давньої Русі було відомо загалом 14 екземплярів подібної клинкової зброї (Плавінскі 2009, с. 21). Нині вдалося розширити це коло, зібравши дані про два комплектні мечі типу T1 (куршський) та шість фрагментів, що належать до окремих елементів їх конструкції й походять виключно з південноруських земель.

Перший меч цього типу було знайдено в XIX ст. на Полтавщині за невідомих обставин (рис. 4: 1). Загальна довжина виробу — 98 см, з яких 84 припадало на клинок західноєвропейського походження [5], максимальна ширина — 4,5 см. Навершя (5,3 × 3,4 см) складалося з двох бронзових частин: п'ятискладової неорнаментованої головки та основи з орнаментом у вигляді кіл (Кирпичников, 1966a, с. 53, табл. XXII: 1).

Ще один меч був опублікований В. Сарновською. За її даними, предмет зберігався у колекції Музею Красінських у Варшаві до 1939 р. та походив із села Вербична (Wierzbyczna). Імовірно, його місце знахідки пов'язане з городищем XII—XIII ст. в урочищі Блазково, поблизу села Привороття Друге на Хмельниччині (Маярчак 2012, с. 183). Під час Другої світової війни меч було втрачено, і від нього залишилися лише фотографія та опис, задокументовані в матеріалах дослідниці (рис. 4: 2). Відомо, що він частково зберігся на 42 см, з яких 28 см припадало на двосічний клинок із максимальним розширенням 4,5 см. Написи чи клейма на поверхні не зафіксовано. Бронзове навершя (5,5 × 2 × 3,2 см) складалося з двох частин. Верхня була поділена на сім секцій, з яких центральна значно більша за бічні, що поступово зменшувалися до країв. Основа навершя орнаментована рядами нерегулярних кіл, обмежених гравірованими лініями. Перехрестя (10 × 1,5 см) також було бронзовим, злегка вигнутим донизу й прикрашеним орнаментом у вигляді кіл із точками посередині (Sarnowska 1955, p. 316—319, ryc. 37—38).

Ще один екземпляр виявлено в культурному шарі городища у Крилосі (давній Галич) під час досліджень Я. Пастернака у 1930 р. (рис. 4: 6). Збереглося двочастинне навершя з фрагментом залізного черена (2,1 × 0,4 см). Голівка (4,3 × 1 × 1,6 см) має сім ледь помітних виступів і слабо виражений орнамент у вигляді кіл. По боках розташовані два виступи для кріплення з частково пустотілою основою (4,9 × 1,25 × 1,4 см). Датується XII — першою половиною XIII ст. Ймовірно, в цьому випадку ми маємо справу з місцевим варіантом (дериватом) класичного типу T1 (куршського) або ж із результатом не надто якісного виробничого процесу (Власова 1962, с. 246—247, рис. 1: 3; Liwoch 2008, s. 53; Терський 2013, с. 9).

Імовірно, основа руків'я меча цього типу, розмірами 5,6 × 1,3 × 0,9 см, походить із ґрунтового могильника XI—XIII ст. на лівому березі р. Се-

5. З обох боків леза наявний напис INICINI. Дослідники висловлювали різні припущення щодо трактування напису, зокрема: «Ісус Назарянин, Ісус Христос, Ісус Назарянин, Ісус» чи «В ім'я Ісуса Христа, в ім'я Ісуса», або ж «В ім'я Ісуса Христа, на наших ворогів».

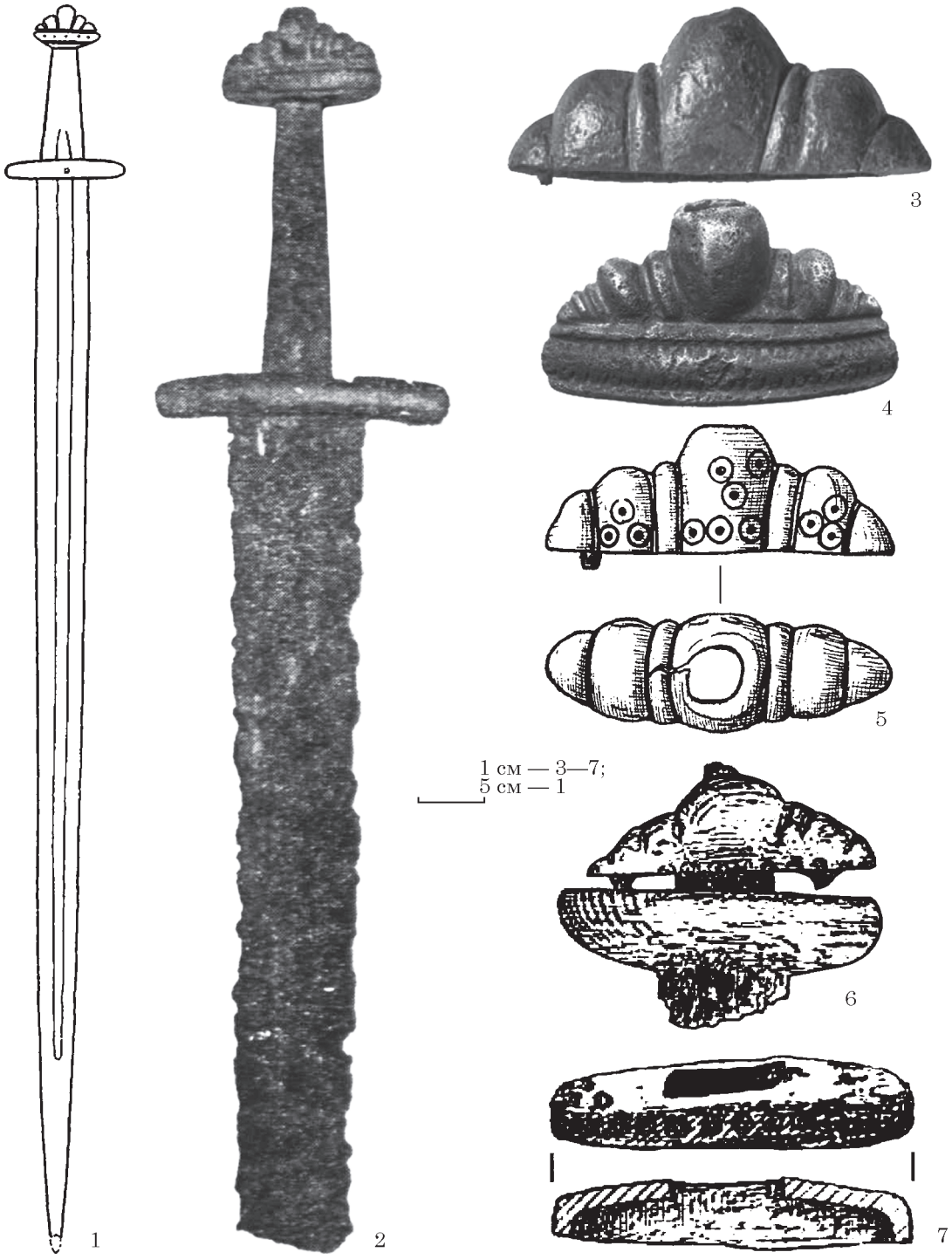

Рис. 4. Мечі типу T1 (куршський) з території Південної Русі: 1 — Полтавщина; 2 — Вербична; 3, 4 — Городище; 5 — Чорнівське городище; 6 — Крилос; 7 — Зеленче (за: 1 —Кирпичников 1966а; 2 — Sarnowska 1955; 3, 4 — Кирпичников 2020; 5 — Пивоваров, Калініченко 2014; 6, 7 — Власова 1962)

Fig. 4. Swords of Type T1 (Curonian) from Southern Rus': 1 — Poltava region; 2 — Verbichne; 3, 4 — Horodyshche; 5 — Chornivka hillfort; 6 — Krylos; 7 — Zelenche (after: 1 — Kirpichnikov 1966a; 2 — Sarnowska 1955; 3, 4 — Kirpichnikov 2020; 5 — Pyvovarov, Kalinichenko 2014; 6, 7 —Vlasova 1962)

рет ус. Зеленча поблизу Теребовлі. У XIX ст. знахідку виявив місцевий археолог-аматор А. Крушинський (Власова 1962, с. 246—247, рис. 1: 2; Liwoch 2008, s. 53). Виріб має прямокутний отвір для черена клинка, а його поверхня оздоблена орнаментом у вигляді кіл (рис. 4: 7). Розміри складають 5,2 × 2 см.

Два порожнистих бронзових навершя цього типу походять із шару розгрому Городища (ймовірно, Ізяславля) поблизу м. Шепетівка на Хмельниччині. Одне з них — п'ятичастинне, добре збережене (5,4 × 3,2 см), його основа оздоблена орнаментом із кіл та косих насічок (рис. 4: 4). Від іншого збереглася лише семичас-

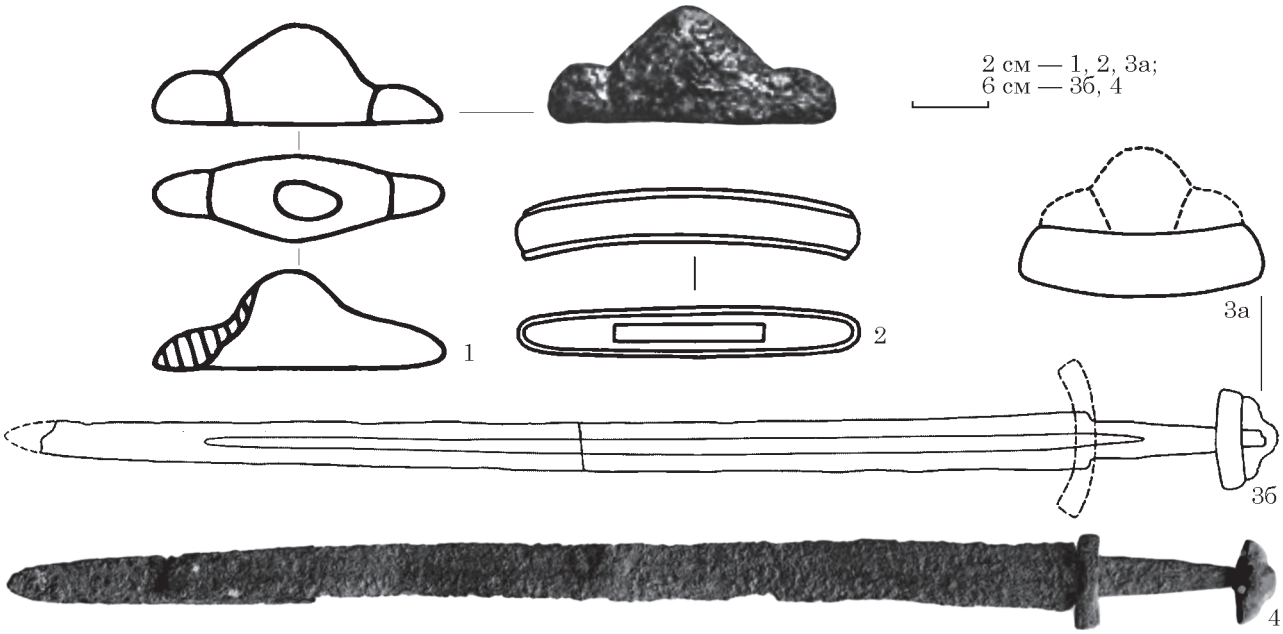

Рис. 5. Мечі типів Z і T1 (куршський) з території Південної Русі: 1 — Київщина; 2, 3 — Городище; 4 — Стайки (за: 1 — Ханенко 1899; Приходнюк 2005; 2, 3 — Кирпичников 2020; 4 — Ханенко 1902)

Fig. 5. Swords of types Z and T1 (Curonian) from Southern Rus': 1 — Kyiv region; 2, 3 — Horodyshche; 4 — Stayky (after: 1 — Khanenko 1899; Prykhodnyuk 2005; 2, 3 — Kirpichnikov 2020; 4 — Khanenko 1902)

тинна неорнаментована голівка (6,4 × 3 см) з одним ледь помітним виступом для кріплення (рис. 4: 3). Ймовірно, до одного з цих мечів належало також пустотіле бронзове перехрестя, злегка вигнуте донизу, розмірами 8,7 × 1,3 см (рис. 5: 2). Випадіння цих предметів у культурний шар у середині XIII ст. не викликає сумнівів, а загалом вони датуються другою половиною XII — серединою XIII ст. (Кирпичников 2020, с. 65—67).

Останній відомий екземпляр — фрагментоване бронзове навершя, знайдене в оборонному зрубі Чорнівського городища на Буковині. Його довжина становить 5,3 см, максимальна ширина — 2 см. Голівка складається із семи частин, по її центру є круглий отвір (Ø — 7 мм) для кріплення руків'я меча. На нижній площині, з правого боку, зберігся виступ, що забезпечував міцніше з'єднання з основою навершя. Поверхня прикрашена циркульним орнаментом (рис. 4: 5). Артефакт датовано першою половиною XIII ст. (Пивоваров, Калініченко 2014).

Мечі типу Z, що були поширені в Європі за епохи вікінгів і виготовлялися у кількох локальних центрах, стали основою для подальшого розвитку аналогічних зразків у Східнобалтійському регіоні, де цей тип, зокрема, зафіксований у найбільшій кількості. Литовські та латвійські дослідники вважають, що мечі типу Z, датовані періодом хрестових походів, є продуктом місцевого виробництва. Незважаючи на спільну типологічну назву, ці мечі вирізняються характерними конструктивними й орнаментальними особливостями, що відрізняють їх від раніших загальноєвропейських зразків. Типовою ознакою цих мечів є руків'я з порожнистими двокомпонентними навершями у формі тричастинної головки з увігнутою основою, причому центральний виступ зазвичай масивніший за бічні. Хрестовини, як правило, злегка вигнуті в бік клинка. Останні бувають як одно-, так і двосічні; їх довжина становить 77,6—95 см, ширина — 2,8—5,5 см, а товщина обуха — до 0,8 см. У низці випадків зафіксовано срібне покриття на поверхнях хрестовин і наверш (Кирпичников 1966а, с. 53—54; Kazakevičius 1996a, p. 74—78; Плавінскі 2009, с. 21; Liwoch 2008, s. 46; Tomsons 2012, lpp. 100—107; Андрощук 2013, с. 78—80).

Цей тип мечів не є численним на території Південної Русі — відомо лише три достовірні знахідки подібних артефактів. Перший був виявлений у XIX ст. поблизу села Стайки на Київщині та зберігався в колекції Ханенків (1902, табл. I: 1-а). Його загальна довжина становила 77,5 см, з яких 63,5 см припадало на двосічний клинок західноєвропейського походження [6] з максимальною шириною леза 4,8 см. Руків'я оснащене бронзовим навершям, що складалося з двох частин: головки з трьома виступами, середній з яких був найвищим, і трохи вигнутої догори основи (рис. 5: 4). Хрестовина до нашого часу не збереглася. Датування цього меча можливе лише в загальних межах існування відповідного типу — друга половина XI—XIII ст. (Кирпичников 1966а, с. 54).

6. На одному боці клинка було нанесено напис «Etclin me fecit», а на звороті — «[I]n nomine domini» — «Етклін мене зробив, в ім'я Господа».

Ще один меч було виявлено в культурному шарі Городища поблизу Шепетівки на Хмельниччині. Загальна довжина артефакту становила 110 см, з яких 94 см припадало на двосічний клинок із максимальним розширенням 5 см. Кінцівка артефакту пошкоджена. Написи чи клейма на поверхні леза відсутні. Руків'я завершувалося бронзовим двоскладовим навершям розміром 8,5 × 1,7 см, що складалося з трискладної головки та основи із загнутими догори краями (рис. 5: 3). Хрестовина не збереглась, однак, була подібною до зразка, зафіксованого на одному з мечів типу T1 (куршський), знайденому на цій же пам'ятці (рис. 5: 2). Меч датується XII — першою половиною XIII ст., а його археологізація пов'язана із серединою XIII ст. (Кирпичников 2020, с. 64—65, рис. 6: 1).

Рис. 6. Поховання 69 (2020 р.) могильника Острів. Фото В. Гнери
Fig. 6. Burial 69 (2020) of the Ostriv graveyard. Photo by V. Hnera

Ще один фрагмент меча цього типу походить із невстановленого місця [7] в Середньому Подніпров'ї та знаходився у колекції Ханенків (рис. 5: 1). До нашого часу збереглася залізна порожниста трискладова головка навершя розміром 7 × 2 × 2,5 см. У його центральній частині помітний нерівний отвір, через який виріб кріпився до стрижня руків'я (Приходнюк 2005, с. 26, рис. 27: 1а).

Однолезові мечі. Інший тип клинкової зброї було виявлено у похованні 69 (2020 р.), розташованому в центральній частині могильника Острів у Пороссі. Воно належало чоловікові віком 30—40 р., випростаний кістяк якого зафіксовано на глибині 0,3 м від сучасної денної поверхні. Головою небіжчик був орієнтований на північний захід (рис. 6). На жаль, контури запуску ями та залишки поховальної споруди простежити не вдалося. Вздовж лівого боку небіжчика розташовувався сильно пошкоджений оранкою клинок. Довжина леза становила 55—60 см, ширина — 2,5 см, а черенок мав довжину 8—10 см (рис. 7: 1, 2). Останній завершувався невеликим тильником, що слугував для фіксації дерев'яного руків'я (рис. 7: 4—5). Частково збереглися залишки дерев'яних піхов, а також намистина-заклепка (рис. 7: 3), пов'язана з кріпленням ремінця. Супровідний інвентар також представлений бронзовою підковоподібною фібулою з циліндричними закінченнями та фрагментованим залізним вістрям списа, ймовірно, з ланцетоподібним лезом. Поховальний комплекс датовано першою половиною XI ст.

Попри незадовільний стан збереження, артефакт дає підстави для його типологічної та хронологічної інтерпретації. За морфологічними характеристиками цей зразок можна віднести до однолезових мечів із дерев'яними руків'ями без перехресть або ж довгих вузьких бойових ножів, які широко використовувалися балтськими племенами принаймні з третьої чверті I тис. н. е. (Kazakevičius 1981; Jērums 2011, lpp. 140—141; Atgāzis 2019, lpp. 69—80).

Литовським дослідникам відомо понад 100 подібних однолезових мечів, виявлених у межах 31 археологічного пункту. Основний ареал їхнього поширення охоплює західні та південно-західні регіони Литви — землі куршів і скальвів, але серед інших племінних груп такі знахідки фіксуються лише поодиноко (Kazakevičius 1981, p. 51—52, pav. 12). Найбільше зразків виявлено в поховальних комплексах VIII—IX ст., тоді як упродовж X — початку XI ст. їхня кількість помітно скорочується. Імовірно, це зумовлено поступовим витісненням цього типу мечів більш досконалою клинковою зброєю, передусім мечами з хрестовинами та складними руків'ями, перші зразки яких фіксуються в регіоні вже наприкінці IX ст. (Volkaitė-Kulikauskienė 1964, p. 205; Kazakevičius 1981, p. 47—49). Попри загальну тенденцію до зменшення кількості знахідок, однолезові мечі залишаються у вжитку й у пізніший час. Зокрема, у XI—XII ст. цей тип

7. Раніше помилково вважалося, що дане навершя, а також один із наконечників піхов меча, походять із Пастирського городища. Однак у першій публікації, де було представлено ці матеріали, точні відомості про місце їхнього виявлення відсутні (Ханенко 1899, с. 17, табл. II: 58).

зброї був поширений серед жемайтів, земгалів, латгалів, лівів та суомі (Volkaitė-Kulikauskienė 1981, p. 37—39; Vaskevičiūtė 2004, p. 48—51; Zariņa 2006, lpp. 179).

Чоловічі поховання, котрі супроводжуються однолезовими мечами з дерев'яними руків'ями без перехресть зазвичай вирізняються багатшим інвентарем порівняно з іншими. У них фіксується сталий комплект озброєння, часто присутні елементи спорядження вершника та коня, а іноді — й рештки самих тварин. Такі комплекси характеризуються більшою кількістю срібних прикрас, що свідчить про вищий соціальний статус похованих осіб. Попри тісний зв'язок із вершницьким контекстом, наявність подібної зброї у похованнях без кінського супроводу свідчить про її використання і піхотою. Різноманітність довжин однолезових мечів, а також незначна різниця між зразками з вершницьких і піхотинських поховань вказують на їхню допоміжну функцію в комплексі озброєння воїнів. Ймовірно, їх застосовували у випадках втрати основної зброї — списа, який найчастіше зустрічається у складі супровідного інвентаря (Kazakevičius 1981, p. 47—48, 54—55).

Таким чином, знахідку з поховання 69 можна впевнено інтерпретувати як зразок пізньої фази побутування балтських однолезових мечів із дерев'яними руків'ями без перехресть. Його поява в контексті могильника Острів не лише засвідчує поширення цього типу озброєння за межами традиційного ареалу, а й свідчить про присутність представників військової еліти серед балтського населення, що мігрувало на південні рубежі Київської землі.

Навершя піхов мечів. Наконечник із Підгірців виявлено під час розкопок Т. Нечуй-Земенцького 1882 р. «великої парної могили № 1» у Пліснеську на Львівщині (рис. 8). Він належав до піхов меча типу V за класифікацією Я. Петерсена. Руків'я та перехрестя цього клинка були інкрустовані міддю, сріблом і золотом, причому технологічний характер типологічно відповідає декоративним схемам стилів, поширених у Північній Європі в X — на початку XI ст. (Зоценко 2004, с. 93—94; Liwoch 2008, s. 53—54).

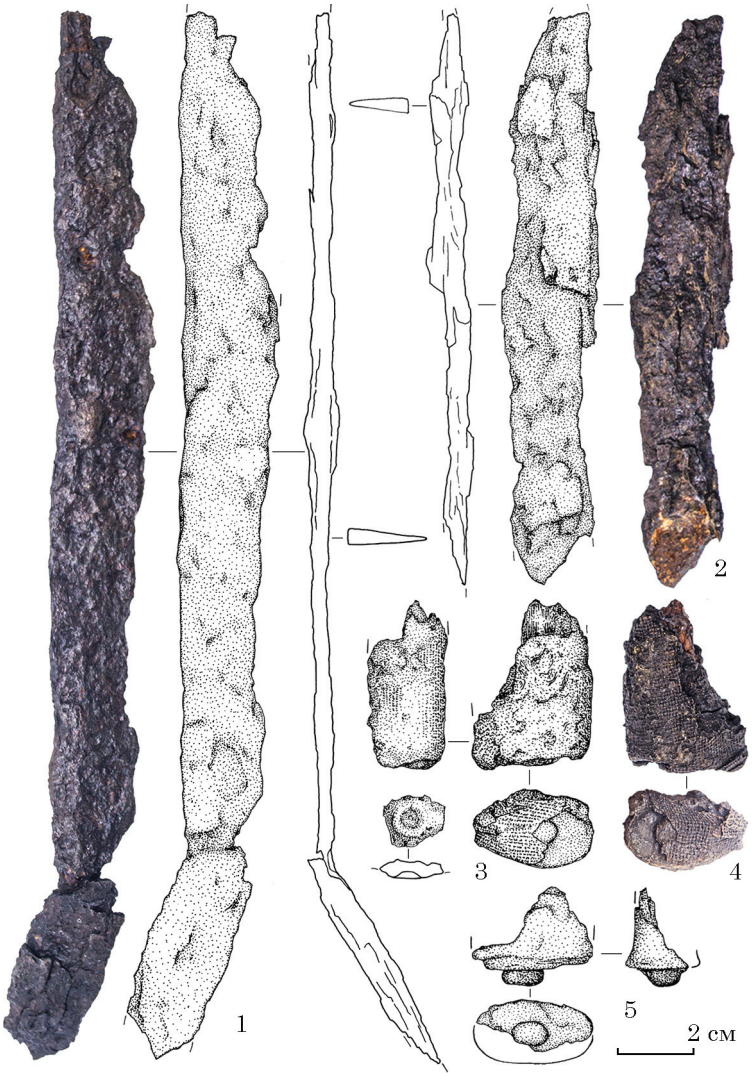

Рис. 7. Рештки однолезового меча з дерев'яним руків'ям без перехрестя з поховання 69 (2020 р.) могильника Острів

Fig. 7. Remains of a single-edged sword with wooden grip without crossguard from Burial 69 (2020), Ostriv graveyard

Бутероль відлита з бронзи, має видовжену листоподібну форму з яскраво вираженим центральним виступом у вигляді літери W. Бічні сторони верхньої рамки окреслені трьома рядами рельєфних валиків. Вздовж бокових граней штампуванням нанесено два ряди дзеркально розташованих трикутників. Нижня частина наконечника прикрашена слабовираженим рельєфним трилистником, центральний виступ якого має криноподібну форму, що переходить у виразне вертикальне ребро. На підошві розміщено округлий захисний виступ (рис. 9). Загальні розміри — 8,3 × 4,1 × 2 см. Комплекс датовано кінцем X — початком XI ст. (Liwoch 2005, s. 53—54, ryc. 16).

Аналогії до розглянутого екземпляра є відносно нечисельними. Один із подібних наконечників було виявлено у фрагментованому стані в культурному шарі XII—XIII ст. на могильнику у Дзекановичах, поблизу Острува Лєдницького у Великопольщі (Janowski 2006, s. 30, ryc. 6: 2). Ідентичний за формою виріб зафіксовано в шарі зламу X—XI ст. в східній частині заплавного селища в Гньоздові (Каинов 2009, с. 101—103, ф. 7: 1, рис. 11: 1). Ще два екземпляри походять зі скальвського могильника Лінкунен у пониззі Ні-

ману: один — з поховання 8/1929, датованого початком XI ст., інший — із могили 43С/1929, що припадає на рубіж X—XI ст. (Goßler, Jahn 2019, s. 213, taf. 26: 3, 36: 2). Крім того, близький за морфологією зразок зі ще більш схематизованим трилисником було випадково знайдено біля фортеці поблизу села Миладиновці в Тирговиштській обл. Болгарії (Kamburov 2021, p. 103, fig. 14: d).

Дослідження бутеролей цієї групи мають розвинену традицію, яка була детально проаналізована польськими дослідниками (Janowski 2011; Liwoch 2005, s. 54; 2018, s. 78—79). Наразі в науковій літературі відсутнє однозначне бачення щодо походження таких наконечників, проте більшість дослідників зараховує їх до балтського, а точніше — пруського кола старожитностей, вірогідно як до ранніх форм наконечників типу IIIc за В. Казакявічюсом. Основний ареал цих знахідок охоплює Самбійський півострів, а також західні регіони Литви й Латвії, де зафіксовано щонайменше 17 подібних предметів, датованих кінцем X — XI ст. (Kazakevičius 1998, p. 300—303, pav. 27). Як імпорти поодинокі знахідки трапляються також у Польщі, РФ та Фінляндії (Janowski 2012, s. 14—17, ryc. 4: 2; Каинов 2009, с. 101—103, ф. 7: 2—3, рис. 11: 2—3; Nallinmaa-Luoto et al. 1978, p. 130, taul. XXIV: 14).

Tun IV за В. Казакявічюсом представлений на території України двома екземплярами. Перший з них було знайдено за випадкових обставин в околицях Києва. Він відлитий з бронзи і має три виразні верхні виступи: центральний виконаний у формі пальмети з опущеними бічними гілками, а нижчі за нього флангові виступи мають пряму, злегка нахилену до середини форму. Максимальні розміри предмета становлять 4,5 × 3,8 см. Основний декоративний мотив — дзеркально розташовані силуети птахів (ймовірно, павичів), вписані в маловиразний медальйон, окреслений лінією (рис. 10: 1). Зображення має схематичний характер, передаючи лише контури фігур, проте крила, дзьоби

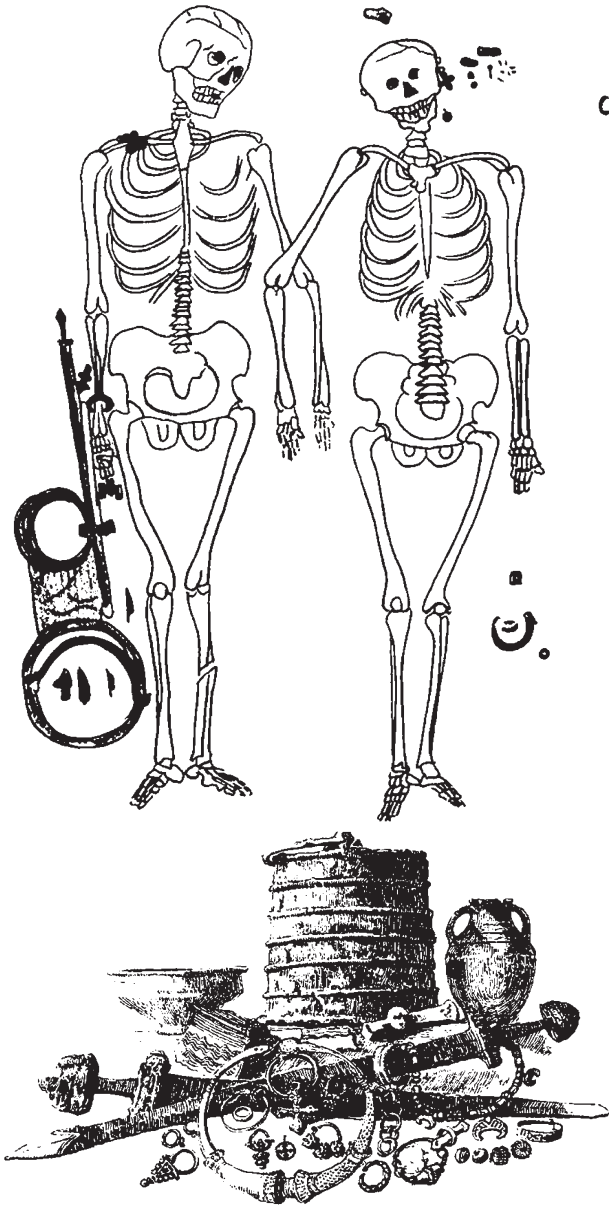

Рис. 8. «Велика парна могила № 1» з Підгірців (за: Liwoch 2018)

Fig. 8. «Large Paired Grave No. 1» (1882) from Pidhirtsi (after: Liwoch 2018)

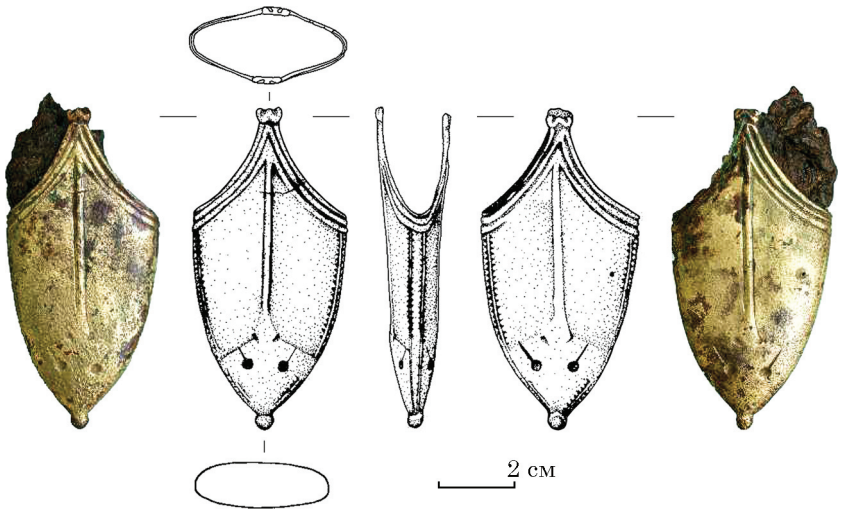

Рис. 9. Наконечник піхов меча типу IIIc за В. Казакявічюсом з «великої парної могили № 1» 1882 р. з Підгірців (за: Liwoch 2005)

Fig. 9. Scabbard chape of Type IIIc after V. Kazakevičius from «Large Paired Grave No. 1» (1882) in Pidhirtsi (after: Liwoch 2005)

Рис. 10. Наконечники піхов мечів типу IV за В. Казакявічюсом: 1 — Київщина; 2 — Звенигород (за: 1 — Зоценко 1984b; 2 — Пастернак 1932; Фіголь 1997; Терський 2013)

Fig. 10. Scabbard chapes of Type IV after V. Kazakevičius: 1 — Kyiv region; 2 — Zvenyhorod (after: 1 — Zotsenko 1984b; 2 — Pasternak 1932; Fihol 1997; Terskyi 2013)

та лапи птахів залишаються добре помітними (Зоценко 1984b, с. 35—36, 402, табл. VIII: 2).

Враховуючи цю знахідку, наразі відомо 34 наконечники з мотивом птахів у медальйоні. З них 18 виявлено на території Литви та Латвії — переважно в ареалі середньовічних куршів (Asaris 1994, lpp. 22—23; Kazakevičius 1998, p. 304—306). На Самбійському півострові зафіксовано вісім наконечників цього типу з пам'яток прусів (Širouchov 2012, p. 71), один з яких — виявлений на могильнику Долль-кайм / Коврово (Mühlen 1975, s. 175, taf. 14: 8) — є прямою аналогією до київського зразка. Чотири екземпляри походять зі Швеції: два — з Готланда, один — Еланда, ще один — невстановленого місця на материковій частині країни (Paulsen 1953, s. 100; Thunmark-Nylén 1998, taf. 232: 3; Kazakevičius 1998, p. 306, pav. 34). Один знайдений на острові Сааремаа в Естонії (Nerman 1929, s. 98, fig. 94). У Польщі відомий єдиний екземпляр з Ґданська (Nadolski 1954, s. 111, ryc. 5), а в Білорусі — з Друцька (Плавинский 2010, с. 506—507, рис. 1: 5).

Усі артефакти з достовірним археологічним контекстом датуються XI — початком XII ст. (Janowski 2012, c. 15—16). Р. Широухов і В. Кулаков виокремлювали два, а Й. Асаріс — три варіанти наконечників цього типу. До більш ранніх належали екземпляри з реалістичними зображеннями птахів і рослинним орнаментом, які становлять тип IVa й асоціюються з так званим східним стилем. Пізніші варіанти, віднесені до типу IVb, вирізняються умовним і примітивним виконанням зображень, а найпізніші — тип IVc — характеризуються схематизованими зображеннями та видовженими бічними штангами (Asaris 1994, lpp. 22—23; Širouchov 2012, p. 71—72; Кулаков, Меркулов, Семенов 2018, с. 68—70). Враховуючи це, «київський» артефакт слід віднести до другого варіанту наконечників IV типу, який репрезентує пізню стадію їх еволюції та датується другою половиною — кінцем XI ст.

Другий наконечник було знайдено на території давнього Звенигорода за невідомих обставин у 1920-х рр. Виріб відлитий з мідного сплаву та має три виступи, з яких центральний — вищий за бічні й оформлений у вигляді пальмети. Завершення одного з центральних виступів не збереглось. На основі бокових штанг розміщено по два круглі отвори для кріплення. У нижній частині наконечника наявний слабо виражений ґудзик (рис. 10: 2). Обидві площини прикрашено орнаментом зі стилізованого листя та пташиних силуетів із людськими головами, виконаним у техніці рельєфного лиття та гравіювання [8]. Розміри складають 7,5 × 4 × 1,7 см (Пастернак 1932, с. 65; Liwoch 2008, s. 54; Терський 2013, с. 10).

Подібний наконечник було виявлено в чоловічому похованні кургану 13 першої групи могильника Крімулдас-Ліепенес, що належав гауйським лівам і датується кінцем XI — початком XII ст. (Tonisson 1966, lk. 96, joon. 7). Як випадкові знахідки аналогії відомі також з Вірцавас-Мазрокі та околиць Брянська (Tomsons 2012, lpp. 207, att. 116: 2—3). Ще один фрагмент подібного наконечника походить зі Старої Рязані. Артефакт виявлено у ямі, пов'язаній із садибою, на території якої зафіксовано сліди бронзоливарного виробництва XII—XIII ст. Знахідка є ливарним браком — невдалою спробою місцевого майстра виготовити екземпляр за зразком імпортної речі (Чернецов 2016, с. 57—61, рис. 1: 1).

Щодо художнього сюжету цих предметів висловлювалися кілька припущень. Зокрема зазначалось, що на наконечниках зображено фігури, які рухаються вниз головою до основи хреста — так звані ангели у стрімкому падінні. Іконографічно це, ймовірно, варіація сцени Поклоніння Хресту. Подібні образи трапляються у візантійсько-слов'янській традиції, зокрема в композиціях «Розп'яття» й «Успіння» (Чернецов 2016, с. 58). Також висловлювалися припущення, що цей мотив пов'язаний з образом птахів із людськими головами — відгомоном синкретизму язичницьких уявлень і християнства, що, ймовірно, потрапив до східноєвропейської традиції під впливом візантійського мистецтва. Йдеться, зокрема, про міфічних птахів Сірін і Алконоста, а також так званих «стерв'ятниць» — істот із жіночими головами, які за повір'ями здатні вбивати одним лише поглядом. Водночас у зображенні можна вбачати й риси сфінкса — поширеного мотиву в романському мистецтві, де він постає з крилами, пазурами та головою бородатого чоловіка

8. Класифікація подібних наконечників потребує подальшого детального вивчення. У межах цієї роботи умовно виокремлюється варіант IVd, до якого віднесено бутеролі зі схожим сюжетним оформленням.

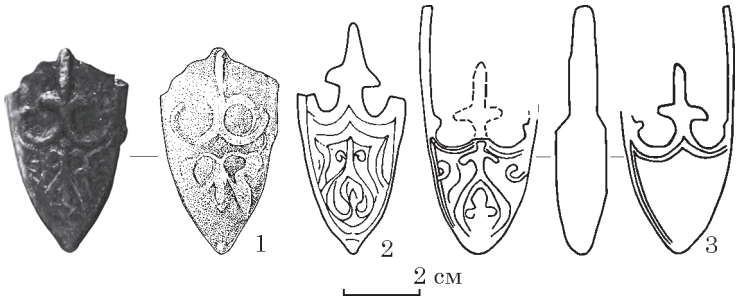

Рис. 11. Наконечники піхов мечів підтипу Va за В. Казакявічюсом (варіант Va_1): 1 — Київське Подніпров'я; 2 — Княжа Гора; 3 — Волинська обл. (за: 1 — Ханенко 1902; Зоценко 1984b; 2 — Зоценко 1984b; 3 —Терський 2013)

Fig. 11. Scabbard chapes of subtype Va (variant Va_1) after V. Kazakevičius: 1 — Kyiv Dnieper region; 2 — Knyazha Hora; 3 — Volyn region (after: 1 — Khanenko 1902; Zotsenko 1984b; 2 — Zotsenko 1984b; 3 — Terskyi 2013)

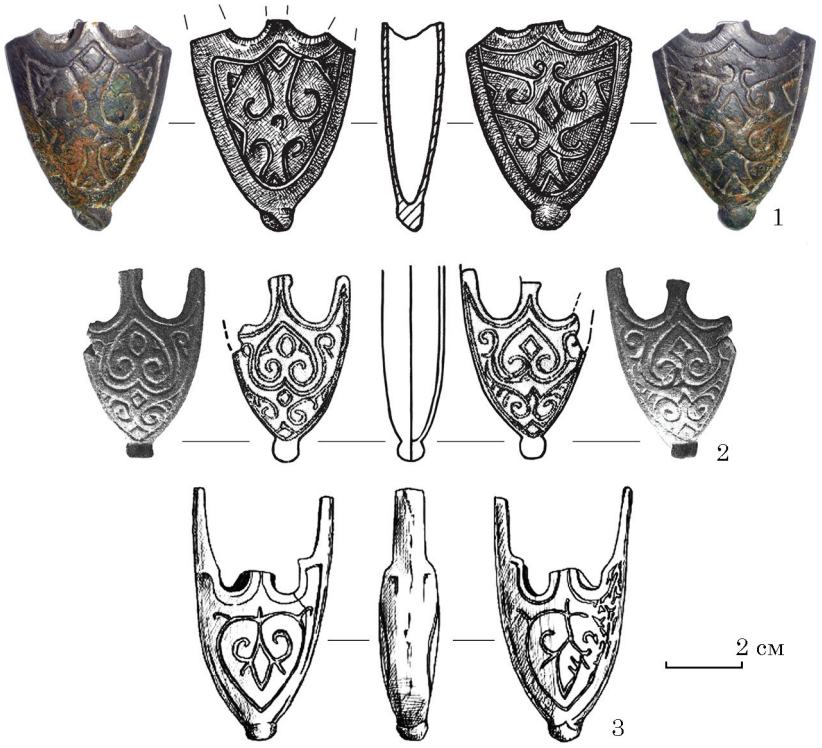

Рис. 12. Наконечники піхов мечів підтипу Va за В. Казакявічюсом (варіант Va_2): 1 — Кузьменки II; 2 — Луцьк; 3 — Княжа Гора (за: 1 — Шерстюк, Лямкін 2012; 2 — Терський, Савицький 2013; 3 — Черненко 2007)

Fig. 12. Scabbard chapes of subtype Va (variant Va_2) after V. Kazakevičius: 1 — Kuzmenky II; 2 — Lutsk; 3 — Knyazha Hora (after: 1 — Sherstiuk, Lyamkin 2012; 2 — Terskyi, Savytskyi 2013; 3 — Chernenko 2007)

(Tomsons 2012, lpp. 206—207). Схематичність зображення — великі голови, грубуваті контури кінцівок, щільне компонування фігур без фонового простору, відсутність німбів — вказують на варварську стилізацію, найімовірніше виконану східнобалтійськими майстрами (Чернецов 2016, с. 58).

До *підтипу Va* за В. Казакявічюсом належать литі наконечники піхов, верхня частина яких має три чітко виражені виступи: центральний оформлений у вигляді пальмети або хреста, бокові утворюють напівпальмети або мають спрощену, пряму форму. Поверхні виробів оздоблені рельєфним або врізним орнаментом із використанням рослинних та геометричних мотивів. Ця група є досить чисельною та відзначається значною внутрішньою варіативністю. Литовські дослідники розглядають подібні бутеролі як вироби місцевого, балтського походження, датуючи їх у межах XI — початку XIII ст. У цьому регіоні на сьогодні зафіксовано щонайменше 26 екземплярів. Їхнє поширення є досить нерівномірним і не демонструє виразної концентрації в окремих локальних зонах (Kazakevičius 1998, p. 307—308, pav. 36).

Наконечники піхов цього підтипу відомі не лише у Східній Балтії, а й на теренах Центральної та Східної Європи. Зокрема, вони становлять найчисельнішу групу бутеролей, виявлених на території Польщі: до них належать щонайменше десять зразків. Більшість із них знайдено у північних та східних регіонах країни. Доступні хронологічні дані дозволяють датувати місцеві артефакти в межах XI—XIII ст. (Janowski 2012, s. 17). На території Білорусі відомі чотири знахідки, виявлені як на поховальних, так і на поселенських пам'ятках у зоні балто—слов'янського пограниччя. Датовані в межах кінця XI — XIII ст. (Плавинский 2010, с. 508).

Нами зібрано дані щодо 12 бутеролей на території України, які можна зарахувати до підтипу Va за класифікацією В. Казакявічюса (рис. 11—13). Таким чином, кількісне співвідношення подібних наконечників у балтському середовищі та поза його межами практично зрівнялося. Своєю чергою, це не дозволяє однозначно розглядати весь відомий комплекс таких виробів як виключно східнобалтійську продукцію.

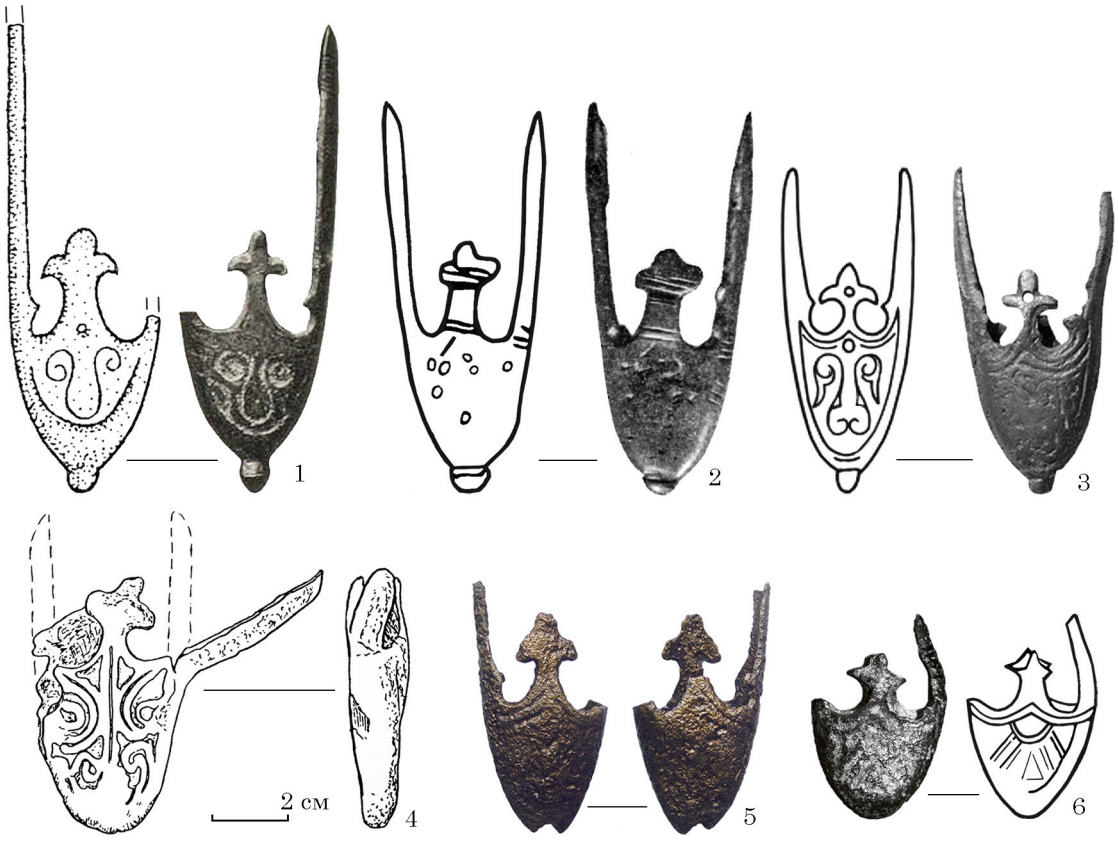

Рис. 13. Наконечники піхов мечів підтипу Va за В. Казакявічюсом (варіант Va_3): 1 — Середнє Подніпров'я; 2 — Княжа Гора; 3 — Городище; 4 — Дорогобуж; 5 — Чернігів; 6 — Луцьк (за: 1 — Приходнюк 2005; 2 — Кирпичников 1966; 3 — Кирпичников 2020; 4 — Прищепа 2011; 5 — Черненко, Новик 2019; 6 — Терський 2006)

Fig. 13. Scabbard chapes of subtype Va (variant Va_3) after V. Kazakevičius: 1 — Central Dnieper region; 2 — Knyazha Hora; 3 — Horodyshche; 4 — Dorohobuzh; 5 — Chernihiv; 6 — Lutsk (after: 1 — Prykhodnyuk 2005; 2 — Kirpichnikov 1966; 3 — Kirpichnikov 2020; 4 — Pryshchepa 2011; 5 — Chernenko, Novyk 2019; 6 — Terskyi 2006a)

Показовими в цьому контексті є матеріали з давньоруського Гомеля, де засвідчено функціонування зброярської та ювелірно-ливарної майстерень, пов'язаних між собою і датованих кінцем XII — початком XIII ст. У межах останньої знайдено бронзовий наконечник піхов меча цього підтипу зі слідами виробничого браку, що вказує на його місцеве виготовлення. Подібні знахідки змушують переосмислити уявлення про географію виробництва таких предметів і вказують на потенційну наявність локальних осередків поза межами Східної Балтії (Макушников, Лупиненко 2004, с. 210—211, 215, рис. 9).

Проте, на відміну від наведеного вище прикладу, наразі ми не маємо достовірних археологічних свідчень про виготовлення аналогічних виробів на території Південної Русі [9]. Відтак, вважаємо за доцільне розглянути всі відомі на сьогодні місцеві екземпляри цього підтипу в межах дослідження. На підставі морфологічних характеристик та орнаментального оздоблення бутеролей підтипу Va пропонуємо додатково виокремити три варіанти.

До варіанту Va_1 відносяться бронзові екземпляри, основним орнаментальним мотивом яких є стилізована пальмета (рис. 11). Не виключено, що подібні бутеролі становлять собою схематизовані наслідування наконечників так званої варязько-лівонської групи за класифікацією П. Паульсена (Paulsen 1953, s. 103—107).

Перший наконечник цього варіанту походить із невстановленої локації в межах Київського Подніпров'я та раніше зберігався у колекції Ханенків. Виріб виготовлений у техніці рельєфного лиття. Верхня частина наконечника має три виступи: прямі бокові штанги, що збереглися приблизно до середини висоти центрального елементу, який виготовлений у формі трилопатевої пальмети з виразним верхнім листком. Лицьова площина прикрашена рельєфним рослинним орнаментом, де домінантою виступає пальмета зі стрімко опущеними й загнутими донизу бічними листками. Її нижня частина через плетиво переходить у ще одну чітко окреслену пальмету. По обидва боки від композиційного центру простежуються в'юнкі лінії, що, ймовірно, імітують виноградну лозу (рис. 11: 1). Розміри виробу становлять 5,3 × 3,2 см (Ханенко 1902, с. 30, табл. IV: 206).

9. Слід зауважити, наразі на території України не виявлено аналогій до гомельського наконечника.

Іншу бутероль цього варіанту виявлено під час досліджень городища на Княжій Горі (Родень?), проведених М. Біляшівським. Археологічний контекст знахідки, на жаль, невідомий. Його верхня частина оформлена у вигляді трьох виступів: бічні штанги пошкоджені, натомість центральна має вигляд високого виступу з двома боковими відростками, що утворюють хрестоподібну фігуру. Нижня частина наконечника укріплена захисним ґудзиком напівсферичної форми. Орнаментація виробу представлена композицією, розміщеною в межах подвійної рельєфної рамки, яка обрамлює лицьову площину. Центральне місце посідає трилиста пальмета з різко опущеними бічними гілками; нижня її частина трансформується у три завитки, під якими розміщене ще одне рослинне зображення — вкрай схематизоване, ймовірно також трилистої форми (рис. 11: 2). Розміри виробу становлять 6 × 3,2 см (Мезенцева 1968, с. 126, 182, табл. XXIX: 3; Зоценко 1984b, с. 37, 402, табл. VIII: 6).

Досить подібний наконечник походить із невстановленого місця у Волинській обл. Виріб також зберігся фрагментарно: вціліла одна з довгих, злегка нахилених до середини бокових штанг, а також високий центральний виступ хрестоподібної форми. Поверхню прикрашено гравійованим рослинним орнаментом, нанесеним з обох боків і майже ідентичним до декору попереднього зразка. Водночас нижній трилисник вирізьблено з помітно вищою деталізацією, а по обидва боки від пальмети додатково нанесено в'юнкі лінії (рис. 11: 3). Загальні розміри виробу — 5,2 × 3,4 × 1,3 см (Терський 2013, с. 10—11).

Через обмеженість контекстуальних відомостей, датування цих зразків може ґрунтуватися лише на типологічному порівнянні. Наразі відомі три відносно близькі аналогії цьому варіанту наконечників. Перший з них походить із пруського інгумаційного поховання, виявленого на території сучасного міста Гвардейськ (кол. Тапіау) в Калінінградській обл. РФ; комплекс датується кінцем XI — XII ст. (Paulsen 1953, s. 111, abb. 151; Kazakevičius 1998, p. 317). Другий зразок надійшов із невстановленого місця в Курземе: він знайдений разом із мечем, що датується кінцем XI ст. (Paulsen 1953, s. 107—108, abb. 146). Третій аналог виявлено в культурному шарі XII ст. на дитинці Новогрудка (Гуревич 1974, с. 97, рис. 33: 3). З огляду на наведене, наконечники варіанту Va_1 доцільно датувати не раніше другої половини — кінця XI ст., а основним періодом їхнього побутування слід вважати XII ст.

До варіанту Va_2 відносяться три бронзові бутеролі, оздоблені розвиненим рослинним орнаментом (рис. 12). Першу з них було виявлено у 2011 р. на поселенні XII—XIII ст. поблизу с. Кузьменки в пониззі Псла. Верхня частина виробу не збереглася. Нижній край укріплено опуклим захисним ґудзиком. Обидві лицеві поверхні обрамлені тонкою рамкою, вирізьбленою в металі, однак декоративні мотиви на них різняться. Один бік прикрашено досить великим витонченим хрестом, утвореним гнучкими прорізними лініями; у верхньому та нижньому раменах хреста розміщені невеликі ромби, а в центрі — коло. Зворотна сторона декорована виразним асиметричним ромбом, довкола якого в'ються гравійовані лінії із завитками. У нижній частині композиції розташовано дві трикутні фігури, спрямовані вістрям догори (рис. 12: 1). Розміри виробу — 4,4 × 3,5 × 1,4 см (Шерстюк, Лямкін 2012, с. 389, рис. 1: 3).

Ще один наконечник цього варіанту було випадково виявлено у Луцьку навесні 2009 р. Верхня частина оформлена у вигляді коротких, майже прямих бічних виступів (один із яких не уцілів) та частково збереженого центрального елементу приблизно тієї ж висоти. У нижній частині розміщено виразне опукле потовщення, дещо видовжене донизу, яке виконувало захисну функцію. Лицьові поверхні бутеролі обрамлені врізним медальйоном; орнаментальна композиція на обох боках ідентична. Вона складається з в'юнких гравійованих ліній, що формують центральний мотив у вигляді серцеподібної фігури, спрямованої вістрям угору, з завитими краями. Усередині цієї форми, під нею, а також у нижній частині виробу розміщено ромби. Решту площини медальйона заповнено витим лінійним орнаментом, який, ймовірно, імітує виноградну лозу (рис. 12: 2). Розміри збереженої частини становлять — 6 × 3,5 × 1,5 см (Терський, Савицький 2013, с. 367, 370, рис. 2).

Подібну бутероль було зафіксовано під час досліджень М. Біляшівського на городищі Княжа Гора, однак чіткий археологічний контекст знахідки не встановлено. У виробу збереглися обидва короткі бічні виступи, тоді як центральний відсутній. У нижній частині також наявне опукле захисне потовщення. Обидві лицьові поверхні мають майже ідентичне оформлення: вони обрамлені врізною рамкою, всередині якої розміщено серцеподібну фігуру, спрямовану вістрям донизу. У її внутрішньому полі вирізьблено великий ромб, від якого в обидва боки тягнуться в'юнкі лінії із завитками. Порівняно з попереднім зразком, композиція спрощена, а декор зворотного боку виконано менш ретельно (рис. 12: 3). Розміри предмета становлять 6,5 × 3,5 см (Мезенцева 1968, с. 182, табл. XXIX: 1; Черненко 2007, с. 95, рис. 10: 7).

Аналогії до подібних наконечників добре відомі у Східнобалтійському регіоні: зокрема, бутероль із зображенням в'юнкого хреста походить з озера Вілкумуйжа, що в межах північнокуршського ареалу (Paulsen 1953, S. 108, Abb. 148), а наконечник зі серцеподібним мотивом зафіксований у провідному земгальському торгово-ремісничому центрі Тервете (Birons et

al. 1974, lpp. 430, tab. 55: 30). Наявність геометричних фігур, у свою чергу, є однією з характерних рис цього підтипу загалом (Kazakevičius 1998, p. 307—308, pav. 36). Оскільки археологічний контекст південноруських знахідок залишається невідомим, їх слід датувати у межах загального часу існування типу. Водночас, з огляду на особливості декоративної композиції, не виключене дещо пізніше побутування, яке дозволяє окреслити їх хронологію в межах кінця XI — XIII ст.

Варіант Va_3 об'єднує достатньо різноманітні наконечники як за формою, так і за характером орнаментації (рис. 13). Їхньою головною особливістю є спрощене декоративне оздоблення: хоча основою сюжетів залишаються ті самі мотиви — в'юнкі лінії, плетиво та геометричні фігури — виконані вони менш ретельно, подекуди недбало. Орнамент охоплює лише частину поверхні або зводиться до поодиноких, маловиразних елементів. Однак, наконечники цього варіанту, на відміну від попередніх, мають значно краще задокументовані обставини виявлення, що дозволяє точніше визначити їхню хронологію

Перший із них походить з невстановленого місця у Середньому Подніпров'ї (Приходнюк 2005, с. 26, 133, рис. 27: 1б). Він має дуже високі прямі бокові штанги, а центральний виступ оформлений у вигляді трилопатевої пальмети з опущеними бічними гілками. Нижня частина конструкції підсилена масивним біконічним ґудзиком. Орнамент нанесено в межах ледь помітної гравійованої рамки: на поверхні розміщено параболічну фігуру, кінці якої закручуються у спіралі, а над нею — коло (рис. 13: 1). Розміри складають — 12 × 4 см.

Інший наконечник походить із шару згарища на Городищі поблизу Шепетівки, що надійно пов'язується з серединою XIII ст. (Кирпичников 2020, с. 65—67, рис. 9: 5). Він має ті самі конструктивні особливості, проте вирізняється значно коротшими боковими штангами, а в центральному виступі наявний отвір для кріплення. Орнаментація також близька за характером, однак виконана більш ретельно: медальйон виглядає чіткішим, у верхній частині він додатково окреслений двома лініями. Центральна фігура представлена аналогічною параболічною формою, але її кінці закручені та мають форму крил, а нижня частина має розрив ліній, які злегка розходяться в різні боки. Над основною композицією, як і в попередньому випадку, розміщено коло (рис. 13: 3). Параметри виробу становлять 8,4 × 4 см.

Екземпляр із Дорогобужа походить із житлової споруди, датованої кінцем XII — першою половиною XIII ст. (Прищепа 2011, с. 66, 72, рис. 72: 2). Він має невисокі прямі бокові штанги, а центральний виступ виконано у формі хреста. Орнамент представлений в'юнкими лініями, що імітують виноградну лозу; вони розміщені симетрично по обидва боки вертикальної осі, яка проходить через увесь виріб (рис. 13: 4). Розміри предмета — 6,6 × 3,8 × 1,8 см.

Чернігівський наконечник був виявлений у культурному шарі XII — середини XIII ст. в південно-західній частині дитинця (Черненко, Новик 2019, с. 352—353, рис. 1: 1). Виріб зберігся фрагментарно: втрачено по одному боковому та центральному виступу. Бічні мали пряму форму й перевищували за висотою центральний, однак дійшли у пошкодженому стані. Центральний відлитий у вигляді недбало сформованої пальмети. Нижня частина також ушкоджена, що унеможливлює встановлення наявності або відсутності захисного виступу. Опис орнаментації ускладнений поганим станом збереження: можна стверджувати лише про наявність подвійної рамки та кількох невиразних фігур усередині неї, однак без можливості чіткої інтерпретації (рис. 13: 5). Параметри становлять 6,2 × 3,5 см.

Знахідка з Княжої Гори, виявлена під час досліджень Д. Самоквасова, також датується в широких межах XII—XIII ст. (Кирпичников 1966а, с. 25, рис. 3: 2). Вона загалом досить подібна до подніпровського та городищенського зразків. Виріб має відносно високі бічні штанги, що помітно перевищують центральний виступ, виконаний у формі хреста. Нижня частина підсилена невеликим округлим ґудзиком. На поверхні об'єкта помітні заглиблення у формі кіл та ліній, однак встановити їхнє походження — чи є вони результатом навмисного оздоблення, чи виникли внаслідок тривалого або інтенсивного використання — неможливо (рис. 13: 2). Сюжетна орнаментація відсутня. Виріб має розміри 9,5 × 4 см.

Останній наконечник цього варіанту було випадково виявлено на території Старого міста у Луцьку в 2001 р. (Терський 2006а, ф. 7; 2013, с. 10—11, рис. 4: 5). Він має дещо відмінну, більш приземкувату опуклу форму. Зберігся лише один короткий боковий виступ, який дещо перевищує за довжиною центральні штанги, виконані у хрестоподібній або зореподібній формі. Нижня частина виробу загладжена, захисний виступ відсутній. Поверхню прикрашає гравійований геометричний орнамент, що віддалено нагадує солярний мотив. Композиція вписана в рамку: у верхній частині розміщено два півкола, від яких променеподібно розходяться прямі лінії до країв (рис. 13: 6). Розміри виробу складають 5,2 × 3,2 см.

Щодо аналогій, то знахідкам з Подніпров'я та Городища відповідають наконечники, виявлені під час розкопок В. Сізова у Пасілціємсі поблизу Пілтене, а також матеріали із Самбійського півострова, що відносяться до XI—XII ст. (Paulsen 1953, s. 107—108, 111, abb. 144, 149; Kazakevičius 1998, p. 307, 318, pav. 36: 2). Знахідка з околиць Прієкулі Сарумі, що належить до XII—XIII ст., є співвід-

носною до зразка з Дорогобужа (Tomsons 2014, lpp. 127, att. 2: 17). Луцькому екземпляру найближчими за формою та орнаментальним оформленням є бутеролі з Падварнінкая та Кенігсбергу, що датуються кінцем XI — XII ст. (Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius 1961, p. 424, pav. 296: 5; Mühlen 1975, s. 145, taf. 53: 1; Kazakevičius 1998, p. 317—318).

Підтип Vb за В. Казакявічюсом відноситься до найхарактерніших складових озброєння східнобалтійського регіону в XI—XIII ст. (Kazakevičius 1998, p. 308—310). Станом на сьогодні відомо щонайменше 132 таких виробів, з яких переважна більшість — 118 екземплярів — походить із території сучасної Литви, Латвії, Естонії та Калінінградської обл. РФ (Janowski 2007, s. 169; 2012, s. 19). Особливо значна концентрація бутеролей підтипу Vb простежується на куршських землях, де зафіксовано понад 80 знахідок, із яких 47 припадає на пам'ятки північного ареалу племені (Širouchov 2012, p. 73). Показово, що територія поширення цих наконечників загалом збігається із зонами виявлення мечів типу T1 (куршський), з якими вони, ймовірно, були функціонально пов'язані (Kazakevičius 1992, p. 102—106).

Усі навершя цього підтипу об'єднує орнаментальна схема з хрестом (або ромбом) у центрі та рослинним декором вздовж країв. Я. Асаріс, аналізуючи матеріали з території Латвії, відзначив варіативність форм верхньої частини наконечників та ступеня деталізації їхнього орнаменту. На цій основі він виокремив три хронологічні варіанти: перший — кінець XI — початок XIII ст. (основний період побутування — XII ст.), другий — XII — початок XIII ст., третій — XII—XIII ст., з імовірним продовженням використання на початку XIV ст. (Asaris 1994, lpp. 23—24).

До варіанту Vb_1 належить лише один відомий екземпляр, знайдений на Поділлі, точне місце походження якого не встановлено. Наконечник виготовлений із бронзи й, імовірно, має залишки позолоти. Центральний виступ у вигляді трилопатевої пальмети перевищує за висотою бічні, виконані у формі напівпальмет. На підошві розташований невеликий захисний ґудзик. Центральне поле прикрашає стилізований хрест із заокругленими кінцями. Уся поверхня заповнена в'юнким рослинним орнаментом (рис. 14: 1). Композиція інтерпретується як образ «квітучого хреста» або символ Світового дерева (Корзухина 1950, с. 92, табл. I: 59; Kazakevičius 1998, p. 309—310; Širouchov 2012, p. 74).

Варіант Vb_2 представлений двома зразками. Один із них походить з Києва (рис. 14: 2), знайдений за невстановлених обставин, інший — виявлений під час археологічних досліджень дитинця у Крилосі (рис. 14: 3). Обидва наконечники відлиті з бронзи та мають прямі бокові штанги. У київського зразка центральний виступ не зберігся; у крилоського — виконаний

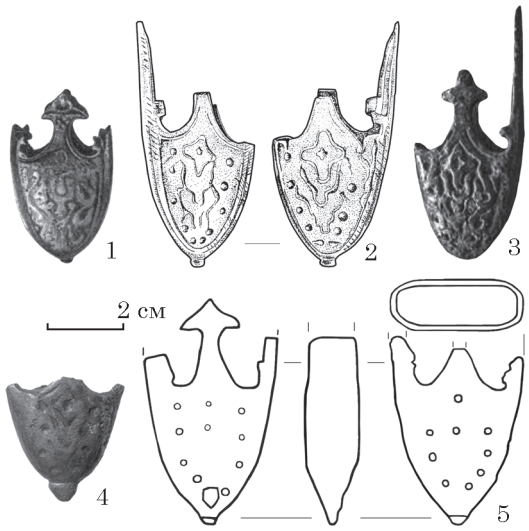

Рис. 14. Наконечники піхов мечів підтипу Vb за В. Казакявічюсом: 1 — Поділля; 2 — Київ; 3 — Крилос; 4 — Городище; 5 — Голубиця (за: 1 — Кирпичников 1966b; 2 — Зоценко 1984b; 3 — Козак 2023; 4 — Кирпичников 2020; 5 — Терський, Савицький 2013)

Fig. 14. Scabbard chapes of subtype Vb after V. Kazakevičius: 1 — Podillia; 2 — Kyiv; 3 — Krylos; 4 — Horodyshche; 5 — Holubytsia (after: 1 — Kirpichnikov 1966b; 2 — Zotsenko 1984b; 3 — Kozak 2023; 4 — Kirpichnikov 2020; 5 — Terskyi, Savytskyi 2013)

у вигляді сильно стилізованої трилопатевої пальмети, що набула форми хреста. Нижній край київського наконечника доповнений захисним виступом, тоді як у крилоському цей елемент відсутній. Центральну частину обох виробів прикрашає стилізований опуклий хрест. Орнаментальна декорація загалом має схематизований характер: вона складається з двох в'юнких елементів у формі «двозубців», розміщених під хрестом. Контур київського екземпляра прикрашено опуклими намистинами, тоді як на крилоському вони замінені округлими заглибленнями. На київському зразку налічується десять таких намистин, а на крилоському — вісім заглиблень. Розміри першого наконечника становлять 6,5 × 4,5 × 3,5 см, другого — 6,7 × 3,5 см. З огляду на відмінності в оздобленні, бутероль із Крилоса, ймовірно, є пізнішою за київську (Зоценко 1984b, с. 36, 402, табл. 8: 5; Козак 2023, с. 294, 380, рис. А.19: Б).

Варіант Vb_3 наразі засвідчений лише одним фрагментованим екземпляром, виявленим під час досліджень Городища поблизу м. Шепетівка на Хмельниччині. Збереглася нижня частина наконечника з масивним захисним виступом на підошві. Орнамент зазнав подальшої схематизації порівняно з попередніми варіантами: він складається з двоконтурного ромба з округлим заглибленням у центрі та розташованої під ним фігури у формі літери V. По периметру виробу простежується щонайменше сім округлих заглиблень (рис. 14: 4). Розміри збереженої частини становлять 3,8 × 3,5 см. Контекст виявленого екземпляра чітко вказує

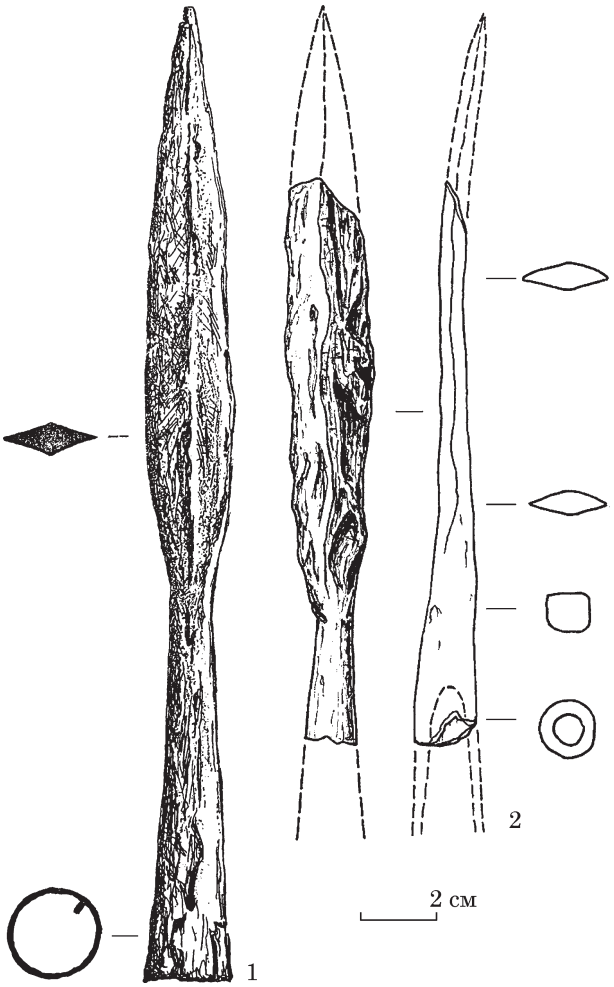

Рис. 15. Вістря списів типу V за В. Казакявічюсом з території Південної Русі: 1 — Коростень, рів городища 1; 2 — поховання 5 могильника Острів (за: 1 — Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004; 2 — Баранов, Івакін 2020)

Fig. 15. Spearheads of Type V after V. Kazakevičius from Southern Rus': 1 — Korosten, rampart of hillfort 1; 2 — burial 5, Ostriv graveyard (after: 1 — Zvizdeckyi, Petrauskas, Polhuy 2004; 2 — Baranov, Ivakin 2020)

на його археологізацію в середині XIII ст. (Кирпичников 2020, с. 65—67, рис. 9: 6).

Поступова еволюція орнаменту наконечників підтипу Vb, що проявлялася у дедалі глибшій схематизації, з часом привела до появи зразків із симетричним декором у вигляді двох ромбів, вписаних у дугоподібні обрамлення, а також виробів, центральне поле яких суцільно вкрите округлими заглибленнями (Janowski 2012, s. 16). Подібні вироби П. Паульсен зараховував до підгрупи С курляндсько-східнопруської групи наконечників «з хрестом і рослинним орнаментом» (Paulsen 1953, S. 118—123). Бутероль цієї підгрупи було виявлено у 2002 р. на околицяхс. Голубиця Золочівського району на Львівщині (Терський 2012, с. 68, 70, рис. 2: 1). Виріб [10] відлитий із бронзи та зберігся фрагментарно: втрачено бокові штанги та один із центральних виступів, які завершувалися трилистою пальметою. З обох боків поверхня наконечника прикрашена дванадцятьма округлими заглибленнями. Підошва укріплена невеликим захисним виступом напівкруглої форми (рис. 14: 5). Загальні розміри збереженої частини становлять 6 × 3,3 × 1,5 см. На підставі формальних ознак предмет можна датувати першою половиною XIII ст.

Зброя колючо-ударної дії. До середньовічного східнобалтійського «імпорту» колючо-ударної холодної зброї належать вістря списів із пером верболистої форми та виразним ребром, які В. Казакявічюс класифікував як тип V (п'ятий). Перші зразки подібних вістер з'являються в балтському середовищі вже на початку I тисячоліття н. е., однак їх масове поширення фіксується у VII—VIII ст., із піком концентрації знахідок у IX—XII ст. Ці вироби репрезентують загальнобалтську традицію, однак упродовж IX—XI ст. такі знахідки переважно асоціюються з середовищем литовських племен (Volkaitė-Kulikauskienė 1981, p. 10—11, pav. 2; Казакявичюс 1988, с. 48—52). Дослідники також припускають, що подібні вістря, датовані «епохою вікінгів», є локальною балтською варіацією класичних північноєвропейських списів типу E за Я. Петерсеном (Андрощук, Зоценко 2012, с. 151, рис. 103).

На території України поодинокі вістря цього типу трапляються ще на ранньослов'янських пам'ятках, зокрема їх виявлено на городищах Зимно (Панікарський 2015, с. 42, 44, рис. 2: 1—3) та Пастирському (Приходнюк 2005, с. 133, рис. 27: 3, 4). Знахідки давньоруського періоду наразі представлені двома достовірними зразками (рис. 15). Перший було знайдено 2001 р. під час дослідження рову городища 1 у Коростені. Загальна довжина вістря становить 27,5 см, з яких 8,5 см припадає на конічну втулку. Перо має ромбоподібний переріз із поздовжнім ребром, максимальна ширина пера в центральній частині — 2,5 см (рис. 15: 1). Знахідку датовано серединою X ст. (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, с. 85, рис. 13: 1; Зоценко, Звіздецький 2006, с. 73—74).

Другий екземпляр походить із поховання 5 [11] у центрально-західній частині могильника Острів у Пороссі (Баранов, Івакін 2020, с. 304, рис. 5: 6, 7). На жаль, комплекс було розграбовано, внаслідок чого значна частина інвентарю, зокрема й спис, зафіксовані у фрагментованому та перевідкладеному стані (рис. 16). Збереглася частина леза зі втулкою загальною довжиною 13,4 см; максимальна ширина пера

10. Цей екземпляр умовно зараховано до варіанту Vb4.

11. Захоронення було здійснене за обрядом інгумації в дерев'яній домовині та належало чоловікові віком 25—30 років. Кістяк випростано лежав на спині, з витягнутими вздовж тулуба кінцівками, головою орієнтований на північний захід.

в середній частині становить 2,3 см (рис. 15: 2). До інвентарю поховання також входили: фрагмент сокири з опущеним лезом, залізний ніж у шкіряному чохлі з бронзовими орнаментованими накладками, підковоподібна фібула зі спіралеконечними закінченнями, а також бронзовий багатовитковий перстень. Поховальний комплекс датовано першою половиною — серединою XI ст.

Зброя ударно-рубаючої дії. До ударно-рубаючої зброї ближнього бою східнобалтійського походження слід віднести щонайменше дві сокири, виявлені на території Південної Русі. Першу з них було зафіксовано під час досліджень Листвинського городища на Рівненщині. Вона мала широке лезо, видовжене донизу, нижня частина якого пошкоджена. Щекавиці в конструкції відсутні, натомість на тильному боці обуха розміщено відносно невеликі виступи мисоподібної форми. Обух мав округлу форму (рис. 17). Загальна довжина виробу становила 14,5 см, ширина збереженої частини леза — 7,5 см, розміри обуха — 3,6 × 3,7 см. На жаль, у публікації не зазначено чіткого археологічного контексту знахідки, тому її можна датувати лише в межах існування пам'ятки — X—XI ст. (Чайка 2009, с. 72, 201, рис. 65: 2).

Подібні сокири з'являються у Східнобалтійському регіоні в другій половині — наприкінці X ст., і продовжують побутувати принаймні до середини XIII ст. (Volkaitė-Kulikauskienė 1981, p. 35—36; Atgāzis 2019, lpp. 113—114, att. 54). Протягом XI—XII ст. найбільшим попитом вони користувалися серед куршів і латгалів (Radiņš 1999, lpp. 107, 112, att. 81: 4; Širouchov 2012, p. 296, pav. 103), значно менше їх виявлено на синхронних поховальних пам'ятках земгалів (Vaškevičiūtė 2004, p. 41—42, pav. 23). Ці вироби були поширені також серед литовських племен (Michelbertas 2004, p. 68, pav. 58: 1, p. 77, pav. 65: 1). Знахідки аналогічних сокир відомі й з поховальних комплексів даугавських лівів, що датовані кінцем X — серединою XII ст. (Zariņa 2006, lpp. 343, att. 169, lpp. 356, att. 182: 3). Як поодинокі імпортні зразки вони відомі на острові Готланд (Thunmark-Nylén 1998, taf. 260: 1).

Зі Східної Балтії сокири цього типу поширилися на територію слов'янського ареалу. Найдавніші знахідки з давньоруських поховальних пам'яток локалізуються в зоні балто-слов'янського порубіжжя — передусім у Західнодвінському басейні, Двінсько-Німанському межиріччі та Поніманні — і датовані

Рис. 16. Поховання 5 (2017 р.) могильника Острів. Фото Д. Бібікова

Fig. 16. Burial 5 (2017) of the Ostriv graveyard. Photo by D. Bibikov

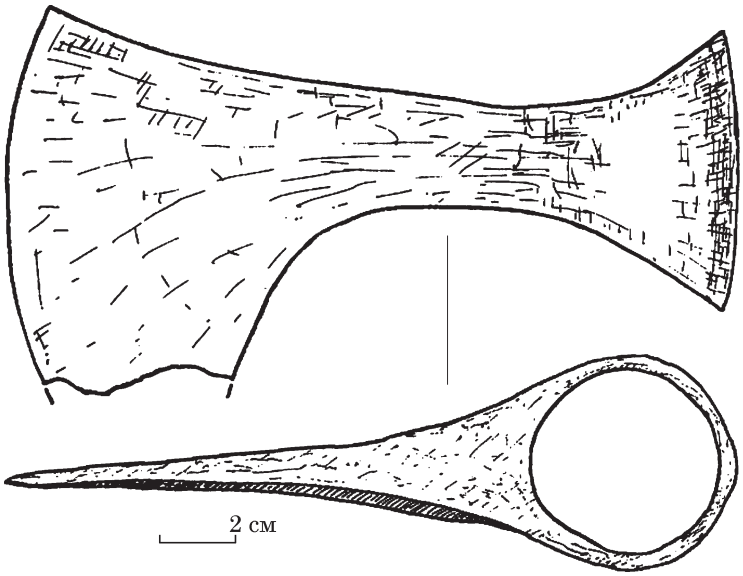

Рис. 17. Сокира типу IVA з Листвина (за Чайка 2009)

Fig. 17. Axe of Type IVA from Lystvyn (after Chaika 2009)

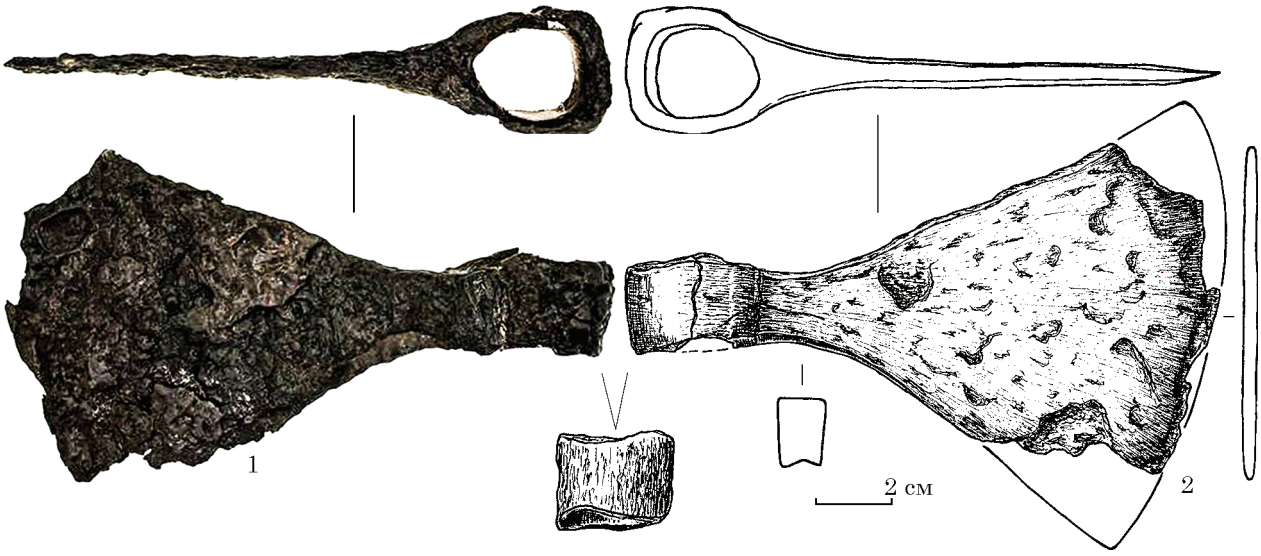

Рис. 18. Сокира типу M з поховання 45 з могильника Острів (за Баранов, Івакін 2020)
Fig. 18. Axe of Type M from burial 45, Ostriv graveyard (after Baranov, Ivakin 2020)

кінцем X — початком XI ст. За спостереженнями М. Плавінського, найбільшого поширення на західноруських землях ці сокири набули в XI—XII ст., тоді як упродовж XIII ст. їхнє використання суттєво зменшується, і, ймовірно, до кінця століття вони остаточно виходять з ужитку. Загалом їхня частка становила 22,4 % від загальної кількості виявлених екземплярів (Плавінскі 2013, с. 30—31).

Відомі вони також на території сучасної Польщі, де зафіксовано 36 подібних артефактів, переважно з ґрунтових поховань, головним чином у Підляському регіоні. Більшість місцевих сокир цього типу датуються другою половиною XI — початком XIII ст., хоча окремі зразки побутували й до XIV ст. (Kotowicz 2018, s. 59—60).

А. Кирпічніков класифікував ці вироби як тип IVA, вказуючи на західні та південні землі Давньої Русі як основний ареал їх поширення, а період побутування відносив до XII—XIII ст. Дослідник розглядав ці сокири як продукт місцевого виробництва, формування якого було зумовлене впливом балтських зразків й одночасним спрощенням технології виготовлення сокир із вирізним обухом (Кирпичников 1966b, с. 37).

Відтак, цілком закономірним є припущення, що подібні сокири, виявлені на теренах Південної Русі та датовані X—XI ст., вірогідно, є виробами східнобалтійських майстрів. Натомість знахідки XII—XIII ст. слід пов'язувати вже з місцевим виробництвом.

Інший екземпляр виявлено у 2018 р. в складі інвентарю поховання 45, розташованого в північно-східній частині могильника Острів. Захоронення належало хлопчику віком 4—7 років, кістяк якого був майже повністю зруйнований землерийними тваринами. Залізну сокиру знайдено серед перевідкладених кісток на глибині 0,75 м від сучасної денної поверхні. Виріб мав широке симетричне тонке лезо, косо зрізане біля ріжучого краю. Довжина сокири становить 16 см, ширина збереженої частини леза — 9 см, реконструйована — 12 см. Втулка дещо витягнута, з чітко окресленими гранями; діаметр отвору становив 2,5 × 3 см, висота втулки — 2,5 см (рис. 18). Ще однією особливістю артефакту є відсутність щекавиць, які, втім, могли просто не зберегтися (Баранов, Івакін 2020, с. 308—309, рис. 12: 13—14).

Знайдений предмет належить до типу M за класифікацією Я. Петерсена. Загальноприйнятою є думка, що сокири цього типу виникли в Скандинавії близько 1000 р. і протягом XI — початку XIV ст. набули поширення на значній частині території Європи від Британських островів до Середнього Подніпров'я (Petersen 1919, s. 46—47; Wheeler 1927, p. 18, 25—26; Paulsen 1956, s. 12—21; Кирпичников 1966b, с. 39; Arbman, Nilsson 1969, p. 163—302, fig. 4: 13; Kurasiński 2005, s. 204—205). За формою й розміром леза, профілем бойової частини та конфігурацією обуха ці сокири поділяються на кілька підтипів. З огляду на морфологічні ознаки, острівський екземпляр належить до варіанту M_1 за М. Атґазісом. Подібні зразки були поширені в Балтійському регіоні впродовж першої половини — середини XI ст. (Atgāzis 1997, lpp. 55—56). На думку деяких дослідників, схожі сокири могли використовуватись не лише як зброя, а й як спеціалізований інструмент для обробки деревини (Kustin 1962, lkd. 177—181).

Серед найбільших зон розповсюдження цього типу сокир вирізняється Східнобалтійський ареал, особливо прибережні регіони, де основна маса знахідок зосереджена на територіях, заселених у середньовіччі куршами та прусами (Širouchov 2012, p. 75). За підрахунками В. Ка-

закявічюса, на землях балтських племен виявлено 206 екземплярів цього типу, що походять із 31 пам'ятки (Kazakevičius 1996b, s. 233—235, ryc. 2). Водночас, за даними М. Атґазіса, лише на території Латвії зафіксовано 250 подібних сокир із 50 локалізацій, переважно поховальні комплекси. Ця кількість становить орієнтовно п'яту частину всіх відомих у Латвії сокир, датованих X—XIII ст. Варто зазначити, що з-поміж них 142 сокири виявлено в «поховальному» озері Вілкумуйжа, розташованому в північнокуршському ареалі. Другою за кількістю знахідок є зона вздовж торговельного шляху по Даугаві (Atgāzis 1997, lpp. 53—55, att. 1). На території Самбійського півострова виявлено близько 24 сокир типу М. Частина з них походить із досліджень 12 могильників, інші були знайдені випадково (Širouchov 2012, p. 76). У Фінляндії зафіксовано близько 110 сокир типу М, більшість із яких походить з південно-західного регіону й датовані переважно XI ст. (Mäntylä 2005, p. 109). Ще близько 25 подібних зразків виявлено в Естонії — здебільшого на прибережних територіях та острові Сааремаа, де вони також датовані XI ст. (Atgāzis 1997, lpp. 62; Mägi 2002, p. 90).

Значна кількість сокир типу М, виявлених у західній Литві та Латвії, дає підстави припускати, що їхнє виробництво не обмежувалося Скандинавією, а охоплювало також інші локальні центри, які засвоїли відповідні технології. Припускається, що виготовлення цих сокир, принаймні частково, могло бути зосереджене в куршському середовищі зброярів (Kazakevičius 1996b, s. 239).

Оскільки такі вироби широко представлені в заможних воїнських похованнях Східної Балтики XI—XIII ст., вони розглядаються як престижна зброя, хоча окремі дослідники не виключають і можливості їхнього ритуального призначення (Kurasiński 2005, s. 204; Mäntylä 2007, s. 302, 306—307; Širouchov 2012, p. 76).

Таким чином, екземпляр із могильника Острів може бути як скандинавського, так і східнобалтійського походження, проте, враховуючи контекст пам'ятки, найімовірніше, він потрапив до Середнього Поросся через посередництво балтських племен.

Результати дослідження. У межах цієї роботи зібрано узагальнені дані про 40 одиниць озброєння та їхніх складових частин, які потенційно можна пов'язати зі східнобалтійським регіоном (таблиця). Аналіз джерельної бази засвідчує домінування клинкової зброї, що представлена 36 зразками, серед яких — 20 наконечників піхов мечів, 11 руків'їв, чотири перехрестя та один однолезовий меч. Значно менше засвідчено предметів ударно-рубаючої та колючо-ударної дії — лише по два екземпляри сокир і списів відповідно.

Із 40 розглянутих знахідок 33 походять із конкретних археологічних пам'яток, проте лише 16 із них були виявлені в стратифікованому контексті. Ще для семи предметів відоме лише загальне регіональне походження без точної прив'язки до археологічних комплексів. Топографічно це коло предметів зафіксоване переважно в культурних нашаруваннях або в межах житлових і господарських об'єктів давньоруських міст — загалом 16 екземплярів. Ще п'ять походять із території городищ, стільки ж — із поховальних пам'яток. Дві знахідки виявлено на відкритих поселеннях. Варто також наголосити на взаємозв'язку між ступенем дослідженості пам'яток і кількістю виявлених артефактів східнобалтійського походження.

Територіально ці знахідки утворюють два умовно виокремлені регіони, які в межах цього дослідження позначені як східний і західний (рис. 19). До східного регіону належать матеріали з території Середнього Подніпров'я в його вузькому розумінні, насамперед з історичної Київщини, де зафіксовано 14 знахідок, а також окремі приклади з Чернігова та Полтавщини — відповідно одна й три одиниці. Ще дві знахідки, ймовірно, також походять із цього регіону, проте не мають точної локалізації. Західну групу становлять артефакти з територій Галичини та Волині, яких нараховується по 10 екземплярів, ще один зразок виявлено на Буковині. Таким чином, основна частина матеріалу походить із територій давньоруських князівств, що охоплювали сучасну Правобережну Україну — передусім Київську, Волинську та Галицьку землі.

Хронологічна інтерпретація вибірки ускладнюється відсутністю чіткого археологічного контексту для частини знахідок. У таких випадках датування можливе лише в загальних часових межах існування відповідного типу, з урахуванням аналогій. Попри ці обмеження, колекцію артефактів можна умовно розподілити на п'ять хронологічних груп. Ранній період охоплює середину X — XI ст. і представлений найбільш різноманітними зразками озброєння, серед яких наявні всі основні категорії; загалом ця група включає вісім предметів. До наступного періоду, що датується другою половиною — кінцем XI — XII ст., належать чотири артефакти. Шість екземплярів можна віднести до досить широкого хронологічного діапазону — від другої половини XI до XIII ст. Найчисельнішою виявилася група, датована XII—XIII ст., до якої входять шістнадцять зразків. Нарешті, ще шість зразків можна досить обґрунтовано датувати першою половиною — серединою XIII ст. (таблиця).

З наведеного вище можна зробити висновок, предмети озброєння зі Східної Балтії надходили до південноруських земель досить стабільно впродовж усього домонгольського періоду. Цей процес, з одного боку, свідчить про сталість контактів між обома регіонами, а з іншого — вказує на поступове зростання їхньої інтенсивності: вже

Предмети озброєння східнобалтійського походження на теренах Південної Русі

Weapons of East Baltic origin in Southern Rus'

№	Місце знахідки	Розміри, см			Тип	Датування, ст.	Література
		L	*B*	*H*			
					Бутеролі		
1	Підгірці	8,3	4,1	2	IIIc	кін. X — поч. XI	Liwoch 2008, s. 51, 54; ryc. 9: 5
2	Київ	4,5	3,8	—	IVb	2 пол. XI	Зоценко 1984b, с. 35—36, 402; табл. VIII: 2
3	Звенигород	7,5	4,5	1,5	IVd	кін. XI — XII	Liwoch 2008, s. 51, 54—55; ryc. 9: 6
4	Київщина	5,3	3,2	—	Va	2 пол. XI — XII	Ханенко, Ханенко 1902, табл. IV: 206
5	Княжа гора	6	3,2	—	Va	2 пол. XI — XII	Зоценко 1984b, с. 36, 402; табл. VIII: 4
6	Волинська обл.	6,5	3,4	1,3	Va	2 пол. XI — XII	Терський 2013, с. 10—11; рис. 4: 10
7	Кузьменки II	4,4	3,5	1,4	Va	кін. XI — сер. XIII	Шерстюк, Лямкін 2012, с. 389; рис. 1: 3
8	Луцьк	6	3,5	1,5	Va	кін. XI — сер. XIII	Терський, Савицький 2013, с. 370; рис. 2
9	Княжа гора	6,5	3,5	—	Va	кін. XI — сер. XIII	Черненко 2007, с. 95; рис. 10: 7
10	Середнє Подніпров'я	12	4	—	Va	XII—XIII	Приходнюк 2005, с. 26, 133; рис. 27: 1б
11	Городище	8,4	4	—	Va	XII — сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 67—68; рис. 9: 5
12	Дорогобуж	6,6	3,8	1,8	Va	XII — сер. XIII	Прищепа 2011, с. 66, 72; рис. 72: 2
13	Чернігів	6,2	3,5	—	Va	XII — сер. XIII	Черненеко, Новак 2019, с. 353; рис. 1: 1
14	Княжа гора	9,5	4	—	Va	XII — сер. XIII	Кирпичников 1966a, с. 25; рис. 3: 2
15	Луцьк	5,2	3,2	—	Va	XII — сер. XIII	Терський 2006, с. 171; фото 7; 2006, с. 11; рис. 2: 12
16	Поділля	4,5	3,2	—	Vb	кін. XI — поч. XIII	Корзухина 1950, табл. 1: 59
17	Київ	6,5	4,5	3,5	Vb	XII — поч. XIII	Зоценко 1984b, с. 36, 402; табл. VIII: 5
18	Крилос	6,7	3,5	—	Vb	2 пол. XII — сер. XIII	Козак 2023, с. 294, 380; рис. А.19: Б
19	Городище	3,8	3,5	—	Vb	XII — сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 67—68; рис. 9: 6
20	Голубиця	6	3,3	1,5	Vb	1 пол. XIII	Терський 2012, с. 68, 70; рис. 2: 1
					Руків'я		
21	Острів	8	4,2	3,2	S	1 пол. — сер. XI	Баранов, Івакін 2020, с. 305, 307; рис. 9: 9, 10
22	Вербична	5,5	2	3,2	T1	2 пол. XI — XIII	Sarnowska 1955, p. 316—319, ryc. 37, 38
23	Полтавщина	5,3	—	3,4	T1	2 пол. XI—XIII	Кирпичников, 1966a, с. 53; табл. XXII: 1
24	Зеленче	5,4	2	—	T1	XII — 1 пол. XIII	Власова 1962, с. 246—247; рис. 1: 2
25	Крилос	4,7	—	3	T1	XII—XIII	Власова 1962, с. 246—247; рис. 1: 3
26	Городище	5,4	—	3,2	T1	сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 65—68; рис. 9: 2
27	Городище	6,4	—	3	T1	сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 65—68; рис. 9: 1
28	Чорнівське городище	5,3	1,5	2	T1	сер. XIII	Пивоваров, Калініченко 2014, с. 23; рис. 2
29	Стайки	6,5	2	3,5	Z	XII—XIII	Ханенко, Ханенко 1902, с. 26; табл. 1: 1a
30	Середнє Подніпров'я	7	2	2,5	Z	XII—XIII	Ханенко, Ханенко 1899, табл. II: 58
31	Городище	8,5	—	1,7	Z	сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 65—66; рис. 8: II
					Перехрестя		
32	Городище	8,7	—	1,3	T1	сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 65—68; рис. 8
33	Вербична	10	—	1,5	T1	XII—XIII	Sarnowska 1955, p. 316—319
34	Полтавщина	9,9	—	1,6	T1	XII—XIII	Кирпичников 1966a, с. 53; табл. XXII: 1
35	Стайки	—	—	—	Z	XII—XIII	Ханенко, Ханенко 1902, с. 26; табл. 1: 1a
					Клинок		
36	Острів	60	2,5	—	—	1 пол. XI	Івакін та ін. 2023, с. 10—11, 75—81.
					Списи		
37	Коростень	27,5	2,5	—	V	сер. X	Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, с. 85; рис. 13: 1
38	Острів	13,4	2,4	—	V	1 пол. — сер. XI	Баранов, Івакін 2020, с. 304; рис. 5: 6
					Сокири		
39	Острів	16	12	—	M	1 пол. — сер. XI	Баранов, Івакін 2020, с. 308—209; рис. 12: 13
40	Листвин	14,5	7,5	—	IVA	кін. X — XI	Чайка 2009, с. 201; рис. 65: 2

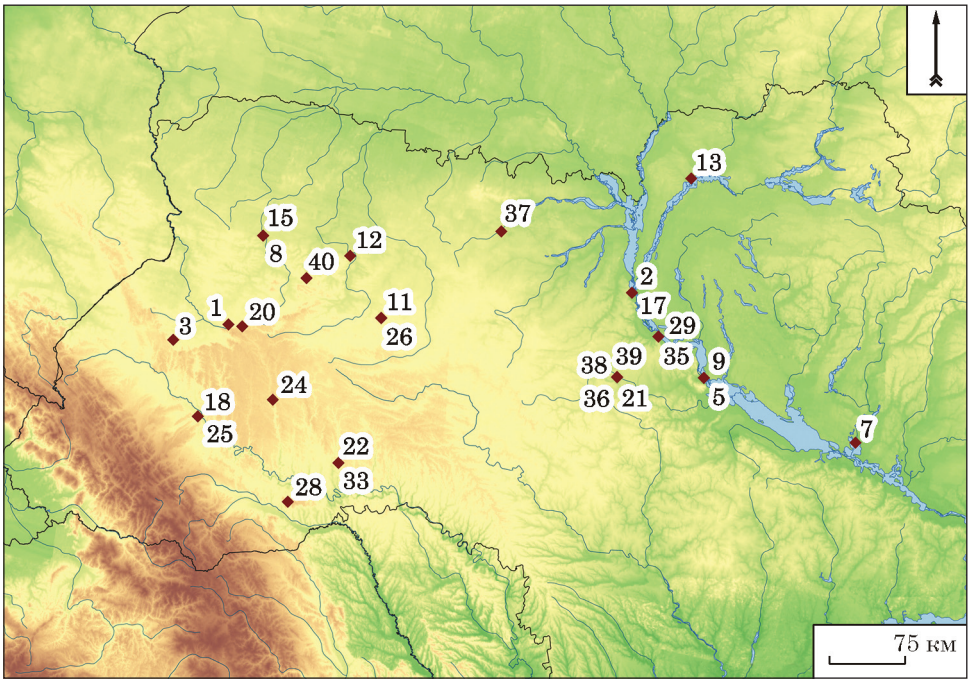

Рис. 19. Поширення зброї східнобалтійського походження на території України. Нумерація пунктів відповідає позиціям знахідок у таблиці. Автор — Д. Дудник

Fig. 19. East Baltic-origin weapons in the territory of Ukraine. Numbers correspond to the finds listed in Table. Author — D. Dudnyk

з кінця XI ст. спостерігається помітне збільшення кількості таких артефактів, що досягає свого максимуму у XII — першій половині XIII ст.

З-поміж ключових питань, що постають при вивченні представленої вибірки, особливу вагу має з'ясування обставин, за яких артефакти зі Східної Балтії потрапили до південноруських територій. У цьому контексті найбільш інформативною виступає перша хронологічна група, артефакти якої здебільшого походять із ретельно досліджених комплексів, пов'язаних із періодом формування давньоруської державності. Показовим прикладом є матеріали з могильника Острів, що репрезентують групу мігрантів зі Східної Балтії, які, ймовірно, входили до складу князівських дружин і виконували функції з охорони та освоєння південних рубежів Київської землі впродовж XI ст. (Баранов, Івакін 2020, с. 316—317). Подібний характер, вірогідно, має і знахідка списа з Коростеня, яку можна співвіднести з можливою участю балтських воїнів [12] у каральному поході княгині Ольги проти деревлян — події, що ознаменувала остаточне включення цієї території до складу Русі. Крім того, під час досліджень коростенських городищ виявлено чимало артефактів, які свідчать про певний балтійський слід у культурному ландшафті регіону (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, с. 73, рис. 13: 3, 4; Зоценко, Звіздецький 2006, с. 73—89; Комар 2012, с. 327—331, рис. 21: 6). У цьому ж контексті слід розглядати й городище Лиственин, де було виявлено балтську сокиру. Цей пункт відігравав важливу роль у процесах інтеграції західних околиць Русі до державної структури в добу правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Під час досліджень на його території також виявлено значну кількість артефактів, що свідчать про активні контакти з північно-західними регіонами або про присутність вихідців звідти серед населення городища (Чайка 2009, с. 198 рис. 62: 1, 11, с. 199, рис. 63: 1—3;с. 204, рис. 68: 1;с. 206, рис. 70: 1).

Концентрація знахідок озброєння східнобалтійського походження у містах і на городищах, що виступали осередками військової присутності — місцями дислокації дружин або озброєного населення — видається цілком закономірною. Не менш очевидною є й інша тенденція: саме ті урбаністичні центри, які виконували функції важливих політичних і ремісничо-торговельних осередків та водночас контролювали ключові транспортні артерії, мали ширші можливості для доступу до імпортної продукції, зокрема й до озброєння. Серед них, виходячи з характеру зафіксованих знахідок, варто згадати Київ, Галич, Луцьк, Городище (Ізяславль?), Дорогобуж, Звенигород, Теребовлю та Чернігів.

Зосередження артефактів у двох просторово відокремлених зонах, імовірно, зумовлена різними маршрутами їх проникнення. Опосередкованим підтвердженням цього є відносно

12. Свідчення залучення балтів до політичного й військового життя Київської держави в цей період простежуються також на дипломатичному рівні, зокрема у ймовірній участі ятвязьких представників у складі посольства князя Ігоря до Константинополя, яке мало на меті укладення угоди з Візантією у 944—945 рр. (Штыхов 2001, с. 101).

рівномірна представленість виробів усіх хронологічних груп в обох регіонах. Зіставлення цієї ситуації з характером розповсюдження подібних артефактів у Польщі (Janowski 2012, s. 35, ryc. 12—13) та Білорусі (Плавінскі 2009, с. 127, мал. 30; Плавинский 2010, с. 509, рис. 2) дозволяє припустити, що для східної зони основним каналом слугувала водна магістраль Дніпро — Даугава, тоді як у західному регіоні цю роль, імовірно, виконував маршрут уздовж Західного Бугу та Вісли, доповнений сухопутними комунікаціями в напрямку Понімання.

Типолого-хронологічний аналіз вибірки засвідчує, що більшість розглянутих артефактів мають численні паралелі насамперед у Західній Литві та Латвії, де спостерігається найбільша концентрація подібних матеріалів. Йдеться про ареал, який у середньовіччі населяли курші — балтське плем'я з однією з найрозвиненіших матеріальних культур того часу. Водночас окремі аналогії відомі також із територій, заселених прусами, скальвами, східнолитовськими племенами, а також даугавськими й гауйськими лівами. Звідси ці вироби, ймовірно, поширювались торговельними шляхами вглиб Східної Європи — як у межах регіонального, так і трансрегіонального обміну.

Дослідники східнобалтійського озброєння відзначають високий рівень майстерності та технічної винахідливості місцевих зброярів, передусім куршських. Вони постійно вдосконалювали виробничі технології й прагнули досягти індивідуального художнього вираження в оформленні зброї (Kazakevičius 1996a, p. 92—93). Про рівень місцевої традиції свідчать не лише археологічні матеріали, а й наративні джерела. Так, герой однойменної саги — норвезький вікінг Еґіль Скаллагрімссон, готуючись до битви в Англії, хизувався мечем, здобутим у поході до землі куршів, називаючи його «чудовою зброєю» (Tomsons 2012, lpp. 105).

У контексті мечів відкритим залишається питання, чи надходили вони зі Східної Балтії як укомплектована зброя з піхвами та бутеролями, чи окремими частинами. Наявне співвідношення — 11 мечів балтського походження до 20 бутеролей — саме по собі не дає підстав для однозначних висновків, з огляду на розпорошеність знахідок. Водночас певні тенденції простежуються на прикладі мечів типу T1 (куршський) та бутеролей підтипу Vb, співвідношення яких на території України становить сім до п'яти і зосереджене переважно в західній зоні поширення. У ряді випадків ці елементи зафіксовані на одних і тих самих пам'ятках, зокрема у Крилосі та Городищі. Під час досліджень останнього було виявлено три мечі та дві бутеролі східнобалтійського походження.

Не можна виключати потенційну можливість виготовлення наконечників підтипу Va на південноруських землях, насамперед у районах їхньої відносної концентрації, на що раніше вже звертали увагу польські дослідники (Janowski 2006, s. 38). Це виробництво могло здійснюватися під впливом балтських зразків і становити результат наслідування імпортованих виробів. Така гіпотеза видається цілком вірогідною, зважаючи на високий рівень розвитку місцевого давньоруського зброярства, здатного до адаптації й переосмислення іноземних технічних та художніх рішень (Кирпичников 1966а, с. 8).

Також варто зазначити, що орнаментальні мотиви східнобалтійських наконечників XI—XIII ст. значною мірою сформувалися під впливом давньоруської, а через неї — й візантійської художньої традиції. Сюжети зі східною пальметкою, зображення птахів, хрестів, виноградної лози та загалом рослинна орнаментика були сприйняті східнобалтійськими майстрами, адаптовані до місцевих естетичних уявлень у власному стилі. На формування цієї декоративної системи, ймовірно, вплинули вироби дрібної металевої пластики та текстиль, що надходили з Русі та Візантії. Цей феномен становить один із найяскравіших прикладів культурного симбіозу в художньому оздобленні зброї, в якому поєдналися місцева традиція та зовнішні імпульси високого престижу (Спиргис 2013; Широухов 2014, с. 402—404).

Окрім безпосередньої присутності вихідців зі Східної Балтії на теренах Південної Русі та активної регіональної й транзитної торгівлі, ще одним імовірним шляхом надходження предметів озброєння могли бути воєнні кампанії, які протягом X — середини XIII ст. неодноразово здійснювали руські князі в балтські землі. Перший такий похід зафіксовано ще в 983 р., коли князь Володимир Святославич провів успішну експедицію проти ятвягів, що завершилася їх підкоренням. Майже через пів століття, у 1038 р., Ярослав Володимирович намагався повторити цей успіх, однак його виправа виявилася невдалою. Через два роки, у 1040 р., він організував нову кампанію — цього разу проти литовців, проте результати цього походу залишаються невідомими. Короткі літописні згадки збереглися також про переможний похід київського князя Ізяслава Ярославича проти пруського племені голядь у 1058 р. (Влодарский 1961, с. 116—124). На початку XII ст. волинський князь Ярослав Святополкович двічі (1112—1113 рр.) виступав проти ятвягів і, за літописними свідченнями, здобув перемоги (Пашуто 1959, с. 11—12). У 1147 р., згідно з Магдебурзькими анналами, руські дружини взяли участь у спільному з польськими військами хрестовому поході проти прусів, який завершився нищівною поразкою язичницьких сил. Наприкінці XII ст. активність руських князів у балтійському напрямку знову посилилася: у 1193 р. київський князь Рюрик Ростиславич готувався до походу на Литву, а вже у 1196 р. волинський князь Роман Мстиславич здійснив воєнну експедицію до Ятвягії, що дозволило йому зміцнити свій вплив у прикордонних регіонах (Головко 1991, с. 29—32). Упродовж XIII ст., з

огляду на консолідацію та зростання сили Литви, воєнні сутички лише посилювалися. Особливо інтенсивною стала боротьба за участі князя Данила Романовича: писемні джерела згадують його численні походи на ятвягів у 1228, 1238, 1248, 1254 і 1255—1256 рр., а також воєнні акції проти литовців у 1244, 1249—1250 та 1252 рр. (Федорук 2014). Відтак частина східнобалтійського озброєння, виявленого на території Південної Русі, цілком могла становити військову здобич або трофеї, отримані в ході тривалих і напружених конфліктів.

Висновки. Незважаючи на труднощі, пов'язані з визначенням походження середньовічного озброєння, в межах цього дослідження було ідентифіковано та проаналізовано 40 одиниць, які з високим ступенем імовірності можна пов'язати зі Східнобалтійським регіоном. Основу вибірки становить клинкова зброя; значно меншою є частка зразків ударно-рубаючої (сокири) та колюче-ударної (списи) дії. Просторове розміщення знахідок вказує на два головні регіони концентрації — Правобережжя Середнього Подніпров'я та південно-західні землі Русі. У хронологічному аспекті артефакти охоплюють період від середини X до середини XIII ст. причому найбільша їхня кількість фіксується у XII — першій половині XIII ст. Це свідчить про стабільний і поступово зростаючий характер взаємодії між Південною Руссю та Східною Балтією в домонгольський період. Типолого-хронологічний аналіз засвідчив численні паралелі передусім у Західній Литві та Латвії, зокрема в куршському та пруському культурному середовищі. Надходження цих речей, вірогідно, відбувалося кількома шляхами: через безпосередню присутність вихідців зі Східної Балтії, торгівлю, а також військово-політичні кампанії, зокрема походи руських князів у балтійські землі. Розглянуті знахідки є цінним джерелом для вивчення міжрегіональних контактів, військової культури та соціальної структури населення Південної Русі X—XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Андрощук, Ф. 2013. *Мечи викингов*. Киев: Простір.

Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавские древности Южной Руси: Каталог*. Paris: AcHByz.

Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320. https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.22

Власова, Г. М. 1962. Бронзовые изделия XI—XIII вв. из села Зеленче. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4, с. 246-259.

Влодарский, Б. А. 1961. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X—XIII вв. В: Зимин, А. А., Пашуто, В. Т. (ред.) *Международные связи России до XVII в*. Москва: АН СССР, с. 116-130.

Возный, И. П. 2019. Клинковое оружие XII—XV вв. с территории междуречья Верхнего Прута и Среднего Днестра. В: Ткачук, М. Е., Атанасова, Г. Г. (ред.). *В поисках сущности. Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева*. Кишинёв: Высшая антропологическая школа, с. 309-330.

Головко, О. Б. 1991. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X — перша третина XIII ст.). В: Смолій, В. А. (ред.). *Україна і Польща в період феодалізму*. Київ: Наукова думка, с. 23-34.

Гуревич, Ф. Д. 1974. Некоторые итоги археологического исследования детинца древнего Новогрудка. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 139: Славянорусская археология, с. 93-99.

Звіздецький, Б. А., Петраускас, А. В., Польгуй, В. І. 2004. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст*. Київ: Корвін-Пресс, с. 51-86.

Зоценко, В. М. 1983. Експорт зброї Києва в Південно-Східну Прибалтику. *Археологія*, 44, с. 47-61.

Зоценко, В. Н. 1984a. Импорт изделий Юго-Восточной Прибалтики в Киев (X — первая половина XIII в.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвящённой 1500-летию города Киева*. Киев: Наукова думка, с. 35-37.

Зоценко, В. Н. 1984b. *Историко-экономические связи Киева с Юго-Восточной Прибалтикой в IX — начале XIII вв*. Диссертация канд. ист. наук. Институт археологии АН УССР.

Зоценко, В. Н. 1999. Высокие наконечники ножен мечей конца X — начала XI вв. В: Носов, Е. Н. (ред.). *Раннесредневековые древности. Северной Руси и её соседей*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 35-48.

Зоценко, В. М. 2004. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст*. Київ: Корвін-Пресс, с. 87-105.

Зоценко, В., Звіздецький, Б. 2006. Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок Стародавнього Іскоростеня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів — Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 73-89.

Казакявичюс, В. 1988. *Оружие балтских племён II—VIII веков на территории Литвы*. Вильнюс: Мокслас.

Каинов, С. Ю. 2009. Наконечники ножен мечей из Гнёздова. *Acta Militaria Mediaevalia*, V, s. 79-110.

Каинов, С. Ю., Макушников, О. А. 2022. Наконечник ножен меча из Старой Белицы (Гомельская обл., Беларусь). *Военная археология*, 7, с. 162-170. https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-903587-93-3

Кирпичников, А. Н. 1966a. *Древнерусское оружие*. 1: Мечи и сабли IX—XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-36. Москва; Ленинград: Наука.

Кирпичников, А. Н. 1966b. *Древнерусское оружие*. 2: *Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв*. Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-36. Москва; Ленинград: Наука.

Кирпичников, А. Н. 2020. Вооружение древнего «Изяславля». В: Пескова, А. А. (ред.). *Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии*. I: Материалы раскопок М. К. Каргера 1957—1964 годов в исследованиях 1960—1980-х годов. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 53-116.

Козак, М. І. 2023. *Озброєння військ Галицької та Волинської земель у XII—XIV ст. (торгівля, тро-*

феї, власне виробництво). Дисертація д-ра філософії. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.

Комар, А. В. 2012. Киев и Правобережное Поднепровье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках: Археологическая панорама.* Москва; Вологда: Древности Севера, с. 300-333.

Корзухина, Г. Ф. 1950. Из истории древнерусского оружия XI века. *Советская археология*, XIII, с. 63-94.

Кулаков, В. И., Меркулов, В. И., Семенов, А. С. 2018. К истории митохондриальных гаплогрупп: сигнал 150T из погребения пруссов XI века из юго-восточной Балтии. *Исторический формат*, 3—4, с. 63-76.

Макушников, О., Лупиненко, Ю. 2004. Новые данные о характере и производстве клинкового вооружения восточнославянского ратника конца XII — первой половины XIII в (по материалам раскопок в Гомеле). *Гістарычна-археалагічны збронік*, 14, с. 204-217.

Маярчак, С. П. 2012. *Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX—XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень).* Дисертація канд. іст. наук. Інститут археології НАН України.

Мезенцева, Г. Г. 1968. *Древньоруське місто Родень. Княжа гора.* Київ: Київський університет.

Моця, О. П. 2007. *Південна «Руська земля».* Київ: Корвін Пресс.

Панікарський, А. В. 2015. Списи та дротики ранніх слов'ян: функціональна класифікація. *Археологія*, 1, с. 39-50.

Пастернак, Я. 1932. *Коротка археольогія західноукраїнських земель.* Львів.

Пашуто, В. Т. 1959. *Образование Литовского государства.* Москва: АН СССР.

Пивоваров, С., Калініченко, В. 2014. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (37), с. 39-55.

Плавінскі, М. А. 2009. *Нарысы гісторыі клінковай зброі X—XIII стагоддзяў на Беларусі.* Мінск: І. П. Логвінаў.

Плавинский, Н. А. 2010. Наконечники ножен мечей X—XIII вв. с территории Белоруссии. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славянорусское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной, Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 505-515.

Плавінскі, М. 2013. *Узбраенне беларускіх земляў X—XIII стагоддзяў.* Мінск: Галіяфы.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище.* Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Прищепа, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X—XIII ст.* Рівне: ДМ.

Спиргис, Р. 2013. Растительный орнамент древних ливов — декор или христианская символика? *Acta Archaeologica Albaruthenica*, IX, с. 73-111.

Терський, С. 2006a. *Лучеськ X—XV ст.* Львів: Львівська політехніка.

Терський, С. В. 2006b. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 571: Держава та армія, с. 8-18.

Терський, С. 2012. Знахідки предметів озброєння X—XIII ст. на Галицько-Волинському пограниччі. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*: Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції, с. 68-72.

Терський, С. В. 2013. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI — перша половина XIII ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 572: Держава та армія, с. 5-13.

Терський, С., Савицький, В. 2013. Наконечники ножен мечів XI—XIII ст. із княжого Лучеська. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника*, 9, с. 366-371.

Федорук, А. 2014. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 12 (6): Daniel Romanowicz i jego czasy, с. 43-62.

Фіголь, М. П. 1997. *Мистецтво стародавнього Галича.* Київ: Мистецтво.

Ханенко, Б. И. 1899. *Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко.* II: Эпоха предшествующая Великому переселению народов, 1. Киев: С. В. Кульженко.

Ханенко, Б. И. 1902. *Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко.* V: Эпоха славянская (VI—XIII в.). Киев: С. В. Кульженко.

Чайка, Р. М. 2009. *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X—XI ст.* Львів.

Черненко, О. 2007. *Археологічна колекція Чернігівського музею імені В. В. Тарновського (1896—1948 рр.).* Скарбниця української культури, 9 (спецвипуск 1). Чернігів.

Черненко, О., Новик, Т. 2019. Дослідження на території стародавнього Чернігова. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 352-354.

Чернецов, А. В. 2016. Фрагмент наконечника ножен меча из Старой Рязани. *Краткие сообщения ИА РАН*, 245 (2), с. 57-63.

Шерстюк, В. В, Лямкін, В. В. 2012. Розвідки в околицях м. Комсомольськ Полтавської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 389-390.

Широухов, Р. А. 2014. Импорты древнерусских типов на территории пруссов в X/XI—XIV вв. В: Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е. (ред.). *Русь в IX—XII веках. Общество, государство, культура.* Москва; Вологда: Древности Севера, с. 386-412.

Штыхов, Г. В. Ятвяги по Ипатьевскому летописному своду. *Lietuvos archeologija*, 21, p. 101-110.

Arbman, H., Nilsson, N.-O. 1969. Armes scandinaves de l'époque Viking en France. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1966—1968*, p. 163-202.

Asaris, J. 1994. 11.—13. gs. zobena maksts bronzas uzgaļu tipi un to izplatība Kurzemē. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XVII, lpp. 21-28.

Atgāzis, M. 1997. Āvas cirvji Latvijā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XIX, lpp. 53-64.

Atgāzis, M. 2019. *Tuvcīņas ieroči Latvijā 10.—13. gadsimtā.* Rīga: Latvijas vēstures institūta.

Birons, A., Mugurēvičs, E., Stubavs, A., Snore, E. (eds.). 1974. *Latvijas PSR arheoloģija.* Rīga: Zinātne.

Goßler, N., Jahn, C. 2019. *Wikinger und Balten an der Memel: Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Linkuhnen in Ostpreußen 1928—1939.* Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, 16. Kiel: Wachholtz; Murmann.

Janowski, A. 2006. Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X—XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proweniencji i datowaniu. *Acta Militaria Mediaevalia*, II, s. 23-50.

Janowski, A. 2007. Wczesnośredniowieczne okucia pochew mieczy tzw. trzewiki z terenu Pomorza, Warmii i Mazur. In: Bogacki, M., Franz, M., Pilarczyk, Z. (eds.). *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Marę Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dzie-*

jów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin, 4—6 sierpnia 2006. Toruń: Adam Marszałek, s. 150-177.

Janowski, A. 2011. Elementy okuć pochew broni białej. In: Wyrwa, A., Sankiewicz, P., Pudło, P. (eds.). *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*. Dziekanowice-Lednica: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, s. 37-39.

Janowski, A. 2012. Trzewiki pochew mieczy pochodzenia bałtyjskiego znalezione na współczesnych ziemiach Polskich. *Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim*, VII, s. 7-35.

Jērums, N. 2011. Vienasmens zobeni zemgaļu apdzīvotajās teritorijās. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XXV, lpp. 137-158.

Kamburov, S. 2021. Early Medieval Weapons for Close Combat of North European Origin Found within Present-day Bulgarian Territory. *Bulgarian e-Journal of Archaeology Supplements*, VIII, p. 89-116.

Kazakevičius, V. 1981. Vienašmenių kalavijų atsiradimas ir raida Lietuvoje. *Lietuvos archeologija*, 2, p. 43-58.

Kazakevičius, V. 1992. Sword chapes from Lithuania. In: Loit, F., Mugurēvičs, Ē., Caune, A. (eds.). *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter. Internationale Konferenz, Riga, 23.—25. Oktober 1990*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 9. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 91-107.

Kazakevičius, V. 1996a. *IX—XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius: Alma Littera.

Kazakevičius, V. 1996b. Topory bojowe typu M. Chronologia i pochodzenia na ziemiach Bałtów. In: Kurnatowska, Z. (ed.). *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*. 2. Wrocław: Werk, s. 233-241.

Kazakevičius, V. 1997. On One Type of Baltic Sword of the Viking Period. *Archaeologia Baltica*, 2, p. 117-132.

Kazakevičius, V. 1998. Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai). *Lietuvos archeologija*, 15, p. 287-332.

Kotowicz, P. N. 2018. *Early Medieval Axes from the Territory of Poland*. Krakow: Polish Academy of Arts and Sciences.

Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R., Tautavičius, A. 1961. *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Kurasiński, T. 2005. Topory typu M w grobach na terenie Polski wczesnośredniowiecznej — próba oceny znalezisk. In: Dzieduszycki, W., Wrzesiński, J. (eds.). *Do, ut des — dar pochówek, tradycja. Funeralia Lednickie — spotkanie 7*. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, s. 199-224.

Kustin, A. 1962. *Saaremaa ja muhu muistised feodalismi tärkamise perioodist (11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni)*. Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Liwoch, R. 2005. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia*, I, s. 37-59.

Liwoch, R. 2008. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. *Acta Militaria Mediaevalia*, IV, s. 39-59.

Liwoch, R. 2018. *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku (Podhorce na Ukrainie)*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Mägi, M. 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th—13th centuries AD*. Tallinn: Ajaloo Instituut.

Mäntylä, S. 2005. Broad-Bladed Battle-Axes, their Function and Symbolic Meaning. In: Mäntylä, S. (ed.). *Rituals and Relations: Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns*. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia: Sarja Humaniora, 336. Helsinki: Academiae Scientiarum Fennicae, p. 105-130.

Mäntylä, S. 2007. The Meaning of Weapons as Grave Goods: Examples from Two Southwest Finnish Crusade Period Cemeteries. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 302-309.

Michelbertas, M. 2004. *Pajučio pilkapynas*. Vilnius: Vilniaus universiteto.

Mühlen, B. 1975. *Die Kultur der Wikinger in Ostpreußen*. Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 9. Bonn: Universität.

Müller-Wille, M. 1973. Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter aus der Umgebung von Haithabu. In: Hahn, K.-D. (ed.). *Das archäologische Fundmaterial II*. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, 6. Neumünster: Wachholtz, s. 47-95.

Nadolski, A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem Polskim w X, XI i XII wieku*. Acta Archaeologica Universitatis Lodziensia, 3. Lodz: Lodzkie Towarzystwo Naukowe.

Nallinmaa-Luoto, T., Lahtiperä, P., Tomanterä, L., Ryder, M. L. 1978. *Tampere-Vilusenharju: Nuoreman rautakauden kalmisto Pirkanmaalla*. Karhunhammas, 3. Turku: Turun yliopisto.

Nerman, B. 1929. *Die Verbindung zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit*. Stockholm: Akademiens Förlag.

Paulsen, P. 1953. *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*. Stuttgart: Kohlhammer.

Paulsen, P. 1956. *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*. Bonn: Habelt.

Petersen, J. 1919. *De Norske Vikingesverd. En Typologisk-Kronologisk Studie Over Vikingetidens Vaaben*. Kristiania: J. Dybwad.

Radiņš, A. 1999. *10.—13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un austrum Latvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi*. Rīga: N.I.M.S.

Sarnowska, W. 1955. Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce. *Światowit*, XXI, s. 276-323.

Shiroukhov, R., Baranov, V., Ivakin, V., Kozak, O., Borysov, A., Carnap-Bornheim, C., Kienle, L., Krause-Kyora, B., Meadows, J., Saleem, K., Schuermann, U., Kozakaitė, J., Miliauskienė, Ž. 2022. Baltic Migrants in The Middle Dnipro Region. A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine. *Medieval Archaeology*, 66 (2), p. 221-265. https://doi.org/10.1080/00766097.2022.2118419

Sikora, P. 2001. Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu — katalog źródeł. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXII, s. 107-134.

Sikora, P. 2003. Frühmittelalterliche Ortbänder bei West- und Ostslawen. Versuch einer typologisch-chronologischen Einordnung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 31, s. 11-38.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija. Klaipėdos universitete.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands*. II: Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien.

Tomsons, A. 2008. Kuršu (T1 tipa) zobenu rokturu ornaments 11.—13. gs. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*, 14, lpp. 85-104.

Tomsons, A. 2012. *Divasmeņu zobeni latvijas arheoloģiskajā materiālā 9.—13. gs*. Promocijas darbs. Latvijas universitāte.

Tomsons, A. 2014. Liecības par zobenu un to piederumu izplatību Austrumlatvijā 9.—14. gadsimtā: jau-

nas interpretācijas iespējas. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XXVII, lpp. 124-139.

Tõnisson, E. 1966. Liivi kääbaskalmistud Krimuldas. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria*, XV (1), lk. 85-101. https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1966.1.07

Vaškevičiūtė, I. 2004. *Žiemgaliai V—XII amžiuje*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto.

Vaškevičiūtė, I., Cholodinskienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X—XIII amžiai)*. Vilnius: Diemedis.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1964. IX—XII amžių kalavijai Lietuvoje. In: Žiugžda, J. (ed.). *Iš lietuvių kultūros istorijos*. IV. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 197-226.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1981. Ginklai. In: Volkaitė-Kulikauskienė, R. (ed.). *Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje*. Vilnius: Mokslas, s. 6-48.

Wheeler, M. 1927. *London and the Vikings*. London Museum Catalogues, 1. London.

Zariņa, A. 2006. *Salaspils Laukskolas kapulauks 10.—13. gadsimts*. Rīga: Latvijas vēstures institūta.

REFERENCES

Androshchuk, F. 2013. *Mechi vikingov*. Kiev: Prostir.

Androshchuk, F., Zotsenko, V. 2012. *Skandinavskie drevnosti Iuzhnoi Rusi: Katalog*. Paris: AcHByz.

Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. Pokhovalni kompleksy zi zbroieiu mohylnyka Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2017—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 300-320. https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.22

Vlasova, G. M. 1962. Bronzovye izdeliia XI—XIII vv. iz sela Zelenche. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 4, s. 246-259.

Vlodarskii, B. A. 1961. Iatviazhskaia problema v polsko-russkikh sviaziakh X—XIII vv. In: Zimin, A. A., Pashuto, V. T. (red.) *Mezhdunarodnye sviazi Rossii do XVII v.* Moskva: AN SSSR, s. 116-130.

Voznyi, I. P. 2019. Klinkovoe oruzhie XII—XV vv. s territorii mezhdurechia Verkhnego Pruta i Srednego Dnestra. In: Tkachuk, M. E., Atanasova, G. G. (red.). *V poiskakh sushchnosti. Sbornik statei v chest 60-letiia N. D. Russeva*. Kishinev: Vysshaia antropologicheskaia shkola, s. 309-330.

Holovko, O. B. 1991. Baltiiski plemena v politychnykh vzaiemovidnosynakh Davnoruskoi i Polskoi derzhav (X — persha tretyna XIII st.). In: Smolii, V. A. (red.). *Ukraina i Polshcha v period feodalizmu*. Kyiv: Naukova dumka, s. 23-34.

Gurevich, F. D. 1974. Nekotorye itogi arkheologicheskogo issledovaniia detintsa drevnego Novogrudka. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 139: Slaviano-russkaia arkheologiia. Moskva: Nauka, s. 93-99.

Zvizdetskyi, B. A., Petrauskas, A. V., Polhui, V. I. 2004. Novi doslidzhennia starodavnoho Iskorostenia. In: Motsia, O. P. (red.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-Press, s. 51-86.

Zotsenko, V. M. 1983. Eksport zbroi Kyieva v Pivdenno-Skhidnu Prybaltyku. *Arkheolohiia*, 44, s. 47-61.

Zotsenko, V. N. 1984a. Import izdelii Iugo-Vostochnoi Pribaltiki v Kiev (X — pervaia polovina XIII v.). In: Tolochko, P. P. (red.). *Drevnerusskii gorod. Materialy Vsesoiuznoi arkheologicheskoi konferentsii, posviashchennoi 1500-letiiu goroda Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 35-37.

Zotsenko, V. N. 1984b. *Istoriko-ekonomicheskie sviazi Kieva s Iugo-Vostochnoi Pribaltikoi v IX — nachale XIII vv.* Dissertatsiia kand. ist. nauk. Institut arkheologii AN USSR.

Zotsenko, V. N. 1999. Vysokie nakonechniki nozhen mechei kontsa X — nachala XI vv. In: Nosov, E. N. (red.). *Rannesrednevekovye drevnosti. Severnoi Rusi i ee sosedei*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 35-48.

Zotsenko, V. M. 2004. Skandynavski artefakty Pivdenno-Zakhidnoi Rusi. In: Motsia, O. P. (red.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-Press, s. 87-105.

Zotsenko, V., Zvizdetskyi, B. 2006. Typolohiia ta khronolohiia artefaktiv «skandynavskoho» typu iz rozkopok Starodavnoho Iskorostenia. In: Tolochko, P. P. (red.). *Rus na perekhresti svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoi derzhavy) IX—XI st. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru (Chernihiv — Shestovytsia, 20—23 lypnia 2006 r.)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 73-89.

Kazakiavichius, V. 1988. *Oruzhie baltskikh plemen II—VIII vekov na territorii Litvy*. Vilnius: Mokslas.

Kainov, S. Iu. 2009. Nakonechniki nozhen mechei iz Gnezdova. *Acta Militaria Mediaevalia*, V, s. 79-110.

Kainov, S. Iu., Makushnikov, O. A. 2022. Nakonechnik nozhen mecha iz Staroi Belitsy (Gomelskaia obl., Belarus). *Voennaia arkheologiia*, 7, s. 162-170. https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-903587-93-3

Kirpichnikov, A. N. 1966a. *Drevnerusskoe oruzhie*. 1: Mechi i sabli IX—XIII vv. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-36. Moskva; Leningrad: Nauka.

Kirpichnikov, A. N. 1966b. *Drevnerusskoe oruzhie*. 2: Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni IX—XIII vv. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-36. Moskva; Leningrad: Nauka.

Kirpichnikov, A. N. 2020. Vooruzhenie drevnego «Iziaslavlia». In: Peskova, A. A. (red.). *Letopisnyi «Iziaslavl»: Bolshoe Shepetovskoe gorodishche v svete arkheologii*. I: Materialy raskopok M. K. Kargera 1957—1964 godov v issledovaniiakh 1960—1980-kh godov. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 53-116.

Kozak, M. I. 2023. *Ozbroiennia viisk Halytskoi ta Volynskoi zemel u XII—XIV st. (torhivlia, trofei, vlasne vyrobnytstvo)*. Dysertatsiia d-ra filosofii. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha.

Komar, A. V. 2012. Kiev i Pravoberezhnoe Podneprove. In: Makarov, N. A. (red.). *Rus v IX—X vekakh: Arkheologicheskaia panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 300-333.

Korzukhina, G. F. 1950. Iz istorii drevnerusskogo oruzhiia XI veka. *Sovetskaia arkheologiia*, XIII, s. 63-94.

Kulakov, V. I., Merkulov, V. I., Semenov, A. S. 2018. K istorii mitokhondrialnykh gaplogrupp: signal 150T iz pogrebeniia prussov XI veka iz iugo-vostochnoi Baltii. *Istoricheskii format*, 3—4, s. 63-76.

Makushnikov, O., Lupinenko, Iu. 2004. Novye dannye o kharaktere i proizvodstve klinkovogo vooruzheniia vostochnoslavianskogo ratnika kontsa XII — pervoi poloviny XIII v (po materialam raskopok v Gomele). *Histaryčna-archieałahičny zbronik*, 14, s. 204-217.

Maiarchak, S. P. 2012. *Livoberezhzhia Serednoho Podnistrov'ia u IX—XIII st. (za danymy istoryko-arkheolohichnykh doslidzhen)*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Mezentseva, H. H. 1968. *Drevnoruske misto Roden. Kniazha hora*. Kyiv: Kyivskyi universytet.

Motsia, O. P. 2007. *Pivdenna «Ruska zemlia»*. Kyiv: Korvin Press.

Panikarskyi, A. V. 2015. Spysy ta drotyky rannikh slov'ian: funktsionalna klasyfikatsiia. *Arkheolohiia*, 1, s. 39-50.

Pasternak, Ya. 1932. *Korotka arkheologiia zakhidnoukrainskykh zemel*. Lviv.

Pashuto, V. T. 1959. Obrazovanie Litovskogo gosudarstva. Moskva: AN SSSR.

Pyvovarov, S., Kalinichenko, V. 2014. Navershia rukiv'ia mecha z chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1 (37), s. 39-55.

Pławinski, M. A. 2009. *Narysy historyi klinkovaj zbroi X—XIII stahodździaŭ na Biełarusi*. Minsk: I. P. Łohvinaŭ.

Plavinskii, N. A. 2010. Nakonechniki nozhen mechei X—XIII vv. s territorii Belorussii. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (red.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia G. F. Korzukhinoi, Sankt-Peterburg, 10—16 aprelia 2006 g*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 505-515.

Pławinski, M. 2013. *Uzbrajeńnie biełaruskich ziemlaŭ X—XIII stahodździaŭ*. Minsk: Halijafy.

Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X—XII st.* Rivne: DM.

Spirgis, R. 2013. Rastitelnyi ornament drevnikh livov — dekor ili khristianskaia simvolika? *Acta Archaeologica Albaruthenica*, IX, s. 73-111.

Terskyi, S. 2006a. *Luchesk X—XV st.* Lviv: Lvivska politekhnika.

Terskyi, S. V. 2006b. Viiskova sprava u Halytsko-Volynskii derzhavi (arkheolohichnyi aspekt). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 571: Derzhava ta armiia, s. 8-18.

Terskyi, S. 2012. Znakhidky predmetiv ozbroiennia X—XIII st. na Halytsko-Volynskomu pohranychchi. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia*: Zbirnyk materialiv II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, s. 68-72.

Terskyi, S. V. 2013. Mech u Halytskomu ta Volynskomu kniazivstvakh (XI — persha polovyna XIII st.). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 572: Derzhava ta armiia, s. 5-13.

Terskyi, S., Savytskyi, V. 2013. Nakonechnyky nozhen mechiv XI—XIII st. iz kniazhoho Lucheska. *Staryi Lutsk. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk Lutskoho derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka*, 9, s. 366-371.

Fedoruk, A. 2014. Viiskova diialnist kniazia Danyla Romanovycha v konteksti militarnoho rozvytku Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy XIII stolittia. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 12 (6): Daniel Romanowicz i jego czasy, s. 43-62.

Fihol, M. P. 1997. *Mystetstvo starodavnoho Halycha*. Kyiv: Mystetstvo.

Khanenko, B. I. 1899. *Drevnosti Pridneprovia. Sobranie B. I. i V. N. Khanenko*. II: Epokha predshestvuiushchaia Velikomu pereseleniiu narodov, 1. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Khanenko, B. I. 1902. *Drevnosti Pridneprovia. Sobranie B. I. i V. N. Khanenko*. V: Epokha slavianskaia (VI—XIII v.). Kiev: S. V. Kulzhenko.

Chaika, R. M. 2009. *Davnoruske horodyshche Lystvyn i yoho okolytsi u X—XI st.* Lviv.

Chernenko, O. 2007. *Arkheolohichna kolektsiia Chernihivskoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho (1896—1948 rr.)*. Skarbnytsia ukrainskoi kultury, 9 (spetsvypusk 1). Chernihiv.

Chernenko, O., Novyk, T. 2019. Doslidzhennia na terytorii starodavnoho Chernihova. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 352-354.

Chernetsov, A. V. 2016. Fragment nakonechnika nozhen mecha iz Staroi Riazani. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 245 (2), s. 57-63.

Sherstiuk, V. V, Liamkin, V. V. 2012. Rozvidky v okolytsiakh m. Komsomolsk Poltavskoi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 389-390.

Shiroukhov, R. A. 2014. Importy drevnerusskikh tipov na territorii prussov v X/XI—XIV vv. In: Makarov, N. A., Leontev, A. E. (red.). *Rus v IX—XII vekakh. Obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 386-412.

Shtykhov, G. V. Iatviagi po Ipatevskomu letopisnomu svodu. *Lietuvos archeologija*, 21, p. 101-110.

Arbman, H., Nilsson, N.-O. 1969. Armes scandinaves de l'époque Viking en France. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1966—1968*, p. 163-202.

Asaris, J. 1994. 11.—13. gs. zobena maksts bronzas uzgaļu tipi un to izplatība Kurzemē. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XVII, lpp. 21-28.

Atgāzis, M. 1997. Āvas cirvji Latvijā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XIX, lpp. 53-64.

Atgāzis, M. 2019. *Tuvcīņas ieroči Latvijā 10.—13. gadsimtā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta.

Birons, A., Mugurēvičs, E., Stubavs, A., Snore, E. (eds.). 1974. *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga: Zinātne.

Goßler, N., Jahn, C. 2019. *Wikinger und Balten an der Memel: Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Linkuhnen in Ostpreußen 1928—1939*. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, 16. Kiel: Wachholtz; Murmann.

Janowski, A. 2006. Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X—XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proweniencji i datowaniu. *Acta Militaria Mediaevalia*, II, s. 23-50.

Janowski, A. 2007. Wczesnośredniowieczne okucia pochew mieczy tzw. trzewiki z terenu Pomorza, Warmii i Mazur. In: Bogacki, M., Franz, M., Pilarczyk, Z. (eds.). *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Marę Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin, 4—6 sierpnia 2006*. Toruń: Adam Marszałek, s. 150-177.

Janowski, A. 2011. Elementy okuć pochew broni białej. In: Wyrwa, A., Sankiewicz, P., Pudło, P. (eds.). *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*. Dziekanowice-Lednica: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, s. 37-39.

Janowski, A. 2012. Trzewiki pochew mieczy pochodzenia bałtyjskiego znalezione na współczesnych ziemiach Polskich. *Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim*, VII, s. 7-35.

Jērums, N. 2011. Vienasmens zobeni zemgaļu apdzīvotajās teritorijās. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XXV, lpp. 137-158.

Kamburov, S. 2021. Early Medieval Weapons for Close Combat of North European Origin Found within Present-day Bulgarian Territory. *Bulgarian e-Journal of Archaeology Supplements*, VIII, p. 89-116.

Kazakevičius, V. 1981. Vienašmenių kalavijų atsiradimas ir raida Lietuvoje. *Lietuvos archeologija*, 2, p. 43-58.

Kazakevičius, V. 1992. Sword chapes from Lithuania. In: Loit, F., Mugurēvičs, Ē., Caune, A. (eds.). *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter. Internationale Konferenz, Riga, 23.—25. Oktober 1990*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 9. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 91-107.

Kazakevičius, V. 1996a. *IX—XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius: Alma Littera.

Kazakevičius, V. 1996b. Topory bojowe typu M. Chronologia i pochodzenia na źiemiach Bałtów. In: Kurnatowska, Z. (ed.). *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*. 2. Wrocław: Werk, s. 233-241.

Kazakevičius, V. 1997. On One Type of Baltic Sword of the Viking Period. *Archaeologia Baltica*, 2, p. 117-132.

Kazakevičius, V. 1998. Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai). *Lietuvos archeologija*, 15, p. 287-332.

Kotowicz, P. N. 2018. *Early Medieval Axes from the Territory of Poland*. Krakow: Polish Academy of Arts and Sciences.

Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R., Tautavičius, A. 1961. *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Karasiński, T., 2005. Topory typu M w grobach na terenie Polski wczesnośredniowiecznej — próba oceny znalezisk. In: Dzieduszycki, W., Wrzesiński, J. (eds.). *Do, ut des — dar pochówek, tradycja. Funeralia Lednickie — spotkanie 7*. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, s. 199-224.

Kustin, A. 1962. *Saaremaa ja muhu muistised feodalismi tärkamise perioodist (11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni)*. Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Liwoch, R. 2005. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia*, I, s. 37-59.

Liwoch, R. 2008. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. *Acta Militaria Mediaevalia*, IV, s. 39-59.

Liwoch, R. 2018. *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku (Podhorce na Ukrainie)*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Mägi, M. 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th—13th centuries AD*. Tallinn: Ajaloo Instituut.

Mäntylä, S. 2005. Broad-Bladed Battle-Axes, their Function and Symbolic Meaning. In: Mäntylä, S. (ed.). *Rituals and Relations: Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns*. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia: Sarja Humaniora, 336. Helsinki: Academiae Scientiarum Fennicae, p. 105-130.

Mäntylä, S. 2007. The Meaning of Weapons as Grave Goods: Examples from Two Southwest Finnish Crusade Period Cemeteries. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 302-309.

Michelbertas, M. 2004. *Pajučio pilkapynas*. Vilnius: Vilniaus universiteto.

Mühlen, B. 1975. *Die Kultur der Wikinger in Ostpreußen*. Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 9. Bonn: Universität.

Müller-Wille, M. 1973. Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter aus der Umgebung von Haithabu. In: Hahn, K.-D. (ed.). *Das archäologische Fundmaterial II*. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, 6. Neumünster: Wachholtz, s. 47-95.

Nadolski, A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem Polskim w X, XI i XII wieku*. Acta Archaeologica Universitatis Lodziensia, 3. Lodz: Lodzkie Towarzystwo Naukowe.

Nallinmaa-Luoto, T., Lahtiperä, P., Tomanterä, L., Ryder, M. L. 1978. *Tampere-Vilusenharju: Nuoremman rautakauden*

kalmisto Pirkanmaalla. Karhunhammas, 3. Turku: Turun yliopisto.

Nerman, B. 1929. *Die Verbindung zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit.* Stockholm: Akademiens Förlag.

Paulsen, P. 1953. *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas.* Stuttgart: Kohlhammer.

Paulsen, P. 1956. *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa.* Bonn: Habelt.

Petersen, J. 1919. *De Norske Vikingesverd. En Typologisk-Kronologisk Studie Over Vikingetidens Vaaben.* Kristiania: J. Dybwad.

Radiņš, A. 1999. *10.—13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un austrum Latvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi.* Rīga: N.I.M.S.

Sarnowska, W. 1955. Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce. *Światowit*, XXI, s. 276-323.

Shiroukhov, R., Baranov, V., Ivakin, V., Kozak, O., Borysov, A., Carnap-Bornheim, C., Kienle, L., Krause-Kyora, B., Meadows, J., Saleem, K., Schuermann, U., Kozakaitė, J., Miliauskienė, Ž. 2022. Baltic Migrants in The Middle Dnipro Region. A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine. *Medieval Archaeology*, 66 (2), p. 221-265. https://doi.org/10.1080/00766097.2022.2118419

Sikora, P. 2001. Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu — katalog źródeł. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXII, s. 107-134.

Sikora, P. 2003. Frühmittelalterliche Ortbänder bei West- und Ostslawen. Versuch einer typologisch-chronologischen Einordnung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 31, s. 11-38.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis.* Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija. Klaipėdos universitete.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands.* II: Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien.

Tomsons, A. 2008. Kuršu (T1 tipa) zobenu rokturu ornaments 11.—13. gs. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*, 14, lpp. 85-104.

Tomsons, A. 2014. Liecības par zobenu un to piederumu izplatību Austrumlatvijā 9.—14. gadsimtā: jaunas interpretācijas iespējas. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XXVII, lpp. 124-139.

Tomsons, T. 2012. *Divasmeņu zobeni latvijas arheoloģiskajā materiālā 9.—13. gs.* Promocijas darbs. Latvijas universitāte.

Tõnisson, E. 1966. Liivi kääbaskalmistud Krimuldas. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria*, XV (1), lk. 85-101. https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1966.1.07

Vaškevičiūtė, I. 2004. *Žiemgaliai V—XII amžiuje.* Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto.

Vaškevičiūtė, I., Cholodinskienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X—XIII amžiai).* Vilnius: Diemedis.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1964. IX—XII amžių kalavijai Lietuvoje. In: Žiugžda, J. (ed.). *Iš lietuvių kultūros istorijos.* IV. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 197-226.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1981. Ginklai. In: Volkaitė-Kulikauskienė, R. (ed.). *Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje.* Vilnius: Mokslas, s. 6-48.

Wheeler, M. 1927. *London and the Vikings.* London Museum Catalogues, 1. London.

Zariņa, A. 2006. *Salaspils Laukskolas kapulauks 10.—13. gadsimts*. Rīga: Latvijas vēstures institūta.

D. Diachenko

WEAPONS OF EAST BALTIC ORIGIN IN THE TERRITORY OF SOUTHERN RUS'

The integrated analysis of 40 items of weaponry and their components that can be potentially associated with the East Baltic region is made in the paper. The material includes 36 samples of bladed weapons, including 20 scabbard chapes, 11 grips, four crossguards, and one single-edged sword. In contrast, only two axes and two spears represent the strike weapons and polearms. Thirty-three findings originate from archaeological sites, and only sixteen of these were discovered in stratified contexts. The artefacts are concentrated in two main zones: the eastern region (primarily Kyiv and Kaniv) and the western one (Galicia and Volhynia), both of which were playing a prominent historical role in the structure of Southern Rus'.

The chronological span of the artefacts ranges from the mid-10th to the mid-13th century, with the majority dating to the 12th and early 13th centuries. This is the evidence of a stable and gradually intensifying level of interaction between Southern Rus' and the East Baltic in the pre-Mongol period. A detailed typological and chronological analysis revealed numerous parallels, especially in western Lithuania and Latvia, particularly within the Curonian and Prussian cultural milieu. A significant part of artefacts, particularly those from the earliest periods, originate from well-studied contexts associated with the nascent stages of state formation in Rus'. For instance, the burial ground at Ostriv is indicative of the presence of East Baltic migrants, who appeared to be the warriors affiliated with princely retinues engaged in frontier defence and territorial consolidation in the 11th century. Similar phenomenae have been recorded in Korosten, Lystvyn and other key locations.

The majority of the artefacts have been found in settlements, fortresses and urban centers that fulfilled both military and economic-administrative functions and had access to trade routes. This pattern suggests that trade and communication were vital in the dissemination of foreign goods, including arms. Two primary transmission routes can be hypothesized: the Dnipro — Daugava waterway for the eastern region and the Western Bug — Vistula corridor for the western one, supplemented by overland links through the Neman basin.

In addition to trade and migration, military campaigns played a significant role in the influx of East Baltic weaponry. Rus' princes instigated numerous expeditions into Baltic territories from the late 10th to the mid-13th century, such as the campaigns by Vladimir the Great, Yaroslav the Wise, Iziaslav Yaroslavich, and later by Prince Roman Mstyslavych and King Danylo of Galicia. A significant proportion of these campaigns were directed towards Yatvingians, Prussians and Lithuanians. Consequently a proportion of the Baltic weaponry discovered in Southern Rus' may constitute war trophies or spoils amassed during these protracted military confrontations.

The material analyzed in this paper constitutes a valuable source for the reconstruction of interregional interactions, military practices, and the cultural landscape of Southern Rus' since the 10th till 13th centuries.

Keywords: weapons, Baltic and Finno-Baltic tribes, interregional contacts, Eastern Baltic, Southern Rus'.

Одержано 13.05.2025

ДЯЧЕНКО Дмитро, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Dmytro DIACHENKO, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2849-7381,
e-mail: dmytro_diachenko@nas.gov.ua.

УДК 904.23(477.72)”16” DOI: 10.37445/adiu.2025.03.10

П. Петрашина, А. Волков

АТРИБУТАЦІЯ ДИМЛЕНОГО ГЛЕЧИКА З АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОБ’ЄКТУ ПОЧАТКУ XVIII ст. НА КАМ’ЯНСЬКІЙ СІЧІ

У статті розглянуто окрему керамічну знахідку з території Кам’янської Січі — гончарний димлений глечик зі штампованим орнаментом. Ця знахідка є нетиповою для даної місцевості та заслуговує окремого висвітлення. Зроблено спробу виявити центр виробництва даного виду гончарних виробів та проаналізовані шляхи надходження кераміки на територію козацької січі. Значну увагу в статті приділено реставрації даної знахідки, поетапно передано всі реставраційні процеси.

Ключові слова: *Кам’янська Січ, гончарство, димлена кераміка, пічні кахлі.*

Доба козацтва в Україні (XVI—XVIII ст.) важлива тим, що саме в цей час виникла більшість осередків гончарства: сформувались їх локальні технологічні й художні традиції, форми й декор виробів; засновувались й розгортали виробничу діяльність гончарні цехи (Пошивайло 2007, с. 21). У цей період українське гончарство переживало свій розквіт. Відбувалося створення нових форм та декору виробів, які відображали національні традиції та культуру. Умовно козацьку кераміку цього часу можна поділити на два типи: архітектурно-декоративну та побутову. До першого типу традиційно включають пічні кахлі та декоративні плитки, що використовувались для декорування стін, підлог, печей в інтер’єрі та інших архітектурних елементів. Зразки побутової кераміки включають глечики, горщики, полумиски, куманці, баклаги та інші вироби (столовий та кухонний посуд), які мали практичне значення й використовувалися для приготування і зберігання їжі та напоїв, забезпечення інших побутових потреб.

© П. ПЕТРАШИНА, А. ВОЛКОВ, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Саме в цей час склалася й поширилась по всій території України традиція оздоблювати світлий глиняний посуд переважно ангобами (розпис кольоровою глиною, описка), а димлений (випалений у відновному середовищі) — рельєфним орнаментом (Голубєва 2011, с. 133). Задимлений посуд випалювався у двоярусних горнах круглої форми, зроблених з глини чи цегли. Випал був оксидуючим (червоно-, світлоглиняна) та відновним (морена). При відновному випалі на деякий час закривались продухи і камера заповнювалась димом. Як пальне використовували дрова, що давали багато диму, тому посуд мав сірий (від світло-сірого до чорного) колір (ред. Телегін 1997, с. 69). Як основний матеріал у виробництві димленої кераміки використовувалася глина з великим вмістом окису заліза. Головну роль в утворенні чорного черепка відігравала спеціальна відновлювальна техніка випалу, коли у горні шляхом щільного закриття всіх отворів виникає безкисневе середовище. В таких умовах відбувається реакція вивільнення молекулярного кисню з окису заліза. В залежності від складу глини та температури випалювання (750—1000 °С) колір черепка набував від чорного тону до світло-сірого відтінку.

Статистичний аналіз знахідок фрагментів гончарної кераміки з території Кам’янської Січі, отриманих в результаті археологічних досліджень 1972—2021 рр. (без урахування предметів імпорту) дозволив встановити, що серед них переважають зразки, зроблені зі світлої глини, декоровані опискою. Меншою кількістю представлені вироби з теракоти (червоної глини); кілька зразків (розвал сіроглиняного горщика з трьох фрагментів та один фрагмент денця гончарного посуду) виготовлені за тех-

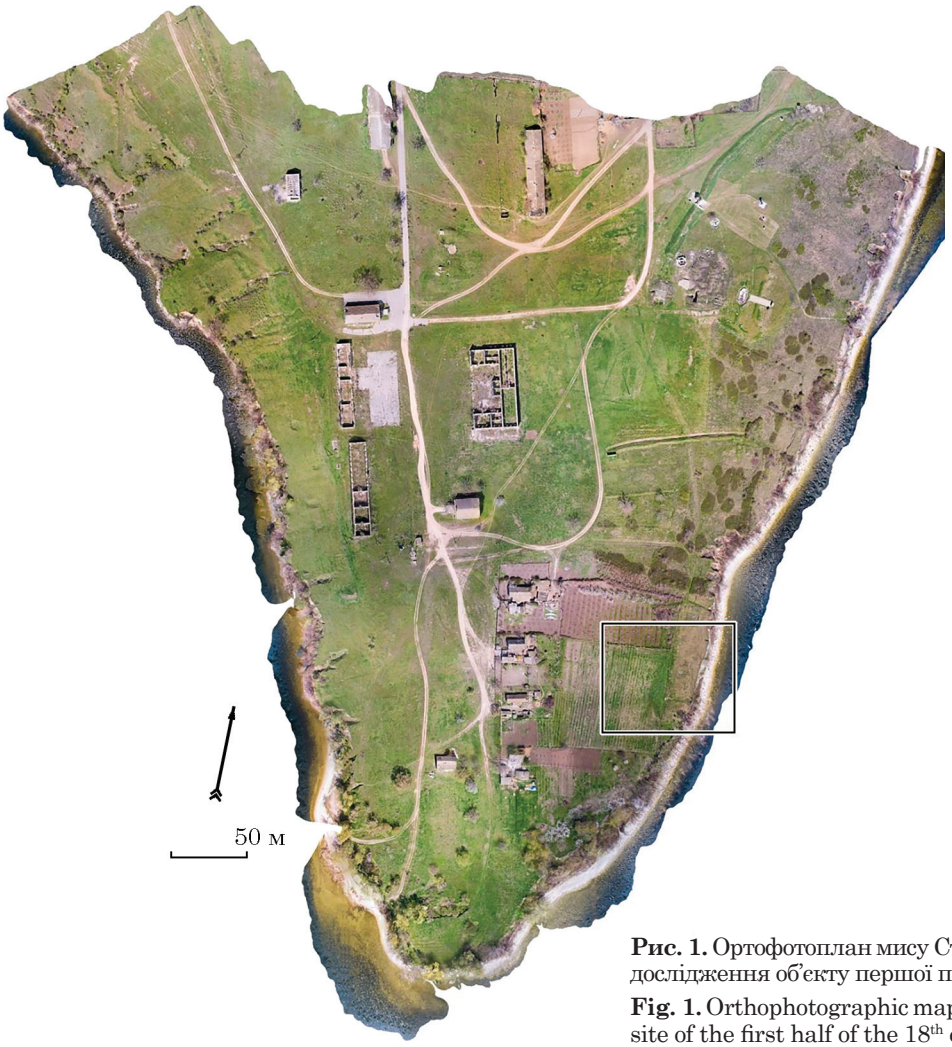

Рис. 1. Ортофотоплан мису Стрілка з позначенням місця дослідження об'єкту першої половини XVIII ст. у 2021 р.

Fig. 1. Orthophotographic map of Cape Strilka showing the site of the first half of the 18th century research in 2021

нологією димлення. Саме тому знахідка цілого димленого глечика, є нехарактерним для керамічного комплексу пам'ятки й вимагає додаткової уваги.

Нетиповий для території Січі димлений (або морений) глечик зі штампованим орнаментом було знайдено у вигляді розвалу в приямку об'єкту першої половини XVIII ст. на ремісничо-господарчому передмісті [1] (шурф 4, глибина — 1,27 м від R0) під час проведення археологічних досліджень у с. Республіканець, Бериславського р-ну, Херсонської обл. у 2021 р. Залишки господарчого об'єкту, що ймовірно представляв собою будівлю або майстерню з комплексом печей та господарчих ям для відходів, пов'язану з обробкою заліза, було частково зафіксовано сімома шурфами розмірами 2 × 2 м (№ 3—9 за польовою документацією 2021 р.) на схилі в південно-східній частині мису Стрілка (рис. 1). Шурфи закладені в безпосередній близькості від розкопу 1 2018 р., яким було досліджено господарчу піч першої половини XVIII ст. в районі господарчого передмістя Січі. Об'єкти, раніше досліджені на зазначеній ділянці, були ідентифіковані як залишки залізоплавильного комплексу (залізоплавильні горни, ями з виробничими відходами, канави та ін.) (Волков 2019, с. 15).

Об'єкт одношаровий, шурфами зафіксований лише частково: шурфами 8 і 9 зафіксовано завали глинобитних стін у вигляді глинистих запливів та пляма заповнення приміщення, а у шурфах 3—7 (рис. 2), закладених нижче по схилу, розчищено два приямки, що були заповнені золистим викидом темно-сірого кольору, насиченим крицею, шлаками, дрібними фрагментами виробів з чорного металу, фрагментами залізоплавильних тиглів, кахлів, гончарної кухонної та столової кераміки, люльок, віконних шибок. Матеріал перемішано з фрагмента-

1. Ще один розвал глечика на території ремісничого передмістя Кам'янської Січі знайдений під час досліджень 2009 р., приблизно за 15 м від місця дослідження 2021 р. Тоді, на глибині 0,35—0,64 м, під час розчищення пічки-підбою в заповнені трапився розвал світлоглиняного глечика з однією ручкою (Ильинский 2011, с. 19). Стінки орнаментовані червоними прямими та вихлястими смугами вздовж вінця та верхньої частини тулуба. Цей глечик за складом формувальної маси та способом декорування (червона описка), ідентичний до розвалів світлоглиняних горщиків виявлених під час досліджень господарської печі у 2018 р.

ми кальцинованих кісток тварин та шматочками деревного вугілля. Основна частина об'єкту знаходиться вище по схилу, на північ від дослідженої шурфами ділянки, в межах городів місцевих мешканців. Після первинної фіксації об'єкт було законсервовано до наступного польового сезону.

Серед знахідок переважають, головним чином, вироби з металу (скоби, цвяхи, шлаки, тиглі і, як мінімум, чотири цілі ухналі для фіксації підков (рис. 3: 2, 3, 12, 14). Власне, завдяки аналізу характеру знахідок й зроблено висновок про металообробну приналежність об'єкту, що досліджувався або про розташування подібного об'єкту в безпосередній близькості від шурфів 3—9 (ймовірно, кузні).

В меншій кількості у заповненні приямків фіксуються гончарні та скляні вироби (рис. 4). Серед знахідок переважають характерні для території Кам'янської Січі форми: гончарна світлоглиняна кераміка, орнаментована описко́ю (горщики, глечики, макітри), що датується першою половиною XVIII ст., а також люльки та пічні кахлі. Особливістю керамічного та скляного матеріалу польового сезону 2021 р. є його сильна фрагментація, що підтверджує функціональне призначення приямків (їх використання для відходів в якості смітника).

Комплекс матеріалів дозволяє з точністю датувати об'єкт часом функціонування Кам'янської Січі (початком XVIII ст.), що підтверджується також знахідкою в шурфі 9 срібної монети (копійки) часу правління царя Петра Олексійовича зразка 1696—1717 рр. (рис. 3: 8).

Майже по всій площі шурфу 4 (безпосереднє місце знахідки димленого глечика) фіксувався золистий викид з печі, насичений крицею, шлаками, деревним вугіллям та фрагментованими залізними виробами, що в значній мірі вплинули на стан поверхні глечика, утворивши стійкий шар забруднення продуктами корозії — на поверхні черепка фіксуються значні нашарування (до 25 мм) рудого кольору, що складаються з окислів заліза (рис. 5: 1).

Власне знахідка представляє собою гончарну тонкостінну посудину — глечик, з товщиною черепка 3—4 мм, що потовщується до 5 мм в районі денця. Глечик приземкуватих пропорцій висотою 202 мм, з широкою та невисокою горловиною (діаметр вінця — 117 мм). Шийка майже пряма, висотою 43 мм, вінця трохи відігнуті назовні. Краї вінців загладжені горизонтально. Тулуб роздутий, з яскраво виділеними заокругленими плічками з максимальним розширенням діаметру до 175 мм та плавним звуженням до денця. Денце пласке, діаметром 113 мм, з нерівномірною закраїною висотою від 2 до 5 мм. Перехід між закраїною та придонною частиною оформлено прокресленою лінією по вологій глині. Глечик оздоблено однією ручкою розміром 80 × 17 × 9 мм. Верхнє кріплення ручки знаходиться на середині висоти шийки, нижнє — трохи нижче плічків (рис. 7). Зовнішню поверхню глечика орнаментовано в два прийоми в наступній послідовності:

Рис. 2. Шурфи 3—9, ортофотоплан
Fig. 2. Trenches 3—9, orthophoto map

1. Спочатку орнамент було нанесено штампом на плічка — безперервний ряд відтисків (в основі дуга вершиною донизу, над дугою горизонтальний ряд з чотирьох прямокутників). Шаг штампу безперервний, тому візуально утворює горизонтальний ряд дуг з рядом прямокутників над ним (рис. 5: 2). Такий орнаментальний мотив дуже нагадує та, ймовірно, безпосередньо пов'язаний з орнаментальними композиціями, що традиційно використовувались на розписному посуді початку XVIII ст., зафіксованому на Кам'янській Січі, розмальованому в техніці описки — шляхом нанесення узору мінеральними фарбами, а саме — традиційні «дуги з рядом крапок над ними» (рис. 5: 3). Вище прямокутників прокреслено 3 лінії, шириною до 1 мм, нижче ряду дуг — 4 лінії.

2. Після нанесення штампу зовнішню поверхню глечика було прикрашено регулярними про-

Рис. 3. Шурфи 3—9, металеві вироби, тигль, шлаки
Fig. 3. Trenches 3—9, metal items, crucible, slag

лощеними смугами, що створюють додаткову орнаментальну композицію: на шийці горизонтальними, від плічків до денця — вертикальними. Вертикальні смуги частково перекривають ряд дуг та чотири прокреслені лінії під дугами.

Поверхня глечика димлена, має сіро-чорний колір (тип випалу — відновлюваний). Ручка широка, квасолеподібна в перетині. Хронологічним маркером виробу виступає димлена поверхня і плавність переходу одних частин профілю в інші. Така кераміка на теренах Наддніпрянщини датується рубежем XVII — XVIII ст. (Пуголовок, Калашник 2009, с. 89).

Посудину виготовлено з добре вимученої формувальної маси світло-сірого кольору із незначними домішками дрібного піску. Черепок рівномірної товщини, добре спечений, на зламі дрібнопористий.

Глечик надійшов на реставрацію у вигляді розвалу з 42 фрагментів з сильно забрудненою поверхнею, деякі фрагменти були втрачені (рис. 6: 1—3). Наявні втрати та пошкодження: а) значні ґрунтові забруднення та нашарування окислів заліза рудого кольору на поверхні черепка; б) втрачено цілісність виробу — 42 окремих фрагменти; в) відсутні фрагменти вінців (44 × 43 мм), плічків (75 × 53 мм) та тулубу (28 × 9 мм).

До того як стати повноцінним експонатом, з глечиком було проведено всі необхідні консерваційно-реставраційні роботи, а саме: а) здійснено очищення зовнішньої, внутрішньої поверхні та зламів від ґрунтових нашарувань, шлаків та окислів заліза, укріплено черепок; б) після підбору фрагментів проведено їх склеювання в єдиний експонат та доповнено втрати

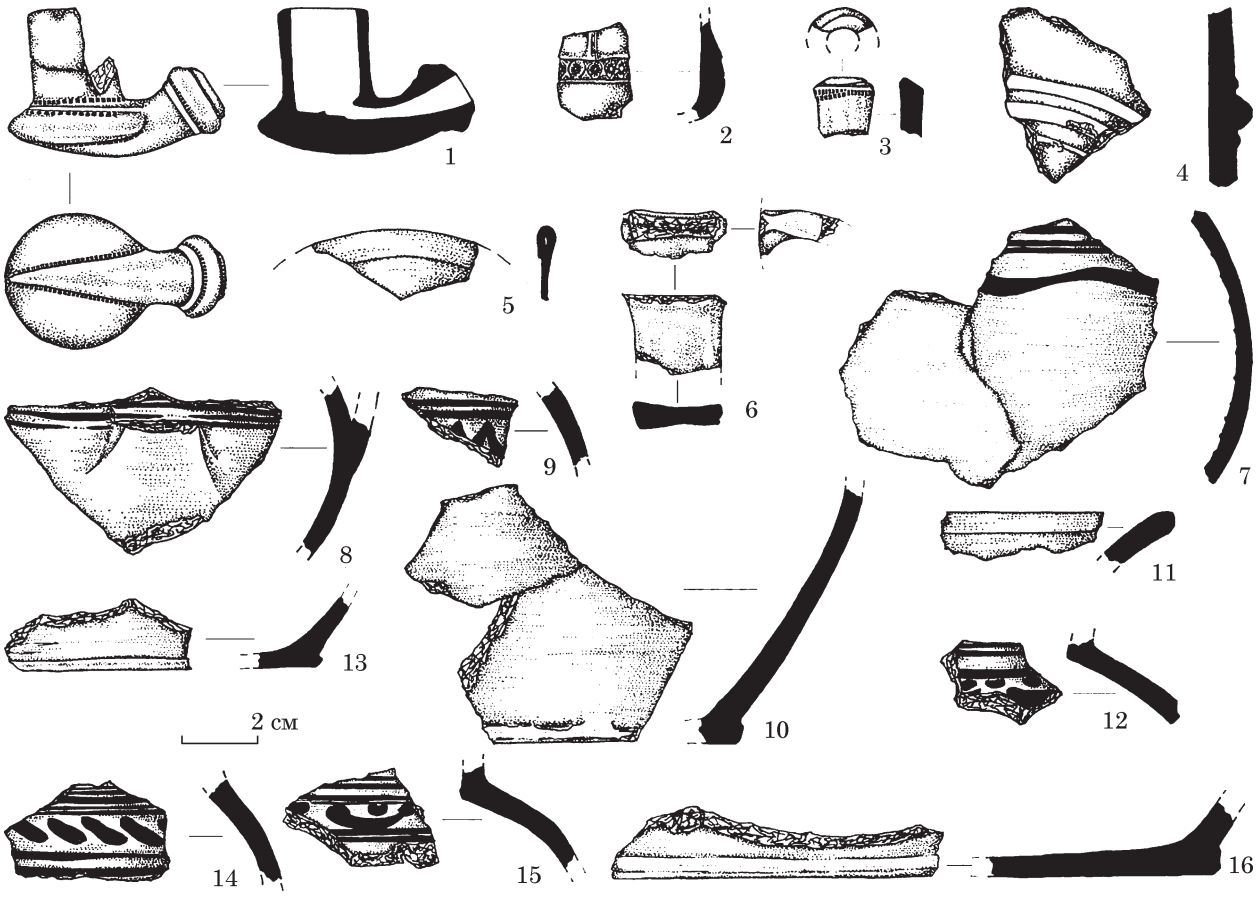

Рис. 4. Шурфи 3—9, гончарні та скляні вироби
Fig. 4. Trenches 3—9, ceramics and glassware

вінців, плічків та середньої частини тулуба з відновленням штампованого орнаменту. Під час доповнень до гіпсополімеру було додано графітову пудру (для візуального відтворення ефекту димленої поверхні) (рис. 6: 4). На завершальному етапі реставрації для створення цілісного художнього образу пам'ятки всі гіпсові доповнення були тоновані. В найближчій час експонат займе гідне місце в експозиції, присвяченій Кам'янській Січі (рис. 7).

Також по закінчені процесу реставрації зроблено об'ємну 3-D модель виробу. Нині методи фотограмметрії повсякчасно використовують під час неінвазійних досліджень археологічних пам'яток, так само як і 3D-моделювання окремих археологічних експонатів.

Атрибутація керамічного комплексу Кам'янської Січі в цілому та даної знахідки окремо, дозволяє зробити висновок щодо розвитку гончарства доби козацтва, наявність великої кількості форм та орнаментальних рішень, значних обсягів продукції. Натомість, унікальність димленої знахідки, визначається кількома обставинами. По-перше, зазначений тип посуду датується кінцем XVII — початком XVIII ст., тоді як загальна маса керамічного матеріалу з Кам'янської Січі хронологічно належить до першої половини XVIII ст. Таким чином, можливий випадок або тривалого використання посудини в побуті, або збереження традицій виготовлення подібних форм (Коваленко 2011, с. 68). По-друге, центри виготовлення димленого посуду відповідного типу у XVII—XVIII ст. знаходились у центральних областях України, відповідно, не можна казати про місцеве походження виробу (судячи з форми та типу орнаменту, пам'ятка може походити з Південної Наддніпрянщини (сучасні Дніпропетровщина та Кіровоградщина), де подібні вироби були досить поширеними). Тож, ми маємо справу із випадком внутрішнього імпорту — переміщенням гончарної продукції між різними регіонами України. Беручи до уваги те, що в загальній масі керамічного матеріалу подібна знахідка є одиничною, можна припустити: димлений глечик було привезено в якості особистого столового начиння під час переселення на Кам'янську Січ.

Якщо ж розглядати шляхи надходження гончарних виробів на Січ, то слід згадати таке.

1) Власне виробництво — деякі типи пічних кахлів (з орнаментальним мотивом «виноградна лоза», геометричним орнаментом) та окремі види столового й кухонного посуду. Про існування в межах ділянки Січі, ідентифікованої як ремісниче передмістя, власного гончарного виробництва свідчать результати археологічних досліджень 1989 р. під керівництвом В. Ільїнсь-

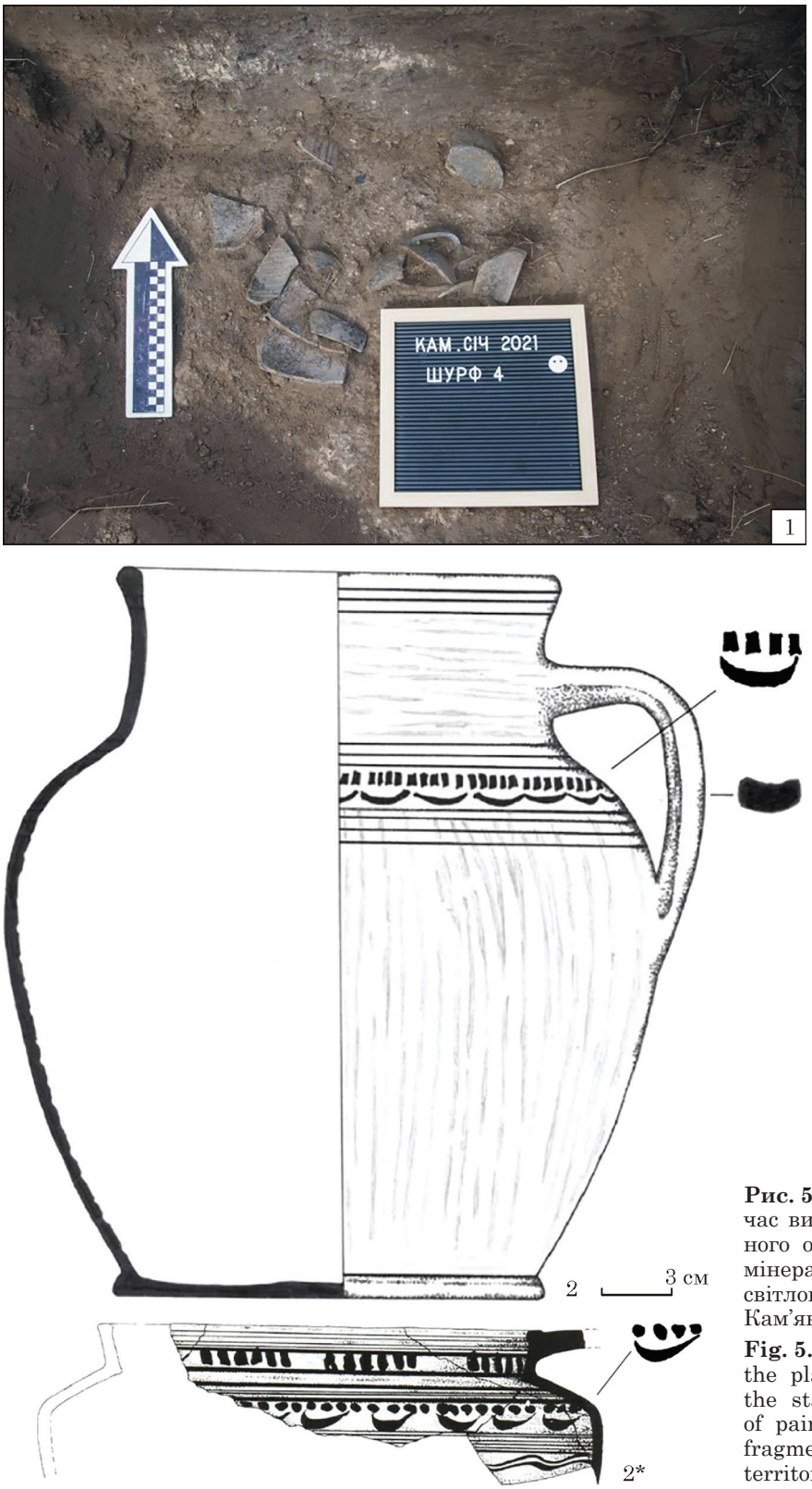

Рис. 5. Димлений глечик: 1 — під час виявлення; 2 — схема штампованого орнаменту; 2* — схема розпису мінеральними фарбами на фрагменті світлоглиняного горщика з території Кам'янської Січі

Fig. 5. A jug with smoky surface: 1 — the place of the find; 2 — scheme of the stamped ornament; 2* — scheme of painting with mineral paints on a fragment of a light clay pot from the territory of the Kamianska Sich

кого. Так, в числі знахідок того експедиційного сезону слід відмітити дві заготовки (глиняні зліпки) для виробництва кахлів, що мали сліди розминання. За складом ці зліпки співпадають з кахлями з рослинно-геометричним орнаментом. В межах Січі, в береговому обриві, під шаром вапняку виявлена високоякісна, без домішок, сіра глина, ідентичного складу наявних зліпків-заготовок кахлей. Виходячи з цього, можна припустити місцеве виробництво деяких типів кахлів майстрами Кам'янської Січі (Ильинский 1989, с. 24). Також під час археологічних досліджень 1989 р. експедицією В. Ільїнського в західній частині мису Стрілка були виявлені залишки гончарної майстерні з піччю для випалу кахлів із цілими екземплярами всередині та навколо

Рис. 6. Глечик на різних етапах реставраційного процесу
Fig. 6. A jug at different stages of the conservation process

печі; зольна пляма круглої форми в приміщенні наземної майстерні була ідентифікована дослідниками як залишки конструкції гончарного кола, знищеного пожежею.

Слід додати, що ряд дослідників відносить до продукції власного виробництва Січі ще й люльки з глекоподібною чашкою, вкриті ангобом вишневого (бузкового) кольору (Сокульський 1974, с. 17; Ильинский 1989, с. 24; Плецький 1999, с. 71). На цю думку дослідників наводить факт значної концентрації знахідок подібного типу люльок (75 фрагментованих та цілих люльок із 143 одиниць загальної кількості, тобто понад 52 %). Решта ж люльок неоднорідна за типом та походженням і представлена як традиційними формами східного типу (червоноглиняні, рожевоглиняні), так і українськими світлоглиняними, рідше — димленими.

На думку ж А. Чекановського (2002), це стиль якісного східного міського виробництва з Османської території (ймовірно, причорноморських міст).

2) Внутрішній імпорт — значна кількість зразків столового та кухонного посуду походять

Рис. 7. Димлений глечик після реставрації
Fig. 7. A jug with smoky surface after conservation works

із різних районів Наддніпрянщини. Так, із Південної Наддніпрянщини походить димлений глечик, описаний у статті, а також особливий вид кухонного посуду — гончарні казанці (два цілі екземпляри та близько семи окремих фрагментів) і деякі світлоглиняні посудини, орнаментовані описком. До цієї ж категорії можна зарахувати поодинокі знахідки двох зразків полив'яного столового посуду (археологічні дослідження 1972, 1974 рр.), а саме — фрагменту тарілки, вкритої зеленою свинцевою поливаю, зі штампованим рослинним орнаментом та фрагменту денця світлоглиняної миски з рослинним орнаментом, вкритого із внутрішнього боку поливою білого, зеленого та коричневого кольорів. Примітним є те, що вказані зразки було знайдено під час досліджень так званих «старшинських ям» або верхнього ряду куренів в північній частині Січі. Ймовірно, такі тарілки коштували дорожче і ввозились на територію Січі з найближчих гончарних осередків спеціально для старшини. Про їхню популярність свідчать згадки в описах майна київської козацької старшини, де полив'яні миски стоять у списку зі срібним та олов'яним посудом (Чміль 2001, с. 3).

3) Зовнішній імпорт, пов'язаний, насамперед, із постійними контактами зі Сходом та географічною близькістю до Османської імперії та Кримського ханства. Розширення кордонів Османської імперії на Північне Причорномор'я та тісні військово-політичні й економічні контакти з Запорізькою Січчю у XVII—XVIII ст. не могли не залишити вплив на культурну сферу, наслідком чого стало широке розповсюдження предметів османської культури на території прикордоння Порти. Роки археологічних досліджень Кам'янської Січі надали унікальний різноплановий матеріал для реконструкції економічної та побутової сторін життя козацького осередку. Зокрема, виявили матеріали турецького походження, представлені кримськими й османськими монетами, керамічними люльками східного типу та знахідками художньої кераміки Туреччини — фаянсових кавових піал (Петрашина 2019, с. 171).

Гончарні знахідки з території Кам'янської Січі дозволяють аналізувати та проводити ретельні дослідження керамічного виробництва часів козацтва, виявляти його особливості та специфіку торгівельних відносин в контексті існування Запорізьких Січей. На сьогодні Кам'янська Січ, хоча і потерпає від військової агресії, що тимчасово робить неможливим проведення археологічних досліджень, розкриває перед нами сторінки культурного та господарського буття українського козацтва та є однією з небагатьох ланок, які дають змогу вивчати розвиток українського гончарства XVII—XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Волков, А. В. 2019. *Звіт про проведення археологічної розвідки на території Камянської січі у 2018 р.* Науковий архів Національного заповідника «Хортиця», спр. 995.

Голубєва, І. 2011. Гончарний комплекс Верхнього Салтова другої половини XVII — XVIII століття. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007*, III (1): Українське гончарство доби козацтва, с. 133-144.

Ильинский, В. Е. 1989. *Отчёт об исследованиях Каменской Сечи в 1989 году*. Науковий архів Національного заповідника «Хортиця», спр. 702.

Ильинский, В. Е. 2011. *Отчёт о работе археологической экспедиции НЗХ на Каменской Сечи и о. Тягинь (Бериславского района, Херсонской области).* Науковий архів Національного заповідника «Хортиця», спр. 679.

Коваленко, О. 2011. Про особливості глиняного посуду XVIII століття Полтавського гончарного осередку. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007*, III (1): Українське гончарство доби козацтва, с. 67-79.

Петрашина, П. Д. 2019. Піали турецького виробництва в матеріалах археологічних досліджень Кам'янської Січі. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2018*, XIII (1): Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків, с. 170-184.

Плецький, С. 1999. Люльки Кам'янської Січі. *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996—1999*, 4, с. 68-72.

Пошивайло, О. 2011. Нове життя «Української керамології». *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007*, ІІІ (1): Українське гончарство доби козацтва, с. 9-24.

Пуголовок, Ю. О., Калашник, Є. С. 2009. *Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто*. Київ; Полтава.

Сокульський, А. Л. 1974. *Звіт про дослідження Кам'янської Запорізької Січі*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/119.

Телегін, Д. Я. (ред.). 1997. *Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст*. Київ: Інститут змісту і методів навчання.

Чекановський, А. 2002. Керамічні люльки Середнього і Нижнього Подніпров'я. *Наукові записки з української історії*, 13, с. 162-165.

Чміль, Л. 2001. Київська кераміка XVI—XVIII століть (online). *Восточноевропейский археологический журнал*, 5 (12). Режим доступу: http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/chmil.htm (Дата звернення 4 вересня 2022).

REFERENCES

Volkov, A. V. 2019. *Zvit pro provedennia arkheolohichnoi rozvidky na terytorii Kamianskoi sichi u 2018 r.* Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia», spr. 995.

Holubieva, I. 2011. Honcharnyi kompleks Verkhnoho Saltova druhoi polovyny XVII — XVIII stolittia. *Ukrainska keramolohiia: Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Za rik 2007*, III (1): Ukrainske honcharstvo doby kozatstva, s. 133-144.

Ilinskii, V. E. 1989. *Otchet ob issledovaniiakh Kamenskoi Sechi v 1989 godu*. Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia», spr. 702.

Ilinskii, V. E. 2011. *Otchet o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii NZKH na Kamenskoi Sechi i o. Tiagin (Berislavskogo raiona, Khersonskoi oblasti).* Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia», spr. 679.

Kovalenko, O. 2011. Pro osoblyvosti hlynianoho posudu XVIII stolittia Poltavskoho honcharnoho oseredku. *Ukrainska keramolohiia: Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Za rik 2007*, III (1): Ukrainske honcharstvo doby kozatstva, s. 67-79.

Petrashyna, P. D. 2019. Pialy turetskoho vyrobnytstva v materialakh arkheolohichnykh doslidzhen Kamianskoi Sichi. *Ukrainska keramolohiia: Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Za rik 2018*, KhIII (1): Keramika yak marker mizhkulturnykh zv'iazkiv, s. 170-184.

Pletskyi, S. 1999. Liulky Kamianskoi Sichi. *Ukrainske Honcharstvo: Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk. Za roky 1996—1999*, 4, s. 68-72.

Poshyvailo, O. 2011. Nove zhyttia «Ukrainskoi keramolohii». *Ukrainska keramolohiia: Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Za rik 2007*, III (1): Ukrainske honcharstvo doby kozatstva, s. 9-24.

Puholovok, Yu. O., Kalashnyk, Ye. S. 2009. *Doslidzhennia Poltavskoi fortetsi: Stare misto*. Kyiv; Poltava.

Sokulskyi, A. L. 1974. *Zvit pro doslidzhennia Kamianskoi Zaporizkoi Sichi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/119.

Telehin, D. Ya. (red.). 1997. *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI—XVIII st*. Kyiv: Instytut zmistu i metodiv navchannia.

Chekanovskyi, A. 2002. Keramichni liulky Serednoho i Nyzhnoho Podniprov'ia. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 13, s. 162-165.

Chmil, L. 2001. Kyivska keramika XVI—XVIII stolit (online). *Vostochnoevropeiskyi arkheolohycheskyi zhurnal*, 5 (12). Rezhym dostupu: http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/chmil.htm (Data zvernennia 4 veresnia 2022).

P. Petrashina, A. Volkov

ATTRIBUTION OF THE JUG WITH SMOKY SURFACE FROM ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE EARLY 18th CENTURY SITE AT THE KAMYANSKA SICH

The article deals with a specific ceramic find from the territory of the Kamyanska Sich — a pottery jug with smoky surface and stamped ornaments discovered in the site of the 1st half of the XVIII century in the economic suburb of the Sich.

A statistical analysis of the finds of pottery fragments from the territory of the Kamyanska Sich, obtained as a result of archaeological research in 1972—2021 (excluding imported items), revealed that the finds are dominated by samples made of light clay, decorated with paintings, and in a smaller number — of red clay. Only a few samples of pottery were made using the technology of reducing firing. This find is nontypical for this area and deserves special attention. An attempt is made to identify the center of production of this type of pottery and to analyze the ways of delivery of ceramics to the territory of the Sich.

The main ways of supplying pottery to the Kamyanska Sich are highlighted: 1) own production; 2) internal imports (within the historical regions of Ukraine); 3) external imports. Based on a comparative analysis, it was determined that this type of pottery dates from the late seventeenth — early eighteenth centuries, while the total mass of ceramic material from the Kamyanska Sich chronologically belongs to the first half of the eighteenth century. The centers of production of smoked ware were located in the central Ukraine, so we cannot speak about the local origin of the object (according to the the shape and type of ornament, the object may originate from the Southern Naddnipranshchyna (modern Dnipro and Kirovohrad regions), where such products were quite common). Thus, it is resumed that the find is an example of the internal imports. Probably the smoked jug was brought as a personal tableware during the resettlement to Kamyanska Sich.

Keywords: Kamyanska Sich, pottery, smoky ceramics, stove tiles.

Одержано 2.05.2025

ВОЛКОВ Анатолій, науковий співробітник, Національний заповідник «Хортиця», Запоріжжя, Україна.
Anatoly VOLKOV, Researcher, National Reserve «Khortytsia», Zaporizhzhia, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9381-8447,
e-mail: feofant@gmail.com.

ПЕТРАШИНА Поліна, старший науковий співробітник, Національний заповідник «Хортиця», Запоріжжя, Україна.
Polina PETRASHINA, Senior researcher, National Reserve «Khortytsia», Zaporizhzhia, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6325-7936,
e-mail: ilitzp8@gmail.com.

УДК [904.5:572.7](477.46)"0/1" DOI: 10.37445/adiu.2025.03.11

Ю. Башкатов, Т. Слободян

ПОХОВАННЯ З ІВКІВЦІВ ЯК ІНДИКАТОР ПРЕСТИЖУ: МІЖ СОЦІАЛЬНИМ СТАТУСОМ І БІОЛОГІЧНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ

У статті подано результати дослідження поховання з багатим супровідним інвентарем, виявленого на опорній пам'ятці пізньозарубинецького кола типу Івківці у Середньому Подніпров'ї. За результатами мультидисциплінарних досліджень отримано більш повну інформацію про поховання та функціонування могильника. Склад намиста свідчить про престижний характер виявленого комплексу та дозволяє датувати його I—II ст. н. е.

Ключові слова: *Середнє Подніпров'я, ранньоримський час, пам'ятки пізньозарубинецького типу, поховальний обряд, антропологічні дослідження, намисто.*

Вступ. В питаннях слов'янського етногенезу пізньозарубинецькі пам'ятки займають особливе місце. Передусім це пов'язано з так званою зарубинецькою теорією походження, яка наразі знаходить підтримку серед більшості дослідників. Саме зарубинецьку археологічну культуру найчастіше асоціюють із венедами, яких згадували Тацит, Страбон та інші античні автори. Цей етнонім вважаються першою писемною згадкою про праслов'янське населення.

На межі тисячоліть у світі відбулась низка подій, які суттєво вплинули на подальший хід історичного розвитку. Для території України загалом та носіїв зарубинецької культури зокрема період позначився остаточним утвердженням імперської влади в Римі, активною експансією в бік Боспорського царства та становленням сарматського панування в степовій зоні. Хоча зазначені події не були безпосередньо пов'язані з територією поширення пізньозарубинецьких пам'яток, вони, вочевидь, справили на населення помітний вплив. Падіння Боспорського царства в його класичному античному варіанті та зростання впливу кочового оточення, насамперед сарматів, призвели до поступової варваризації його населення. Ці зміни спричинили не лише зростання кількості імпортованих речей, але й якісних показників: відзначається зменшення частки елітарних, вартісних зразків на користь більш функціональних виробів побутового призначення.

Характер взаємодії носіїв класичної зарубинецької культури з представниками пізньоскіфського кола досі є предметом наукових дискусій. В більш ранній класичний період наявність синхронних інгумаційних комплексів на зарубинецьких могильниках може свідчити про певну форму мирного співіснування пізньоскифського населення та носіїв зарубинецької культури (Бітковська 2019, с. 169—180). Частина дослідників пов'язує припинення існування класичних укріплених поселень, як-от Пилипенкова Гора, Бабина Гора та інших, що відбулось на межі ер, з появою сарматів.

Істотну роль в цих процесах відіграли й кліматичні чинники: субатлантичне потепління, що розпочалося у III—II ст. до н. е., спочатку супроводжувалося підвищенням рівня опадів, однак на рубежі I тис. до н. е. — I тис. н. е. відзначається кліматичний пік посушливості (Герасименко 2004, с. 23—24, 27; Безусько, Климанов, Шеляг-Сосонко 1988, с. 133). Це узгоджується з археологічними свідченнями кризи класичної зарубинецької культури та формування пам'яток пізньозарубинецького типу у цей період (Арион и др. 2010). Найпомітнішими змінами є зникнення городищ та великих могильників, топографічна переорієнтація на заплавні території, зменшення розмірів посе-

© Ю. БАШКАТОВ, Т. СЛОБОДЯН, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Рис. 1. Розташування с. Івківці, Чигиринського району, Черкаської обл.
Fig. 1. Ivkivtsi village, Chyhyryn district, Cherkasy region

лень до 4—6 жител, а також певне спрощення матеріальної культури (Обломский 2010, с. 5).

Пам'ятка Івківці, за наявними даними, демонструє принципово іншу модель. Попри те, що археологічні дослідження розпочалися лише у 2017 р., а досліджена площа наразі залишається порівняно невеликою — близько 250 м^2 на поселенні та 152 м^2 на могильнику — отримано репрезентативний обсяг матеріалів, який дозволяє робити обґрунтовані висновки. Поселення та могильник функціонують приблизно протягом 100 років й розташовані на високому плато: орієнтовна площа поселення достатньо велика і становить за попередніми даними від 16 до 25 га. В матеріальній культурі не простежується істотних змін в порівнянні з класичним варіантом зарубинецької культури. У керамічному комплексі простежується збереження традиції використання столового лискованого посуду, причому не лише мисок. Виявлено також невеликі глеки та горщики, характерні для класичного періоду зарубинецької культури, які майже зникають у пізньозарубинецький час. Форма мисок частково наслідує класичні зразки, але зустрічаються і такі, що поширились у ранньоримський період. На поселені та могильнику знайдено значну кількість різноманітних імпортів.

На основі проведених досліджень виокремлено нову групу пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я — тип Івківці, що характеризується низкою відмінностей від типу Лютіж (Башкатов, Бітковська 2021).

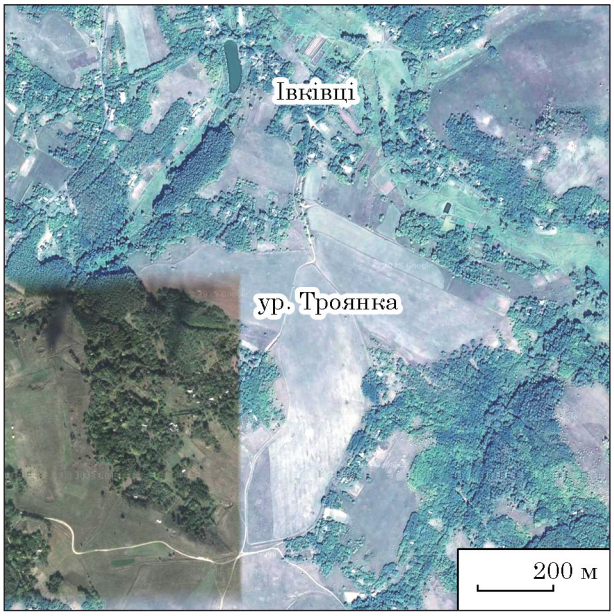

Рис. 2. Місце розташування пам'ятки Івківці, ур. Троянка
Fig. 2. Location of Ivkivtsi site, Troyanka locality

Дослідження могильника розпочалося у 2016 р. після виявлення грабіжниками унікального парного поховання в ур. Троянка поблизу с. Івківці Чигиринського р-ну Черкаської обл. (рис. 1; 2). Завдяки сприянню директора етнографічного просвітницько-розважального комплексу «Зерноленд» Н. Лавриненка

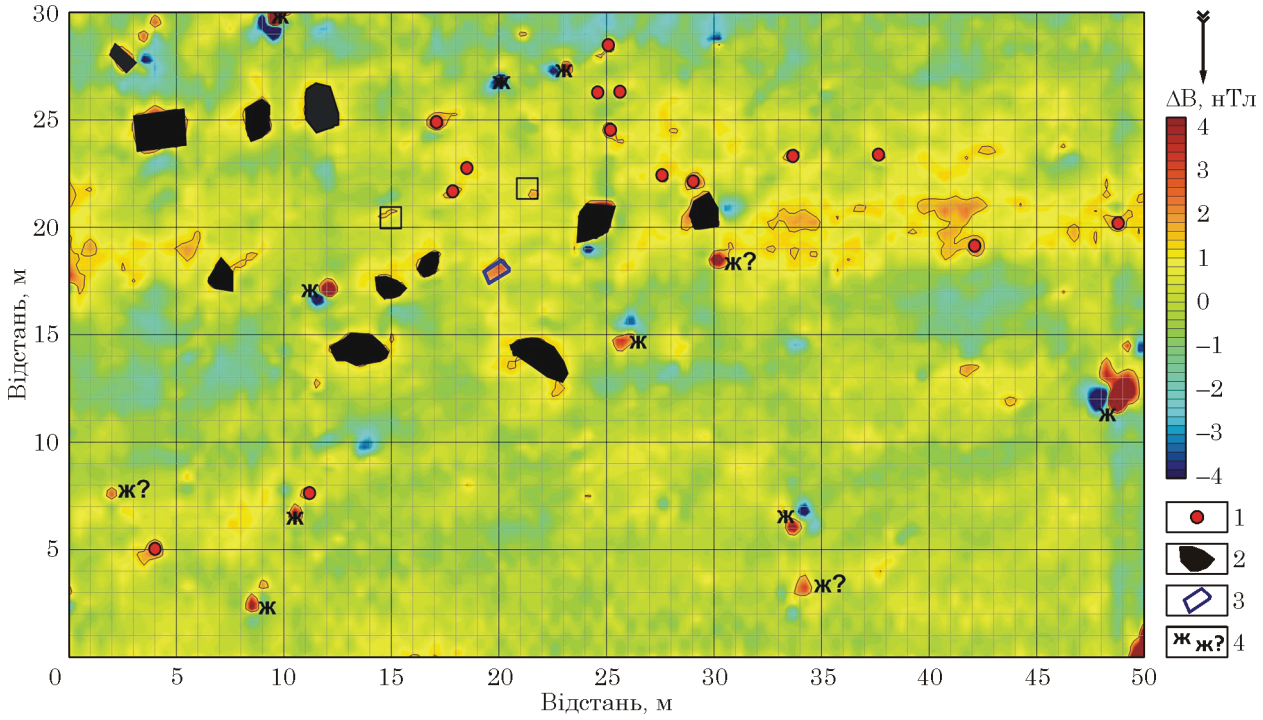

Рис. 3. Могильник Івківці. Результати геомагнітної зйомки: 1 — імовірні кремаційні поховання; 2 — імовірні скіфські житла; 3 — імовірне інгумаційне поховання; 4 — залізне сміття, сумнівні аномалії (виконала К. Бондар)

Fig. 3. Ivkivtsi burial ground. Results of geomagnetic survey: 1 — probable cremation burials; 2 — probable Scythian dwellings; 3 — probable inhumation burial; 4 — iron debris, uncertain anomalies (data by K. Bondar)

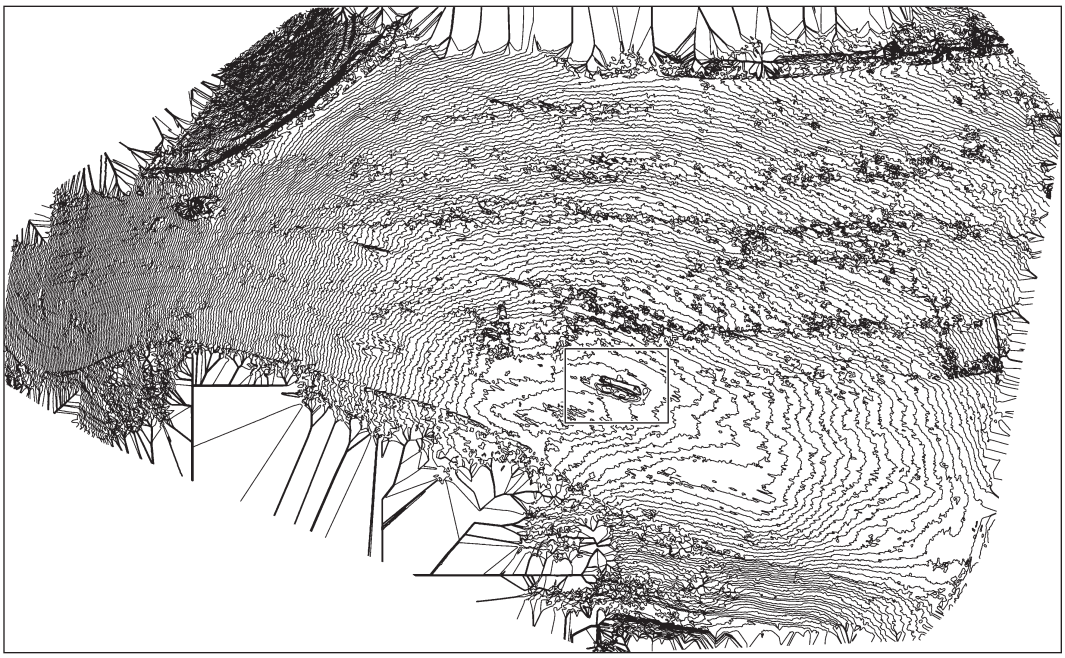

Рис. 4. Ортоплан могильника (позначено ділянку, де проводяться дослідження)

Fig. 4. Orthophoto of the burial ground (the area under exploration is marked)

археологічні матеріали були передані до Черкаського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини (ЧАМ). Подальше дообстеження місця знахідки здійснили співробітники музею (Куштан, Сиволап, Марченко 2018).

Згодом вивчення могильника було продовжено Дніпро-Псельською археологічною експедицією під керівництвом Ю. Башкатова (Башкатов, Бітковська 2021). Комплексне дослідження пам'ятки включало не лише археологічні розкопки, а й застосування геофізичних методів (рис. 3; керівник — д. г. н. К. Бондар), створення ортопланів для території могильника під керівництвом С. Черниша (рис. 4), антропологічну та археозоологічну експертизу (к. і. н. Т. Слободян, Т. Бітковська).

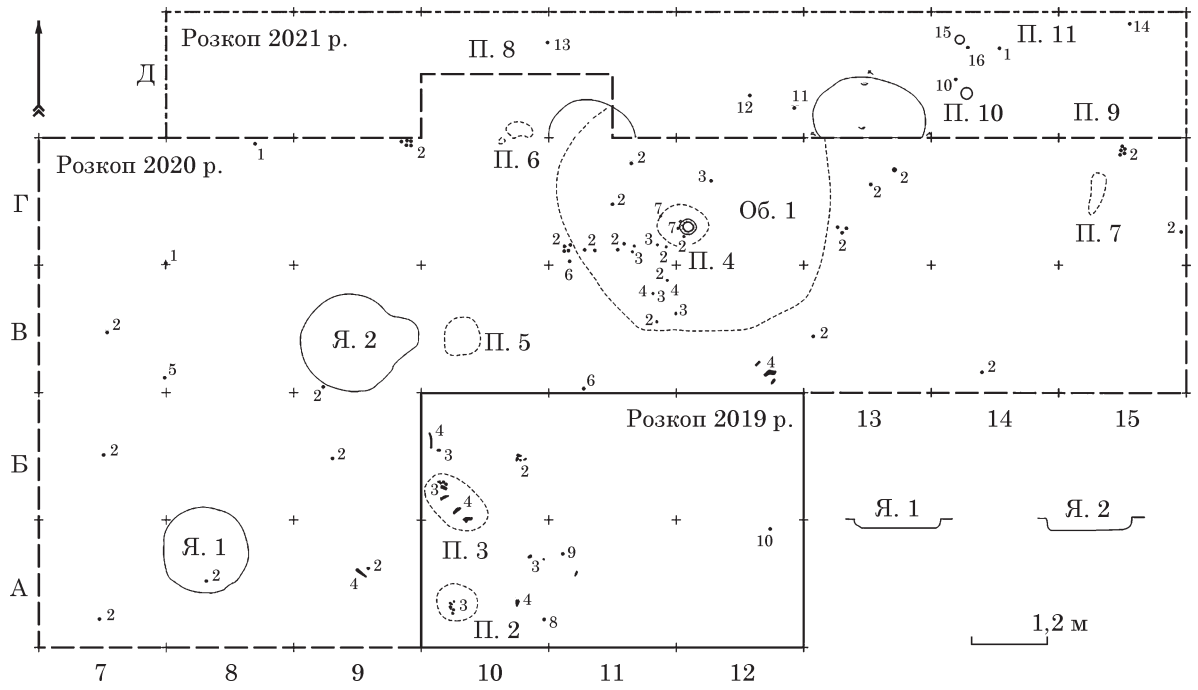

Рис. 5. План могильника: 1 — вістря стріли; 2 — рештки кремації; 3 — кераміка; 4 — кістки тварин; 5 — скарабей; 6 — кремінь; 7 — вугілля; 8 — шпилька; 9 — мушля; 10 — прясло; 11 — обточена кераміка підпрямокутної форми; 12 — цвяшок; 13 — залізний виріб (ніж); 14 — зрізано-конічний залізний виріб; 15 — горщик ліплений; 16 — виріб із кістки з отвором (виконав Ю. Башкатов)

Fig. 5. Plan of the burial ground: 1 — arrowhead; 2 — cremation remains; 3 — pottery; 4 — animal bones; 5 — scarab; 6 — flint; 7 — charcoal; 8 — pin; 9 — shell; 10 — spindle whorl; 11 — shaped pottery fragment of subrectangular form; 12 — small nail; 13 — iron object (knife); 14 — truncated conical iron object; 15 — handmade pot; 16 — bone artifact with perforation (drawn by Yu. Bashkatov)

Станом на сьогодні досліджено 11 поховань, у частині з яких виявлено значущі знахідки (рис. 5). На даний час поховальний комплекс 10 є винятковим прикладом статусного захоронення, що вирізняється серед інших об'єктів могильника. У цьому похованні, локалізованому в кв. Д/14, були виявлені найбільш цінні з наукової та культурної точки зору знахідки (рис. 5). У статті подано результати археологічного та біоархеологічного досліджень цього статусного комплексу.

Методи та методики. Археологічні дослідження здійснювались суцільною площею зі спільною нумерацією квадратів; репером слугувала стаціонарна відмітка на стовпі ЛЕП.

Розкриття поховання здійснено у відповідності та згідно з протоколом виявлення та дослідження тілопальних поховань (Козак та ін. 2019, с. 71—75; Слободян 2024, с. 90—92). Експертиза проводилася у два етапи. На першому, під час відкриття та розчищення поховання, здійснено детальну пошарову планіграфічну, стратиграфічну, морфологічну фіксацію кісткових решток та поховального реквізиту (рис. 6). Кожні 1—2 см товщі заповнення могили розчищені горизон-

Рис. 6. Поховання 10 (фото Ю. Башкатова)
Fig. 6. Burial 10 (photo by Yu. Bashkatov)

тально; виявлені кісткові рештки зафіксовані у просторовому контексті, проводилася їхня морфологічна ідентифікація та здійснювалися діагенетичні й танатологічні спостереження. Метою такого детального дослідження є вивчення діагенетичного середовища, визначення особливостей археологізації об'єкта, отримання необхідних даних для реконструкції процесу поховально-обрядових дій, зокрема підготовчих, та маніпуляцій з померлими, процесу тілоспалення та подальшого захоронення перепалених останків у могилі.

На другому етапі, під час лабораторного дослідження, був здійснений більш детальний морфологічний аналіз кісткових уламків, визначено кількість індивідів (MNI), проведено статево-вікові визначення, досліджено останки на наявність ознак захворювань, маркерів фізіологічного стресу, травм та фізичних навантажень. Окрім біологічних характеристик, проведено температурні та діагенетичні спостереження змін кісткової тканини, визначено температуру поховального вогнища відповідно до забарвлення кісток, зафіксовано ділянки на кістковій поверхні з відбитками металевих, скляних та інших деталей поховального реквізиту.

Проведення антропологічного аналізу здійснено із залученням комплексу методів і методик, які застосовуються в антропології, судово-медичних та криміналістичних дослідженнях. Біологічні характеристики зокрема включають:

• видову ідентифікацію шляхом візуального огляду (Nicholson 1993; Bass 1995; Adams, Crabtree 2008);

• визначення мінімальної кількості індивідів (MNI) на основі порівняльного морфологічного аналізу кісток (Großkopf 2004, p. 37—39; Piontek 2007, s. 67; Naji et al. 2014, p. 42);

• встановлення статі та віку на момент смерті за станом облітерації черепних і піднебінних швів, морфологією суглобових та симфізарних поверхонь, а також за віковими змінами тазових кісток, хребців та інших ділянок скелета (McKern, Stewart 1957; Алексеев, Дебец, 1964; Acsádi, Nemeskéri 1970; Fazekas, Kósa 1978; Brothwell 1981; Szilvássy 1988; Herrmann und an. 1990; eds. Buikstra, Ubelaker 1994; Burns 1999; Byers 2002; Großkopf 2004; Krenzer 2006; Schaefer, Black, Scheuer 2009);

• фіксацію патологічних змін та травматичних ушкоджень на кістковому матеріалі (Ortner, Putschar 1981; Schultz 1988; Dokládal 1999; Nováček, Schultz 2020; Bohnert et al. 1997; Herrmann, Bennett 1999; Gruchy, Rogers 2002; Pope, Smith 2004; Friedlander 2018; Franceschetti et al. 2021);

• ідентифікацію маркерів фізичної активності та професійної діяльності (Palfi, Dutour 1996; Villotte, Knüsel 2013; Козак 2014; Ушкова 2020).

Для діагенетичних і танатологічних визначень було проведено підрахунок розміру та ваги решток кремації (Chochol 1961; Wahl 1982; McKinley 1994).

З метою отримання даних, пов'язаних із поховально-поминальними практиками, залучено низку методичних розробок:

• визначення температури та інтенсивності поховального вогнища за забарвленням кремованих кісток (Herrmann 1988; Devlin, Herrmann 2008; Walker, Miller, Richman 2008);

• фіксації температурних змін на кістках для встановлення часового інтервалу між смертю та кремацією (eds. Schmidt, Symes 2008; Symes et al. 2008; Lemmers et al. 2020);

• виявлення ділянок із відбитками від деталей костюму, зброї, прикрас тощо (Logan 2002; Selwyn 2004; Slobodyan, Terpilovskij 2021);

• аналізу особливостей відбору решток з поховального вогнища та їх подальшого захоронення в могилі (Naji et al. 2014; Слободян 2018).

Нижче наводимо результати дослідження.

Результати. Два скупчення кремованих кісток виявлені на глибині 0,55 м від денної поверхні. З огляду на особливості ґрунту зафіксувати контури поховальної ями не вдалось. Основний масив тілопальних решток був зосереджений у нижній частині керамічного горщика без вінця. Визначити чи це було одразу так спланувано чи стало результатом плантажного розорювання наразі не вдалося. Друге, менше за обсягом скупчення, зафіксоване на відстані близько 5 см на північ від першого, на рівні дна керамічної урни (рис. 6; 7). Станом на сьогодні цей комплекс є одним із двох парних поховань, виявлених на могильнику.

Серед масиву кісток основного скупчення, в урні, зафіксовано фрагменти вельми багатого намиста (рис. 6). Встановити повний вигляд намиста неможливо через значні пошкодження, спричинені вогнем під час кремації. До складу входили єгипетські фаянсові плакетки, серед яких достеменно можна атрибутувати зображення двох левів та одного скарабея (рис. 8: 1—3). Щонайменше три плакетки не збереглися (рис. 8: 4). Також виявлено намистини: одну кришталеву, яка розкололась внаслідок дії високої температури, та не менше чотирьох великих круглих сердолікових (рис. 9: 4, 1—3). У складі комплекту наявні й скляні намистини, які не підлягають атрибуції через фрагментарний стан (рис. 9: 5).

Представлений набір свідчить про високу вартість прикраси та дозволяє розглядати її як унікальну знахідку серед матеріалів пізньозарубинецьких пам'яток. Відомі окремі знахідки плакеток із зображеннями скарабеїв і левів, а також сердолікових намистин (Рахни, Івківці), однак це перша знахідка саме намиста. Аналогічні вироби більше відомі в похованнях сарматів і пізніх скіфів (Симоненко 2011, с. 115; Дзенеладзе 2016). З урахуванням низки інших імпортів, які, вірогідно, пов'язані напряму із сарматським культурним колом — дзеркала та специфічна ліпна кераміка, знайдені на по-

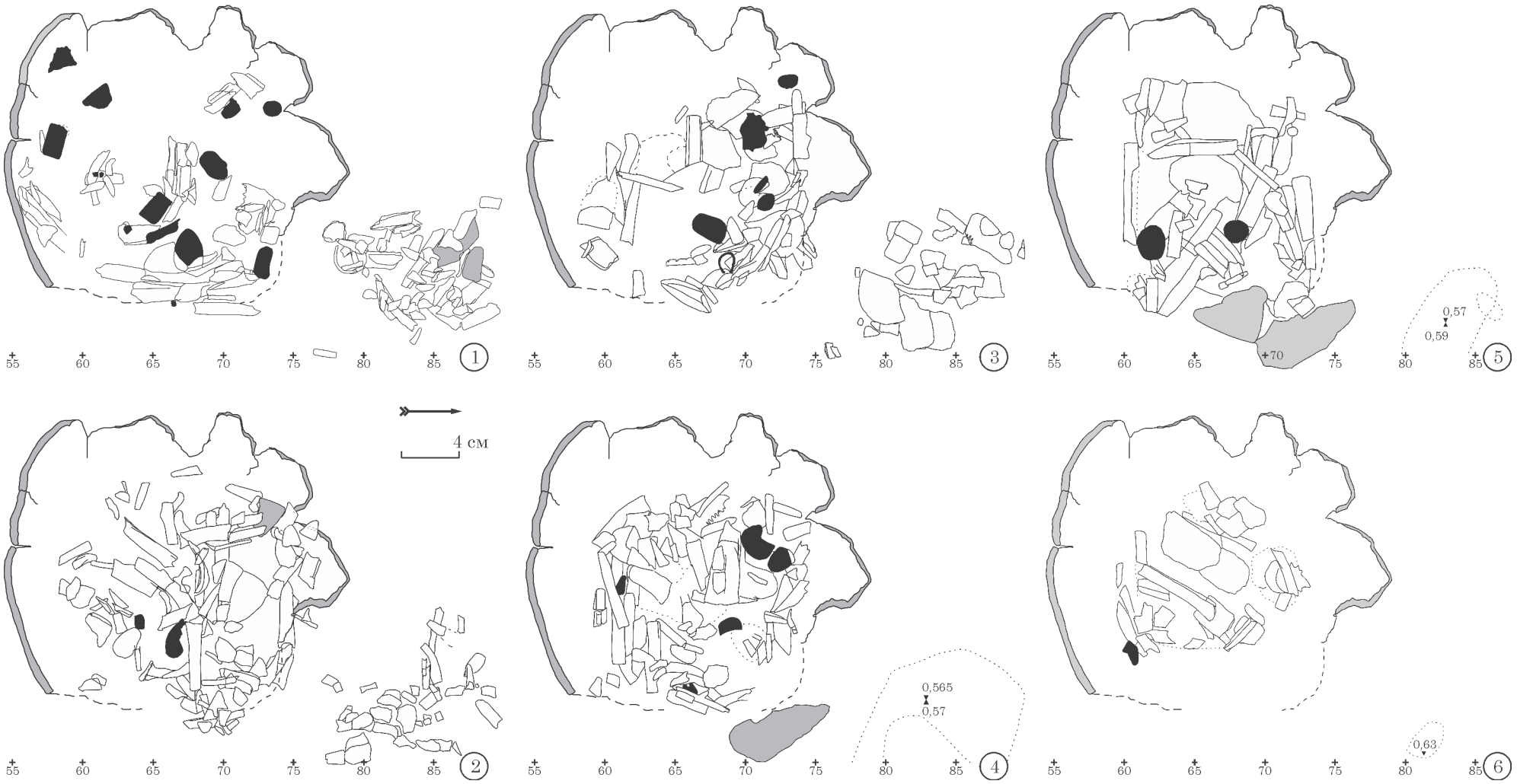

Рис. 7. Пошарова фіксація заповнення урни, шари 1—6; виконала Т. Слободян
Fig. 7. Burial stratigraphy, layers 1—6; drawn by T. Slobodian

Рис. 8. Поховальний інвентар. Плакетки з єгипетського фаянсу: 1 — скарабей; 2, 3 — леви; 4 — фрагменти кремованих кісток із адгезованим виробом (фото Ю. Башкатова)

Fig. 8. Grave goods. Faience plaques: 1 — scarab; 2, 3 — lions; 4 — fragments of cremated bones with an adhered object (photo by Yu. Bashkatov)

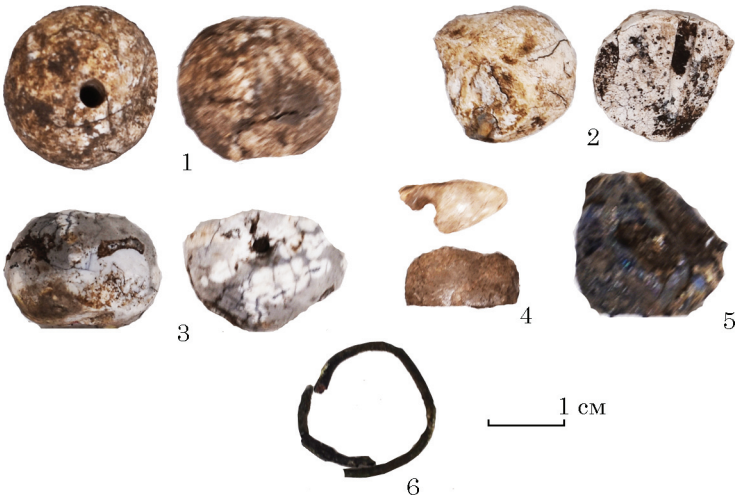

Рис. 9. Поховальний інвентар: 1—5 — намистини; 6 — «сережка» (1—3 — сердолік; 4 — кришталь; 5 — скло; 6 — бронза) (фото Ю. Башкатова)

Fig. 9. Grave goods: 1—5 — beads; 6 — «earring» (1—3 — carnelian; 4 — rock crystal; 5 — glass; 6 — bronze) (photo by Yu. Bashkatov)

селенні — таке намисто, ймовірно, можна розглядати як свідчення тісних контактів.

Характер цих взаємин залишається предметом відкритої дискусії. У попередніх дослідженнях висловлювалася точка зору про агресивний характер експансії сарматських кочовиків на територію зарубинецької культури. Саме цей чинник частина дослідників розглядала як головний фактор міграції пізньозарубинецького населення на північ, а також можливого формування його «підлеглого» статусу (Щукин 1994; Воронятов, Еременко 2006).

На поселенні та могильнику в Івківцях знайдено значну кількість речей, які можуть свідчити про тісні торгівельні та, не виключено, родинні зв'язки між місцевим населенням та сарматами, зокрема на підставі аналізу ліпного посуду (Башкатов, Бітковська 2021, с. 58). До цього часу були відомі знахідки зарубинецького посуду в сарматських похованнях (Хмільна, Лозівець) (Кравченко, Синиця 2005). Не відкидаючи повністю ймовірність військового тиску з боку сарматів, матеріали з Івківців дають підстави припускати існування також і мирних контактів між цими спільнотами.

Із числа предметів, які можуть бути ідентифіковані, окрему увагу привертають вироби з єгипетського фаянсу — один скарабей та дві плакетки із зображенням левів (рис. 8: 1—3). Ще декілька таких плакеток зазнали суттєвих ушкоджень під час кремації, унаслідок чого їх форма була значною мірою втрачена (рис. 8: 4). Скарабей може бути віднесений до групи 50в за класифікацією К. Алексєєвої та відрізняється від зразка, виявленого у культовому шарі під час попереднього польового сезону. Скарабеї цього типу датуються переважно I ст. до н. е., однак зустрічаються на пам'ятках до II ст. н. е. (Алексеева 1975, с. 42, табл. 10: 34; Башкатов, Бітковська 2021, с. 56).

Із двох левів один зазнав сильних ушкоджень від вогню, що унеможливлює детальну ідентифікацію; інший, хоча й збережений краще, має відкол у передній частині, що ускладнює його визначення. На наш погляд, найбільш близькою аналогією є тип 64 за класифікацією К. Алексєєвої (Алексеева 1975, с. 44, табл. 11: 20). Подібні зразки датують I—II ст. н. е.

Великі сердолікові намистини діаметром від 1,5 до 2 см зазнали зміни кольору внаслідок дії високих температур під час кремації — їхня поверхня набула білого забарвлення, що ускладнює точне визначення якості каменю. Виявлено дві цілих, одну розколоту навпіл та ще декілька фрагментів (рис. 9: 1—3). За класифікацією К. Алексєєвої (1982, с. 16, табл. 38: 22), такі намистини належать до типу 2а і були поширені на території Північного Причорномор'я в I—II ст. н. е.

Фрагменти кришталевих намистин, на жаль, зазнали термічного ушкодження, що ускладнює їхню ідентифікацію (рис. 9: 4).

Рис. 10. Кремовані кісткові останки індивіда підліткового віку (15—20 років). A — фрагменти черепа, B — фрагменти хребців, C — ребра, D — фрагменти тазових кісток, E — верхні та нижні кінцівки, F — невизначені (фото Т. Слободян)

Fig. 10. Cremated remains of an adolescent individual (15—20 years old). A — cranial fragments, B — vertebral fragments, C — ribs, D — pelvic fragments, E — upper and lower limb bones, F — unidentified fragments (photo by T. Slobodian)

До комплексу також належить бронзова дротяна «сережка» діаметром 1,8 см (рис. 9: 6).

Результати біоархеологічної експертизи засвідчують ознаки вторинної кремації («кремація на стороні»). Рештки тілоспалення індивіда підліткового віку та новонародженої дитини після процесу кремації були зібрані з місця спалення та захоронені у спеціально підготовленому місці — могилі. Останки індивіда юнацького віку були виявлені серед заповнення керамічної урни, тоді як кістки дитини — за її межами, на відстані кількох сантиметрів від краю урни (рис. 6: 7). Лінзоподібна форма та висока щільність кластеру дитячих кісток вказують на ймовірну наявність урни органічного походження (з тканини чи шкіри), яка не збереглась унаслідок тафономічних процесів.

Попри значну фрагментованість, стан збереженості кісткової тканини є задовільним і дозволяє провести комплексне біоархеологічне, тафономічне та тафологічне дослідження.

Останки індивіда підліткового віку є достатньо численними та представлені всіма анатомічними ділянками скелета, що свідчить про повний відбір кремованих решток із поховального вогнища для подальшого захоронення. На основі пошарової морфологічної діагностики останків *in situ* встановлено, що кісткові фрагменти були вкладені до урни хаотично, без впорядкованої, анатомічної послідовності.

Остеологічний матеріал представлений фрагментами різного розміру, які відповідають усім метричним категоріям відповідно до диференціації Й. Валя (Wahl 1982). Загальна маса становить 645 г.

Серед кісткових фрагментів ідентифіковано уламки черепного склепіння, лицьового відділу, ребер, хребців, тазових кісток, а також кісток верхніх та нижніх кінцівок (рис. 10). Товщина та морфологічна вираженість ділянок черепного склепіння є середніми (товщина склепіння становить 4—5 мм). Попри середню масивність

Рис. 11. Перепалені кісткові останки тварин (фото Т. Слободян)

Fig. 11. Burnt animal remains (photo by T. Slobodian)

кісток склепіння загалом, рельєф потиличної ділянки помітно виражений, особливо в області внутрішнього потиличного виступу. Ідентифіковано уламки із ділянками сагітального (S2) та лямбдоподібного швів (L3), на збережених ділянках шви відкриті як із зовнішнього, так і з внутрішнього боку (0 балів за Herrmann und an. 1990; eds. Buikstra, Ubelaker 1994).

Вік на момент смерті визначено в межах 15—20 років (вікова група juvenis), про що свідчать ступінь облітерації черепних швів, аналіз збережених ділянок зубощелепної системи (нижньої щелепи та коренів зубів, зокрема і коренів других постійних молярів), ступінь зрощення епіфізів з діафізами, морфологічні особливості тазових кісток, а також розмір та структура кісток скелету.

Тазові кістки із основними статево-визначальними ділянками не збереглися, що суттєво ускладнює встановлення цього важливого біологічного маркера. Слід зазначити, що масивність збережених ділянок черепного склепіння та посткраніального скелета є середньою, що може відповідати як жіночій, так і чоловічій морфотипологічній характеристиці.

На збережених ділянках скелета не виявлено патологічних змін та травматичних ушкоджень. Наявність на поверхні кісткової тканини термічних деформацій, зокрема характерних параболічних тріщин, свідчить про те, що кремація небіжчика відбувалася до початку етапу поглибленого розкладання (Thurman, Willmore 1981; Mayne Correia 1997; Symes et al. 2008; Lemmers et al. 2020).

Забарвлення кісткових уламків варіюється від сірого й блакитно-сірого до крейдоподібного. Відповідно до схеми, запропонованої Ф. Волкером і співавторами, така колірна варіативність свідчить про температуру вогнища під час кремації в межах 450—700/800 °C (Walker, Miller, Richman 2008).

На збережених уламках черепа, ребер та довгих трубчастих кісток зафіксовано сліди металевої корозії. На поверхні близько 10 % уламків черепного склепіння спостерігаються плями коричневого кольору. На збереженому фрагменті щелепи з частково збереженою альвеолярною частиною виявлено адгезований фрагмент виробу із характерною зернистою поверхнею, зеленуватим забарвленням та червоними вкрапленнями. Аналогічні корозійні утворення зеленого кольору виявлені також на фрагментах ребер і уламку трубчастої кістки. Тут, окрім вкраплень бірюзово-зеленого кольору, присутні й адгезивні дрібні фрагменти намистин (склоподібних, керамічних, з натурального каменю). Наявні сліди корозії є наслідком контакту з виробами чи складовими поховального інвентарю. Зокрема, коричневі плями, вірогідно, є результатом впливу оксидів заліза, тоді як конкреції бірюзово-зеленого забарвлення — термічної деструкції та наступної корозії фаянсових виробів, присутніх у поховальному інвентарі у значній кількості. Для з'ясування природи походження цих слідів, термічної чи тафономічної, необхідні подальші дослідження.

Залучення тварин до ритуальних дій є важливою складовою танатологічних практик популяції, похованої на могильнику. На сьогодні у 85 % виявлених поховань зафіксовано присутність тваринних решток, що може свідчити про їхній усталений символічний або сакральний статус у поховальній обрядовості. Усі ці рештки були виявлені безпосередньо серед масиву людських останків. Не є винятком і поховання 10: як і в похованні 4, тут зафіксовано ребра тварин (рис. 11). Їх перепалені уламки розміщені у масиві людських останків, фіксуються в шарах 4 та 5 заповнення урни. Забарвлення тваринних кісток не відрізняється від кольору людських, що може вказувати на вплив схожих температурних умов.

Останки дитини, виявлені поза межами керамічної урни (рис. 6), представлені незначною кількістю кісткових уламків загальною масою 35 г. Переважну частину збережених останків становлять фрагменти черепа. Ділянки посткраніального скелета малочисельні, що, ймовірно, пов'язано з морфологічними особливостями дитячого скелета та його низькою стійкістю до тафономічних впливів (рис. 12).

Внутрішній рельєф потиличної ділянки є досить виразним, а сама вона виглядає масивною для дитини такого віку. Попри відсутність відомих авторам досліджень щодо визначення ступеня родинної спорідненості за цією ознакою, з максимальною обережністю можна при-

Рис. 12. Кремовані кісткові останки дитини перинатального або раннього дитячого віку (до 3 років) (фото Т. Слободян)

Fig. 12. Cremated remains of a child (perinatal age or up to 3 years old) (photo by T. Slobodian)

пустити можливість кровної спорідненості між похованими в могилі індивідами.

Біологічний вік визначено на підставі остеометричних та морфологічних ознак, зокрема за довжиною ключиці, наявністю уламка кореня молочного моляра, а також з урахуванням загальних розмірів збережених кісток скелета. Виходячи з того, що збережено приблизно половину ключиці, її повна довжина могла становити орієнтовно 44—45 мм. Такі розміри відповідають приблизно 40 тижням перинатального або неонатальному періоду розвитку (Fazekas, Kósa 1978, p. 218—231; Schaefer, Black, Scheuer 2009, p. 140—150). Слід враховувати, що термічний вплив на кісткову тканину призводить до часткового зменшення її об'єму, що потенційно впливає на точність остеометричних визначень (Shipman, Foster, Schoeninger 1984; Herrmann 1988; Stiner et al. 1995; Holck 1997—2008; Herrman, Bennett 1999; Symes et al. 2008). Таким чином, наведене визначення є орієнтовним і має розглядатися, скоріше, як мінімальна можлива вікова межа. Фрагмент кореня молочного моляра (ймовірно, нижнього) свідчить про приналежність індивіда до вікової категорії infans I (eds. Buikstra, Ubelaker 1994, fig. 24; Schaefer, Black, Scheuer 2009, p. 94—95). Враховуючи всі зазначені ознаки, вік на момент смерті можна визначити як fetus — infans I (від перинатального періоду до 3 років).

На окремих фрагментах кісток черепного склепіння зафіксовано сліди металевої корозії у вигляді відбитків темно-червоного та коричневого кольору, ймовірно від заліза. Можна припустити, що походження цих відбитків пов'язане з термічним впливом. Серед масиву дитячих кісток в могилі металевих виробів чи металевих деталей реквізиту не виявлено, що дає підстави виключити їхнє тафономічне походження. Імовірно, певний залізний виріб / виріб з металевими компонентами міг розміщуватися у зоні голови дитини під час процесу кремації. Тваринних кісток серед масиву дитячих останків виявлено не було.

Збережені уламки дитячих кісток мають крейдоподібне, білувате забарвлення, що свідчить про високу температуру поховального вогнища, в діапазоні 700—900 °C відповідно до схеми Ф. Волкера та співавторів (Walker, Miller, Richman 2008). Спостерігаються термічні деформації кісткової тканини у вигляді поперечних та поздовжніх тріщин на кістковій поверхні.

Дискусія та висновки. Івківці є опорною пам'яткою нової групи пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я, що демонструє збереження певних рис класичної періоду розвитку культури з одного боку та трансформації, притаманній пізньозарубинецькому культурному колу з іншого. Отримані результати міждисциплінарних досліджень могильника

значно розширюють уявлення про матеріальну культуру, поховальний обряд та міжкультурні зв'язки пізньозарубинецького населення.

Під час тривалих багаторічних досліджень на мікрорівні вдалося суттєво доповнити історичну інформацію про поховання та функціонування могильника загалом — уточнити кількість осіб, визначити їхні вікові, статеві та морфологічні характеристики, а також отримати нові дані щодо обряду кремації та способу захоронення (Куштан, Сиволап, Марченко 2018, Башкатов, Бітковська 2021).

Поховальний комплекс, про який йдеться в статті, містить останки двох індивідів — підлітка 15—20 років та дитини, яка померла у перинатальний період або в ранньому дитячому віці (до 3 років). Стать в обох випадках антропологічно не визначена через відсутність збережених статево-діагностичних ділянок скелета. Разом з тим, присутність намиста серед кісткових останків підлітка може свідчити про ймовірну жіночу стать індивіда.

Зазначений комплекс є одним із двох парних поховань, виявлених на могильнику станом на сьогодні. На відміну від поховання 1, де зафіксовано рештки двох дорослих індивідів, у цьому випадку виявлено скелетні рештки підлітка та дитини. Водночас це єдине поховання, у якому зафіксовано останки дитини.

Тілоспалення обох індивідів, імовірно, відбувалося незадовго після смерті, а подальше захоронення останків у могилі було синхронним. На це вказують результати антропологічного аналізу, зокрема специфічні термічні деформації кісткової тканини індивіда підліткового віку, які свідчать про здійснення кремації до початку стадії активного розкладу м'яких тканин. Після кремації останки обох осіб були максимально повно анатомічно відібрані з поховального вогнища, розділені між двома урнами — керамічною та, імовірно, органічного походження — та захоронені у спеціально підготовленій могилі.

Склад супровідного інвентарю є кількісно та статусно значущим. Виявлене намисто, що складається зі скляних, сердолікових, кришталевих намистин та плакеток з єгипетського фаянсу, може свідчити про заможність родини похованих і, можливо, їх високий соціальний статус. Разом із тим, результати антропологічної експертизи дають підстави припускати, що первісний обсяг реквізиту, призначеного для поховального ритуалу, був більшим. Імовірно, частина предметів зазнала руйнування внаслідок впливу високих температур під час кремації або подальших тафономічних процесів. Як наслідок, вони не збереглися, втратили ідентифікаційні ознаки або ж не потрапили до місця поховання.

Виявлені у похованні фрагменти кісток тварин свідчать про специфіку поховального ритуалу, в якому тварини, ймовірно, відігравали важливе символічне, сакральне значення. Знахідки тваринних кісток виявлені й у інших похованнях могильника.

Характерні для цього комплексу риси поховальної традиції — використання керамічного посуду в якості урн, його морфологічна подібність та залучення до поховально-обрядових дій тварин простежуються також у інших похованнях на могильнику (зокрема, поховання 1 та 4).

Типологічне визначення знахідок з поховання 10 добре узгоджується з хронологічними межами функціонування як могильника, так і поселення. Під час досліджень пам'ятки виявлено численні хронологічні індикатори, серед яких фібули, дзеркала, прикраси, зброя та імпортна кераміка (terra sigillata, амфори). Усі ці знахідки загалом датуються I—II ст. н. е. Склад намиста, до якого входять доволі коштовні намистини, свідчить як про активні торговельні зв'язки, так і про те, що населення мало змогу купувати або обмінювати речі, які певною мірою можна вважати престижними. Виявлення таких комплексів як поховання 10 дозволяє переосмислити і характер взаємин між пізньозарубинецьким та сарматським населенням, акцентуючи увагу не лише на потенційно агресивній взаємодії, а й на можливості мирного співіснування та обміну.

Могильник ранньоримського часу типу Івківці на сьогодні є унікальною пам'яткою, що надає надзвичайно важливу інформацію про побут, господарство та торгівельні зв'язки праслов'янського населення. З огляду на значення цього періоду для загальнослов'янського етногенезу, а також на досить обмежену джерельну базу, що формувалася переважно в 1960—1980-х рр. XX ст. і не в повній мірі відповідає вимогам сучасного наукового аналізу, надзвичайно важливим є вивчення пам'ятки із залученням якомога ширшого кола фахівців різного профілю. Саме такий підхід забезпечує максимальний обсяг інформації для реконструкції процесів, що стояли біля витоків майбутньої історії слов'ян.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеева, Е. М. 1975. *Античные бусы Северного Причерноморья*. I. Археология СССР. Свод археологических источников, Г1-12/1. Москва: Наука.

Алексеева, Е. М. 1982. *Античные бусы Северного Причерноморья*. III. Археология СССР. Свод археологических источников, Г1-12/3. Москва: Наука.

Арион, В. О., Башкатов, Ю. Ю., Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2010. У истоков славянства. В: Обломский, А. М. (ред.). *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I — II вв. н. э.)*. Раннеславянский мир, 12. Москва: ИА РАН, с. 93-110.

Башкатов, Ю. Ю., Бітковська, Т. В. 2021. Івківці — новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 52-62. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.052

Безусько, Л. Г., Климанов, В. А., Шеляг-Сосонко, Ю. Р. 1988. Климатические условия Украины в позднеледниковье и голоцене. В: Хотинский, Н. А., Климанов, В. А. (ред.). *Палеоклиматы голоцена Европейской территории СССР*. Москва: Институт географии АН СССР, с. 125-135.

Бітковська, Т. В. 2019. Корчуватський могильник, сучасний стан матеріалів. В: Петраускас, О. В., Гопкало, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н. е.: до 90-річчя В. Д. Барана*. Oium, 6. Київ: ІА НАН України, с. 169-180.

Воронятов, С. В., Еременко, В. Е. 2006. Металлургический центр Лютеж, сарматы и образование горизонта Лютеж—Рахны—Почеп: попытка интерпретации [«Лютежское пленение бастарнов» — миф или реальность?]. В: Савинов, Д. Г. (ред.). *Производственные центры. Источники, «дороги», ареал распространения. Материалы тематической научной конференции (Санкт-Петербург, 18—21 декабря 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Элексис Принт, с. 88-93.

Герасименко, Н. П. 2004. *Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України*. Автореферат дисертації д-ра геогр. наук. Київ: Інститут географії НАН України.

Дзенеладзе, Е. С. 2016. Египетский фаянс у поздних скифов Нижнего Днепра. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 68-73.

Козак, О. Д. 2014. До питання про професійні остеологічні комплекси епохи бронзи. Методичні основи визначення комплексу візничого. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 11-33. https://doi.org/10.30970/ars.2014.18

Козак, О., Потехіна, І., Слободян, Т., Гупало, В. 2019. *Методичні рекомендації з польової антропології*. Львів: НДУ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України.

Кравченко, О. В., Синиця, Є. В. 2005. Сарматське поховання з хутора Хмільна. В: Лисенко, С. Д. (ред.). *Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ; Фастів: ІА НАН України, Фастівський державний краєзнавчий музей, с. 269-292.

Куштан, Д. П., Сиволап, М. П., Марченко, О. В. 2018. Розвідки в Потясминні. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 293-295.

Обломский, А. М. 2010. Введение. В: Обломский, А. М. (ред.). *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I — II вв. н. э.)*. Раннеславянский мир, 12. Москва: ИА РАН, с. 5-7.

Симоненко, А. В. 2011. *Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Слободян, Т. 2024. *Біоархеологічні колекції Інституту археології НАН України. Каталог кремаційних матеріалів*. Історична антропологія та біоархеологія України, III. Київ: ІА НАН України.

Слободян, Т. І. 2018. Можливості дослідження тілопальних поховань: біоархеологічні студії. *Археологія*, 2, с. 127-137. https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.02.127

Ушкова, Ю. В. 2020. До питання про ознаки вершництва на антропологічному матеріалі. *Історична антропологія та біоархеологія України*, II, с. 140-153.

Щукин, М. Б. 1994. *На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе*. Санкт-Петербург: Фарн.

Acsádi, Gy., Nemeskéri, J. 1970. *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Adams, B. J., Crabtree, P. J. 2008. *Comparative Skeletal Anatomy: A Photographic Atlas for Medical Examiners, Coroners, Forensic Anthropologists, and Archaeologists*. New York: Humana Press.

Bass, W. 1995. *Human osteology. A laboratory and field manual*. 4th Edition. Columbia: Missouri Archaeological Society.

Bonhert, M., Rost, T., Faller-Marquardt, M., Ropohl, D. Pollack, S. 1997. Fractures of the Base of the Skull in Charred Bodies: Post-mortem Heat Injuries or Signs of Mechanical Traumatisation. *Forensic Science International*, 87, p. 55-62. https://doi.org/10.1016/s0379-0738(97)02136-1

Brothwell, D. R. 1981. *Digging up bones. The Excavation, Treatment, and Study of Human Skeletal Remains*. 3rd edition. Ithaca, New York: Cornell University.

Buikstra, J., Ubelaker, D. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research series, 44. Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey.

Burns, K. R. 1999. *Forensic Anthropology Training Manual*. New Jersey: Prentice Hall.

Byers, S. N. 2002. *Introduction to Forensic Anthropology: A Textbook*. Boston: Allyn and Bacon.

Chochol, J. 1961. Antropologický Rozbor Lidských Žárových Pozůstatků z Lužických Pohřebišť v Ústí nad Laben-Střekově II A v Žírovicích, Okres Cheb. In: Plesl, E. (ed.). *Lužická Kultura v Severozápadních Čechách*. Praha: Česko-slovenské akademie věd, p. 195-232, 273-290.

Devlin, J. B., Herrmann, N. P. 2008. Bone Color as an Interpretive Tool of the Depositional History of Archaeological Cremains. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press, p. 109-128. https://doi.org/10.1016/B978-012372510-3.50008-3

Dokládal, M. 1999. *Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob*. Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianne, 113. Brno: Masarykova univerzita.

Fazekas, Is. G., Kósa, F. 1978. *Forensic Fetal Osteology*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Franceschetti, L., Mazzucchi, A., Magli, F., Collini, F., Gaudio, D., Cattaneo, C. 2021. Are Cranial Perimortem Fractures Identifiable in Cremated Remains? A Study on 38 Known Cases. *Legal Medicine*, 49, 101850. https://doi.org/10.1016/j.legalmed.2021.101850

Friedlander, H. 2018. *Differentiation of Perimortem Trauma from Heat Fractures in Cranial and Irregular Bones in Cases of Cremation*. A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Arts. Department of Anthropology, University of Alberta.

Großkopf, B. 2004. *Leichenbrand: Biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor- und frühgeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken*. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Dr. Phil. Universität Leipzig.

Gruchy, S., Rogers, T. L. 2002. Identifying Chop Marks on Cremated Bone: A Preliminary Study. *Jour-*

nal of Forensic Sciences, 47 (5), p. 933-936. https://doi.org/10.1520/JFS15506J

Herrmann, B. 1988. Behandlung von Leichenbrand. In: Knussman, R. (eds.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. I: Wesen und Methoden der Anthropologie. 1. Teil: Wissenschaftstheorie, Geschichte, morphologische Methoden. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, s. 576-585.

Herrmann, B., Grupe, G., Hummel, S., Piepenbrink, H., Schutkowski, H. 1990. *Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden*. Berlin; Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-61514-6

Herrmann, N. P., Bennett, J. L. 1999. The Differentiation of Traumatic and Heat-Related Fractures in Burned Bone. *Journal of Forensic Sciences*, 44 (3), p. 461-469. https://doi.org/10.1520/JFS14495J

Holck, P. 1997—2008. *Cremated Bones: A Medical-anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials*. Anthropologiske skrifer, 1. Reprint of the 3rd revised edition. Oslo: Anatomisk institutt, University of Oslo.

Krenzer, U. 2006. *Compendio de métodos antropológico-forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico*, 1—7. Ciudad: Ciber Negocios.

Lemmers, S. A. M., Gonçalves, D., Cunha, E., Vassalo, A. R., Appleby, J. 2020. Burned Fleshed or Dry? The Potential of Bioerosion to Determine the Pre-Burning Condition of Human Remains. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 27, p. 972-991. https://doi.org/10.1007/s10816-020-09446-x

Logan, J. 2002. *Identifying Archaeological Metal*. Canadian Conservation Institute (CCI) Notes, 4 (1). Ottawa: Canadian Heritage.

Mayne Correia, P. M. 1997. Fire Modification of Bone: A Review of the Literature. In: Haglund, W. D., Sorg, M. H. (eds.). *Forensic Taphonomy: The Postmortem Fate of Human Remains*. New York: CRC Press, p. 275-293. https://doi.org/10.1201/9781439821923.ch18

McKern, T. W., Stewart, T. D. 1957. *Skeletal Age Changes in Young American Males: Analysis from the Standpoint of Age Identification*. Technical Report EP-45, Environmental Protection Research Division, Quartermaster Research and Development Center, U.S. Army. Natick, Massachusetts. https://doi.org/10.21236/ad0147240

McKinley, J. I. 1994. Bone Fragment Size in British Cremation Burials and its Implications for Pyre Technology and Ritual. *Journal of Archaeological Science*, 21, p. 339-342. https://doi.org/10.1006/jasc.1994.1033

Naji, S., Becdelievre, C., Djouad, S., Duday, H., André, A., Rottier, S. 2014. Recovery Methods for Cremated Commingled Remains: Analysis and Interpretation of Small Fragments Using a Bioarchaeological Approach. In: Adams, B. J., Byrd, J. E. (eds.). *Commingled Human Remains: Methods in Recovery, Analysis, and Identification*. San Diego: Academic Press, p. 33-56.

Nicholson, R. A. 1993. A Morphological Investigation of Burnt Animal Bone and an Evaluation of its Utility in Archaeology. *Journal of Archaeological Science*, 20 (4), p. 411-428. https://doi.org/10.1006/jasc.1993.1025

Nováček, J., Schultz, M. 2020. Palaeopathological Investigations of Cremated Human Remains — Methodological and Comparative Study on the Example of Traces of Pathological Conditions in the Skull. *Anthropologischer Anzeiger*, 78 (1—2), p. 59-81. https://doi.org/10.1127/anthranz/2020/1259

Ortner, D., Putschar, W. 1981. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Washington: Smithsonian Institution Press.

Palfi, G., Dutour, O. 1996. Activity-induced Skeletal Markers in Historical Anthropological Material. *International Journal of Anthropology*, 11 (1), p. 41-55. https://doi.org/10.1007/BF02442202

Piontek, J. 2007. Metodyka Antropologicznych Badań Materiałów Kostnych z Grobów Ciałopalnych. In: Bakalarska, L. (ed.). *Materiały z Konferencji Konserwatorstwa Archeologicznego Zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, p. 56-73.

Pope, E. J., Smith, O. C. 2004. Identification of Traumatic Injury in Burned Cranial Bone: An Experimental Approach. *Journal of Forensic Sciences*, 49 (3), p. 431-440. https://doi.org/10.1520/JFS2003286

Schaefer, M., Black, S., Scheuer, L. 2009. *Juvenile Osteology. A Laboratory and Field Manual*. Amsterdam: Academic Press. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-374635-1.X0001-X

Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). 2008. *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-372510-3.X5001-1

Schultz, M. 1988. Paläopathologische Diagnostik. In: Knussman, R. (eds.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. I: Wesen und Methoden der Anthropologie. 1. Teil: Wissenschaftstheorie, Geschichte, morphologische Methoden. Stuttgart: Gustav Fischer, s. 480-496.

Selwyn, L. 2004. Overview of Archaeological Iron: The Corrosion Problem, Key Factors Affecting Treatment, and Gaps in Current Knowledge. In: *Metal 04: Proceedings of the International Conference on Metals Conservation*, p. 294-306.

Shipman, P., Foster, G., Schoeninger, M. 1984. Burnt Bones and Teeth. An Experimental Study of Color, Morphology, Crystal Structure and Shrinkage. *Journal of Archaeological Science*, 11, p. 307-325. https://doi.org/10.1016/0305-4403(84)90013-X

Slobodyan, T., Terpilovskij, R. 2021. Prospects of Research on Cremated Human Remains: Correlation of Metal Traces on Cremations with Funeral Rituals and Burial Customs. *Anthropologischer Anzeiger*, 78 (1—2), p. 33-58. https://doi.org/10.1127/anthranz/2020/1226

Stiner, M. C., Kuhn, S. L., Welner, S., Bar-Yosef, O. 1995. Differential Burning, Recrystallization, and Fragmentation of Archaeological Bone. *Journal of Archaeological Science*, 22 (2), p. 223-237. https://doi.org/10.1006/jasc.1995.0024

Symes, S. A., Rainwater, C. W., Chapman, E. N., Gipson, D. R., Piper, A. L. 2008. Patterned Thermal Destruction of Human Remains in a Forensic Setting. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press, p. 15-54. https://doi.org/10.1016/B978-012372510-3.50004-6

Szilvássy, J. 1988. Altersdiagnose am Skelett. In: Knussman, R. (eds.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. I: Wesen und Methoden der Anthropologie. 1. Teil: Wissenschaftstheorie, Geschichte, morphologische Methoden. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, s. 421-443.

Thurman, M. D., Willmore, L. J. 1981. A Replicative Cremation Experiment. *North American Archaeologist*, 2 (4), p. 275-283. https://doi.org/10.2190/29A5-84ED-4MB8-EP3M

Villotte, S., Knüsel, Ch. J. 2013. Understanding Entheseal Changes: Definition and Life Course Changes. *International Journal of Osteoarchaeology*, 23, p. 135-146. https://doi.org/10.1002/oa.2289

Wahl, J. 1982. Leichenbranduntersuchungen. Ein Überblick über die Bearbeitung- und Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern. *Prähistorische Zeitschrift*, 57 (1), s. 2-125. https://doi.org/10.1515/prhz.1982.57.1.1

Walker, P. L., Miller, K. W. P., Richman, R. 2008. Time, Temperature, and Oxygen Availability: An Experimental Study of the Effects of Environmental Conditions on the Color and Organic Content of Cremated Bone. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press, p. 129-135. https://doi.org/10.1016/B978-012372510-3.50009-5

REFERENCES

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Alekseeva, E. M. 1975. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. I. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G1-12/1. Moskva: Nauka.

Alekseeva, E. M. 1982. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. III. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G1-12/3. Moskva: Nauka.

Arion, V. O., Bashkatov, Iu. Iu., Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2010. U istokov slavianstva. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Pozdnezarubinetskie pamiatniki na territorii Ukrainy (vtoraia polovina I — II vv. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 12. Moskva: IA RAN, s. 93-110.

Bashkatov, Yu. Yu., Bitkovska, T. V. 2021. Ivkivtsi — novyi typ piznozarubynetskykh pam'iatok Serednoho Podniprov'ia. *Arkheolohiia*, 2, s. 52-62. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.052

Bezusko, L. G., Klimanov, V. A., Sheliag-Sosonko, Iu. R. 1988. Klimaticheskie usloviia Ukrainy v pozdnelednikove i golotsene. In: Khotinskii, N. A., Klimanov, V. A. (red.). *Paleoklimaty golotsena Evropeiskoi territorii SSSR*. Moskva: Institut geografii AN SSSR, s. 125-135.

Bitkovska, T. V. 2019. Korchuvatskyi mohylnyk, suchasnyi stan materialiv. In: Petrauskas, O. V., Hopkalo, O. V., Horbanenko, S. A. (red.). *Starozhytnosti varvarskykh plemen u pershii polovyni I tys. n.e.: do 90-richchia V. D. Barana*. Oium, 6. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 169-180.

Voroniatov, S. V., Eremenko, V. E. 2006. Metallurgicheskii tsentr Liutezh, sarmaty i obrazovanie gorizonta Liutezh—Rakhny—Pochep: popytka interpretatsii [«Liutezhskoe plenenie bastarnov» — mif ili realnost?]. In: Savinov, D. G. (red.). *Proizvodstvennye tsentry. Istochniki, «dorogi», areal rasprostraneniia. Materialy tematicheskoi nauchnoi konferentsii (Sankt-Peterburg, 18—21 dekabria 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Eleksis Print, s. 88-93.

Herasymenko, N. P. 2004. *Rozvytok zonalnykh landshaftiv chetvertynnoho periodu na terytorii Ukrainy*. Avtoreferat dysertatsii d-ra heohr. nauk. Kyiv: Instytut heohrafii NAN Ukrainy.

Dzeneladze, E. S. 2016. Ehypetskyi faians u pozdnykh skyfov Nyzhneho Dnepra. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 68-73.

Kozak, O. D. 2014. Do pytannia pro profesiini osteolohichni kompleksy epokhy bronzy. Metodychni osnovy vyznachennia kompleksu viznychoho. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 11-33. https://doi.org/10.30970/ars.2014.18

Kozak, O., Potiekhina, I., Slobodian, T., Hupalo, V. 2019. *Metodychni rekomendatsii z polovoi antropolohii*. Lviv: NDU «Riativna arkheolohichna sluzhba» IA NAN Ukrainy.

Kravchenko, O. V., Synytsia, Ye. V. 2005. Sarmatske pokhovannia z khutora Khmilna. In: Lysenko, S. D. (red.). *Problemy arkheolohii Serednoho Podniprov'ia. Do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu*. Kyiv; Fastiv: IA NAN Ukrainy, Fastivskyi derzhavnyi kraieznavchyi muzei, s. 269-292.

Kushtan, D. P., Syvolap, M. P., Marchenko, O. V. 2018. Rozvidky v Potiasmynni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 293-295.

Oblomskii, A. M. 2010. Vvedenie. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Pozdnezarubinetskie pamiatniki na territorii Ukrainy (vtoraia polovina I — II vv. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 12. Moskva: IA RAN, s. 5-7.

Simonenko, A. V. 2011. *Rimskii import u sarmatov Severnogo Prichernomoria*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Slobodian, T. 2024. *Bioarkheolohichni kolektsii Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kataloh krematsiinykh materialiv*. Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy, III. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Slobodian, T. I. 2018. Mozhlyvosti doslidzhennia tilopalnykh pokhovan: bioarkheolohichni studii. *Arkheolohiia*, 2, s. 127-137. https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.02.127

Ushkova, Yu. V. 2020. Do pytannia pro oznaky vershnytstva na antropolohichnomu materiali. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, II, s. 140-153.

Shchukin, M. B. 1994. *Na rubezhe er. Opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n.e. — I v. n.e. v Vostochnoi i Tsentralnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.

Acsádi, Gy., Nemeskéri, J. 1970. *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Adams, B. J., Crabtree, P. J. 2008. *Comparative Skeletal Anatomy: A Photographic Atlas for Medical Examiners, Coroners, Forensic Anthropologists, and Archaeologists*. New York: Humana Press.

Bass, W. 1995. *Human osteology. A laboratory and field manual*. 4th Edition. Columbia: Missouri Archaeological Society.

Bonhert, M., Rost, T., Faller-Marquardt, M., Ropohl, D. Pollack, S. 1997. Fractures of the Base of the Skull in Charred Bodies: Post-mortem Heat Injuries or Signs of Mechanical Traumatisation. *Forensic Science International*, 87, p. 55-62. https://doi.org/10.1016/s0379-0738(97)02136-1

Brothwell, D. R. 1981. *Digging up bones. The Excavation, Treatment, and Study of Human Skeletal Remains*. 3rd edition. Ithaca, New York: Cornell University.

Buikstra, J., Ubelaker, D. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research series, 44. Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey.

Burns, K. R. 1999. *Forensic Anthropology Training Manual*. New Jersey: Prentice Hall.

Byers, S. N. 2002. *Introduction to Forensic Anthropology: A Textbook*. Boston: Allyn and Bacon.

Chochol, J. 1961. Antropologický Rozbor Lidských Žárových Pozůstatků z Lužických Pohřebišť v Ústí nad Laben-Střekově II A v Žírovicích, Okres Cheb. In: Plesl, E. (ed.). *Lužická Kultura v Severozápadních Čechách*. Praha: Česko-slovenské akademie věd, p. 195-232, 273-290.

Devlin, J. B., Herrmann, N. P. 2008. Bone Color as an Interpretive Tool of the Depositional History of Archaeological Cremains. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press, p. 109-128. https://doi.org/10.1016/B978-012372510-3.50008-3

Dokládal, M. 1999. *Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob*. Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianne, 113. Brno: Masarykova univerzita.

Fazekas, Is. G., Kósa, F. 1978. *Forensic Fetal Osteology*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Franceschetti, L., Mazzucchi, A., Magli, F., Collini, F., Gaudio, D., Cattaneo, C. 2021. Are Cranial Peri-mortem Fractures Identifiable in Cremated Remains? A Study on 38 Known Cases. *Legal Medicine*, 49, 101850. https://doi.org/10.1016/j.legalmed.2021.101850

Friedlander, H. 2018. *Differentiation of Perimortem Trauma from Heat Fractures in Cranial and Irregular Bones in Cases of Cremation*. A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Arts. Department of Anthropology, University of Alberta.

Großkopf, B. 2004. *Leichenbrand: Biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor- und frühgeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken*. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Dr. Phil. Universität Leipzig.

Gruchy, S., Rogers, T. L. 2002. Identifying Chop Marks on Cremated Bone: A Preliminary Study. *Journal of Forensic Sciences*, 47 (5), p. 933-936. https://doi.org/10.1520/JFS15506J

Herrmann, B. 1988. Behandlung von Leichenbrand. In: Knussman, R. (eds.). *Anthropologie. Handbuch der ver-*

gleichenden Biologie des Menschen. I: Wesen und Methoden der Anthropologie. 1. Teil: Wissenschaftstheorie, Geschichte, morphologische Methoden. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, s. 576-585.

Herrmann, B., Grupe, G., Hummel, S., Piepenbrink, H., Schutkowski, H. 1990. *Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden*. Berlin; Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-61514-6

Herrmann, N. P., Bennett, J. L. 1999. The Differentiation of Traumatic and Heat-Related Fractures in Burned Bone. *Journal of Forensic Sciences*, 44 (3), p. 461-469. https://doi.org/10.1520/JFS14495J

Holck, P. 1997—2008. *Cremated Bones: A Medical-anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials*. Anthropologiske skrifer, 1. Reprint of the 3rd revised edition. Oslo: Anatomisk institutt, University of Oslo.

Krenzer, U. 2006. *Compendio de métodos antropológico-forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico*, 1—7. Ciudad: Ciber Negocios.

Lemmers, S. A. M., Gonçalves, D., Cunha, E., Vassalo, A. R., Appleby, J. 2020. Burned Fleshed or Dry? The Potential of Bioerosion to Determine the Pre-Burning Condition of Human Remains. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 27, p. 972-991. https://doi.org/10.1007/s10816-020-09446-x

Logan, J. 2002. *Identifying Archaeological Metal*. Canadian Conservation Institute (CCI) Notes, 4 (1). Ottawa: Canadian Heritage.

Mayne Correia, P. M. 1997. Fire Modification of Bone: A Review of the Literature. In: Haglund, W. D., Sorg, M. H. (eds.). *Forensic Taphonomy: The Postmortem Fate of Human Remains*. New York: CRC Press, p. 275-293. https://doi.org/10.1201/9781439821923.ch18

McKern, T. W., Stewart, T. D. 1957. *Skeletal Age Changes in Young American Males: Analysis from the Standpoint of Age Identification*. Technical Report EP-45, Environmental Protection Research Division, Quartermaster Research and Development Center, U.S. Army. Natick, Massachusetts. https://doi.org/10.21236/ad0147240

McKinley, J. I. 1994. Bone Fragment Size in British Cremation Burials and its Implications for Pyre Technology and Ritual. *Journal of Archaeological Science*, 21, p. 339-342. https://doi.org/10.1006/jasc.1994.1033

Naji, S., Becdelievre, C., Djouad, S., Duday, H., André, A., Rottier, S. 2014. Recovery Methods for Cremated Commingled Remains: Analysis and Interpretation of Small Fragments Using a Bioarchaeological Approach. In: Adams, B. J., Byrd, J. E. (eds.). *Commingled Human Remains: Methods in Recovery, Analysis, and Identification*. San Diego: Academic Press, p. 33-56.

Nicholson, R. A. 1993. A Morphological Investigation of Burnt Animal Bone and an Evaluation of its Utility in Archaeology. *Journal of Archaeological Science*, 20 (4), p. 411-428. https://doi.org/10.1006/jasc.1993.1025

Nováček, J., Schultz, M. 2020. Palaeopathological Investigations of Cremated Human Remains — Methodological and Comparative Study on the Example of Traces of Pathological Conditions in the Skull. *Anthropologischer Anzeiger*, 78 (1—2), p. 59-81. https://doi.org/10.1127/anthranz/2020/1259

Ortner, D., Putschar, W. 1981. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Washington: Smithsonian Institution Press.

Palfi, G., Dutour, O. 1996. Activity-induced Skeletal Markers in Historical Anthropological Material. *International Journal of Anthropology*, 11 (1), p. 41-55. https://doi.org/10.1007/BF02442202

Piontek, J. 2007. Metodyka Antropologicznych Badań Materiałów Kostnych z Grobów Ciałopalnych. In: Bakalarska, L. (ed.). *Materiały z Konferencji Konserwatorstwa Archeologicznego Zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, p. 56-73.

Pope, E. J., Smith, O. C. 2004. Identification of Traumatic Injury in Burned Cranial Bone: An Experimental Approach. *Journal of Forensic Sciences*, 49 (3), p. 431-440. https://doi.org/10.1520/JFS2003286

Schaefer, M., Black, S., Scheuer, L. 2009. *Juvenile Osteology. A Laboratory and Field Manual*. Amsterdam: Academic Press. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-374635-1.X0001-X

Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). 2008. *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-372510-3.X5001-1

Schultz, M. 1988. Paläopathologische Diagnostik. In: Knussman, R. (eds.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. I: Wesen und Methoden der Anthropologie. 1. Teil: Wissenschaftstheorie, Geschichte, morphologische Methoden. Stuttgart: Gustav Fischer, s. 480-496.

Selwyn, L. 2004. Overview of Archaeological Iron: The Corrosion Problem, Key Factors Affecting Treatment, and Gaps in Current Knowledge. In: *Metal 04: Proceedings of the International Conference on Metals Conservation*, p. 294-306.

Shipman, P., Foster, G., Schoeninger, M. 1984. Burnt Bones and Teeth. An Experimental Study of Color, Morphology, Crystal Structure and Shrinkage. *Journal of Archaeological Science*, 11, p. 307-325. https://doi.org/10.1016/0305-4403(84)90013-X

Slobodyan, T., Terpilovskij, R. 2021. Prospects of Research on Cremated Human Remains: Correlation of Metal Traces on Cremations with Funeral Rituals and Burial Customs. *Anthropologischer Anzeiger*, 78 (1—2), p. 33-58. https://doi.org/10.1127/anthranz/2020/1226

Stiner, M. C., Kuhn, S. L., Welner, S., Bar-Yosef, O. 1995. Differential Burning, Recrystallization, and Fragmentation of Archaeological Bone. *Journal of Archaeological Science*, 22 (2), p. 223-237. https://doi.org/10.1006/jasc.1995.0024

Symes, S. A., Rainwater, C. W., Chapman, E. N., Gipson, D. R., Piper, A. L. 2008. Patterned Thermal Destruction of Human Remains in a Forensic Setting. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press, p. 15-54. https://doi.org/10.1016/B978-012372510-3.50004-6

Szilvássy, J. 1988. Altersdiagnose am Skelett. In: Knussman, R. (eds.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. I: Wesen und Methoden der Anthropologie. 1. Teil: Wissenschaftstheorie, Geschichte, morphologische Methoden. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, s. 421-443.

Thurman, M. D., Willmore, L. J. 1981. A Replicative Cremation Experiment. *North American Archaeologist*, 2 (4), p. 275-283. https://doi.org/10.2190/29A5-84ED-4MB8-EP3M

Villotte, S., Knüsel, Ch. J. 2013. Understanding Entheseal Changes: Definition and Life Course Changes. *International Journal of Osteoarchaeology*, 23, p. 135-146. https://doi.org/10.1002/oa.2289

Wahl, J. 1982. Leichenbranduntersuchungen. Ein Überblick über die Bearbeitung- und Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern. *Prähistorische Zeitschrift*, 57 (1), s. 2-125. https://doi.org/10.1515/prhz.1982.57.1.1

Walker, P. L., Miller, K. W. P., Richman, R. 2008. Time, Temperature, and Oxygen Availability: An Experimental Study of the Effects of Environmental Conditions on the Color and Organic Content of Cremated Bone. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Academic Press, p. 129-135. https://doi.org/10.1016/B978-012372510-3.50009-5

Y. Bashkatov, T. Slobodian

THE IVKIVTSI BURIAL AS AN INDICATOR OF A PRESTIGIOUS: BETWEEN SOCIAL STATUS AND BIOLOGICAL IDENTITY

The paper presents the results of an interdisciplinary study of burial 10, which was discovered at the Ivkivtsi burial ground, a reference site of the Late Zarubintsy cultural group. Evidence at the site points to the preservation of certain Classical Zarubintsy traits, while also reflecting the development characteristic of the Late Zarubintsy cultural group. The results of the interdisciplinary study of the burial ground significantly expand our understanding of the material

culture, burial rites, and cross-cultural contacts of the Late Zarubintsy population.

The study focused on the grave goods and bioarchaeological analysis of human remains. Based on the obtained data, it was ascertained that the grave was a double burial: the cremated remains of two individuals were identified — an adolescent aged 15—20 years (probably female) and a child of perinatal or infant age (up to 3 years old). After the cremation, the skeletal remains of both individuals were buried in the ceramic and, possibly, organic urn.

The sex of the individuals could not be determined anthropologically due to the absence of preserved sexually diagnostic skeletal features. However, the presence of a necklace among the adolescent's remains may indicate a probable female sex.

The grave goods include a necklace made of carnelian, glass, and rock crystal beads, as well as faience plaques depicting lions and scarabs. These items indicate the affluence of the buried individuals and possibly their high social status. Typological analysis of the grave goods permits to suggest the contacts with the Sarmatian groups.

The obtained results are consistent with the chronological and cultural characteristics of the settlement and burial ground, which are generally dated to the 1st—2nd centuries AD. The research indicates significance of the Ivkivtsi cemetery for the study of the late Zarubynetsi-type sites within the cultural context of the Early Roman period and its cross-cultural interactions with the Sarmatian populations.

Keywords: Middle Dnipro region, Early Roman period, late Zarubyntsy type, funeral rites, anthropological research, necklace.

Одержано 15.06.2025

БАШКАТОВ Юрій, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Yurii BASHKATOV, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-4286-7441,
e-mail: juriy_bashkatov@iananu.org.ua.

СЛОБОДЯН Тетяна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Tetiana SLOBODIAN, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7185-8774,
e-mail: tanya_slobodyan@ukr.net.

УДК [572.7:61](477.411)”653” DOI: 10.37445/adiu.2025.03.12

А. Потапова

ЛІКУВАЛЬНІ ПРАКТИКИ РУСІ

На основі писемних джерел та палеопатологічних даних розглянуто різні форми медичної діяльності на Русі — від професійної лікарської практики до народного цілительства й монастирської медицини. Антропологічні матеріали з території Києва є наочним підтвердженням рівня медичних знань та їхнього застосування. Загоєні краніальні та посткраніальні травми свідчать, що постраждалі отримували допомогу різного ступеня — від елементарного догляду до складніших хірургічних втручань. Це вказує не лише на знання лікувальних засобів і терапевтичних прийомів, а й на традиції турботи та соціальної підтримки травмованих.

***Ключові слова**: антропологія, середньовіччя, травми, медицина, Київ, Русь.*

Вступ. Одним із важливих аспектів реконструкції повсякденного життя середньовічних суспільств є вивчення хвороб, ушкоджень та методів їх лікування. Якщо розвиток медицини західноєвропейського середньовіччя вже став предметом численних історико-антропологічних студій, то для Русі ця тематика залишається відносно мало опрацьованою.

Питання розвитку медицини на Русі висвітлювалося переважно медиками, що зумовлювало однобічність у трактуванні джерел та схильність переносити сучасні уявлення на середньовічні реалії. Цю тему досліджували М. А. Богоявленський, М. М. Мирський, Т. С. Сорокіна, А. С. Малахова, О. Ш. Гуляєва, П. Ю. Заблудовський та інші. Їхні праці заклали основу вивчення проблеми, проте не завжди містять критичний аналіз фрагментарної та нечисельної джерельної бази. Суттєвим обмеженням є й те, що більшість відомих текстів має перекладний характер і відображає радше візантійські, ніж автентично давньоруські уявлення про медицину. Окрім того, нечітка хронологія ускладнює відстеження послідовного розвитку медичної справи від початку формування Русі як держави.

Антропологічні матеріали істотно доповнюють цю картину. Остеологічні рештки зі слідами патологій чи травм дають змогу отримати безпосередні свідчення про стан здоров’я населення, поширеність тих чи інших хвороб, а також рівень медичних знань і практик. Поєднання даних археології, палеопатології та писемних джерел відкриває можливість більш повної реконструкції знань про медицину та лікування в давньоруському суспільстві.

Писемні джерела. В країнах Західної та Центральної Європи збереглося значно більше медичних манускриптів, аніж на території Русі. Давньоруські писемні джерела медичного характеру до нас майже не дійшли. Більшість відомих текстів з медичної тематики Русі становлять переписи або переклади іноземних творів. Значну частину первинного матеріалу, ймовірно, було втрачено внаслідок пожеж, руйнувань і загальної соціально-політичної нестабільності.

З огляду на тісні культурні та релігійні зв’язки Русі з Візантією можна припустити, що на територію давньоруської держави потрапляли рукописи як західноєвропейського, так і грецького та арабського походження. Особливо помітним є вплив спадщини античних натурфілософів, яка активно була впроваджена у лікарські традиції. Архівні описи приватних та монастирських бібліотек XVI—XVIII ст. містять згадки про давні грецькі медичні трактати, написані ще на пергаменті. Це може свідчити про обізнаність давньоруських лікарів із

© А. ПОТАПОВА, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

працями Галена, Гіппократа, Аристотеля, Теофраста та інших (Богоявленський 1960, с. 24). Після прийняття християнства на Русі значного поширення набули медичні трактати християнських авторів як наслідок зростання впливу церковної культури на всі сфери духовного і практичного життя, включно з медициною (Драч, Бориченко 2018, с. 193).

Важливим джерелом природничих знань був трактат «Фізіолог», який поширився на Русі вже у XI ст. (Богоявленский 1960, с. 17). Цей твір мав компілятивний характер, містив відомості про тварин, рослини та мінерали, що сприяло формуванню уявлень про ботаніку, зоологію та фармакологію, а також пошуку лікувальних властивостей природних ресурсів. Природничі аспекти «Фізіолога» з часом почали включати до медичних збірок та лікувальних текстів давньоруської традиції (Богоявленський 1960, с. 18), оскільки інформація про живу природу в трактаті переважно подавалася з погляду її практичного використання в лікуванні. Після християнізації європейського культурного простору цей трактат зазнавав осуду та активно знищувався через свій зв'язок з дохристиянськими натурфілософськими уявленнями.

Значну роль у становленні медичних знань на Русі відіграв «Шестоднев» Іоанна Екзарха Болгарського, створений наприкінці IX — початку X ст. в Болгарії (Баранкова, Мильков 2001, с. 5). Цей компілятивний трактат, відомий на Русі щонайменше з XIII ст. (Богоявленський 1960, с. 23), охоплює широкий спектр тем, зокрема медичних. У своїй праці автор спирався на переклади «Шестодневів» Василя Великого та Севериана Гальського, доповнивши їх власним оригінальним текстом. Саме ці авторські вставки становлять особливий інтерес з точки зору природничо-наукових та філософських уявлень. Це свідчить про глибоку обізнаність Іоанна Екзарха Болгарського з античною науковою та філософською традицією, а також активне використання ним давньогрецького знання у процесі формування змісту й структури власного твору (Баранкова, Мильков 2001, с. 5). Розділ з медицини містить різноманітну інформацію: відомості про мінерали та метали, які можна використовувати з лікувальною метою, ботанічний і фармацевтичний опис лікарських рослин, а також аналіз їх впливу на людей та тварин. Водночас особлива цінність даного трактату полягає в зібраних анатомо-фізіологічних даних про людину, починаючи з періоду античності (Богоявленский 1960, с. 20; Аникин 1988, с. 17). Опис фізіологічних особливостей людини починається з докладного опису анатомії будови голови й головного мозку. Цікавим є розгляд питання про функціональний взаємозв'язок між мозком і серцем у контексті нервово-психічних процесів. Внутрішні органи, наприклад легені, печінка, селезінка та нирки, характеризуються лаконічно, з даними про їх розмір, форму та розташування в тілі. Детальна увага приділена морфології голови — оку, вуху, носу, ротові тощо (Баранкова, Мильков 2001, с. 133—134).

«Ізборник Святослава» посідає визначне місце серед середньовічних трактатів, що містять медичні відомості. Ізборник існує у двох основних редакціях, переписаних у 1073 та 1076 роках. За змістом він був своєрідною енциклопедією свого часу. До складу збірника входять понад 400 текстів, більшість з яких присвячена інтерпретації маловідомих слів, окремі уривки святого письма та творів отців Церкви (Запаско 1995, с. 19). Медична тематика становить одну з важливих складових цього збірника, де можна знайти поради стосовно гігієни, дієти, описи захворювань та відповідних засобів їх лікування (Богоявленский 1960, с. 139). Зокрема, в «Ізборнику» наводяться описи діяльності лічців-різальників (тобто, хірургів), які володіли навичками хірургічного втручання: розрізали тканини, ампутували кінцівки, вирізали відмерлі частини тіла, застосовували припікання розпеченим залізом (каутеризація). Післяопераційне лікування передбачало використання лікарських рослин та мазей, що вказує на інтеграцію фітотерапії в загальну медичну практику. Окрему увагу в джерелі приділено інструментарію: згадуються спеціальні ножі для хірургічних втручань та точила для їх загострення. Разом з тим, в «Ізборнику» наводяться хвороби, які вважалися невиліковними, що відображає обмеженість тодішніх знань та засобів лікування (Котков 1965; Драч, Бориченко 2018, с. 198).

Окремі відомості про природу людини та її лікування можна знайти в «Слові про праву віру» Іоанна Дамаскіна (XII ст.), «Християнській топографії» Козьми Індикоплова (XII ст.), «Толковій Палеї» (XII—XIII ст.) тощо (Хамайко 2015, с. 101; Мирский, Богоявленский 2018).

Окрім фундаментальних медичних трактатів і літописних згадок, суттєве значення в практиці лікування мали травники, що були створені або перекладені народною мовою. У цих текстах систематизувалися емпіричні знання та лікувальні спостереження, які до того передавалися переважно в усній формі між цілителями з різним рівнем фахової підготовки. Одні травники мали дидактичний характер і були укладені у формі діалогу між учителем і учнем — форма, що сприяла запам'ятанню матеріалу та передаванню знань в освітньому процесі. Інші ж виконували роль рецептурних збірок або особистих медичних записників, які власники систематично доповнювали новими рецептами на основі власного досвіду чи усної традиції. Подібні збірки нерідко ставали домашніми лікувальними посібниками, до яких зверталися не лише представники освічених верств, а й грамотні селяни, ремісники, посадські люди та дрібні службовці. Вони використовувалися у якості джерела знань у випадках відсутності доступу до професійної медичної допомоги або

ж служили її доповненням (Новосельський, Пушкарев 1977, с. 5). Оскільки значна частина травників сходила до візантійської традиції та їх зміст не завжди відповідав локальному контексту (лікарські рослини та засоби, описані в них, могли бути невідомими або відсутніми в природно-кліматичних умовах Русі), практичне застосування цих знань значно ускладнювалося (Медведь 2017, с. 233).

Однією з категорій писемних пам'яток, пов'язаних із медичною традицією Давньої Русі, були «азбуковники» або «алфавитники» — словники, що містили переклад та пояснення іншомовних термінів або малозрозумілих слів (Огієнко 1908, с. 58). Медичні азбуковники вирізнялися тим, що в них зазначалися джерела, які були використані для трактування наведеного слова (Богоявленский 1960, с. 29). Такі праці виконували функцію енциклопедичних посібників, орієнтованих не лише на лікарів, а й на нефахову аудиторію.

На підставі писемних джерел можна простежити інформацію не лише про анатомію та фізіологію людини чи методи лікування, а й про місце лікаря в суспільстві та загалом засвідчити існування такої професії. Зокрема, у таких пам'ятках давньоруської книжності, як «Ізборник Святослава» (1076), «Києво-Печерський патерик», «Правда Руська» тощо, згадуються фахові лікарі, що працювали на офіційних засадах та отримували грошову винагороду за виконану роботу (Хамайко 2015, с. 103). В країнах Західної та Центральної Європи, починаючи щонайменше з XII ст., функціонувала система ліцензування медичної практики, яка передбачала офіційне надання дозволу на лікарську діяльність як чоловікам, так і жінкам. Їхні професійні права та обов'язки були нормативно врегульовані з метою запобігання лікарям перевищувати свої повноваження (Cosman 2000, с. 36). Тобто, в західноєвропейських і в давньоруських текстах йдеться саме про професійних лікарів, а не представників народної лікувальної практики, що вказує на симультанний розвиток давньоруської і загальноєвропейської медицини.

Проте, досить цікаву й водночас критичну позицію щодо характеру медичної практики на Русі висловлює О. М. Медведь. Він стверджує, що в руському суспільстві не існувало медицини в її професійному, раціональному розумінні, подібному до західноєвропейської гіппократової медицини (Медведь 2013). На основі аналізу праць радянських та пострадянських істориків медицини О. М. Медведь звертає увагу на те, що більшість з них значною мірою спиралася на дореволюційні підходи та інтерпретації, що сприяло формуванню усталених стереотипів і хибних уявлень про рівень розвитку медичної справи в Давній Русі.

Особливої критики О. М. Медведя зазнає орієнтація на перекладені джерела, що становили основну частину відомих на сьогодні медичних текстів. На думку дослідника, ці твори мали переважно ознайомчий, а не практичний характер і не відображали реальної картини медичної практики чи професійної підготовки лікарів.

Крім того, О. М. Медведь наголошує на важливій концептуальній диференціації між поняттями «цілительство» та «лікування», що, на його думку, дослідники часто ігнорують. Спираючись на богословські тексти, він визначає цілительство як швидкий, одномоментний акт, що веде до майже негайного покращення стану хворого (як правило, внаслідок молитви). Лікування ж, у свою чергу, передбачає системний процес, що включає приймання фармакологічних засобів, застосування процедур та тривалу взаємодію з пацієнтом. Ця відмінність є принциповою, особливо в контексті становлення християнської парадигми, коли монастирі стали головними осередками медичних знань. У межах цієї парадигми тілесне страждання набувало сакрального значення як форма духовного очищення, що сприяло утвердженню цілительства як домінантної моделі допомоги хворим.

Таким чином, О. М. Медведь доходить висновку, що говорити про існування на Русі раціональної, сформованої під впливом гіппократової традиції, медицини не доводиться, оскільки панівною залишалася релігійно-містична модель допомоги хворим.

Попри наявність низки обґрунтованих і концептуально важливих зауваг у критиці О. М. Медведя щодо підходів до вивчення історії медицини та інтерпретації джерельної бази, загальний характер його висновків стосовно відсутності професійної лікарської ланки викликає певні застереження та дискусії. Важливим є те, що Русь не існувала в ізоляції від європейського культурного й інтелектуального простору і підтримувала активні зв'язки з Візантією, а також із країнами Західної та Центральної Європи. В результаті цих контактів у монастирські осередки потрапляла різноманітна література, включно з медичними трактатами, які, попри перекладний характер, часто містили систематизовані знання, що мали як теоретичне, так і практичне значення.

Дослідження середньовічної медицини в Західній Європі засвідчують, що монахи до XIII ст. активно займалися медичною практикою, включаючи хірургічні втручання. Остаточну заборону на проведення операцій особами духовного стану було проголошено лише на Четвертому Латеранському соборі 1215 року (Papal Encyclicals online, 18 канон). У православній традиції подібні обмеження також мали місце, однак немає підстав вважати, що до їх офіційного затвердження руські монахи суттєво відставали у своїй практиці від своїх західноєвропейських колег. Натомість цілком імовірно, що в межах монастирських громад медична діяльність здійснювалася у відповідності до знань, отриманих із грецьких і латинських текстів.

Крім того, слід враховувати наявність мирських лікарів, які також могли мати доступ до перекладених медичних джерел. Питання про те, що саме заважало цій категорії осіб застосовувати отримані знання на практиці, залишається відкритим. Водночас відомо, що вже у XI—XIII ст. у країнах Західної Європи існувала практика професійної медичної діяльності — зокрема, формувалися цехові об'єднання, виникали університети, а також укладалися юридичні документи, які регламентували статус і функції лікарів.

Таким чином, твердження О. М. Медведя про повну відсутність професійної медицини (як у монастирському середовищі, так і серед мирського населення) видається дещо категоричним та радикальним. З огляду на активне запозичення візантійської (частково й арабської через грецьке посередництво) літературної спадщини, а також інтенсивність міжрегіональних культурних контактів, є підстави вважати, що медична практика на Русі могла розвиватися паралельно з європейськими моделями, хоча й мала свої специфічні особливості, зумовлені релігійним контекстом та соціальною структурою.

Народна та світська медицина. В період формування медичної практики як окремої професії в Давній Русі значна частина населення, імовірно, володіла елементарними лікувальними навичками, насамперед у сфері фітотерапії (Болтарович 1994, с. 37—38; Драч, Бориченко 2018, с. 191). Здавна різноманітні дані медичного характеру передавалися з покоління в покоління, що сприяло їх поступовому накопиченню. З часом у громадах почали виокремлюватися особи, які не лише дбали про здоров'я власної родини, а й надавали допомогу іншим. Так сформувався прошарок народних лікарів, відомих у джерелах під назвами «знахарі», «ведуни», «волхви», «кудесники» тощо (Аникин 1988, с. 6). Окрему групу становили травники — фахівці, які мали глибокі знання про лікувальні властивості рослин та місця їх проростання (Аникин 1988, с. 9; Драч, Бориченко 2018, с. 192). Хоча достовірних джерел про діяльність волхвів у період становлення Русі не збереглося, починаючи з XI століття з'являється інформація, що вказує на їхній високий статус. Водночас лікувальна практика була лише однією з чисельних функцій, які вони виконували (Болтарович 1994, с. 44—45).

У науковому дискурсі існує певна неоднозначність щодо термінологічного розмежування осіб, які здійснювали лікувальну практику в традиційному суспільстві. Зокрема, дослідники по-різному трактують відмінності між такими категоріями, як знахарі та волхви: одні, зокрема Л. Ф. Змеєв, акцентують на їх функціональній диференціації, тоді як інші, як-от М. О. Богоявленський, наголошують на універсальному характері лікувальної діяльності волхвів. Вагомим є також спостереження В. Д. Отамановського щодо соціальної та функціональної відмінності між народними та міськими лікарями: перші, за його твердженням, характеризувалися вузькою спеціалізацією, тоді як другі мали універсальні компетенції у сфері лікування (Малахова, Малахов 2014, с. 206). До представників вузьких спеціалізацій відносилися, зокрема, хірурги-костоправи, повитухи, кровопускателі, зелейники тощо (Болтарович 1994, с. 38).

Передача як лікувальних, так і магічних знань у традиційному середовищі відбувалася переважно спадковим шляхом — від батька до сина або між жінками в межах родини, що забезпечувало спадкоємність професійної практики. Жінки, зокрема, відігравали важливу роль у збереженні та поширені фармакологічних знань, а також певних елементів магічної практики (Гальковський 1916, с. 215; Малахова, Малахов 2014, с. 208, с. 217). Крім того, окремі елементи лікувальної діяльності могли реалізовуватися представниками інших професійних груп, зокрема коновалами та пастухами, знання яких у ветеринарії частково застосовувалися до лікування людей (Малахова, Малахов 2014, с. 209).

Спадкове передавання лікувальних та магічних знань створювало міцну основу для медичної практики в традиційному суспільстві, але вплив зовнішніх факторів, зокрема, зв'язок з Візантією, значно розширив ці уявлення. Під впливом візантійської традиції професійні лікарі стали з'являтися у великих містах Русі, де вони переважно надавали медичні послуги князям та представникам заможних верств населення (Драч, Бориченко 2018, с. 194).

Жінки також відігравали доволі важливу роль у розвитку медичної практики, що відповідало загальноєвропейським тенденціям розподілу професійної праці. Представниці жіночої статі були залучені до різних галузей медицини — як лікарки, хірургині, акушерки, фармацевтки, що засвідчується численними джерелами з територій Західної та Центральної Європи, зокрема законодавчими актами, судовими справами, міськими реєстрами та бухгалтерською документацією (Cosman 2000, Intro XIV).

На теренах Русі гендерний аспект також знаходив своє відображення у лінгвістичному вжитку — в літописах зафіксовані професійні найменування як у чоловічому, так і в жіночому роді, що свідчить про наявність жінок у сфері лікувальної діяльності (Малахова, Малахов 2014, с. 207). У документах, датованих XI—XV ст., згадується участь жінок у медичній практиці, яку можна порівняти із сучасними напрямами: хірургія, акушерство, гінекологія, фармакологія, військова медицина, офтальмологія, лікування інфекційних і хронічних захворювань. Крім того, відомі випадки, коли жінки здійснювали анатомічні дослідження та виконували

функції, близькі до сучасної патологічної анатомії (Cosman 2000, p. 35—36). До посилення контролю церкви над інтелектуальним і освітнім життям Європи жінки активно брали участь у медичній освіті, зокрема, викладали в університетах, і тому є документовані приклади. Відомою лікаркою була італійка Тротула Салернська, яка асоціюється з Салернською медичною школою. Окрім педагогічної діяльності, деякі жінки були авторами наукових медичних праць. Особливо серед них виділяється творчість Хільдегарди Бінгенської, яка залишила значний корпус медичних, природничо-наукових та філософських праць, що стали вагомим внеском у інтелектуальну традицію середньовіччя (Pernoud 1998, p. 114; Cosman 2000, p. 29).

В давньоруських літописах також збереглися імена деяких відомих лікарок. Як правило, це були представниці вищих соціальних верств, які мали доступ до медичних текстів і володіли необхідними знаннями для їх опрацювання. Зокрема, відомо, що донька чернігівського князя Єфросинія була добре обізнана в медицині, а онуку Володимира Мономаха Євпраксію-Зою окремі дослідники називають першою вченою-медиком на теренах Русі (Плющ 1970, с. 15—16).

Після заміжжя Євпраксія відправилася до Візантії, де згодом створила медичний трактат «Алімма» («Мазі»), який складається з п'яти частин і двадцяти дев'яти розділів. Датують трактат приблизно 30-ми рр. XII ст., та нині він зберігається в бібліотеці Лоренцо Медічі. Однак, сучасні дослідники, спираючись на аналіз тексту з бібліотеки Лоренцо Медічі, висловлюють сумнів щодо авторства трактату. Основним аргументом виступає критичне переосмислення ідентифікації Євпраксії, запропонованої першим дослідником цього тексту Х. В. Лопаревим. Він, як стверджується, помилково ототожнив особу Євпраксії, не врахувавши наявність двох окремих історичних постатей, що носили ім'я Євпраксія-Зоя. Як додатковий аргумент на користь авторства Євпраксії, Х. В. Лопарев наводить наявність заголовка, написаного кіновар'ю: «Мазь пані Зої-цариці». Він розцінив цю фразу як заголовок до усього трактату, однак сучасні інтерпретації схиляються до думки, що йдеться лише про назву одного з окремих рецептів в тексті (Литаврин 1997).

Вважається, що руські лікарки зазвичай проявляли інтерес насамперед до практичних аспектів медицини, зокрема у лікуванні травами (Богоявленский 1960, с. 26). Крім того, як і в інших європейських країнах, на Русі існували жіночі монастирі, де черниці також могли здійснювати догляд за хворими та займатися лікувальною практикою.

Згідно з даними «Києво-Печерського патерика» знаємо про існування лікарів-іноземців, яких дослідники часто виділяють в окрему категорію. Йдеться, насамперед, про представників східних регіонів — Сирії, Вірменії, Палестини тощо (Мирский, Богоявленский 2018). Лікарі-іноземці, певно, мали вищий статус порівняно з місцевими лікарями, адже окремі з них були особистими лікарями князів (Медведь 2017, с. 95). Так, наприкінці XI ст. лікар-вірменин лікував Володимира Мономаха в Чернігові (Опарін 2021, с. 207). Писемні джерела підкреслюють його виняткові діагностичні здібності: він міг встановити не лише захворювання, а й передбачити день і годину смерті пацієнта, причому його прогнози ніколи не виявлялися хибними (Драч, Бориченко 2018, с. 194). Проте лікуванням він не займався, обмежуючись діагностикою, що могло бути зумовлено або специфікою його професійного підходу, або релігійною позицією. Іншим відомим медиком був лікар-сиріець на ім'я Петро, який до 1106 р. обіймав посаду лейб-медика при чернігівському князі Давиді Святославичі (Опарін 2021, с. 207). У 1105 році він перебрався до Києва, де активно надавав допомогу багатьом пацієнтам (Драч, Бориченко 2018, с. 194). Обидва лікарі завершили своє життя в чернечому сані, прийнявши постриг у Києво-Печерському монастирі. Наявність таких фахівців може розглядатися як вплив іноземних медичних традицій на процес формування власної лікувальної системи на Русі.

Зі встановленням християнства церковна та світська влада розпочали активну боротьбу з проявами дохристиянських вірувань, зокрема, діяльністю волхвів, ворожбитів, відунів та зелейників. У церковно-нормативних документах того часу простежується різке засудження і заборона звернення до представників народної магічної практики. Відповідні положення, зокрема, містяться в Уставі князя Володимира Святославича «Про десятини і церковних людей» та в Уставі Ярослава Володимировича «Про церковні суди» (Хамайко 2015, с. 103). Найбільш суворих репресій зазнавали волхви: так, у 1021 році в Суздалі за наказом князя Ярослава було страчено кількох волхвів, а в 1227 році в Новгороді четверо волхвів були публічно спалені (Аникин 1988, с. 7; Малахова, Малахов 2014, с. 214). Слід, однак, зазначити, що рішення про смертні вироки щодо відунів і знахарів ухвалювала саме світська влада; церква ж, у свою чергу, обмежувалася накладанням церковних покарань, зокрема відлученням від церкви як самих «лікарів», так і їх пацієнтів (Малахова, Малахов 2014, с. 215). Унаслідок цього офіційна медицина перемістилася у монастирі, однак, навіть попри заборони, широкі верстви населення продовжували активно звертатися до народних лікарів на рівні з церковними цілителями.

Світські лікарі у містах утворювали своєрідні ремісничі «гільдії» (Аникин 1988, с. 14). Про таких лікарів вже згадується в «Руській правді», XI ст., де зазначається про оплату лікарю. В таких спеціалістів могло лікуватися, ймовірно, тільки заможне населення (Аникин 1988, с. 14).

Монастирська медицина. Із запровадженням християнства на Русі монастирі стали важливими осередками медичної допомоги. Відтак, окрім професійних лікарів, народних цілителів, знахарів і лічців, до лікувальної практики долучилися й представники духовного стану. Згідно з «Церковним уставом» князя Володимира, монастирям і церквам було доручено організацію благодійних закладів, таких як шпиталі та притулки, для допомоги знедоленій частині населення. З цією метою Володимир Великий навіть запровадив спеціальний податок (Плющ 1970, с. 14; Мирский, Богоявленский 2018). Християнський світогляд став важливим чинником розвитку медично-санітарної допомоги, оскільки в його основі лежало визнання високої цінності людського життя та унікальності кожної особистості. У межах християнської етики турбота про ближнього розглядалася як форма служіння Богові, що зумовлювало активну участь духовенства у наданні допомоги хворим.

Монастирі відігравали важливу роль як культурні та освітні осередки, що активно сприяли поширенню та розвитку знань, зокрема медичних. Вони були не тільки місцями духовного життя, а й своєрідними науково-освітніми інституціями, де зберігалися, вивчалися та перекладалися давньогрецькі, арабські та західноєвропейські медичні трактати (Голяченко, Ганіткевич 2016, с. 76). У монастирських скрипторіях ченці здійснювали переклади цих рукописів, часто доповнюючи тексти власними спостереженнями, накопиченими завдяки як практиці, так і традиційним народним знанням (Драч, Бориченко 2018, с. 198).

Значний внесок у становлення та розвиток медицини в Давній Русі належить Києво-Печерському монастирю. Від самого початку свого заснування в XI ст. преподобним Антонієм та Феодосієм монастир був не лише центром православ'я, а й потужним осередком інтелектуального та культурного життя, де розвивалося літописання, архітектура, мистецтво та медична справа. Уже в 70-х роках XI ст. в монастирі було створено притулок для хворих і немічних — один із перших аналогів лікарні на Русі (Голяченко, Ганіткевич 2016, с. 74). Особливе місце в історії монастирської медицини посідає преподобний Агапіт Печерський, якого вважають засновником лікарської справи в Києво-Печерській Лаврі (Аникин 1988, с. 14; Драч, Бориченко 2018, с. 195). За свідченнями «Киево-Печерского патерика», він вирізнявся не лише глибокими знаннями в лікуванні, а й моральною чистотою та жертовністю. Агапіт власноруч виготовляв ліки, безоплатно надавав допомогу хворим і здобув загальне визнання серед населення як цілитель і подвижник (Долгов 2007, с. 132).

Незабаром практика заснування лікарень поширилася й на інші монастирі Русі, зокрема в таких містах як Переяслав, Смоленськ, Новгород тощо. Так, у Переяславі в 1091 р. з ініціативи митрополита Єфрема було відкрито лікарню та громадську лазню, а також призначено фахових лікарів для надання допомоги населенню (Малахова, Малахов 2014, с. 232). У період воєнних дій, епідемій, облоги міст та інших кризових ситуацій, монастирські лікарні, ймовірно, виконували роль військових шпиталів або карантинних зон, забезпечуючи не лише лікування, а й заходи санітарно-епідеміологічного контролю (Голяченко, Ганіткевич 2016, с. 75; Можаровська 2011, с. 76). Так, імовірно, при Києво-Печерській Лаврі існував певний ізолятор, призначений для утримування осіб із дерматологічними проявами прокази або інших інфекційних захворювань (Козак 2010, с. 208).

У середньовічних монастирських лікарнях медичний догляд ґрунтувався на поєднанні практичних та духовних підходів до лікування. Основна увага приділялася дотриманню дієти, санітарно-гігієнічним процедурам, використанню фітотерапії та мазей на рослинній основі. Водночас, монахи значною мірою покладалися на сакральні аспекти зцілення — молитви, шанування святих мощей, ікон та інших предметів християнського культу, що, за їх переконанням, мали сприяти одужанню (Голяченко, Ганіткевич 2016, с. 75). У «Патерику» зустрічається згадка про «зілля», що в контексті монашого життя може тлумачитися як посилання на використання лікарських рослин або навіть звичайних харчових культур, які вирощувалися та споживалися монахами у побуті (Малахова, Малахов 2014, с. 237). Такий підхід є логічним з огляду на традиційну практику чернечого господарювання, що включала садівництво, городництво та самозабезпечення продуктами харчування і лікарською сировиною. У цьому контексті термін «зілля» може позначати не лише лікувальні засоби у вузькому сенсі, а й рослини загального вжитку, що мали як харчову, так і терапевтичну цінність. Враховуючи обмежений доступ до професійної медичної допомоги, чернечі спільноти, як зазначалося вище, формували власні системи знань про природні засоби лікування, що поєднували елементи народної медицини з аскетичною практикою.

У «Патерику» виразно простежується ідея про перевагу духовного зцілення над тілесним лікуванням у межах монастирської традиції. Світська медицина з її прагненням до фізичного одужання трактується як небажана або навіть шкідлива, оскільки хвороба розглядається як прояв Божої волі, який слід приймати з покорою, а не намагатися долати його власними зусиллями. У цьому контексті чернечі лікарі не могли діяти автономно від богословських приписів і релігійного світогляду: жодна медична література не мала для них більшого авторитету, ніж Святе Письмо, а медична практика

нерозривно поєднувалася з аскетичними практиками, молитвою та участю у святих таїнствах (Медведь 2017, с. 93).

Починаючи з кінця XII — початку XIII ст., християнська традиція, в тому числі візантійсько-православна, накладає певні обмеження на застосування хірургічних методів лікування в церковному середовищі, зокрема операцій, що передбачали кровопускання чи розтин тіла (Papal Encyclicals online, 18 канон). Така заборона ґрунтувалася на богословсько-етичних уявленнях про недоторканність тіла як творіння Божого. Унаслідок цього особи, що потребували складного фізичного лікування або хірургічного втручання, змушені були звертатися до світських медиків, які діяли поза межами монастирських чи церковних обмежень. Таким чином, сформувалася чітка межа між духовною опікою монастиря та технічною, тілесною медициною, яку практикували у мирському середовищі.

Цікавим аспектом розвитку монастирської медицини на Русі є багатофункціональність окремих її представників, яких історія пам'ятає насамперед у контексті інших сфер діяльності. Так, однією з таких постатей є монах Алімпій (Аліпій), відомий переважно як іконописець, однак у джерелах з історії медицини він часто згадується також як лікар, що спеціалізувався на лікуванні захворювань шкіри (Плющ 1970, с. 15). Іконопис, зокрема робота з фарбами на основі природних речовин (мінералів, рослинних екстрактів, продуктів тваринного походження), міг сприяти більш глибокому розумінню властивостей цих речовин і їхнього потенційного лікувального ефекту.

Окрім Алімпія, до числа ченців, які активно займалися лікувальною діяльністю, слід зарахувати також такі постаті, як Антоній Печерський, Феодосій Печерський, Іоанн Затворник та інші. Відомості про їхню цілющу практику збереглися завдяки текстам Києво-Печерського патерика (Опарин 2021, с. 208). Ці ченці в основі своїх методів лікування акцентували уваги не стільки на безпосередніх медичних процедурах, скільки на молитві, вірі та аскезі, що становило фундамент їхнього підходу до зцілення. Вони вважали зцілення не лише фізичним процесом, а й духовним, в основі якого була божественна допомога та благодать. Цілюща діяльність цих ченців була частиною більшої духовної місії, де медичне лікування виступало як інструмент божественного впливу на людину, а їхнє служіння хворим — це була не лише допомога тілесним недугам, а й духовна підтримка, яка допомагала людям досягти внутрішнього очищення та зцілення.

У джерелах агіографічного характеру простежується певна типологія захворювань, з якими населення зверталося до монастирських лікарів або до церковних установ з надією на зцілення. Найпоширенішими були хвороби органів зору — ймовірно, це пов'язано як із високою поширеністю інфекційних або дегенеративних офтальмологічних патологій, так і з символічним значенням зору у християнській традиції як метафори духовного прозріння. На другому місці за кількістю звернень перебували пацієнти з порушеннями опорно-рухового апарату — паралічами, кульгавістю, тривалими обмеженнями рухливості кінцівок, що, ймовірно, можна пояснити травматичністю повсякденного життя та обмеженим доступом до кваліфікованої медичної допомоги. Крім зазначених груп, у джерелах фігурують також згадки про захворювання внутрішніх органів, що, найімовірніше, включали симптоматику гастроентерологічного або серцево-судинного характеру. Часто згадується так звана «вогняна хвороба», яку дослідники ототожнюють із тифом (середньовічні описи можуть відповідати різним гарячковим станам), а також лихоманка, що могла вказувати на широкий спектр інфекційних хвороб. Значно рідше до монастирських лікарень зверталися особи з порушеннями мовлення та слуху, головними болями, симптомами епідемічних захворювань, а також із проблемами, пов'язаними з репродуктивним здоров'ям, зокрема, ускладненнями під час вагітності та пологів, а також безпліддям.

Окрему категорію становили особи з психічними розладами. Згідно з наративами того часу, лікування душевнохворих було виключною прерогативою духовенства, що свідчить про уявлення про хворобу як наслідок одержимості чи духовної кризи, а не медичної патології в сучасному розумінні. Саме церковна опіка над цією групою пацієнтів є важливим свідченням соціального аспекту ролі Церкви в системі догляду та лікування (Малахова, Малахов 2014, с. 256).

Загалом, звернення до монастирських лікарів у випадках тяжких хвороб свідчить про глибоку віру людей у надприродну силу зцілення через посередництво святих. Таким чином віра у зцілення за допомогою святих поступово оформилася в цілісну систему уявлень, згідно з якою окремий святий міг відповідати за лікування певного захворювання, що відображено у спеціалізованих списках святих-покровителів (Опарин 2019, с. 53).

Джерела про лікувальні практики. Деяка інформація про лікування інфекційних хвороб, внутрішніх недуг та шкірних захворювань усе ж таки збереглася в окремих письмових джерелах — літописах, травниках, монастирських записах та народній епістолярній традиції. Однак ці згадки, як правило, є поодинокими, описовими й не систематизованими, що ускладнює реконструкцію повноцінної картини медичної практики того часу. Разом із тим джерела дозволяють стверджувати, що давньоруські лікарі добре орієнтувалися у властивостях рослинної, тваринної та мінеральної сировини, застосовуючи їх у своїй практиці.

До найбільш уживаних лікарських засобів належали порошки, мазі, настої та відвари. Особливе місце в тогочасній медицині займав мед, який вважався універсальним лікувальним засобом. Його застосовували при укусах скажених тварин, гнійних ранах, виразках, шкірних захворюваннях тощо. Мед могли змішувати з маслом, печеною цибулею, мінеральними речовинами та відварами цілющих рослин, а також використовували ферментований мед (Котвіцька та ін. 2016, с. 54).

Вище згадувався Алімпій, монах-іконописець Києво-Печерського монастиря, який, за повідомленнями Патерика, займався лікуванням шкірних недугів, використовуючи природні барвники, що ними він користувався у малярській справі. Так, наприклад, вапно або індиго використовувалося для обробки різних уражень на шкірі. Окрім цього, такі барвники як індиго, сандал, кубова фарба використовували для лікування пропасниці, гарячки та малярії, тоді як жовті та червоні барвники використовували при гнійних виразках та пораненнях (Можаровська 2011, с. 79).

Окремим напрямом була фізіотерапія, що включала компреси, пов'язки, масаж, кровопускання, використання олій тощо. Важливу роль відігравала парова лазня, яка виконувала функції і профілактичні, і терапевтичні. Вона використовувалася не лише для оздоровлення, а й для прийняття пологів, догляду за новонародженими, лікування застуд, захворювань шкіри та суглобів, а також для проведення різних маніпуляцій, як-от кровопускання чи вправляння вивихів (Драч, Бориченко 2018, с. 201).

Питання наявності хірургії як окремого напряму в медичній практиці Русі залишається дискусійним у сучасному історико-медичному дискурсі. У питомо давньоруських писемних джерелах немає свідчень, які б однозначно вказували на існування хірургії як автономної галузі знань чи наявність спеціалізованої категорії лікарів-хірургів. Наявні згадки в перекладених медичних текстах, що походять з Візантії або Болгарії, на думку деяких дослідників не можуть бути ототожнені з реаліями Давньої Русі, хоча й можуть виступати цінним матеріалом для загального порівняльного аналізу.

Мінімальні дані з писемних джерел зазначають, що на практичному рівні питаннями лікування вивихів, переломів, ран та інших травматичних ушкоджень займалися так звані костоправи-ремісники, які спеціалізувалися на мануальних методах лікування. В деяких джерелах вони згадуються також як "хірурги-костоправи". Ці фахівці застосовували переважно емпіричні знання, зокрема вправляли вивихи шляхом витягування кінцівки та її обертання, після чого накладали лікувальні мазі на основі живокосту, живиці та інших лікарських трав. Для фіксації переломів використовували берестяні пов'язки з підкладеним мохом або компресами з трав (Болтарович 1994, с. 38). За свідченням писемних джерел, серед знаних хірургічних втручань також фігурують операції при грижах, важких інфекційних захворюваннях, таких як тиф, стоматологічних проблемах (наприклад, видалення зубів), а також сечокам'яній хворобі. Згідно з «Ізборником Святослава», хірург мав володіти техніками ампутації, трепанації, кауторизації (припікання) та обробки гнійних ран.

Для проведення таких маніпуляцій застосовували спеціалізовані інструменти: хірургічні ножі, бритви, пилки, свердла, тесла, щипці, голки, шпателі, пінцети тощо (Ізборник 1076, 1965; Мирский, Богоявленский 2018). Є також згадки про володіння давньоруськими хірургами технікою трепанації черепа. Однак ці свідчення наразі не підтверджені антропологічними матеріалами — на сьогодні в останках, датованих періодом Давньої Русі, ознак трепанацій не виявлено.

Археологічні та палеопатологічні свідчення. Враховуючи майже повну відсутність автентичних руських писемних джерел, які б безпосередньо висвітлювали стан медицини та описували практики лікування, археологічний та антропологічний матеріал набуває особливої цінності як свідчення побутування певних форм медичної допомоги.

Так, у 1977 р. поблизу с. Жовте на Луганщині було досліджено давньоболгарський могильник, де виявили поховання 3, відоме як «могила хірурга» [1]. Його так назвали через низку унікальних знахідок: поруч із небіжчиком лежали ніж, посудини, а також жертовна їжа. Особливу увагу дослідників привернула кругла срібна пластина діаметром 23,5 мм із отвором для підвішування, знайдена в ділянці тазових кісток. На черепі чоловіка у могилі неподалік (поховання 15) виявили отвір, форма якого збігалася з обрисами цієї пластини. Це дало підстави археологам вважати її своєрідним шаблоном для проведення «трепанації», а самого похованого — лікарем чи знахарем громади (Красильников, Руженко 1981). Беручи до уваги, що на фото (Красильников, Руженко 1981, с. 286, рис. 5) зображена травма, а не трепанація, можна припустити, що срібна пластина могла призначатись, наприклад, для закриття дефекту кістки. Використання срібла видається цілком логічним, адже цей метал відомий своїми антисептичними властивостями.

Хоча ця знахідка не належить власне давньоруському культурному середовищу, вона має важливе значення для вивчення історії медицини в регіоні. Адже подібні приклади демонструють, що вже у VIII—IX ст. на території Східної Європи існували фахівці, які практикували хірургічні втручання, а сама традиція лікування, ймовірно, мала ширші контакти й

1. Автор вдячна В. І. Баранову за рекомендацію джерела.

Рис. 1. Перелом Колліса та перелом шилоподібного відростку ліктьової кістки у чоловіка з поховання 45. Київ, Кудрявська 24-А. Розкопки А. О. Козловського, В. О Крижановського, 2016

Fig. 1. Colles' fracture and fracture of the ulnar styloid process in a male from burial 45. Kyiv, 24-A Kudryavska Street. Excavations by A. O. Kozlovskyi and V. O. Kryzhanovskyi, 2016

впливала також на медичні практики давньоруського населення.

Не менш цікавою є знахідка з могильника Острів на Київщині, де виявлено роговий контейнер (Дяченко 2022). Такі контейнери в Європі, як вважається, з'явилися з переселенням аварів у Паннонію, хоча їхня традиція сягає давнішого часу (Дяченко 2022, с. 74). На Русі такі контейнери знаходять в різних містах. За формою їх розрізняють два типи — T та Y-подібні. Y-подібні екземпляри з вигнутими кінцями зустрічалися переважно в жіночих похованнях, тоді як T-подібні — майже завжди в чоловічих та дитячих. У похованнях їх клали біля передпліч, рук, іноді — біля голови чи ніг (Schulze-Dörrlamm 2015, p. 542).

Призначення цих контейнерів залишається предметом дискусії. Тривалий час їх вважали сільничками, проте нині більш імовірною вважається гіпотеза, що вони слугували для зберігання мазей, сухих трав або мінералів. Завдяки формі вони були щільні, водонепроникні й легкі, ідеальні для транспортування. Деякі довгі екземпляри могли використовуватися й для солі, але для спецій вони були занадто місткими, а для солі — незручними. Натомість для мазей підходили чудово. Це дає підстави вбачати в них своєрідні лікарські набори, особливо в чоловічих та хлоп'ячих похованнях. Вірогідно, там зберігалися специфічні цілющі трави, знеболювальні або навіть наркотичні чи стимулюючі речовини. Таким чином, T-подібні контейнери могли мати як медичне, так і магічне призначення, тоді як Y-подібні були тісніше пов'язані з жіночою символікою й родючістю (Schulze-Dörrlamm 2015, p. 542—544).

Однак найпереконливіші свідчення лікувальних практик походять від загоєних травм на кістках. Це підтверджує, що поранені чи хворі отримували допомогу, а їхнє виживання було можливим лише завдяки наявності осіб із медичними навичками й турботі з боку громади. Таким чином, остеоархеологічні дані не лише доповнюють письмові згадки, але й демонструють реальність існування практик лікування та догляду в давньоруському суспільстві.

Найбільш дослідженими в цьому плані є населення давнього Києва. З антропологічних серій Верхнього міста, Подолу та Копиревого кінця можна виокремити цікаві та клінічно складні випадки, які можуть бути цінними свідченнями про стан медичної допомоги в середньовічному Києві.

Одним з ілюстративних прикладів є чоловіче поховання 45 з вул. Кудрявської 24-А у Києві (рис. 1). На його скелетних рештках виявлено низку травматичних змін, з яких найбільш цікавими є два переломи: перелом дистального відділу лівої променевої кістки — так званий перелом Колліса або перелом променевої кістки у звичному місці — та перелом трьох лівобічних ребер.

Перелом дистального відділу променевої кістки є однією з найпоширеніших травм верхнього поясу кінцівок, що фіксується як у сучасних популяціях, так і в історичних, зокрема серед осіб старшого віку, для яких характерна підвищена схильність до падінь і зниження щільності кісткової тканини (Волкович 1928; Бабич 1968). Механізм виникнення даного типу травми, як правило, пов'язаний із падінням з висоти або на слизьку поверхню, під час якого постраждалий рефлекторно виставляє руку в розігнутому положенні для пом'якшення удару, що призводить до перевантаження дистального відділу променевої кістки та її подальшого перелому. Майже завжди перелом Колліса супроводжується переломом шилоподібного відростку ліктьової кістки (Бабич 1968; Mays 2006; Curate 2014), що також простежується у даному

індивідуальному випадку. Перелом променевої кістки у звичному місці у сучасних популяціях нерідко асоціюється з розвитком тривалої залишкової функціональної інвалідності, особливо у випадках неправильного зрощення кістки (Mays 2006, p. 425). Аналіз загоєння травм у чоловіка з даного поховання показує, що перелом зрісся не зовсім правильно, що, ймовірно, призводило до хронічного болю, обмеження амплітуди рухів у зап'ястку, зниження функціональності лівої руки та загального порушення рухової функції верхньої кінцівки. Асиметрія навантаження на верхній плечовий пояс, ймовірно, зумовила компенсаторні зміни: зокрема, спостерігається гіпертрофія місць прикріплення м'язів правої руки, а також ознаки дегенеративно-дистрофічних змін у плечових суглобах. На акроміоні лопатки зафіксовано прижиттєву ерозію в зоні зчленування з ключицею, що може свідчити про хронічне перевантаження або запальні процеси в ділянці плечового суглоба.

Згідно з медичними уявленнями того часу, навіть за відсутності спеціалізованої хірургічної допомоги, перелом такого типу міг зрости́ся, хоча й з морфологічними порушеннями, за умови іммобілізації кінцівки та зменшення механічного навантаження протягом визначеного часу (Волкович 1928, с. 141).

Ще Гіппократ у своїх працях акцентував увагу на необхідності накладання пов'язок, які змащувалися маззю на основі воску для затвердіння, що фактично виконувало функцію прототипу сучасного гіпсу. Згідно з його рекомендаціями, пов'язку слід було змінювати кожні три дні для моніторингу стану набряку та, за потреби, повторної репозиції руки. Приблизно з десятого дня руку можна фіксувати за допомогою дерев'яної шини. Оптимальним положенням руки при такому ушкоджені вважалося положення під прямим кутом (90°). У разі відсутності ускладнень, Гіппократ оцінював тривалість повного загоєння такої травми протягом 30 днів (**Hippocrates** 1959, p. 103—113; Koutserimpas et al. 2024, p. 124), що узгоджується і з сучасними показниками і даними середньовічних арабських медиків (Волкович 1928, с. 141; Бабич 1968, с. 267; Абу Али ибн Сино 2003, с. 201—202).

Наразі, звичайно, неможливо встановити, чи звертався індивід із поховання 45 до мирського лікаря або монаха, і чи мав цей лікар доступ до знань античних авторів. Водночас результати лікування, зафіксовані на остеологічному матеріалі, свідчать про наявність певного рівня медичних знань і практичних навичок у сфері лікування травм. Однак, як зазначалося вище, існують підстави вважати, що представники медичної ланки Давньої Русі (як монастирські, так і світські лікарі) були принаймні частково ознайомлені з античною грецькою медичною традицією, зокрема з працями Гіппократа, а також із деякими арабськими текстами. Відомо, що такі тексти могли зберігатися у бібліотеках київських монастирів.

Не можна також виключати, що лікарі давнього Києва могли самостійно напрацювати ефективні методи лікування, спираючись на емпіричний досвід, який, на жаль, або не був задокументований, або був втрачений внаслідок тривалого часу негараздів на Русі.

Особливо цікавими є окремі випадки загоєних черепних травм, виявлені на пам'ятках Верхнього міста та Подолу, які є показовими для оцінки рівня медичних знань у давньоруському суспільстві. Про лікування таких травм відомо ще з античної традиції та арабської середньовічної медицини. Давньогрецькі лікарі, через постійну участь у військових конфліктах, мали значний досвід у лікуванні травм черепа. Ще Гіппократом була розроблена класифікація черепних уражень та окреслені випадки, в яких він радив проводити трепанацію (Kshettry et al. 2007, p. 5). В Середньовіччі арабські лікарі та вчені продовжували не лише зберігати, але й активно розвивали накопичені знання, зокрема в галузі лікування черепних уражень (Aciduman, Aşkit, Belen 2014, p. 7). З текстів того часу відомо, що при незначних травмах голови застосовувалися лікувальні суміші на основі трав, меду та вина, що виконували функцію очищення та допомагали із загоєнням. Враховуючи поширеність лікарських рослин та традиційних засобів лікування, згаданих вище, не буде помилкою припустити, що подібні підходи практикувалися і в середовищі давньоруського населення.

Прикладом тяжкої краніальної травми є чоловічий череп (Паторж-24) з могильника на вул. Паторжинського (рис. 2). На ньому зафіксовано наслідки обширного ушкодження з вираженим розтріскуванням лобної та тім'яної кісток (Козак 2010, с. 68). Водночас на кістковій тканині простежуються ознаки повного загоєння, що свідчить про виживання індивіда після отриманої травми та його подальше життя у спільноті. Схожі випадки відомі і в середньовічній Європі, де подібні поранення, як правило, вимагали втручання медичного спеціаліста. Вочевидь, лікувальні заходи включали очищення рани, її перев'язування, а за необхідності — видалення уламків кісток. Використання перев'язувальних матеріалів та лікарських засобів на основі меду чи трав також добре засвідчене в джерелах того часу.

Можна припустити, що чоловік із поховання у «місті Ярослава» також отримав допомогу від особи, яка мала певні професійні знання у сфері медицини. Враховуючи тяжкість пошкодження, лікування, ймовірно, полягало у зупинці кровотечі, видаленні фрагментів кістки, перев'язуванні та нанесенні антисептичних чи протизапальних засобів. Такий рівень догляду не лише підвищував шанси на виживання, але

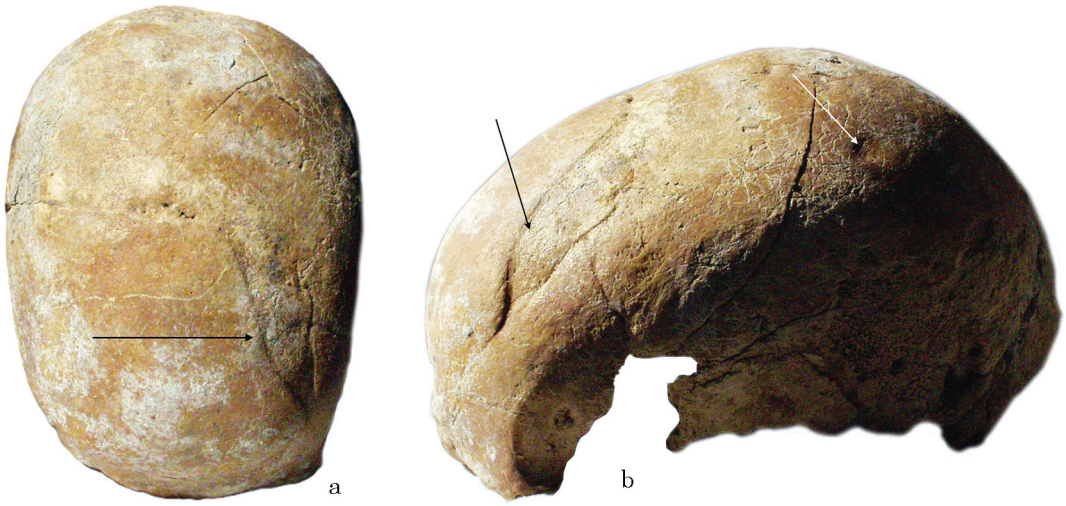

Рис. 2. Череп чоловіка з розтріскуванням з поховання 24. Київ, Паторжинського, 14. Розкопки І. І. Мовчана, Я. Є. Боровського, С. І. Климовського, 2000 (фото О. Д. Козак)

Fig. 2. Male skull with a cranial cracking from Burial 24. Kyiv, 14 Patorzhynskoho Street. Excavations by I. I. Movchan, Ya. Ye. Borovskyi, and S. I. Klymovskyi, 2000 (photo O. D. Kozak)

й зменшував ризик інфекційних ускладнень та дозволяв постраждалому повернутися до відносно активного життя. Також до особливо складних випадків загоєних ушкоджень в цій популяції належить перелом шийки стегнової кістки жінки (?), який навіть за сучасних умов вважається одним із найтяжчих для успішного лікування (Козак 2010, с. 74, рис. 22).

На Подолі унікальним прикладом є череп жінки зі слідами каутеризації (рис. 3; Козак, Івакін 2022, с. 30). Припікання належало до ключових методів у практиці давньої та середньовічної хірургії. Існує такий афоризм Гіппократа: «Хвороби, які не піддаються лікуванню ліками, лікує залізо; ті, що не піддаються лікуванню залізом, лікує вогонь; а ті, що не піддаються й вогню, слід вважати невиліковними» (Marks 1817, p. 165). Ця настанова була успадкована римською традицією і згодом інтегрована у візантійську та ісламську медичну практику Середньовіччя. Попри поширеність методу у письмових джерелах, біоархеологічні свідчення його застосування залишаються поодинокими.

Інструменти для припікання мали різні форми — круглі, квадратні або багатокутні, що зумовлювалося їхнім функціональним призначенням. Це підтверджується, зокрема, у хірургічному трактаті Al-Tasrif видатного мусульманського лікаря Альбукасіса (X—XI ст.), відомого своєю послідовною та принциповою підтримкою практики припікання (Fornaciari et al. 2018, p. 1111).

Ще один різновид травматичних ушкоджень представлений вивихами. Прикладом може бути чоловіче поховання 5 з могильника на вул. Кудрявській 16-А (рис. 4). У цього індивіда виявлено пошкодження малогомілкової зв'язки на правій нозі. В цій частині знаходиться передня надп'ятково-малогомілкова зв'язка, і вона є найслабшою структурою серед передніх зв'язок гомілковостопного суглоба. Це, як правило, перша зв'язка, яка травмується під час розтягнення цього суглоба (Saliba et al. 2024, p. 3).

Однією з основних причин травмування цієї зв'язки є підвертання стопи. Проте, більш типовим механізмом ушкодження вважається пронація стопи, оскільки супінаційне положення є менш природнім для людини. Крім того, анатомічні особливості медіальної частини гомілковостопного суглоба, зокрема, міцні медіальні зв'язки, забезпечують його вищу стійкість до надмірного вивертання всередину (Волкович, 1928, с. 542).

Іншим можливим етіологічним фактором є травматичний вплив, такий як прямий удар щиколотки, що може призвести до часткового або повного розриву зв'язки. Окрім гострих механічних ушкоджень, до патологічних змін у цій ділянці можуть призводити також хронічні мікротравми, зумовлені повторюваними фізичними навантаженнями. У сучасній науковій літературі такі зміни найчастіше вивчаються в контексті професійного спорту, проте аналогічні механізми можуть бути екстрапольовані на популяції давнього населення, враховуючи характер їх рухової активності, включно з бігом, стрибками або пересуванням по нерівній місцевості (Козак 2010, с. 75; Zhang et al. 2020).

Менш очевидним фактором ризику розвитку зв'язкових пошкоджень в давніх популяціях може бути носіння незручного взуття, що збільшувало навантаження на структури гомілковостопного суглоба. Варто також враховувати, що перенесені раніше мікротравми створюють підґрунтя для зниження стабільності суглоба та підвищення ймовірності повторних ушкоджень у майбутньому (Волкович 1928, с. 542—543).

a

b

Рис. 3. Жіночий череп зі слідами каутеризації. Київ, Поділ, вул. Хорива, 21, поховання 11. Розкопки М. А. Сагайдака, Д. К. Чорновола, С. П. Тараненка, В. Г. Івакіна, 2004 (фото О. Д. Козак)

Fig. 3. Female skull with traces of cauterization. Kyiv, Podil, 21 Khoryva Street, Burial 11. Excavations by M. A. Sahaidak, D. K. Chornovil, S. P. Taranenko, and V. H. Ivakin, 2004 (photo O. D. Kozak)

Що стосується чоловіка з поховання 5, то на його малій гомілковій кістці виявлено часткову осифікацію передньої надп'ятково-малогомілкової зв'язки. Схоже, ця знахідка може свідчити про перенесене травматичне ушкодження, що, ймовірно, ініціювало розвиток патологічного остеогенезу у зв'язковій структурі. В сучасній медицині такий процес називається гетеротопічною осифікацією (ГО), зокрема, в області зв'язкового апарату, і це є патологічним процесом формування нової кісткової тканини в межах м'яких тканин. Найчастіше ГО спостерігається у відповідь на тяжкі травматичні ушкодження, оперативні втручання або повторювану мікротравматизацію (Zhang et al. 2020).

Зважаючи на археологічний контекст та рівень фізичної активності, типовий для київської середньовічної популяції, найбільш ймовірним тригером цього процесу є травматичне пошкодження у вигляді підвертання стопи. Імовірно, травматичне ушкодження зв'язки було спричинене падінням або оступанням, що могло статися як у побутових умовах, так і в ході інтенсивної фізичної праці. Отримане пошкодження, найімовірніше, спровокувало локальну запальну реакцію, яка згодом трансформувалася в процес гетеротопічної осифікації.

Рис. 4. Часткова осифікація передньої надп'ятково-малогомілкової зв'язки правої малогомілкової кістки у чоловіка з Поховання 5. Київ, Кудрявська 16-А. Розкопки В. К. Козюби, 2023

Fig. 4. Partial ossification of the anterior talofibular ligament of the right fibula in a male from Burial 5. Kyiv, 16-A Kudryavska Street. Excavations by V. K. Koziuba, 2023

Висновки. Попри обмеженість і фрагментарність джерел, медичні практики Давньої Русі постають як важливий компонент соціального й культурного життя. Поєднання даних писемних пам'яток, археологічних знахідок і біоархеологічних свідчень дозволяє простежити існування як професійних лікарів, так і народних цілителів, а також роль монастирської медицини у збереженні та поширенні знань. Антропологічний матеріал засвідчує наявність базової травматологічної допомоги, від іммобілізації й перев'язок до обробки ран, та, ймовірно, застосування засобів для знеболення, що підтверджує практичний характер медицини.

Водночас писемні джерела відображають її нормативний і сакральний вимір: від згадок у літописах про наслідки воєн до законодавчого врегулювання травм у «Руській правді» та рецептур у перекладних медичних збірниках. Усе це свідчить, що медицина Давньої Русі формувалася на перетині місцевих традицій, християнської культури та міжкультурних контактів із Візантією й Західною Європою. Таким чином, вона мала комплексний характер, де практичні, релігійні та соціальні складові взаємодіяли, створюючи своєрідну систему знань і навичок, спрямованих на підтримку життя та лікування хвороб.

ЛІТЕРАТУРА

Абу Али ибн Сина. 2003. *Канон врачебной науки. В 10 т.* 9. Одесса: Энио.

Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян по данным антропологии*. Москва: МГУ.

Алексеева, Т., Бужилова, А. 1996. Население древнерусских городов по данным антропологии: происхождение, палеодемография, палеоэкология. *Российская археология*, 3, с. 58-72.

Аникин, И. Л. 1988. *История русской средневековой медицины*. Ленинград.

Арнаутова, Ю. Е. 2004. *Колдуны и святые. Антропология болезни в средние века*. Санкт-Петербург: Алетея.

Арциховский, А. В. 2004. *Древнерусские миниатюры как исторический источник*. Тверь; Москва: Водолей.

Бабич, Б. К. 1968. *Травматические вывихи и переломы (механизм, клиника и лечение)*. Киев: Здоров'я.

Баранкова, Г. С., Мильков, В. В. 2001. Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского. В: Громова, М. Н. (ред.). *Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты*. II. Санкт-Петербург: Алетея.

Бобров, О. Е. 2003. *Медицина (нравы, судьбы, бесправие)*. Киев: Полинум.

Богоявленский, Н. А. 1960. *Древнерусское врачевание в XI—XVII вв*. Москва: Медгиз.

Богданов, А. П. 1879. *Древніе кіевляне по ихъ черепамъ и могиламъ*. Москва: М. Н. Лавров и К°.

Болтарович, З. 1994. *Українська народна медицина*. Київ: Абрис.

Боровський, Я. Є. 1992. *Світогляд давніх киян*. Київ: Наукова думка.

Верхратський, С. А., Заблудовський, П. Ю. 1991. *Історія медицини*. Київ: Вища школа.

Волкович, Н. М. 1928. *Повреждения костей и суставов (переломы, ушибы суставов, дисторсии, вывихи, ранения суставов): в 2 ч.* Киев: КМИ.

Гальковский, Н. М., 1916. *Борьба христіанства съ остатками язычества въ Древней Руси*. 1. Харьков: Епархіальна типографія.

Голубева, Л. А. 1949. Киевский некрополь. В: Воронин, Н. Н. (ред.). *Материалы исследований по археологии древнерусских городов*. 1. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 103-118.

Голяченко, О., Ганіткевич, Я. 2016. *Історія медицини*. Тернопіль: ТДМУ.

Дидик-Меуш, Г., 2008. *Українська медицина. Історія назв*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Долгов, В. В. 2004. *Древняя Русь: мозаика эпохи. Очерки социальной антропологии общественных отношений XI—XVI вв*. Ижевск: Удмуртский университет.

Долгов, В. В. 2007. *Быт и нравы древней Руси*. Москва: Яуза, Эксмо.

Драч, О. О., Борисенко, Н. М. 2018. *Історія медицини і фармації (від найдавніших часів до середини XVII ст.)*. Чернівці: Чабаненко Ю. А.

Дяченко, В. Д. 1993. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI—XIII ст.). В: Дебец, Г. Ф. (ред.). *Стародавній Київ*. Київ: Наукова думка, с. 151-166.

Дяченко, Д. Г. 2022. Інтерпретація Т-подібного рогового виробу з могильника Острів. *Археологія*, 4, с. 72-82.

Івакін, В. 2008. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: КИТ.

Івакін, В. Г. 2011. Історія археологічних досліджень давньоруських поховальних пам'яток Киева. *Древности*, 10, с. 302-313.

Івакін, В. Г. 2015a. Могильники давньоруського київоподолу: особливості еволюції та основні етапи функціонування. *Сіверщина в історії України*, 8, с. 71-77.

Івакін, В. Г. 2015b. Некрополь Давньоруського Києво-Подолу. *Пам'ятки України*, 5, с. 34-39.

Кавецкий, Р. Е., Балицкий, К. П. 1954. *У истоков отечественной медицины*. Киев: АН УССР.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. 1. Москва; Ленинград: АН СССР.

Ковнер, С. 1893. *История средневековой медицины*. I. Киев: Императорский университет св. Владимира.

Кожолянко, О. 2016. Середньовічні писемні джерела українців про народні методи лікування. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*, 6, с. 131-135.

Козак, О. Д. 2002. Мешканці Киева у першій половині XIII ст. Приклад комплексного біоархеологічного дослідження. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Нові технології в археології*. Київ; Львів: РАС, с. 204-217.

Козак, О. Д. 2008. До питання про дослідження погромів та полів битв в антропології. Методика та програма вивчення антропологічного матеріалу з загиблих давньоруських градів. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. 1. Коростень: Тріада С, с. 226-236.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби, біоархеологічні студії*. Київ: Академперіодика.

Козак, А. Д. 2016. Коллективное погребение возле Десятинной церкви. Тафономия и палеопатология. *Stratum plus*, 5, с. 75-82.

Козак, О. Д., Потехіна, І. Д. 2003. Мешканці «града Володимира» за даними антропології. *Археологія*, 1, с. 113-129.

Козак, А. Д., Рудич, Т. А. 2004. Население древнего Киева по данным остеологического исследования кладбища XI—XIII вв. по ул. Паторжинского, 14. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной научной конференции*. 3—4. Киев; Симферополь: Академпериодика, с. 84-86.

Козак, О. Д., Потехіна, І. Д. 2018. Антропологічне дослідження поховань із саркофагів усипальниці Ольгердовичів Успенського собору Києво-Печерської Лаври. В: Тесленко, І. А. (ред.). *Князі Олелькovичі-Слуцькі*. Київ: Балтія Друк, с. 227-229.

Козак, О., Івакін, В. 2022. Некрополь на Поштовій площі у контексті біоархеологічного вивчення середньовічних могильників Києво-Подолу. *Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*, 3, с. 22-36.

Козловський, А. О., Крижанівський, В. О. 2019. Давньоруське кладовище на Копиревому кінці. *Археологія*, 4, с. 22-42.

Козловський, А. О., Крижанівський, В. О. 2019. Залишки давньоруського поселення в Копиревому кінці. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 65-68.

Козловський, А. О., Крижанівський, В. О. 2019. Дослідження Давньоруського кладовища по вул. Кудрявській, 24-А. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 69-70.

Красильников, К. И., Руженко, А. А. 1981. Погребение хирурга в древнеболгарском могильнике ус. Жолтое. *Советская археология*, 2, с. 282-288.

Котвіцька, А. А., Горбаньов, В. В., Гавриш, Н. Б., Волкова, А. В., Суріков О. О. 2016. *Історія медицини та фармації: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Харків: Золоті сторінки.

Котков, С. И. (ред.). 1965. *Изборник 1076 года*. Москва: Наука.

Лисицын, Ю. П. 2008. *История медицины: учебник*. Москва: ГОЭТАР-Медиа.

Литаврин, Г. Г. 1997. *Византийский медицинский трактат XI—XIV вв.* Санкт-Петербург: Алетея.

Малахова, А. С., Малахов, С. Н. 2014. *Феномен болезни в сознании и повседневной жизни человека Древней Руси (XI — нач. XVII вв.)*. Алматы: Дизайн студия Б.

Медведь, А. Н. 2017. *Болезнь и больные в Древней Руси: от «рудомета» до «дохтура». Взгляд с позиции исторической антропологии*. Санкт-Петербург: О. Абышко.

Медведь, О. М. 2013. Врачевание в Древней и средневековой Руси и его изучение в современной историографии. *Вестник РГГУ. Серия: История. Филология. Культурология. Востоковедение*, 10, с. 167-183.

Мирский, М. Б., Богоявленский, Н. А. 2018. *Медицина Древней Руси*. Москва: Родина.

Можаровська, Т. М. 2003. Медицина Давньої Русі (за матеріалами Києво-Печерської лаври). *Лаврський альманах*, 11, с. 74-84.

Новосельский, А. А., Пушкарев, Л. Н. (ред.). 1977. *Редкие источники по истории России*. Москва: Институт истории СССР АН СССР.

Опарин, А. А. 2015. Медицина средних веков. Религия. Философия. Суеверия. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*, 1, с. 86-95.

Опарин, А. А. 2019. *Медицина Киевской Руси*. Харків: Факт.

Опарин, А. А. 2019. Медицина Киевской Руси и двоеверие. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*, 2, с. 50-62.

Опарін, О. А. 2021. Лікарі, лічці, волхви та інші цілителі Київської Русі. *Українські медичні вісті*, 3, с. 205-211.

Патерик… 2001. *Патерик Києво-Печерський*. Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки Ірина Жиленко (online). Київ. Доступно: http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm (Дата звернення 5 вересня 2025).

Плющ, В. 1970. *Нариси з історії української медичної науки та освіти*. Мюнхен: Cirero.

Рудик, С. К., 1996. *Становлення лікування людини і тварин (історичні написи)*. Київ: АртЕк.

Рудич, Т. О. 2002. Антропологический состав населения Киева по материалам древнерусского христианского могильника на территории Старокиевской горы. В: Мыц, В. Л. (ред.). *Церковная археология Южной Руси. Сборник материалов международной конференции «Церковная археология: проблемы, поиски, открытия» (Севастополь, 2001)*. Симферополь, с. 228-234.

Рудич, Т. О. 2012. Антропологічний склад населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 36-48.

Сагайдак, М., Івакін, В., Тараненко, С., Пефтіць, Д. 2016. Сакральні зони південно-східного Києво-Подолу XI—XIII ст. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, 1, с. 106-128.

Сагайдак, М. А., Чорновіл, Д. К., Тараненко, С. П., Івакін, В. Г. *Звіт Подільської археологічної постійнодіючої експедиції про дослідження ділянки за адресою вул. Хорива, 21 у 2004 році*. НА ІА НАН України (в польовому комітеті).

Сорокина, Т. С. 2008. *История медицины*. Москва: Академия.

Толочко, П. П. 1972. *Історична топографія стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка.

Турган, О. Д. 2013. *Медицина та художня культура (частина перша): навчальний посібник для студентів-медиків*. Запоріжжя: ЗДМУ.

Федонюк, Я. І., Білик, Л. С., Микула, Н. Х. (ред.). 2001. *Анатомія та фізіологія з патологією*. Тернопіль: Укрмедкнига.

Фиалков, Л. 2010. *История медицины*. Хайфа: JKDesign.

Хамайко, Н. 2015. Лікувальна практика Давньої Русі: «медицина» чи «цілительство»? *Opus mixtum*, 3, с. 101-109.

Хамайко, Н. 2014. Камерні поховання некрополя Десятинної церкви: проблеми інтерпретації. *Opus mixtum*, 2, с. 137-147.

Шегедин, М. Б., Мудрик, Н. О. 2003. *Історія медицини та медсестринства*. Тернопіль: Укрмедкнига.

Юшков, С. В. (ред.). 1935. *Руська правда*. Київ: УАН.

Яременко, В. В. (пер.). 1990. *Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатіївським списком)*. Київ: Радянський письменник.

Aciduman, A., Aşkit, Ç., Belen, D. 2014. *Medieval Times' Influencing Figure Rhazes' Approach to Head Injuries in Liber Almansoris*. Amsterdam; Boston: Elsevier.

Brickley, M. 2006. Rib fractures in the archaeological record: a useful source of sociocultural information? *International Journal of Osteoarchaeology*, 16, p. 61-75.

Buikstra, J. E., Beck, L. A. (eds.). 2006. *Bioarchaeology: The contextual analysis of human remains*. Amsterdam; Boston: Academic Press (Elsevier).

Cosman, M. P. 2000. *Women at work in medieval Europe*. New York: Facts On File.

Curate, F. 2014. Osteoporosis and paleopathology: A review. *Journal of Anthropological Sciences*, 92, p. 119-146.

Fornaciari, A., Giuffra, V., Giusiani, S., Giuffra, V., Baggiani, A. and Fornaciari, G. 2018. Cautery in medieval surgery: a unique palaeopathological case. *The Lancet*, 392 (10153), p. 1111.

Garcia, S. 2019. Rib trauma in a Late Medieval urban community, Portugal (13th—16th century): anthropological insights about disease and survival in the past. *Cadernos do GEEvH*, 8, 1, p. 7-16.

Gilchrist, R. 2020. *Sacred heritage: Monastic archaeology, identities, beliefs*. Cambridge: Cambridge University.

Hippocrates. 1959. *On Wounds in the Head. In the Surgery. On Fractures. On Joints. Mochlicon*. Translated by E. T. Withington. Cambridge: Harvard University.

Hirst, C. S., Gilmour, R. J., Plomp, K. A., Cardoso, F. A. 2023. *Behaviour in our bones. How human behaviour influence skeletal morphology*. 1st ed. Amsterdam; Boston: Elsevier.

Huggon, M. 2018. The medieval hospitals of England: Structuring charity and faith through hierarchies of space. In: Berryman, D., Kerr, S. (eds.). *Buildings of medieval Europe: Studies in social and landscape contexts of medieval buildings*. Oxford: Oxbow Books, p. 63-80.

Huggon, M. 2018. Medieval medicine, public health, and the medieval hospital. In: Gerrard, G., Gutiérrez, A. (eds.) *The Oxford handbook of late medieval archaeology*. Oxford: Oxford University, p. 836-855.

Iscan, M. Y., Kennedy, K. A. R. 1989. *Reconstruction of life from the skeleton*. New York: Alan R. Liss.

Jones, P. M., 1984. *Medieval medical miniatures*. London: British Library, the Wellcome Institute for the History of Medicine.

Koutserimpas, Ch., Naoum, S., Piagkou, M., Alpantaki, K., Samonis, G. 2024. Hippocrates: A Pioneer in Orthopaedics and Traumatology. *Surgical inovation*, 31, p. 123-127.

Kshettry, V. R., Mindea, S. A., Batjer, H. H. 2007. The management of cranial injuries in antiquity and beyond. *Neurosurgical Focus*, 23, 1, p. 1-8.

Larsen, C. S. 2002. Bioarchaeology: The Lives and Lifestyles of Past People. *Journal of Archaeological Research*, 10, 2, p. 119-166.

Marks, E., Verhoofd, L. 1817. *The Aphorisms of Hippocrates: from the Latin version of Verhoofd, with a literal translation on the opposite page, and explanatory notes*. New York: Collins & Co.

Mays, S. A. 2006. A palaeopathological study of Colles' fracture. *International Journal of Osteoarchaeology*, 16, 6, p. 415-428.

Pernoud, R. 1998. *Hildegard of Bingen: Inspired conscience of the twelfth century*. Translated by P. Duggan. New York: Marlowe & Co.

Ortner, D. J., Putschar, W. G. J. 1981. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Washington: Smithsonian Institution.

Quaile, E. 1897. *Illuminated manuscripts: Their origin, history and characteristics*. Liverpool: H. Young & Sons.

Ribeiro, E., Jordana, X., Scheirs, S., Ortega-Sánchez, M., Rodriguez-Baeza, A., McGlynn, H., Galtés, I. 2020. Distinction between perimortem and postmortem fractures in human cranial bone. *International Journal of Legal Medicine*, 134, p. 1765-1774.

Roberts, C., Manchester, K. 2007. *The archaeology of disease*. 3rd ed. Stroud: The History Press.

Schulze-Dörrlamm, M. 2001. Herkunft und Funktion der dreizipfligen Geweihbehälter des frühen und hohen Mittelalters. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 4, 2, S. 109-152.

Steinbock, R. T. 1976. *Paleopathological diagnosis and interpretation: Bone diseases in ancient human populations*. Springfield: Charles C. Thomas.

Watson, G. L., Gilchrist, R. 2021. Objects: The archaeology of medieval healing. In: McCleery, I. (ed.). *A cultural history of medicine in the Middle Ages (800—1450)*. London: Bloomsbury, p. 107-129.

Zhang, Q., Zhou, D., Wang, H., Tan, J. 2020. Heterotopic Ossification of Tendon and Ligament. *Journal of Cellular and Molecular Medicine*, 24, 10, p. 5428-5437.

REFERENCES

Abu Ali ibn Sina. 2003. *Kanon vrachebnoi nauki. V 10 t.* 9. Odessa: Enio.

Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian po dannym antropologii*. Moskva: MGU.

Alekseeva, T., Buzhilova, A. 1996. Naselenie drevnerusskikh gorodov po dannym antropologii: proiskhozhdenie, paleodemografiia, paleoekologiia. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 58-72.

Anikin, I. L. 1988. *Istoriia russkoi srednevekovoi meditsiny*. Leningrad.

Arnautova, Iu. E. 2004. *Kolduny i sviatye. Antropologiia bolezni v srednie veka*. Sankt-Peterburg: Aleteia.

Artsikhovskii, A. V. 2004. *Drevnerusskie miniatiury kak istoricheskii istochnik*. Tver; Moskva: Vodolei.

Babich, B. K. 1968. *Travmaticheskie vyvikhi i perelomy (mekhanizm, klinika i lechenie)*. Kiev: Zdorov'ia.

Barankova, G. S., Milkov, V. V. 2001. Shestodnev Ioanna ekzarkha Bolgarskogo. In: Gromova, M. N. (red.). *Pamiatniki drevnerusskoi mysli: isledovaniia i teksty*. II. Sankt-Peterburg: Aleteia.

Bobrov, O. E. 2003. *Meditsina (nravy, sudby, bespravie)*. Kiev: Polinum.

Bogoiavlenskii, N. A. 1960. *Drevnerusskoe vrachevanie v XI—XVII vv*. Moskva: Medgiz.

Bogdanov, A. P. 1879. *Drevnie kievliane po ikh cherepam i mogilam*. Moskva: M. N. Lavrov i K°.

Boltarovych, Z. 1994. *Ukrainska narodna medytsyna*. Kyiv: Abrys.

Borovskyi, Ya. Ye. 1992. *Svitohliad davnikh kyian*. Kyiv: Naukova Dumka.

Verkhratskyi, S. A., Zabludovskyi, P. Yu. 1991. *Istoriia medytsyny*. Kyiv: Vyshcha shkola.

Volkovich, N. M. 1928. *Povrezhdeniia kostei i sustavov (perelomy, ushiby sustavov, distorsii, vyvikhi, raneniia sustavov): v 2 ch*. Kiev: KMI.

Galkovskii, N. M., 1916. *Borba khristianstva s ostatkami iazychestva v Drevnei Rusi*. 1. Kharkov: Eparkhialna tipografiia.

Golubeva, L. A. 1949. Kievskii nekropol. In: Voronin, N. N. (red.). *Materialy issledovanii po arkheologii drevnerusskikh gorodov*. 1. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 103-118.

Holiachenko, O., Hanitkevych, Ya. 2016. *Istoriia medytsyny*. Ternopil: TDMU.

Dydyk-Meush, H., 2008. *Ukrainska medytsyna. Istoriia nazv*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Dolgov, V. V. 2004. *Drevniaia Rus: mozaika epokhi. Ocherki sotsialnoi antropologii obshchestvennykh otnoshenii XI—XVI vv*. Izhevsk: Udmurtskii universitet.

Dolgov, V. V. 2007. *Byt i nravy drevnei Rusi*. Moskva: Iauza, Eksmo.

Drach, O. O., Borysenko, N. M. 2018. *Istoriia medytsyny i farmatsii (vid naidavnishykh chasiv do seredyny XVII st.)*. Chernivtsi: Chabanenko Yu. A.

Diachenko, V. D. 1993. Antropolohichnyi sklad Kyieva i yoho okolytsi u serednovichchi (XI—XIII st.). In: Debets, H. F. (red.). *Starodavnii Kyiv*. Kyiv: Naukova dumka, s. 151-166.

Diachenko, D. H. 2022. Interpretatsiia T-podibnoho rohovoho vyrobu z mohylnyka Ostriv. *Arkheolohiia*, 4, s. 72-82.

Ivakin, V. 2008. *Khrystyianski pokhovalni pam'iatky davnoruskoho Kyieva*. Kyiv: KYT.

Ivakin, V. H. 2011. Istoriia arkheolohichnykh doslidzhen davnoruskykh pokhovalnykh pam'iatok Kyieva. *Drevnosti*, 10, s. 302-313.

Ivakin, V. H. 2015a. Mohylnyky davnoruskoho kyievopodolu: osoblyvosti evoliutsii ta osnovni etapy funktsionuvannia. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 8, s. 71-77.

Ivakin, V. H. 2015b. Nekropol Davnoruskoho Kyievo-Podolu. *Pam'iatky Ukrainy*, 5, s. 34-39.

Kavetskii, R. E., Balitskii, K. P. 1954. U *istokov otechestvennoi meditsiny*. Kiev: AN USSR.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev*. 1. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kovner, S. 1893. *Istoriia srednevekovoi meditsiny*. I. Kiev: Imperatorskii universitet sv. Vladimira.

Kozholianko, O. 2016. Serednovichni pysemni dzherela ukraintsiv pro narodni metody likuvannia. *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia*, 6, s. 131-135.

Kozak, O. D. 2002. Meshkantsi Kyieva u pershii polovyni KhIII st. Pryklad kompleksnoho bioarkheolohichnoho doslidzhennia. In: Kozak, D. N. (red.). *Novi tekhnolohii v arkheolohii*. Kyiv; Lviv: RAS, s. 204-217.

Kozak, O. D. 2008. Do pytannia pro doslidzhennia pohromiv ta poliv bytv v antropolohii. Metodyka ta prohrama vyvchennia antropolohichnoho materialu z zahyblykh davnoruskykh hradiv. In: Motsya, O. P. (red.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady*. 1. Korosten: Triada S, s. 226-236.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby, bioarkheolohichni studii*. Kyiv: Akademperiodyka.

Kozak, A. D. 2016. Kollektivnoe pogrebenie vozle Desiatinnoi tserkvi. Tafonomiia i paleopatologiia. *Stratum plus*, 5, s. 75-82.

Kozak, O. D., Potiekhina, I. D. 2003. Meshkantsi «hrada Volodymyra» za danymy antropolohii. *Arkheolohiia*, 1, s. 113-129.

Kozak, A. D., Rudich, T. A. 2004. Naselenie drevnego Kieva po dannym osteologicheskogo issledovaniia kladbishcha XI—XIII vv. po ul. Patorzhinskogo, 14. In: Kukovalskaia, N. M. (red.). *Prichernomore, Krym, Rus v istorii i kulture. Materialy II Sudakskoi mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. 3—4*. Kiev; Simferopol: Akademperiodika, s. 84-86.

Kozak, O. D., Potiekhina, I. D. 2018. Antropolohichne doslidzhennia pokhovan iz sarkofahiv usypalnytsi Olherdovychiv Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoi Lavry. In: Teslenko, I. A. (red.). *Kniazi Olelkovychi-Slutski*. Kyiv: Baltiia Druk, s. 227-229.

Kozak, O., Ivakin, V. 2022. Nekropol na Poshtovii ploshchi u konteksti bioarkheolohichnoho vyvchennia serednovichnykh mohylnykiv Kyievo-Podolu. *Kyivski zbirnyky istorii, arkheolohii, mystetstva ta pobutu*, 3, s. 22-36.

Kozlovskyi, A. O., Kryzhanivskyi, V. O. 2019. Davnoruske kladovyshche na Kopyrevomu kintsi. *Arkheolohiia*, 4, s. 22-42.

Kozlovskyi, A. O., Kryzhanivskyi, V. O. 2019. Zalyshky davnoruskoho poselennia v Kopyrevomu kintsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 65-68.

Krasilnikov, K. I., Ruzhenko, A. A. 1981. Pogrebenie khirurga v drevnebolgarskom mogilnike us. Zholtoe. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 282-288.

Kotvitska, A. A., Horbanov, V. V., Havrysh, N. B., Volkova, A. V., Surikov, O. O. 2016. *Istoriia medytsyny ta farmatsii: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv*. Kharkiv: Zoloti storinky.

Kotkov, S. I. (red.). 1965. *Izbornik 1076 goda*. Moskva: Nauka.

Lisitsyn, IU. P. 2008. *Istoriia meditsiny: uchebnik*. Moskva: GOETAR-Media.

Litavrin, G. G. 1997. *Vizantiiskii meditsinskii traktat XI—XIV vv*. Sankt-Peterburg: Aleteia.

Malakhova, A. S., Malakhov, S. N. 2014. *Fenomen bolezni v soznanii i povsednevnoi zhizni cheloveka Drevnei Rusi (XI — nach. XVII vv.)*. Almaty: Dizain studiia B.

Medved, A. N. 2017. *Bolezn i bolnye v Drevnei Rusi: ot «rudometa» do «dokhtura». Vzgliad s pozitsii istoricheskoi antropologii*. Sankt-Peterburg: O. Abyshko.

Medved, O. M. 2013. Vrachevanie v Drevnei i srednevekovoi Rusi i ego izuchenie v sovremennoi istoriografii. *Vestnik RGGU. Seriia: Istoriia. Filologiia. Kulturologiia. Vostokovedenie*, 10, s. 167-183.

Mirskii, M. B., Bogoiavlenskii, N. A. 2018. *Meditsina Drevnei Rusi*. Moskva: Rodina.

Mozharovska, T. M. 2003. Medytsyna Davnoi Rusi (za materialamy Kyievo-Pecherskoi lavry). *Lavrskyi almanakh*, 11, s. 74-84.

Novoselskii, A. A., Pushkarev, L. N. (red.). 1977. *Redkie istochniki po istorii Rossii*. Moskva: Institut istorii SSSR AN SSSR.

Oparin, A. A. 2015. Meditsina srednikh vekov. Religiia. Filosofiia. Sueveriia. Skhidnoevropeiskii zhurnal vnutrishnoï ta simeinoï meditsini, 1, s. 86-95.

Oparin, A. A. 2019. Meditsina Kievskoi Rusi. Kharkiv: Fakt.

Oparin, A. A. 2019. Meditsina Kievskoi Rusi i dvoeverie. *Skhidnoievropeiskyi zhurnal vnutrishnoi ta simeinoi medytsyny*, 2, s. 50-62.

Oparin, O. A. 2021. Likari, lichtsi, volkhvy ta inshi tsilyteli Kyivskoi Rusi. *Ukrainski medychni visti*, 3, s. 205-211.

Pateryk… 2001. *Pateryk Kyievo-Pecherskyi*. Uporiadkuvala, adaptuvala ukrainskoiu movoiu, sklala dodatky i prymitky Iryna Zhylenko (online). Kyiv. Dostupno: http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm (Data zvernennia 5 veresnia 2025).

Pliushch, V. 1970. *Narysy z istorii ukrainskoi medychnoi nauky ta osvity*. Miunkhen: Cirero.

Rudyk, S. K., 1996. *Stanovlennia likuvannia liudyny i tvaryn (istorychni napysy)*. Kyiv: ArtEk.

Rudich, T. O. 2002. Antropologicheskii sostav naseleniia Kieva po materialam drevnerusskogo khristianskogo mogilnika na territorii Starokievskoi gory. In: Myts, V. L. (red.). *Tserkovnaia arkheologiia Iuzhnoi Rusi. Sbornik materialov mezhdunarodnoi konferentsii «Tserkovnaia arkheologiia: problemy, poiski, otkrytiia» (Sevastopol, 2001)*. Simferopol, s. 228-234.

Rudych, T. O. 2012. Antropolohichnyi sklad naselennia davnoruskykh mist Serednoho Podniprov'ia. *Arkheolohiia*, 2, s. 36-48.

Sahaidak, M., Ivakin, V., Taranenko, S., Peftits, D. 2016. Sakralni zony pivdenno-skhidnoho Kyievo-Podolu XI—XIII st. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*, 1, s. 106-128.

Sahaidak, M. A., Chornovil, D. K., Taranenko, S. P., Ivakin, V. H. *Zvit Podilskoi arkheolohichnoi postiinodiiuchoi ekspedytsii pro doslidzhennia dilianky za adresoiu vul. Khoryva, 21 u 2004 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy (v polovomu komiteti).

Sorokina, T. S. 2008. *Istoriia meditsiny*. Moskva: Akademiia.

Tolochko, P. P. 1972. *Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka.

Turhan, O. D. 2013. *Medytsyna ta khudozhnia kultura (chastyna persha): navchalnyi posibnyk dlia studentiv-medykiv*. Zaporizhzhia: ZDMU.

Fedoniuk, Ya. I., Bilyk, L. S., Mykula, N. Kh. (red.). 2001. *Anatomiia ta fiziolohiia z patolohiieiu*. Ternopil: Ukrmedknyha.

Fialkov, L. 2010. *Istoriia meditsiny*. Khaifa: JKDesign.

Khamaiko, N. 2015. Likuvalna praktyka Davnoi Rusi: «medytsyna» chy «tsilytelstvo»? *Opus mixtum*, 3, s. 101-109.

Khamaiko, N. 2014. Kamerni pokhovannia nekropolia Desiatynnoi tserkvy: problemy interpretatsii. *Opus mixtum*, 2, s. 137-147.

Shehedyn, M. B., Mudryk, N. O. 2003. *Istoriia medytsyny ta medsestrynstva*. Ternopil: Ukrmedknyha.

Yushkov, S. V. (red.). 1935. *Ruska pravda*. Kyiv: UAN.

Yaremenko, V. V. (per.). 1990. *Povist vrem'ianykh lit: Litopys (za Ipatiivskym spyskom)*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.

Aciduman, A., Aşkit, Ç., Belen, D. 2014. *Medieval Times' Influencing Figure Rhazes' Approach to Head Injuries in Liber Almansoris*. Amsterdam; Boston: Elsevier.

Brickley, M. 2006. Rib fractures in the archaeological record: a useful source of sociocultural information? *International Journal of Osteoarchaeology*, 16, p. 61-75.

Buikstra, J. E., Beck, L. A. (eds.). 2006. *Bioarchaeology: The contextual analysis of human remains*. Amsterdam; Boston: Academic Press (Elsevier).

Cosman, M. P. 2000. *Women at work in medieval Europe*. New York: Facts On File.

Curate, F. 2014. Osteoporosis and paleopathology: A review. *Journal of Anthropological Sciences*, 92, p. 119-146.

Fornaciari, A., Giuffra, V., Giusiani, S., Giuffra, V., Baggiani, A. and Fornaciari, G. 2018. Cautery in medieval surgery: a unique palaeopathological case. *The Lancet*, 392 (10153), p. 1111.

Garcia, S. 2019. Rib trauma in a Late Medieval urban community, Portugal (13th—16th century): anthropological insights about disease and survival in the past. *Cadernos do GEEvH*, 8, 1, p. 7-16.

Gilchrist, R. 2020. *Sacred heritage: Monastic archaeology, identities, beliefs*. Cambridge: Cambridge University.

Hippocrates. 1959. *On Wounds in the Head. In the Surgery. On Fractures. On Joints. Mochlicon*. Translated by E. T. Withington. Cambridge: Harvard University.

Hirst, C. S., Gilmour, R. J., Plomp, K. A., Cardoso, F. A. 2023. *Behaviour in our bones. How human behaviour influence skeletal morphology*. 1st ed. Amsterdam; Boston: Elsevier.

Huggon, M. 2018. The medieval hospitals of England: Structuring charity and faith through hierarchies of space. In: Berryman, D., Kerr, S. (eds.). *Buildings of medieval Europe: Studies in social and landscape contexts of medieval buildings*. Oxford: Oxbow Books, p. 63-80.

Huggon, M. 2018. Medieval medicine, public health, and the medieval hospital. In: Gerrard, G., Gutiérrez, A. (eds.) *The Oxford handbook of late medieval archaeology*. Oxford: Oxford University, p. 836-855.

Iscan, M. Y., Kennedy, K. A. R. 1989. *Reconstruction of life from the skeleton*. New York: Alan R. Liss.

Jones, P. M., 1984. *Medieval medical miniatures*. London: British Library, the Wellcome Institute for the History of Medicine.

Koutserimpas, Ch., Naoum, S., Piagkou, M., Alpantaki, K., Samonis, G. 2024. Hippocrates: A Pioneer in Orthopaedics and Traumatology. *Surgical inovation*, 31, p. 123-127.

Kshettry, V. R., Mindea, S. A., Batjer, H. H. 2007. The management of cranial injuries in antiquity and beyond. *Neurosurgical Focus*, 23, 1, p. 1-8.

Larsen, C. S. 2002. Bioarchaeology: The Lives and Lifestyles of Past People. *Journal of Archaeological Research*, 10, 2, p. 119-166.

Marks, E., Verhoofd, L. 1817. *The Aphorisms of Hippocrates: from the Latin version of Verhoofd, with a literal translation on the opposite page, and explanatory notes*. New York: Collins & Co.

Mays, S. A. 2006. A palaeopathological study of Colles' fracture. *International Journal of Osteoarchaeology*, 16, 6, p. 415-428.

Pernoud, R. 1998. *Hildegard of Bingen: Inspired conscience of the twelfth century*. Translated by P. Duggan. New York: Marlowe & Co.

Ortner, D. J., Putschar, W. G. J. 1981. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Washington: Smithsonian Institution .

Quaile, E. 1897. *Illuminated manuscripts: Their origin, history and characteristics*. Liverpool: H. Young & Sons.

Ribeiro, E., Jordana, X., Scheirs, S., Ortega-Sánchez, M., Rodriguez-Baeza, A., McGlynn, H., Galtés, I. 2020. Distinction between perimortem and postmortem fractures in human cranial bone. *International Journal of Legal Medicine*, 134, p. 1765-1774.

Roberts, C., Manchester, K. 2007. *The archaeology of disease*. 3rd ed. Stroud: The History Press.

Schulze-Dörrlamm, M. 2001. Herkunft und Funktion der dreizipfligen Geweihbehälter des frühen und hohen Mittelalters. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 4, 2, S. 109-152.

Steinbock, R. T. 1976. *Paleopathological diagnosis and interpretation: Bone diseases in ancient human populations*. Springfield: Charles C. Thomas.

Watson, G. L., Gilchrist, R. 2021. Objects: The archaeology of medieval healing. In: McCleery, I. (ed.). *A cultural history of medicine in the Middle Ages (800—1450)*. London: Bloomsbury, p. 107-129.

Zhang, Q., Zhou, D., Wang, H., Tan, J. 2020. Heterotopic Ossification of Tendon and Ligament. *Journal of Cellular and Molecular Medicine*, 24, 10, p. 5428-5437.

A. Potapova

HEALING PRACTICES IN RUS'

The paper provides a comprehensive overview of healing practices in Old Rus', situating them within the broader cultural and intellectual framework of medieval Europe. Drawing on written sources, including Byzantine, Greek, Bulgarian etc. medical texts, as well as archaeological and anthropological evidence, the paper reconstructs the coexistence of several traditions of healing. Professional physicians, folk healers, and monastic medicine formed a diverse and overlapping system of medical care. Monasteries played a central role, serving as centers for the preservation and translation of medical treatises, the establishment of hospitals, and the practice of herbal medicine, diet, and hygiene. Women were actively involved in medicine, both as midwives and healers, and in some cases as authors of treatises, such as Princess Eupraxia-Zoe. Foreign doctors from Armenia, Syria, and Byzantium also contributed to the medical life of Rus' bringing in knowledge from other traditions. The study highlights evidence of surgery and traumatology, the therapeutic use of bathhouses, and the integration of phytotherapy into daily medical practice. Illness was perceived not only as a physical condition but also as a spiritual trial, shaped by Christian ideology, which promoted healing through both prayer and practical remedies. While some scholars argue that medicine in Rus' lacked the rational foundations of the Hippocratic tradition, the findings of the paper suggest otherwise: Old Rus' actively absorbed and adapted external knowledge, ensuring its inclusion in the broader European intellectual and cultural space. Anthropological data from early medieval Kyiv populations (Upper Town, Podil, and Kopyriv End) reveal varying levels of trauma and evidence of healed cranial and postcranial injuries. Such cases indicate both the application of medical skills and the existence of successful treatment, particularly in instances of severe cranial trauma. The summary underscores the hybrid nature of medical practice in Rus', where rational, empirical knowledge coexisted with religious beliefs, creating a unique model of medieval healthcare.

Keywords: anthropology, Middle Ages, trauma, medicine.

Одержано 12.09.2025

ПОТАПОВА Аріна, магістр, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Arina POTAPOVA, MA, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0009-0008-0757-9621,
e-mail: lgharishka95@gmail.com.

УДК 904.4(477.41)”10/11” DOI: 10.37445/adiu.2025.03.13

Д. Бібіков, Н. Шекера, С. Горбаненко, М. Кублій

КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ДАВНЬОГО ВИШГОРОДА У 2023—2024 рр.

У статті публікуються результати новітніх досліджень вишгородського посаду XI—XII ст. Основний інтерес становить металообробний комплекс початку XI ст. Подано археозоологічні, палеоетноботанічні та іхтіологічні визначення.

Ключові слова: *Давній Вишгород, посад, давньоруська доба, металообробний комплекс, археозоологічні визначення, палеоетноботанічні визначення.*

У 2023—2024 рр. Вишгородська археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Вишгородського історико-культурного заповідника продовжила планові розкопки посаду Давнього Вишгорода (рис. 1) — найбільшого середньовічного гончарного осередку Східної Європи. Починаючи з 1936 р. пам’ятка неодноразово досліджувалася археологами, в тому числі співробітниками експедиції (див.: Бібіков та ін. 2023, с. 17—19). Роботи були зосереджені на території садиби Музею давньоруського гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника (вул. Межигірського Спаса, 11), у центрально-південній частині посаду.

Західний край **розкопу 14** 2023 р. змикався з траншеєю 4 2016 р. Як і остання, розкоп знаходився південніше будівлі Музею давньоруського гончарства й був розбитий паралельно їй — орієнтований стінками за сторонами світу з певним відхиленням. Довжина розкопу із заходу на схід становила 5 м; західна половина завдовжки 2,5 м мала ширину з півночі на південь 3 м, східна половина — 5 м (рис. 2). Перед початком досліджень візуально простежено падіння рівня денної поверхні зі сходу на захід (у бік колишньої р. Монашка). Ділянка була вільною від насаджень.

Як і на інших ділянках вишгородського посаду, культурні нашарування до самого передматерика виявилися перемішаними внаслідок багаторічної оранки й руйнівної діяльності коріння рослин. У результаті утворився однорідний культурний шар, який являв собою сірий гумусований супісок, місцями сильно спресований у верхній частині. На глибині близько 0,4 м шар починав поступово світлішати донизу. На глибині близько 0,55 м слабко гумусований світло-сірий супісок переходив у блідий сірувато-жовтий передматериковий шар потужністю приблизно 0,1 м, а той — у більш насичений жовтуватий лесовидний суглинок — материк. Всі нашарування падали в південно-західному напрямку, майже повторюючи падіння сучасного рельєфу. Перепад висот із північного сходу на південний захід на рівні материка становив до 0,3 м.

Середня частина нашарувань (гл. 0,25—0,5 м) була сильно насичена керамічним та іншим матеріалом, тоді як вище і нижче цього рівня знахідки давньоруського часу представлені одиничними екземплярами. У керамічному комплексі переважали вінця типів 2, 6А і 9 за І. Сарачевим (2000). Побутування такої кераміки можна широко датувати в межах другої половини X — XII ст., що загалом збігається з датуванням вишгородського посаду. Серед індивідуальних знахідок із культурного шару — глиняна іграшка-свистунець у вигляді рибки, котра вірогідно датується ранньомодерною добою (рис. 7: 7), та низка предметів давньоруської епохи: фрагмент масивної орнаментованої прикраси серцевидної форми (решми?; рис. 5: 1), залізне вістря стріли-зрізня (рис. 5:

© Д. БІБІКОВ, Н. ШЕКЕРА, С. ГОРБАНЕНКО, М. КУБЛІЙ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Рис. 1. Розкоп 14 (позначений помаранчевим) та розкопи 2013—2019 рр. на території вишгородського посаду. Ситуативний план

Fig. 1. Excavation area 14 (marked in orange) and excavations of 2013—2019 on the territory of the Vyshhorod Posad. Situational plan

4), залізне долото (рис. 5: 11), свинцевий важок для ткацького верстата (рис. 5: 3), фрагменти цвяхів та інших виробів із чорного та кольорового металу, точильний камінь (рис. 7: 1), по одному уламку плінфи та пірофіліту. Більшість знахідок були виявлені поблизу об'єкту 1 або над його заповненням. Крім того, у невеликій кількості траплялися шматки печини, металеві шлаки.

На рівні передматерика зафіксовано кілька археологічних об'єктів (рис. 3), найцікавішим із яких виявився **об'єкт 1** (*кв. Б, В/1, 2*). Він мав неправильну овальну форму (видовжений з півночі на південь). Довжина — 2,5 м; максимальна ширина — 2,1 м, дещо звужувався у північній частині. Стінки практично вертикальні, у південно-західній частині — підбій завширшки 0,1—0,12 м. Дно основної частини об'єкту знаходилося на глибині 0,35—0,55 м від рівня виявлення (глибше в північному напрямку). На цьому рівні в нього було впущено три підовальні заглиблення (отримали умовні шифри «об'єкт 1а», «об'єкт 1б», «об'єкт 1в»), котрі разом утворювали східчасту структуру (рис. 4: 1).

Верхній горизонт заповнення основної частини об'єкту (заповнення 1) потужністю 0,1—0,35 м (посилювався ближче до північної стінки) являв собою темно-сірий гумусований супісок із грудками печини та металевими шлаками (понад три десятки), був сильно насичений керамічним матеріалом і тваринними кістками. Крім того, в заповненні траплялася велика кількість дрібних (від 1 см завдовжки) залізних оплавків і відходів виробництва, а також дрібних оплавків і обрізків кольорового металу. Заповнення 2 становило собою більш світлий слабко гумусований мішаний супісок з прошарками перевідкладеного материкового суглинку. Як і в заповненні 1, ближче до низу містилося багато сипчастих грудок окису кольорового металу (залишки виробничої сировини?); так само присутні грудки печини і шлаки. Порівняно з заповненням 1, горизонт значно менш насичений керамічним матеріалом і кістками. Нижче зафіксований суцільний прошарок перевідкладеного материкового суглинку потужністю 5—20 см (заповнення 3), в якому виявлено кілька фрагментів кераміки; поодинокі знахідки шматків печини та шлаків.

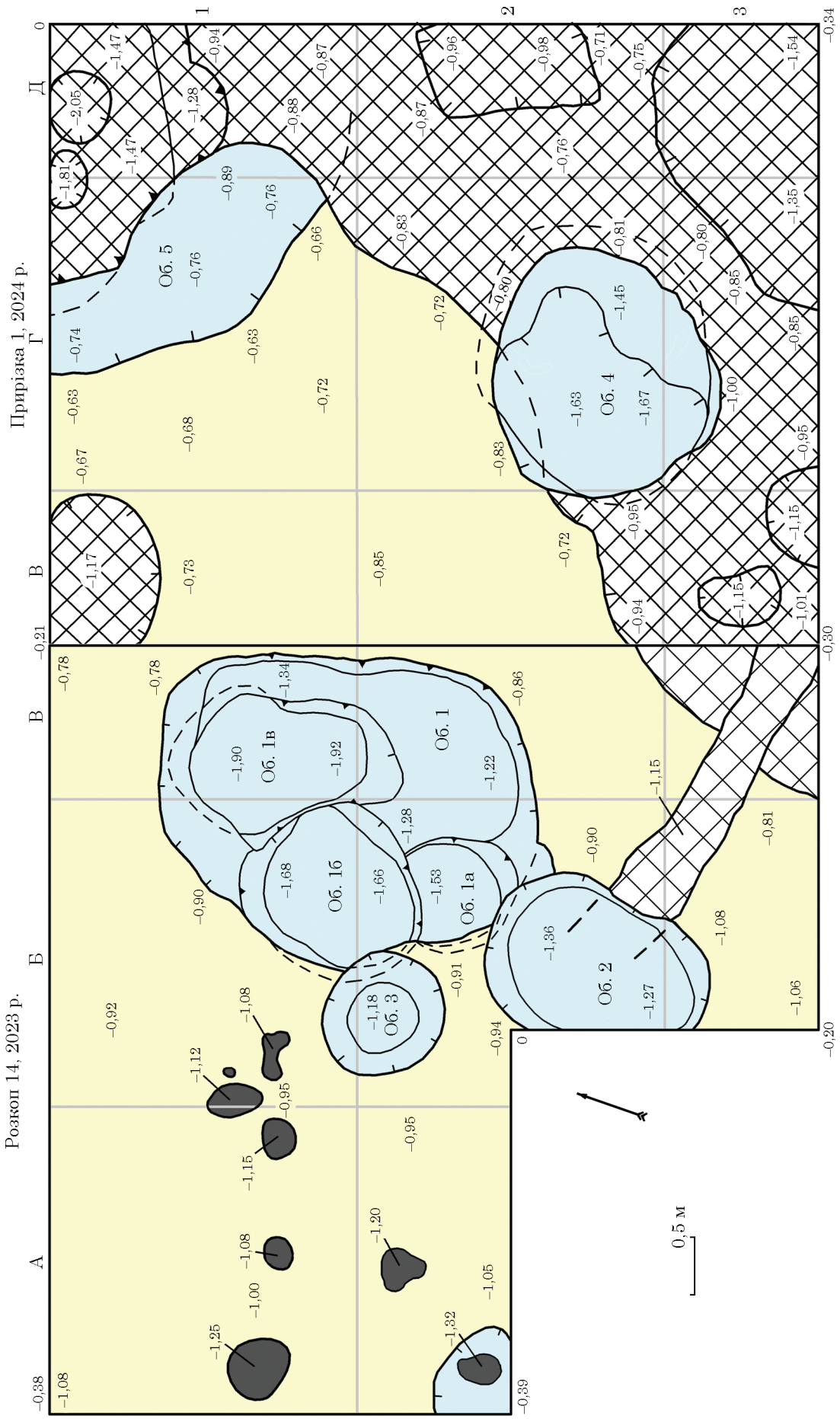

Рис. 2. Розкоп 14, зведений план ділянок 2023—2024 рр.
Fig. 2. Excavation area 14, consolidated plan of the 2023—2024 excavation areas

Рис. 3. Розкоп 14 (2023 р.), зачистка по материку. Вид із північного сходу
Fig. 3. Excavation area 14 (2023), the virgin soil surface. View from the northeast

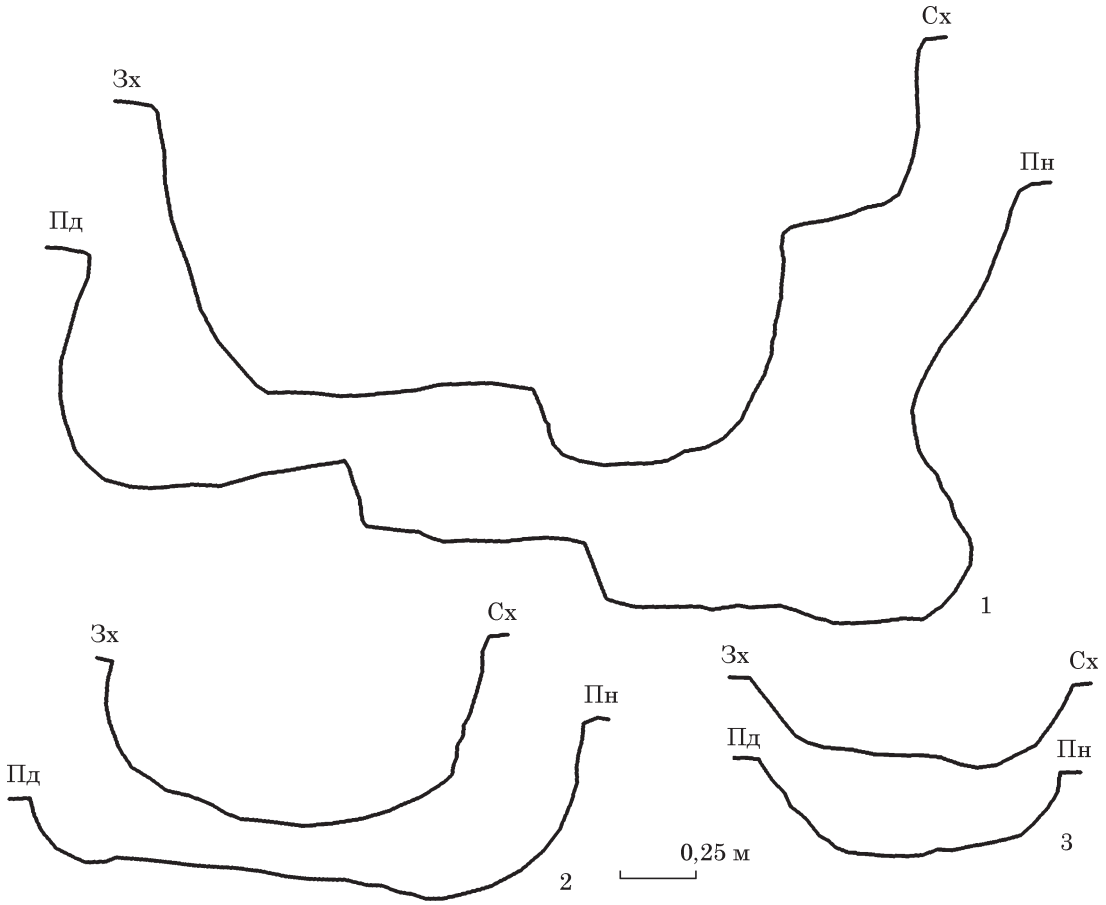

Рис. 4. Розкоп 14 (2023 р.), розрізи археологічних об'єктів: 1 — об'єкт 1; 2 — об'єкт 2; 3 — об'єкт 3
Fig. 4. Excavation area 14 (2023), cross-sections of archaeological structures: 1 — structure 1; 2 — structure 2; 3 — structure 3

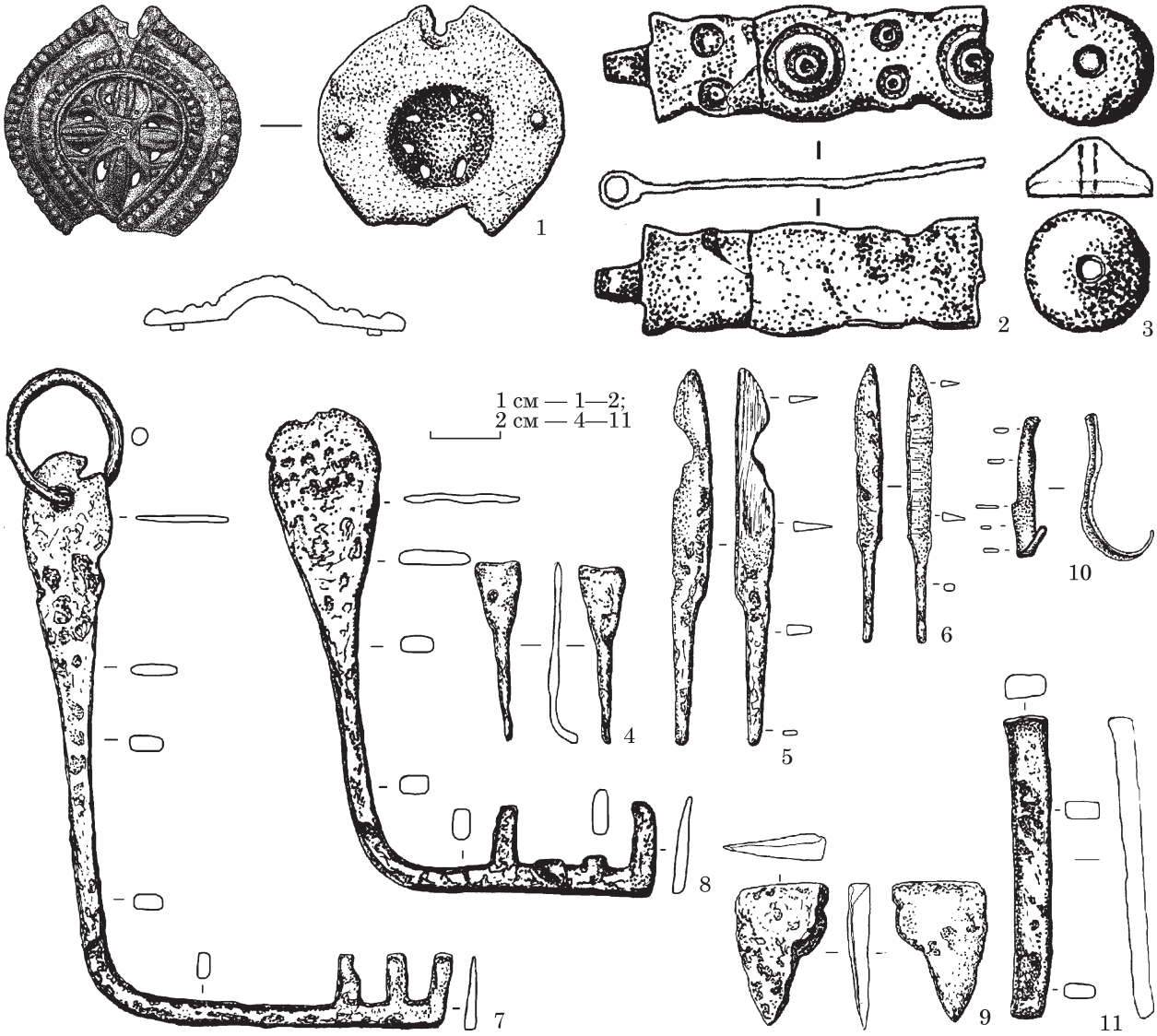

Рис. 5. Розкоп 14 (2023 р.), вироби з металу: 1—3 — кольоровий метал; 4—11 — залізо. 1, 3, 4, 11 — гл. 0,25 — 0,5 м; 2, 5—10 — об'єкт 1, заповнення 1

Fig. 5. Excavation area 14 (2023), metal objects: 1—3 — non-ferrous metal; 4—11 — iron. 1, 3, 4, 11 — depth 0.25—0.5 m; 2, 5—10 — structure 1, fill 1

У керамічному матеріалі з об'єкту 1 переважають ранні манжетні форми, котрі можна зарахувати до типів 2, 4—6, за І. Сарачевим (2000). Такий асортимент дозволяє датувати його функціонування початком XI ст.

Практично на рівні виявлення було знайдено квадратну поясну накладку з орнаментом, що вірогідно імітував скандинавський стиль Borre (рис. 6). На жаль, предмет був втрачений у процесі реставрації. Також із заповнення 1 походять: два «Г»-подібних ключі (один — із кільцем для підвішування) (рис. 5: 7, 8), три залізні ножі (рис. 5: 5, 6), уламок леза сокири (рис. 5: 9), гачок для вилову риби (?) (рис. 5: 10), інші залізні вироби, прикрашена циркульним орнаментом бронзова фігурна накладка з петлею та штифтами (рис. 5: 2), кілька фрагментів тонких бронзових платівок і інших виробів із кольорового металу, кресальний кремінь і два

Рис. 6. Бронзова поясна накладка (польове фото)

Fig. 6. Bronze belt plaque (field photograph)

необроблених (?) уламки кременю (рис. 7: 5), три астрагали (рис. 7: 2, 4, 6), кілька уламків глиняних тиглів. У заповненні 3 знайдено пряслице з пірофілітового сланцю (рис. 7: 3).

Перша сходинка («об'єкт 1а») знаходилася в південно-західній частині об'єкту 1. Заглиблення було видовжене довгою віссю з північного заходу на північний схід, мало розміри

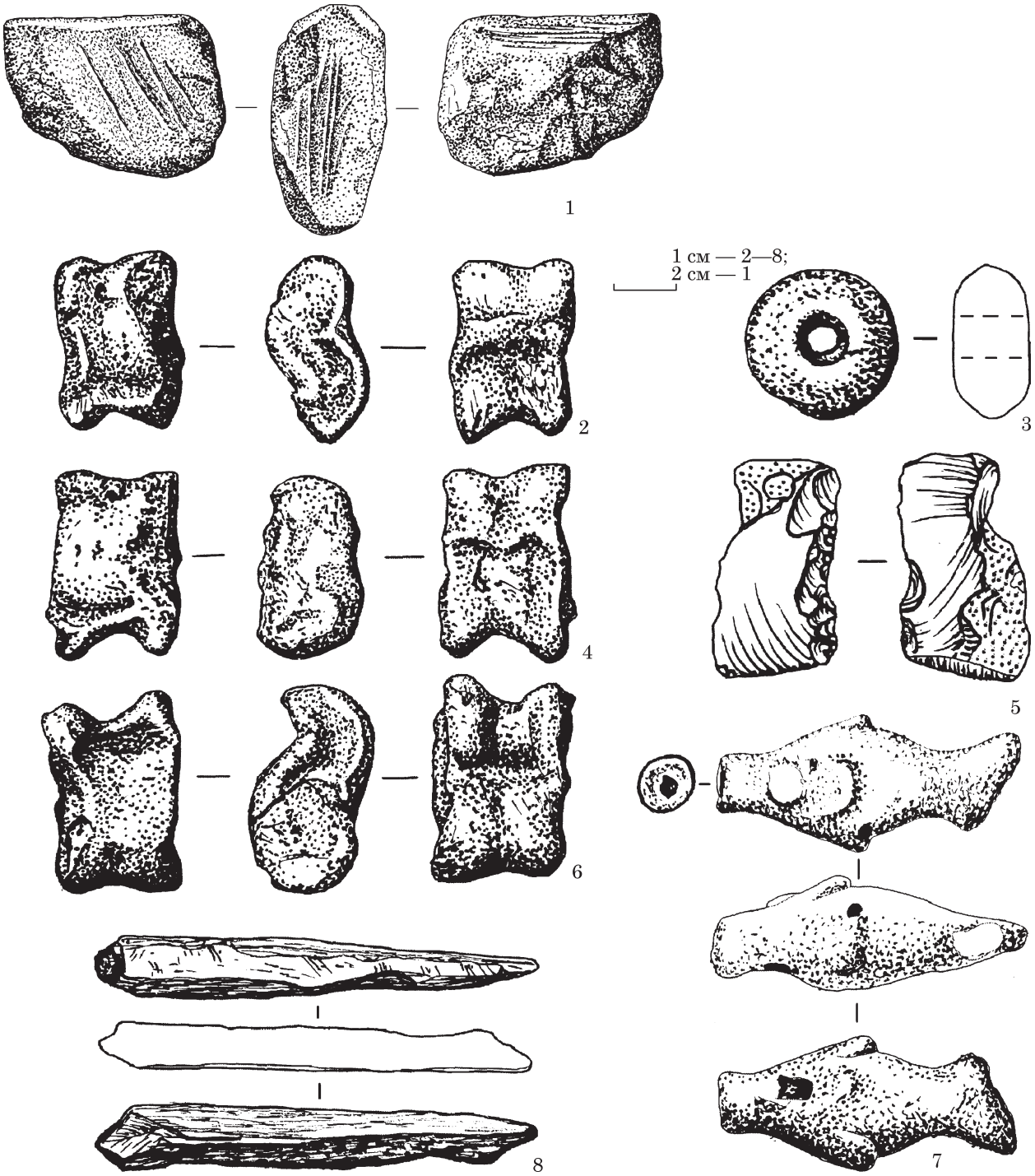

Рис. 7. Розкоп 14 (2023 р.), вироби з каменю, глини та кістки: 1 — камінь; 2, 4, 6, 8 — кістка; 3 — пірофілітовий сланець; 5 — кремінь; 7 — глина. 1 — гл. 0,5—0,75 м; 2, 4—6 — об'єкт 1, заповнення 1; 3 — об'єкт 1, заповнення 3; 7 — гл. 0,25—0,5 м; 8 — об'єкт 2, заповнення 1

Fig. 7. Excavation area 14 (2023), stone, clay, and bone items: 1 — stone; 2, 4, 6, 8 — bone; 3 — pyrophyllite slate; 5 — flint; 7 — clay. 1 — depth 0.5—0.75 m; 2, 4—6 — structure 1, fill 1; 3 — structure 1, fill 3; 7 — depth 0.25—0.5 m; 8 — structure 2, fill 1

0,75 × 0,7 м, глибина від долівки основної частини об'єкта — до 0,3 м, від рівня передматерика — до 0,65 м. Стінки вертикальні, в південній частині підбій; дно майже горизонтальне, мало незначні нерівності. Заповнене сірим гумусованим супіском з великою кількістю матеріалу, печиною та шлаками. Крім кераміки й тваринних кісток, виявлено два фрагменти невизначених залізних виробів.

Друга сходинка («об'єкт 1б») у західній частині об'єкту 1 була орієнтована довгою віссю з північного сходу на південний захід, розмірами 1,1 × 1,05 м. Стінки заглиблення були майже вертикальними, у північно-західній частині

мали невеликий нахил, у південно-західній — підбій. Дно мало незначні нерівності й нахил у бік найглибшого заглиблення (об'єкту 1в). Глибина відносно об'єкту 1а — 0,15 м, відносно дна основної частини об'єкту 1 — 0,35 м, відносно рівня передматерика — 0,9 м. Заповнений об'єкт 1б був перевідкладеним материковим суглинком, лише на дні фіксувався прошарок світло-сірого супіску потужністю до 5 см. В заповненні виявлено багато грудок печини. Кількість матеріалу була незначною, переважно він представлений уламками кісток.

Найглибша частина об'єкту («об'єкт 1в») була орієнтована довгою віссю з північного заходу на південний схід. Довжина заглиблення становила 1,6 м, максимальна ширина — 0,95 м (звуження в південно-східному напрямку). Південно-східна стінка похила, південно-західна вертикальна, північно-західна та північно-східна на середній висоті мали підбій завширшки 5—18 см, який сходив нанівець ближче до дна об'єкта. Дно горизонтальне з нерівностями. Глибина відносно дна об'єкта 1б в середньому 0,15 м, відносно дна основної частини об'єкта 1 — 0,4—0,5 м, відносно рівня передматерика — 1,15—1,2 м. Заповнений об'єкт 1в перевідкладеним материковим суглинком (засипка), на дні — світло-сірим супіском із прошарком темно-сірого гумусованого супіску. Заповнення насичене деревним вугіллям, траплялися грудки сипчастого окису кольорового металу, окремі шматки печини та шлаки. Керамічний матеріал виявлений у незначній кількості.

Значна кількість виявлених у заповненні об'єкту 1 металургійних шлаків, металевого окису, заготовок і відходів виробництва, вугілля, глиняних тиглів тощо, не залишає сумнівів, що його функціональне призначення було пов'язане з виробництвом і обробкою металів (вочевидь, як і на багатьох інших давньоруських пам'ятках, ці заняття поєднували). Виявлений поблизу з об'єктом абразивний камінь, судячи з характерних слідів, міг використовуватися для заточки голок, шил або рибальських гачків (рис. 7: 1). Хоча решток самої теплотехнічної споруди — горна — виявлено не було, вона мала знаходитися в безпосередній близькості.

Об'єкт 2 (*кв. Б/2, 3*) у південній частині розкопу являв собою господарську яму підовальної форми. Верхня частина пошкоджена сучасною траншеєю. Довгою віссю об'єкт був видовжений із півночі на південь; його південно-західна частина виходила за межі розкопу. Максимально фіксована довжина з півночі на південь становила 1,5 м, із заходу на схід — 0,96 м. Стінки та дно похилі (рис. 4: 2). Глибина від рівня виявлення 0,45 м. Заповнення ями складалося з двох окремих горизонтів. Перший — світло-сірий слабко гумусований супісок потужністю до 0,3 м, значно насиченіший матеріалом. Другий горизонт — такий самий світло-сірий супісок, перемішаний із материковим суглинком. Серед індивідуальних знахідок в об'єкті виявлена кістяна проколка (рис. 7: 8). Судячи з керамічного матеріалу, побутування об'єкту слід датувати в межах першої половини XI ст.

Ще одна господарська яма — **об'єкт 3** (*кв. Б/1, 2*) — містилася в центрі розкопу і прорізала південно-західний край об'єкту 1. Вона мала округлу форму й була видовжена з заходу на схід. Діаметр ями становив 0,73 м, глибина від рівня виявлення — 0,2 м. Стінки похилі, дно майже горизонтальне (рис. 4: 3). Заповнення складалося з двох основних горизонтів. Перший являв собою світло-сірий супісок із невеликою кількістю печини й керамічного матеріалу. Його товщина становила 0,1 м. Другий горизонт — темно-сірий гумусований супісок зі шматочками вугілля. В заповненні виявлено металевий шлак.

У західній половині розкопу виявлено сім стовпових ямок. Усі вони були заповненні сірим слабко гумусованим супіском. В південно-західному куті розкопу вибрано ямку, видимі розміри якої складали 0,6 × 0,6 м (із двох боків виходила за межі розкопу); знизу звужувалася до розмірів 0,35 × 0,35 м. Мала аморфну форму. Глибина ямки — 0,25 м від рівня заляган ня передматерика. На північний схід від неї на відстані 0,45 м знаходилася стовпова яма розмірами 0,27 × 0,25 м, глибиною 0,17 м від рівня виявлення. У квадраті А-1 на відстані 5 см від західної стінки розкопу — округла ямка діаметром 0,4 м, глибиною 0,25 м. У цьому ж квадраті на відстані 0,45 м на схід від попередньої знаходилася ще одна стовпова ямка округлої форми, що мала діаметр 0,18 м, глибину від рівня виявлення близько 0,1 м. Ще далі на схід, на межі кв. А/1 і Б/1, розчищено три овальні ямки, розташовані на відстані близько 0,1 м одна від одної. Їхні розміри — 0,3—0,35 × 0,15—0,25 м, глибина — близько 0,15 м.

У 2024 р. задля подальшого вивчення металообробного комплексу було закладено прирізку площею 20 м^2 (загалом за два польових сезони досліджено 40 м^2). **Прирізка 1** прямокутної форми мала розміри 5 × 4 м, видовжена з півночі на південь із певним відхиленням на північний захід. Західна стінка прирізки безпосередньо примикала до східної стінки розкопу 14 (2023 р.). Північна стінка була розташована за 2,5 м південніше від південної стіни Музею давньоруського гончарства, паралельно їй. Продовжено розпочату в попередньому році сітку квадратів (рис. 2).

Дерновий шар був сильно спресованим, що ускладнювало роботу. Одразу під дерном у східній половині розкопу почали фіксуватися перекопи кінця XIX — XX ст. На всій площі розкопу траплялося будівельне та побутове сміття XX ст. Поряд із ним у перевідкладених нашаруваннях на глибині 0,2 м виявлено незначну кількість давньоруської кухонної кера-

Рис. 8. Прирізка 1 (2024 р.), зачистка по материку. Вид із південного заходу
Fig. 8. Extension 1 (2024), the virgin soil surface. View from the southwest

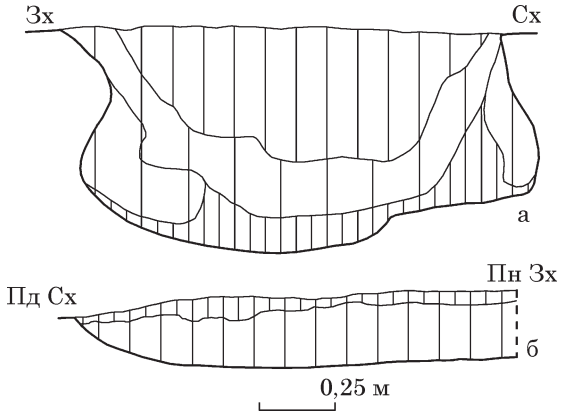

Рис. 9. Прирізка 1 (2024 р.), розрізи археологічних об'єктів: а — об'єкт 4; б — об'єкт 5
Fig. 9. Extension 1 (2024), sections of archaeological structures: a — structure 4; б — structure 5

міки, фрагмент керамічного тиглю (рис. 10: 21) та уламок пружинних ножиць (рис. 10: 15).

Культурні нашарування давньоруської доби збереглися лише в західній частині розкопу. Стратиграфічна ситуація тут повторювала зафіксовану в попередньому році (рис. 8).

У цій частині розкопу на глибині 0,35—0,55 м виявлено декілька індивідуальних знахідок: фрагмент залізного ножа (рис. 10: 10), п'ять уламків невизначених бронзових і свинцевих виробів (рис. 10: 11, 12, 20, 22, 23), шість залізних цвяхів (рис. 10: 1—5, 9) і свинцеву товарну пломбу (рис. 10: 13). Остання, на жаль, була сильно пошкоджена наскрізною корозією; більш-менш видно лише крапковий обідок уздовж краю виробу. Як і в попередньому році, всі нашарування знижувались в західному напрямку; максимальний перепад висот на рівні материка становив 22 см.

На рівні передматерика, на глибині 0,4—0,5 м від денної поверхні, вдалося остаточно оконтурити п'ять перекопів кінця XIX — XX ст. та два об'єкти давньоруської доби, котрі також виявилися тією чи іншою мірою пошкодженими.

Господарська яма овальної форми — **об'єкт 4** [1] *(кв. Г/2, 3)* — була видовжена з північного сходу на південний захід, мала розміри 1,5 × 1,3 м. Південна половина на глибину 0,2 м від рівня запуску зрізана перекопом. Південна стінка майже вертикальна; попід північною, західною та східною зафіксовано підбій завглибшки 0,1—0,2 м. З огляду на форму ями, її могли використовувати для зберігання харчових продуктів. Максимальна глибина об'єкту складала 0,8 м від рівня виявлення. Дно нерівне, в центрально-західній частині заглиблювалося на 0,2 м. Заповнення представлене трьома основними горизонтами (рис. 9: а). Заповнення 1 складалося з сірого гумусованого

1. У польовій і звітній документації за 2024 р. об'єкти з прирізки 1 отримали нову нумерацію. Відповідно, об'єкт 4 там значиться як «об'єкт 1», об'єкт 5 — як «об'єкт 2».

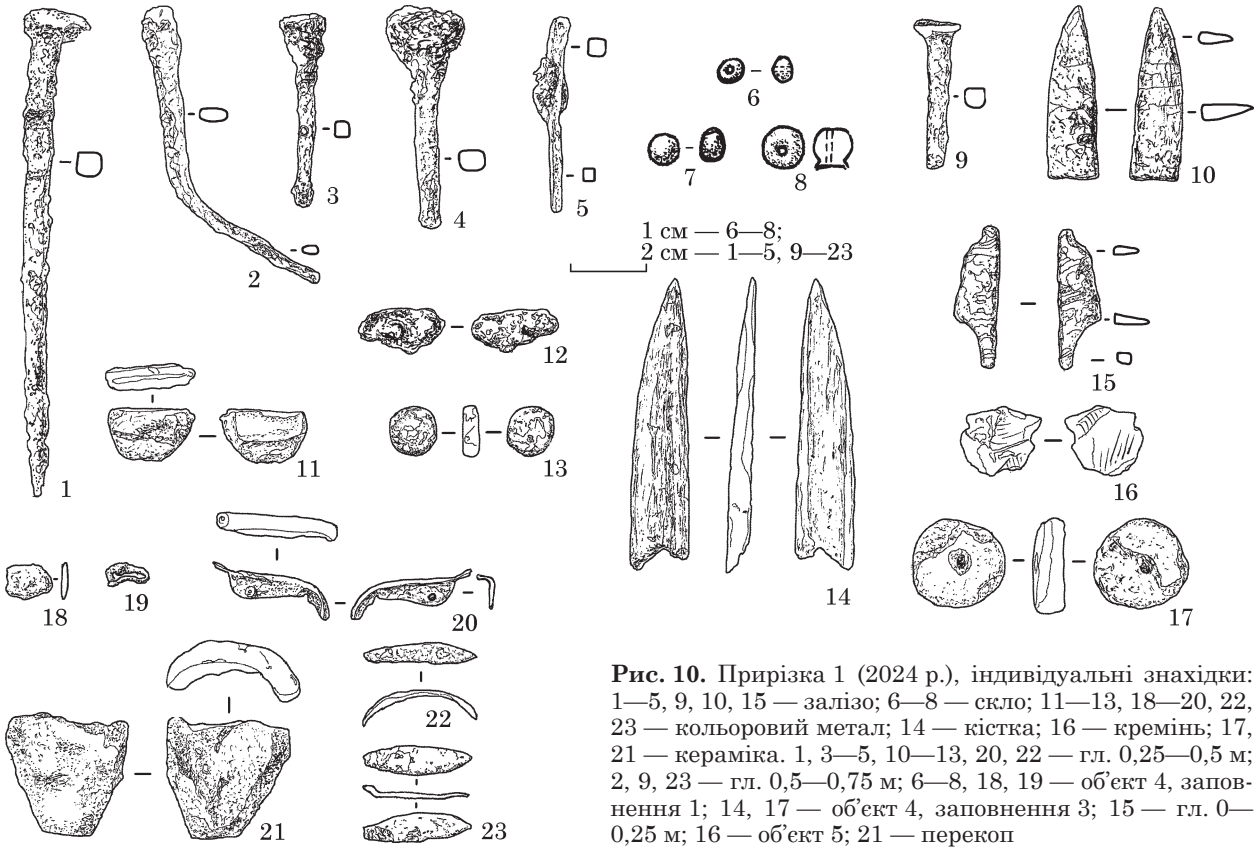

Рис. 10. Прирізка 1 (2024 р.), індивідуальні знахідки: 1—5, 9, 10, 15 — залізо; 6—8 — скло; 11—13, 18—20, 22, 23 — кольоровий метал; 14 — кістка; 16 — кремінь; 17, 21 — кераміка. 1, 3—5, 10—13, 20, 22 — гл. 0,25—0,5 м; 2, 9, 23 — гл. 0,5—0,75 м; 6—8, 18, 19 — об'єкт 4, заповнення 1; 14, 17 — об'єкт 4, заповнення 3; 15 — гл. 0—0,25 м; 16 — об'єкт 5; 21 — перекоп

Fig. 10. Extension 1 (2024), individual finds: 1—5, 9, 10, 15 — iron; 6—8 — glass; 11—13, 18—20, 22, 23 — non-ferrous metal; 14 — bone; 16 — flint; 17, 21 — ceramics. 1, 3—5, 10—13, 20, 22 — depth 0.25—0.5 m; 2, 9, 23 — depth 0.5—0.75 m; 6—8, 18, 19 — structure 4, fill 1; 14, 17 — structure 4, fill 3; 15 — depth 0—0.25 m; 16 — structure 5; 21 — overburden

суписку й мало потужність до 0,4 м. Серед індивідуальних знахідок — два фрагменти невизначених бронзових виробів (рис. 10: 18, 19) та три маленькі скляні намистини (рис. 10: 6—8). Середня частина заповнення — заповнення 2 — мала потужність 0,15—0,25 м і була насичена аморфними грудками перевідкладеного материкового суглинку. Такі самі масиви перевідкладеного материка фіксувались і вздовж стінок об'єкту. В нижній частині зафіксовано однорідний масив темно-сірого гумусованого суписку потужністю 0,1—0,2 м — заповнення 3. У ньому виявлено кістяну проколку (рис. 10: 14) та керамічний виріб у вигляді обточеної до округлої форми стінки посудини із недосвердленим отвором по центру (рис. 10: 17).

У керамічному комплексі домінують досить ранні форми з манжетними вінцями. Згідно з типологією І. Сарачева (2000), такі зразки можна зарахувати до типів 2 та 4. Нижній край напливу з зовнішнього боку вінець здебільшого не загладжений, із яскраво вираженими канелюрами. В окремих випадках верхній край вінець також має канелюроподібний виступ без загину всередину. Типологічно близьким, але хронологічно пізнішим є вінце типу 6А з заповнення 1. Крім манжетних зразків, виявлено два вінця із заокругленим зрізом і невеликим напливом із зовнішнього боку. А з того-таки заповнення 1 походять два фрагменти з яскраво вираженою закраїною, котрі різко виділяються з-поміж решти керамічного комплексу й належать до другої половини XI — першої половини XII ст. Загалом функціонування об'єкту слід датувати першою половиною XI ст. можливо його початком. Заповнення 1 пов'язане з пізнішою засипкою ями.

Більшу частину **об'єкту 5** (*кв. Г, Д/1*) в північній частині прирізки зруйновано перекопами кінця XIX — XX ст. Найімовірніше, об'єкт мав овальну форму й був видовжений за віссю північний захід — південний схід, проте судити про його початковий вигляд не видається можливим. Стінка об'єкту тягнулась від північної стінки розкопу на 1,4 м на південний схід, після чого заокруглено повертала на схід, де простежена ще на 0,7 м і перерізана перекопом. Основна частина об'єкту була прорізана іншим перекопом; неперевідкладене заповнення збереглося лише на ширину 0,5—0,8 м вздовж периметра стінки. Стінка похила; дно мало нахил у північному напрямі. Максимальна глибина становила 0,27 м. Заповнення представлене двома шарами (рис. 9: б). Заповнення 1 складалося з темно-сірого гумусованого суписку й мало товщину 3—5 см. Більш потужне запов-

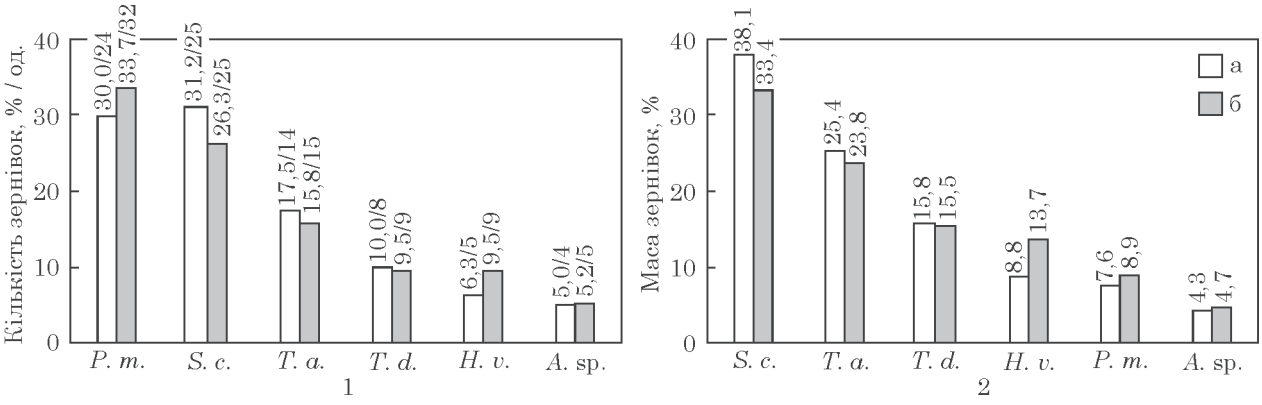

Рис. 11. Палеоетноботанічні спектри зернівок культурних рослин з об'єктів 1 (а) і 4 (б): 1 — за кількістю; 2 — за масою. **Скорочення:** *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо звичайне); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *A.* sp. — *Avena sativa* (овес, імовірно — посівний)

Fig. 11. Paleoethnobotanical spectra of cultivated plant grains from the structures 1 (a) and 4 (б): 1 — by number; 2 — by mass. **Abbreviations:** *P. m.* — *Panicum miliaceum* (common millet, proso millet); *S. c.* — *Secale cereale* (rye); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (common wheat or bread wheat); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (emmer); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (barley); *A.* sp. — *Avena sativa* (oat, common oat)

нення 2 складалося зі світло-сірого супіску зі значною кількістю керамічного матеріалу та тваринних кісток. Також тут виявлено уламок кременю (рис. 10: 16).

Більшість знайдених у заповненні об'єкту вінець мали рудиментований загладжений манжет і, як правило, вертикальний канелюроподібний виступ на верхньому краю. Окремі зразки мали добре виражену закраїну; так само нечисленними були й «класичні» манжетні форми. Крім кухонної кераміки, знайдено фрагмент вінця глека-кринки. Такий керамічний комплекс характерний для кінця XI — початку XII ст.

Завдяки частковим флотації й промиванню ґрунту із об'єктів отримано, зокрема, **палеоетноботанічні матеріали**. Забір зразків здійснено з об'єктів 1, 2, 4, 5. Ідентифікацію зернівок культурних рослин (С. Горбаненко) проведено за допомогою широкого кола публікацій на цю тему, а також порівняння із сучасною колекцією і давніми зразками; бур'янів — за відповідними визначниками бур'янів України. Репрезентативні результати визначень культурних рослин представлені на рис. 11 [2]. Крім того, з-поміж палеоетноботанічних матеріалів до культурних рослин належать зернобобові — горох посівний (*Pisum sativum*). Також у незначній кількості виявлено бур'яни: стоколос, до виду не визначено (*Bromus* sp.), та мишій, до виду не визначено (*Setaria* sp.). Матеріал містив фрагменти кісточок вишні, до виду не визначено (*Prunus* subg. *Cerasus*), та шкаралупи горіхів ліщини (*Corylus avellana*).

Розбіжності показників зернівок культурних рослин, отриманих із об'єктів 1 і 4, в цілому близькі до статистичних похибок — максимальні не перевищують 5 %. Зважаючи на надзвичайно рідкісні знахідки сільськогосподарських знарядь у Вишгороді та на посаді зокрема [3], варто припустити, що отримані результати вказують передусім на особисті вподобання господарів, а не на можливості сільського господарства. Тим не менше, опосередковано ці показники відображають і зернове господарство (співвідношення у вирощуванні зернових) як таке.

Загалом, отримані показники притаманні давньоруським пам'яткам. Важливими маркерами для розуміння розвитку хліборобства є умовна пара «традиційні — прогресивні» злакові культурні рослини. До перших належать загалом непримхливі і здавна відомі та вирощувані просо, пшениця двозернянка і ячмінь; до других — примхливіші до агротехнічних можливостей, але й урожайніші, жито і пшениці м'які голозерні. За показниками, розрахованими за масою (рис. 11: 2), які вважаємо максимально наближеними до обсягів вирощування та / або вживання у їжу, чітко помітні суттєві значення останніх. Це культурні злакові зернові рослини, для врожайності яких необхідна глибока якісна оранка. Значення жита як показника інтенсифікації хліборобства в ранньому середньовіччі вчені вже неодноразово відзначали в археологічній літературі (див., напр.: Lange 1975). Подібну думку, щодо інтенсифікації хліборобства за часів Давньої Русі за результатами опрацювання палеоетноботанічних матеріалів, накопичених до початку 1990-х рр., висловила й Г. Пашкевич (напр.:

2. На рис. 11 не подано малі вибірки з об'єктів 2 і 5; об'єкт 3 представлений сумарними показниками з шарів 1—3. Перерахунок за масою здійснено за: Горбаненко 2014.

3. Нині відомо лише два фрагменти леза серпів (див.: Бібіков та ін. 2023, рис. 115: 1, 2).

Пашкевич 1993). Науковці пов'язують зміни в зерновому господарстві в бік збільшення часток жита й пшениць м'яких голозерних саме з суттєвим поширенням в епоху середньовіччя наконечників на орні знаряддя прогресивних форм, і як наслідок — ширшим запровадженням глибокої якісної оранки, необхідної для цих рослин.

Для розуміння систем землеробства важливим є аналіз бур'янів. У Вишгороді визначено доволі суттєву їхню домішку — понад 20 % кількості. Такий показник може засвідчувати суттєву забрудненість полів унаслідок їхнього тривалого використання, що теж є аргументом на користь інтенсифікації землеробства. З-поміж бур'янів важливим є стоколос, який є засмічувачем здебільшого озимих посівів жита.

Таким чином, три показники засвідчують високий рівень хліборобства.

У заповненні об'єктів 1, 4 і 5 виявлено фрагменти кісточок вишні, 7 од. (рис. 12). Це рідкісна знахідка: нам невідомі аналогії з пам'яток додержавних слов'ян. Із давньоруських матеріалів нині відома знахідка 16 цілих та однієї половинки кісточки вишні з шарів XI—XIII ст. київського Подолу за адресою вул. Спаська, 35 (Козловська, Пашкевич, Хамайко 2013). За даними дослідниць, тут кісточки мали середній розмір 8 мм (за 10 вимірами), що відповідає розміру вишні звичайної (*Cerasus vulgaris* Mill. = *Prunus cerasus* L.); кісточки з Вишгорода мають подібні розміри. Чи була це «дика» вишня, чи плоди зібрано зі садового дерева, наразі сказати складно.

Важливими також вважаємо знахідки фрагментів шкаралупи ліщини, які свідчать про певну роль збиральництва.

Таким чином, за результатами палеоетноботанічних досліджень можна стверджувати про існування продуктів розвиненого хліборобства, можливо — садівництва, а також і збиральництва.

Проведено **аналіз фауністичних решток** (М. Кублій). За два польових сезони отримано 538 фрагментів кісток представників теріофауни. Кістки сильно фрагментовані, тож визначити до виду і елементу скелету вдалося 164 зразки. Невелика численність вибірки не дозволяє визначити всіх тварин, яких використовувало давнє населення. Проте, репрезентовано найбільш поширені види, передусім — ті, що складали основу м'ясного забезпечення пам'ятки.

Серед отриманої кісткової колекції більшість становили кухонні відходи. На це вказує фрагментованість матеріалу, наявність слідів від гострих предметів, обпалення вогнем, погризів собаками. Фрагментуванню піддані усі крупні кістки — довгі трубчасті і плоскі. Цілими збереглися дрібні кістки — метаподії дрібніших тварин, суглобові заплеснові і передп'ясткові, фаланги пальців.

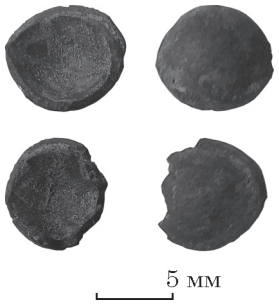

Рис. 12. Фрагменти кісточок вишні з об'єкту 1
Fig. 12. Cherry stone fragments from object 1

Традиційно для давньоруських пам'яток, основу м'ясного забезпечення становили домашні види тварин. Найбільше виявлено кісток корови — 108 зразків. Цей вид був основним у м'ясозабезпеченні посаду. У колекції представлені всі частини скелету включно з нем'ясними елементами, що є ознакою забою тварин безпосередньо на пам'ятці. Серед кісток не виявлено рогових стрижнів, проте їхню відсутність не варто пояснювати вирощуванням безрогих порід: причиною може бути мала численність вибірки. Загалом же для Середнього Подніпров'я і зокрема для Вишгорода було характерним вирощування рогатих корів (Тимченко 1972, с. 68; Белан 1978, с. 99). Вдалося встановити, що забій тварин відбувався після досягненні ними дорослого віку. Відсутність особин молодше річного віку свідчить про достатнє продуктове забезпечення пам'ятки, за якого кормів вистачало, щоб утримувати молоде поголів'я впродовж холодного сезону.

Також тварин, імовірно, використовували для прижиттєвих цілей. Хоча чіткого віковстатевого поділу з'ясувати не вдалося, можна припустити, що самок могли утримувати для одержання молока, а волів — для виконання фізичних робіт. Серед матеріалу знайдено дві кістки — нижню частину п'ястка і I фалангу, які належали одній особині і мали досить великі розміри. Ці кістки могли належати як волу, так і дикому турові чи зубру [4].

Кісток свині виявлено 28. Утримування цього виду відбувалося виключно з постлетальною метою, передусім — задля отримання м'ясної

4. Ширина нижнього блоку п'ястка становить 70,3 мм, що входить у межі промірів для вола (60,5—72 мм; Тимченко 1972, с. 84), хоча й указує на доволі крупну особину. Найбільша довжина I фаланги — 64,8 м, що також входить у межі, стандартні для домашньої корови (49—79,5 мм; Тимченко 1972, с. 88—89). Фаланга має сильне вторинне розростання, яке вказує на значні фізичні навантаження. Ширина нижнього блоку тура варіює від 59,1 до 91 мм (Цалкин 1970, с. 80—81). Знайдена кістка входить до цих меж, хоча належить до більш дрібних зразків. Тож достовірно стверджувати, що це віл не можна, хоча про це опосередковано може свідчити наявність вторинного розростання.

продукції. Вікові характеристики, встановлені по зубній системі, дозволили встановити, що забій тварин здійснювався у діапазоні від десяти місяців до трьох років.

Серед 17 кісток дрібної рогатої худоби для однієї — фрагмента черепа зі слідами розрубування — вдалося встановити видову належність (вівця). Вирощування овець потребувало наявних відкритих територій для випасу, хоча й не надто великих. Вікових характеристик встановити не вдалося, проте можна припустити прижиттєве використання цих тварин (особливо овець, яких утримували заради вовни).

Рештки диких мисливських видів, полювання на яких проводилося заради м'яса, становили меншість колекції. Серед таких було три кістки оленя, дві — козулі, ще одна кістка могла належати як оленю, так і лосю. По одному зубові оленя встановлено приблизний вік у вісім років. Усі кістки свідчать про полювання на цих тварин; рогів, які б могли бути виявленими після сезонного скидання, не траплялося. Також знайдено кістку бобра, на якого відбувалося полювання, зокрема, задля отримання м'яса. Крім того, виявлено дві кістки, що мають проміжні розміри між домашньою свинею і диким кабаном. Вони могли належати гібридизованим тваринам або дрібнішим формам дикого кабана.

Виявлено дві кістки — по одній коня і собаки — які, ймовірніше, не належали до кухонних відходів, а були випадковими знахідками з перевідкладених шарів. Ці два види, особливо собаку, не вживали в їжу.

Серед десяти риб'ячих кісток удалося ідентифікувати рештки ляща (Т. Волинський).

Отже, матеріали розкопок 2023—2024 рр. доповнюють наявні відомості щодо планувальної структури Вишгорода, ремісничої діяльності та матеріальної культури його населення. На площі 40 м^2 зафіксовано залишки чотирьох господарських ям (об'єкти 2—5) і низки стовпових ямок. А найцінніші, з наукової точки зору, результати дозволили отримати розкопки виробничої споруди початку XI ст. (об'єкт 1). Раніше одним із авторів було висловлене припущення, що на першому етапі функціонування вишгородського посаду (кінець X — перша половина XI ст.) виготовлення та обробка металів було другорядним видом діяльності місцевих ремісників (основним було гончарство), допоки в середині XI ст. на західній околиці не виникає спеціалізований ковальсько-металургійний осередок (Бібіков та ін. 2023, с. 109). Завдяки розкопкам 2023—2024 рр. це припущення отримало вагомі підтвердження.

Ідентифікаційний аналіз отриманих завдяки промивці ґрунту зернівок засвідчує високий рівень землеробства. Окремо слід відзначити знахідки в кількох об'єктах кісточок вишні, рідкісних на давньоруських пам'ятках. Аналіз здобутих під час досліджень фауністичних решток дозволяє встановити, що основним джерелом м'ясної продукції були домашні тварини, перше місце серед яких за кількістю виявлених кісток належало корові, друге — домашній свині, третє — дрібній домашній худобі. Допоміжну роль у харчовому раціоні жителів вишгородського посаду відігравали продукти мисливства; зокрема матеріали розкопок 2023—2024 рр. засвідчують випадки полювання на оленя, козулю та бобра.

Подальші археологічні дослідження дозволять отримати нові дані про посад Давнього Вишгорода, а також про ремесло, повсякденне життя та побут давньоруського населення загалом.

ЛІТЕРАТУРА

Бібіков, Д. В., Івакін, В. Г., Оленич, А. М., Зоценко, І. В., Дяченко, Д. Г. 2023. *Князі та гончарі. Посад давньоруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013—2019 років*. Київ: ІА НАН України.

Белан, Н. Г. 1978. Фауна городища Монастырёк на среднем Днепре. В: Генинг, В. Ф., Недопалко, Д. П., Вознесенская, Г. А. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 96-109.

Горбаненко, С. А. 2014. Зернове господарство сіверян. *Археологія*, 1, с. 113-123.

Козловська, Н. А., Пашкевич, Г. О., Хамайко, Н. В. 2012. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів з розкопок по вул. Спаській, 35 у м. Київ. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р*., с. 257-258.

Пашкевич, Г. О. 1993. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки). В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 87-91.

Сарачев, И. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев, А. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко, с. 225-236.

Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Киев: Наукова думка.

Цалкин, В. И. 1970. *Древнейшие домашние животные Восточной Европы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 161. Москва: Наука.

Lange, E. 1975. The development of agriculture during the first millennium AD. *Geologiska Föreningen i Stockholm Förhandlingar*, 97 (2), p. 115-124. https://doi.org/10.1080/11035897509454961

REFERENCES

Bibikov, D. V., Ivakin, V. H., Olenych, A. M., Zotsenko, I. V., Diachenko, D. H. 2023. *Kniazi ta honchari. Posad davnoruskoho Vyshhoroda za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2013—2019 rokiv*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Belan, N. G. 1978. Fauna gorodishcha Monastyrek na srednem Dnepre. In: Gening, V. F., Nedopalko, D. P., Voznesenskaia, G. A. (red.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, p. 96-109.

Horbanenko, S. A. 2014. Zernove hospodarstvo siverian. *Arkheolohiia*, 1, s. 113-123.

Kozlovska, N. A., Pashkevych, H. O., Khamaiko, N. V. 2012. Paleoetnobotanichni doslidzhennia materialiv z rozko-

pok po vul. Spaskii, 35 u m. Kyiv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 257-258.

Pashkevych, H. O. 1993. Zminy v systemi zernovoho hospodarstva Davnoi Rusi (chas, prychyny ta naslidky). In: Tolochko, P. P. (red.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 87-91.

Sarachev, I. 2000. Tipologiia venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigorev, A. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, p. 225-236.

Timchenko, N. G. 1972. *K istorii okhoty i zhivotnovodstva v Kievskoi Rusi (Srednee Podneprove)*. Kiev: Naukova dumka.

Tsalkin, V. I. 1970. *Drevneishie domashnie zhivotnye Vostochnoi Evropy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 161. Moskva: Nauka.

Lange, E. 1975. The development of agriculture during the first millennium AD. *Geologiska Föreningen i Stockholm Förhandlingar*, 97 (2), p. 115-124. https://doi.org/10.1080/11035897509454961

D. Bibikov, N. Shekera,
S. Gorbanenko, M. Kubliy

THE INTEGRATED RESEARCH OF THE POSAD (SUBURB) OF OLD VYSHHOROD IN 2023—2024

In 2023—2024, the Vyshhorod Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine and the Vyshhorod Historical and Cultural Reserve continued planned excavations of the Posad (Suburb) of Ancient Vyshhorod — the largest medieval pottery center in Eastern Europe. During two campaigns on the excavation area 14 and its extension (total area — 40 m^2), the remains of four household pits and a number of post holes were recorded, while the most scientifically valuable results were obtained during the excavation of a production structure from the early 11th century (structure 1). The significant quantity of metallurgical slag, metal oxide, blanks and production waste, charcoal, clay crucibles, and other finds discovered in the fill of structure leaves no doubt that its function concerned to the production and processing of metals (apparently, as at many other Old Rus' sites, these activities were combined).

A number of individual finds come from the fill of the structure and the cultural layer, such as a fragment of a massive heart-shaped plaque, a square belt plaque decorated in the Scandinavian Borre style, a bronze figurative plaque with compass ornamentation, loop and pins, a lead trade seal, two iron «Г»-shaped keys and a fishing hook, three glass beads, and a pyrophyllite spindle whorl.

The identification analysis of grain remains obtained through soil flotation (S. Horbanenko) indicates a high level of agriculture. Notably, several structures yielded cherry stones, which are rare at Old Rus' sites. The analysis of faunal remains unearthed during the research (M. Kubliy) shows that domestic animals were the main source of meat, with the highest number of bones belonging to cattle, followed by domestic pigs and then small livestock. Hunting products played a supplementary role in the diet of the suburb's inhabitants; in particular, materials from the 2023—2024 excavations indicate cases of hunting deer, roe deer, and beaver.

Keywords: Ancient Vyshhorod, Posad, Old Rus' era, metalworking complex, archaeozoological definitions, paleoethnobotanical definitions.

Одержано 11.05.2025

БІБІКОВ Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Dmytro BIBIKOV, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4288-2091,
e-mail: bibikovdmytrov@gmail.com.

ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Serhii GORBANENKO, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail:
gorbanenko@gmail.com.

КУБЛІЙ Михайло, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Mykhailo KUBLIY, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9824-3144,
e-mail: mykhailo_kublii@iananu.org.ua.

ШЕКЕРА Нікіта, аспірант, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.
Nikita SHEKERA, PhD student, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0009-0004-2176-2191,
e-mail: nikita.shekera@ukma.edu.ua.

ДИСКУСІЇ

УДК 904.8(477.46-25)”13” DOI: 10.37445/adiu.2025.03.14

Д. Куштан

КОМУ НАЛЕЖАВ ВАСИЛИЦЬКИЙ СКАРБ?

В статті здійснено ще одну спробу проаналізувати монетно-речовий скарб останньої чверті XIV ст., виявлений 1921 р. в с. Василиця (зараз — у межах м. Черкаси). Головною метою дослідження є з'ясування питання: як в Середньому Подніпров'ї (на той час — території Великого князівства Литовського) міг опинитися комплекс прикрас, характерний для Булгарського та Мохшинського улусів Золотої Орди з території Волго-Оччя.

Ключові слова: *Черкаси, Василиця, монетно-речовий скарб, Велике князівство Литовське, Московське князівство, улуси Золотої Орди, Середнє Подніпров'я, Волго-Оччя, XIV ст.*

Вступ. Більше століття минуло від часу виявлення Василицького скарбу — унікального для території Середнього Подніпров'я монетно-речового комплексу важливого для розуміння військово-політичних, соціально-економічних та етнокультурних взаємин в регіоні у післямонгольський та ранньолитовський часи. Донедавна прикраси скарбу розглядались у відриві від його монетної частини, що призвело до безпідставного подавнення комплексу й зв'язок його з монголо-татарською навалою та пануванням в регіоні Золотої Орди (Улусу Джучі). Опрацювання монет з Василицького скарбу (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 119), вирішальних для його датування, вказало на останню чверть XIV ст. — період, коли Правобережна Черкащина вже понад 10 років перебувала в складі Великого князівства Литовського (ВКЛ), точніше — васального Подільського князівства Коріатовичів. Ця обставина змушує по-новому поглянути на походження Василицького скарбу та ідентифікацію його потенційного власника.

© Д. КУШТАН, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Історія та обставини виявлення Василицького скарбу. 1921 р. неподалік Черкас, на території тодішнього села Василиця (нині — мікрорайон Дахнівський міста) сталася непересічна подія: на приватній садибі селянки Насті Чемерис під час земляних робіт випадково віднайшли середньовічний монетно-речовий скарб. Найнятий господаркою хлопець, викопуючи яму для стовпа брами, на глибині орієнтовно 0,7 м знайшов горщик із сріблом: згори лежали монети, а насподі — прикраси. Більшу частину скарбу хлопець забрав собі, третину віддав хазяйці, а кілька речей — селянам, що були свідками знахідки. Горщик розбили й викинули…

Василиця на ті часи була невеличким селом, розташованим вище по Дніпру відносно історичного центру Черкас, на відстані понад 5 км. Воно відоме не раніше кінця XVIII ст. — ревізія Черкаського староства 1789 р. згадує лише однойменний острів біля с. Дахнівки — «*Wasilica*» (ред. Щербина 1905, с. 248). Василиця знаходилася попід високою береговою терасою Дніпра й займала острів у заплаві чи останець, що під час повені перетворювався на острів. У Новий і Новітній часи Василиця була невеликим селищем-«супутником» Дахнівки. 1958 р. її приєднали до останньої, а 1982 р. й саму Дахнівку поглинули Черкаси й вона стала однойменним мікрорайоном міста.

Про скарб з Василиці випадково довідався місцевий уповноважений Черкаського повітового комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи О. Олександрів, який разом із членом-кореспондентом комітету студентом І. Вейцківським відразу вирушив на

місце знахідки. Лише за кілька тижнів, завдяки наполегливості Олександріва, майже весь скарб було виміняно за мануфактуру у василицьких селян. Також О. Олександрів та І. Вейцківський ретельно обстежили місце виявлення і склали письмове повідомлення про знахідку для Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) при Всеукраїнській академії наук. Згідно з повідомленням, до скарбу входили 51 срібна прикраса та 60 срібних монет загальною масою орієнтовно 700 грамів. Крім того, згадано фрагмент денця горщика «з клеймом», у котрому був захований скарб, який у подальшому втратили. Деякий час знахідки перебували в Черкаському історико-педагогічному окружному музеї ім. Т. Шевченка, допоки 1925 р. на пропозицію ВУАК О. Олександрів не привіз усі предмети скарбу до Києва, де виступив із доповіддю про нього (Олександрів 1925). Того ж року, з огляду на наукову цінність скарбу, згідно з постановою ВУАК, його було передано до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (нині — Національний музей історії України), де збережено дотепер (більшість прикрас — у його філії, Скарбниці НМІУ) (Строкова 2006, с. 35).

Наукове опрацювання комплексу. В короткому повідомленні про знахідку скарбу, опублікованому 1926 р., було вказано, що він містив жіночі срібні прикраси булгарського типу та золотоординські монети. Серед прикрас — 27 застібок-сюльгамів, 11 браслетів, 8 перстнів, 3 кільцеподібні сережки, 1 брошка-фібула, 1 позолочений кульчастий ґудзик. Попередньо комплекс було датовано доволі широко — XII—XIV ст. (Василицький… 1926).

Далі інформація про Василицький скарб досить довго в науковій літературі майже не з'являлася, а його монетна частина, від якої залежало точне датування, так і лишалась неопрацьованою. Коротку згадку про нього, як про комплекс післямонгольського часу (XIII—XIV ст.), було вміщено до монографії Г. Корзухіної (Корзухина 1954, с. 46), присвяченої давньоруським скарбам. В наступні десятиліття лише окремі категорії предметів скарбу згадувалися в науковій літературі, до того ж інформація про василицькі знахідки нерідко «обростала» помилковими твердженнями. Так відомий історик-нумізмат М. Котляр стверджував, що Василицький скарб з-поміж іншого складався з «*59 срібних джучидських монет, карбованих у Гюлістані в 1290—1312 рр., 1 срібної західноєвропейської монети*» (1971, с. 85), а це, як побачимо далі, зовсім не відповідає дійсності. Побіжно комплекс з с. Василиці згаданий в каталозі пам'яток післямонгольського часу в монографії С. Біляєвої (Беляева 1982, с. 115), де його також датовано XIII—XIV ст. І тут не обійшлося без прикрих помилок: С. Біляєва чомусь пов'язала місце знахідки скарбу з городищем Василиця, хоча достеменно відомо, що колишнє село знаходилося на невеликому підвищенні (колишньому острові) в заплаві Дніпра (такі ж топографічні умови знаходження скарбу зафіксував і О. Олександрів). Городище хоч і розташоване неподалік, втім займає мис тераси високого корінного берега над Василицею. До того ж, як показали результати розкопок, матеріали з нього відносяться до пізнього енеоліту (пивихинська культура) та Латену (зарубинецька культура). Ці хиби стосовно датування та місця виявлення скарбу повторили укладачі «Наукової записки про час виникнення Черкас» для обґрунтування 700-літнього віку міста напередодні святкування «ювілею» у 1986 р.: «*Судячи з датування монет, скарб був закопаний на початку XIV ст. — після 1312 р., на городищі, що вже існувало*» (Научная… 1985, арк. 9). Насправді, як показали останні дослідження, місце знахідки Василицького скарбу пов'язане не з городищем, а поселенням, реальний же вік скарбу є значно молодший і швидше підтверджує «литовську» версію заснування Черкас після 1362 р.

Новий етап у вивченні Василицького скарбу розпочався лише наприкінці 1990-х рр. Спочатку археолог-краєзнавець С. Рець у 1996 й 1998 рр. виявив на території колишнього с. Василиці (в трикутнику вулиць Праслов'янської, Набережної й Підгірної) залишки могильника та поселення кінця XIV — початку XV ст. [1] (Куштан, Ластовський 2016, с. 28, 79—80, рис. 104—106). А на межі 1990—2000-х рр. співробітниця Національного музею історії України Л. Строкова публікує серію наукових статей, присвячених Василицькому скарбу (Строкова 1999; 2001; 2006), які, безумовно, сприяли тому, що науковці нарешті звернули увагу на цей унікальний комплекс. Під час аналізу ювелірної частини скарбу було з'ясовано, що прикраси датуються другою половиною XIII — XIV ст., а за походженням тяжіють до території Середнього Поволжя (Волзька Булгарія) та правобережжя Оки (Мордва), тож, найімовірніше, їх виготовили в улусних центрах Золотої Орди на Волзі чи на р. Мокші, притоці Оки. Особливо характерними для цього кола ювелірних виробів є сюльгами (рис. 1), пласкі браслети з розімкненими кінцями, котрі прикрашені стилізованими зображеннями звірячих морд (т. зв. левиноголові булгарського типу — рис. 2: 1—3), типові перстні з чорнінням (рис. 2: 11—18), мордовська фібула (рис. 2: 10), а також сережка чи скроневе кільце у вигляді дракона-змія, що кусає себе за хвоста (рис. 2: 8) (Руденко 2015; Ельников 2005—2009). Нарешті 2007 р. з'явилася стаття, присвячена розбору монет Василицького скарбу (Зразюк, Строкова, Хромов 2007). Проаналізовано 52 монети, що збереглися в колекції (з них 2 — не визначені). Встановлено, що

1. Автор розкопок С. Рець помилково датував ці пам'ятки більш ранішим часом — XII—XIII ст.

Рис. 1. Василицький скарб XIV ст. Срібні застібки-сюльгами (за: Строкова, 2006)
Fig. 1. Vasylytsia Deposit of the 14th century. Silver clasps (after: Strokova 2006)

більшість із них представлена срібними золотоординськими дирхемами (дангами) династії Джучидів, найстарший з яких карбований за хана Джанібека в 1346/47 р., а наймолодші — за Мухаммеда Булак-хана у 1375/76 р. (рис. 3: 1—15). Місця карбування зосереджені переважно між Волгою та Доном: Новий Сарай (Селітренне городище?), Гюлістан (Царевське городище?), Азак (Азов) (Сагдеева 2005, с. 73, табл.). Частина монет (13 одиниць) — місцеві наслідування джучидським дирхемам (рис. 3: 16—18). Такі наслідування виготовлялись на території васального ВКЛ Київського князівства за правління Володимира Ольгердовича (1362—1394); вони перебували в грошовому обігу українських земель ВКЛ у другій половині XIV ст. Відсутність у скарбі монет чеканки Булака й Токтамиша 1380/81 р., масових для цієї території, вказує на верхню хронологічну межу скарбу (звісно, якщо не зважати на втрачені монети — 8 шт., і ті, що не вдалося визначити — 2 шт.). Тож за монетами час приховання Василицького комплексу можна визначити між 1376 і 1380 рр. (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 119). Таке його датування зовсім не є доказом 700-річчя Черкас, як це вважали раніше. Натомість воно свідчить про те, що освоєння території в межах нинішнього міста відбулося лише в другій половині XIV ст. (після 1362 р. — битви на Синіх Водах) унаслідок литовської колонізації. Очевидним є також зв'язок місця знахідки скарбу з Василицьким поселенням кінця XIV — початку XV ст., яке виявив С. Рець. Розташоване воно за 5,5 км від історичного центру Черкас та замку литовського часу на Дзеленьгорі.

Перші спроби ідентифікації потенційного господаря скарбу. Звісно, дослідники замислились над питаннями: як могли престижні речі (жіночі прикраси булгарського та фіно-угорського / мохшинського типів) опинитися на берегах Дніпра, на віддалі 1000—1200 км від місць їх виготовлення й побутування (рис. 4), й ким же тоді був сам власник Василицького скарбу? Ще Г. Корзухіна, зважаючи на те, що більшість предметів даного комплексу виготовлено в улусних центрах Золотої Орди на Волзі та Мокші, висловила припущення, що скарб «*був закопаний кимось із багатих татар, можливо, одним із представників татарської адміністрації в Подніпров'ї*» (Корзухина 1954, с. 46). Згодом те саме слово-

Рис. 2. Василицький скарб XIV ст. (продовження). Срібні прикраси: браслети (1—5), серги (6—8), ґудзик (9), застібка-фібула (10), перстні (11—18) (за: Строкова 2006)

Fig. 2. Vasylytsia Deposit of the 14th century (continued). Silver jewellery: bracelets (1—5), earrings (6—8), button (9), fibula clasp (10), rings (11—18) (after: Strokova 2006)

в-слово повторила Л. Строкова (2006, с. 42). Але про яку «татарську адміністрацію» може йтися, коли на момент приховання скарбу територія Середнього Подніпров'я вже понад 10 років перебувала під владою Литовської держави (точніше — васальних ВКЛ Київського та Подільського князівств)? Зокрема, територія навколо сучасних Черкас була звільнена від золотоординського панування після битви на Синіх Водах (1362 р.), а поява міста пов'язана з прикордонною організацією — будівництвом подільськими князями Коріатовичами, племінниками переможця татар великого литовського князя Ольгерда, низки замків від Дністра до Дніпра на кордоні з Диким полем (Куштан, Ластовський 2016, с. 175—176; Ми-

Рис. 3. Василицький скарб XIV ст. (продовження). Деякі золотоординські срібні монети (дирхеми) (1—15) та їх наслідування (16—18) (за: Зразюк, Строкова, Хромов 2007)

Fig. 3. Vasylytsia Deposit of the 14th century (continued). Some Golden Horde silver coins (dirhams) (1—15) and their imitations (16—18) (after: Zraziuk, Strokova, Khromov 2007)

хайловський 2017, с. 81; Куштан 2022, с. 525). Все ж деякі дослідники припускають, що Південна Київщина й Поділля до 90-х рр. XIV ст. лишались під цілковитим чи, бодай, частковим контролем Золотої Орди (Шабульдо 1987, с. 30; Михайлюк 2011, с. 79). Вочевидь, мова йде про данину, котру, зокрема, платили Коріатовичі татарам. А кінець цьому «золотоординському пануванню» помилково вбачають в подіях 1393 р. — захопленні Черкас та Звенигорода київським князем Скиргайлом Ольгердовичем за наказом свого сюзерена великого литовського князя Вітовта (ред. Масненко, Поліщук 2017, с. 111). Насправді, ця подія була пов'язана з ліквідацією великим литовським князем Вітовтом подільського уділу Коріатовичів, відповідно, з підпорядкуванням ключових замків (Лицкевич 2019, с. 552—558, 686—689; Куштан 2022, с. 525). Що стосується данини, яку платили литовські володарі Поділля татарам, то це «*дозволяє зробити припущення про тривання старих домовленостей з татарськими володарями, які мали права на ці території. Домовленості мали специфічну форму взаємодії, де одна сторона давала дозвіл іншій володіти та вважати своїми розлогі землі на правому*

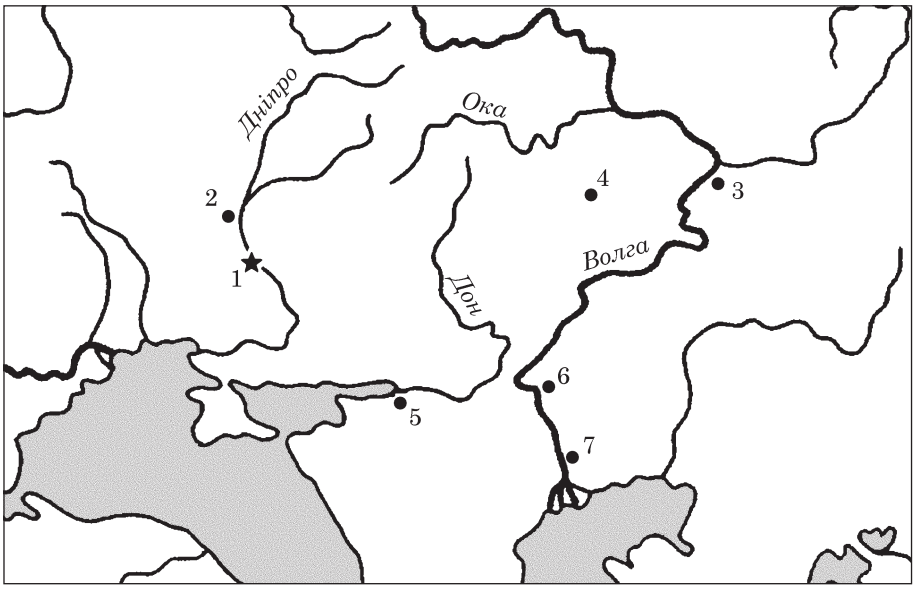

Рис. 4. Карта взаємного розташування Василицького скарбу (1) та місць походження предметів із нього (2 — Київ; 3 — Булгар; 4 — Мохши; 5 — Азак; 6 — Гюлістан (?); 7 — Новий Сарай)

Fig. 4. Map of the relative locations of the Vasylytsia Deposit (1) and the places of origin of its items (2 — Kyiv; 3 — Bulgar; 4 — Mokhshi; 5 — Azak; 6 — Gulistan (?); 7 — Novy Saray)

березі Дніпра, а взамін отримувала регулярну грошову компенсацію (данину)» (Михайловський 2016, с. 192).

Те, що Василицький скарб був прихований в литовський час і кимось дотичним до ВКЛ, свідчить наявність у його складі наслідувань дирхемам київської чеканки. Щодо золотоординських монет — вони перебували в обігу на українських землях до початку (окремі — до кінця) XV ст. (Котляр 1971, с. 75). А от стосовно решти складової скарбу — булгаро-мохшинських прикрас — виникають питання. Аналіз комплексу свідчить про те, що це скарб швидкого накопичення, його приховала людина, котра прибула з Волго-Донського регіону, маючи при собі набір характерних для того регіону прикрас, монетна ж частина комплексу за своїм складом є типовою для правобережжя Київської землі, а вочевидь, і сусіднього Поділля, для середини 1370-х рр. (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 119).

Певний компромісний варіант ідентифікації власника Василицького скарбу запропонував Д. Мадуров. На його думку, скарб міг належати купцеві, котрий скуповував награбоване татарськими воїнами й у такий спосіб поповнював свій капітал ювелірними виробами та срібними монетами. Також дослідник припускає, що предмети скарбу (насамперед сюльгами, що їх він датує початком XIII ст.) пов'язані зі знищенням монголо-татарами булгарського «Великого міста» руських літописів — стародавнього міста Мохши на р. Мокші (нині Наровчатське городище в Пензенській обл. РФ) (Мадуров 2013, с. 190). Але ці висновки не узгоджуються з датуванням монетної частини Василицького скарбу — вона більш як на століття молодша й відноситься вже до часів литовського панування в регіоні.

Таким чином, версії про належність Василицького скарбу якомусь татарину — представнику золотоординської адміністрації чи купцю — видаються непереконливими. Хто ж міг, перебуваючи в селищі-супутнику Черкаського замку, бути власником чималої суми коштів у золотоординських дирхемах та «литовських» наслідуваннях їм, і (це головне!) цілої колекції жіночих ювелірних виробів булгарсько-мохшинського походження, а потім приховати все це в 1376—1380 рр? Для відповіді на дане запитання варто згадати, які події відбувалися між Дніпром і Волгою в останній чверті XIV ст. і що й хто могли пов'язувати ці віддалені регіони.

Історико-політична ситуація між Дніпром і Волгою в останній чверті XIV ст. та литовці на службі в Московському князівстві. Для з'ясування питання, винесеного в заголовок статті варто дослідити історичне тло, на якому з'явився Василицький скарб. Це був період, відомий у літописах, як «Велика замятня» (1359—1380) — час економічного та військового послаблення Золотої Орди внаслідок епідемії чуми, неврожаю та династичних чвар між претендентами на ханський престол після загибелі Бердібека. Саме внутрішня дестабілізація в татарській державі та її тимчасове безсилля створили передумови для розширення південних та південно-східних кордонів молодої Литовської держави за правління Ольгерда Гедиміновича (1345—1377). Спочатку ординці втратили Сіверщину, згодом — Київщину [2]. а після поразки на Синіх Водах (1362 р.) — Поділля. Власне остання подія й стала передумовою для подальшої литовської колонізації земель між Дніпром і Дністром, а в її контексті — заснування міста Черкаси.

2. Завоювання Києва і Київщини ще за часів Гедиміна, батька Ольгерда — історичний казус або містифікація, створена в першій половині XVI ст. й поширена в пізніших літописах і хроніках (Куштан 2022, с. 527).

«Замятнею» в Золотій Орді скористалося не лише ВКЛ. Не було осторонь також уже тоді хиже й підступне Московське князівство. 1376 р. об'єднане військо Московського та Нижньогородсько-Суздальського князівств вчинило напад на Волзьку Булгарію — Булгарський улус Золотої Орди. Від великого князя Дмитра Костянтиновича Суздальського на чолі військ були його сини Василь та Іван, від московського князя Дмитра Івановича (згодом нареченого «Донським») — його воєвода, князь Дмитро Михайлович Волинський. Останній, як свідчить його прізвище, не був московитом, а походив з українських земель. Ба більше, деякі дослідники небезпідставно вважають, що він був ні ким іншим, як онуком Гедиміна, сином Коріата (в хрещенні — Михайла). Цей Дмитро Михайлович (Коріатович) Волинський на прізвисько «Боброк» — племінник великого литовського князя Ольгерда Гедиміновича та рідний брат тодішніх володарів Подільського князівства братів Коріатовичів: Юрія, Александра, Костянтина та Федора (Войтович 1996, с. 108; Лицкевич 2019, с. 651). Він спочатку володів невеликим боброцьким уділом на Волині, а близько 1371 р. одружився з рідною сестрою московського князя Дмитра Івановича й перебрався до Москви. Там князь Дмитро Боброк-Волинський став боярином і воєводою московського володаря.

Та повернімось до походу 1376 р. Московсько-нижньогородсько-суздальське військо взяло в облогу столицю Волзької Булгарії місто Булгар (за літописами, зведеними в XVI ст., це була Казань). Нападників не злякали ані гучні постріли з незвичних для того часу гармат, якими відстрілювались оборонці, ані вигляд вершників на жахливих для русичів верблюдах. Зрештою булгарські намісники погодились на переговори. На місто переможці наклали величезні відкупні, з яких московському й нижньогородсько-суздальському князям перепало по «1000 рублів», а воєводам (зокрема й Дмитрові Боброку-Волинському) і ратникам — «3000 рублів» (ПСРЛ 1897, с. 25). Звісно, в XIV ст. розрахунок здійснювали не «рублями», а сріблом: золотоординськими монетами та ювелірними виробами. 1377 р. князь Волинський міг бути й учасником іншого походу під проводом нижньогородського князя Бориса Костянтиновича Городецького на Мокшу.

Князь Дмитро Михайлович Боброк-Волинський виявився не єдиним литовцем, який тоді перебував на московській службі й брав участь у воєнних діях у регіоні Волго-Оччя. Так 1377 р., після смерті великого литовського князя Ольгерда, його старший син Вінгольт-Андрій Полоцький, якого несправедливо обійшли при призначенні наступника великокнязівського трону, що дістався його молодшому братові Ягайлу, спочатку втік до Пскова, а згодом — до Москви (Войтович 1996, с. 192). Вже наступного 1378 р. він — московський воєвода й очільник одного з полків у битві на р. Вожі (права притока Оки), в якій війська Великого князівства Московського завдали нищівної поразки татарам Мамаєвої Орди (ПСРЛ 1897, с. 42). А наприкінці цього ж року під час виправи московитів проти ВКЛ на Брянське князівство, воєводами яких, за іронією долі, були литовці-перебіжчики князі Дмитро Боброк-Волинський і Андрій Ольгердович, до них приєднався ще один відступник — брянський князь Бутав-Дмитро Ольгердович, молодший брат Андрія (Войтович 1996, с. 167).

Ця сама трійка колишніх литовських вельмож, а нині воєвод великого московського князя, брала участь у битві на Куликовому полі (1380), що в Оксько-Донському межиріччі (рис. 5; 6). Як писав великий князь Дмитро Іванович московському митрополитові Кіпріяну, згідно зі «Сказанням про Мамаєве побоїще» (XV ст.): «*Князі Ольгердовичі прийшли до мене з багатьма силами, а батька свого залишили* [3]» (ред. Тихомиров 1959, с. 261). В іншому літературному творі про Куликовську битву — «Задонщині» (кінець XIV — початок XV ст.) — так лірично написано про них: «*О соловейко, літній птах, що би тобі, соловейко, оспівати землі Литовської двох братів Ольгердовичів: Андрія, та брата його Дмитра Ольгердовичів, та Дмитра Волинського. Вони ж сини хоробрі, кречети в ратний час, відомі полководці, під сурмами та під шоломами виплекані, вістрям списа вигодовані в Литовській землі. І сказав Андрій Ольгердович братові своєму Дмитру: "Самі ми — два брати, сини Ольгердові, онуки Гедимінові, правнуки Скольдімерові* [4]*. Зберемо братію милу, панів завзятої Литви, хоробрих мóлодців, і самі сядемо на бóрзих своїх коней, подивимося на швидкий Дон, поп'ємо, брате, шоломом своїм води з швидкого Дону, випробуємо мечі свої литовські об шоломи татарські, списи німецькі — об панцирі басурманські"*» [5] (ред. Тихомиров 1959, с. 213).

Висновки. Отже, в час, коли було сховано Василицький скарб (1376—1380 рр.), принаймні троє литовських князів із династії Гедиміновичів: Дмитро Михайлович (Коріатович) «Боброк» Волинський, Андрій Ольгердович, князь Полоцький і Дмитро Ольгердович, князь Брянський як московські воєводи, здійснювали активну воєнну діяльність у межах трикутника Середня Волга — Ока — Дон, звідки, ймовірно, й походять василицькі прикраси булгарського та мохшинського типів, які можна атрибутувати як військові трофеї. Дальша доля цих ли-

3. Автор «Сказання» помиляється, бо на 1380 р. великий литовський князь Ольгерд був вже три роки, як покійний.

4. Вочевидь, тут йдеться про Скирмунта, напівлегендарного литовського князя XIII ст., предка Гедиміновичів-Ольгердовичів.

5. Переклад автора.

Рис. 5. Воєвода Дмитрій Боброк-Волинський слухає землю перед Куликовською битвою. Мініатюра зі «Сказання про Мамаєве побоїще», XVII ст.

Fig. 5. Voivode Dmitry Bobrok-Volynsky listens the earth before the Battle of Kulikovo. Miniature from «The Tale of the Battle with Mamai», 17th century

Рис. 6. Московське військо на чолі з великим князем Дмитрієм Івановичем зустрічає своїх литовських союзників — Андрія Ольгердовича, князя Полоцкого та Дмитрія Ольгердовича, князя Брянського. Мініатюра зі «Сказання про Мамаєве побоїще», XVII ст.

Fig. 6. The Moscow army, headed by Grand Duke Dmitry Ivanovich, meets its Lithuanian allies — Andrei Olgerdovich, Duke of Polotsk, and Dmitry Olgerdovich, Duke of Bryansk. Miniature from 'The Tale of the Battle with Mamai', 17th century

товських полководців великого московського князя є незнаною. Принаймні, відомо, що після смерті Дмитра Донського (1389 р.) та приходу до влади в Литві Вітовта (1392 р.), Андрій і Дмитро Ольгердовичі повернулися на батьківщину. Обидва вони прийняли смерть від татар 1399 р. в трагічній для ВКЛ та Королівства Польського битві на р. Ворсклі. Звісно, малоймовірним є прямий зв'язок когось із цих осіб зі скарбом, закопаним на березі Дніпра неподалік Черкас. Можливо, що свої трофеї, здобуті під час походів у Волго-Донні, після повернення з Московії до Литви приховав котрийсь із литовців чи русинів, що був у складі військових дружин чи почетів цих князів. Він міг бути жителем поселення, де знайдено скарб, або ж таким, що через певні обставини опинився тут, на литовському прикордонні. Звісно, власником скарбу міг бути і якийсь перебіжчик: московит, татарин, або ж представник тубільного населення Волго-Оччя (булгаро-чуваш, мокшанин, ерзянин). У будь-якому разі, його появу так само можна пов'язати з подіями 1376—1380 рр. — агресією північно-східних руських князівств (насамперед Московського) проти золотоординських улусів на Середній Волзі та Правобережній Оці.

Зазвичай причинами залишення таких монетно-речових скарбів є внутрішня чи зовнішня дестабілізація в регіоні. На той час її причиною могло стати відновлення загрози татарських нападів на прикордонні території ВКЛ та Подільського князівства після припинення «Великої замятні» в Золотій Орді, коли її законним і єдиним правителем став хан Тохтамиш. Вочевидь, внаслідок цього, а також після поразки в битві на Ворсклі припиняється функціонування й самого Василицького поселення, жителі якого перемістилися під захист Черкаського замку.

ЛІТЕРАТУРА

Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. (по материалам археологических исследований).* Киев: Наукова думка.

Василицький… 1926. Василицький скарб. *Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925*, с. 103-104.

Войтович, Л. 1996. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Ельников, М. 2005—2009. Образ дракона-змия на серьгах золотоордынского периода: культурно-хронологический аспект. *Stratum plus*, 6: Причерноморские этюды, с. 410-420.

Зразюк, З. А., Строкова, Л. В., Хромов, К. К. 2007. Монетно-вещевой клад третей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть). В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине.* II: Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII—XV вв. Киев: Купола, с. 118-127.

Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Котляр, М. Ф. 1971. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму.* Київ: Наукова думка.

Куштан, Д. П. 2022. Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусій про час заснування міста. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 517-533.

Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас.* Київ; Черкаси: ІА НАН України; Ю. А. Чабаненко.

Лицкевич, О. В. 2019. *«Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора.* Studiorum slavicorum orbis, 16. Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Мадуров, Д. Ф. 2013. Предметы Василицкого клада. Интерпретация. В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, Україна, 12—14 листопада 2012 р.* Київ: НМІУ, с. 183-193.

Масненко, В. В., Поліщук, В. Т. (ред.). 2017. *Черкащина: історія краю та його людності.* Черкаси: Ю. А. Чабаненко.

Михайловський, В. 2016. На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. *Rutheniса*, 13, с. 188-197.

Михайловський, В. М. 2017. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, 3, с. 67-82.

Михайлюк, Ю. М. 2011. *Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.* Черкаси: Вертикаль.

Научная… 1985. *Научная записка о времени возникновения города Черкассы.* Державний архів Черкаської області, ф. Р-4313, оп. 5, спр. 1287, арк. 8-11.

Олександрів, О. 1925. *Василицький клад.* НА ІА НАН України, ф. 59 (ВУАК), спр. 46/23, арк. 25-27.

ПСРЛ 1897. *Полное собрание русских летописей.* 11: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.

Руденко, К. А. 2015. *Булгарское серебро. Древности Биляра.* II. Казань: Заман.

Сагдеева, Р. З. 2005. *Серебряные монеты ханов Золотой Орды: каталог-определитель.* Москва: Горячая линия — Телеком.

Строкова, Л. 1999. Василицький скарб з Черкащини із зібрання Національного музею історії України та його філіалу — Музею історичних коштовностей України. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю музею.* Київ: НМІУ, с. 75.

Строкова, Л. 2001. Василицкий клад XIV в. В: Захарова, Н. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 126-128.

Строкова, Л. 2006. Золотоординський скарб з Василиць. *Пам'ятки України: історія та культура*, спецвипуск, с. 34-43.

Тихомиров, М. Н. (ред.). 1959. *Повести о Куликовской битве. Литературные памятники.* Москва: АН СССР.

Шабульдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.* Киев: Наукова думка.

Щербина, В. И. (ред.). 1905. *Люстрации старостств Киевского воеводства 1765 и 1789 гг.* Архив Юго-Западной России. VII, III: Акты о заселении Южной России XVI—XVII вв. Киев: Императорский университет св. Владимира; Г. Т. Корчак-Новицкий.

REFERENCES

Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII — XIV vv. (po materialam arkheologicheskikh issledovanii).* Kiev: Naukova dumka.

Vasylytskyi… 1926. Vasylytskyi skarb. *Korotke zvidomlennia VUAK za arkheolohichni doslidy roku 1925*, s. 103-104.

Voitovych, L. 1996. *Udilni kniazivstva Riurykovychiv i Hedyminovychiv u XII—XVI st. Istoryko-henealohichne doslidzhennia.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Elnikov, M. 2005—2009. Obraz drakona-zmiia na sergakh zolotoordynskogo perioda: kulturno-khronologicheskii aspekt. *Stratum plus*, 6: Prichernomorskie etiudy, s. 410-420.

Zraziuk, Z. A., Strokova, L. V., Khromov, K. K. 2007. Monetno-veshchevoi klad tretei chetverti XIV veka iz s. Vasilitsy, Cherkasskogo raiona Cherkasskoi oblasti (monetnaia chast). In: Khromov, K. K. (red.). *Vostochnaia numizmatika v Ukraine*. II: Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII—XV vv. Kiev: Kupola, s. 118-127.

Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady IX—XIII vv.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kotliar, M. F. 1971. *Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu.* Kyiv: Naukova dumka.

Kushtan, D. P. 2022. Arkheolohichni doslidzhennia v Cherkasakh u konteksti dyskusii pro chas zasnuvannia mista. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 517-533.

Kushtan, D., Lastovskyi, V. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas.* Kyiv; Cherkasy: IA NAN Ukrainy; Yu. A. Chabanenko.

Litskevich, O. V. 2019. *«Letopisets velikikh kniazei litovskikh» i «Povest o Podole»: opyt kompleksnogo kriticheskogo razbora.* Studiorum slavicorum orbis, 16. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Madurov, D. F. 2013. Predmety Vasilitskogo klada. Interpretatsiia. In: Klochko, L. S. (red.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». Kyiv, Ukraina, 12—14 lystopada 2012 r.* Kyiv: NMIU, s. 183-193.

Masnenko, V. V., Polishchuk, V. T. (red.). 2017. *Cherkashchyna: istoriia kraiu ta yoho liudnosti.* Cherkasy: Yu. A. Chabanenko.

Mykhailovskyi, V. 2016. Na marhinesi dokumenta podilskoho kniazia Fedora Koriatovycha vid 1392 r. *Ruthenica*, 13, s. 188-197.

Mykhailovskyi, V. M. 2017. Formuvannia terytorii istorychnoho Podillia u druhii polovyni XIV st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, s. 67-82.

Mykhailiuk, Yu. M. 2011. *Pivdenna Kyivshchyna v 60-kh rr. XIV — 60-kh rr. XVI st.* Cherkasy: Vertykal.

Nauchnaia… 1985. *Nauchnaia zapiska o vremeni vozniknoveniia goroda Cherkassy.* Derzhavnii arkhiv Cherkaskoï oblasti, f. R-4313, op. 5, spr. 1287, ark. 8-11.

Oleksandriv, O. 1925. *Vasylytskyi klad.* NA IA NAN Ukrainy, f. 59 (VUAK), spr. 46/23, ark. 25-27.

PSRL 1897. *Polnoe sobranie russkikh letopisei.* 11: Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarshei ili Nikonovskoi letopisiu. Sankt-Peterburg: I. N. Skorokhodov.

Rudenko, K. A. 2015. *Bulgarskoe serebro. Drevnosti Biliara.* II. Kazan: Zaman.

Sagdeeva, R. Z. 2005. *Serebrianye monety khanov Zolotoi Ordy: katalog-opredelitel.* Moskva: Goriachaia liniia — Telekom.

Strokova, L. 1999. Vasylytskyi skarb z Cherkashchyny iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy ta yoho filialu — Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. H. (red.). *Muzei na rubezhi epokh: mynule, sohodennia, perspektyvy. Materialy yuvileinoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi 100-richchiu muzeiu*. Kyiv: NMIU, s. 75.

Strokova, L. 2001. Vasilitskii klad XIV v. In: Zakharova, N. (red.). *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 126-128.

Strokova, L. 2006. Zolotoordynskyi skarb z Vasylytsiv. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, spetsvypusk, s. 34-43.

Tikhomirov, M. N. (red.). 1959. *Povesti o Kulikovskoi bitve. Literaturnye pamiatniki.* Moskva: AN SSSR.

Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Iugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kiev: Naukova dumka.

Shcherbina, V. I. (red.). 1905. *Liustratsii starostv Kievskogo voevodstva 1765 i 1789 gg.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VII, III: Akty o zaselenii Iuzhnoi Rossii XVI—XVII vv. Kiev: Imperatorskii universitet sv. Vladimira; G. T. Korchak-Novitskii.

D. Kushtan

WHO OWNED VASYLYTSIA HOARD?

The author analyses the deposit of coins and other artifacts found in the village of Vasylytsia (currently a part of Cherkasy city) in 1921 and dated to the 14th century. The deposit included silver dirhams of the Golden Horde and their imitations and the women's jewellery attributed to the Bulgar-Mokhshy type. For a long time this deposit was associated with a rich Tatar person, a Golden Horde administrative staff or a merchant. However, the specification of the chronology of deposition to the interval of 1376—1380 postdates the deposit to the time, when the region was governed by the Grand Duchy of Lithuania (more specifically, a vassal Podillia Duchy of Koriatovychi). Aiming to understand how the jewelry, which were typical for the Golden Horde Uluses (Volga Bulgaria in the Middle Volga and Mokhshy in Right bank of the Oka), occurred in the Middle Dnipro region, it is important to consider military and political situation between Dnipro and Volga of that time. It is well known that the Northeastern Duchies of Rus' (mainly the Moscow principality) used a political weakness of the Horde resulting from the «Great Troubles» and organized military campaigns to the borderland Tatar Uluses in Volga and Oka regions. During this time (before 1380) at least three (!) representatives of the Lithuanian aristocracy served as Moscow voivodes (military governors). Those were Dmytro Mykhailovych (Koriatovych) or Bobrok-Volynsky, Andrii Olherdovych, Duke of Polotsk, and Dmytro Olherdovych, Duke of Briansk. This fact makes it possible to understand the Vasylytska jewellery as trophies obtained by somebody from Lithuanians or Rusins who served in the military units or retinue of the Dukes during the military campaigns to the Volga-Oka region.

Keywords: Cherkasy, Vasylytsia, deposit of coins and other artifacts, Grand Lithuanian Duchy, Moscow Duchy, the Golden Horde Uluses, Middle Dnipro region, 14th century.

Одержано 14.06.2025

КУШТАН Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Dmytro KUSHTAN, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6411-2154,
e-mail: kushtan_dp@ukr.net.

УДК [902:623.1](477)”13/14” DOI: 10.37445/adiu.2025.03.15

В. Гулевич

«ФОРТИФІКАЦІЙНА ЛІНІЯ» ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, АБО РЕФЛЕКСІЇ НА СТАТТЮ С. БІЛЯЄВОЇ

Історія українського степового фронтиру XIV—XV ст. вивчена дуже слабо. На стан досліджень впливає, передусім, дуже незначна кількість збережених джерел. У статті здійснено аналіз письмових і археологічних джерел з метою виявлення фортифікаційної лінії захисту степового прикордоння України. Об’єктами дослідження є замки Південної України, що існували за часів правління великого князя Вітовта: Черкаси, Звенигород, Сокілець, Караул, Брацлав, Кам’янець, Теребовля, Смотрич, Язловець, Червоноград, Бакота, Баликлій, Тягиня.

Ключові слова: *XIV—XV ст., Коріатовичі, Вітовт, Ягайло, татари, фортифікаційна лінія, замки, Черкаси, Звенигород, Сокілець, Караул, Брацлав, Кам’янець, Теребовля, Смотрич, Язловець, Червоноград, Бакота, Баликлій, Тягиня.*

Свого часу відомий німецький історик Бертольд Шпулер писав, що «*Однією з найменш досліджених сфер історії Східної Європи та Близького Сходу є відносини Великого князівства Литовського та Королівства Польського з турками і татарами. Основну причину цього слід шукати в мовних труднощах і в тому факті, що турецькі документи як у Константинополі, так і в Генеральному Губернаторстві* [1] *майже не були опубліковані чи відредаговані*» (Spuler 1941, s. 152). Наразі це зауваження не цілком слушне, позаяк науковці час від часу вводять у науковий обіг джерела османського (Середа 2015; Галенко 2018; Емеджен 2018) та місцевого (падр. Мікульскі 2014; Груша 2001) походження. Попри їх незначну кількість, особливо для періоду XIV—XV ст., слова Б. Шпулера на сьогодні справедливі не стільки щодо евристичної та едиційної археографії, скільки до археології України, зусиллями якої історична наука ще може скласти бодай крихту цілісної «матеріальної картини» українсько-татарського прикордоння XIII—XV ст. Попри об’єктивні складнощі з фінансуванням необхідних досліджень і певним браком відповідних фахівців, а після 24 лютого 2022 р. через російську окупацію відсутність самої можливості проведення польових досліджень у Донецькій, Луганській, Херсонській і Запорізькій обл., археологія українського степового фронтиру все ж має беззаперечні успіхи. Серед таких помітним явищем стала публікація, що підвела певні підсумки дослідження литовського замку Тягинь (Біляєва та ін. 2018, с. 5—46) та окремі статті про знахідки на цьому об’єкті (Біляєва 2018, с. 160—171; Біляєва та ін. 2019, с. 447—460). Тому важливо поставити отримані результати у загальний контекст відносин Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) з Улусом Джучі, а після 1441 р. — ще й Кримського ханату.

Тематично близьке завдання заслужена дослідниця археологічних пам’яток Південної України доби середньовіччя пані Світлана Біляєва порушила у своїй публікації «Фортифікаційна лінія Великого князівства Литовського: новий етап оборонного зодчества східноєвропейського простору». Зокрема авторка вважає, що «Наприкінці XIV — на початку XV ст. тут (тобто у Північному Причорномор’ї — *В. Г.*) розгортається бурхлива діяльність Великого Литовського князя Вітовта із будівництва фортець, митниць, облаштування переправ та припортових споруд» (Біляєва 2024, с. 28).

1. Адміністративно-територіальна одиниця, утворена 12 жовтня 1939 р. гітлерівським урядом на території Польщі з центром у м. Кракові.

© В. ГУЛЕВИЧ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Розвиваючи ідею М. Грушевського про бажання Вітовта мати контроль над річками Дніпро, Буг і Дністер, для чого той буцімто будує низку замків, авторка додає від себе, що «останні сформували певний ланцюг, або лінію фортець оборонного та торговельного значення на самому Півдні князівства, яке було місцем інтересів гравців тогочасного світового простору: і тих, хто мав тут потужний вплив та мережу фортець, як Генуя, і тих, що тільки вставали за його сприяння як молода Кримськотатарська держава Ґераїв, і тих, що накопичували сили, щоб заявити про себе у повну міць в останній чверті XV ст., як це сталося в османському загарбанні 1484 р.» (Біляєва 2024, с. 29).

На підтвердження своїх ідей авторка наводить три об'єкти, перший з яких Білгородська фортеця (Аккерман), де «після турецької осади 1420 р., значні ремонтні роботи… були зроблені "за спостереженням подільського губернатора Гедигольда на доручення литовського князя Вітовта"» (Біляєва 2024, с. 29—30, цитата зі: Шлапак 2001, с. 27). На цій підставі вона робить висновок, що «незважаючи на те, що Білгород не входив до низки фортець, побудованих за ініціативи Вітовта, він не залишився поза увагою Литви і Вітовта особисто…» (Біляєва 2024, с. 30). У чому саме проявилася ця увага, авторка не уточнює.

Другий об'єкт — «зерновий порт Литви — Коцюбійов-Качубійов-Качибеєв, відомий з 1415 р.» (з посиланням на: Красножон 2018, с. 76; Біляєва 2024, с. 30). Авторка цілком погоджується з А. Красножоном і І. Сапожніковим, що «Подільський губернатор князя Вітовта Гедигольд» будував замок саме у «Качибеєві» (Сапожников 2005, с. 54) та висловом О. Русиної, що «планомірна забудова південних "україн" Литовської держави мала не тільки військово-стратегічне, а й економічне значення, оскільки під захистом новозбудованих фортець розквітли як сухопутна, так і чорноморська торгівля» (1998, с. 106).

Третій об'єкт, власне Тягинь, є основним предметом уваги авторки статті.

Основною вадою ідеї авторки щодо фортифікаційної лінії як результату послідовної політики Вітовта із «захисту» південних меж ВКЛ є, на жаль, поширена серед археологів проблема недостатньої обізнаності не тільки щодо історичної ситуації, писемних джерел, або їхня наукова критика, а й іноді історії інших археологічних пам'яток, які знаходяться поза інтересами дослідника. Тому, шукаючи підтвердження своїм думкам, вони обмежуються читанням праць одного-двох авторів, які писали на близьку за проблемою тему, або використовують науково-популярні праці тих, хто має певний авторитет, хоча спеціально конкретною темою не займалися.

Подібна ситуація характерна для спроби зобразити уявну фортифікаційну лінію на прикладі трьох зазначених вище замків Білгорода, Качубієва та Тягині, як «новий етап оборонного зодчества східноєвропейського простору». На жаль, саме ця «лінія» вибудувана цілком і повністю на піску.

Перед тим, як перейти до викладення основного матеріалу, необхідно хоча б коротко окреслити присутність Вітовта у південних володіннях ВКЛ. За час свого правління (1392—1430) він побував на території сучасної України восени 1393 р. у Львові, навесні і восени 1394 р. — на Поділлі, Житомирі та Києві (вигнання князів Коріатовичів з Поділля), влітку 1396 р. — Луцьку, наприкінці 1397 р. — воєнному поході (Причорномор'я?), влітку 1398 р. — Причорномор'ї (побудова замку Св. Яна), влітку 1399 р. — Києві, Луцьку і знову Києві (підготовка і похід на Ворсклу), влітку 1411 р. — Києві (з'їзд з Ягайлом, тверським і московським князями, митрополитом Фотієм і Джелал-ад-Діном, сином хана Токтамиша), восени 1412 р. — Луцьку, влітку 1415 р. — Києві (в очікуванні рішення Константинопольського патріарха щодо Литовської митрополії), восени 1415 р. — Луцьку та Львові, навесні та влітку 1417 р. — Луцьку, восени 1420 р. — Луцьку, влітку 1421 р. — Кременці, влітку—восени 1424 р. — Ялтушкові, Скалі, Кременці, Луцьку, восени 1426 р. — Луцьку, восени 1427 р. — Острозі і Луцьку, 1429 р. — Луцьку (коронаційні заходи) (Polechow 2019, s. 9—120). Як бачимо, пріоритетом Вітовта були зовсім не південні кордони ВКЛ, а Волинь.

Не ставлячи собі за мету рецензувати статтю пані Біляєвої, я зауважу лише те, що, по-перше, замок молдавських господарів у Білгороді дійсно не має жодного відношення до ВКЛ як взірець для наслідування фортифікації на Поділлі часів Вітовта. Його цитадель, що не має аналогів серед замків Поділля, зведена в 90-х рр. XIV ст., а наступний етап розбудови замку припав на 1438—1440 рр. (Красножон 2010, с. 100), тобто після смерті Вітовта (1430). По-друге, замок у Білгороді не був об'єктом відбудови «подільським губернатором Гедигольдом» у 1420 р. (запозичення з праці М. Шлапак, яка наводить одну з двох версій про «губернатора» Гедигольда, котрий або допомагав відбудувати замок після нападу османів 1420 р., або будував литовський замок в Качубієві, цілком хибне). Подільський генеральний староста Гедигольд нічого не будував ані в Білгороді, ані у Качубієві (Gulevičius 2023, p. 1—32), а «зернового порту Литви — Коцюбійова-Качубійова-Качибеєва» просто не існувало (Гулевич 2021а).

Кількість замків Східного Поділля за часів Вітовта була дуже незначною. Їх назвав польський хроніст Ян Длугош († 1480), оповідаючи про поїздку Ягайла наприкінці літа — початку осені 1411 р.: король з Києва Дніпром спершу дістався Трипілля (Raczyński 1845, s. 145—146), де не було замку, а потім «*попрямував у*

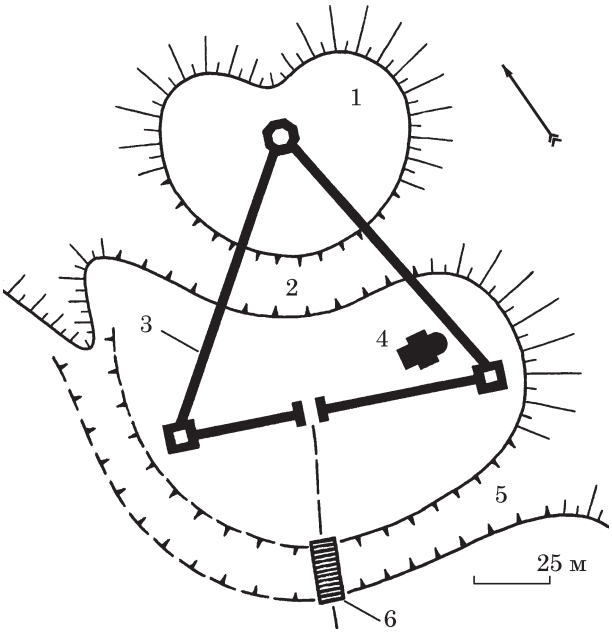

Рис. 1. План Черкаського замку на Дзеленьгорі (за Д. Куштаном та В. Ластовським): 1 — «старе» замчище XIV — першої половини XVI ст.; 2 — рів «старого» замку; 3 — «новий» замок середини XVI — початку XVII ст.; 4 — церква св. Миколи; 5 — рів «нового» замку; 6 — міст

Fig. 1. Plan of the Cherkasy Castle on Dzelenhora (after D. Kushtan and V. Lastovsky): 1 — the «old» castle site of the 14th — first half of the 16th century; 2 — the moat of the «old» castle; 3 — the «new» castle of the mid-16th — early 17th century; 4 — the church of St. Nicholas; 5 — the moat of the «new» castle; 6 — the bridge

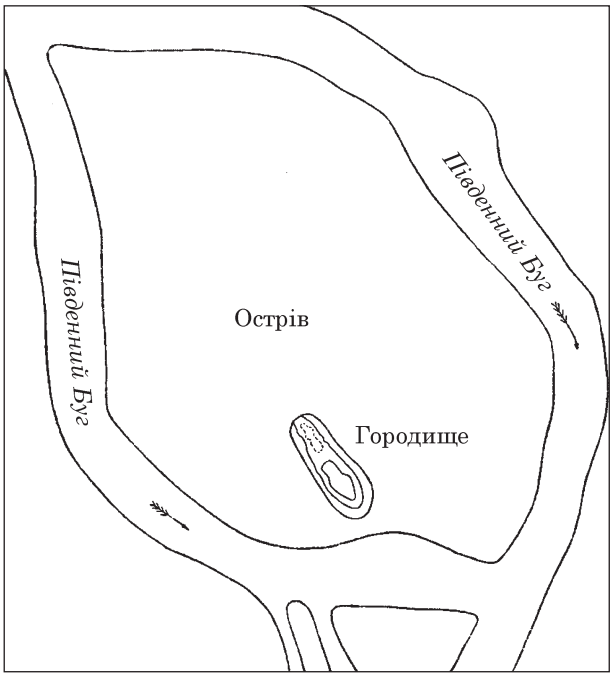

Рис. 2. Розташування городища біля с. Сокільці (за М. Кучерою)

Fig. 2. Location of the hillfort of Sokiltsi village (after M. Kuchera)

Черкаси (Czyrkassy), *Звенигород* (Swinigroth), *Соколець* (Sokolecz), *Караул* (Karawul), *Брацлав* (Braczslaw) *і нарешті прибув у Кам'янець* (Kamieniecz)» (Dlugossii Joannis 1997, p. 184).

Черкаси (сучасний адміністративний центр Черкаської обл.). Їх рання історія досить добре вивчена (Куштан, Ластовський 2016).

До складу Подільського князівства Коріатовичів Черкаси потрапили не пізніше 1392 р., коли в акті князя Федора згадано черкаського воєводу Бедриха (падр. Мікульскі 2014). Замок, згаданий у документі королеви Ядвіги від 10 липня 1395 р. (wyd. Sułkowska-Kuraś, Kuraś 1974, N 1843, s. 467), імовірно, існував уже за Бедриха. Він був збудований на Дзеленьгорі (рис. 1), але його зовнішній вигляд у XIV—XV ст. наразі невідомий. Розкопки на місці замка не проводилися через щільну сучасну забудову. Про бодай якусь увагу Вітовта до нього джерела не повідомляють.

Звенигород (сучасне м. Звенигородка Черкаської обл.). Історія поселення досить добре вивчена (Антонович 1875; Юркевич 1927; Гедзь 2011; Кулаковський 2015), хоча час заснування досі невідомий.

Імовірно, перша згадка про нього міститься у Списку городів руських далеких і близьких (далі — СГР) (ПСРЛ 1856, с. 240; 1910, с. 163; Новгородская… 1950, с. 475). До складу Подільського князівства місто, напевно, увійшло в 60-х рр. XIV ст., коли Коріатовичі скористалися анархією, що панувала в Орді (Гулевич 2021b, с. 90—117), і почали розширювати свої володіння на схід до Дніпра.

Замок був уже 1411 р., коли його відвідав Ягайло. 1416 р. емір Єдигей захопив замок «*Swyna horda*» (Prochaska 1882, № 633, p. 352—353), тобто Звенигород. Знову він міг постраждати наприкінці 1417 — на початку 1418 рр., коли татари тричі нападали на литовські володіння (Hrsg. Bunge 1867, № 2195, sp. 313). Згідно акта перемир'я між Свидригайлом та Ягайлом від 1 вересня 1431 р., «*Брацлав, Сокілець, З в е н и г о р о д* (Zwynygrod)» з «*іншими замками і повітами в Подільській землі*» (Бучинський 1907, № II, с. 132) мав залишитися під владою литовського правителя. Також Звенигород (Zwinihrod) 1432 р. згаданий і в «Списку міст Свидригайла» (далі — СМС) (Полехов 2014, с. 120).

Зовнішній вигляд і план звенигородського замка XIV—XV ст., невідомий. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Сокілець (сучасне с. Сокільці в Гайсинському р-ні Вінницької обл.). Зведений на місці укріпленого городища. Час заснування, невідомий. Городище займає піднесену частину вузького скельного горба з крутими схилами, розміщеного в заплаві Бугу на острові площею орієнтовно 15 га, утвореному роздвоєнням русла річки (рис. 2). Довжина горба разом зі схила-

Рис. 3. Вигляд на городище Сокілецького замку

Fig. 3. View of the Sokiltsi Castle citadel

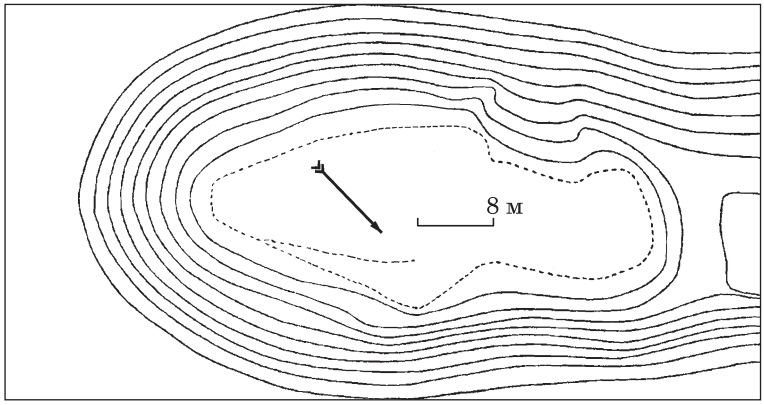

Рис. 4. План Сокілецького городища (за М. Кучерою)

Fig. 4. Plan of the Sokiltsi Castle (after M. Kuchera)

ми 115 м, довжина майданчика городища, що займає південно-східну половину горба — 45 м, ширина більшої частини — 10—13 м. Загальна площа поверхні городища — 532 м^2, а висота над рівнем острова — 11 м (рис. 3). У південно-західному кутку зберігся в'їзд у вигляді зрізаного на схилі узвозу завширшки 9—10 м.

Розкопки відкрили залишки укріплень двох будівельних періодів (рис. 4): XIV—XV ст. і XVI—XVII ст. Перед першим будівництвом дрібними шматками граніту було вирівняно поверхню скелі, підсипано і вирівняно краї горба. Для запобігання сповзання вони в небезпечних місцях були укріплені глинобитною підсипкою. У багатьох місцях вона збереглася на висоту 40—80 см за ширини внизу 60—80 см, зверху — 40—60 см. Підсипка дуже тверда, але має допоміжне значення для укріплення країв городища безпосередньо в місцях сповзання дрібного граніту, насипаного перед ним у знижених місцях. Щоб підсипка не з'їхала донизу, на зовнішній стороні схилу городища було покладено товстий шар глини. Внаслідок цих робіт краї майданчика вирівнялися, а схили городища стали крутішими; западини з нерівним скельним дном, через які можна було потрапити на городище, зникли.

По західному краю майданчика був побудований суцільний ряд житлово-господарських споруд, які завалилися під час пожежі та збереглися у вигляді нагромадження різних будівельних залишків завширшки 4—4,5 м, завтовшки — до 1 м. Через сильне руйнування будівельних залишків судити про характер споруд можна тільки в загальних рисах. По краю городища знаходяться залишки приміщень-клітей 4 × 4 м. Їх використовували в житлово-господарських потребах. На глинобитному даху клітей, вочевидь, був майданчик із дерев'яною огорожею, що мала бойове призначення. Суцільне нагромадження перепаленого каменю і серед нього дубового вугілля, сажі, а в одному місці північної частини обвугленої дубової деревини дає підстави вважати, що з цього боку по краю знаходився мур, складений із каменю і скріплений деревом. Життя на городищі частково залишалося і після пожежі.

У руїнах клітей і згорілому шарі знайдено 21 наконечник арбалетних стріл, шість залізних і дві кістяні вістря стріл від лука, уламок меча, дві пластини від панцира, шість уламків бронзових окутих щитів, два уламки обушка (кистінь), дві кістяні накладки, зокрема від рукояті кинджала, чотири кам'яні ядра, чотири шпори із зубчастим коліщатком, стремена, кінські підкови, сім пряжок, вісім цілих і фрагментарних замків, п'ять ключів, дев'ять ножів порівняно великих розмірів, шарнірні ножиці, дві сокири — колун і теслярська, уривок ланцюга, багато цвяхів, два кістяних шила, гральні кістки, уламки скляного посуду, скляна намистина, кам'яні жорна, кілька точильних брусків, а в перепаленій глині — дві монети кінця XIV — початку XV ст. з ім'ям Ягайла.

Судячи з підйомного матеріалу XIV—XVII ст., на острові було поселення. У XIV—XV ст. городище являло собою фортецю-замок. Серед знахідок головне місце посідає озброєн-

ня та військове спорядження, де на першому місці — арбалетні болти, а на другому — наконечники стріл. Також знайдено фрагмент розірваної вздовж ствола пищалі та кам'яні ядра діаметром 5—6 і 12—15 см (Кучера 1965; Виногродська 2006, с. 76—80).

Коли саме було збудовано замок, невідомо. У підтвердженні володіння Сокільцем Гринку Соколецькому 1391 р. сказано, що «*город ему с тыми привильи* (Гринка Соколецького) *сгорел*» (Груша 2001, с. 131), але в ньому немає згадки про замок. Проте, вже на початку XV ст. він був одним із головних замків Поділля, і 1411 р. його відвідав Ягайло. Чи постраждав він від нападів татар 1417—1418 рр., невідомо. «*Соколец*» згаданий в акті перемир'я 1431 р. Укладач СМС поміщає його до замків Подільської землі: «*Черкаси, Звенигород, С о к о л е ц* (Sakolez)» (Полехов 2014, с. 120).

Зовнішній вигляд замку XIV—XV ст., невідомий. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Караул. Історія Караула уже привертала увагу дослідників (Білецька 2019; Литвинчук, Рибчинський 2021), утім не можна сказати, що вона добре вивчена.

Перша згадка Караула належить Я. Длугошу в описі поїздки Ягайла 1411 р. Щоправда, в королівському акті 30 березня 1410 р. згаданий дехто Нічко Караульський (Niczko Karaulski), але чи мав він якесь відношення до Караула, невідомо (wyd. Sułkowska-Kuraś, Kuraś 1974, N 1736, s. 314—315).

Королівське пожалування Караула магнату Теодоріку Бучацькому не розкриває його локалізацію: «*castra nostra Carawl super Dniestr fluvio Czarnigrod ubi Dniestr fluvius dictus mare intrat et Caczibieiow in littore maris sita*» (wyd. Sułkowska-Kuraś, Kuraś 1975, N 2429, s. 232). У цій цитаті я навмисно опустив розділові знаки, що відсутні в оригіналі тексту, який укладачі могли розуміти інакше, ніж видавці, а саме: «*замки наші: Каравл, над рікою Дністер — Чорнигород, де ріка Дністер впадає в море, і Качибейов, розташований на морському березі*». Дослідники запропонували декілька варіантів локалізації: у гирлі Дністра на лівому березі Дністровського лиману (Брун 1879, с. 174—175), на лівому березі Дністра поблизу с. Рашково Каменського р-ну сучасної Молдови (Антонович 1896; Грушевський 1995, с. 607), на березі Бугу між Брацлавом і Звенигородом (Шабульдо 2010, с. 70) і навіть у гирлі Дніпра (Długosz 2009, s. 57). О. Радзиховська і А. Боренко припускають зв'язок між назвою оз. Вітово (Vidovo lac.), тобто, на їх думку, «озеро Вітовта», і сучасною Карагвольською затокою Дністровського лиману, яка могла отримати назву від замку Караул на його березі. Аргументом їм послужила знайдена в с. Надлиманське мурована стіна, яка досі не була предметом наукового вивчення (Радзиховская, Боренко 2011, с. 426). Ця версія потребує щонайменше археологічних досліджень, оскільки, якщо виходити з топонімії, більш перспективним виглядає пошук Караула в районі с. Троїцьке північніше с. Маяки, де ще в 60-х рр. XIX ст. при впадінні одного з рукавів Дністра під назвою Турундук в лиман було оз. Караул (сост. Шмидт 1863, с. 201—202). О. Білецька (2019) висунула хибну версію, що Караулів було два. Спроби локалізувати його у нижній течії Дністра, на березі Дністровського лиману або на р. Буг не мають підстав, оскільки з актів XVI ст. точно відомо, що він знаходився на лівому березі Дністра в районі с. Рашков (упоряд. Крикун, Піддубняк 2008, № 96, с. 281; упоряд. Кравченко 2005, с. 235).

Етимологія назви також остаточно не з'ясована. Монгольське слово «*qarāvul*» або «*qarayul*» походить від основи *qara-* + афікс *-yul*, що утворює іменні форми від дієслів зі значенням заняття, професії тощо. Відповідно, значення «*qarayul / qara'ul*» — це сторож, охоронець, стражник, гвардія тощо (Doerfer 1963, p. 399—403; Csáki 2006, p. 119). В огузькому епосі сказано, що військо древнього Огуз-хана *«було поділене на сім частин: перша частина називається монгольською «бульчунгар», а тюркською — «каравул»* (Togan 1982, s. 100), тобто передовий загін. В іранських мовах є варіант «*qalawur / qarawul*» з наголосом на останньому складі та з тим таки значенням (Зарубин 1960, с. 210). Термін «*караул = каравyl, караўyl*» зі значенням сторожа, сторожовий, передовий загін, місце, звідки часові спостерігають за появою ворога тощо перейшов у тюркське мовне середовище (Радлов 1899, стб. 145—147, 165; Будагов 1871, с. 48), а звідти — у східнослов'янське. Рашид-ад-Дін (бл. 1247—1318) писав, що син Шебана на ім'я Токдай, правнук Чингізхана, «*знаходиться на чолі сторожового війська* (лашкар-і караул)» (Рашид-ад-Дин 1960, с. 74). «*Караули Токтая*», тобто хана Токти (1291—1312) — це передові війська (Рашид-ад-Дин 1960, с. 86). Аналогічне значення подає й Утеміш-хаджи (середина XVI ст.) (Утемиш-хаджи 2017, с. 30).

В ярликах кримських ханів 1461 і 1472 рр. топонім «*Караул*» фігурує під назвою «*Strożowy hrod / Strozowy hrod*» (Kołodziejczyk 2011, N 1, p. 530, N 4, p. 540). Указівку його функціонального значення можна віднести на рахунок прочитання тексту з деякими уточнюючими відхиленнями, зафіксованими писарями (Полехов 2021, с. 323). Утім, форма «*Караул*» в ярликах використана лише один раз 1507 р., а 1514, 1520 та 1532 рр. вона передана як «*Курал*», «*Корел город*» і «*Куралу*», що співзвучно з розповсюдженим у письмових пам'ятках тюркського походження словом «*Korel*», яке походить від слова «король» й означає або Угорщину (Хелимский 1988, с. 53—55), або Галичину й Волинь (Дашкевич 2016; Schütz 1975, p. 164—166).

Згідно висновків обстеження І. Литвинчука та О. Рибчинського залишків укріплення поблизу с. Рашково (рис. 5), чотирикутне укріплення площею орієнтовно 6500 м^2 розташоване на стрімкому плато висотою приблизно 150 м. Південно-західна його сторона захищена по периметру валом довжиною 180 м, шириною 15—20 м в підошві та 3—5 м — в короні, а висотою на різних ділянках — 3—6 м. Північно-західна сторона закінчується урвищем скельної гори. Простежується три круглих бастеї: дві на краю урвища та одна на розі куртини. Найкраще зберігся крайній західний рондель з внутрішнім діаметром біля 6 м, що дозволяє розташувати на ньому три малокаліберні гармати. Дві інших бастеї втратили конфігурацію. Посередині між західною і кутовою бастеями розрив валу шириною до 7 м, що вказує на ворота. Рів шириною 20 м зберігся частково. Пониження рівня навколо замку доволі значної площі спостерігається біля кутової бастеї і на південь. Слідів кам'яної кладки не виявлено. Техніка спорудження оборонних укріплень характерна, на думку авторів, для XV ст. (Литвинчук, Рибчинський 2021, с. 150—151).

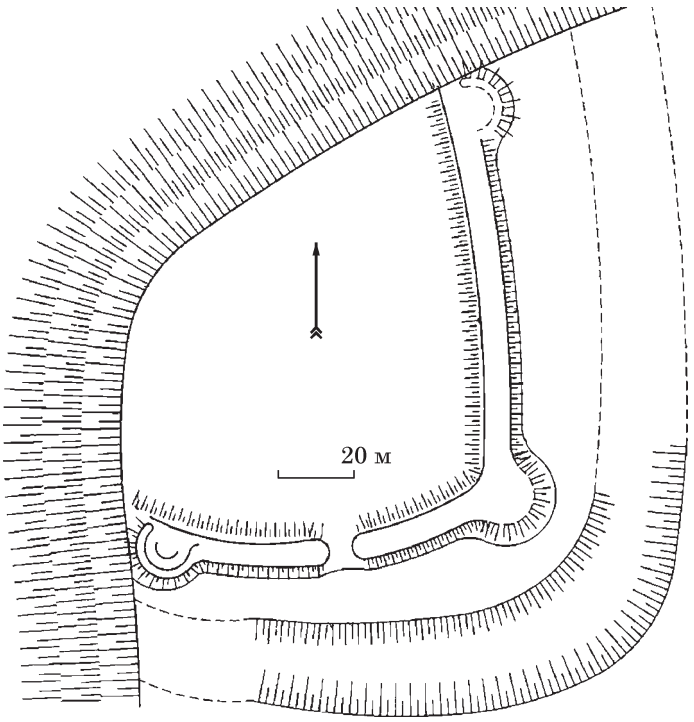

Рис. 5. План городища Караул (за І. Литвинчуком)
Fig. 5. Plan of the Karaul Castle (after I. Lytvynchuk)

Що ж сторожував Караул — «Strożowy hrod» на березі Дністра?

Караул заснований на зручній переправі, яких у цій місцевості на Дністрі обмаль. Так, тут 10 червня 1654 р. Антіохійський патріарх Макарій III переправився з Молдавії на Поділля через ріку «*на судах*» (Алеппский 1897, с. 1), оскільки його високий духовний статус не дозволяв долати воду вбрід, який відкривався у часи літнього маловоддя.

У XIV ст. татарські поселення між Дністром і Прутом були сполучною ланкою з татарськими міськими центрами правого берегу Дунаю в нижній його течії (Кривенко, Казаров 2010; Казаров, Кривенко 2010) та Поділлям, про що свідчать монети міста Янги-Шехр, знайдені біля сучасного Немирова Вінницької обл. (Дружинин, Петров 2016, с. 63—64; Шилін, Шиліна 2008). Дорога від Янги-Шехра на Поділля вела через переправу на Дністрі біля сучасних сіл Тарасова (Резинський р-н) (Чокану 2009; Рябцева, Чокану 2009; Бурян та ін. 2009) і Строєнці [2] (Рибницький р-н) трохи вище за течією відносно Караулу, і далі на Брацлав, Вінницю, Торговицю, де місцевість відмічена скарбами ординських і чеських монет (Гошкевич 1903, с. 32; Котляр 1966, с. 139—140), і Київ. Власне такий маршрут обрав і патріарх Макарій, який з Московії вертався через Київ у Молдавію також у цьому ж місці 15 серпня 1656 р. (Aleppo 1836, p. 316). Такі обставини дають підстави припустити, що назва Караул, можливо, походить від дорожнього податку, згаданого в ярлику ординського хана Тимур-Кутлуга від 24 квітня 1398 р. — «*карауллук*» (Радлов 1889, с. 21, 35—36).

Отже, етимологія веде до того, що поселення назване вихідцями з тюркського середовища. Але слідів стаціонарної ординської присутності у цій місцевості, за винятком кількох монет (Полевой 1979, табл. 13), не знайдено. Тож, напевно, Караулом первинно називалось не поселення, а місцевість.

На початок XV ст. означений шлях втратив значення для торгівлі, і в грамотах молдавських воєвод 1408, 1434, 1456 й 1460 рр. на торговельних напрямках з Молдавії у ВКЛ він не згаданий (red. Liske 1878, s. 205—206, 216—218, 228—231, 237—241; N *II, *IV, *VII, *VIII), хоча переправа продовжувала діяти. Так, повертаючись з набігу на литовські володіння 1537 р., татарський загін перейшов на правий беріг Дністра в Молдавію через с. Тарасова біля с. Вадул Рашков (тобто «Брід Рашков») (Cernenchi 2016, Anexă, N 1, p. 631) [3].

Археологічні розкопки, які б могли точно визначити час побудови укріплення, не проводилися. Враховуючи, що ординці не будували фортифікацій, можна припустити, що їх почали зводити, ймовірно, Коріатовичі в кінці

2. 1890 р. біля с. Строєнці знайдено скарб з 83 молдавськими, чеськими та ординськими монетами (Фёдоров-Давыдов 1960, с. 94—192).

3. Село Вадул Рашков знаходиться на правому березі Дністра навпроти с. Рашков (рум. Raşcov).

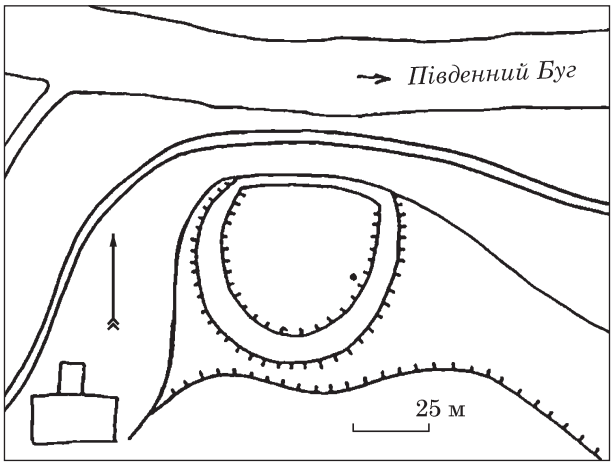

Рис. 6. План городища-замчища Брацлав (за М. Кучерою)

Fig. 6. Plan of the Bratslav Castle site (after M. Kuchera)

60-х — на початку 90-х рр. XIV ст. з метою охорони й забезпечення переправи через Дністер на торговельному шляху Молдавія — Київ, що тоді проходив через Караул. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Брацлав (сучасне селище Брацлав Немирівського р-ну Вінницької обл.). За археологічними даними замок побудований у XIV—XV ст. на давньоруському городищі XI—XIII ст. (Виногродська 2008, с. 336). Імовірно, найбільш рання писемна згадка в СГР (ПСРЛ 1856, с. 240; 1910, с. 163; Новгородская… 1950, с. 475).

Городище мисового типу, де було замчище, знаходиться на правому березі та займає скельний виступ, створений р. Буг і невеликою р. Пацівкою, що впадає в нього (рис. 6). Майданчик замчища діаметром орієнтовно 50 м був укріплений валом з дерев'яними конструкціями, що знаходяться з внутрішньої сторони валу. Вал заввишки 5 м і завширшки біля підошви 10 м оточував майданчик із заходу, півночі та сходу. На півночі та сході замчище обмежене стрімкими берегами Південного Бугу та широким і глибоким яром (рис. 7). Від поселення замчище також відокремлює одна лінія валу з широким і глибоким ровом.

Розкопки виявили велику кількість предметів, що належать до озброєння, зокрема вогнепального (Виногродська 2008, с. 336; 2015, с. 80—86). Загалом знайдено десять фрагментів стволів пищалей, наконечники стріл, захисне спорядження, зокрема кінного (Виногродська 2006, с. 80—83). Знайдені на місці кузні численні металеві предмети, наприклад ті, що стосуються озброєння, мають низьку якість заліза і технологій виготовлення (Виногродська 2011, с. 86—91).

Брацлав став одним із крайніх міських пунктів на кордоні осілості й лежав на татарській дорозі, позаяк одразу за ним починалося «*поле татарское*» (ред. Лопарев 1889, с. 2—3). Уже на початку XV ст. він був головним містом і укріпленням західної частини Східного Поділля. Саме тому 1411 р. Ягайло відвідав і його.

Чи постраждав замок від нападів татар 1417—1418 рр., невідомо. Під час польсько-литовської війни в першій половині 30-х рр. XV ст. він кілька разів переходив із рук у руки, і був спалений литовцями (Długossii… 1887, p. 515; Полехов 2015, с. 317, 318, 383—386, 418 прим. 794). Згідно Мацея Стрийковского, дерев'яний замок був відремонтований Казимиром IV у 1448 р. (Stryjkowski 1978, s. 451).

Зруйнований 1495 р. молдавським господарем Штефаном замок (ред. Карпов 1882, № 36, с. 190; red. Baliulis, Dubonis, Antanavičius 2012, N 327, 335; p. 207, 213) був відновлений 1497 р. коштом і завдяки особистій участі великого князя литовського Олександра Казимировича (упоряд. Кравченко 2005, с. 225; ПСРЛ 1975, с. 165, 166; 1980, с. 124; упоряд. Ульяновський, Яковенко 1989, № 5, с. 105) [4]. Але вже напри-

4. Н. Нойман, спираючись на пожалування князю Тимофію Капусті, дане «у Браславли в лето 7006 (1498), месяца сентября 11 день, індикт 2», помилково відніс цей документ до перебування Олександра у Брацлаві 1497 р. (Neuman 1971, s. 126; ред. Лаппо 1910, № 216, стб. 770). Другий індикт почався 1 вересня 1498 р., і цього місяця Олександр не міг бути на Поділлі, оскільки 27 серпня і 7 вересня він перебував у Троках (Węcowski 2000, s. 161). Він не встиг би за чотири дні доїхати з Литви до подільського Брацлава, але цілком міг побувати в білоруському м. Браслав, від якого до Трок по прямій лінії майже 200 км.

Рис. 7. Сучасний вигляд городища Брацлавського замку

Fig. 7. View of the Bratslav Castle citadel

кінці липня 1498 р. татари знову спалили місто та його околицю (Zubrzycki 1844, s. 12). Тоді ж згорів і замок, а в ньому документи місцевої шляхти на земельні володіння (red. Baliulis 2007, N 14, p. 60).

Зовнішній вигляд замку в Брацлаві XIV—XV ст. невідомий. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Кількість поселень, де за часів Вітовта імовірно могли існувати якісь фортифікації, на Східному Поділлі не обмежується розглянутими вище замками. Але їх існування 1392—1430 рр. у Вінниці, Ялтушкові, Олчедаєві, Маяку не підтверджується. Досі нелокалізованими залишаються Чорногород і Дашев, тож розглядати їх тут на предмет існування в них замків наразі немає сенсу.

На Західному Поділлі період правління Вітовта обмежується досить коротким періодом 1411—1430 рр. під час якого він відвідав цей регіон лише один раз — влітку—восени 1421 р. Найважливішими замками там були Теребовля, Смотрич, Язловець, Червоногород і Бакота. Але через значну відстань між ними і особливості географічного розташування складно стверджувати, що це була саме фортифікаційна лінія.

Кам'янець (сучасне м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.). Попри багаторічні дослідження, єдиної думки щодо часу заснування міста та замку дослідники досі не мають. На думку О. Пламеницької (2015), перші укріплення на місці майбутнього замку зведені романізованими даками, хоча інші дослідники справедливо вважають, що для цього підстав немає (Дашкевич 1992, с. 11; Винокур, Петров 1999). За іншою версією, будівництво, нібито, пов'язане зі слов'янським населенням наприкінці I тис. н. е., і укріплення XI—XIII ст. у подальшому стали основою для фортифікації XIV ст. (Пламеницька 1969; Винокур, Петров 1996, с. 113—129). Саме поселення Кам'янець існувало ще до приходу Коріатовичів на Поділля, оскільки «*Caminix*» фігурує в переліку провінцій братів міноритів у «*Вікарії Русі*» (Vicaria Russiae), складеному наприкінці 1334 р. під керівництвом Паоліно Венето, єпископа Поццуолі (Bullarium… 1898, p. 602).

Розкопки в межах старого міста виявили рештки споруди другої половини XIV ст., а поряд із ними фрагменти кераміки, датовані 60—80-ми рр. XIV ст. (Старенький 2016, с. 113; Ващук, Старенький 2018, с. 388—397). Серед кераміки, характерної, на думку археологів, для слов'янського населення Київщини, Чернігівщини, Полтавщини і навіть Польщі, знайдено донця горщиків, аналогічних для ординського комплексу Торговиці (Ващук, Старенький 2020, с. 209).

Літописна «Повість про Поділля» (далі — ПП) стверджує, що Кам'янець був лише третім поселенням Коріатовичів після Смотрича і Бакоти (ПСРЛ 1975, с. 43—44, 139; 1980, с. 66, 74, 138, 160, 186, 207). З акту пожалування князями Олександром і Юрієм права Кам'янцю на міське самоврядування відомо, що містом вони володіли щонайменше від 7 лютого 1374 р., і в цей час там уже був замок (Грушевський 1905, № II, с. 3; Молчановский 1885, с. 209; Kurtyka 2004, N 9a s. 148—149; Jureczko 2000, s. 61—62). Оскільки татари не зводили укріплення у підпорядкованих їм поселеннях, і не дозволяли це робити місцевому населенню, можна припустити, що Коріатовичі з'явилися в Кам'янці щонайменше за один—два роки до 7 лютого 1374 р., бо спорудження замку (рис. 8) потребувало чимало часу, зусиль і витрат [5].

Рис. 8. Уявний вид Кам'янецького замку за Коріатовичів (70—80-х рр. XIV ст.) (реконструкція О. Пламеницької)

Fig. 8. Imaginary view of Kamianets-Podilskyi Castle during the Koriatovych dynasty (1470s—1480s) (reconstruction by O. Plamenytska)

За Коріатовичів Кам'янець висувається на перше місце серед подільських замків. В акті 1374 р. кам'янецький воєвода Матвій Малентович записаний перед воєводами червоногродським і смотрицьким. Точно так Кам'янець (*Caninicen*) стоїть перед Смотричем (*Sumatricen*) у буллі папи римського Григорія XI від 28 січня 1378 р. (eds. Ripoll, Bremond 1730, p. 292;

5. На думку Олександра Гваньїні (†1614), дерев'яну фортецю у Кам'янці збудував польський король Казимир III (Гваньїні 2007, с. 146).

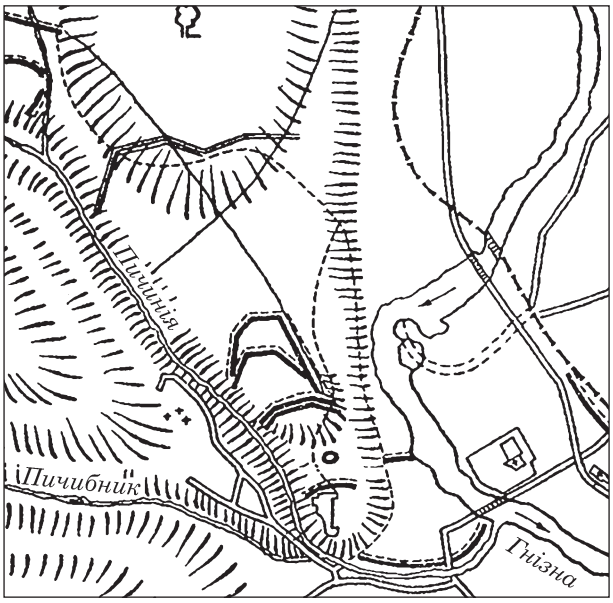

Рис. 9. План літописної Теребовлі (за Л. Чачковським)

Fig. 9. Plan of the Terebovlia Hillfort (after L. Chachkovsky)

Turgieniew 1848, N 39, p. 127; Loenertz 1937, p. 4). І в СГР він також посідає першу позицію (ПСРЛ 1856, с. 240; 1910, с. 163; Новгородская… 1950, с. 475). Аналогічну картину демонструє й перелік замків Західного Поділля, пожалуваних королем Спитку з Мельштина 1395 р.: «*C a m e n e c z, Smotricz, Czerwonigrod, Skala et Bakota*» (Prochaska 1882, № 115, p. 37—39; red. Radzimiński 1887, N 19, s. 18—20).

Попри запевнення літописів, що Коріатовичі «*посекши лесь город муровали Каменец*» (ПСРЛ 1980, с. 66), і гіпотетичну реконструкцію кам'яного замку середини XIV ст. (Майор 2017), він був дерев'яним (Петров 2007, с. 286; Хоптяр 2017; пор.: Маярчак 2011). Замок сильно постраждав під час весняної повені 1444 р., коли «*у Кам'янці була повінь, що знищила фортецю і забрала водяні млини* [та] *завдала великої шкоди країні — 22 березня, в неділю, в період баронства Дітріха*» (Дашкевич 1970, № 4, с. 65). 22 березня 1444 р. справді припало на неділю, а «*барон Дітріх*» — це генеральний подільський староста Теодорік Бучацький. Така точна хронологічна вказівка свідчить про те, що автор хроніки користувався якимись наявними в нього сучасними подіям записами, можливо, договором оренди вірменами водяних млинів Кам'янця (Гаркавец 2003, с. 761).

У серпні 1448 р. король Казимир IV зробив об'їзд своїх володінь на Поділлі, побувавши у Бучачі, Кам'янці та Теребовлі (Rutkowska 2014, s. 84). За свідченням М. Стрийковского, того року король «*полагодив дерев'яні твердині в Кам'янці, Бакоті, Брацлаві та Межибожі*» (Stryjkowski 1978, s. 451). Однак, цей замок теж занепав, і ревізія 1494 р. каже, що він «*майже повністю зруйнований і спустошений*» (Грушевський 1895, с. 11—14; Пламеницька 2012, с. 609—611). На думку Б. Геркена, дерев'яні стіни замку були замінені кам'яними лише в 1513 р. (Guerquin 1984, s. 58). Уже 1544 р. в «*Реєстрі всієї будови навколо і зовні Кам'янецького замку, як нових мурів збудованих, так* [і] *старих, ремонтованих відповідно до необхідності...*» неодноразово згадується про ту чи іншу вежу, що вона «*здавна від фундаменту добре* [з каменю] *змурована і поставлена*», а під час перебудови у зазначеному році із неї камінь виламують і розкопують для розширення й поглиблення (Jabłonowski 1882).

План та зовнішній вигляд замку в Кам'янці XIV — початку XV ст., невідомий. Попри надзвичайно важливе його значення для всього Західного Поділля, про бодай якусь увагу Вітовта щодо нього джерела не повідомляють.

Теребовля (сучасне м. Теребовля в Тернопільській обл.). Розташоване на крайньому західному рубежу тогочасного Поділля. Замок (рис. 9, 10) там був ще до приходу монголів (Миська, Погоральський 2006, с. 205, рис. 1). У 1349 р. Теребовлю зайняли поляки (Ehrlich 1914, s. 49—52) і 1366 р. на місці старого замку збудували новий. З 1434 р. місто стало центром однойменного повіту у складі Галицької землі. Знаходження міста у складі Поділля було короткочасним і, найімовірніше, ситуативним. Власне, про це й повідомляє акт, виданий Ягайлом 1395 р., що округи Теребовля і Стінка здавна належать до території Русі, тобто Галичини, де розпоряджався князь Владислав Опольський (Prochaska 1882, N 115, p. 39; red. Radzimiński 1887, N 19, s. 18—20). Однак, попри те, що Теребовля стала частиною спершу Галицької землі, а згодом Руського воєводства в Польському королівстві, у джерелах XV ст. трапляється згадка про неї як частину «*Кам'янецької землі*» (Wierzbowski 1905, N 1812, p. 93), а в XVI ст. — Подільського воєводства (oprac. Chłapowski 2009, N 286, s. 136).

Отже, залишки фортифікацій, що збереглися, в замку Теребовлі є творінням рук поляків, і як виглядав початковий замок, достеменно невідомо.

Смотрич (сучасне селище Смотрич у Дунаєвецькому р-ні Хмельницької обл.). Час його заснування і рання історія невідомі. Згідно ПП, заснований Коріатовичами, які після появи на Поділлі «*на первеи нашли собе твержицу на реце Смотричи*» (ПСРЛ 1975, с. 43—44, 139; 1980, с. 66, 74, 138, 160, 186, 207). Навряд чи стосовно замку можна застосувати вислів, що він був «знайдений». Очевидно, що йдеться про зручний для оборони мис, де Коріатовичі звели замок. Підстави так вважати дає перелік провінцій братів міноритів 1334 р., де у «Вікарії Русі» після Кам'янця названо Смотрич (Scotorix) (Bullarium… 1898, p. 602). Отже, Смотрич, а в ньому і францисканці, існував ще під час правління хана Узбека (1313—1341) і до приходу туди Коріатовичів.

В акті передачі Поділля Спитку з Мельштина 1395 р. серед подільських замків він посідає друге місце (Prochaska 1882, N 115, p. 37—39; red. Radzimiński 1887, N 19, s. 18—20). За договором перемир'я 1431 р. (Бучинський 1907, N II, с. 132), Ягайло залишив за собою Смотрич і право відремонтувати замок. З тексту ревізії 1494 р. відомо, що він був із дерева, і перебував у напіваварійному стані: «*Цей замок має в собі з одного боку небезпечні й давні будови, а з другого боку — будови, наново зведені з дубових колод…*» (Грушевський 1895, с. 16).

Як виглядав замок у XIV—XV ст., невідомо. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Язловец (сучасне с. Язловець Бучацького р-ну Тернопільської обл.). Час заснування невідомий. Про ранню історію поселення також нічого невідомо. Народна легенда, що приписує походження назви від такого собі «*Яська ловца*» (Липа 2007, с. 38), не може розглядатися серйозно.

Поселення засноване на р. Ольховець, правій притоці р. Стрипа, на торговому шляху зі Львова до Молдавії. Перша, щоправда непряма, згадка про нього міститься в акті Міхала з Бучача від 28 липня 1379 р. [6], де серед свідків був Рагозка з Язловця (Rohoska de Iazlowycz) та язловецький воєвода Каспар (Casper Woyewoda Iazlowycensi) (red. Liske 1875, N 15, s. 20). Існування замкового воєводи означає наявність замку щонайменше з 1379 р.

На думку В. Семковіча, Теодорік Бучацький купив місто ще до 1424 р. (Semkowicz 1920, s. 289—290; red. Jabłonowski 1902, s. 63). У всякому разі це трапилося не пізніше початку 1436 р., оскільки 3 лютого він записав на утримання костелу в Язловці с. Незброди (Barącz 1862, s. 26, przyp. 25). З цього акту випливає, що Язловець був жвавим містом, мав ринок, посад, міську браму, замкову купіль і, відповідно, сам замок (рис. 11). Мабуть, це вплинуло на те, що місто стало місцем проживання самого Теодорика (red. Liske 1887, N 2053, s. 179).

Детальні заміри та розкопки Язловецького замку в 1936—1937 рр. провів Б. Геркен (рис. 12). На його думку, на першому етапі замок являв собою невелике просте п'ятикутне укріплення традиційного для Поділля мисового типу з вежею-донжоном. На думку Р. Підставки, квадратна форма донжона дає змогу припустити, що він належить до типу оборонно-дозорних веж — «*волинських стовпів*», характерних для кінця XII — другої половини XIII ст., і був побудований за часів правління Данила Романовича (Guerquin 1960, s. 196, ryc. 154; Нельговський 1967, с. 70—71; Підставка 2015, с. 188—189). Однак викликає сумнів твердження, що наприкінці XIII — на початку

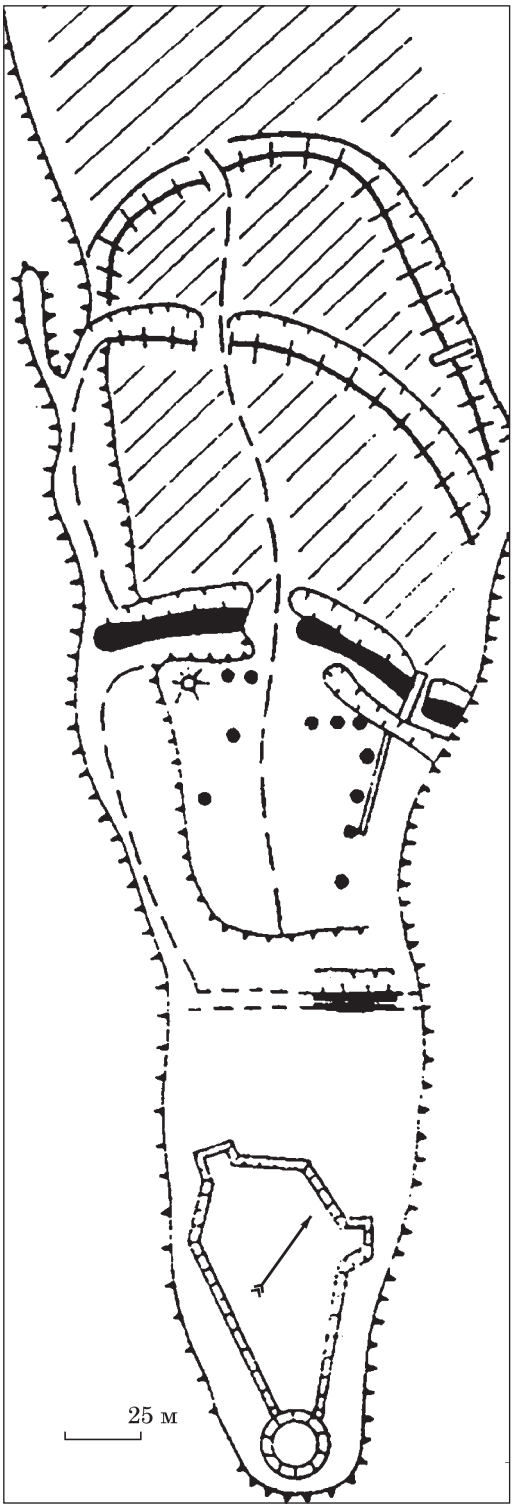

Рис. 10. План літописної Теребовлі (за Б. Тимощуком)
Fig. 10. Plan of the Terebovlia Hillfort (after B. Tymoshchuk)

XIV ст. вежа була «оббудована» кам'яними стінами у вигляді нерегулярного п'ятикутника, бо татари забороняли зводити укріплення у підпорядкованих їм поселеннях, до яких належав і Язловець. Швидше за все, зведення відбулося за Коріатовичів, і були вони, як і в інших подільських замках, дерев'яними. Початок будівництва кам'яних мурів, судячи за анало-

6. На думку В. Михайловського (2012, с. 45), цей документ треба датувати 1373 р.

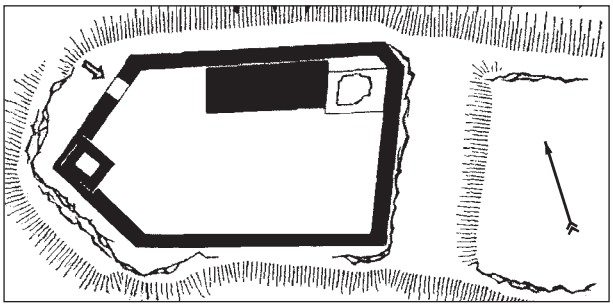

Рис. 11. Протоядро замку в Язловці
Fig. 11. The proto-core of the castle in Yazlovets

гією із замками в Скалі, Смотричі та Летичеві з опису 1494 р., був розпочатий Бучацькими не раніше кінця XV ст., якщо не в XVI ст. У другій половині XVI — XVII ст. замок було значно розширено.

Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Червоногород. На сьогодні не існує. Його залишки знаходяться біля с. Нирків Чортківського р-ну Тернопільської обл. Не можна сказати, що укріплення не привертало уваги істориків (Білецька 2010; 2017), але й досі час його заснування невідомий, як практично нічого не відомо і про ранню історію.

Назва, напевно, походить від домінуючого на навколишніх схилах червоного пісковику.

Червоногород, імовірно, опинився в руках Коріатовичів одним із перших, і швидко став для них одним із опорних пунктів. Недарма в акті князів Юрія та Олександра Коріатовичів 1374 р. про надання магдебурзького права Кам'янцю серед свідків присутній червоногродський воєвода Гринько, який записаний перед воєводою Смотрича (Грушевський 1905, № II, с. 3; Молчановский 1885, с. 209; Kurtyka 2004, N 9a, 9b, s. 148—150). Оскільки Гринько був замковим воєводою, то можна думати, що замок у Червоногроді був зведений на зручному для оборони мисі ще до 1374 р. У 1395 р. «*castra Czirnonigrod*» став частиною володіння Спитка з Мельштина (Prochaska 1882, N 115, p. 37—39; red. Radzimiński 1887, N 19, s. 18—20).

У XIX ст. зруйнований замок був сильно перебудований, і який вигляд він мав у XIV—XV ст., невідомо (Рибчинський, Квятковський 2020). Про бодай якусь увагу Вітовта до нього джерела не повідомляють.

Бакота (до початку 80-х рр. XX ст. с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., нині затоплена водами Дністровської ГЕС). Її історія досить непогано вивчена (Винокур, Горішній 1994; Винокур, Хотюн 1965; Горишний, Юра 1976; Маярчак 2009; Старенький 2019). Етимологія назви, невідома.

На території давньоруського дитинця та посаду виявлено культурний шар XIV—XV ст. і поховання, що з'являються там з кінця XIII — початку XIV ст. На думку І. Винокура та П. Горішнього, це свідчить про перенесення адміністративно-господарського центру в урочище Двір. Виявлений там палацовий комплекс розташований за 500—600 м на північ від Білої гори та печерного скельного монастиря (Винокур, Горішній 1994, с. 228—229, 233) (рис. 13). Археологічні дослідження показали, що існування палацу поділяється на два періоди: до пожежі (XIV ст.) і після неї (XV ст.) (Винокур, Горішній 1994, с. 229—232; Старенький 2019).

Бакотський замок дослідники оминають мовчанням (напр.: Сіцінський 1928), хоча літописи стверджують, що «*кнежата литовские* (Коріатовичі — *В. Г.*), *збудовали замок в прирожоном местцу оборонном, которого Бекотою назвали*» (ПСРЛ 1975, с. 43). Підтверджують його існування акт пожалування Бакоти Спитку з Мельштина 1395 р. (Prochaska 1882, N 115, p. 37—39; red. Radzimiński 1887, N 19, s. 18—20), обопільна відмова польської та литовської сторін 1431 р. тимчасово відбудовувати його, пожалування короля Теодорику Бучацькому «*замку і міста Бакоти*» 29 вересня 1442 р. (Kurtyka 2007, s. 207) і згадка про «*замок Бакоту*» в Коронній метриці за 1453 р. як місця королівської стації (Wierzbowski 1905, N 192, p. 11). Як запевняє М. Стрийковскі, 1448 р. замок Бакоти був відремонтований Казимиром IV (Stryjkowski 1978, s. 451).

Занепад Бакоти, як столиці краю, стався ще до 60-х рр. XIV ст. СГР серед подільських міст називає її останньою (ПСРЛ 1856, с. 240; 1910, с. 163; Новгородская… 1950, с. 475). Цю саму тенденцію підкреслює й акт королівського пожалування Поділля Спитку з Мельштина 1395 р., де в переліку подільських замків Бакоту поміщено на останнє місце: «*Camenecz, Smotricz, Czerwonigrod, Skala et B a k o t a*» (Prochaska 1882, N 115, p. 37—39; red. Radzimiński 1887,

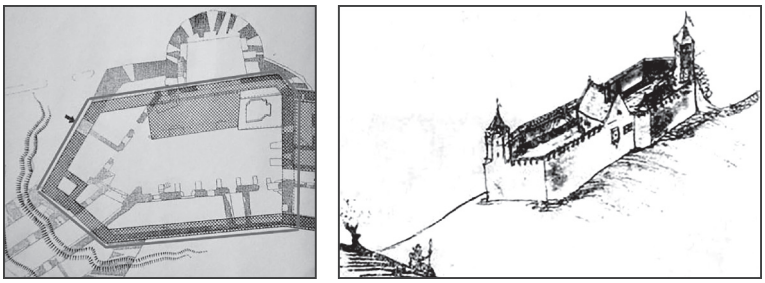

Рис. 12. Перший (XIV ст.) і другий (1448 р.) етапи будівництва замку в Язловці (за Б. Геркеним)

Fig. 12. The first (14th century) and second (1448) stages of construction of the castle in Yazlovets (after B. Gerken)

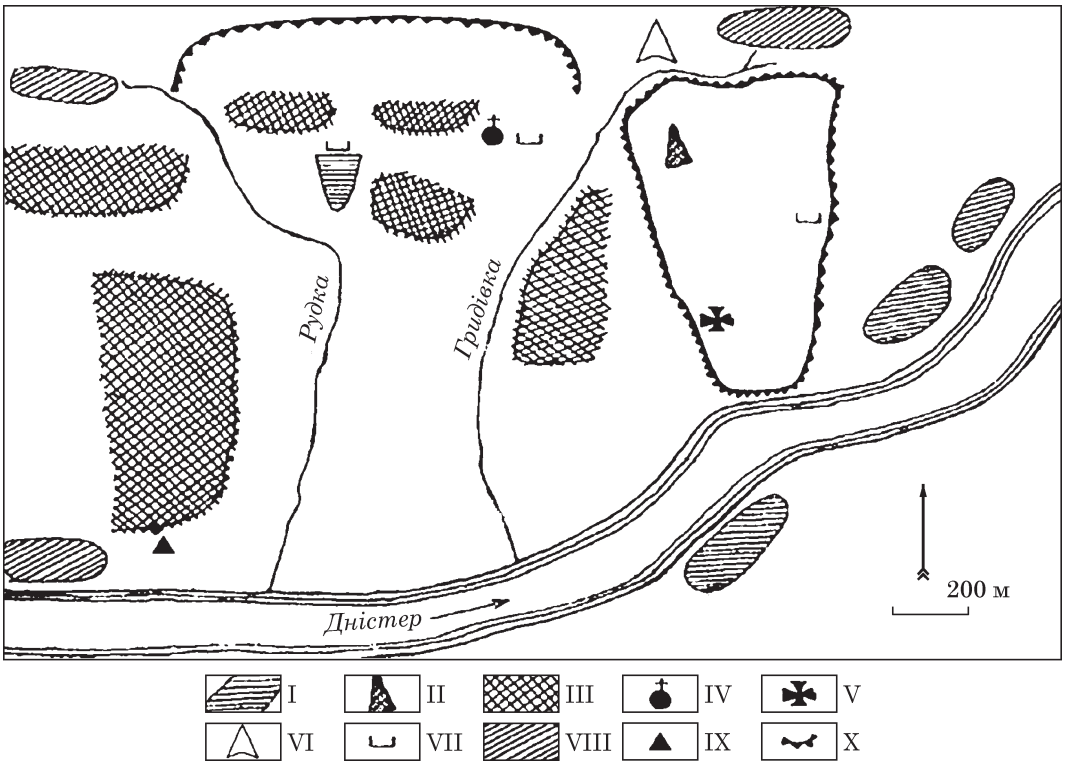

Рис. 13. План Бакоти XII—XIV ст. (за І. Винокуром і П. Горішнім): I — дитинець; II — городище-замок; III — посад; IV — церква; V — скельний печерський монастир; VI — палацова будівля; VII — кладовище; VIII — селище; IX — місце групового поховання; X — скельні урвища

Fig. 13. Plan of Bakota, 12th—14th centuries (after I. Vinokur and P. Horishny): I — a small village; II — a castle-fortress; III — a settlement; IV — a church; V — a rock cave monastery; VI — a palace building; VII — a cemetery; VIII — a village; IX — a place of group burial; X — rock cliff

N 19, s. 18—20). Характерно, що 1411 р. Ягайло до Бакоти не заїхав.

Під час польсько-литовської війни 1431—1434 рр. сама Бакота, її замок і округа були розорені. Але замок швидко був відновлений і 1442 і 1443 рр. король Владислав III віддав його і прилеглі до неї села в заставу Кристину Щуковському (wyd. Sułkowska-Kuraś, Kuraś 1975, N 2357, 2448; s. 170—171, 253—254; Грушевський 1905, № XXXVII, с. 39—40, № XL, с. 43—44).

З кінця XV ст. Бакота та її округа неодноразово зазнавали розорень. Цікаво, що вона не згадана в ханських ярликах 1461 і 1472 рр., а в XVI ст. це благодатне місце взагалі стало знелюдненим. Наприкінці XIX ст., коли почалося наукове вивчення Бакоти, сліди її замку візуально вже не простежувалися.

План і зовнішній вигляд замку в Бакоті XIV—XV ст. невідомі. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Загальні дані, отримані в результаті аналізу джерел, для зручності зведені в таблицю.

Усі розглянуті замки стояли на берегах річок. П'ять з них (Теребовля, Смотрич, Язловець, Червоногород, Каменець) побудовані на зручних для оборони мисах. Два (Бакота і Теребовля) засновані у домонгольський час, сім — за Коріатовичів (Брацлав, Каменець, Смотрич, Сокілець, Червоногород, Черкаси, Язловець) і ще два, імовірно, також в часи їхнього правління (Звенигород, Караул). Матеріалом для будівництва у шести випадках було дерево (Брацлав, Звенигород, Каменець, Смотрич, Сокілець, Черкаси), в одному — земля (Караул), ще в одному — невідомо (Бакота), а в трьох (Теребовля, Червоногород, Язловець) — складно сказати через брак даних.

Усі розглянуті замки Східного і Західного Поділля, за винятком Теребовлі, побудували князі Коріатовичі у другій половині / кінці 60-х — першій половині 90-х рр. XIV ст. Натомість джерела не повідомляють нічого такого, що можна потрактувати як розбудову Вітовтом, або хоча б ущільнення зведеної Коріатовичами фортифікаційної лінії. Так, Черкаси і Звенигород знаходяться у межах сучасної Черкаської обл., Брацлав і Сокілець — Вінницької, а Караул — Одеської. Відстань між Черкасами і Звенигородом по прямій лінії становить орієнтовно 90 км. Відстань між Звенигородом та Брацлавом по прямій лінії приблизно 150 км, а до Сокільця — орієнтовно 135 км. Жодного нового замку на цьому просторі за правління Вітовта зведено не було. То ж назвати це, власне, «фортифікаційною лінією Вітовта» складно. Крім того, всі ці замки розташовані дуже далеко від морського узбережжя, що вже само по собі характеризує притаманне навіть сучасній

Час заснування і матеріал будівництва замків (ЗП — Західне Поділля, СП — Східне Поділля)

Time of foundation and building materials of castles (ЗП — Western Podillia, СП — Eastern Podillia)

№	Замок	Час заснування	Матеріал будівництва
1	Бакота (ЗП)	У домонгольський час	Не зберігся
2	Брацлав (СП)	За Кориатовичів	Дерево, не зберігся
3	Звенигород (СП)	Кінець XIV (?) — XV (?) ст.	Дерево, не зберігся
4	Караул (СП)	За Кориатовичів (?)	Земля
5	Кам'янець (ЗП)	За Кориатовичів (не пізніше 1374 р.)	Дерево, не зберігся
6	Смотрич (ЗП)	За Кориатовичів	Дерево, не зберігся
7	Сокілець (СП)	За Кориатовичів	Дерево, не зберігся
8	Теребовля (ЗП)	У домонгольський час. Перебудований у 1366 р.	(Дерево?) Камінь
9	Червоногород (ЗП)	За Кориатовичів (не пізніше 1374 р.)	Не зберігся
10	Черкаси (СП)	За Кориатовичів (не пізніше 1392 р.)	Дерево, не зберігся
11	Язловець (ЗП)	За Кориатовичів (не пізніше 1379 р.)	Не зберігся

історіографії «прагнення» ВКЛ в особі Вітовта «стати твердою ногою» у Причорномор'ї.

Однак, не можна заперечити реальні заслуги Вітовта. Йдеться про замки, засновані за його життя далеко від населених земель ВКЛ вглибині степу — Тягиня і, напевно, Баликлій.

Тягиня (с. Тягинка Бериславського р-ну Хмельницької обл.). Оскільки детальна інформація про розкопки цього замку наведена у згаданій вище публікації, то тут я обмежуся лише кількома спостереженнями.

Згідно німецького джерела, ми маємо всі підстави вважати, що Тягиня заснована Вітовтом 1398 р. як «*замок Святого Яна*» (Hrsg. Hirsch, Töppen, Strehlke 1866, p. 222), і її **первинні** фортифікації були закінчені не пізніше червня 1399 р. (Polechow 2019, s. 48 przyp. 206).

Назва Тягиня явно тюркського походження. Попередньо можна висловити дві версії: 1) від кипчацького слова «тегін» (безоплатно) та огузького «гечмек» (проходити), а в наказовий спосіб «геч» — «проходь!», що дає разом «Тегінгеч», тобто безкоштовний прохід; 2) від татарського «тегін» / «тіген» (тихий, спокійний) (Усеинов 2007, с. 536). Переправа з аналогічною назвою «Тягиня», або татарською «Тягинякячу» була на Дністрі поруч із сучасним м. Бендери. Її двоскладова назва походить від того ж таки «тегін» (тихий, спокійний) і «кочь» (переїзд) (Усеинов 2007, с. 409), що разом означає «спокійний перехід» у значенні «зручна переправа». Вочевидь, що ця назва була значно давнішою від Св. Яна і саме в такому варіанті залишалася в свідомості.

Поруч з Тягинею були ще переправи Тавань і Бургун (Михалон Литвин 1994, с. 99). При цьому найкращою з трьох була розташована вище за течією Тавань, яку в XVII ст. француз Боплан описав так: «*Тавань — це протока і велика переправа для татар, оскільки ріка тече тут одним руслом і має не більше 500 кроків завширшки… Це дуже підходяще місце для форту, щоб приборкати козаків і перешкодити їм виходити в море*» (Боплан 1990, с. 45). Значення торговельного шляху, яким східними товарами, що у XVI ст., начебто, йшли аж у Псков, Новгород, Швецію, Данію через Тавань литовський дипломат XVI ст. Венцеслав Миколаєвіч, більше відмий як Михалон Литвин, окреслив наступними словами: «*ні яким іншим більш надійним, більш прямим і більш протореним шляхом, але саме цим, давнім і вельми наїдженим, що веде від порту Понту Евксинського, тобто від міста Кафи, через ворота Таврики і Тованський* (Таванський) *перевоз на Борисфені, а звідти степом у Київ*» (Михалон Литвин 1994, с. 100).

То чому ж замок був побудований не на Тавані, а на Тягинці?

Мені видається, що перевага полягала у: 1) наявності зручної переправи через Дніпро поруч самої Тягині; 2) можливість з Тягині контролювати близькі переправи Бургун і Тавань (див. мапу: Князьков 1997). Але головним, напевно, стало те, що 3) гідрологічні умови вище за течією були менш сприятливими для проходу морських судів, бо глибина річки ставала меншою, а її русло — заболоченим [7]; 4) наявність поруч виходу на поверхню землі природного каменю, придатного для будівництва замку.

Яким був первинний вигляд замка невідомо. Проте, цілком зрозуміло, що досить потужні стіни з шістьма баштами і донжоном не могли бути зведені за короткий проміжок часу 1398—1399 рр. Вочевидь, що їх будівництво тривало роками і, можна припустити, зі значною перервою, позаяк після поразки на Ворсклі в серпні 1399 р. татари надовго відбили у Вітовта не лише бажання, а й можливість розвивати

7. Свідченням того, що до Тягині ходили морські човни, є знайдений археологами причал, а також відомості про напад козаків на корабель кримського хана Менглі Ґірея в 1492 р. (Біляєва та ін. 2018, с. 43—44, 45; red. Banionis 1993, N 12, p. 66).

активність у південному напрямку (Gulevych 2021). Недаремно литовський правитель після цього з'явився на українських землях аж 1411 р. Точно так, не до будівництва в далекому степу було після смерті Вітовта, коли тривала війна між великим князем литовським Свидригайлом і його рідним братом королем польським Ягайлом.

Тягиня, як і Баликлій, не згадана ні СГР, ні в такому важливому джерелі, як СМС, де перелічені всі замки під владою Свидригайла, у тому числі й Подільські. Якщо СГР, створений за межами ВКЛ і Польського королівства, міг не відображати значення саме замку Тягині, то СМС мав на меті показати максимум контрольованих Свидригайлом замків і міст для збереження союзу з Тевтонським орденом. Натомість у СМС записаний ще менш відомий станом на першу третину XV ст. Дашів, який потребує окремого дослідження.

Виходячи зі сказано вище, я ризикну зробити припущення, що основні фортифікаційні споруди Тягині були зведені за правління Казимира IV Ягайловича та його добрих стосунків з Ґаджи Ґіреєм (1441—1466), ханом новоутвореного Кримського ханату.

Попри всю монументальність оборонних споруд Тягині ми не маємо жодного офіційного письмового джерела, яке б висвітлювало її історію, зокрема, назвало б ім'я коменданта замку, надсилання людей, зброї або припасів, виділення коштів на утримання залоги, звіт митників щодо сум зібраного мита або пожалування їх комусь з князів і бояр, що у ВКЛ було звичною практикою тощо. Можливо, але не обов'язково, це свідчить про те, що Тягиня якимось чином стала приватним володінням когось з князів або панів, який зводив її фортифікації на власний розсуд, оскільки жодне джерело не повідомляє про виділення коштів на будівництво або ремонт, що також може вказувати на фінансування робіт напряму із митних зборів. Крім того, абсолютно нічого невідомо й про саму митну політику, прибутки від якої могли ділитися між ВКЛ і Улусом Джучі, а пізніше з Кримським князівством, як це було у випадку з «*Митеревыми Кышинами*» на Дністрі, де «тамгу» ділили між Вітовтом і молдавським господарем (ред. Лопарев 1889, с. 2—3). Щось подібне до ситуації в Тягині маємо і з Караулом, який також можливо був «митним замком».

Сукупно усі названі вище фактори задають більше питань щодо правомірності включення Тягині у «фортифікаційну лінію Вітовта», ніж дають відповіді на них, а отже, потребують подальших досліджень як археографічних, так і археологічних, й переосмислення самої політики ВКЛ щодо захисту її південних володінь.

Баликлій локалізований на городищі високого й стрімчастого правого берега річки Чичиклія (Чичакли / Чапчаклія) неподалік від місця її впадіння в Буг поблизу с. Варюшине Веселинівського р-ну Миколаївської обл. Не можна сказати, що історія поселення не привертала уваги дослідників (Белецкая 2017), але вивчене воно й досі недостатньо.

Площа «*городка*», за оцінкою В. Гошкевича, «*близько 65 десятин*» (Дложевський 1928). Якщо взяти до уваги, що казенна десятина дорівнювала 1,09 га, то загальна площа була приблизно 70 га. Це, видається, перебільшенням. Археологічні дослідження «городка» не проводилися.

Час заснування Баликлія невідомий. У наш час його поверхнево обстежив нумізмат В. Пиворович. Знайдені ним монети ординських ханів Узбека, Джанібека, Кільдібека, Абдуллаха, Бердібека, Хизра і Токтамиша (Пиворович 2013, с. 76) можуть свідчити про досить раннє заснування поселення, імовірно, ще в першій половині XIV ст. 2003 р. з'явилося повідомлення про скарб із 139 мідних джучидських монет поганого збереження, імовірно, знайдений на городищі Баликлій, і переданий до Миколаївського краєзнавчого музею. Серед них переважають пули із зображенням квітки, карбування Сарая ал-Джедід у 752—753 рр. х. (28 лютого 1351 — 5 лютого 1353 рр.), тобто за правління хана Джанібека (Кухар-Онищенко, Травкин 2003). Утім, детально досліджені вони ще й досі не були.

Саме слово «баликлій», безсумнівно, тюркського походження і означає місце багате рибою. Ще Марцін Броневскі († бл. 1593) писав, що жителі Брацлава «*щорічно по кілька місяців займаються там рибальством*» (Броневский 1865, с. 334). Тому можна думати, що місцина отримала назву від вихідців з тюркського середовища, а поселення, як і у випадку з Караулом, перебрало її на себе.

З великою долею імовірності можна стверджувати, що під литовський контроль Баликлій перейшов саме унаслідок діяльності Вітовта. Не пізніше червня 1399 р. за наказом литовського правителя на відстані двох днів ходу від Кафи, тобто Криму, «*над річкою Буг*» було збудовано два замки (Polechow 2019, s. 48, przyp. 206). Одним із них, вочевидь, і був Баликлій, на високому правому березі р. Чичиклія, а другим, можна думати, — дніпровська Тягиня.

Причина побудови замку в Баликлії очевидна — контроль важливої переправи на р. Буг і його середньої течії. Крім того, він контролював значний простір на Дніпро-Бузькому вододілі — найкоротшому і найзручнішому шляху між переправами в нижній течії Дніпра, Брацлавом, Вінницею і Львовом. Ми не знаємо, який вигляд мав Баликлій у XIV—XV ст., тому що пізніше він був перекритий османсько-татарською забудовою (Ляликов 1848; сост. Шмидт 1863, с. 220; Лагута 1926, с. 199—200; Дложевський 1928, с. 173). Наприкінці XVI ст. Марцін Бронєвскі (1578) і Станіслав Сарніцкі

(1587) записали тільки, відповідно, що «*річка Капкаклія, при руїнах фортеці*» (Броневский 1865, с. 334) і «*Баликлій. 50.2.52. Замку руїни в місці вельми зручному*» (Sarnicki 1585, *Balaklei*). В іншому місці С. Сарніцкі пише, що «*Згадана річка* [Чапчаклей] *має свіжі руїни найбільш укріпленого замку Баликлій*» (Sarnicki 1585, *Czapczaklei*). Сам С. Сарніцкі не був в описуваній місцевості, але М. Бронєвскі під час свого посольства з Польщі до Криму міг бачити залишки укріплень на власні очі.

Розташування замку на стрімкому мисі робило його практично неприступним. Близькість води і родюча річкова долина давали змогу займатися землеробством і риболовлею, випасати худобу, що знижувало залежність від центрів державної влади ВКЛ. Виключно вдале розташування на перехресті шляхів за віссю південь—північ і захід—схід давало можливість навіть невеликому гарнізону контролювати значний регіон середньої течії Бугу. На думку С. Сарніцкого, «*якщо* [зруйнований] *замок* [Баликлій] *належним гарнізоном зміцнити, то була б найбільш сильна оборона для перешкоди Перекопцям* (кримським татарам — *В. Г.*) *переправлятися через Гіпаніс* (Буг)» (Sarnicki 1585). Точно так це місце оцінив і О. Гваньїні: «*…Якщо ж укріпити Балаклію, котра лежить над річкою Чапчаклій за дев'ять миль від Очакова, то не так легко наважилися б татари ходити до нас, особливо ж Чорним шляхом…*» (Гваньїні 2007, с. 429).

На відміну від Тягині, замок Баликлій існував дуже недовгий час, і в часи Вітовта не залишив по собі жодного писемного свідчення. Тому його історію, а точніше регіону розташування, можна відносно реконструювати лише за опосередкованими джерелами. 12 серпня 1399 р. Вітовта і його союзника, колишнього правителя Улусу Джучі хана Токтамша у битві на р. Ворскла розгромили хан Тимур-Кутлуг і його емір Єдигей. Татари перейшли на правий берег Дніпра і, руйнуючи все на своєму шляху, дійшли до Луцька. Ми не знаємо чи потерпів тоді Баликлій від їхнього нападу. Але якщо замок пережив 1399 р., то йому, напевно, дісталося в 1416 р., коли Єдигей організував масштабний похід на Київ. Тоді він захопив замок «*Swyna horda*» (Prochaska 1882, N 633, p. 352—353), тобто Звенигород, розташований відносно неподалік від Баликлія. Оскільки замок Баликлій у цій події не згаданий, то, можливо, на той час він уже й не існував. А якщо він все ж пережив нашестя Єдигея, то не виключено, що його знищили напади татар 1417—1418 рр.

Можливо, через те, що замок Баликлій міг бути зруйнований ще в 1399—1418 рр., перша писемна згадка про топонім «*Bałykły*» трапляється доволі пізно — в ярлику хана Ґаджи Ґірея 1461 р. (Kołodziejczyk 2011, N 1, p. 530). Наступна відноситься до 11 травня 1469 р., коли сини Теодорика Бучацького розділили батьківську спадщину, серед якої були Караул, Качубеїв, Маяк, Чорногород і «Балабки», тобто Баликлій (red. Liske 1887, N 3428, s. 330). Вкотре «*Balykly*» фігурує в ярлику 1472 р. Далі зустрічаємо його в ярликах 1507, 1514 рр. у формі «*Балыклы*» та «*Банаклы*», а в 1517 р. із вказівкою на місце розташування — «*Балаклы на Богу*». У ярликах 1520 і 1532 рр. його назву передано як «*Балакълыи*» і «*Балклыи*». У 1535 р. його названо «*Балыкълы городище*», що свідчить про його знелюднення, а в ярлику 1539 р. вже й зовсім не згадується (Kołodziejczyk 2011, N 19, 24, 27, 28; p. 643 (1520), 682 (1532), 703 (1535), 713 (1539)).

ВКЛ втратило контроль над регіоном Баликлія ще за життя Менглі Ґірея († 1515 р.). На території його замку діяв монетний двір кримського хана, мабуть, походний, про що свідчать знайдені там заготовки для карбування монет (Пиворович 2013, с. 76). Однак, як була сказано вище, це місце залишалося зручним для нападів на литовські та польські володіння. Описуючи події початку 40-х рр. XVI ст., барський староста Бернард Претвіч двічі згадує як переймали татар саме на «*Чапчаклії*» (упоряд. Мальченко 1997, с. 52, 53), а також, що «*белзький воєвода з князем Володимирським ходив переймати* [татар] *аж під Балаклей. Там упіймали деяких задніх* [татар] *і відбили посполитих людей та зем'янок, а інші люди вже були перейшли* [брід]» (упоряд. Мальченко 1997, с. 55).

Плани відбудови Баликлія неодноразово виникали в XVI ст. Так, наприкінці 1546 р. до Кракова дійшли чутки про бажання османського султана відбудувати замок на р. Чапчаклії. У травні 1547 р. туди ж надійшло повідомлення, що султан вислав сілістрійського пашу з 15 тисяч кінного війська для нагляду за будівництвом замку «*Балаклій*» (Balakleÿ), що виконували працівники з Валахії [8]. Протидіяти цьому була покликана шляхта Волині (упоряд. Мальченко 1997, с. 72, прим. 135—135). У 1576 р. польський король Стефан Баторій заявив султанові протест проти чергового плану «*збудувати замки на урочищах Балаклії та Чанчаклеї, оскільки ці землі вважалися коронними*». Османи ж заявляли, що замки їм потрібні для стримування козаків (Леп'явко 1999, с. 194). У 1585 р. польські комісари радили королю самому збудувати замок Баликлій для контролю над кордоном (Kolankowski 1913, s. 251—252; упоряд. Мальченко 1997, с. 72, прим. 135—135), але через вічний дефіцит державного скарбу Речі Посполитої ці пропозиції не дійшли навіть до стадії планування.

8. Людвік Колянковскі, посилаючись на Teki Naruszewicza (t. 65, N 3), зазначає, що молдаван відправили «зводити на володіннях, які колись належали Язловецьким, потужні турецькі фортифікації». Але звірка з джерелом показала, що згадка про Язловецького — це власне уточнення Колянковского (Kolankowski 1913, s. 252; Naruszewicz 1547).

Оскільки польський уряд не відновив замок, то врешті-решт це зробили османи. Польний гетьман Станіслав Жулкевскі у своєму листі від 26 вересня 1614 р. повідомляв, що «*гетьман турецького цезаря*» з великим військом «*будує замок Балаклій шість миль нібито нижче* (sic!) *від Очакова над Бугом. Був там колись замок, є і зараз руїни; річка Чапозаклей в тому місці до Бугу приходить*» (ред. Грушевський 1908, № 105, с. 141).

Отже, судячи з усього, замок Баликлій не лише не пережив свого засновника, а й припинив своє існування ще до того, як Вітовт піднявся на пік своєї могутності.

Таким чином, з усієї уявної фортифікаційної лінії на Півдні України реальною заслугою видатного литовського правителя, що мала довготривале існування, був замок у Тягині, який, попри досить потужні оборонні споруди, головно служив митницею на шляху з Кримського півострова до Києва.

ЛІТЕРАТУРА

[Алеппский, П.] 1897. *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским*. 2: От Днестра до Москвы. Москва: Университетская типография.

Антонович, В. Б. 1875. О местоположении древнего киевского Звенигорода. *Древности. Труды Московского археологического общества*, VI, 1, с. 41-46.

Антонович, В. Б. 1896. Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV столетии. *Киевская старина*, 10 (октябрь), с. 9-10.

Білецька, О. 2010. Актові документи до вивчення Червоногродського повіту Подільської землі в другій половині XIV—XV ст. *Гомін віків. Науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанщини*, 1, с. 21-28.

Білецька, О. 2017. Червоногродський повіт Подільської землі наприкінці XIV—XVI ст. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки*, 3, с. 58-99.

Белецкая, О. В. 2017. Балыклей в XIV—XVI веках (материалы к изучению исторической географии Подолии и Северного Причерноморья). *Золотоордынская цивилизация*, 10, с. 398-408.

Білецька, О. В. 2019. Караул в історичних джерелах XV—XVI ст. *Ukraina Lithuanica*, V, с. 28-52.

Біляєва, С. 2018. Історико-археологічна спадщина Литви та України у Херсонській області: розкопки фортеці Тягин. *Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал*, 2 (11), с. 160-171.

Біляєва, С. 2024. Фортифікаційна лінія Великого князівства Литовського: новий етап оборонного зодчества східноєвропейського простору. *Археологія і давня історія України*, 3 (52), с. 28-37. https://doi.org/10.37445/adiu.2024.03.03

Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Грабовська, О. В., Іевлев, М. М., Манігда, О. В., Фіалко, О. Є., Чубенко, О. В. 2019. Фортеця Тягин у системі історико-культурних взаємин від Балтії до Північного Причорномор'я: результати і перспективи досліджень. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 447-460.

Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Фіалко, О. Є., Іевлев, М. М., Грабовська, О. В., Манігда, О. В., Чубенко, О. В., Симоненко, О. В., Дзнеладзе, О. С., Сікоза, Д. М. 2018. *На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області*. Київ; Херсон: Гілея.

Боплан, Г. Л. де. 1990. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Київ; Кембрідж: Наукова думка; Український науковий інститут.

Броневский, М. 1865. Описание Крыма (Tartariae Descriptio). *Записки Одесского общества истории древностей*, 6, с. 333-367.

Брун, Ф. 1879. Судьбы местности занимаемой Одессой. В: Брун, Ф. *Черноморье. Сборник изследований по исторической географии Южной России*. I. Одесса: Г. Ульрих, с. 160-188.

Будагов, Л. 1871. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык*. II. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук.

Бурян, А. Н., Дергачева, Л. В., Рабинович, Р. А., Тельнов, Н. П. 2009. Первые археологические исследования на поселении Тарасова (Молдова). *Stratum plus*, 5, с. 199-215.

Бучинський, Б. 1907. Кілька причинків до часів вел. князя Свитригайла (1430—1433). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, LXXVI, II, с. 117-142.

Ващук, Д., Старенький, І. 2018. Кам'янець-Подільський за правління Коріатовичів: мовою сучасних знахідок. *Україна в Центрально-Східній Європі*, 18, с. 375-398.

Ващук, Д., Старенький, І. 2020. До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського другої половини XIII — початку XV ст. (За матеріалами археологічних знахідок по вул. Татарській 17/1). В: Боряк, Г. (ред.). *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія*. 1: Простори історії. Київ, с. 199-210.

Виногродська, Л. І. 2006. Предмети озброєння та обладунків XIV—XV ст. з розкопок замків Побужжя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 571: Держава та армія, с. 74-84.

Виногродська, Л. І. 2008. Замки XIII—XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура). В: Івакін, Г. (ред.). *Дьнєслово: збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ: Корвін-прес, с. 235-242.

Виногродська, Л. І. 2011. Металеві вироби з майстерні коваля кінця XIV — першої половини XV ст. (з розкопок замчища в смт Брацлав Вінницької області). *Магістеріум*, 45: Археологічні студії, с. 86-91.

Виногродська, Л. 2015. Колекція кераміки литовського часу з розкопок городища-замчища у смт Брацлав Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24: Присвячується 100-річчю від дня народження І. К. Свешнікова, с. 80-86.

Винокур, И. С., Хотюн, Г. Н. 1965. Исследования средневекового дворца-замка в Бакоте. В: *Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Хмельницький, с. 85-86.

Винокур, І., Горішній, П. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства.

Винокур, І., Петров, М. 1996. До початку історії Кам'янця-Подільского. В: Гирич, І. (ред.). *Марра*

Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью-Йорк: М. П. Коць, с. 113-135.

Винокур, І., Петров, М. 1999. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект. *Краєзнавство*, 1—4, с. 10-23.

Галенко, О. 2018. Українська степова колонізація за османським переписом фортець правобережних козацьких полків 1678 р. *Інгульський степ. Історія — Краєзнавство — Родовід — Джерела — Спадщина*, ІІІ, с. 8-23.

Гаркавец, А. Н. 2003. Кыпчакоязычные армяне и кыпчакское армянописьменное наследие XVI—XVII веков. В: Гаркавец, А. Н., Сапаргалиев, Г., Капраль, М. *Тере бітігі: Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс. Львов, Каменец-Подольский, 1519—1594 гг*. Алматы: Дешти-Кыпчак; Баур, с. 755-776.

Гваньїні, О. 2007. *Хроніка європейської Сарматії*. Київ: Києво-Могилянська академія.

Горишний, П. А., Юра, Р. А. 1976. Раскопки в сёлах Бакота и Студеница на Днестре. *Археологические открытия 1975 г*., с. 317-318.

Гошкевич, В. И. 1903. *Клады и древности Херсонской губернии*. 1. Херсон: Юга (В. И. Гошкевича).

Груша, А. 2001. Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча за 1391 г. *Беларускі гістарычны агляд*, 8, 1—2, с. 123-135.

Грушевський, М. (ред.). 1908. *Жерела до історії України-Руси*. VIII: Матеріали до історії української козаччини, І. Львів: Наукове товариство імені Шевченка.

Грушевський, М. 1895. Опис подільських замків 1494 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, VII, 3, с. 1-18.

Грушевський, М. 1905. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України, ч. 1—43. *Записки Наукового товариства Шевченка*, LXIII (I), с. I-V, 1-46.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.

Гулевич, В. П. 2021a. Первое письменное упоминание Качубеева: критический разбор. *Золотоордынское наследие*, 4: Сборник статей, посвящённый 700-летию со дня рождения средневекового татарского поэта Сейфа Сараи, с. 262-282.

Гулевич, В. П. 2021b. Поділля в середині XIII ст. — 1400 р. *Сугдейський збірник*, 3—4, VIIII, с. 51-162.

Ґедзь, Т. 2011. *До питання про існування та локалізацію «степового» Звенигорода* (online). Режим доступу: https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Zvenygorod.html (Дата звернення 29 січня 2025).

Дашкевич, Я. Р. 1970. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV—XV ст. *Архіви України*, 5, с. 57-66.

Дашкевич, Я. Р. 1992. Виникнення міст України: міфи та реальність. *Український історичний журнал*, 2, с. 8-13.

Дашкевич, Я. 2016. Церква і королівство. Галицько-Волинська держава («Керел») у східних джерелах. В: Дашкевич, Я. *Україна і Схід*. Львів: Коло, с. 715-726.

Дложевський, С. 1928. Зауваження до статті проф. Ф. Петруня. *Східний світ*, 6, с. 172-175.

Дружинин, Е. Г., Петров, П. Н. 2016. Данги Йанги шехра ал-Махруса 765—770 / 1363—1369 гг. *Нумизматика Золотой Орды*, 6, с. 56-65.

Емеджен, Ф. М. 2018. Османські архівні відомості про регіон Аккерман-Бендери-Очаків і Ходжабей. *Чорноморська минувшина*, 13, с. 63-76.

Зарубин, И. И. 1960. *Шугнанские тексты и словарь*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Казаров, А., Кривенко, А. 2010. Находки золотоордынских монет Сакчи в Молдове и в Украине. Новый монетный двор — Акча Керман. *Revista arheologică*, VI, 2, p. 139-146.

Карпов, Г. Ф. (ред.). 1882. *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством у царствование Великого Князя Ивана Васильевича*. I: годы с 1487 по 1533. Сборник императорского русского исторического общества, 35. Санкт-Петербург: Ф. Елеонский и К°.

Князьков, Ю. П. 1997. О местонахождении «Тавани» и Таванской переправы в XV—XVII вв. *Придніпровський науковий вісник*, 2 (13), с. 7-17.

Котляр, Н. Ф. 1966. Левантийская торговля Львова XIV—XV вв. по нумизматическим данным. *Нумизматика и эпиграфика*, VI, с. 135-148.

Кравченко, В. (упоряд.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року*. Київ: Простір М.

Красножон, А. 2010. Крепость двух Стефанов: о заказчиках и времени основания белгородских укреплений. *Stratum plus*, 6, с. 75-102.

Красножон, А. В. 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV—XVIII ст.)*. Одеса: Чорномор'я.

Кривенко, А. В., Казаров, А. А. 2010. Джучидские монеты Сакчи из находок на городище Костешты в Молдове. *Stratum plus*, 6, с. 201-209.

Крикун, М., Піддубняк, О. (упоряд.). 2008. *Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка.

Кулаковський, П. 2015. Звинигородський повіт у литовську добу. *Ukraina Lithuanica*, ІІІ, с. 204-237.

Кухар-Онищенко, Н. А., Травкин, С. Н. 2003. О новой находке золотоордынских монет в Николаевской обл. В: *Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург 14—18 апреля 2003 г. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 84-85.

Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201-214.

Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: Чабаненко Ю. А.

Лагута, М. Д. 1926. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині. В: Фидровский, В. М., Кокорев, А. В. (ред.). *Николаевщина. Краеведческий сборник*. Николаев: Институт Наробраза и Окрметодкабинета, с. 179-211.

Лаппо, И. И. (ред.). 1910. *Литовская метрика. Отдел первый: Книги записей*. I. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией, XXVII. Санкт-Петербург: Сенатская типография.

Леп'явко, С. А. 1999. Козацькі походи на татар у 1570—1580-х роках. *Південна Україна XVIII—XIX ст.*, 5, с. 191-199.

Липа, К. 2007. *Під захистом мурів (з історії української фортифікації X—XVII ст.)*. Київ: Наш час.

Литвинчук, І., Рибчинський, О. 2021. Маловідомий литовський замок Каравул на Дністрі поч. XV ст. — проблеми ревалоризації, консервації та му-

зеефікації городища. *Межибіж. Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства*, 1—2, с. 145-152.

Лопарев, Х. М. (ред.). 1889. *Хожение инока Зосимы 1419—1422*. Православный Палестинский сборник, VIII, 3. Санкт-Петербург: В. Киршбаум.

Ляликов, Д. Ч. 1848. Путевые заметки в проезде некоторых уездов Херсонской и Катеринославской губернии. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 2, с. 832-833.

Майор, Р. 2017. Кам'янець-Подільський замок у середині XIV — першій третині XV ст.: гіпотетична реконструкція. В: Заремба, О. О. (ред.). *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., с. 162-169.

Мальченко, О. Є. (упоряд.). 1997. *Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича)*. Запоріжжя; Київ: Тандем-У.

Маярчак, С. П. 2009. Літописні Бакота і Пониззя у середньовічному Подністров'ї. *Археологія*, 2, с. 23-33.

Маярчак, С. 2011. Про деякі графічні історичні реконструкції Кам'янець-Подільського замку. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, с. 117-119.

Миська, Р., Погоральський, Я. 2006. Археологічні дослідження у Теребовлі. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 9, с. 249-268.

Михайловський, В. 2012. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст*. Київ: Темпора.

Михалон Литвин. 1994. *О нравах татар, литовцев и москвитян*. Москва: Московский университет.

Мікульскі, Ю. М. (падрыхт.). 2014. Новая грамота князя Фёдора Кориатовича 1392 г. *Беларуская даўніна*, 1, с. 147-150.

Молчановский, Н. 1885. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г*. Киев: Императорский университет Св. Владимира.

Нельговський, Ю. П. 1967. Архітектура другої половини XVI — першої половини XVII ст. В: Нельговський, Ю. П. (ред.). *Історія українського мистецтва*. 2: Мистецтво XIV — першої половини XVII століття. Київ: Жовтень, с. 56-106.

Новгородская… 1950. *Новгородская летопись старшего и младшего изводов*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Петров, М. 2007. Записки іноземців XV—XVIII ст. — важливе джерело з історії Кам'янця-Подільського. *Україна в Центрально-Східній Європі*, 7, с. 281-305.

Пивоpович, В. Б. 2013. К вопросу о чеканке монет Менгли I Гирея на территории крепости Балыклея на реке Южный Буг. В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине*. III: Улус Джучи. Крымское ханство и сопредельные государства в XIII—XVIII вв. Киев: Логос, с. 76-78.

Підставка, Р. 2015. До питання спорудження замкового палацу Язловця: іконографічна ретроспектива. *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, с. 188-193.

Пламеницька, Є. М. 1969. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 124-144.

Пламеницька, О. 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний — ранньомодерний час)*. Кам'янець-Подільський, Київ: Сисин О. В.

Пламеницкая, О. 2015. Крепость Каменец in statu nascendi. *Arta. Serie nouă*, XXIV, 1, с. 26-35.

Полевой, Л. Л. 1979. *Очерки исторической географии Молдавии XIII—XV вв*. Кишинёв: Штиинца.

Полехов, С. В. 2014. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 4, с. 111-125.

Полехов, С. В. 2015. *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*. Москва: Индрик.

Полехов, С. В. 2021. Ярлык хана Токтамыша польскому королю Владиславу II Ягайлу 1393 года. Проблема происхождения древнерусского текста. *Золотоордынское обозрение*, 9, 2, с. 314-335. https://doi.org/10.22378/2313-6197.2021-9-2.314-335

ПСРЛ 1856. *Полное собрание русских летописей*. 1856. VII: Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Э. Прац.

ПСРЛ 1910. *Полное собрание русских летописей*. 23: Ермолинская летопись. Санкт-Петербург: М. А. Александров.

ПСРЛ 1975. *Полное собрание русских летописей*. 32: Хроники: Литовская и Жомойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцирного. Москва: Наука.

ПСРЛ 1980. *Полное собрание русских летописей*. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука.

Радзиховская, Е. А., Боренко, А. С. 2011. Крепость князя Витовта у Гильбера де Ланнуа и приднестровские топонимы средневековых карт. *Древнее Причерноморье*, 9, с. 422-428.

Радлов, В. В. 1889. Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга. *Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества 1888*, III, с. 1-40.

Радлов, В. В. 1899. *Опыт словаря тюркских наречий*. II, 1. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук.

Рашид-ад-Дин. 1960. *Сборник летописей*. II. Москва; Ленинград: АН СССР.

Рибчинський, О., Квятковський, Л. 2020. Особливості формування історико-архітектурного середовища Червоногороду у XIV — першій половині XX століть. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*, 4, с. 492-505.

Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: Альтернативи.

Рябцева, С. С., Чокану, М. М. 2009. Находки средневекового времени с поселения Тарасова в Молдове (по материалам частной коллекции). *Stratum plus*, 5, с. 164-198.

Сапожников, І. В. 2005. Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини (друга половина XIII — 1789 р.). В: Левчук, В. В. (ред.). *Край Овідія: археологія та історія Овідіопольського району*. Одеса: Астропринт, с. 51-79.

Середа, О. 2015. *Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.* (= *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti*). Одеса: Астропринт.

Сіцінський, Є. 1928. Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. (Історично-археологічні на-

риси). *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*, XVII, с. 64-160.

Старенький, І. 2016. Археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського в 2015 р. *Праці Центру пам'яткознавства*, 29, с. 101-116.

Старенький, І. 2019. Археологічні дослідження палацу XIV—XV ст. у Бакоті упродовж 60-х рр. XX ст. *Ukraina Lithuanica*, V, с. 87-96.

Ульяновський, В. І., Яковенко, Н. М. (упоряд.). Київський літопис першої чверті XVII ст. *Український історичний журнал*, 5, с. 103-114.

Усеинов, С. М. 2007. Русско-крымскотатарский, крымскотатарско-русский словарь. Симферополь: Тезис.

Утемиш-хаджи. 2017. *Кара таварих*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Фёдоров-Давыдов, Г. А. 1960. Клады джучидских монет. *Нумизматика и эпиграфика*, I, с. 94-192.

Хелимский, Е. А. 1988. Kiraly и olasz. К истории ранних славяно-тюрко-венгерских отношений. В: *Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития эпоха феодализма (сборник тезисов)*. Москва, с. 53-55.

Хоптяр, А. 2017. Башти Кам'янецького замку кінця XV — першої третини XVI ст.: проблеми датування. *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції, с. 170-174.

Чокану, М. 2009. Коллекция монет со средневекового поселения ус. Тарасова. *Stratum plus*, 6, с. 351-369.

Шабульдо, Ф. 2010. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века. *Ruthenica*, IX, с. 57-73.

Шилін, Ю. О., Шиліна, О. П. 2008. Знахідка монет міста Йангі-Шехр — Шехр ал-Джедід на Вінниччині. *Подільська старовина*, IV, с. 72-77.

Шлапак, М. 2001. *Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества*. Кишинёв: ARC.

Шмидт, А. (сост.). 1863. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния*. 1. Санкт-Петербург: Военная типография.

Юркевич, В. 1927. Звиногородщина в XV—XVI в. *Історично-географічний збірник*, I, с. 13-22.

Aleppo, P. 1836. *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon, Paul of Aleppo in Arabic*. II. London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.

Baliulis, A. (red.). 2007. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494—1506): Užrašytų knyga 6*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Baliulis, A., Dubonis, A., Antanavičius, D. (red.). 2012. *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427—1506): Užrašytų knyga 5*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Banionis, E. (red.). 1993. *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427—1506): Užrašytų knyga 5*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Barącz, S. 1862. *Pamiątki jazłowieckie*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Bullarium… 1898. *Bullarium Franciscanum sive Romanorum Pontificum: Constitutiones, Epistolas, Ac Diplomata Continens Tribus Ordinibus Minorum, Clarissarum, Et Poenitentium; A Seraphico Patriarcha Sancto Francisco Institutis Concessa Ab Illorum Exordio Ad Nostra Usque Tempora*. In: Benedicti XI, Clementis V, Ioannis XXII monumenta. Romae: Typis Vaticanis.

Bunge, F. G. von. (Hrsg.). 1867. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. In: 1414—1423 (№ 2337—3184). Riga: N. Kymmel.

Cernenchi, E. 2016. Izvoare ruse privind plăţile Ţării Moldovei către Hanatul Crimeei în secolul al XVI-lea. In: Manolache, C. (ed.). *Orizonturi medievale şi moderne in istoria romanilor: (economie, societate, politică, cultură, istoria ştiinţei). In onoarea profesorului Demir Dragnev*. Chişinău: Biblioteca Ştiinţifică Centrală, p. 621-647.

Chłapowski, K. (oprac.). 2009. *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*. Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa, 5. Warszawa: DiG.

Csáki, É. 2006. *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Turcologica, 67. Wiesbaden: O. Harrassowitz.

Dlugossii Joannis. 1997. *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*. Liber Decimus et liber Undecimus. 1406—1412. Varsaviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Długossii… 1877. *Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*. 13: Historiae Polonicae libri XII. T. IV: Libri XI, XII. Cracoviae: Czas.

Długosz, J. 2009. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Księga 12: 1445—1461. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Doerfer, G. 1963. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersische. Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer geschichtsquellen, von allem der mongolen- und timuridenzeit*. I: Mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden: F. Steiner.

Ehrlich, L. 1914. *Starostwa w Halickiem w stosunku do Starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1350—1501)*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.

Guerquin, B. 1960. *Zamek Jazłowiecki*. Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki, 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Guerquin, B. 1984. *Zamki w Polsce*. Warszawa: Arkady.

Gulevičius, V. 2023. Guillebert de Lannoy Voyages et ambassades (1421 m.): žinių apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę kritinė analizė. *Lituanistica*, 69/1 (131), p. 1-32. https://doi.org/10.6001/lituanistica.2023.69.1.1

Gulevych, V. 2021. The Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland, and the Tatar World in the Fifteenth Century. In: Maiorov, A., Hautala, R. (eds.). *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe*. London; New York: Routledge, p. 368-388. https://doi.org/10.4324/9780367809959-24

Hirsch, T. von, Töppen, M., Strehlke, E. (Hrsg.). 1866. *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. Dritter Band*. III. Leipzig: S. Hirzel.

Jabłonowski, A. (red.). 1902. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, VII (1): Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Źródła Dziejowe, XVIII (1). Warszawa: Drukarnia Estetyczna.

Jabłonowski, A. 1882. Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej polowy XVI wieku. *Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny*, 3, s. 11-30.

Jureczko, A. 2000. Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego. W: Kiryka, F. (red.). *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i region*. I. Kraków: Akademia Pedagogiczna, s. 61-66.

Kolankowski, L. 1913. *Zygmunt August, Wielki Książę Litwy do roku 1548*. Archiwum naukowe, I (VII/1). Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.

Kołodziejczyk, D. 2011. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th—18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. The Ottoman Empire and its Heritage, 47. Leiden; Boston: Brill.

Kurtyka, J. 2004. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. *Rocznik Przemyski*, XL, 4: Historia, s. 127-273.

Kurtyka, J. 2007. Z dziejów królewszczyzn i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.). *Rocznik Przemyski*, XLIII, 1: Historia wojskowości, s. 3-52.

Liske, K. (red.). 1875. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe*. V. Lwów: Drukarni narodowa W. Manieckiego.

Liske, K. (red.). 1878. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe*. VII. Lwów: Drukarni narodowa W. Manieckiego.

Liske, K. (red.). 1887. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe*. XII. Lwów: I. związkowa drukarnia.

Loenertz, R. 1937. *La Société des Frères Pérégrinants. Etude sur l'Orient dominicain I*. Roma: Institutum Historicum FF. Praedicatorum.

Naruszewicz, A. [1547] *Naruszewicz teka. 113 dokumentów z 1547 r.* T. 65, nr 33 (online). Muzeum Narodowe w Krakowie. Tryb dostępu: https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/18765/edition/18499/content?ref=desc (Data dostępu 29 stycznia 2025).

Neuman, M. 1971. Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka Wielkiego Księcia Litewskiego, Króla Polskiego (czerwiec 1492 — sierpień 1506). *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, 11: Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku, s. 118-156.

Polechow, S. 2019. Itinerarium wielkiego księcia litewskiego Witolda 4/5 sierpnia 1392 — 27 października 1430. *Rocznik Lituanistyczny*, 5, s. 9-120. https://doi.org/10.12775/RL.2019.5.01

Prochaska, A. 1882. *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430*. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, VI. Cracoviae: V. L. Anczyc et Comp.

Raczyński, E. 1845. *Kodex dyplomatyczny Litwy, wydany z rękopismów w Archiwum tajnem w Królewcu zachowanych*. I. Wrocław: Z. Schletter.

Radzimiński, Z. L. (red.). 1887. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. I: 1366—1506. Lwów: Instytut Stauropigiański.

Ripoll, Th., Bremond, A. (eds.). 1730. *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum*. II: Ab Anno 1281 ad 1430. Romae: Hieronymi Mainardi.

Rutkowska, G. 2014. *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440—1492*. Warszawa: Neriton.

Sarnicki, S. 1585. Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. [Kraków: A. Rodecki].

Schütz, E. 1975. Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIX, 2, p. 133-186.

Semkowicz, W. 1920. Ród Awdańców w wiekach średnich. *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, 46, s. 163-314.

Spuler, B. 1941. Mittelalterliche grenzen in Osteuropa. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 6 (2/4), s. 152-170.

Stryjkowski, M. 1978. *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (wyd.). 1974. *Zbiór dokumentów małopolskich*. VI: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386—1417. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Polska Akademia Nauk.

Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (wyd.). 1975. *Zbiór dokumentów małopolskich*. VIII: Dokumenty z lat 1435—1450. Uzupełnienie: Dokumenty z lat 1286—1442. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Polska Akademia Nauk.

Togan, Z. V. 1982. *Oğuz Destani. Reşideddin Oguznâmesi, tercüme tahlili*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Turgieniew, A. 1848. *Supplementum ad Historica Russiae monumenta, ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta, et a Collegio archaeographico edita*. Petropoli: E. Pratz.

Węcowski, P. 2000. Itineraria Jagiellonów. *Studia Źródłoznawcze*, 37, s. 153-163.

Wierzbowski, Th. (cont.). 1905. *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*. I: Casimiri IV Regis tempora complectens (1447—1492). Varsoviae: C. Kowalewski.

Zubrzycki, D. 1844. *Kronika miasta Lwowa*. Lwów: Drukiem stawropigiańskim.

REFERENCES

[Aleppskii, P.] 1897. *Puteshestvie Antiokhiiskogo patriarkha Makariia v Rossiiu v polovine XVII veka, opisannoe ego synom, arkhidiakonom Pavlom Aleppskim*. 2: Ot Dnestra do Moskvy. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Antonovich, V. B. 1875. O mestopolozhenii drevnego kievskogo Zvenigoroda. *Drevnosti. Trudy Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva*, VI, 1, s. 41-46.

Antonovich, V. B. 1896. Neskolko dannykh o zemlevladenii v Iuzhnoi Ukraine v XV stoletii. *Kievskaia starina*, 10 (oktiabr), s. 9-10.

Biletska, O. 2010. Aktovi dokumenty do vyvchennia Chervonohrodskoho povitu Podilskoi zemli v druhii polovyni XIV—XV st. *Homin vikiv. Naukovo-kraieznavchyi litopysnyi zbirnyk Zalishchanshchyny*, 1, s. 21-28.

Biletska, O. 2017. Chervonohrodskyi povit Podilskoi zemli naprykintsi XIV—XVI st. *Mizhdystsyplinarni humanitarni studii. Seriia: Istorychni nauky*, 3, s. 58-99.

Beletskaia, O. V. 2017. Balyklei v XIV—XVI vekakh (materialy k izucheniiu istoricheskoi geografii Podolii i Severnogo Prichernomoria). *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia*, 10, s. 398-408.

Biletska, O. V. 2019. Karaul v istorychnykh dzherelakh XV—XVI st. *Ukraina Lithuanica*, V, s. 28-52.

Biliaieva, S. 2018. Istoryko-arkheolohichna spadshchyna Lytvy ta Ukrainy u Khersonskii oblasti: rozkopky fortetsi *Tiahyn. Scriptorium nostrum. Elektronnyi istorychnyi zhurnal*, 2 (11), s. 160-171.

Biliaieva, S. 2024. Fortyfikatsiina liniia Velykoho kniazivstva Lytovskoho: novyi etap oboronnoho zodchestva skhidnoievropeiskoho prostoru. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (52), s. 28-37. https://doi.org/10.37445/adiu.2024.03.03

Biliaieva, S. O., Hulenko, K. S., Hrabovska, O. V., Iievlev, M. M., Manihda, O. V., Fialko, O. Ye., Chubenko, O. V. 2019.

Fortetsia Tiahyn u systemi istoryko-kulturnykh vzaiemyn vid Baltii do Pivnichnoho Prychornomor'ia: rezultaty i perspektyvy doslidzhen. In: Chabai, V. P. (red.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 447-460.

Biliaieva, S. O., Hulenko, K. S., Fialko, O. Ye., Iievlev, M. M., Hrabovska, O. V., Manihda, O. V., Chubenko, O. V., Symonenko, O. V., Dzneladze, O. S., Sikoza, D. M. 2018. *Na rozi dvokh svitiv. Istorychna spadshchyna Ukrainy ta Lytvy na terytorii Khersonskoi oblasti*. Kyiv; Kherson: Hileia.

Boplan, H. L. de. 1990. *Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transylvanii, razom z yikhnimy zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien*. Kyiv; Kembridzh: Naukova dumka; Ukrainskyi naukovyi instytut.

Bronevskii, M. 1865. Opisanie Kryma (Tartariae Descriptio). *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii drevnostei*, 6, s. 333-367.

Brun, F. 1879. Sudby mestnosti zanimaemoi Odessoi. In: Brun, F. *Chernomore. Sbornik izsledovanii po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii*. I. Odessa: G. Ulrikh, s. 160-188.

Budagov, L. 1871. *Sravnitelnyi slovar turetsko-tatarskikh narechii so vkliucheniem upotrebitelneishikh slov arabskikh i persidskikh i s perevodom na russkii iazyk*. II. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia Nauk.

Burian, A. N., Dergacheva, L. V., Rabinovich, R. A., Telnov, N. P. 2009. Pervye arkheologicheskie issledovaniia na poselenii Tarasova (Moldova). *Stratum plus*, 5, s. 199-215.

Buchynskyi, B. 1907. Kilka prychynkiv do chasiv vel. kniazia Svytryhaila (1430—1433). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, LXXVI, II, s. 117-142.

Vashchuk, D., Starenkyi, I. 2018. Kam'ianets-Podilskyi za pravlinnia Koriatovychiv: movoiu suchasnykh znakhidok. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 18, s. 375-398.

Vashchuk, D., Starenkyi, I. 2020. Do istorii povsiakdennia mishchan Kam'iantsia-Podilskoho druhoi polovyny XIII — pochatku XV st. (Za materialamy arkheolohichnykh znakhidok po vul. Tatarskii 17/1). In: Boriak, H. (red.). *Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valeriia Smoliia*. 1: Prostory istorii. Kyiv, s. 199-210.

Vynohrodska, L. I. 2006. Predmety ozbroiennia ta obladunkiv XIV—XV st. z rozkopok zamkiv Pobuzhzhia. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 571: Derzhava ta armiia, s. 74-84.

Vynohrodska, L. I. 2008. Zamky XIII—XV st. na Pobuzhzhi (fortyfikatsiia ta materialna kultura). In: Ivakin, H. (red.). *Dnieslovo: zbirka prats na poshanu diisnoho chlena NAN Ukrainy P. P. Tolochka z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv: Korvin-pres, s. 235-242.

Vynohrodska, L. I. 2011. Metalevi vyroby z maisterni kovalia kintsia XIV — pershoi polovyny XV st. (z rozkopok zamchyshcha v smt Bratslav Vinnytskoi oblasti). *Magisterium*, 45: Arkheolohichni studii, s. 86-91.

Vynohrodska, L. 2015. Kolektsiia keramiky lytovskoho chasu z rozkopok horodyshcha-zamchyshcha u smt Bratslav Vinnytskoi oblasti. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 24: Prysviachuietsia 100-richchiu vid dnia narodzhennia I. K. Svieshnikova, s. 80-86.

Vinokur, I. S., Khotiun, G. N. 1965. Issledovaniia srednevekovogo dvortsa-zamka v Bakote. In: *Tezy dopovidei Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Khmelnytskyi, s. 85-86.

Vynokur, I., Horishnii, P. 1994. *Bakota. Stolytsia davnoruskoho Ponyzzia*. Kam'ianets-Podilskyi: Tsentr Podillieznavstva.

Vynokur, I., Petrov, M. 1996. Do pochatku istorii Kam'iantsia-Podilskoho. In: Hyrych, I. (red.). *Mappa Mundi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Yaroslava Dashkevycha z nahody yoho 70-richchia*. Lviv; Kyiv; New York: M. P. Kots, s. 113-135.

Vynokur, I., Petrov, M. 1999. Pro chas zasnuvannia Kam'iantsia-Podilskoho: dyskusiinyi aspekt. *Kraieznavstvo*, 1—4, s. 10-23.

Halenko, O. 2018. Ukrainska stepova kolonizatsiia za osmanskym perepysom fortets pravoberezhnykh kozatskykh polkiv 1678 r. *Inhulskyi step. Istoriia — Kraieznavstvo — Rodovid — Dzherela — Spadshchyna*, III, s. 8-23.

Garkavets, A. N. 2003. Kypchakoiazychnye armiane i kypchakskoe armianopismennoe nasledie XVI—XVII vekov. In: Garkavets, A. N., Sapargaliev, G., Kapral, M. *Tere bitigi: Kypchaksko-polskaia versiia Armianskogo Sudebnika Mkhitara Gosha i Armiano-kypchakskii Protsessualnyi kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskii, 1519—1594 gg.* Almaty: Desht-i-Kypchak; Baur, s. 755-776.

Hvanini, O. 2007. *Khronika yevropeiskoi Sarmatii*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia.

Gorishnii, P. A., Iura, R. A. 1976. Raskopki v selakh Bakota i Studenitsa na Dnestre. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 g.*, s. 317-318.

Goshkevich, V. I. 1903. *Klady i drevnosti Khersonskoi gubernii*. 1. Kherson: Iuga (V. I. Goshkevicha).

Hruša, A. 2001. Nieviadomaja hramata Fiodara Karyjataviča za 1391 h. *Biełaruski histaryčny ahlad*, 8, 1—2, s. 123-135.

Hrushevskyi, M. (red.). 1908. *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy*. VIII: Materialy do istorii ukrainskoi kozachchyny, I. Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka.

Hrushevskyi, M. 1895. Opys podilskykh zamkiv 1494 r. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, VII, 3, s. 1-18.

Hrushevskyi, M. 1905. Materialy do istorii suspilno-politychnykh i ekonomichnykh vidnosyn Zakhidnoi Ukrainy, ch. 1—43. *Zapysky Naukovoho tovarystva Shevchenka*, LXIII (I), s. I-V, 1-46.

Hrushevskyi, M. S. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. VI: Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne XIV—XVII vikiv. Kyiv: Naukova dumka.

Gulevich, V. P. 2021a. Pervoe pismennoe upominanie Kachubeeva: kriticheskii razbor. *Zolotoordynskoe nasledie*, 4: Sbornik statei, posviashchennyi 700-letiiu so dnia rozhdeniia srednevekovogo tatarskogo poeta Seifa Sarai, s. 262-282.

Gulevych, V. P. 2021b. Podillia v seredyni XIII st. — 1400 r. *Suhdeiskyi zbirnyk*, 3—4, VIIII, s. 51-162.

Gedz, T. 2011. *Do pytannia pro isnuvannia ta lokalizatsiiu «stepovoho» Zvenyhoroda* (online). Rezhym dostupu: https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Zvenygorod.html (Data zvernennia 29 sichnia 2025).

Dashkevych, Ya. R. 1970. Kam'ianets-Podilskyi u virmenskykh dzherelakh XIV—XV st. *Arkhivy Ukrainy*, 5, s. 57-66.

Dashkevych, Ya. R. 1992. Vynyknennia mist Ukrainy: mify ta realnist. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, s. 8-13.

Dashkevych, Ya. 2016. Tserkva i korolivstvo. Halytsko-Volynska derzhava («Kerel») u skhidnykh dzherelakh. In: Dashkevych, Ya. *Ukraina i Skhid*. Lviv: Kolo, s. 715-726.

Dlozhevskyi, S. 1928. Zauvazhennia do statti prof. F. Petrunia. *Skhidnyi svit*, 6, s. 172-175.

Druzhinin, E. G., Petrov, P. N. 2016. Dangi Iangi shekhra al-Makhrusa 765—770 / 1363—1369 gg. *Numizmatika Zolotoi Ordy*, 6, s. 56-65.

Emedzhen, F. M. 2018. Osmanski arkhivni vidomosti pro rehion Akkerman-Bendery-Ochakiv i Khodzhabei. *Chornomorska mynuvshyna*, 13, s. 63-76.

Zarubin, I. I. 1960. *Shugnanskie teksty i slovar*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kazarov, A., Krivenko, A. 2010. Nakhodki zolotoordynskikh monet Sakchi v Moldove i v Ukraine. Novyi monetnyi dvor — Akcha Kerman. *Revista arheologică*, VI, 2, p. 139-146.

Karpov, G. F. (red.). 1882. *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Polsko-Litovskim gosudarstvom u tsarstvovanie Velikogo Kniazia Ivana Vasilevicha*. I: gody s 1487 po 1533. Sbornik imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchestva, 35. Sankt-Peterburg: F. Eleonskii i K°.

Kniazkov, Iu. P. 1997. O mestonakhozhdenii «Tavani» i Tavanskoi perepravy v XV—XVII vv. *Prydniprovskyi naukovyi visnyk*, 2 (13), s. 7-17.

Kotliar, N. F. 1966. Levantiiskaia torgovlia Lvova XIV—XV vv. po numizmaticheskim dannym. *Numizmatika i epigrafika*, VI, s. 135-148.

Kravchenko, V. (uporiad.). 2005. *Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku*. Kyiv: Prostir M.

Krasnozhon, A. 2010. Krepost' dvukh Stefanov: o zakazchikah i vremeni osnovaniya belgorodskih ukrepleniy. *Stratum plus*, 6, s. 75-102.

Krasnozhon, A. V. 2018. *Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia (XV—XVIII st.)*. Odesa: Chornomor'ia.

Krivenko, A. V., Kazarov, A. A. 2010. Dzhuchidskie monety Sakchi iz nakhodok na gorodishche Kosteshty v Moldove. *Stratum plus*, 6, s. 201-209.

Krykun, M., Piddubniak, O. (uporiad.). 2008. *Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566—1606 rokiv*. Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka.

Kulakovskyi, P. 2015. Zvynyhorodskyi povit u lytovsku dobu. *Ukraina Lithuanica*, III, s. 204-237.

Kukhar-Onishchenko, N. A., Travkin, S. N. 2003. O novoi nakhodke zolotoordynskikh monet v Nikolaevskoi obl. In: *Odinnadtsataia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferentsiia. Sankt-Peterburg 14—18 aprelia 2003 g. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 84-85.

Kuchera, M. P. 1965. Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, XIX, s. 201-214.

Kushtan, D., Lastovskyi, V. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: Chabanenko Yu. A.

Lahuta, M. D. 1926. Istorychni mistsia, pam'iatky starovyny i mystetstva na Mykolaivshchyni. In: Fidrovskii, V. M., Kokorev, A. V. (red.). *Nikolaevshchina. Kraevedcheskii sbornik*. Nikolaev: Institut Narobraza i Okrmetodkabineta, s. 179-211.

Lappo, I. I. (red.). 1910. *Litovskaia metrika. Otdel pervyi: Knigi zapisei*. I. Russkaia istoricheskaia biblioteka, izdavaemaia Arkheograficheskoi komissiei, XXVII. Sankt-Peterburg: Senatskaia tipografiia.

Lep'iavko, S. A. 1999. Kozatski pokhody na tatar u 1570—1580-kh rokakh. *Pivdenna Ukraina XVIII—XIX st.*, 5, s. 191-199.

Lypa, K. 2007. *Pid zakhystom muriv (z istorii ukrainskoi fortyfikatsii X—XVII st.)*. Kyiv: Nash chas.

Lytvynchuk, I., Rybchynskyi, O. 2021. Malovidomyi lytovskyi zamok Karavul na Dnistri poch. XV st. — problemy revaloryzatsii, konservatsii ta muzeiefikatsii horodyshcha. *Mezhybizh. Naukovyi visnyk z problem rehionalnoi istorii ta pam'iatkoznavstva*, 1—2, s. 145-152.

Loparev, Kh. M. (red.). 1889. *Khozhenie inoka Zosimy 1419—1422*. Pravoslavnyi Palestinskii sbornik, VIII, 3. Sankt-Peterburg: V. Kirshbaum.

Lialikov, D. Ch. 1848. Putevye zametki v proezde nekotorykh uezdov Khersonskoi i Katerinoslavskoi gubernii. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 2, s. 832-833.

Maior, R. 2017. Kam'ianets-Podilskyi zamok u seredyni XIV — pershii tretyni XV st.: hipotetychna rekonstruktsiia. In: Zaremba, O. O. (red.). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*. Zbirnyk materialiv VII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kam'ianets-Podilskyi: Buinytskyi O. A., s. 162-169.

Malchenko, O. Ye. (uporiad.). 1997. *Ukrainskyi stepovyi kordon v seredyni XVI stolittia (spohady barskoho starosty Bernarda Pretvycha)*. Zaporizhzhia; Kyiv: Tandem-U.

Maiarchak, S. P. 2009. Litopysni Bakota i Ponyzzia u serednovichnomu Podnistrov'i. *Arkheolohiia*, 2, s. 23-33.

Maiarchak, S. 2011. Pro deiaki hrafichni istorychni rekonstruktsii Kam'ianets-Podilskoho zamku. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia*. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii na chest 10-richchia stvorennia viddilu starozhytnostei Kam'ianets-Podilskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu-zapovidnyka, s. 117-119.

Myska, R., Pohoralskyi, Ya. 2006. Arkheolohichni doslidzhennia u Terebovli. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 9, s. 249-268.

Mykhailovskyi, V. 2012. *Elastychna spilnota. Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV — 70-kh rokakh XVI st*. Kyiv: Tempora.

Mikhalon Litvin. 1994. *O nravakh tatar, litovtsev i moskvitian*. Moskva: Moskovskii universitet.

Mikulski, Ju. M. (padrycht.). 2014. Novaja hramota kniazia Fiodora Koriatoviča 1392 h. *Biełaruskaja daŭnina*, 1, s. 147-150.

Molchanovskii, N. 1885. *Ocherk izvestii o Podolskoi zemle do 1434 g*. Kiev: Imperatorskii universitet Sv. Vladimira.

Nelhovskyi, Yu. P. 1967. Arkhitektura druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII st. In: Nelhovskyi, Yu. P. (red.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva*. 2: Mystetstvo XIV — pershoi polovyny XVII stolittia. Kyiv: Zhovten, s. 56-106.

Novgorodskaia… 1950. *Novgorodskaia letopis starshego i mladshego izvodov*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Petrov, M. 2007. Zapysky inozemtsiv XV—XVIII st. — vazhlyve dzherelo z istorii Kam'iantsia-Podilskoho. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 7, s. 281-305.

Pivorovich, V. B. 2013. K voprosu o chekanke monet Mengli I Gireia na territorii kreposti Balykleia na reke Iuzhnyi Bug. In: Khromov, K. K. (red.). *Vostochnaia numizmatika v Ukraine*. III: Ulus Dzhuchi. Krymskoe khanstvo i sopredelnye gosudarstva v XIII—XVIII vv. Kiev: Logos, s. 76-78.

Pidstavka, R. 2015. Do pytannia sporudzhennia zamkovoho palatsu Yazlovtsia: ikonohrafichna retrospektyva. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*. Zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, pryurochenoi 125-i richnytsi zasnuvannia Kam'ianets-Podilskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu-zapovidnyka, s. 188-193.

Plamenytska, Ye. M. 1969. Pro chas zasnuvannia Kam'ianets-Podilskoho zamku-fortetsi. In: Bidzilia, V. I. (red.). *Slov'iano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 124-144.

Plamenytska, O. 2012. *Castrum Camenecensis. Fortetsia Kam'ianets (piznoantychnyi — rannomodernyi chas)*. Kam'ianets-Podilskyi, Kyiv: Sysyn O. V.

Plamenitskaia, O. 2015. Krepost Kamenets in statu nascendi. *Arta. Serie nouă*, XXIV, 1, s. 26-35.

Polevoi, L. L. 1979. *Ocherki istoricheskoi geografii Moldavii XIII—XV vv*. Kishinev: Shtiintsa.

Polekhov, S. V. 2014. «Spisok gorodov Svidrigaila». Datirovka i publikatsiia. *Drevniaia Rus. Voprosy medievistiki*, 4, s. 111-125.

Polekhov, S. V. 2015. *Nasledniki Vitovta. Dinasticheskaia voina v Velikom kniazhestve Litovskom v 30-e gody XV veka*. Moskva: Indrik.

Polekhov, S. V. 2021. Iarlyk khana Toktamysha polskomu koroliu Vladislavu II Iagailu 1393 goda. Problema proiskhozhdeniia drevnerusskogo teksta. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 9, 2, s. 314-335. https://doi.org/10.22378/2313-6197.2021-9-2.314-335

PSRL 1856. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1856. VII: Letopis po Voskresenskomu spisku. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1910. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 23: Ermolinskaia letopis. Sankt-Peterburg: M. A. Aleksandrov.

PSRL 1975. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 32: Khroniki: Litovskaia i Zhomoitskaia, i Bykhovtsa. Letopisi: Barkulabovskaia, Averki i Pantsirnogo. Moskva: Nauka.

PSRL 1980. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 35: Letopisi belorussko-litovskie. Moskva: Nauka.

Radzikhovskaia, E. A., Borenko, A. S. 2011. Krepost kniazia Vitovta u Gilbera de Lannua i pridnestrovskie toponimy srednevekovykh kart. *Drevnee Prichernomore*, 9, s. 422-428.

Radlov, V. V. 1889. Iarlyki Tokhtamysha i Temir-Kutluga. *Zapiski Vostochnogo otdeleniia imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva 1888*, III, s. 1-40.

Radlov, V. V. 1899. *Opyt slovaria tiurkskikh narechii*. II, 1. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia Nauk.

Rashid-ad-Din. 1960. *Sbornik letopisei*. II. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Rybchynskyi, O., Kviatkovskyi, L. 2020. Osoblyvosti formuvannia istoryko-arkhitekturnoho seredovyshcha Chervonohorodu u XIV — pershii polovyni XX stolit. *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka «Tustan»*, 4, s. 492-505.

Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Alternatyvy.

Riabtseva, S. S., Chokanu, M. M. 2009. Nakhodki srednevekovogo vremeni s poseleniia Tarasova v Moldove (po materialam chastnoi kollektsii). *Stratum plus*, 5, s. 164-198.

Sapozhnykov, I. V. 2005. Krai pid vladoiu Zolotoi Ordy, Lytvy, Krymskoho khanstva ta Turechchyny (druha polovyna XIII — 1789 r.). In: Levchuk, V. V. (red.). *Krai Ovidiia: arkheolohiia ta istoriia Ovidiopolskoho raionu*. Odesa: Astroprynt, c. 51-79.

Sereda, O. 2015. *Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st.* (= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti). Odesa: Astroprynt.

Sitsinskyi, Ye. 1928. Oboronni zamky Zakhidnoho Podillia XIV—XVII st. (Istorychno-arkheolohichni narysy). *Zapysky Istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*, XVII, s. 64-160.

Starenkyi, I. 2016. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Kam'iantsia-Podilskoho v 2015 r. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 29, s. 101-116.

Starenkyi, I. 2019. Arkheolohichni doslidzhennia palatsu XIV—XV st. u Bakoti uprodovzh 60-kh rr. XX st. *Ukraina Lithuanica*, V, s. 87-96.

Ulianovskyi, V. I., Yakovenko, N. M. (uporiad.). Kyivskyi litopys pershoi chverti XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, s. 103-114.

Useinov, S. M. 2007. *Russko-krymskotatarskii, krymskotatarsko-russkii slovar*. Simferopol: Tezis.

Utemish-khadzhi. 2017. *Kara tavarikh*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.

Fedorov-Davydov, G. A. 1960. Klady dzhuchidskikh monet. *Numizmatika i epigrafika*, I, s. 94-192.

Khelimskii, E. A. 1988. Kiraly i olasz. K istorii rannikh slaviano-tiurko-vengerskikh otnoshenii. In: *Slaviane i ikh sosedi. Mesto vzaimnykh vliianii v protsesse obshchestvennogo i kulturnogo razvitiia epokha feodalizma (sbornik tezisov)*. Moskva, s. 53-55.

Khoptiar, A. 2017. Bashty Kam'ianetskoho zamku kintsia XV — pershoi tretyny XVI st.: problemy datuvannia. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*. Zbirnyk materialiv VII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, s. 170-174.

Chokanu, M. 2009. Kollektsiia monet so srednevekovogo poseleniia u s. Tarasova. *Stratum plus*, 6, s. 351-369.

Shabuldo, F. 2010. «Semenovy liudi»: ikh territoriia i rol v politicheskikh otnosheniiakh mezhdu Krymom i Litvoi na iskhode XV veka. *Ruthenica*, IX, s. 57-73.

Shylin, Yu. O., Shylina, O. P. 2008. Znakhidka monet mista Yanhi-Shekhr — Shekhr al-Dzhedid na Vinnychchyni. *Podilska starovyna*, IV, s. 72-77.

Shlapak, M. 2001. *Belgorod-Dnestrovskaia krepost. Issledovanie srednevekovogo oboronnogo zodchestva*. Kishinev: ARC.

Shmidt, A. (sost.). 1863. *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Khersonskaia guberniia*. 1. Sankt-Peterburg: Voennaia tipografiia.

Yurkevych, V. 1927. Zvynohorodshchyna v XV—XVI v. *Istorychno-heohrafichnyi zbirnyk*, I, s. 13-22.

Aleppo, P. 1836. *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon, Paul of Aleppo in Arabic*. II. London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.

Baliulis, A. (red.). 2007. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494—1506): Užrašymų knyga 6*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Baliulis, A., Dubonis, A., Antanavičius, D. (red.). 2012. *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427—1506): Užrašymų knyga 5*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Banionis, E. (red.). 1993. *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427—1506): Užrašymų knyga 5*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Barącz, S. 1862. *Pamiątki jazłowieckie*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Bullarium… 1898. *Bullarium Franciscanum sive Romanorum Pontificum: Constitutiones, Epistolas, Ac Diplomata Continens Tribus Ordinibus Minorum, Clarissarum, Et Poenitentium; A Seraphico Patriarcha Sancto Francisco Institutis Concessa Ab Illorum Exordio Ad Nostra Usque Tempora*. In: Benedicti XI, Clementis V, Ioannis XXII monumenta. Romae: Typis Vaticanis.

Bunge, F. G. von. (Hrsg.). 1867. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. In: 1414—1423 (№ 2337—3184). Riga: N. Kymmel.

Cernenchi, E. 2016. Izvoare ruse privind plăţile Ţării Moldovei către Hanatul Crimeei în secolul al XVI-lea. In: Manolache, C. (ed.). *Orizonturi medievale şi moderne in istoria romanilor: (economie, societate, politică, cultură, istoria ştiinţei). In onoarea profesorului Demir Dragnev*. Chişinău: Biblioteca Ştiinţifică Centrală, p. 621-647.

Chłapowski, K. (oprac.). 2009. *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*. Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa, 5. Warszawa: DiG.

Csáki, É. 2006. *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Turcologica, 67. Wiesbaden: O. Harrassowitz.

Dlugossii Joannis. 1997. *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*. Liber Decimus et liber Undecimus. 1406—1412. Varsaviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Długossii… 1877. *Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*. 13: Historiae Polonicae libri XII. T. IV: Libri XI, XII. Cracoviae: Czas.

Długosz, J. 2009. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Księga 12: 1445—1461. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Doerfer, G. 1963. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersische. Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer geschichtsquellen, von allem der mongolen- und timuridenzeit*. I: Mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden: F. Steiner.

Ehrlich, L. 1914. *Starostwa w Halickiem w stosunku do Starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1350—1501)*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.

Guerquin, B. 1960. *Zamek Jazłowiecki*. Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki, 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Guerquin, B. 1984. *Zamki w Polsce*. Warszawa: Arkady.

Gulevičius, V. 2023. Guillebert de Lannoy Voyages et ambassades (1421 m.): žinių apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę kritinė analizė. *Lituanistica*, 69/1 (131), p. 1-32. https://doi.org/10.6001/lituanistica.2023.69.1.1

Gulevych, V. 2021. The Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland, and the Tatar World in the Fifteenth Century. In: Maiorov, A., Hautala, R. (eds.). *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe*. London; New York: Routledge, p. 368-388. https://doi.org/10.4324/9780367809959-24

Hirsch, T. von, Töppen, M., Strehlke, E. (Hrsg.). 1866. *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. Dritter Band*. III. Leipzig: S. Hirzel.

Jabłonowski, A. (red.). 1902. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, VII (1): Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Źródła Dziejowe, XVIII (1). Warszawa: Drukarnia Estetyczna.

Jabłonowski, A. 1882. Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej polowy XVI wieku. *Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny*, 3, s. 11-30.

Jureczko, A. 2000. Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego. W: Kiryka, F. (red.). *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i region*. I. Kraków: Akademia Pedagogiczna, s. 61-66.

Kolankowski, L. 1913. *Zygmunt August, Wielki Książę Litwy do roku 1548*. Archiwum naukowe, I (VII/1). Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.

Kołodziejczyk, D. 2011. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th—18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. The Ottoman Empire and its Heritage, 47. Leiden; Boston: Brill.

Kurtyka, J. 2004. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. *Rocznik Przemyski*, XL, 4: Historia, s. 127-273.

Kurtyka, J. 2007. Z dziejów królewszczyzn i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.). *Rocznik Przemyski*, XLIII, 1: Historia wojskowości, s. 3-52.

Liske, K. (red.). 1875. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe*. V. Lwów: Drukarni narodowa W. Manieckiego.

Liske, K. (red.). 1878. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe*. VII. Lwów: Drukarni narodowa W. Manieckiego.

Liske, K. (red.). 1887. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe*. XII. Lwów: I. związkowa drukarnia.

Loenertz, R. 1937. *La Société des Frères Pérégrinants. Etude sur l'Orient dominicain I*. Roma: Institutum Historicum FF. Praedicatorum.

Naruszewicz, A. [1547] *Naruszewicz teka. 113 dokumentów z 1547 r.* T. 65, nr 33 (online). Muzeum Narodowe w

Krakowie. Tryb dostępu: https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/18765/edition/18499/content?ref=desc (Data dostępu 29 stycznia 2025).

Neuman, M. 1971. Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka Wielkiego Księcia Litewskiego, Króla Polskiego (czerwiec 1492 — sierpień 1506). *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, 11: Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku, s. 118-156.

Polechow, S. 2019. Itinerarium wielkiego księcia litewskiego Witolda 4/5 sierpnia 1392 — 27 października 1430. *Rocznik Lituanistyczny*, 5, s. 9-120. https://doi.org/10.12775/RL.2019.5.01

Prochaska, A. 1882. *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430*. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, VI. Cracoviae: V. L. Anczyc et Comp.

Raczyński, E. 1845. *Kodex dyplomatyczny Litwy, wydany z rękopismów w Archiwum tajnem w Królewcu zachowanych*. I. Wrocław: Z. Schletter.

Radzimiński, Z. L. (red.). 1887. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. I: 1366—1506. Lwów: Instytut Stauropigiański.

Ripoll, Th., Bremond, A. (eds.). 1730. *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum*. II: Ab Anno 1281 ad 1430. Romae: Hieronymi Mainardi.

Rutkowska, G. 2014. *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440—1492*. Warszawa: Neriton.

Sarnicki, S. 1585. Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. [Kraków: A. Rodecki].

Schütz, E. 1975. Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIX, 2, p. 133-186.

Semkowicz, W. 1920. Ród Awdańców w wiekach średnich. *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, 46, s. 163-314.

Spuler, B. 1941. Mittelalterliche grenzen in Osteuropa. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 6 (2/4), s. 152-170.

Stryjkowski, M. 1978. *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (wyd.). 1974. *Zbiór dokumentów małopolskich*. VI: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386—1417. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Polska Akademia Nauk.

Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (wyd.). 1975. *Zbiór dokumentów małopolskich*. VIII: Dokumenty z lat 1435—1450. Uzupełnienie: Dokumenty z lat 1286—1442. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Polska Akademia Nauk.

Togan, Z. V. 1982. *Oğuz Destani. Reşideddin Oguznâmesi, tercüme tahlili*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Turgieniew, A. 1848. *Supplementum ad Historica Russiae monumenta, ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta, et a Collegio archaeographico edita*. Petropoli: E. Pratz.

Węcowski, P. 2000. Itineraria Jagiellonów. *Studia Źródłoznawcze*, 37, s. 153-163.

Wierzbowski, Th. (cont.). 1905. *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*. I: Casimiri IV Regis tempora complectens (1447—1492). Varsoviae: C. Kowalewski.

Zubrzycki, D. 1844. *Kronika miasta Lwowa*. Lwów: Drukiem stawropigiańskim.

V. Gulevych

«FORTIFICATION LINE» OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA, OR REFLECTIONS ON THE ARTICLE BY S. BILYAYEVA

The history of the Ukrainian steppe frontier in the 14th—15th centuries has been studied very poorly. The current state of research is influenced primarily by the extremely limited number of surviving sources. In this paper the analysis of written and archaeological sources is undertaken in order to identify the 'fortification line' protecting Ukraine's steppe borderland. The objects of study are the castles of Southern Ukraine that existed during the reign of Grand Duke Vytautas: Cherkasy, Zvenyhorod, Sokilets, Karaul, Bratslav, Kamianets, Terebovlia, Smotrych, Yazlovets, Chervonohrod, Bakota, Balikliy, and Tyahynia.

It has been ascertained that the Akkerman Castle in Bilhorod-Dnistrovskyi could not be a sample of Lithuanian fortification in Southern Ukraine since its architectural features have no parallels among the castles of the Greater Podillia. As for the 'castle and grain port in Kachubyiev', these did not exist at all during Vytautas's lifetime. The result of the study indicates that, out of the thirteen examined castles, nine were constructed by the Koriatovych princes in the 60s—90s of the 14th century, while only two were built during Vytautas's reign. Among the thirteen castles the four ones, principal for defence against the Tatars, were located in Cherkasy, Zvenyhorod, Sokilets, and Bratslav. All of them were situated deep in the steppe, far from the seacoast.

The sources do not provide the evidence to assert that Vytautas intended to consolidate in any way the network of castles built by the Koriatovych. Such a policy regarding the defence of the steppe border calls into question the stable historiographical assertion that the Lithuanian ruler sought to secure a foothold on the Black Sea coast. The extremely sparse network of castles demonstrates not a continuous «fortification line» on the southern border of the Grand Duchy of Lithuania, but rather of isolated defensive centers spread across the vast territory from the Dnipro to the modern Ternopil' region.

Keywords: Koriatovych, Vytautas, Jagiello, Tatars, «fortification line», castles.

Одержано 12.02.2025

ГУЛЕВИЧ Владислав, магістр історії, Управління по зв'язках з місцевими органами влади і органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України, Київ, Україна.
Vladyslav GULEVYCH, MA, Office for Relations with the Local Government and the Local Authorities to the Staff of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-4040-817X, e-mail: gulevych_v@ukr.net.

УДК [904.4:001.891](477.4)”653” DOI: 10.37445/adiu.2025.03.16

А. Томашевський

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ. НОВІТНЯ МЕТОДИКА ТА ПРАКТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття презентує новітні розробки методики та практики комплексного дослідження населених пунктів у межах програм Овруцького проекту. Висвітлюється дві основні взаємопов’язані підпрограми в тематиці населених пунктів: визначення та дослідження давньоруських населених пунктів та історико-археологічне вивчення історичних населених пунктів. Розкриваються зміст, завдання та можливості розроблених і апробованих методичних прийомів та дослідницьких процедур наукового дослідження й аналітичної оцінки населених пунктів Овруцької волості.

Ключові слова: *населені пункти, Овруцька волость, давньоруські, середньовічні, система заселення, геопросторовий, геопозиція, тяглість, спадковість, ступінь археологічної дослідженості.*

Населені пункти: підходи та значення. Назви населених пунктів (далі — НП) закономірно присутні на археологічних картах всіх епох і культур. За назвами НП та їх належності до відповідного адміністративно-територіального поділу зазвичай обліковуються, рахуються, картографуються археологічні пам’ятки (далі — АП). Численні назви НП асоціюються з назвами відповідних епонімних археологічних пам’яток, локальних варіантів та груп.

Інший аспект роботи з НП в археологічних дослідженнях з’явився й розвивається в руслі розвитку просторового й палеоекологічного напряму археології. Такі дослідження потребують моделювання просторової структури відповідних історико-соціальних організмів (далі — ІСО), що неминуче означає зміни не тільки в понятійно-категоріальному апараті, але й методичній і методологічній сферах історико-археологічних досліджень.

© А. ТОМАШЕВСЬКИЙ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Продовження розробки та модифікації методичних прийомів вивчення НП давньоруського періоду зробило необхідним для нас нове, ще більш сфокусоване звернення до осмислення напрацювань наукових попередників. Особливий інтерес в контексті наших пошуків становить питання дослідження та визначення варіантів топографії давньоруських селищ, умов та обставин їх пояснення дослідниками, які торкалася і висвітлювали свого часу дану тематику.

Історія та історіографія геопозиції поселень. Питання топографії давньоруських неукріплених поселень логічно тісно пов’язане з віхами історії їх польового дослідження та осмислення його результатів. Разом з хронологією та розміром, топографія поселень становить комплекс основних характеристик селищ. Звісно, науково обґрунтована констатація знань про топографію поселень може бути створена лише на основі зібраної, статистично представницької вибірки поселень та їх окремого огляду.

Перша спеціальна робота, присвячена давньоруському селу з’явилася в 1956 р. (Успенская, Фехнер 1956). В ній підсумовані дані про 425 картографованих сільських поселень північно-західної та північно-східної Русі. У вільній формі авторки зазначають, що багато поселень розташовані поблизу гирл (усть) дрібних допливів, що на їх думку зумовлено вигідними умовами землеробства та перехрестями суднохідних шляхів. Зустрічаються також поселення на мисах (Успенская, Фехнер 1956, с. 13). Поряд з панівним прирічковим типом розселення відмічений і вододільний тип (до 10 %) (Успенская, Фехнер 1956, с. 14). Домінування прибережно-рядової та вододільної форм давньоруських поселень півночі Русі відзначено й у подальшій статті М. Фехненер (1967, с. 278).

Монографія В. Седова (1960), в якій опубліковані результати досліджень автора, проведених упродовж 1955—1959 рр. на теренах Смоленської землі, й досі є взірцевою і актуальною з точки зору постановки дослідницьких завдань, застосованих методик дослідження, фіксації результатів, графічного оформлення тощо. Польовими дослідженнями було виявлено і обстежено більше 140 неукріплених давньоруських поселень. На основі всебічного аналізу такої переконливої вибірки автор зміг вперше здійснити аналіз не тільки розмірів і датування пам'яток, але й їх топографічного положення. В. Седов з'ясував, що для центральних районів Смоленщини був характерним прирічковий тип заселення, коли майже всі сільські поселення розташовувалися на берегах річок і струмків. Тільки два давньоруські селища містилися на сучасних вододільних ділянках з висохлими нині невеликими струмками поруч. Дослідник констатував, що відстань давньоруських селищ від річищ не перевищувала 100—120 м, а зазвичай селища відстояли від річок всього на 20—60 м. Автор пояснював прирічкове розташування давньоруських селищ регіону багатьма причинами. Однією з головних він називав комунікаційне значення річок як шляхів сполучення і розселення в усі пори року. Також річки були єдиним джерелом водопостачання досліджуваного району, місцем риболовлі, а їх береги — відправною точкою для освоєння лісових масивів під ріллю (Седов 1960).

Аналізуючи положення поселень автор констатує, що береги річок у місцях розташування давньоруських поселень, як правило, значно підняті над рівнем річкових долин. Звичайно, висота майданчиків давньоруських селищ дуже різна на різних ділянках обстеженого регіону, але найчастіше вони підняті над рівнем води в річці на 4—10 м. Разом з тим, чимало поселень розташовувалися на берегових майданчиках, які височіють над рівнем річки на 12—16 м. У низинах поселення поодинокі. В. Седов зауважує, що «улюбленими для розташування давньоруських поселень були місця, де у більш-менш великі річки впадають дрібні річки і струмки. Майже у всіх таких випадках на мисах виявлялися давньоруські поселення» (1960, с. 10). Проте він констатує, що таких мисів на місцевості не так і багато. Іноді мисове становище давньоруських селищ пов'язане з річковими притоками. За даними дослідника, в цілому мисові поселення становлять трохи більше однієї чверті загальної кількості обстежених давньоруських поселень. Більшість давньоруських сільських поселень розташовано на прирічкових ділянках, у яких, зазвичай, відсутні природні рубежі (Седов 1960, с. 12—13). Серед цих поселень є селища, обмежені яром з одного боку, рідше — з обох сторін. В. Седов вважає, що «істотного значення ці яри не мали. Ні про якусь оборонну роль ярів не може бути й мови. Є цілий ряд прикладів, що свідчать про те, що розташування багатьох селищ біля ярів випадкове; зустрінуті селища, витягнуті майданчики яких розрізалися ярами на дві-три частини» (Седов 1960, с. 13). Серед усіх обстежених давньоруських селищ лише два виділялися своїм особливим й займали окремі останці в долині річки.

Дуже важливо, що В. Седов публікує численні майстерно підготовлені на основі власних широких польових досліджень картосхеми типів і варіантів просторового топографічного положення селищ, які роблять вичерпно зрозумілими їх текстові описи. Таким чином автор визначає декілька основних типів положення селищ, враховує віддаленість від води, висоту майданчика поселення, звертає увагу на ознаки можливої топографічної відокремленості селища.

В першому виданні «Археології УРСР» в окремому розділі про селища М. Кучера (1975) подає стислу інформацію про давньоруські поселення, що завжди розташовувались біля води на березі невеликої річки, протоки або озера і майже не зустрічалися на урвистих берегах великих річок. Вони найчастіше знаходились під корінним берегом на схилах надзаплавних терас, на підвищеннях у заплаві річок та долинах, що прорізують корінний берег. У багатьох випадках селища розташовувались на вигинах річок, іноді навіть на півостровах, оточених з трьох боків водою. Форма селищ найчастіше видовжена. Як правило, вони розташовувались окремими групами, дуже близько одне від одного, іноді на кілька кілометрів, з перервами в несприятливих для заселення місцях (Кучера 1975, с. 299—300).

Тривале і ґрунтовне польове дослідження землі в'ятичів дозволило Т. Нікольській (1977) виділити чотири типи топографії селищ цього регіону. Першим і переважаючим типом поселень досліджуваної території авторка вважає прирічковий тип. Сюди відносяться селища, культурний шар яких тягнеться неширокою смугою вздовж берега річки (іноді на її закруті). Протяжність поселень 200—500 м, ширина від 40—60 до 100—150 м. Різновидом цього типу селищ, за авторкою, є поселення, культурний шар яких був витягнутий по краях ярів. До другого типу поселень відносяться селища, розташовані на дюнних горбах або на високих природних грядах, що віддаляються від корінного берега річки від 60 до 200 м. Варіантом цього типу поселень є селища, що виникли на невеликих горбах між річкою і струмком, що впадає в неї. До третього типу поселень відносяться селища, розташовані на мисах високих корінних берегів річок при впаданні в них невеликих річок або струмків. До четвертого типу відносяться селища, розташовані далеко від берега річки, на рівних невисоких плато (Никольская 1977, с. 4—5). Торкаючись питання про основні типи забудови поселень, авторка називає

прибережно-рядову (прирічкову рядову і прияружну рядову) (Никольская 1977, с. 8). Ці ж висновки вона відтворила в своїй монографії (Никольская 1981, с. 43—55).

М. Кучера у колективній монографії про давньоруські поселення Середнього Подніпров'я відмічає, що «селища завжди знаходяться безпосередньо біля води — на заплавних терасах на берегах річок, на височинах у заболочених заплавах, на берегах проток, озер та інших водойм» (1984, с. 26—27). Виявляються вони за підйомним матеріалом і поширенням культурного шару і зазвичай бувають витягнуті вздовж джерел води в середньому на 150—350 м, завширшки 50—200 м. Іноді селища займають кілька сусідніх заплавних піднесень або ділянок річкової тераси, розділеної улоговинами і витягнуті в довжину до 1 км (Кучера 1984, с. 26—27).

Роком пізніше А. Куза фактично реферує і резюмує роботи згаданих дослідників та всю наявну на той час інформацію про просторове положення давньоруських селищ. Він констатує, що «Шляхи господарського освоєння земель, що заселяються, історично сформований тип забудови поселень, особливості соціальної організації сільського населення певною мірою відбиває топографія селищ на місцевості» (Куза 1985, с. 98). Далі автор фактично відтворює висновки Т. Нікольської про чотири основних типи топографії давньоруських селищ. Стійку близькість давньоруських селищ до води А. Куза пояснює: трьома чинниками: 1) водні артерії в епоху середньовіччя були головними шляхами сполучення; 2) у річкових долинах, як правило, знаходилися родючі алювіальні ґрунти та заливні луки, тобто вигідні умови для ведення сільського господарства; 3) без води неможливе жодне життя, а далеко не у всіх областях Русі підґрунтові води підходили близько до поверхні, спорудження глибоких колодязів було досить трудомістким і технічно складним. Рибна ловля також певною мірою приваблювала населення до берегів озер і річок.

У другій редакції «Археології УРСР» розділ про поселення давньоруського часу належить С. Біляєвій. Вона зазначає, що «…майже всі давньоруські селища розташовувалися на берегах річок, струмків, озер та інших водойм, іноді на вододілах. Їхні залишки простежуються на надзаплавних терасах, нерідко на мисах, при впаданні малих річок у великі. Поселення розташовувалися і на піщаних дюнах, підвищеннях у заплавах річок та серед болотистої місцевості, що характерно для низки районів Полісся. Поселення, розташовані вздовж річки, мали більше можливостей збільшення своєї території. Як правило, селища віддалені від води зазвичай на 20—40 м» (Беляева 1986, с. 397, 399).

В 1991 р. виходить монографія А. Юшко, в якій авторка відштовхуючись від типології топографії селищ, розробленої Т. Нікольською для верхньої Оки, формулює свою класифікацію, яка включає вже п'ять типів топографії домонгольських сіл Московської землі. Найбільш численну групу становлять поселення, що належать до прирічкового типу (56,7 %). Віддаленість цих селищ від річки може бути значною (до 200 м і більше), залежно від ширини заплави. Основною ознакою, що визначає віднесення пам'яток до цієї групи, є розташування їх на берегових терасах незалежно від віддаленості від русла річки (Юшко 1991, с. 25). Другу за чисельністю групу становлять мисові селища, розташовані при вході в заплаву річки дрібних струмків чи значних ярів (29 %). Менш численну групу утворюють селища, що розташовуються між двома струмками або значними ярами, що виходять до річки. Цей тип сільських поселень названий дослідницею прибережно-яружним (6,3 %). Відстань їх від русла річки може бути значною. Невелику групу поселень складають селища, розташовані на водороздільних ділянках, що займають невисокі плато (4,2 %). Кілька поселень, що займають вузький перешийок петлі річки, утворюють окрему групу селищ, названих перешийковими (3,5 %) (Юшко 1991, с. 27). Авторка робить не повністю зрозуміле й доказове твердження, що вивчення географії різних типів заселення з урахуванням фізико-географічних зон показує, що жодної залежності топографії пам'яток від цих зон не спостерігається. Також вона фіксує перевагу на різних річках і ділянках їх течії мисового або прирічкового типу заселення (Юшко 1991, с. 28).

Тоді ж з'являється стаття С. Чернова (1991), в якій автором зібрано, перевірено, картографовано, обстежено і детально археологічно досліджено масив з кількох сотень давньоруських пам'яток. Дослідник констатує, що майже всі поселення домонгольського часу були приурочені до судноплавних річок і мали природні джерела води. Аналіз топографії селищ показує, що вони розташовувалися на кромці плоских надзаплавних терас, які мали яскраво виражений схил до річки. Зв'язок цих двох ознак (плоска тераса та різкий схил до річки) добре простежується. Забудова селищ була прибережно-рядовою. Автор також фіксує розташування курганних могильників по відношенню до селищ: вище за течією річки на краю тераси або в глиб від краю тераси (Чернов 1991, с. 118—120). Дослідник відмітив, що у другій половині XIII — XIV ст. починається активне заселення вододільних просторів. Іншим, порівняно з домонгольським періодом, стає і розташування селищ щодо джерел води: більше половини поселень віддалено від річки або струмка на 100—800 м, а по висоті над рівнем води вони досягають часом 30—60 м. Біля цих селищ виявлені ставки. Кардинально змінюється і топографія: край першої надзаплавної тераси перестає бути привабливим місцем для заснування поселення. Найбільш поширеним стає селище на похилому спуску пагорба до

струмка або річки. Інша характерна ознака цього періоду — ухил майданчика поселення. Завдяки сталому зв'язку цих ознак пологому схилу до річки та ухилу майданчика ареали пам'яток другої половини XIII — XV ст. і домонгольського часу виявляються у різних частинах кореляційного графіку (Чернов 1991, с. 118).

В кінці 1980-х рр. розпочалися дослідження автора цієї статті, спрямовані на комплексне наскрізне вивчення системи заселення (далі — СЗ) та екології господарювання населення Східної Волині слов'яно-руської доби. Це дослідження включало п'ять послідовних етапів з V по XIII ст. н. е. та мало три основні територіальні рівні дослідження. Загальний — обіймав всю територію ІСО колишнього древлянського племінного союзу, середній — розглядав окремі складові регіони первинного заселення в межах ключових річкових басейнів, базовий рівень окремих давніх населених пунктів, реконструйованих на основі синхронізованих археологічних пам'яток (Томашевський 1993). Саме для виявлення та аналізу способу організації кожного давнього осередку заселення в конкретних природних умовах була необхідна розробка спеціальної дослідницької програми.

Серед вже створених до цього прикладів фіксації та аналізу топографічних умов неукріплених давньоруських поселень найбільше цікавими та корисними слід назвати дослідження В. Седова, Т. Нікольської, роботи А. Юшко та С. Чернова. Головна обставина, яка їх об'єднувала, полягала в тому, що це були дослідження окремих, але значних за розміром і значенням вибірок давньоруських пам'яток, обстежених власне самими цими авторами. Загальне палеоекологічне спрямування тодішнього нашого дослідження Східної Волині вимагало неодмінного спеціального інтересу до локальних природних умов для кожного зі знайдених НП. В такому разі включався весь арсенал дослідницьких прийомів та засобів, які використовуються у вивченні *ресурсних зон* НП, т. зв. *site catchment analysis* (Niewęgłowski 1974; Higgs 1975; Kobyliński 1986).

Важливу роль в змістовному територіальному логічному містку між ближніми до поселення місцевостями ресурсних господарських зон та безпосереднім майданчиком поселення зіграло спеціальне дослідження концепції В. Петрова. Нами були проаналізовані і підкреслені виявлені В. Петровим у фундаментальній монографії «Підсічне землеробство» нерозривні зв'язки між комплексним лісовим лядинним господарством та топографією і гідрографією первинного слов'янського поселення — «починка». Комбінація спеціального підібраного ґрунтово-ландшафтного тла та топографічно і гідрографічно відокремленого прирічкового поселення на місці первинної лісової розчистки («ляда») забезпечувала найбільш оптимальні умови виживання, мешкання та господарювання первинного осередку заселення в поліській зоні (Петров 1968; Томашевський 2005а). Іншим джерелом формування підходів і практики аналізу детальних локальних мікро-умов утворення і розвитку поселення була робота Я. Риджевського, в якій запропоновані і апробовані схематизовані моделі заселення відповідної території, що дозволяли певним чином інтегрувати, синтезувати і виділити типові геоморфологічні, гіпсографічні, ландшафтні, ґрунтові умови заселення (Rydzewski 1986). Окрема спеціальна увага до ознак наявної топографічної відокремленості поселення пояснювалася вивченням графічних ескізів дуже схематичних мікропланів пам'яток Правобережного Полісся, що містилися в щоденниках І. Русанової, з якими вона люб'язно надала нам можливість ознайомитися. Кількома олівцевими лініями схематично зображалися річковий відтинок з вигинами і допливами, а також умовні краї берегової тераси, почасти вимежуваної гирлами струмків, старицями, видолинками, рівчаками, горбами. Найбільш важливим в такому контексті були також схеми і плани, надруковані в монографіях В. Седова та Т. Нікольської. Взагалі, слід окремо і спеціально наголосити на винятковій інформативності та науковій важливості візії, графічних зображень (картоїдів) поселень і поселенських ситуацій, коли йдеться про аналіз та класифікацію мікро умов заселення. Модель В. Петрова, та ширше — етнографічні матеріали, засвідчували важливість врахування факторів орієнтації фронтальних сторін поселення щодо сторін світу, точніше — сонця та річкового берегу. Елементи техніки фіксації орієнтації селищ частково переносилися і адаптувалися з відповідних прийомів дослідження та аналізу інгумаційних поховальних комплексів.

Враховуючи наявний на той час позитивний та негативний досвід попередників для дослідження Східної Волині була прийнята модель опису і подальшого аналізу орографічного положення давньоруських поселень, яка розрізняла елементи зонального долинного рельєфу та підкреслювала наявність певних елементів і ступенів топографічної відокремленості селища. Така модель умовно називалася типом топографічного положення (далі — ТТП) і була успішно апробована (Томашевський 1993). Необхідно зауважити, що відсоток пам'яток, для яких була зібрана вірогідна інформація про ТТП був не вельми значним по відношенню до всіх відомих поселень в цілому. Втім, для основних річкових басейнів Східної Волині, тобто Древлянського племінного союзу, територія якого згодом стала Овруцькою волостю на півночі і Болохівською землею на півдні, для всіх п'яти хронологічних періодів було впевнено визначено основні варіанти й тренди розвитку ТТП. Вже як апробована сукупність дослідницьких операцій ТТП був покладений в основу

досліджень відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України (Томашевський 2003, с. 21—23). Як діючий шаблон полегшена версія ТТП використовувалася для виконання науково-дослідних робіт відділу, в т. ч. збору даних для укладання робочих мап та баз даних давньоруських та середньовічних археологічних пам'яток України. Практика виконання таких складних, об'емних і безпрецедентних завдань продемонструвала, що інформація, необхідна для формування уяви про мікро-географічну позицію давнього поселення є найбільш складним компонентом для з'ясування та стандартизованої фіксації. Особливо за умови, що такі знання про пам'ятки створювалися різноманітними дослідниками в різні часи, за різних умов, обставин, методик обстеження, різних рівнів підготовки самих вчених та їх мотивації (ред. Моця 2003).

Умови, передумови та фактори, які зробили можливим і необхідним розробку методик вивчення *Геопозиції* та спадковісті *сучасних історичних населених пунктів.* Разом з прогресом інших рівнів вивчення СЗ тривало постійне поступове вдосконалення безпосереднього вивчення мікрогеографії первинного рівня заселення, в основі якого знаходяться археологічні пам'ятки — залишки давніх населених пунктів. Справжній якісний і кількісний прорив почався з поступового формуванням нової розвідкової джерельної бази Овруцького проекту (Томашевський 2002; 2005b), що розпочався в 1996 р. Виявлення пам'яток на десятиліття стало головним практичним над-завданням експедиційної діяльності. Спеціальна увага до особливостей комплексу деталей мікро-географічного положення об'єктів археологічної спадщини історичної Овруцької волості закладалися як базовий підхід з самого початку Овруцького проекту. Особливі і унікальні геоморфологічні умови Овруцького кряжу визначали додаткове значення деталізованого ґрунтовного вивчення та осмислення безпосередньої мікрогеографії заселення, орфографії та гідрографії кожного виявленого давнього осередку заселення. Поступова поява та можливість практичного використання принципово нових засобів фіксації, обробки та аналізу просторової інформації спричинили справжню якісну революцію в справі картування, обліку та аналізу археологічних пам'яток. Мова йде в першу чергу про GPS фіксацію результатів археологічних розвідок та географічні інформаційні системи (ГІС), здатні картографувати, зберігати, обробляти та аналізувати просторові позиції та відносини археологічних об'єктів. На сучасних супутникових знімках видно забудову, вуличну мережу, городи, зволоження і гідромережу, типи угідь, в т. ч. зелених насаджень, загальні обриси НП, місця пам'яток, що було неможливим за наявності навіть детального картопокриття. Координатна прив'язка дозволяє накладати шари, співставляти, векторизовувати, здійснювати масштабування та робити необхідні виміри й порівняння, зокрема в середовищі певних ГІС.

Вирішальним фактором виразного прогресу в сфері детальної геопросторової фіксації історико-археологічних об'єктів і особливостей наскрізної СЗ регіону Овруцької волості є високий *ступінь археологічної дослідженості* (далі — САД). Завдяки тридцятилітнім мультисезонним розвідкам, моніторинговим відвідуванням, точковим спеціальним розкопкам територія цього ІСО є на сьогодні порівняно найбільш дослідженою. Деталі, етапи і способи організації такого каскадного і циклічного дослідження, його основні методичні засади, результати та перспективи подальшого використання досягнутого в Овруцькому проекті високого САД, викладені в окремих публікаціях (напр.: Томашевський 2019).

База даних (далі — БД), зібрана на основі і завдяки САД Овруцького проекту кардинально відрізняється від БД, створеної на основі інтеграції інформації, зібраної на основі окремих досліджень всіх наукових колег-попередників сукупно за всі часи від початку пошуків. Відміни кількісні і якісні, оскільки вся сучасна дослідницька діяльність здійснюється цілеспрямовано, сплановано, на основі прийнятих і апробованих методичних прийомів та підходів, для виконання свідомо сформульованих спеціальних цілей та завдань. Тому стандартизована інформація про пам'ятки і давні НП покриває практично всі виявлені і обстежені археологічні об'єкти. Враховуючи зазначені нами вище історіографічні прецеденти дуже важливо, що візуальна картина селищ, яка до проекту охоплювала приблизно третину всіх відомих поселень, тепер, завдяки використанню аерокосмічного покриття і високому САД, практично 100 % всіх АП і давніх НП мають свій окремий візуальний ряд — т. зв. геоархеологічний паспорт. Його варіанти і моделі розроблялися у відділі і включали в себе еклектичний синтез найбільш виразних наукових візуальних засобів представлення окремої пам'ятки і групи пам'яток, реконструйованих в синхронізований давній НП. Крім картографічних супутникових зображень комплексу пам'яток НП до геоархеологічного паспорту включено ГІС генеровані профілі орографічно-гідрографічних ситуацій, цифрові моделі місцевості (ЦММ), фотографії ТТП (в т. ч. панорамні) а також планшети із зображеннями основних датуючих артефактів та (за наявності) індикаторів спеціальних функціонального навантаження. Візуальні матеріали по окремому давньому НП пов'язані з відповідним записами БД і ГІС.

Циклічний каскадний характер пошуку і прогнозування знаходження сотень поселень пов'язаний з постійним повтором етапів прогнозного кабінетного пошуку і планування

нових місцезнаходжень пам'яток, аналізом і осмисленням результатів їх польових пошуків та новою чергою прогнозного моделювання СЗ та імовірних зон нових обстежень на основі постійно накопичуваного більш ефективного досвіду та поглиблених знань.

Повторний критичний перегляд етнографічної літератури по типології планування НП, поглиблений аналіз найбільш значимих робіт в цих напрямках також є важливою складовою частиною факторів, які сприяли продовженню розробки і апробації вдосконаленої програми *Геопозиція*. Зокрема, важливим є певне понятійне та методичне переосмислення концепції М. Вітова (1953а; 1962), яка по суті є ні чим іншим, як багаторівневим комплексним міждисциплінарним дослідженням СЗ певного обраного дослідником ІСО. Інша справа, що умови для спроби реалізації подібного проекту надзвичайно складні, а технічні, інформаційні, методологічні, методичні, організаційні засоби для його виконання з'являються лише зараз. Фактично, Овруцький проект здійснює дослідження саме такого типу.

Ідеї про виняткову важливість деталізованої топографічної фіксації положення давніх НП також пов'язані з розвитком відносно нового науково-практичного напрямку антропогеоморфології, яка більш глибоко намагається вивчати вплив рельєфу на розвиток людських поселень та життєдіяльності їх мешканців. (Кружалин, Симонов, Симонова 2004; ред. Лихачева, Тимофеев 2009). Є певні розробки археологів, які стосуються взаємодії археологічних пам'яток та геоморфології (напр.: Bintliff 1992). Цікаві і корисні прийоми, понятійний апарат та спостереження для тематики цієї роботи знаходимо в розробках польських етнологів і географів в напрямку морфогенетичного вивчення поселень і т. зв. регресного підходу до їх аналізу (Szulc 1995).

Розвиток ідей та практики реалізації максимально можливого сьогодні вивчення мікрогеографії кожного окремого НП давнини привів до появи програми *Геопозиція* та сукупності відповідних методик і дослідницьких процедур. По суті це система вивчення прояву дії двох ключових чинників, за нашими спостереженнями, безпосередньо пов'язаних з водними аквальними комплексами, які в складній сукупності визначали вибір місця заснування давнього НП: 1) положення, яке займає НП в геоморфологічній структурі місцевості біля водних артерій: терас, заплав, вододілів; 2) гідро-топографічна, геоморфологічно виражена відокремленість від навколишніх угідь та урочищ, її ступінь та складові компоненти.

В ході подальших досліджень стало зрозумілим, що хід теоретичних висновків та методичних припущень, який забезпечив перехід від рівня пам'яток до рівня вивчення давніх НП є не тільки закономірно логічним, але й виразно перспективним в сенсі подальших ланок комплексного аналізу, осмислення його результатів, а також методики і практики наступних щаблів дослідження. Вирішальну роль тут знову відіграв все зростаючий САД, причому не тільки власне археологічної, але й комплексної географічної (всіх складових дисциплін фізико-географічної та соціально-економічної), етнографічної, антропологічної, історико-культурної дослідженості. Це стало вирішальною обставиною, яка відкрила шлях до наукового просторово орієнтованого комплексного порівняльного вивчення давніх та сучасних історичних населених пунктів (далі — СІНП) ІСО Овруцької волості.

Розуміння необхідності теоретико-методичного переходу від АП до НП прийшло ще на рубежі 1980—1990 рр. Для цього були розроблені необхідні умови та критерії. До числа головних передумов для коректного виділення і визначення окремих НП давньоруської доби входили попередні виміри дистанцій між синхронізованими АП обраного регіону. Тобто, процеси реконструкції окремих НП були технологічно й технічно взаємопов'язаними з паралельним моделюванням СЗ цього ж ІСО. Тоді ж був сформульований мінімально *необхідний* можливий обсяг та формат отримуваної інформації про НП та апробований і оприлюднений алгоритм відповідних дослідницьких операцій і методик (Томашевський 2003; 2010). Практичні навички роботи з давніми НП відпрацьовувалися під час виконання кількох послідовних науково-дослідних робіт відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. Поточна тема невипадково повністю присвячена всебічному дослідженню НП переважно Середньої Наддніпрянщини, як ядра Київської землі. Найбільш ґрунтовні дослідження СЗ та НП уже традиційно здійснюються в межах Овруцького та Пороського комплексних наукових проектів ІА НАН України.

Досягнутий в Овруцькому проекті високий САД, багатолітні розвідки, обстеження, моніторингові відвідування та спеціальні методичні підходи дозволили, зокрема, зробити два взаємопов'язаних вагомих кількісно-якісних кроки в розвитку методики та практики комплексного міждисциплінарного вивчення давніх і сучасних НП:

1. Вдалося реалізувати попередні умови та створити технічні й методичні можливості для розгорнутого детального вивчення давніх НП Овруцької волості.

2. Отримана і вдосконалена синтезована мапа та БД давніх НП відкрила шлях до аналізу й осмислення єдиної просторово-історичної системи давніх та історичних НП (ІНП). Для успішної реалізації цього завдання багато десятилітня робота над БД по історичних НП Овруцької волості була інтенсифікована і фіналізована. Остання трансформація, необхід-

на для ефективної інтеграції з історико-археологічними БД Овруцької волості потребувала фокусування БД історичних НП на такі з них, які існують дотепер та ідентифікація та локалізація яких не є альтернативною або неповною. У результаті утворилася верифікована вибірка з понад 500 СІНП.

Давні населені пункти: спеціальне дослідження — необхідність і передумови. У попередній тривалий період в Овруцькому проекті домінуючим аспектом було пріоритетне осмислення НП як вузлів опорного каркасу розселення (ОКР) у СЗ різного рівня. Але спеціального деталізованого вивчення власне самих НП, їх внутрішньої структури, всіх інваріантів ключових географічних просторових характеристик дотепер ще не було, хоч геопросторова інформація є найбільш точною, придатною для наукової параметризації, структурного опису, аналізу та моделювання.

У дослідженні геопросторової структури давніх НП виділяються дві лінії — два значення, пов'язані з різним вихідними завданнями, потенціалами та сферами подальшого застосування здобутих знань.

1. Обов'язкова наукова фіксація, облік, опис, сортування, класифікація. За суттю та змістом — це різновиди різних галузей джерелознавства, пам'яткознавства та подібних сфер конкретного знання.

2. Подальший аналіз, моделювання, прогнозування, порівняльні процедури вивчення базового первинного рівня НП як основного таксона СЗ. Це є необхідним і неодмінним методичним містком до дослідження СІНП і подальших компаративних порівнянь давніх та сучасних історичних НП.

Населені пункти: спеціальне дослідження — *геопозиція*. Комплекс геопросторової параметрії, обчислень, визначень, аналітики та моделювання дозволяє вперше отримати детальну, документовано доказову та статистично коректну наукову інформацію про давні НП. Через розкриття окремих характеристик та параметрів геопросторового положення давньоруських НП ми далі переходимо до синтезування зведеної об'ємної картини НП у їх просторовій проекції. Зведена БД таких НП дозволяє визначати найбільш типові, повторювані комбінації параметрів та властивостей НП, які характерні для відповідних локальних територіально-хронологічних ситуацій у межах ІСО Овруцької волості. Хоча кожні з показників і параметрів визначалися окремо й конкретно для кожного з НП, у підсумку аналітичного опрацювання вони демонструють виразні тенденції до взаємної кореляції та інтеграції. Це логічно пояснюється єдністю природного походженням системи взаємопов'язаних геопросторових природних умов-чинників. Геоморфологічні, гідрографічні чинники, обумовлені глибинною геотектонічною будовою та просторовою структурою мінералогічного складу відповідної території, визначають у вирішальній мірі наземну орографію, гідрографію, різьблення поверхні, ґрунтовий покрив, вихідну ландшафтну структуру, рослинний покрив і просторовий розподіл біоти. На мікро рівні ці компоненти творять комплекс топографічних, гідрографічних, мікроландшафтних умов, потенційно придатних і привабливих для пріоритетного людського освоєння й заселення.

Сукупність геопросторових умов (вимог) у кожному з регіонів варіюється залежно від особливостей формування конкретного природного каркасу.

Проблема вибору місця населеного пункту. Пошук, відбір і вибір обраних ділянок для заселення й господарського освоєння є дуже важливим і значимим фактом (Томашевський 2019, с. 85). Час цієї події та конкретне обране колись місце мають непересічне наукове та практичне значення та потребують якомога більш чітко й точно сфокусованого визначення на основі спеціального організованого польового та аналітичного дослідження.

Потрібно зауважити, що незважаючи на високий ступінь археологічної дослідженості для ранніх етапів давньоруської Овруцької волості не має поки що твердо документованої фактами та аргументованої впевненості: чи СЗ у цілому та заснування відповідного НП є результатом: а) тривалого органічного підбору/вибору місця та проявом внутрішньої самоорганізації конкретної популяції; б) спланованого директивного «розсадження» мобілізованого населення у вибраних, функціонально детермінованих, місцях (майбутнім розвитком промисловості, розвитком логістично-комунікаційної мережі, створенням необхідних оборонних, адміністративних, сакральних центрів). Серед зібраної та обробленої інформації існують зафіксовані спостереження, які можуть бути підтвердженнями як однієї, так й іншої гіпотези. Більш глибоке дослідження цієї проблеми підказує, що реальна картина Овруцької волості була ще більш складна й тим — ще більш цікава. Йдеться про паралельне динамічне співіснування двох цих взаємно суперечливих тенденцій і відповідно, — про дію різних сил та різні способи і причини вибору конкретних місць для утворення конкретних НП із різною структурою, функціональним призначенням і складом населення.

Із зазначеною проблематикою тісно пов'язане вивчення питання того, якою мірою вибір конкретного місця розташування давнього НП був екологічно та географічно зумовленим? Зрозуміло, що прояснення цього кола питань органічно включає необхідність застосування комплексу методик по дослідженню ресурсних зон НП (РЗНП). Проблематика вибору місця НП є комплексною, багатоаспектною, міждисциплінарною й найскладнішою для вивчення, наукового розуміння й коректного тлумачення.

У свою чергу, вона логічно, методично і фактологічно пов'язана з проблемою *багатократності чи одноразовості* заселення одного й того ж місця. Вона може також досліджуватися під кутом зору можливої відносної безперервності існування НП впродовж послідовних історико-археологічних епох.

В Овруцькому проекті постійно збільшується джерельна база, фактаж, підбираються працюючі методики, напрацьовуються оптимальні комбінації та послідовності дослідницьких операцій, формуються дизайн дослідження та структура зберігання і аналізу отримуваних знань.

Населені пункти: структура й дизайн спеціального дослідження *Геопозиція.* Для розгорнутого вивчення й розуміння механізмів первинного вибору місця НП та його заснування створено *спеціальну програму* деталізованого дослідження давньоруських НП у розрізі визначення їх просторово-географічних характеристик. Коротка назва цієї програми та відповідної тематики — *Геопозиція*. Вона присвячена вивченню різновидів геопозиції давньоруських НП, їх сортуванню, групуванню, визначенню взаємозв'язків між окремими геопросторовими параметрами та особливостями НП. Наукова уява про механізми, дієві чинники та сили, які спричиняли утворення НП у конкретному місці може й має базуватися на комплексі всіх геопросторових характеристик і параметрів кожного з виявлених давніх НП, які вивчені окремо та проаналізовані у сукупності НП конкретного ІСО.

Спочатку необхідно спробувати зрозуміти саму геопозицію НП в умовах тамтешнього й тодішнього довкілля, а тоді спробувати шукати пояснення такого вибору відповідного місця. Результат обробки інформації геопозиції НП та її аналізу — це комплексне порівняльне вивчення позиції давніх НП по відношенню до локальних, найбільш наближених територіально СІНП.

Геопозиція. Вихідна БД археологічних пам'яток є основою для обліку й аналізу НП. До базової інформації про адміністративне положення, назву ближнього сучасного НП, визначені розміри, площу, хронологічні ознаки додаються нові, досліджені та встановлені параметри. Ключову роль відіграють геоморфологічні орографічні профілі місцевостей з археологічними пам'ятками, на основі яких реконструйовано відповідний НП. На картоосновах у ГІС здійснюється перевірка правильності геопозиціонування, координатної полігональної прив'язки, нанесення визначених і верифікованих контурів. На цій основі визначаються лінійні розміри, площа й конфігурація давнього НП. Угіддя СІНП, яким вкрито площу давнього НП, є складовою частиною інформаційної основи для визначення характеру просторово-хронологічних відносин давнього НП та СІНП.

Після отримання всієї необхідної інформації та її систематизації виникає можливість сортування й різноманітних прийомів аналізу. Зокрема здійснюються: взаємна кореляції параметрів у тематичних блоках та між блоками; виділення груп; ранжування за параметрами і визначення рангів. Орографічний профіль НП, його картографічні проекції не тільки фактично вперше візуалізують давній НП, але разом із доданим аналізом ресурсних зон НП є ключовими матеріалами реконструкції історико-археологічного ландшафту давнього НП.

Річки, водні артерії в комплексі *геопозиції* давньоруських та сучасних населених пунктів. Отримавши вже зведені і проаналізовані результати аналізу геопозицій давньоруських НП та СІНП, можна стверджувати, що річки і водні артерії різного рангу взагалі мають особливу структурну стрижневу роль практично в усіх визначених параметрах і властивостях комплексу *геопозиції*. Ще раз звернемо увагу на те, що водна артерія, її особливості у відповідному мікрорегіоні визначають практично всю іншу масу складових *геопозиції* (табл. 1). Річка, її долина — заплава, допливи, звивини, луки — є ключовими чинниками каркасу розселення, формотворчою віссю забудови, стрижнем культурного ландшафту і планувальної структури НП.

Під час заснування першопоселення майбутнього НП виокремлювалася зона піонерної розчистки, яка перетворюється на нове поселення. Це і є первинний прирічковий «почінок — ляда» за В. Петровим (1968). Ця ділянка була відмежована, топографічно й гідрографічно відокремлена від навколишнього середовища мисовими відрогами, впадінням допливів, ярами, звивинами берега, тощо. Нові дані, здобуті в Овруцькому проекті, виразно підтверджують важливість безпосереднього прирічкового гарантованого живлення водою на давньоруському етапі. Очевидною є подальша тенденція до продовження існування та функціонування такого НП навколо водної артерії, з можливістю розповсюдження трохи далі від русла, з урахуванням додавання потенціалу колодязного прирічкового живлення в часи середньовіччя.

Проблема спадковості та тяглости існування населених пунктів та системи заселення. Проблематика безперервності заселення, виникнення та спадкової тривалості існування окремих НП не є достатньо поширеною і такою, що активно розробляється. Під такою загальною назвою знаходяться достатньо різноманітні тематичні напрямки з різними дослідницькими завданнями, методами та потенціальним науковим значенням. Взагалі, на нашу думку, ця проблематика і окремі її відгалуження є дуже цікавими, а в контексті розвитку сучасної української історико-археологічної науки — гостро актуальними. Це означає, що розробка її дослідницьких підходів і формуван-

Таблиця 1. Геопозиція давньоруських населених пунктів: структура і складові методики вивчення

Table 1. Geo-position of Old Rus' populated areas (ORPA): structure and components of the study methodology

Гідро-орографія поселенських складових давньоруських НП	
Відношення до водної артерії	
Відстані:	мінімальні L min
	максимальні L max
Висотні відношення:	мінімальні h min
	максимальні h max
Кут нахилу поверхні поселення	
Тип топографічного положення:	Тераси
	Заплава
	Вододіл
Типи і варіанти топографічної відокремленості поселенських складових давнього НП:	1а, 1б 2а, 2б, 2в, 2г 3а, 3б 4
Експозиція по відношенню до водної артерії	
Орієнтація вісі давнього НП	
Поселення і могильники давнього НП	
Просторові співвідношення і структура давнього НП	
Відстані поселення-могильник:	мінімальні **L** min
	максимальні **L** max
Висотні відношення поселення-могильник:	мінімальні **h** min
	максимальні **h** max
Топо-гідрографічні співвідношення поселень і могильників у давньоруському НП. Варіанти	
Давньоруський НП в цілому	
Назва СІНП, площа в га, формула складу АП НП з БД	
Максимальний розмір давнього НП в перетині	
Угіддя СІНП. Варіанти	

ня розуміння підбору необхідної джерельної бази мають включати спеціально орієнтоване історіографічне дослідження. Його створення дозволить структурувати відповідні причетні дослідницькі напрямки, зрозуміти історію і хід дослідницьких думок та поглядів попередників стосовно окремих наукових напрямків та оцінити значення вже отриманих результатів. Побіжний перегляд зарубіжної археологічної літератури дозволяє припускати, що більшість робіт з тегами про безперервність та тривалість заселення присвячена вивченню та аналізу відповідних явищ в різних регіонах Європи та світу протягом тривалої багатотисячолітньої історії освоєння людиною різних територій. Значна частка таких досліджень присвячена праісторичним часам, наприклад, — переходу від доби бронзи до раннього залізного віку.

Достатньо очевидно, що одним із основних і висхідних напрямків у вивченні безперервності і тривалості заселення є палеоекологія мешкання — господарювання. Первинні імпульси цього напрямку беруть свій початок в середовищі Нової аналітичної археології і формуванні сукупності підходів методики вивчення і моделювання РЗНП (site catchment analysis). Так, Д. Кларк, пише що «…одним із таких основних факторів у стратегіях *розміщення* є розподіл і місцезнаходження ресурсів, які об'єкт бажає використовувати, і в цьому відношенні місце розташування сильно обмежене закономірностями зонування ресурсів…» тобто «…забезпечення такої комбінації зон, яка дасть у середньому найбільш стабільний діапазон високої віддачі ресурсів протягом усього року» (Clark 1968, p. 503). Б. Вехтер торкаючись проблем безперервності заселення вважає необхідним «…застосовувати топографічне питання при дослідженні безперервності поселення лише до місць поселення, які з самого початку визнаються особливо сприятливими» (Wächter 1963, s. 57). Він також формулює думку про те, що «…на територіях, на яких історичними та *історико-географічними* методами можуть бути розроблені *округи*, ці просторові одиниці повинні бути покладені в основу археологічних робіт на поселеннях» (Wächter 1963, s. 57—58). Далі автор пише про відповідні ділянки поселення, з яким можливо пов'язувати наявність безперервності та наводить думку П. Грімма, згідно якого «…безперервне використання одного місця поселення, тобто топографічного розташування, можна описати як справжню безперервність поселення, на відміну від поселень, які мігрують у межах свого району чи площадки поселення» (Wächter 1963, s. 58; Grimm 1957, s. 98). Далі Б. Вехтер розглядає питання невеликих одиниць ландшафту, співставних з площею поселення. Імовірно, в нашій географічній термінології мова йде про фації та урочища. Комбінації найменших будівельних блоків ландшафту та взаємодія більш-менш різних мозаїчних елементів утворює достатню основу для заселення (Wächter 1963, s. 59).

Відчутно іншим (тематично та методично) аспектом вивчення безперервності і тривалості заселення є проблема ймовірного спадкового існування сільських НП. Мова йде як мінімум про раннє середньовічне виникнення таких неукріплених поселень в слов'яно-руську добу і їх умовно безперервне функціонування до сьогодення протягом тисячоліття. Ця проблематика є надзвичайно актуальною та значимою саме для України, оскільки існує виразний пробіл в письмових документах темних віків ординського періоду і часів литовсько-руської доби. Завдяки досягнутому високому САД та розробці сукупності методів *Геопозиція* в межах основних завдань і попередніх напрацювань Овруцького проекту відкрилася можливість розроб-

ки і реалізації спеціальної науково-дослідної програми по дослідженню ймовірної спадкової тривалості існування СІНП Овруцької волості.

У тематиці давніх та історичних НП Овруцької волості важливе значення має проблема тяглости існування НП та СЗ. Вона є не тільки окремим особливо значущим науковим завданням, але й має чітко виражений мотиваційний, стрижневий характер.

Основна мотиваційна ідеологема — пошук вірогідного, науково аргументованого підтвердження походження й тяглости існування певних НП певних територій із давньоруської доби. Вона була і є гостро актуальною, перш за все, через брак письмових джерел ординсько-литовської доби.

Необхідність і потреба в спеціальному виявленні свідчень і підтверджень гіпотез про наскрізне хронологічне спадкове існування СІНП стимулюється не тільки відсутністю необхідного обсягу письмових джерел, але й свідомими сентенціями деяких істориків про масове і суцільне «татарське» походження сімейних кланів Овруцької околичної шляхти (Яковенко 1994; 2008, с. 249—252) та, відповідно, і їх родових гнізд почасти в однойменних НП. Повноцінне всебічне комплексне міждисциплінарне дослідження та осмислення такого «татарського» підходу, його прямих та опосередкованих наслідків — це справа окрема, складна, важка, але безумовно вкрай необхідна та гостро актуальна (Томашевський 2018).

Необхідно вчергове підкреслити, що справа тут не в етнічному питанні, а в хронологічному, історико-генетичному, і глибше — у ментальному й навіть в ідеологічному підході. Адже постульоване, ординське за часом, заснування НП розриває історичну часо-просторову канву і відокремлює давньоруську добу, її ІСО від усього наступного періоду Русі-України аж до сьогодення. Ці не дуже обґрунтовані погляди виявилися надзвичайно стійко токсичними. Відповідно, це змушує постійно шукати все нові суто наукові можливості, засоби та дослідницькі процедури для аргументованого і верифікованого підтвердження іншої, первинної історичної лінії тяглости Русі-України, започаткованої В. Антоновичем та розвиненої М. Грушевським.

Спеціальної наукової дисципліни чи галузі, яка вивчає *населені пункти*, має свій методичний апарат і практику, і яка може бути корисною в історико-археологічному дослідженні давніх та історичних НП, не існує. Населеними пунктами займалися соціальна географія, етнологія, історико-планувальні розділи містобудування. У загальному плані можна констатувати відмирання самої потреби в цих галузях знання і відповідно, — профільованих фахівців для продовження наукового вивчення та осмислення історичних НП. Натомість, така потреба утворюється в галузі історико-археологічного дослідження тяглости існування НП та генетичного походження різноманітних СЗ різного рангу та розташування. Населені пункти, таким чином, опиняються основним об'єктом і таксоном для виявлення, вивчення й аналізу в комплексних міждисциплінарних проектах, зокрема — в Овруцькому.

У контексті вивчення тяглості і спадковості цікаві всі категорії СІНП. Найбільш зрозумілою є ситуація з містами, особливо історичними, й тим більше, — з літописними. У разі, якщо ідентифікація та локалізація таких міст не є проблемною та альтернативною, вони є найбільш об'єктивно й доказово НП із найвищим рівнем індексу спадкової історичної тяглости. Наприклад, — Овруч, неодноразово згаданий у літописних зводах. Реконструйований на початку XX ст. храм святого Василія кінця XII ст. є унікальним збереженим додатковим свідченням, своєрідним стаціонарним тисячолітнім репером і надземною пам'яткою реальній давньоруській історії та славі міста Овруча.

Але таких міст зовсім небагато. Чимало колишніх давньоруських чи середньовічних НП міського рівня та статусу втратили ці статуси й до тепер є сільськими поселеннями. Деякі НП давньоруської доби взагалі зникли з земної поверхні. Є випадки імовірного перенесення НП на інше місце, точніше — перехід тодішніх мешканців, можливо, — їх частини (тих, що вижили) на нове, інше місце. У дослідницькій практиці маємо справу переважно із сільським НП, у певних випадках, — зі складовими частинами давніх агломерацій давньоруської доби.

Зрозуміло, що про планувальну структуру та розгорнуту картину функціонального навантаження НП можливо стверджувати на підставі дистанційного зондування та проведених розкопок.

Імовірно, що питання продовження існування самого НП, його історично утворених складових та інфраструктури, конфігурації, топонімії є окремим від питань спадкової тяглості первинного населення НП, його генетичних зв'язків, існування і трансформацій складових сімейно-кланових споріднених груп. Походження самого НП й походження його населення, є предметами близьких, але окремих досліджень. Походження й розвиток популяції населення НП, особливо сучасного й недавнього, на фоні катаклізмів історії України XX—XXI ст., що призвели до безпрецедентних базисних змін у побутуванні та складі НП, вимагає окремої методики та спеціального підходу.

Програма генетичних антропологічних досліджень населення давньоруської та середньовічної Овруцької волості мала б високі шанси на успіх у поєднанні з комплексним етнолігвістичним дослідженням регіонів Овруцької волості, як фактично суцільної зони етнокультурних, мовних, фольклорних, антропологічних реліктів (Томашевський 2008).

Практично всі назви історичних НП Овруцької волості мають найдавніше походження, зокрема закінчення на *-овичі*, *-яни*, *-ськ*, які мають максимально древнє походження. Те саме стосується топонімії та гідронімії регіону, у тому числі, і на мікро рівні.

Намагання і спроба встановлювати логічний генетичний історичний зв'язок між часом першої згадки (можливо — заснування / виникнення) історичного НП та наявністю і якостями (хронологія, площа, конфігурація й морфологія) АП давньоруської доби та XIV—XVI ст. в межах чи поблизу такого історичного НП є перспективним та потребує подальшого методичного та практичного вдосконалення.

Ідентифікація та дослідження історичних НП базується на зборі, синтезі та аналізі трьох основних груп джерел: археологічних, історичних (писемних) та картографічних. Історичні та картографічні є паперовими за своєю матеріальною сутністю та, тією чи іншою мірою, суб'єктивними, спеціально створеними людьми з певними намірами. Археологічні джерела матеріальні, точно локалізовані в просторі й можуть бути відносно та інтервально датовані. По суті своїй вони утворені або — уречевлені практично без свідомої участі людей, а суб'єктивність з'являється вже на етапі їх знаходження, обробки, типологізації й ще більше — реконструкції процесу їх появи та інтерпретації й пояснення. Відстеження і з'ясування відносної територіально-хронологічної безперервності НП, крім іншого, передбачає на основі принципу територіальної тотожності або близькості намагання зробити можливим хронологічний стик даних відносно пізніх письмових історичних джерел і документів та інформації джерел усної місцевої історії, краєзнавчих, статистичних та етнологічних матеріалів останніх двох століть і теперішнього часу. Це означає потенційне підключення додаткових джерел інформації до трьох, перерахованих нами раніше. Їх найголовніша ознака — локальність.

Підготовчий період перед реалізацією плану спеціального комплексного геопросторового дослідження СІНП включав, в тому числі, й новітнє звернення до історії досліджень населених пунктів з намаганням визначити ключові проблеми та методики їх вивчення науковцями — попередниками. В фокусі нашої історіографічної уваги були просторові географічні аспекти вивчення та класифікації СІНП, методичні і методологічні розробки, пов'язані з дослідженням, описом та обробкою даних СІНП.

В повоєнній етнографічній літературі найбільший інтерес для нашого тематичного зацікавлення мають ґрунтовні огляди етнографічної (переважно) літератури, присвяченої дослідженням НП. Першим таким оглядом є праця Є. Бломквіст, яка вийшла посмертно в 1956 р. Публікація присвячена всім східнослов'янським територіям, тому авторка називає і оглядає всі наявні на той час типи заселення і поселень в усіх геокліматичних зонах європейської частини СРСР (Бломквист 1956). Ця публікація корисна й сьогодні своїми окремими спостереженнями. Зокрема, в розділі про однодвірні поселення цікавим для дослідження Овруцької волості і Овруцької околичної шляхти є місце в тексті про *околицю*. «Околицею в Білорусії називали поселення, якщо воно було заселене шляхтою (дрібнопомісним дворянством). «Околиця» загальнослов'янське слово того ж значення, що у великорусів, і означає як околицю, округ, так і огорожу навколо села (дієслово «околити» у давньоруській мові XI ст. означало оточувати, огороджувати, в інших слов'янських мовах обносити кілками тощо); мабуть, назва «околиця» закріпилася за шляхетським поселенням або тому, що воно колись було оточене огорожею, або тому, що воно розташовувалося біля села» (Бломквист 1956, с. 37). Дослідниця констатує, що питання про типи планування східнослов'янських поселень в науці зовсім не розроблене (Бломквист 1956, с. 41). Виключенням називає роботу про планування селищ Рязанської обл., що виконана сумісно етнографом та археологом на основі архівних матеріалів та даних археології та етнографії цього краю (Лебедева, Милонов 1950). Слушно наголошує, що лише більша кількість аналогічних робіт по різним територіям може надати можливість створити повну картину типів планування поселень (Бломквист 1956, с. 41). Розглядаючи форми східнослов'янських поселень авторка найбільш давньою називає купову або гніздову, для якої притаманні безладне розташування споруд купами-групами, іноді на відчутній віддалі одне від одного. Археологічні дані, за її думкою, підтверджують найдавніше походження таких поселень, коли землеробські патріархальні общини жили осібно, утворюючи компактні поселення гніздами з розкиданими навколо угіддями (Бломквист 1956, с. 41). Розгляд таких випадків, на думку дослідниці, робить необхідним звернення до поняття патронімії, як групи сімей, які походять від поділу однієї великої сім'ї, що зберігали господарську, суспільну та ідеологічну єдність. Патронімія утворювала окреме поселення або окремий квартал у більшому селищі (Бломквист 1956, с. 42; Косвен 1951, с. 20).

Споріднені групи колективно використовували земельні угіддя. Сліди патронімічної організації помітні в старих білоруських селах, де в центральній частині селища сконцентровані гніздами житла однофамільців зі спільним походженням (Бломквист 1956, с. 42).

Тип розселення, тобто взаємне розташування поселень східних слов'ян, їх групування не вивчалися, і тому відповідним матеріалом наука не володіє. Виключенням авторка огляду вважає роботи М. Вітова (1953a; 1953b; 1955).

Є. Бломквіст розлого оглядає різні типи населених пунктів, слідуючи наявним в літе-

ратурі визначенням і описам. Після розгляду безсистемного типу розміщення споруд більш детально висвітлює кущовий тип, генезис якого міг бути пов'язаним з патронімічними гніздами або результатами розростання сімей з утворенням т. зв. кінців.

Авторка підтримує думку, що місця розташування кругових поселень співпадають з місцями давніх городищ (Бломквист 1956, с. 45). Кругові поселення з оранкою та озером посередині є більш давніми ніж поселення навколо церкви — погосту. Кільцеві поселення з центричним плануванням знаходяться в місцях найбільш давнього заселення в волго-окському, костромському, нижньогородському регіонах, в ядрі Суздальської землі (Бломквист 1956, с. 46). Існували також радіальні або променеві селища, в центрі яких знаходилися базарна та / або церковна площа (Бломквист 1956, с. 47). Розглядаючи лінійне або рядове село, авторка стверджує, що специфічним слов'янським типом вважається селище вуличного плану, тобто село з фасадами хат, оберненими до річки чи озера у вигляді довгого ряду. По суті, це первинно-рядове берегове поселення. В старих рядових селищах кілька рядів обернені на «червону сторону», тобто до сонця або орієнтовані до річки, яру. «Це, якщо можна так висловитися, стихійно-рядове розташування, що пристосовувалося до рельєфу, орієнтоване на сонце і воду, пов'язане з напрямком водних і сухопутних доріг і торговельних шляхів, розташуванням тих чи інших угідь, то скупчене, то розкидане, у разі багатодвірних селищ — з кривими вузькими провулками та прогонами, продовжувало зберігатися протягом кількох століть» (Бломквист 1956, с. 48).

В огляді Є. Бломквист також присутні важливі спостереження стосовно етнографічно зафіксованих традицій орієнтування слов'янського житла за сторонами світу (1956, с. 58). «Природно, що селянин завжди намагався поставити своє житло вікнами на південь — на «літо», на «червону», або «південну» сторону. У багатьох північних селищах, що зберегли найдавніший, вільний характер планування, вікна зимової житлової частини звернені на південь, південний схід, південний захід; вікна літніх приміщень зазвичай виходять на берег річки, озера і звернені на схід, південний схід, північний схід. Якщо зимове та літнє житло містилися поряд, то нерідко обидва основні напрямки до сонця та води — *збігалися*. Орієнтування будинків фасадом на південь у багатодворних селищах іноді обумовлювало рядову (однорядну та багаторядну) форму сіл. Орієнтування житла по сторонах світу досі є керівною вимогою при забудові селищ в українців, які завжди хату свою звертають на південні румби» (Бломквист 1956, с. 58). «В окремих садибах або в хуторах українці для цієї мети нерідко ставили хату по діагоналі двору. У білорусів «будь-який господар, будуючи для себе будинок, усіма силами намагається, щоб сонце весь день світило у вікна його будинку; це пристрасть, що супроводжується нерідко безладним розташуванням будинків у селах». Нерідко це прагнення поставити будинок вікнами на південь викликає постановку хат під деяким кутом до вулиці виходить характерне для багатьох білоруських селищ розташування «у ялинку». Взагалі, орієнтація слов'янських поселень і обійсть в залежності від природних умов, є їх виразною характеристикою. Цікаве в цьому контексті спостереження авторки про залежність орієнтації осель українців Казахстану в залежності від домінуючих тамтешніх зимових вітрів (Бломквист 1956, с. 58).

Монографія Г. Стельмаха «Історичний розвиток сільських поселень на Україні» надрукована в 1964 р. Її назва, формат та обсяг передбачають ґрунтовний систематизований розгляд появи, історії формування та подальшого розвитку сільських поселень всієї країни. В стислому огляді використаних автором джерел згадуються письмові історичні документи, картографічні матеріали переважно XIX ст. Автор повідомляє також, що особисто натурно обстежив та окомірно задокументував більше 100 НП. Окремі села згадуються в тексті в якості характерних прикладів для ілюстрування певних типів НП, які описує дослідник. Наведені ним супутні зображення різномасштабних планів сіл XIX ст. почасти зовсім не є однозначними підтвердженням висловлених сентенцій про ті чи інші визначені типи планування відповідних НП. Взагалі, на жаль, критерії виділення та визначення окремих типів НП, по суті, є дуже суб'єктивними, розпливчастими та оціночними. Замість пояснення визначальних ознак відповідних типів на конкретних взірцях читач зустрічає обороти на кшталт «відомо», «загальновизнано», або взагалі застосовуються констатації без жодних наукових аргументів. Не має й інших невід'ємних компонентів наукових досліджень — роботи з БД про НП, їх сортування, хоча б якоїсь елементарної статистичної обробки. Звідси всі висновки і положення, висловлені автором й споряджені ним надто вже численними ритуальними ідеологічними кліше виглядають слабко аргументованими й суб'єктивними. Постійні ритуальні й досить брутальні заклинання автора проти антропогеографічних підходів і «географічного детермінізму» в ході розгляду навіть відібраних ним прикладів окремих сіл чергуються закономірною фіксацією важливої чи визначальної ролі конкретних природних умов у формуванні відповідної конфігурації та планувальної структури того чи іншого НП. Доповнюють це враження численні взаємо-суперечливі твердження, фактичні та методологічні помилки у застосуванні відповідного матеріалу окремих НП. Зокрема, це видно по історичних НП Овруцької волості, які згадувалися автором. Оцін-

ки про роль кріпацтва в різних селах волості, пережитки родового ладу у селах шляхти, про особливості історичного розвитку давніх поселень цього регіону демонструють відсутність необхідного рівня знання та розуміння історико-культурного контексту принаймні цього регіону України. Так, показово, що розповідаючи про села безсистемної забудови Г. Стельмах згадує про с. Каленське на Коростенщині. Він вважає, що безсистемна забудова окремого кутка цього села була виявом первіснообщинних пережитків у спорідненої групи Каленських. Про існування пережитків первіснообщинних порядку у них, на думку автора, свідчить те, що їх випаси були спільними, а також, що мешканці зазначеного кутка об'єднувалися ще й ідеологічною спільністю. Вони мали на кладовищі окремо відведене місце. «Як тільки почали зникати первіснообщинні пережитки, спільний ґрунт Каленських був поділений між окремими сім'ями на правах особистої власності. На індивідуальних ґрунтах з'явились загороджені двори» (Стельмах 1964, с. 51). Тут важливо наголосити, що Каленські — одна з фамілій-кланів Овруцької околичної шляхти (Антонович 1867, с. 3, 36, 40, 44 та ін.). Судячи з наведеного контексту Г. Стельмаха, він не уявляв повне значення цієї важливої обставини. Адже мова йде про давню місцеву шляхту, яка на думку В. Антоновича була нащадками давньоруських князівських дружинників. Отже, й згадані «первіснообщинні пережитки» також мали стосуватися, за п. Стельмахом, представників служилого дворянства, або боярства, як вони себе називали. Імовірно, тут фіксуються дуже архаїчні соціально-сімейні, кланові, можливо — дійсно патронімічні релікти овруцької околичної шляхти, які тісно переплітаються з унікальною обрядовою, побутовою, господарською культурою представників цього локального соціального феномену.

Автор виділяє багатодвірні і малодвірні поселення, в північній зоні називає вуличні, безсистемні (безладні), розкидані дворищні, скупчені (Стельмах 1964, с. 45); розглядає вплив зональних особливостей, способів розподілу землі, закріпачення у формуванні вуличних, безсистемних та інших визначених ним типів селищ (Стельмах 1964, с. 48). Завдання монографії розкриває така його фраза: «Розробка проблеми розміщення поселень на місцевості набуває актуального значення: її дослідження підпорядковані *проектуванню* районного планування. Не менш важливою є проблема вивчення форм поселень, які історично склалися у зв'язку з їх *перебудовою*» (Стельмах 1964, с. 25).

Нарис «історії дослідження питання» в першому розділі цієї монографії є виразним взірцем спотвореної ідеологічним штампами практично бездоказової радянської історіографії, по факту перетвореної в майже брутальну лайку, зовсім позбавлену наукових принципів доказовості, необхідних базових методичних засад, в кінці кінців, — елементарних етичних і культурних норм. Це тим більш наочно помітно при простому порівнянні цього сильно заідеологізованого твору українського автора 1964 р. з вже згадуваною роботою Є. Бломквіст, яка писалася нею ще за життя Сталіна і втім практично не містить зазначених суб'єктивних псевдонаукових тверджень, лайливих виразів і кліше та необґрунтованих висновків. Позитивним значенням даного розділу про історію та історіографію досліджень НП є його відносна повнота серед всіх інших робіт з тематикою НП. Автором зібрано відомості про більше 80 авторів та більше 90 окремих наукових робіт з цієї тематики, відомих на момент друку монографії на початку 1960-х рр. Огляд історії досліджень НП дає змогу зрозуміти які провідні ідеї циркулювали і розвивалися в даній галузі людського знання, які тенденції і методи в дослідженні НП були провідними в різні часи, які проблеми підіймалися і вирішувалися дослідниками, а які залишаються слабко або зовсім не розробленими і чому саме. Нагадаємо, що мова йде про неукріплені НП сільського (не міського) типу, переважно території України (і суміжних регіонів).

Ми намагалися хоч би ескізно представити роботи і думки найбільш знаних дослідників. Так, М. Русов зазначав: «Характеристика географії і складу поверхні, клімату і ґрунтових умов у зв'язку з поселеннями вказує на ті приготовані вже самою природою шляхи й умови людського осідання, яке залежить від цих умов і пристосовується до них» (Русов 1915, с. 40). Розглядаючи поселення Полтавщини він виділяє сім їх типів, в основу цього поділу, як видно з самих назв типів відображається рельєф місцевості та форма поселення. Зокрема, автор називає такі типи поселень: круговий (радіальний), безсистемний, надрічковий (долинний), терасовий, тип похилих балок, лінійний, змішаний тип (Русов 1902, с. 7—12).

Ф. Вовк звертає увагу на конфігурацію поселень в залежності від рельєфу (Волков 1916, с. 511—512).

Автор енциклопедії українознавства В. Кубійович наводить схеми та називає такі форми поселень України: гуртові, одновуличні, ланцюгові, правильна шахівниця, присілки, хутори (Кубійович, Кулицький 1994, с. 179). В енциклопедії зазначається, що «село мусить мати вигідний доступ до полів, до води й бути забезпечене від повені й буревіїв» (Кубійович, Кулицький 1994, с. 179). В короткому підрозділі про положення сіл в розділі «Положення осель» констатується зв'язок природних умов різних зон України і розташування в них сіл. «Українські землі це переважно рівнина, на якій нема труднощів для вибору місця під оселю. Зате тут не скрізь буває вода. І тому на великих лесових просторах України оселі завжди лежать над водою, хоча б у незначних балках

(також забезпечення від буревіїв), зате міжрічкові простори осель взагалі не мають. Тим то оселі лежать розмірно рідко, зате вони многолюдні й скупчені. З другого боку, таке положення несприятливе через велику віддаленість від місця праці поля. Тому в новіші часи на міжрічкових просторах поставали поодинокі хутори головне у зв'язку з поступом техніки будування криниць, але і в зв'язку з комасацією ґрунтів. На більші труднощі при закладанні осель потрапляє людина на Україні в горах, на Поліссі, до деякої міри на Поділлі. В Карпатах людина займає під оселі всі нижчі й рівнинні простори. Отже карпатські оселі лежать на дні долин, головне на низьких терасах, де вони забезпечені від повені. Рідше розташовані оселі на низьких хребтах і схилах, зокрема звернених до сонця (інсоляція); це здебільша дрібні присілки й хутори. Зовсім відмінне положення осель на півночі Україні, зокрема на Поліссі. Тут оселі лежать далі від рік, на вищих сухих місцях, найрадше на горбах морен, на надмах тощо» (Кубійович, Кулицький 1994, с. 178).

Ф. Персовський в праці про поселення в районі Львова зазначає, що розвиток форм поселень на ранніх етапах історії визначають насамперед фізико-географічні умови, а на пізніших етапах — рівнозначна дія різних господарських чинників (Persowski 1927, s. 6). У іншій роботі про ландшафт та розселення в районі середньої течії річки Сану в XV ст. він ще раз підкреслює, що при дослідженні поселень всіх минулих віків слід спиратися виключно на фактор географічного середовища. (Persowski 1931, s. 26). Г. Стельмах (1964, с. 12) зауважує, що форми поселень Ф. Персовським визначалися за зовнішнім виглядом і він майже не торкається системи вулиць.

М. Козакевич, зазначає, що «приватна власність на землю і в капіталістичну добу і географічні умови були також визначальними факторами планування дорадянського села» (1959, с. 28).

Г. Стельмах, нещадно критикуючи всіх, хто пише про важливу роль природних чинників, змушений підтримувати думку академіка АН УРСР П. Першина, який вважав, що на ранніх етапах розвитку людства розміщення поселень на території повністю залежало від сприятливих природних умов місцевості, а з розвитком суспільства такі сприятливі умови дедалі більше створюються самими людьми. «Вчений ставить розвиток форм поселень в залежність від соціально-економічних умов, а загальну конфігурацію села пов'язує з рельєфом місцевості та взагалі з природними умовами. Він правильно зауважує, що народ вдало використав природний ландшафт, утворюючи доцільні планування» (Стельмах 1964, с. 17—18). В параграфі згаданого розділу, в якому розглядається планування поселень, П. Першин (1957) називає такі їх типи: скупчені (безсистемні), кругові, радіальні, рядові, вуличні.

І. Маковецький вважає недоцільним класифікувати поселення за типами планування, а замість цього пропонує класифікувати їх за принципами забудови — вільної, замкнутої і рядової (1962, с. 52).

Л. Нідерле (2015, с. 462) відзначає у слов'ян, як сучасних, і древніх, три основних типи поселень: 1) тип кругових поселень (так звані okolica, okrouhlice), будинки яких розташовані навколо сільської площі на кшталт кола або підкови; 2) тип вуличних поселень, у яких будинки розташовуються по обидва боки дороги; 3) тип розкиданих поселень, де будинки віддалені один від одного на значну відстань і при кожному дворі розташовується його поле. Вчений приходить до висновку, що «…специфічно загальнослов'янського типу поселення не існує. Слов'янам були відомі всі ці види планування поселень, вони обирали їх залежно від умов місцевості і в залежності від того, що спричинило виникнення поселення» (Нидерле 2015, с. 463). Дослідник робить цікаве спостереження: «Поля у вигляді довгих смуг однакової ширини та довжини у менш давніх рядових поселень були результатом нового межування поля на лани… і з'являються у XII та особливо у XIII століттях» (Нидерле 2015, с. 464). «Окрім поля, у кожному поселенні були, як видно з численних документів X та наступних століть, спільні пасовища, дороги, мисливські угіддя у лісі, рибальські ділянки на водоймах, свої пасіки та млини (Нидерле 2015, с. 465).

Однією з перших праць цього напряму, конкретні положення якої розроблялися пізніше багатьма авторами, є монографія французького вченого Л. Планкуара (Plancouard 1895), присвячена формам розселення у Франції в XV—XIX ст. У ній автор досліджує питання завоювання людством протягом історії лісових масивів під орні землі. Саме це він вважає за основоположний фактор господарського життя країни. Пізніше автори, які вивчали форми розселення в такому ж плані, включили в предмет своїх досліджень і форми поселень. Одним з них був німецький вчений Р. Градман, автор праць про історію середньо-європейського ландшафту (Gradmann 1901) та про сільські поселення Вюртемберга (Gradmann 1913). Положення останньої праці зводяться до того, що, починаючи з неоліту, малоозброєний первісний землероб оселявся на степових просторах. Це нібито продовжується до так званої римської доби, коли намічається розширення давно обжитих територій за рахунок лісових масивів. Новообжиті території відрізняються між собою густотою населення, типами поселень, а також внутрішнім розподілом полів. Починаючи з доби неоліту, як твердить Р. Градман, форми розселення лишаються незмінними до наших днів. Підкреслюється, що розселення людей і типи поселень залежать від ландшафту місцевості. Наприклад, багатодвірні поселення по-

ширені в степах. небагатодвірні ж приселки, а також поселення, утворені за наперед складеними планами, поширені в місцевостях, звільнених від лісів.

Зміст багатьох праць про поселення, близьких до праць Р. Грандмана, переказав польський антропогеограф Б. Заборський в книзі, присвяченій типам поселень у Польщі (Стельмах 1964, с. 133; Zaborski 1926, s. 8). Він надає фізико-географічним факторам (рельєф, вода, вітер тощо) основного значення в розвитку поселень. Багатовуличні поселення він відносить до території з лесовими ґрунтами, вважаючи їх, як і Р. Градман, давно заселеними. Крім того, Б. Заборський визнає вплив волі людей, які в одних і тих же географічних умовах можуть створювати різні варіанти форм поселень, продиктованих цими умовами. Проте він припускає можливість впливу на історичні явища волі тільки певного кола людей, а саме заможних верств населення, вважаючи лише його спроможним свідомо впливати на природу (Zaborski 1926, s. 30). Б. Заборський розробив номенклатуру типів поселень: кругові поселення з площами різних форм, вуличні, двовуличні, багатовуличні (ці типи віднесено до більш давніх); поселення колонізаційного походження, присілки (невеликі поселення різних форм безсистемні, вуличні, з площами), поселення однодвірні та малодвірні (Стельмах 1964, с. 143).

У 1920—30-х рр. С. Ленцевич факторами розвитку поселень вважає топографію місцевості, внутрішній розподіл полів, вимоги колонізації та ін. (Стельмах 1964, с. 36).

Практично в усіх оглядових та дослідницьких роботах вчених післявоєнної радянської доби відзначається праця Н. Лебедєвої та М. Мілонова (Лебедева, Милонов 1950). Цікава вона перш за все тим, що її автори — регіональні рязанські історики археологи та краєзнавці, які втім були й практичними учасниками етнографічних досліджень. Такі біографічні обставини авторів відкривали певні перспективні можливості у здійсненні комплексного дослідження НП із застосуванням джерел, методів та підходів, що відповідають принципам історизму. Але безпосереднє знайомство зі змістом цієї роботи, на жаль, дещо розчаровує. Найбільш чітко і предметно сформулював засади, певні вади й недоліки аналізованої роботи О. Монгайт у своїй фундаментальній монографії. Він зазначає, що «Зважаючи на те, що рязанські селища ще дуже мало вивчені, спроба їх класифікації, хоча б за зовнішніми ознаками (наприклад, за плануванням), була передчасною» (Монгайт 1961, с. 147). Автори переглянули в архіві тисячі планів сільських поселень і відібрали із загальної кількості ті з них, що належать до XVIII — першої половини XIX ст. (до перепланування селищ) і намагалися класифікувати їх та використовувати як джерело для історії села. О. Монгайт не погоджується з деякими помилковими методологічними вихідними положеннями авторів статті, які майже механічно зводять сучасні плани в давнину іноді незважаючи навіть на те, що саме село виникло лише в XVIII—XIX ст. (Монгайт 1961, с. 148). Він зауважує, що «…автори цієї статті чомусь вважають характерними для древніх слов'ян (і до того ж ще до трипільської культури!) поселення з круговим планом. Вони картографують кругові поселення, зіставляють цю карту з даними про слов'янську колонізацію Рязанської обл. й у збігу бачать доказ своєї думки. Звичайно, міркуючи суворо науково, доти поки не буде розкопане цілком хоча б одне кругове поселення і не буде точно датовано час виникнення нанесених на карту поселень, висновок М. І. Лебедєвої та Н. П. Мілонова не можна обґрунтувати. Але як попереднє спостереження, як наукова гіпотеза він цілком припустимий» (Монгайт 1961, с. 148). О. Монгайт також звертає увагу на те, що хоча й ареал в'ятицьких археологічних пам'яток збігається з територією, на якій розташовані кругові поселення, слід пам'ятати, що у східних слов'ян круговий план села є надзвичайно рідкісним типом на противагу західним слов'янам. Підсумовуючи, він констатує, що «питання наскільки сучасна картина сільських поселенні відбиває древні історичні процеси, методично дуже складне» і робить дуже важливий та прозорливий висновок: «Лише в результаті *всебічного археологічного, історичного, етнографічного вивчення кожного села* можна буде вирішити питання про те, до якого часу сягають ті чи інші явища, що спостерігаються» (Монгайт 1961, с. 148).

Маємо відзначити важливе монографічне дослідження С. Ковальова (1963). Не дивлячись на неодмінно присутні в ті часи ритуальні ідеологічні моменти фактична частина оглядового дослідження не втратила свого пізнавального значення й сьогодні. Цьому сприяє й чіткий структурований вельми лаконічний спосіб викладу об'ємного матеріалу. На жаль, подібних фахових універсальних географічних монографічних видань з комплексної проблематики вивчення сільських поселень практично більше не створювалося. В розділі «Типи розташування селищ на місцевості (топографічне положення)» С. Ковальов дає чітке термінологічне визначення: «Топографічне положення селищ — це положення їх у рельєфі, а також стосовно річкової мережі, берегів природних водойм, лісових масивів, заболочених ділянок місцевості» (1963, с. 51). Автор констатує, що найчастіше вивчення особливостей розташування селищ використовувалося для показу визначального впливу природних умов на розселення і типології топографічного положення надавалося значення основної смислової лінії при географічному вивченні сільського розселення. На його думку «…встановлення найпоширеніших типів топографічного положення селищ у різних районах — один із необхідних видів типології поселень. Потрібне лише ясне розуміння того, що ця

риса розселення, як і інші, є історична категорія. У переважанні того чи іншого топографічного становища населених пунктів відображаються вимоги розселення та господарства до природного середовища для певного історичного етапу, на певному рівні розвитку продуктивних сил» (Ковалёв 1963, с. 52).

Ще В. Семенов-Тян-Шанський (1910), як зауважив С. Ковальов, вперше виділив характерні *типи топографічного положення* поселень: *долинний, долинно-яружний* і *вододільний*. Пізніші географічні спостереження додали ще ряд характерних типів положення селищ, зокрема — *річковий, озерний, прибережний, яружно-балковий*. Для Полісся був виділений характерний *боровий* тип розташування на борових піщаних пагорбах у болотистій місцевості, раніше покритих лісом (Саушкин 1947, с. 114; Тенсина 1949, с. 123). В. Варанкін та В. Покшишевський (1949) відзначили широку поширеність у лісових районах *мисового, гирлового, острівного* типів розташування місць для заснування поселення. Долинне розташування селищ може мати ряд характерних підтипів і в більшості випадків пов'язане з використанням для розселення надзаплавних терас, зазвичай більш менш широких. С. Ковальов констатує: «Всі ці різноманітні *типи топографічного становища* селищ пов'язані з різним використанням місцевих особливостей природного довкілля для господарства та розселення. Вони впливають на планування населених пунктів, що історично склалося, і створюють різні умови для їх реконструкції». Автор підкреслює, що «…наявні спостереження різних типів розташування селищ ще не зведені у єдину систему, для чого потрібна спільна робота економіко-географів та фізико-географів» (Ковалёв 1963, с. 53, 54).

В підрозділі «Планувальні форми селищ» автор подає також стислу концентровану інформацію та визначення. Він констатує: «При широкому розумінні планувальних форм до цього поняття входять загальна конфігурація населеного пункту, структура його плану (зонування території, взаємо розташування забудованих ділянок та вулиць, розташування останніх) та характер забудови. Усі ці елементи взаємно пов'язані. Типології та класифікації планувальних форм сільських поселень приділялося дуже багато уваги у зарубіжній географії. При цьому зазвичай переслідувалися пізнавальні цілі, оцінки переваг і незручностей тієї чи іншої форми не робилося; з'ясовували головним чином історичну обумовленість та генезис тих чи інших форм, вплив на них природних умов. Існує велика кількість різних типологічних схем» (Ковалёв 1963, с. 54—55). Автор подає стислий огляд і оцінку основних з них: Заборського 1926 та 1931 рр., Деманжона 1947 р., Радіга 1955 р., Вітова 1953 р., Токарьова 1951 р., Сухова 1944 р., Першіна 1957 р. та ін. Утворена таким чином надзвичайно строката картина різноманіття типів, назв, термінів, понять які фіксують потребу в унормованому і структурованому порядку в цій царині. Враховуючи схеми, запропоновані В. Суховим, М. Вітовим, П. Першіним, а також прийняті в планувальній практиці та використовуючи досвід власних експедиційних спостережень у різних районах, С. Ковальов намічає типологічну схему планувальних форм сільських поселень СРСР (рис. 1) на якому виведені основні типи і деякі найбільш поширені перехідні форми, що набувають типологічного значення.

В огляді робіт про НП потрібно хоча б ескізно сказати про окрему галузь знання, яка є науково практичною за своєю сутністю. Мова про планування, проектування, забудову і перебудову сільських НП, їх архітектурно будівельні композиційні моделі. Це специфічні знання, окремі прийоми дослідження і проектування, а головне — окремий специфічний фаховий погляд, візія образу НП, в даному випадку — сільського. Нам видається найбільш цікавим і перспективним та візуально-інформаційна частина цього комплексу знань і окремих субдисциплін, які покликана науково і естетично обґрунтовано визначати, оцінювати, класифікувати, описувати, моделювати та проектувати ландшафтно-топографічну приуроченість поселень, гармонійність вписування осель в рельєф і пейзаж, наявність різночасових реліктів в культурних антропогенних сільських ландшафтах. Зв'язок з дослідженнями культурних ландшафтів, засадами ландшафтного дизайну є також умовою для успішної діяльності по виявленню, обліку, оцінці та впровадженні заходів по збереженню історико-археологічної, історико-архітектурної, історико-культурної етнографічної спадщини. Понятійний апарат робіт, присвячених формуванню факторів, які формують НП, на наш погляд є перспективним і корисним в справі ідентифікації, обліку, дослідження СІНП. Домінуючі елементи і точки рельєфу, структурні ознаки ландшафту, градо-формуючі властивості природного оточення, пластична структура рельєфу і планувальна структура НП, утворення простору, різновиди розкриття простору (фронтальне, глибинне, замкнене, тощо), структурна диференціація простору, його зорове сприйняття та геометричні моделі, означення простору його стрижневими і композиційним вісями. Надихаючим зразком для нас стала стаття В. Щербаня (1980).

Іншим цікавим і потенційно корисним може бути приклад методично важливої заміни двовимірного інструменту орієнтації НП на об'ємно-планувальну структуру НП, яка дозволяє проводити дослідження і уявляти структуру реального НП по суті в форматі, який ми сьогодні називаємо 3D (Орфинский 1989, с. 57). В намаганні посилити об'єктивізацію дослідження через параметризацію визначних проявів і характеристик В. Орфінський розробив і реалізував програму на ЕОМ, за допомогою якої вдалося доказово коректно розрізнити

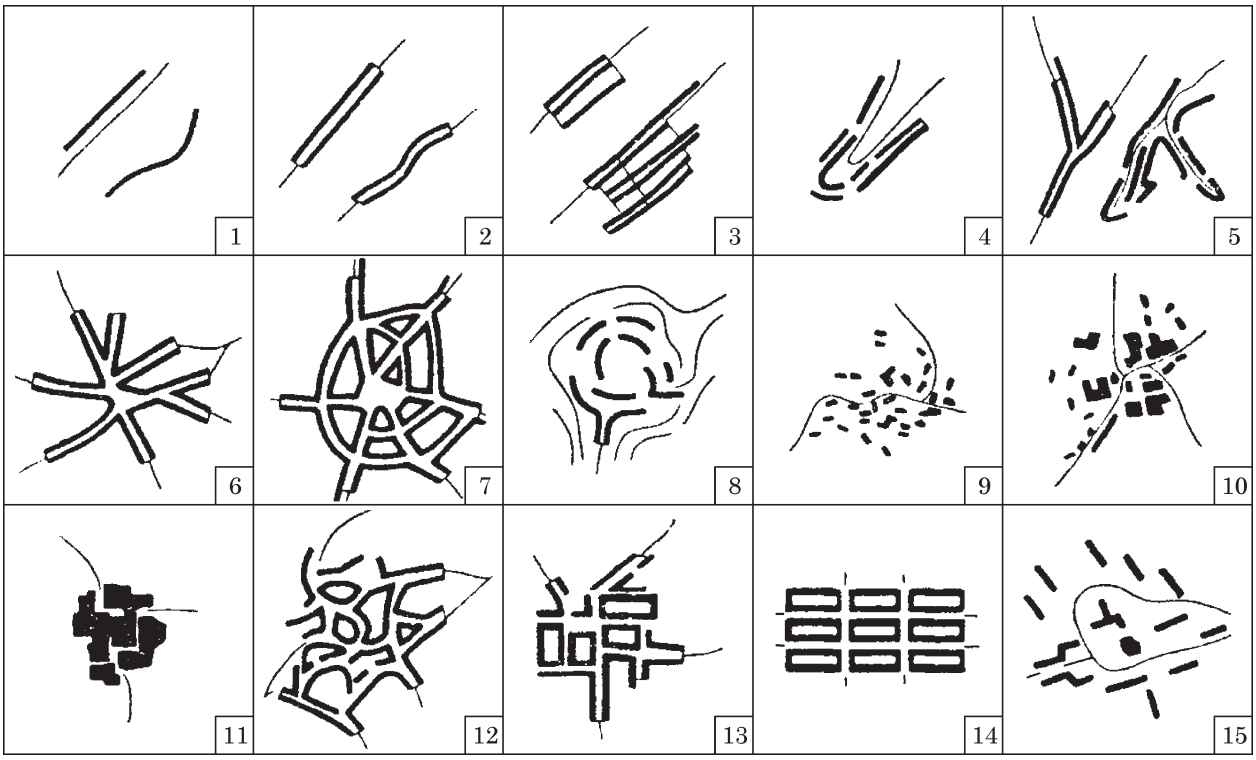

Рис. 1. Планувальні форми сільських поселень (за Ковалёв 1963). *Прості лінійні форми*: 1 — одностороння рядова; 2 — двостороння звичайна (село-вулиця). Варіанти визначаються густиною забудови (від зімкнутої до сильно розрідженої). *Ускладнені лінійні форми*: 3 — багаторядна; 4 — підковоподібна; 5 — розгалужена (вздовж доріг, відгалужень балок і т. п.); 6 — зіркоподібна; 7 — радіально-кільцева; 8 — лінійно-кільцева. *Купчасті форми (безладна забудова)*: 9 — ройова; 10 — безладна групова; 11 — злиті; 12 — з вуличною забудовою. *Квартальні форми*: 13 — напівквартальні; 14 — квартальна (з периметральною забудовою). *Вільне планування селищ*: 15 — приклад вільного планування (за проектами із застосуванням чотириповерхових будівель селищного типу)

Fig. 1. Planning forms of rural settlements (according to Kovalev 1963). *Simple linear forms*: 1 — one-sided row; 2 — two-sided ordinary (village-street). Variants are determined by the density of development (from closed to very sparse). *Complicated linear forms*: 3 — multi-row; 4 — horseshoe-shaped; 5 — branched (along roads, branches of beams, etc.); 6 — star-shaped; 7 — radial-ring; 8 — linear-ring. *Heap forms (disordered development)*: 9 — swarm; 10 — disordered group; 11 — merged; 12 — with street development. *Quarter forms*: 13 — half-quarter; 14 — quarter (with perimeter development). *Free planning of settlements*: 15 — an example of free planning (according to projects using four-story settlement-type buildings)

планувальні, морфогенетичні ознаки та особливості НП різних етнічних груп півночі. «Регулярність планування і забудови поселень характеризується не тільки очевидною з першого погляду геометричною правильністю накреслення штучних структур утворених елементів (доріг, площ), але й взаєморозташуванням будівель з такими елементами (як штучними, так і природними берегами водойм, терасами рельєфу), а також з архітектурними цвинтарними гаями), що орієнтують на себе забудову» (Орфинский 1989, с. 57).

Ландшафтний, рельєфоутворюючий, візуальний, геометричний аналіз, визначення домінант, композиційних вісей — цінний арсенал в комплексному дослідженні НП та СЗ. Останніми роками ці складові методичні прийоми та підходи все більше застосовуються у вивченні та збереженні культурних та історичних ландшафтів, заповіданні історичних НП, архітектурних ансамблів і історико-культурних комплексів (ред. Веденин, Кулешова 2004) Оволодіння необхідним знаннями і дослідницькими навичками є потрібними та перспективними завданнями для повноцінного комплексного вивчення СІНП.

Творчий доробок М. Вітова, на наше тверде переконання, потребує окремого висвітлення. Ідеї, висловлені ним щодо дослідження поселень ще на початку 1950-х рр. мали і мають дотепер значний вплив на весь подальший розвиток цього сегменту знань про НП. Етнограф та історик М. Вітов констатував, що «вивченням поселень займалися різні фахівці археологи, етнографи, історики, географи, причому за певними спеціальностями закріпилося вивчення будь-якої однієї сторони проблеми. Форми поселень, тобто їх планування, вивчають, наприклад, переважно етнографи, не торкаючись інших сторін питання; соціально-економічною проблематикою, вивченням головним чином середньовічних сіл, селищ, посадів та ін. займаються виключно історики; вивчення поселень з погляду розташування їх на місцевості стало областю географів. Всі

ці аспекти вивчення поселень досі не зводилися разом» (Витов, 1953а, с. 33—34).

В стислому огляді досліджень поселень, здійснених науковими попередниками, автор підкреслює виразно помітне «повне свавілля в термінології». В цій частині головної програмної статті М. Вітова його формулювання відточені і чітко вивірені. Тому ми вважаємо найбільш оптимальним способом презентації його головних сентенцій вибіркове пряме цитування у власному українському перекладі. «Відмінності в плануванні селищ найчастіше називають формами поселень, але також типами розселення, типами поселення тощо; різновиди самих поселень (село, слобода, хутір тощо) називають типами поселень, видами поселень тощо; відмінності в розташуванні на місцевості називають характером заселення, типами розселення та ін. Таким чином, різні поняття позначають одним терміном і, навпаки, однакові поняття — різними» (Витов 1953а, с. 34).

М. Вітов пропонує: «Щоб уникнути цієї плутанини, слід називати *типами поселень* соціально-економічні різновиди поселень (село, хутір, слобода, цвинтар і т. п.); *типами заселення* — розташування поселень на місцевості залежно від фізико-географічних умов (долинний тип, водороздільний і т. п.); *формами поселень* — їх планування (безладна, радована і т. п.). Слід розрізнити *типи розселення*, тобто особливості групування поселень (скупчений тип, гніздовий, розкиданий тощо)» (Витов 1953а, с. 34).

Основною вадою більшості робіт про НП М. Вітов вважає розгляд форм поселень (тобто планування) ізольовано від інших сторін вивчення поселень, і також впевнено констатує, що поселення — один з матеріальних способів вираження соціального життя, а типи поселень не можна розглядати як вічні та незмінні (Витов 1953а, с. 34). Уважне вивчення взаємного групування поселень показує, що вони відбивають різні стадії розвитку суспільства в конкретних географічних та історичних умовах. Найдавнішим типом розселення відповідає родова громада, наступним — сусідська громада, іноді патронімія. Важливе спостереження цього автора про те, що «часто в плані одного й того ж села можна виявити різні принципи планування, наприклад, вуличний і прибережно-рядовий, коли витягнуте вздовж річки село складається з двох рядів, причому на одному кінці села обидва ряди орієнтовані фасадами один на другий, а на іншому кінці звернені вікнами до річки» (Витов 1953а, с. 35—36). У всіх випадках тип розселення — це «матеріальне оформлення» суспільного устрою в місцевих умовах.

Цілком робочим виглядає його тодішнє твердження про те, що згідно діалектичному методу «необхідно вивчати поселення у його історичному розвитку, а також у всьому різноманітті та взаємозв'язку його характерних ознак. Тому слід використовувати всі ці принципи класифікації, враховуючи, що вони мають неоднакове значення» (Витов 1953а, с. 36). В той же час М. Вітов застерігає «…слід уникати суто формальної класифікації, об'єднання лише зовні схожих форм (наприклад, поширеного об'єднання рядового планування та вуличного тощо). В класифікації за формами поселень слід уникати, по-перше, зайвого подрібнення, по-друге, об'єднання під одним терміном форм зовні близьких, але різних за походженням» (Витов 1953а, с. 36).

Автор пропонує власну достатньо універсальну класифікацію поселень:

I. Безладні форми: 1) купове село, 2) малодвірне, безладно розкидане село (сюди ж належать і однодворні села).

II. Рядові форми: 1) прибережно-рядові (однорядні та багаторядні), 2) яружно-рядові, 3) рядові села, орієнтовані «на літо», тобто звернені фасадом на південь.

III. Замкнуті форми: 1) квадратні з центральною площею, 2) круглі та овальні.

IV. Вуличні форми: 1) власне вуличні у трьох варіантах одно-вуличному, двовуличному, у тому числі «вилковому», та багатовуличному (квартальному), 2) радіальні, кінцеві та ін.

V. Села пізнього походження, розпланованої під впливом адміністрації.

На останок статті В. Вітов зазначає, що «класифікація *за типами розселення* не розроблена. Питання це вимагає спеціального вивчення. Поки що можна виділити: 1) гніздовий тип (на півночі), 2) скупчений (села в Україні), 3) скупчено-гніздовий (села з селами, що до них тягнуть), 4) розкиданий (хутірський)» (Витов 1953а, с. 37).

Очевидно, маємо тут можливість висловити деякі власні думки про значення науково-практичного доробка М. Вітова. Він був і залишається чи не найпотужнішою постаттю серед дослідників НП завдяки своїй концепції, яка в свою чергу, базувалася на його детальному ґрунтовному тривалому і всебічному вивченні НП декількох регіонів російської півночі. Практично всі дослідники і оглядачі тематики НП визнають непересічне значення його досліджень і висновків. Деякі з колег, визнаючи важливість і значення доробку М. Вітова, заперечували саму можливість реалізації комплексного багаторівневого вивчення НП на засадах, сформульованих ним ще на початку 1950-х рр. Зокрема, згадуваний вже нами Г. Стельмах стверджував, що дослідженням складових часин сформульованої М. Вітовим схеми комплексного вивчення НП певної території можуть і мають займатися спеціалісти різних наукових і науково-практичних дисциплін. «Розміщення поселень на вододілах, їх відстань від інших населених пунктів, положення по відношенню до земельних угідь все це повинно вивчатись економгеографічною наукою. … Планування ж їх (НП — *А. Т.*) повинні вивчати представники різних спеціаль-

ностей: архітектори, будівельники, економісти, працівники в галузі комунальної гігієни, зрештою, й географи, причому кожен з точки зору своєї науки. …Що стосується *далекого минулого*, яким займається М. Вітов, то дана проблема відноситься також до компетенції географічної науки, тому що остання повинна вивчати всі історичні епохи. …Вітов вимагає об'єднати економгеографічне (розміщення на місцевості) і планування (надбудовне) *вивчення* поселень» (Стельмах 1964, с. 24). Критикуючи ідею комплексного вивчення поселень, Г. Стельмах вказує на те, що сам М. Вітов в своєму дослідженні порівнює дані з розірваних в часі середньовічних писемних документів з даними етнографічного та картографічного обстеження НП Заонежжя кінця XIX — XX ст.

Ця заочна полеміка дозволяє більш сфокусовано зрозуміти сутність і значення не тільки ключових положень розробок М. Вітова, але й розкриває змістовні вади традиційних, перш за все — етнологічних підходів до вивчення НП і закономірну перспективність появи комплексного підходу до НП.

Оглядаючи і аналізуючи наявну літературу про НП, створену численними фахівцями етнологами ми постійно зустрічаємо ту саму плутанину, дублювання і різне розуміння понять і термінів в класифікаціях та типологічних схемах, про які так влучно написав цитований нами М. Вітов.

На нашу думку, ці явища є сутнісним проявом того, що систематизація й тим більше — типологія, побудовані на такій основі не працює. Імовірно, це свідчить, що елементарні ознаки і таксони обрані некоректно. До того, ж й самі визначення на кшталт «безладні», «безсистемні» викликають невимушене відчуття і образ непевного, некласифікованого хаосу, без образу, не виконаного завдання класифікації — типологізації повторюваних явищ. Критерії безладності і безсистемності важко уявити і тим більше, — чітко сформулювати. Що має об'єднувати НП, віднесені до такої групи / категорії? В самих НП потрібно шукати і визначати системоутворюючі чинники і ознаки, які зроблять можливими більш дієві, деталізовані, об'єктивні описи та сучасну систематику. В цьому є ще один позитивний сучасний та актуальний аспект ідеї М. Вітова про чотирьох компонентне комплексне дослідження НП.

За нашими спостереженнями етнологічне вивчення народної традиційної культури в своїй основній масі сконцентроване на дослідженнях досяжної і наявної матеріальної культури, її основних компонентів, в переважній більшості — рухомих пам'яток. Інше об'ємне крило цих досліджень — духовна культура, обрядовість, етнолінгвістичні дослідження, народна творчість і т. п. Фіксація та вивчення поселень, їх класифікація за визначенням і методичним апаратом — це окрема галузь знання, яка вимагає не тільки своїх специфічних джерел і методик, але й сукупності спеціальних знань про просторові планувальні структури, історичні, ландшафтні і архітектурні чинники забудови.

Планувальні схеми і способи забудови НП фактично є наймолодшими ознаками умовного історичного НП, вони відображають реалії орієнтовно сторічної давнини, які якраз і фіксували етнографи та картографи. В умовах України в живій традиційній культурі НП можуть існувати й релікти більш ранньої доби, але їх розпізнавання — справа історико-археологічних досліджень з відповідним методичним арсеналом. Етнологи рівновіддалені як від історико-генетичних питань (історизму взагалі) так і від просторових географічних підходів (як фізико-географічних так і соціоекономгеографічних (антропогеографічних)), що забезпечують методичний інструментарій для опису, вивчення, аналізу та класифікації НП в просторі. З іншого боку, представник географічних наук без спеціально поставленого завдання та підготовки може не усвідомлювати до кінця основної цілі, завдання та способів вивчення історії, генезису й обставин появи НП. Етнолог і географ більше сконцентровані на фіксації наявних і навіть очевидних явищ та фактів, їх подальшому опрацюванню і узагальненню. Історик-археолог не тільки фіксує наявну ситуацію, але й розкриває приховані прояви та факти, розслідує та реконструює історичний процес на підставі аналізу джерел — слідів різночасового минулого та його збережених донині реліктів. Історико-археологічне вивчення апріорі передбачає дослідження і осмислення хронологічних глибин генетичного походження НП. Мета, завдання, методики видобутку, обробки джерел *історико-археологічного* походження, їх аналізу та інтерпретації — історичні і формулюються з точки зору історичних потреб. Генерувати таку ціль і відповідні завдання може і має той дослідник, який уявляє всі його ключові аспекти та складові частини. Зокрема, — *історичний генетичний* потенціал, геопросторовий характер детермінант розселення та прийомів його вивчення, цілісність та історичність давнього суспільного організму і неодмінну міждисциплінарну комплексність у його вивченні.

Комплексне вивчення НП — правильна закономірна мрія та дослідницький ідеал. Можливості реалізації такої надмети М. Вітова тоді як і тепер є поки що дуже *локальні*, це межі окремого ІСО за умови досягнення високого САД. За браком таких наукових полігонів з необхідним САД ідеї М. Вітова досі залишаються в основному бажаними омріяними орієнтирами. Маємо зауважити, що декларування і усвідомлення необхідності здійснення повного комплексного підходу до вивчення НП це одне, а повноцінна реалізація — інше! Без встановлених науково найдавніших археологічних глибин часу реалізація такого повноцінного

дослідження нездійснена. В цьому, імовірно, полягала певна драматична неповноцінність конкретних досліджень М. Вітова та інших дослідників, які вивчали пізньосередньовічні реалії поза первинними глибинними хронологічними пластами, які залишалися просто не виявленими та не обстеженими.

Сьогоднішнє осмислення ідей М. Вітова неможливе без врахування досвіду і практики теперішньої інформаційної епохи. Якщо ми мислимо і організуємо роботу такого комплексного типу з масовими об'єктами та джерелами в формі і форматі інформаційної системи, зокрема — об'єднаної ГІС — БД, то окремо слід фіксувати і прописувати значимі ознаки в кожному із визначених тематичних полів — тематичних блоків. Мова йде про варіанти і різновиди гідропозиції, топографічної позиції, зональної приналежності та регіональної позиції, розміру, зовнішньої форми — обводів, конфігурації, орієнтації, варіантів планувальної структури, характеру історичного ядра, трендів просторових рухів, угідь, тощо. Статистично повторювані комбінації певних чинників в їх пропорційному об'єктивному представленні можуть бути виразом і образом адекватно осмисленої вибірки НП певного ІСО. Такий структурований і об'єднаний (але тематично сегментований) формат визначення ключових параметрів та ознак конкретного СІНП має замінити розпливчасті суперечливі і слабко аргументовані назви типів НП, які досі іноді фігурують.

М. Вітов формував завдання досліджувати *комплекс, групу поселень, які утворюють органічну єдність, що історично склалася*. Цю єдність він називає типом розселення. В діючій термінології Овруцького проекту це означає, що потрібно здійснювати комплексне дослідження НП окремої єдності, тобто окремого ІСО.

Ідеї та підхід М. Вітова притягали нашу увагу та спеціальний інтерес з самого початку просторових та палеоекологічних досліджень південноруських земель. Розуміння їх повного значення та потенціалу кардинально посилилося і поглибилося в ході реалізації Овруцького проекту. Оглядаючи і осмислюючи 30 річну історію Овруцького проекту, його експедицій, обсяг і структуру отриманого величезного масиву ексклюзивної інформації можемо констатувати, що всі складові ланки та необхідні умови для проведення комплексного аналізу, окресленого М. Вітовим практично реалізуються в межах науково-дослідних програм дослідження літописної Овруцької волості — *окремого історико-соціального організму* давнини. Дослідженню окремого ІСО присвячено окремий науковий комплексний міждисциплінарний *проект* зі своєю структурою, завданнями, програмами, традиціями наукової співпраці тощо. Визначені Вітовим *типи поселень, типи заселення, форми поселень і типи розселення* — це ніщо інше, як *система заселення*, її різні територіальні рівні, починаючи від ІСО в цілому, далі, — серединний рівень — особливості заселення складових регіонів, і в основі — первинний рівень — НП (давній та СІНП) з внутрішньою мікроструктурою АП та складових функціональних, історичних частин села. Інформація про ці НП, їх структуру, склад, параметри формується з багаторічних мультисезонних польових розвідок, моніторингових відвідувань НП та історичних ландшафтів, картографічних досліджень та обробки комплексу гео-просторової інформації ГІС БД Овруцької волості. Базовим таксоном дослідження та інтерпретації є давні і сучасні історичні НП. Основою успішної реалізації та розвитку досліджень Овруцького проекту є вже досягнутий та постійно зростаючий *ступінь дослідженості — археологічної*, історико-культурної, географічної, в цілому природно-екологічної. Досвід етапів розвитку Овруцького проекту дозволяє практично уявляти шляхи та особливості реалізації в тому числі тих чотирьох складових комплексного дослідження, окреслених М. Вітовим. Послідовність виконання дослідницьких процедур кожного з цих рівнів — блоків не є лінійною, послідовно-поступальною і одночасно синхронізованою, а являє собою складну взаємопов'язану систему дослідницьких циклів, які технічно, логічно та тематично продовжують каскадний розвиток досліджень по спіралі та накопичення нового знання як на кожному з рівнів, так і в цілому для ІСО в Овруцькому проекті.

Слід зазначити, що проблематика всебічного вивчення сільських населених пунктів завжди потужно розроблялася польськими географами. В останні десятиліття з'явилися аналітичні роботи, перш за все М. Войціка, в яких на сучасних методологічних засадах розглядається історія, концепції, здобутки і вади вивчення сіл в сусідній слов'янській країні. В монографії «Географія села в Польщі» міститься детальний аналіз розвитку досліджень сіл Польщі і також важливі спостереження і висновки. М. Войцік констатує, що «…розселення — це антропогеографічне явище першорядного значення. Для цього є дві причини: у розселенні найбільш сильно виражається залежність людства від географічного середовища, тоді як, з іншого боку, людські поселення трансформують природний ландшафт, вносячи в ландшафт нові елементи, що залежать від людської волі» (Wójcik 2012, s. 45). Автор виділяє у географічних дослідженнях сіл в класичний період «три дослідницькі концепції: 1) розташування та поширення (дифузія) сільських поселень, що розглядаються на тлі умов (детермінант) природного середовища; 2) еволюція аграрного ландшафту та його різні умови розвитку з часом; 3) морфогенез села, тобто процес виникнення та розвитку матеріальної форми поселення (сільського ландшафту). Аналізуючи повоєнні дослідження села в Польщі автор зазначає, що традиційні моделі села в географії поселень пов'язані з двома основними дослідницькими

програмами: дослідженнями морфології та функцій села. Серед найважливіших моделей села в дослідженнях географії сільських поселень М. Войцік називає: 1) Село як просторове — пояснення розташування поселень значною мірою базувалося на різноманітності природних умов; 2) Село як морфологічна система — фундаментальним аспектом аналізів був пошук закономірностей у просторовій структурі поселень. За допомогою ретрогресивного та порівняльного методів було реконструйовано процеси розвитку поселень, а також розроблено морфогенетичну типологію поселень та конфігурацій земель в окремих регіонах Польщі; 3) Село як елемент мережі поселень — питання розвитку функцій села та визначення їхньої ролі у створенні функціональної ієрархії мережі поселень; 4) Село як елемент системи розселення — поглиблений функціональний аналіз мережі розселення розширив припущення концепції комплексів розселення, включивши теорію системи розселення (Wójcik 2012, s. 45). Не можна не відзначити певну закономірну подібність цієї структури до схеми із чотирьох пунктів М. Вітова, про яку ми вже згадували вище. Глибокий аналіз поточних тенденцій і сучасних трендів у вивченні сільської проблематики міститься в наступній монографії М. Войціка (Wójcik 2013).

Сучасний історичний населений пункт: структура, методика і практика їх вивчення. Успішне закінчення тривалого дослідження геопозиції давньоруських НП Овруцької волості відкрило принципово нові можливості для формулювання завдань та методик дослідження СІНП цього ІСО. Реалізовані складові дослідницької програми *Геопозиція*, крім усіх інших результатів, наблизили до науково обґрунтованого погляду на НП та СЗ ІСО Овруцької давньоруської й середньовічної волості як на цілісну, спадкову просторово-хронологічну систему, яка досі існує й розвивається.

Стало зрозумілим, що потрібні наскрізні комплексні міждисциплінарні розвідки історії виникнення, формування й розвитку СІНП. Така дослідницька програма закономірно мала бути спеціально сфокусована на багатоаспектному вивченні визначених проявів ймовірної спадкової тяглості СІНП регіонів, як складових частин відповідного ІСО. Також очевидним був порівняльний характер усього цього дослідження з розробкою методик для реалізації спеціалізованого компаративного аналізу НП різних епох.

Поставлені мета й завдання виявлення безпосереднього генетичного історичного зв'язку давнього НП і СІНП, тобто формальної тяглості конкретного НП, передбачає реалізацію серії дослідницьких і аналітичних процедур, у серцевині яких має знаходитися існуючий сьогодні НП.

Формування попередніх умов, джерельної бази, підбір методичних прийомів. *Просторовий підхід* є основним і базовим у дослідженнях цього типу. Археологічні пам'ятки є оптимальною джерельною базою для здійснення просторово-хронологічних компаративних досліджень гіпотетичного взаємозв'язку давніх та сучасних історичних НП. Тут знову варто нагадати про найбільшу точність і об'єктивність гео-просторової інформації та її параметричну природу.

У цьому контексті за допомогою прийомів просторового аналізу здійснюється визначення, вимірювання, аналіз і встановлюються реальні градації територіальних співвідношень АП — залишків давньоруських НП та історичних ядер і сучасних адміністративно встановлених контурів меж СІНП. Лінійні рамкові діапазонні співвідношення визначаються для сучасних встановлених меж СІНП (в їх ГІС векторній проекції), а також відносно прив'язаних растрових картографічних зображень історичних НП, створених у середині й на початку другої половини XIX ст. карт масштабу 3 версти в дюймі. Це єдине найбільш раннє картографічне джерело, яке охоплює в цілому всю територію Овруцької волості. На цій картооснові фактично зафіксовані практично всі НП в контурах, що існували на середину XIX ст. Спеціально створені за допомогою ГІС векторні контури тодішніх НП, як показує практичний досвід проекту, ймовірно, найбільш реально дають можливість уявити конкретне місцезнаходження та площу історичного ядра відповідного ІНП до-індустріальної доби.

Сукупність ІНП у їх відношеннях до давніх НП князівських часів становлять просторово-хронологічну основу такого спеціалізованого багаторівневого *каскадного* дослідження. На цьому етапі провадиться апробація застосування розроблених раніше ключових підходів вивчення та аналізу давніх НП для вивчення локалізованих СІНП, з яким територіально пов'язані ближні давньоруські НП, виявлені археологічно. Очевидними є виразні геопросторові компоненти в основі категорій спеціалізованої БД: геоморфологія НП, гідрографічна структура, орографія, розміри і висотні параметри, планувальні особливості, ТТП давніх та сучасних історичних НП.

Технічно дані отримуються («знімаються») у результаті спеціальної послідовної низки груп дослідницьких процедур у середовищі водночас відкритих шести комп'ютерних програм. Отримані візуально дані перераховуються, параметризуються й заносяться до окремої БД. Частина даних є аналогом розроблених списків вибору, значна частка інформації розшифровує й деталізує закодовані варіанти відповіді на ключові питання.

За наявних умов повний цикл підготовки джерел, зйомки, обробки та заповнення готової інформації по одному СІНП триває достатньо довго. У діючому дизайні БД по СІНП із давньоруськими НП заповнюється більше 40 окремих комірок для інформації, що не повторюється та взаємно не дублюється.

Для унаочнення структури та змісту відповідної БД СІНП основні категорії геопозиції СІНП та давніх НП у їх взаємовідносинах, а також обстежувані параметри позначені в табл. 2.

Елементи та особливості процедурної частини дослідження сучасних історичних населених пунктів. База даних СІНП попередньо проходить глибоку перевірку, унаслідок якої кількість НП, що залишаються обраними для подальшого опрацювання й аналізу суттєво зменшується. Тільки повністю й повноцінно документовані з погляду *Геопозиції* НП придатні для подальшого порівняльного аналізу.

Вибір і фокусування на СІНП здійснюється через призму наявних давньоруських НП і пам'яток у їх основі. Геопозиція давньоруських НП у СІНП є, на нашу думку, ключовою і значною мірою — визначальною. Обробка вже зібраних даних демонструє декілька варіантів просторового знаходження давніх НП стосовно до СІНП. У БД фіксуються такі сталі позиції, зумовлені вимірами та відсортованим та ранжированими числовими значеннями: «В межах СІНП», «В центрі / середині СІНП», «На краю СІНП», «Поза межами СІНП близько», «Поза межами СІНП далеко».

Підрозділ про рухи СІНП по відношенню до давніх НП виявляє їх вектори, регіональні та хронологічні особливості, панівні тренди й частоту їх повторювання. Маються на увазі лінійні різноспрямовані та висотні рухи, якісні гідроорографічні зміни позицій або розвиток первинної традиції заселення. До цього близькі спостереження над іншими динамічними часопросторовими змінами: ущільненням, розтягуванням площі НП, розосередженням, сповзанням або підйомом на гору.

У процесі аналізу визначилися дві основні типові ситуації (з варіаціями) положення давньоруських НП по відношенню до найближчих СІНП. Одна група — це давньоруські НП, які територіально вписані і близько пов'язані з відповідними СІНП. Гіпотетично у таких випадках може йти мова про тяглість існування давнього НП, який розвивається всередині, незначно локально рухається і змінюється. Інша група — це такі давньоруські НП, які виявилися не пов'язаними близько і впевнено з окремими СІНП. Залежно від регіону Овруцької волості, місцевих геопросторових умов та стандартних для цього конкретного регіону відстаней між сусідніми синхронними НП відстань від такого окремого давньоруського НП до найближчого СІНП може сягати від багатьох сотень метрів на Овруцькому кряжі й до багатьох кілометрів в інших регіонах волості. У групі «поза межами» ранжування визначає найбільш віддалені давні НП, які можна вважати занепалими або зниклими. Їх статус по ранжуванню площ і складності формули складових НП є часто відчутно високим або найвищим. Це — зниклі міста давньоруської доби й навіть великі агломераційні зони з фіналізованою історією. Спеціальний інтерес являє собою підгрупа СІНП «в межах 3 верст» у складі тих історичних населених пунктів, на теренах яких знаходяться давньоруські НП. Тут ймовірність тяглости розвитку давнього НП найбільша, й це зумовлює необхідність проведення в таких випадках додаткових поглиблених досліджень. Цікаві для вивчення й ситуації, коли в межах або поруч із СІНП зафіксовано два і більше давніх НП.

Таблиця 2. Дослідження сучасних історичних населених пунктів та їх взаємозв'язків з давніми населеними пунктами. Складові методики

Table 2. Study of modern historical populated areas (MHPA) and their interrelationships with ancient populated areas. Components of the methodology

СІНП		
Параметричне та на його базі оціночне визначення		
Просторове співвідношення давньоруських (ДР) НП і СІНП		
Місцеположення ДР НП по відношенню до СІНП	«В межах»	
	«На межі»	
	«Поза НП»	
Відстані від СІНП до ДР НП	**L** min	
	L max	
	L max 3v версти	
Для всіх та для окремих категорій, зокрема, для тих, що «Поза межами»		
Висотні співвідношення між ДР НП і СІНП. **h**	«Вище»	
	«Нижче»	
	«Рівно»	
Констатуючі стислі оціночні описи:		
Оро-гідрографічне положення ДР НП по відношенню до СІНП		
Визначення історико-топографічного ядра ІНП. В динаміці: 3 версти — РККА — сучасність		
Динаміка історико- оро-гідрографічного розвитку СІНП		
Висотна структура СІНП		
Геоморфологія СІНП		
Планіграфічна структура СІНП В зв'язку з гідро-орфографічним каркасом		
Тип топографічного положення СІНП		
Середньовічний етап розвитку СІНП після давньоруського періоду. Просторова ситуація. Кількість пам'яток, їх площа та локація по відношенню до ДР НП і СІНП	XII—XIV ст.	Кількість пам'яток. Їх площа. Розташування
	XV—XVI ст.	Кількість пам'яток. Їх площа. Розташування
	XVII—XVIII ст.	Кількість пам'яток. Їх площа. Розташування

Сортування й подальший аналіз за параметром просторових співвідношень та рангу відстаней між різночасовими НП виявляє для різних складових регіонів ІСО різні кількісні розподіли в обраних групах. Так, наприклад, для овруцького кряжу (ядра Овруцької волості) частка «В межах» сягає більше половини всіх випадків,

а разом із часткою «На межі» — практично дві третини всіх СІНП. Натомість група «Поза межею» обіймає лише третю частину всієї аналізованої вибірки. В інших історико-природничих зонах Овруцької волості спостерігаються помітні коливання і варіації в кількісному розподілі зазначених параметрів просторових відношень різночасових НП. Застосовуються спеціальні прийоми сортувань та аналізу, спрямовані на пошуки та виявлення взаємозв'язків між величинами значень різних обраних для аналізу параметрів співвідношень між давніми НП та СІНП. Зокрема, наприклад, для з'ясування існування зв'язку між величиною площі залюднення НП та ймовірністю переростання давньоруського НП у СІНП. У більш деталізованих хронологічних зрізах розрізняються місцеположення давньоруських НП у забудовах сіл середини XIX ст., рубежу XIX—XX ст., першої половини XX ст., другої половини XX ст., на не присадибних городах рубежу XX—XXI ст.

Багатокомпонентний аналіз відносного орієнтаційного топографічного положення давньоруських НП відносно СІНП дозволив виділити і проаналізувати повторювані варіанти в їх кількісному й територіальному розподілі. Тут, як і в інших випадках, в основі топографічного і просторового визначень лежить відношення до водної артерії й експозиції прирічкового фасаду давньоруського НП. Варіанти розподілу були умовно названі «За плечами», «За плечами, вище», «Перед, нижче», «В бік по терасі (на приблизно тому ж рівні висот і віддалі від водної артерії)».

Окремого додаткового розвитку потребують методики виділення і вивчення історичного територіального ядра НП, його часо-просторової динаміки, підбір варіантів стандартизованого лаконічного опису, параметризації. Такий самий розвиток і подальше вдосконалення чекає на блок дослідницьких операцій для вивчення пізньосередньовічних пам'яток та відповідних давніх НП. Їх просторова локація, кількісні параметри, імовірний зв'язок із давньоруськими НП та СІНП у їх просторовому зв'язку з давньоруським та сучасним НП потребують наступних методичних розробок та їх практичної апробації.

* * *

В статті представлені лише основі засади та каркас методик вивчення давньоруських НП та СІНП. За її межами залишається діюча практична частина, оскільки для її демонстрації потрібно викласти статистично коректні представницькі вибірки БД по Овруцькій волості. Це сотні позицій давніх і сучасних НП.

Дослідницькі процедури включають кілька основних послідовних етапів. Попередньо проводиться жорсткий аналіз та відбір НП і відповідних АП із метою звуження конкретної бази того чи іншого аналізу для його максимальної вірогідності і верифікованості. Здійснюється територіальне районування всіх НП Овруцької волості згідно визначених складових територій ІСО волості на основі комплексного історичного, фізико-географічного, археологічного аналізу. Далі проходять операції із сортування, групування, ранжування відібраних параметрів НП. Відсортовані, районовані, ранжировані масиви даних аналізуються у двох основних територіальних масштабах — більш локальному в межах визначеної історико-культурної природно-географічної зони ІСО Овруцької волості та на загальному волосному рівні. Виявляються локальні особливості геопозиції НП у кожній із зон і з'ясовуються її об'єктивні причини та специфічні прояви. На більш вищому рівні цілого ІСО аналізуються локальні прояви та загальні типові характеристики геопозиції НП давнини та їх взаємовідносини із СІНП. Звісно, що ці частини аналізу, прийоми та методики мають більш виражений компаративний характер. Порівняння провадяться не тільки у внутрішньо груповому та міжрегіональному аспектах, але й застосовуються в кількісно-якісному аналізі взаємозв'язків між окремими параметрами та групами. Практично це вже елементи та діючі частини багатокомпонентного, по суті — комплексного міждисциплінарного аналізу.

Дуже цікавою і промовистою виявилася успішна спроба застосування схеми класифікації ТТП для давньоруських поселень і НП до СІНП. Зокрема, це стосувалося й визначення ознак топографічної відокремленості, також вираженої гідрографічними елементами й особливостями прирічкової топографії. Отримані спостереження і виявлені закономірності дали серйозний матеріал для подальшого осмислення і спроби створення діючої класифікації НП на основі системи гідрографічних, топографічних та геоморфологічних чинників. Повертаючись до ролі водних артерій у визначенні місця влаштування (геопозиціонування) давніх і сучасних історичних НП зазначимо, що практично вперше вдалося показати їх значення на матеріалах сотень науково проаналізованих давньоруських та сучасних ІНП. Прирічкове положення села — ознака давнини і спадковості, запорука тисячолітнього виживання. Побіжно зауважимо, що низка потужних за площею, а значить — демографічно, давньоруських комплексів Хотинівка, Орлов Вереси, Бідуни, Бехи, Чернігівки та інші, які не вижили і зникли без продовження, не мали виразних повноводних річкових артерій. Ця проблематика, без сумніву чекає на свою подальшу поглиблену розробку.

В ході тривалої роботи над проблематикою цієї статті паралельно формувався новітній методичний підхід для ефективного аналізу просторової структури СІНП. Попередній пілотний огляд відібраних СІНП дозволив зробити повто-

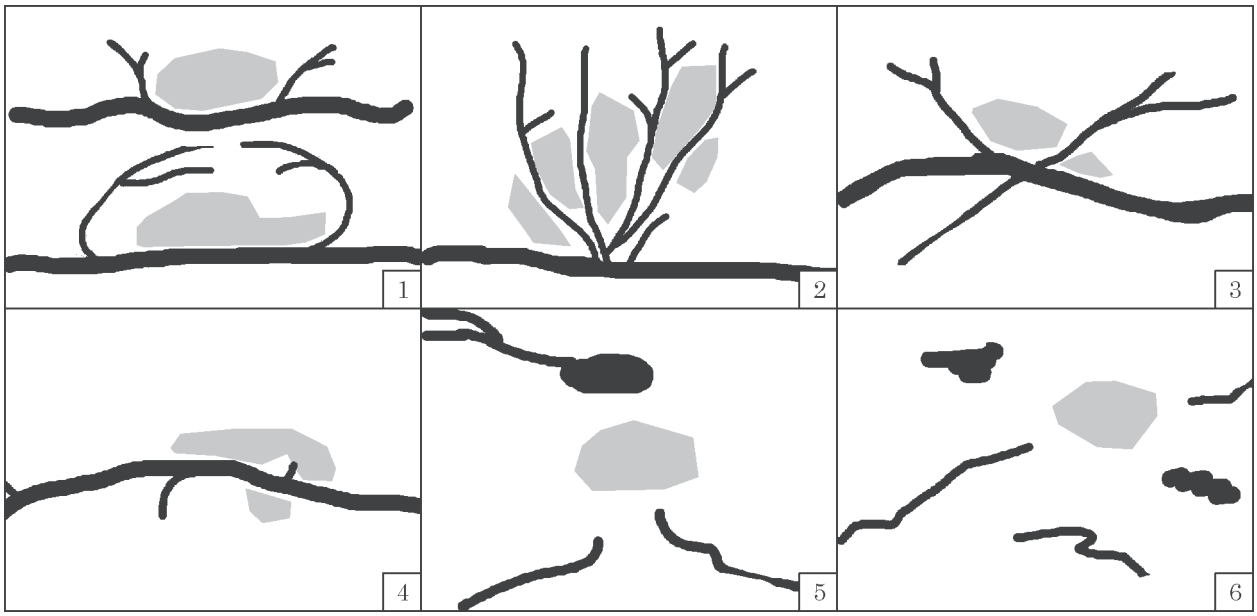

Рис. 2. Типи гідрокаркасу сучасних історичних населених пунктів (за автором): 1 — прирічковий, повний замкнутий; 2 — віяло-подібний, кущовий; 3 — перехресний при впадінні допливів з мисовими сегментами; 4 — прирічковий лінійний; 5 — вододільний суходільний; 6 — вододільний міжболотний

Fig. 2. Types of hydrocarcass of modern historical settlements (according to the author): 1 — riverine, fully closed; 2 — fan-shaped, bushy; 3 — cross at the confluence of tributaries with cape segments; 4 — riverine linear; 5 — watershed dry; 6 — watershed inter-marsh

рювані, достатньо чіткі, спостереження і деякі практичні висновки. Основою структуризації став гідрокаркас СІНП, виявлений і акцентований за допомогою сучасних космознімків, векторизований та перетворений у графічно більш виразний картоїд. Знову ж таки, попередньо і поки що умовно нами виділені основні повторювані типи гідрокаркасів СІНП. Утримуємося поки що від їх більш чіткого структурного визначення та ієрархізації, оскільки очевидною є перспектива їх подальшого об'єднання з і іншими тематичними складовими нової типології СІНП (ландшафтні природно-територіальні комплекси, геоморфологічні чинники, хроногенетичні індикатори тощо). Назви шести типів гідрокаркасу СІНП на даний момент є суто умовними і робочими, вони обов'язково будуть редагуватися та видозмінюватися.

1. Прирічковий, який утворює майже повний замкнутий зовнішній контур СІНП з його ближньою ресурсною зоною городів.

2. Віяло-подібний, кущовий похилий на північному борту висот Овруцького кряжу.

3. Перехресний при впадінні допливів, з мисовими сегментами, секційно-радіальною структурою, в основних річкових басейнах поліських ландшафтів.

4. Прирічковий лінійний на басейно-утворюючих річках, без виразних ознак гідро-орографічної відокремленості від навколишньої території.

5. Вододільний суходільний за участю верхових блюдцевих вимочок та витоків струмків.

6. Вододільний між болотний на слабко дренованих вологих територіях.

Деяку уяву про названі типи гідрокаркасу СІНП дають робочі схеми картоїди (рис. 2).

Слід зазначити, що деякі типи гідрокаркасу СІНП ймовірно мають більш виражений регіональний характер, деякі — розповсюджені більш широко зонально. Інтерпретації і визначення повноцінного значення розроблюваних та апробовуваних типів гідрокаркасу ІСНП буде доцільним після завершення ґрунтовного опрацювання і аналізу всіх СІНП Овруцької волості. Типи гідрокаркасу СІНП дають також цілком працюючий інструмент саме для опису, обліку і класифікації населених пунктів різного часу та обставин появи. Кореляція ТТП давньоруських НП та типів гідрокаркасу ІСНП відкриває шлях для науково аргументованих порівнянь таких НП і вирішення питань їх імовірного генетичного зв'язку. Історико-генетична класифікація СІНП може з'явитися лише як результат повної реалізації комплексного міждисциплінарного каскадного етапного дослідницького проекту. Реалізація програм вивчення ТТП давніх НП, комплексу Геопозиція СІНП з визначенням типів гідрокаркасу СІНП створює об'єктивні умови для наукового прогресу у вивченні різночасових НП та історії їх виникнення й існування. В свою чергу, такі дослідницькі процедури з СІНП, які вижили й трансформуючись проіснували до цього часу, означають можливості визначення в складі СІНП *реліктів* першопочаткової давнини та виявлення тих структурних засад, які забезпечили тривале існування і розвиток конкретних НП. СІНП з давньоруським НП в своїй основі є живим реліктом та квазі-пам'яткою ар-

хеології, історії та культури, архітектури і містобудування, історичного ландшафту, історії техніки, господарського природокористування, антропології, етнографії та народної культури. Важливим, або навіть — вирішальним кроком у дослідженнях спадковості СІНП має пропорційне іншим рівням зростання САД старожитностей середньовіччя та модерної доби.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1867. Содержание актов об околичной шляхте. В: Антонович, В. Б. (ред.). *Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России*. Архив Юго-западной России, издаваемый временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше утверждённой при Киевском, Подольском и волынском генерал-губернаторе. IV, I. Киев: Е. Фёдоров, с. 1-62.

Беляева, С. А. 1986. Селища. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 396-404.

Бломквист, Е. Э. 1956. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения). В: Токарев, С. А. (ред.). *Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в.* Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая: Новая серия, 31. Москва: АН СССР, с. 3-458.

Варанкин, В. В., Покшишевский, В. В. 1949. Формы расселения и типы сельских населённых пунктов в районе средней Ангары — верхней Лены. *Вопросы географии*, 14: География населения, с. 43-74.

Веденин, Ю. А., Кулешова, М. Е. (ред.). 2004. *Культурный ландшафт как объект наследия*. Москва; Санкт-Петербург: Институт Наследия; Дмитрий Буланин.

Витов, М. В. 1953a. О классификации поселений. *Советская этнография*, 3, с. 27-37.

Витов, М. В. 1953b. Поселения Заонежья в XVI—XVII вв., как предмет этнографического изучения. *Краткие сообщения Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая*, XIX, с. 78-80.

Витов, М. В. 1955. Гнездовой тип расселения на русском Севере в его происхождение. *Советская этнография*, 2, с. 27-40.

Витов, М. В. 1962. *Историко-географические очерки Заонежья XVI—XVII вв.: из истории сельских поселений*. Москва: МГУ.

Волков, Ф. 1916. Этнографические особенности украинского народа. В: Волков, Ф. К. (ред.). *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. II. Санкт-Петербург: Общественная польза, с. 455-647.

Ковалёв, С. А. 1963. *Сельское расселение (географическое исследование)*. Москва: МГУ.

Козакевич, М. З. 1959. Типи поселень на українському Поліссі. *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*, IV, с. 24-40.

Косвен, М. О. 1951. Программа для собирания сведений о патронимии и структуре рода. *Краткие сообщения Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая*, XIII, с. 20-31.

Кружалин, В. И., Симонов, Ю. Г., Симонова, Т. Ю. 2004. *Человек, общество, рельеф. Основы социально-экономической геоморфологии*. Москва: Диалог культур.

Кубійович, В., Кулицький, М. 1994. Оселі. В: Кубійович, В., Кузеля, З. (ред.). *Енциклопедія українознавства. Загальна частина* (Репринтне видання). І. Київ: Інститут археографії НАН України, с. 177-183.

Куза, А. В. 1985. Неукреплённые поселения. В: Колчин, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село*. Археология СССР, XV. Москва: Наука, с. 96-104.

Кучера, М. П. 1975. Селища. В: Довженок, В. Й. (ред.). *Археологія Української РСР*. 3: Ранньослов'янський та давньоруський період. Київ: Наукова думка, с. 295-299.

Кучера, М. П. 1984. Поселения Среднего Поднепровья. В: Баран, В. Д. (ред.). *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 6-27.

Лебедева, Н. И., Милонов, Н. П. 1950. Типы поселений Рязанской области (по документам Рязанского областного архива и Научного архива Рязанского краеведческого музея). *Советская этнография*, 4, с. 107-132.

Лихачева, Э. А., Тимофеев, Д. А. (ред.). 2009. *Очерки по геоморфологии урбосферы*. Москва: Медиа-Пресс.

Маковецкий, И. В. 1962. *Архитектура русского народного жилища. Север и Верхнее Поволжье*. Москва: АН СССР.

Монгайт, О. Л. 1961. *Рязанская земля*. Москва: АН СССР.

Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях.

Нидерле, Л. 2015. *Славянские древности*. Москва: Институт русской цивилизации.

Никольская, Т. Н. 1977. Сельские поселения земли вятичей. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 150, с. 3-10.

Никольская, Т. Н. 1981. *Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.* Москва: Наука.

Орфинский, В. П. 1989. Вековой спор. Типы планировки как этнический признак (на примере поселений Русского Севера). *Советская этнография*, 2, с. 55-70.

Першин, П. Н. 1957. Общие вопросы экономики планирования хозяйственных центров колхозов и МТС. В: Першин, П. Н. (ред.). *Экономические вопросы планировки хозяйственных центров МТС и колхозов*. Москва: Сельхозгиз, с. 39-44.

Петров, В. П. 1968. *Подсечное земледелие*. Киев: Наукова думка.

Русов, М. 1915. *Типи сільських селищ в полудневій частині Галичини*. Київ.

Русов, М. А. 1902. *Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии*. Харьков: Печатное дело.

Саушкин, Ю. Г. 1947. *Географические очерки природы и сельскохозяйственной деятельности населения в различных районах советского Союза*. Москва: Географгиз.

Седов, В. В. 1960. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 92. Москва: АН СССР.

Семёнов-Тян-Шанский, В. П. 1910. *Город и деревня в Европейской России*. Записки Императорского русского географического общества по отделению статистики, X, 2. Санкт-Петербург: В. Ф. Киршбаум.

Стельмах, Г. Ю. 1964. *Історичний розвиток сільських поселень на Україні. Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка.

Тенсина, И. И. 1949. Владимирская Мещера. *Вопросы географии*, 14: География населения, с. 107-124.

Томашевський, А. П. 1993. *Населення Східної Волині V—XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство).* Дисертація канд. іст. наук. ІА НАН України.

Томашевський, А. П. 2002. Овруцький проект: досвід реалізації комплексного міждисциплінарного вивчення і збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини середньовічної Овруцької волості. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Нові технології в археології*. Київ; Львів, с. 170-176.

Томашевський, А. П. 2003. Система заселення. Правобережне Полісся. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 4-25.

Томашевський, А. П. 2005a. Вклад В. П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 73—75, с. 72-74.

Томашевський, А. П. 2005b. Дослідницькі програми і особливості Овруцького проекту вивчення і збереження спадщини середньовічної Овруцької волості. *Наукові записки з української історії*, 16, с. 186-194.

Томашевський, А. П. 2008. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 466-489.

Томашевський, А. П. 2010. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи та перспективи. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 174-206.

Томашевський, А. П. 2018. Результати та перспективи комплексного історико-археологічного дослідження феномену Овруцької околичної шляхти в Овруцькому проекті. В: Баранівський, В. Ф. (ред.). *Шляхетство Полісся України. Старовинні роди Овруцької шляхти. Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 20-21 квітня 2018 р.)*. Київ: Інтерсервіс, с. 34-43.

Томашевський, А. П. 2019. Ступінь археологічної дослідженості: методика, практика, результати та перспективи майбутнього. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 77-90.

Успенская, А. В., Фехнер, М. В. 1956. Поселения Древней Руси. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.* Труды Государственного исторического музея, 32. Москва: Госкультпросветиздат, с. 7-18.

Фехнер, М. В. 1967. Заключение (деревня Северо-Западной и Северо-Восточной Руси X—XIII вв. по археологическим данным). В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.* Труды Государственного исторического музея, 43. Москва: Советская Россия, с. 275-280.

Чернов, С. З. 1991. Археологические данные о внутренней колонизации Московского княжества XIII—XV вв. и происхождение волостной общины. *Советская археология*, 1, с. 112-133.

Щербань, В. К. 1980. Ландшафт как градообразующий фактор. *Строительство и архитектура*, 3, с. 7-9.

Юшко, А. А. 1991. *Московская земля IX—XIV веков*. Москва: Наука.

Яковенко, Н. 1994. Україна аристократична: генеалогічні новели. В: Русина, О. В. (упоряд.). *На переломі: друга половина XV — перша половина XVI ст.* Київ: Україна, с. 301-343.

Яковенко, Н. 2009. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і центральна Україна*. Київ: Критика.

Bintliff, J. 1992. Interaction between Archaeological Sites and Geomorphology. *Cuaternario y Geomorfología*, 6, p. 5-20.

Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology*. London: Methuen.

Gradmann, R. 1901. Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung. *Geographische Zeitschrift*, 7, s. 361-377.

Gradmann, R. 1913. *Das ländliche Siedlungswesen des Königreichs Württemberg*. Stuttgart: J. Engelhorn.

Grimm, P. 1957. Zur Frage der Konstanz von frühgeschichtlichen Siedlungen. *Ausgrabungen und Funde. Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte*, 2, s. 97-104.

Higgs, E. S. 1975. Site Catchment Analysis: A Concise Guide to Field Methods. In: Higgs, E. S. (ed.). *Palaeoeconomy*. London: Cambridge University, p. 223-284.

Kobyliński, Z. 1986. Koncepcja «terytorium eksploatowanego przez osadę» w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze. *Archeologia Polski*, XXXI, 1, s. 7-30.

Niewęgłowski, A. 1974. Perspektywy zastosowania metody mikrogeograficznej w badaniach okresów lateńskiego i rzymskiego w Polsce. *Archeologia Polski*, XIX, 1, s. 235-246.

Persowski, F. 1927. *Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi lwowskiej. Studjum z dziejów osadnictwa*. Lwów: Kasa im. Rektora J. Mianowskiego.

Persowski, F. 1931. Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu. Próba rekonstrukcji krajobrazu z XV wieku. In: *Studja z historji społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*. Lwów: Drukarniai Naukowa, s. 83-99.

Plancouard, R. L. 1895. La forêt royale d'Artie-en-Vexin: délimitée comparativement au XVe siècle et à l'époque actuelle. *Bulletin de géographie historique et descriptive*, p. 339-378.

Rydzewski, J. 1986. Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza. *Archeologia Polski*, XXXI, 1, s. 125-194.

Szulc, H. 1995. *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*. Prace Geograficzne, 163. Wrocław: Continuo.

Wächter, B. 1963. Zur Frage der Besiedlungskontinuität in Teillandschaften. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 47, s. 57-80.

Wójcik, M. 2012. *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.

Wójcik, M. 2013. *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich. Studium przypadku Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.

Zaborski, B. 1926. *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*. Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, 1. Kraków: Gebethner i Wolff.

REFERENSCES

Antonovich, V. B. 1867. Soderzhanie aktov ob okolichnoi shliakhte. In: Antonovich, V. B. (red.). *Akty o proiskhozhdenii shliakhetskikh rodov v Iugo-Zapadnoi Rossii*. Arkhiv Iugo-zapadnoi Rossii, izdavaemyi vremennoi Komissiei dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe utverzhdennoi pri Kievskom, Podolskom i volynskom general-gubernatore. IV, I. Kiev: E. Fedorov, s. 1-62.

Beliaeva, S. A. 1986. Selishcha. In: Baran, V. D. (red.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 396-404.

Blomkvist, E. E. 1956. Krestianskie postroiki russkikh, ukraintsev i belorusov (poseleniia, zhilishcha i khoziaistvennye stroeniia). In: Tokarev, S. A. (red.). *Vostochnoslavianskii etnograficheskii sbornik. Ocherki narodnoi materialnoi kultury russkikh, ukraintsev i belorusov v XIX — nachale XX v.* Trudy Instituta etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaia: Novaia seriia, 31. Moskva: AN SSSR, s. 3-458.

Varankin, V. V., Pokshishevskii, V. V. 1949. Formy rasseleniia i tipy selskikh naselennykh punktov v raione srednei Angary — verkhnei Leny. *Voprosy geografii*, 14: Geografiia naseleniia, s. 43-74.

Vedenin, Iu. A., Kuleshova, M. E. (red.). 2004. *Kulturnyi landshaft kak obieekt naslediia.* Moskva; Sankt-Peterburg: Institut Naslediia; Dmitrii Bulanin.

Vitov, M. V. 1953a. O klassifikatsii poselenii. *Sovetskaia etnografiia*, 3, s. 27-37.

Vitov, M. V. 1953b. Poseleniia Zaonezhia v XVI—XVII vv., kak predmet etnograficheskogo izucheniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaia*, XIX, s. 78-80.

Vitov, M. V. 1955. Gnezdovoi tip rasseleniia na russkom Severe v ego proiskhozhdenie. *Sovetskaia etnografiia*, 2, s. 27-40.

Vitov, M. V. 1962. *Istoriko-geograficheskie ocherki Zaonezhia XVI—XVII vv.: iz istorii selskikh poselenii.* Moskva: MGU.

Volkov, F. 1916. Etnograficheskie osobennosti ukrainskogo naroda. In: Volkov, F. K. (red.). *Ukrainskii narod v ego proshlom i nastoiashchem*. II. Sankt-Peterburg: Obshchestvennaia polza, s. 455-647.

Kovalev, S. A. 1963. *Selskoe rasselenie (geograficheskoe issledovanie).* Moskva: MGU.

Kozakevych, M. Z. 1959. Typy poselen na ukrainskomu Polissi. *Materialy z etnohrafii ta mystetstvoznavstva*, IV, s. 24-40.

Kosven, M. O. 1951. Programma dlia sobiraniia svedenii o patronimii i strukture roda. *Kratkie soobshcheniia Instituta etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaia*, XIII, s. 20-31.

Kruzhalin, V. I., Simonov, Iu. G., Simonova, T. Iu. 2004. *Chelovek, obshchestvo, relef. Osnovy sotsialno-ekonomicheskoi geomorfologii*. Moskva: Dialog kultur.

Kubiiovych, V., Kulytskyi, M. 1994. Oseli. In: Kubiiovych, V., Kuzelia, Z. (red.). *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna* (Repryntne vydannia). I. Kyiv: Instytut arkheohrafii NAN Ukrainy, s. 177-183.

Kuza, A. V. 1985. Neukreplennye poseleniia. In: Kolchin, B. A. (red.). *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Arkheologiia SSSR, XV. Moskva: Nauka, s. 96-104.

Kuchera, M. P. 1975. Selyshcha. In: Dovzhenok, V. Y. (red.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 3: Rannoslov'ianskyi ta davnoruskyi period. Kyiv: Naukova dumka, s. 295-299.

Kuchera, M. P. 1984. Poseleniia Srednego Podneprovia. In: Baran, V. D. (red.). *Drevnerusskie poseleniia Srednego Podneprovia.* Kiev: Naukova dumka, s. 6-27.

Lebedeva, N. I., Milonov, N. P. 1950. Tipy poselenii Riazanskoi oblasti (po dokumentam Riazanskogo oblastnogo arkhiva i Nauchnogo arkhiva Riazanskogo kraevedcheskogo muzeia). *Sovetskaia etnografiia*, 4, s. 107-132.

Likhacheva, E. A., Timofeev, D. A. (red.). 2009. *Ocherki po geomorfologii urbosfery*. Moskva: Media-Press.

Makovetskii, I. V. 1962. *Arkhitektura russkogo narodnogo zhilishcha. Sever i Verkhnee Povolzhe*. Moskva: AN SSSR.

Mongait, O. L. 1961. *Riazanskaia zemlia.* Moskva: AN SSSR.

Motsia, O. P. (red.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel).* Kyiv: Shliakh.

Niderle, L. 2015. *Slavianskie drevnosti*. Moskva: Institut russkoi tsivilizatsii.

Nikolskaia, T. N. 1977. Selskie poseleniia zemli viatichei. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 150, s. 3-10.

Nikolskaia, T. N. 1981. *Zemlia viatichei. K istorii naseleniia basseina verkhnei i srednei Oki v IX—XIII vv.* Moskva: Nauka.

Orfinskii, V. P. 1989. Vekovoi spor. Tipy planirovki kak etnicheskii priznak (na primere poselenii Russkogo Severa). *Sovetskaia etnografiia*, 2, s. 55-70.

Pershin, P. N. 1957. Obshchie voprosy ekonomiki planirovaniia khoziaistvennykh tsentrov kolkhozov i MTS. In: Pershin, P. N. (red.). *Ekonomicheskie voprosy planirovki khoziaistvennykh tsentrov MTS i kolkhozov*. Moskva: Selkhozgiz, s. 39-44.

Petrov, V. P. 1968. *Podsechnoe zemledelie.* Kiev: Naukova dumka.

Rusov, M. 1915. *Typy silskykh selyshch v poludnevii chastyni Halychyny*. Kyiv.

Rusov, M. A. 1902. *Poseleniia i postroiki krestian Poltavskoi gubernii.* Kharkov: Pechatnoe delo.

Saushkin, Iu. G. 1947. *Geograficheskie ocherki prirody i selskokhoziaistvennoi deiatelnosti naseleniia v razlichnykh raionakh sovetskogo Soiuza*. Moskva: Geografgiz.

Sedov, V. V. 1960. *Selskie poseleniia tsentralnykh raionov Smolenskoi zemli (VIII—XV vv.).* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 92. Moskva: AN SSSR.

Semenov-Tian-Shanskii, V. P. 1910. *Gorod i derevnia v Evropeiskoi Rossii*. Zapiski Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniiu statistiki, X, 2. Sankt-Peterburg: V. F. Kirshbaum.

Stelmakh, H. Yu. 1964. *Istorychnyi rozvytok silskykh poselen na Ukraini. Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia.* Kyiv: Naukova dumka.

Tensina, I. I. 1949. Vladimirskaia Meshchera. *Voprosy geografii*, 14: Geografiia naseleniia, s. 107-124.

Tomashevskyi, A. P. 1993. *Naselennia Skhidnoi Volyni V—XIII st. n. e. (systema zaselennia, ekolohiia, hospodarstvo).* Dysertatsiia kand. ist. nauk. IA NAN Ukrainy.

Tomashevskyi, A. P. 2002. Ovrutskyi proekt: dosvid realizatsii kompleksnoho mizhdystsyplinarnoho vyvchennia i zberezhennia istoryko-arkheolohichnoi ta paleopryrodnoi spadshchyny serednovichnoi Ovrutskoi volosti. In: Kozak, D. N. (red.). *Novi tekhnolohii v arkheolohii*. Kyiv; Lviv, s. 170-176.

Tomashevskyi, A. P. 2003. Systema zaselennia. Pravoberezhne Polissia. In: Motsia, O. P. (red.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel).* Kyiv: Shliakh, s. 4-25.

Tomashevskyi, A. P. 2005a. Vklad V. P. Petrova u stanovlennia vitchyznianykh ekoloho-hospodarskykh doslidzhen slov'iano-ruskoi doby. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*, 73—75, s. 72-74.

Tomashevskyi, A. P. 2005b. Doslidnytski prohramy i osoblyvosti Ovrutskoho proektu vyvchennia i zberezhennia spadshchyny serednovichnoi Ovrutskoi volosti. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 16, s. 186-194.

Tomashevskyi, A. P. 2008. Serednovichna Ovrutska volost i fenomen Ovrutskoi okolychnoi shliakhty. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, s. 466-489.

Tomashevskyi, A. P. 2010. Prostorovi ta paleoekolohichni doslidzhennia pivdennoruskykh zemel: rezultaty, novi pidkhody ta perspektyvy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 174-206.

Tomashevskyi, A. P. 2018. Rezultaty ta perspektyvy kompleksnoho istoryko-arkheolohichnoho doslidzhennia fenomenu Ovrutskoi okolychnoi shliakhty v Ovrutskomu proekti. In: Baranivskyi, V. F. (red.). *Shliakhetstvo Polissia Ukrainy. Starovynni rody Ovrutskoi shliakhty. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 20-21 kvitnia 2018 r.).* Kyiv: Interservis, s. 34-43.

Tomashevskyi, A. P. 2019. Stupin arkheolohichnoi doslidzhenosti: metodyka, praktyka, rezultaty ta perspektyvy maibutnoho. In: Chabai, V. P. (red.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 77-90.

Uspenskaia, A. V., Fekhner, M. V. 1956. Poseleniia Drevnei Rusi. In: Rybakov, B. A. (red.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv*. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia, 32. Moskva: Goskultprosvetizdat, s. 7-18.

Fekhner, M. V. 1967. Zakliuchenie (derevnia Severo-Zapadnoi i Severo-Vostochnoi Rusi X—XIII vv. po arkheologicheskim dannym). In: Rybakov, B. A. (red.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv*. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia, 43. Moskva: Sovetskaia Rossiia, s. 275-280.

Chernov, S. Z. 1991. Arkheologicheskie dannye o vnutrennei kolonizatsii Moskovskogo kniazhestva XIII—XV vv. i proiskhozhdenie volostnoi obshchiny. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 112-133.

Shcherban, V. K. 1980. Landshaft kak gradoobrazuiushchii faktor. *Stroitelstvo i arkhitektura*, 3, s. 7-9.

Iushko, A. A. 1991. *Moskovskaia zemlia IX—XIV vekov*. Moskva: Nauka.

Yakovenko, N. 1994. Ukraina arystokratychna: henealohichni novely. In: Rusyna, O. V. (uporiad.). *Na perelomi: druha polovyna XV — persha polovyna XVI st*. Kyiv: Ukraina, s. 301-343.

Yakovenko, N. 2009. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn i tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka.

Bintliff, J. 1992. Interaction between Archaeological Sites and Geomorphology. *Cuaternario y Geomorfología*, 6, p. 5-20.

Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology*. London: Methuen.

Gradmann, R. 1901. Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung. *Geographische Zeitschrift*, 7, s. 361-377.

Gradmann, R. 1913. *Das ländliche Siedlungswesen des Königreichs Württemberg*. Stuttgart: J. Engelhorn.

Grimm, P. 1957. Zur Frage der Konstanz von frühgeschichtlichen Siedlungen. *Ausgrabungen und Funde. Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte*, 2, s. 97-104.

Higgs, E. S. 1975. Site Catchment Analysis: A Concise Guide to Field Methods. In: Higgs, E. S. (ed.). *Palaeoeconomy*. London: Cambridge University, p. 223-284.

Kobyliński, Z. 1986. Koncepcja «terytorium eksploatowanego przez osadę» w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze. *Archeologia Polski*, XXXI, 1, s. 7-30.

Niewęgłowski, A. 1974. Perspektywy zastosowania metody mikrogeograficznej w badaniach okresów lateńskiego i rzymskiego w Polsce. *Archeologia Polski*, XIX, 1, s. 235-246.

Persowski, F. 1927. *Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi lwowskiej. Studjum z dziejów osadnictwa*. Lwów: Kasa im. Rektora J. Mianowskiego.

Persowski, F. 1931. Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu. Próba rekonstrukcji krajobrazu z XV wieku. In: *Studja z historji społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*. Lwów: Drukarniai Naukowa, s. 83-99.

Plancouard, R. L. 1895. La forêt royale d'Artie-en-Vexin: délimitée comparativement au XVe siècle et à l'époque actuelle. *Bulletin de géographie historique et descriptive*, p. 339-378.

Rydzewski, J. 1986. Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza. *Archeologia Polski*, XXXI, 1, s. 125-194.

Szulc, H. 1995. *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*. Prace Geograficzne, 163. Wrocław: Continuo.

Wächter, B. 1963. Zur Frage der Besiedlungskontinuität in Teillandschaften. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 47, s. 57-80.

Wójcik, M. 2012. *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.

Wójcik, M. 2013. *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich. Studium przypadku Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.

Zaborski, B. 1926. *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*. Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, 1. Kraków: Gebethner i Wolff.

A. Tomashevskyi

POPULATED AREAS. THE LATEST RESEARCH METHODS AND PRACTICE

The paper presents the rationale for the necessity, conditions, principles, and methods in the study of Old Rus and modern historical populated areas of the annalistic Ovruch volost. Particular attention is paid to the study of the interrelationships of these populated areas from different times and the search for scientific evidence of their probable genetic heredity and historical continuity.

The program and complex of methods for studying the Geoposition of old populated places includes the research at three successive levels: the settlement components of the Old Rus' populated areas (ORPA), settlements and burial grounds in the PA, and the Old Rus' PA as a whole. The complex of the defined and measured parameters of PA Geoposition is based on the relationship of the PA to the nearest water artery, mainly a river. Most of the measured and calculated Geoposition parameters have a range, so they are divided into minimum and maximum values. The distance to the water artery, the elevation of the PA relative to the river, and the angle of inclination of the settlement surface are defined. The type of hydrographic / topographical position of the PA is registered and the type and kind of topographical separation of the ORPA settlement components is determined. The exposure of the facade in relation to the water artery and the axis of orientation of the ORPA are ascertained. A separate block is focused to the study and parameters of spatial relations and structure of the ORPA, including the determining of the distances between the settlement and the cemetery within PA, the measuring of the height ratio of the settlement to the burial ground. The variants of topo- and hydrographic correlations between settlements and cemeteries in the Old Rus PA are also identified in the paper.

The program and a set of methods for study of modern historical populated areas (MHPA) are developed and applied for the most objective identification and analysis of the spatial relationship between the ORPA and MHPA.

The key is to determine the location of the ORPA in relation to the MHPA. It includes 3 main gradations: «Within», «On the border», «Outside PA». These definitions are based on the relevant parameter in the respective groups of PA. The minimum and maximum distances from the vector boundaries of MHPA to ORPA are measured. The most important parameters are the distances from the ORPA to the vectorized contour boundaries of MHPA, which are found on maps of 3 miles per inch scale of the mid-nineteenth century. The altitude correlations between the ORPA and MHPA are determined in 3 gradations: old PA above, below, at the level of MHPA. Some of the definitions are accounting statements and record the results of the analysis. Thus, the following are determined: orohydrographic position of the ORPA in relation to the MHPA; historical and topographic core of the MHPA; dynamics of historical oro-hydrographic development of the MHPA; as well as the altitude structure of the MHPA and its geomorphic subbase.

The paper analyzes the successful testing of the design of such a comparative study, highlights some topical issues and research branches, in particular, the study of the problem of choosing the site of the primary ancient settlement and the key role of the waterway in the foundation of the old PA.

Key words: populated area, settlements, Ovruch volost, Old Rus, medieval, geospatial, geoposition, spatial approach, continuity, heredity, degree of archaeological research.

Одержано 28.11.2024

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Andrii TOMASHEVSKYI, Candidate of Historical Sciences (PhD), Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1709-6630,
e-mail: tomashevsky@ukr.net.

УДК [902:737](477.411)"16"-034.22 DOI: 10.37445/adiu.2025.03.17

Г. Козубовський

ПРО НЕВІДОМІ РОЗКОПКИ В КИЄВІ XVII ст.

У публікації розглядається інформація документа XVII ст. про пошуки срібла в Києві, яке проходило під патронатом гетьмана Івана Виговського (1657—1659). Звертається увага, що передумовою пошуку могли стати усні, писемні чи матеріальні джерела, які вказували на його наявність. Необхідність срібла відчувалась у зв'язку з прийняттям гетьманом нового курсу на забезпечення Руського князівства власною монетою. Головним джерелом срібла в Києві для гетьмана і його оточення, ймовірно, слугували чисельні знахідки срібних речей і злитків, що певно походили з культурних нашарувань давньоруського часу.

Ключові слова: *історія археології, ранньомодерний час, розкопки, Київ, Іван Виговський, карбування, срібло, монета, злитки, гривні «київського типу».*

Восени 1665 р., у розмові з російським посадовцем Іваном Желябужським, гетьман Іван Брюховецький (1663—1668) згадав про пошуки срібла в Києві наприкінці 50-х рр. XVII ст. «*… у Києві де є в горі руда срібна, а досліди робив тій руді Івашка Виговський* [1], *да зробивши досліди й залишив: отут-то немає нічого! А хотів… заводити срібний промисел…*» [2] (ред. Костомаров 1869, № 1, с. 16). Він також наголосив на необхідності нових пошуків й потребі перевірити ту гору майстрами: чи є в ній срібна руда чи ні. Інформацію, що срібло шукали і воно таки було знайдено, підтвердив у розмові й полковник Василь Дворецький: «*та де гора в місті, якій пошуки робив Івашка Виговський срібної руди, і по досліду Виговського і срібло знайшлося; а яке виявилося срібло, того він не відає*» [3] (ред. Костомаров 1869, № 1, с. 16).

Пошуки срібла в Києві, ймовірно, були спричинені гострою потребою новообраного гетьмана в поповненні скарбниці та мали на меті власне виробництво монет.

Розроблені у 1658—1659 рр. статті Гадяцького трактату, який проголошував створення Руського князівства на правах автономії в складі Речі Посполитої, передбачали і випуск власної монети. Карбування монети в Руському князівстві було, певно, вигідним і гетьманській адміністрації, і польському урядові. Гетьманування Івана Виговського припало на період гострої фінансової кризи найближчих сусідів — Речі Посполитої та Московської держави — країн, які мали безпосередній інтерес до України.

Відомо 12 списків редакцій Гадяцької угоди, хоча оригінальний документ від 8 (18) вересня 1658 р., на якому стояли підписи Івана Виговського та польських комісарів, не зберігся. В окремій статті зазначалось, що «*Руське князівство має право на відкриття монетарні в Києві, або там, де буде зручніше*». Монета повинна була бути з портретом короля з металу такої якості як і коронна [4]. Цікаві трактування

1. Гетьман Іван Виговський (1657—1659).

2. Тут і далі переклади автора. Оригінал: «въ Кіевѣ де есть въ горѣ руда серебреная, а опыть де чинилъ той рудѣ Ивашка Выговской, да учиня опыты, и покинуль: тутто нѣть ничего! А хотѣлъ де туть заводить серебреной промыслъ…».

3. Оригінал: «та де гора въ городѣ, которой опыть чинилъ Ивашка Выговской серебреной руды, и по опыту де Выговского и серебро объевилось; а каково де выхадно оказалось серебро, того онъ не вѣдаеть».

4. «Mennica dla bicia wszelakich pieniędzy, w Kiiowie abo gdzie commodius będzie się zdało, otworzona bydź ma wedle iedney ligi, y z osobą Krolewską» (Volumina Legum… 1860, s. 299).

© Г. КОЗУБОВСЬКИЙ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

зазначеного пункту угоди в різних списках, що готувалися на різних стадіях підготовки документа, та збереглися в передачі різних джерел: «*…вільно буде кувати козацьку монету для заплати козацькому війську*» (ред. Мишанич 1991, с. 233), «*руська монета*» або «*гроші, як у Короні*», чи «*гроші робитимуть за звичаєм князівства Литовського*» (Яковлева 1998, с. 306—320, 430, 434; Бойко 1994, с. 148).

Можна тільки здогадуватися, який вигляд мали б монети. Згідно затвердженого сеймом документа, на монетах повинен був бути портрет короля Яна Казимира з відповідними легендами — іменем короля та його титулами. На реверсі вони могли мати герб Київської землі — архангела Михаїла, традиції зображення якого на литовських монетах сягають XVI ст. Міг бути зображений комбінований герб із київською, брацлавською та чернігівською символікою, але найбільш вірогідно, козак із мушкетом та шаблею — поширена емблема печаток Війська Запорозького. Або мати символіку пов'язану з особою самого Івана Виговського та його роду (рис. 1). З огляду на безпосередній зв'язок тогочасних монет і печаток, такі монетні зображення повинні були узгоджуватися з оформленням відомих печаток (Памятники... 1846, табл. 4: 4; Крип'якевич 1917). Під портретом короля або на реверсі мав був бути знак монетного двору, швидше за все, Києва.

Хоча джерела і свідчать про підготовку до реалізації права монетної регалії на українських землях, але, напевно, тоді до цього не дійшло. У вересні 1659 р. Івана Виговського під тиском було позбавлено гетьманської булави. Гадяцький договір залишився не реалізованим.

Пошуки срібла в Києві не могли відбуватися без якихось «першоджерел» про його наявність. Як відомо, у Києві, як і в Київській землі, покладів срібла й на сьогодні не виявлено (Михайлов та ін. 2007, с. 155—157). Такими джерелами для новообраного гетьмана та його оточення могли бути: писемні та усні повідомлення про пошукові роботи в Києві упродовж XVI—XVII ст., знахідки чималої кількості срібла, що були прийняті за срібну руду (фрагменти самородного срібла). На таку роль, насамперед, претендують злитки-гривни київського типу, їх фрагменти, половинки, що іноді трапляються серед археологічних знахідок. Адже зв'язок таких злитків із грошовими знаками був призабутий, а наукових розробок про київські злитки ще не існувало.

Серед відомих злитків абсолютна перевага належить примірникам із вмістом срібла 90—99 %. Але дослідникам відомі і проби київських гривень-злитків: 400°, 600°, 750°, 800°, 870° (Янюшкина 1997, с. 146—149; № 8, 14; Яушева-Омельнчик 1999, с. 17, 19; № VI, XV). А в окремих апробованих мідних злитках (рис. 2) визначено доволі значний відсоток срібла — 4,14—9,80 % (Київ, Княжа Гора?) (Яушева-Омельнчик 1999, с. 17, 19; № VI, XIX; Ильин 1921, с. 27, № 93).

Рис. 1. Прорис печатки гетьмана Івана Виговського (1657—1659) (за: Яворницький 1991)

Fig. 1. Engraving of the seal of Hetman Ivan Vyhovsky (1657—1659) (after Yavornytskyi 1991)

Рис. 2. Київські гривни (половинка та ціла) з мідного сплаву зі значним вмістом срібла — 4,14 та 9,80 % відповідно (Фонди Національного музею історії України)

Fig. 2. Kyiv hryvnias (half and whole) made of copper alloy with a significant silver content — 4.14 % and 9.80 % respectively (Funds of the National Museum of the History of Ukraine)

Наявність чималої кількості срібла в злитках передбачає і його присутність у першоджерелі — монетах, із яких вони відлиті. Але такі мідні злитки мають грубішу форму, що нагадує шматки необробленого металу, руди. Навіть сучасними дослідниками вони часто сприймаються за давні чи сучасні підробки, пробні відливки тощо. Зовсім грубими шматками металу чи руди виглядають тільки що знайдені в землі злитки (не чищені реставраторами), часто темного кольору з різноманітними окислами,

що спотворюють їх форму. До того ж на середньовічних європейських копальнях срібло іноді продавали саме в злитках.

Привертає увагу й поширена у XVII ст. практика переплавки на місці тільки що знайденої руди в злитки. Наприклад, 1662 р. на місці виявлення срібної руди в Оленецькому краї на узбережжі Білого моря була поставлена плавильня, а зі знайденої руди в якості експерименту виплавлені два прути і *злиток срібла* (Латыш 1997, с. 16). Тому знайдені в Києві злитки могли сучасниками сприйматися як пробні відливки зі знайденої руди.

Певна кількість таких злитків, ймовірно, зберігалася у феодальних та церковних скарбницях, утримувалася окремими мешканцями міста. Адже переважна частина культурного шару й об'єктів давньоруського Києва ще не були зруйновані перепланування ми, масовим будівництвом і розкопками XIX—XX ст. Не виключено, що такі злитки були серед знахідок й під час розкопок Десятинної церкви Петром Могилою, здійснених за кілька десятиліть до часів гетьманату Івана Виговського. Сучасні дослідники (Комар 2017, с. 35) відкидають гіпотезу П. Толочка (1966, с. 123, 130, № 1) про знахідку київської гривни Петром Могилою в 1630-х рр. Але безперечно, що такі масштабні роботи супроводжувалися і великою кількістю знахідок, вірогідно, і злитків (особливо зважаючи на їх чималу кількість у подальших дослідженнях на цій території та збереженість культурного шару в той час).

Не виключено також, що Іван Виговський (чи хтось із його оточення) наприкінці 50-х рр. XVII ст. спостерігав залишки (відвали, котловани) земляних робіт, здійснених Петром Могилою (чи подібні на інших київських горах), та ототожнив їх із земляними роботами в місцях відомих йому копалень срібла. Як, наприклад, Е. Челебі, згадуючи серед 70 копалень Османської імперії про місто Гюмюш (по-турецьки «срібло»), зазначив, що у місті *копають і «навалюють землю кучами»* з метою пошуку руди (Челеби 1983, с. 199). Варто зазначити, що саме на другу половину XVII ст. припадають активні розробки срібних копалень у Польщі та Московії. Рекордним за видобутком срібла в Олькуші (основне польське родовище) вважається 1659 р. (Максимов 1981, с. 115). Виділяють окремий період експедицій у пошуках срібла в Московській державі, проведених упродовж 1669—1681-х рр. Саме на цей час припадають кілька великих експедицій за сріблом, відправлених московською владою за Урал і в Сибір, а також відкриття кількох значних родовищ срібла (Смирнов 1976, с. 16; Латыш 1997, с. 16—17).

Не виключено й певне знайомство з геологічною ситуацією в Центральній Україні (що передбачає і пошуки) за часи польської влади. На що, певним чином, вказує лист познанського воєводи 1658 р., який підтримував угоду з козаками, аргументуючи це тим, що тут нема «*сприятливих прикмет місцевих*». «Навіть якби козаки домагались окремої провінції, я не дуже б противився аби тільки вони від нас залежали. Не тільки тому, що ми не маємо сили козаків побороти, але й тому також, … та провінція… відірватися не могла *із самої природи своєї* (виділено нами — *Г. К.*)… Хімери й байки це, що козаки думають, що вони можуть бути Голяндією або Швейцарією: кожний із тих народів *має інші сприятливі прикмети місцеві*… (відповідні ресурси (?), виділено нами — *Г. К.*)» (цит. за: Грушевський 1958, с. 301).

Важко уявити будь-які геологічні пошуки в Києві цього часу без «проходження» археологічних шарів, яке супроводжувалося чималою кількістю срібла у виробах, злитках, шматках металу тощо. Можливо саме це мав на увазі й Іван Дворецький, коли згадував про знахідки срібла (ред. Костомаров 1869, № 1, с. 16). Чисельні скарби і знахідки дорогоцінних металів на київських горах і були головною джерельною базою для пошуків цього металу.

Цікаво, що Іван Виговський проводив розкопки не тільки в Києві. Можливо він або хтось із його оточення мав певний досвід у цьому. На початку 1658 р. королівський посланець Станіслав Беньовський доносив королеві, що Виговський нещодавно «поїхав до Гадяча *з кількома тисячами* (війська) *викопувати скарби Хмельницького* (виділено нами — *Г. К.*)», і висловив припущення, що таким чином він «заробить собі ворожнечу» із боку Юрася Хмельницького (Крип'якевич 1910, с. 117—118). Якщо ця інформація відповідає дійсності, то можна припускати: до пошуків срібла в Києві було залучено дуже велику кількість людей, що своєю чергою передбачає розкопки великих площ.

В оточенні гетьмана, напевно, перебувала значна частина книжників, добре ознайомлених із літописами, у яких згадувалося про величезну кількість срібла в Київській землі. І перевірка такої інформації також спонукала до пошукових робіт. Існують повідомлення, що в XVII ст. усвідомлювався зв'язок між «археологічним» і «геологічним сріблом». Наприклад, 1669 р. для перевірки відомостей про знахідки золота і срібла, які знаходили у татарських могилах по р. Ісеті в Тобольському повіті, після обговорення питання: «*звідки ті татари в минулі роки таке золото і срібло отримували*» відправили спеціально організовану експедицію. За свідченням місцевого старця, які він так само отримав від башкир, дорогоцінні метали знаходили у великій кількості за Уралом по рр. Уфі, Гадаю і Яїку, де їх спочатку добували чудь, а пізніше татари й калмики. Причому залишки покинутих копалень (плавильних печей і копаних ям) ще зберігалися на той час (Хмыров 1875, с. 176—177, 312—313).

Можна тільки припускати, на якій із київських гір шукали срібло в XVII ст. Знахідки срібних злитків фіксуються в багатьох місцях, але концентруються на Старокиївській (місто Володимира) та Михайлівській горах. Ймовірно, давньоруські срібні злитки масово знаходили у середні віки, і вони могли пов'язуватися зі срібною рудою (фрагментами самородного срібла), пробними відливками зі знайденої руди.

Утім запропоновані гіпотези пояснення згаданої інформації про розкопки в Києві не охоплюють усіх можливих варіантів.

ЛІТЕРАТУРА

Бойко, А. П. 1994. Географія монетного карбування на території України другої половини XVII ст. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Історично-географічні дослідження в Україні*. Київ: Наукова думка, с. 139-158.

Грушевський, М. С. 1958. *Історія України-Руси*. Х. Нью-Йорк: Книгоспілка.

Ильин, А. А. 1921. *Топография кладов серебряных и золотых слитков*. Петроград: Госиздат.

Комар, О. 2017. «Київський рубль». *Opus mixtum*, 5, с. 35-46.

Костомаров, Н. (ред.). 1869. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией*. 6: 1663—1668. Санкт-Петербург: Э. Прац.

Крип'якевич, І. 1910. «Скарби» Хмельницького. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, XCVI (IV), с. 116-119.

Крип'якевич, І. 1917. З козацької сфрагістики. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CXXIII—CXXIV, с. 1-16.

Латыш, И. К. 1997. *Серебро в природе (геохимия и минералогия)*. Киев: АртЭк.

Максимов, М. М. 1981. *Очерк о серебре*. Москва: Недра.

Михайлов, В. А., Шевченко, В. І., Огар, В. В., Курило, М. В., Шунько, В. В., Грінченко, О. В., Омельчук, О. В., Михайлова, Л. С. 2007. *Металеві корисні копалини України: Підручник*. Київ: Київський університет.

Мишанич, О. В. (ред.). 1991. *Величко С. В. Літопис*. І. Київ: Дніпро.

Памятники… 1846. *Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов*. 2. Киев: І. К. Вальнер.

Смирнов, В. И. 1976. *Геология полезных ископаемых*. Москва: Недра.

Толочко, П. П. 1966. Топографія скарбів монетних гривен у Києві. *Археологія*, XX, с. 123-134.

Хмыров, М. Д. 1875. *Металлы, металлические изделия и минералы в Древней России (материалы для истории русского горного промысла)*. Санкт-Петербург: А. С. Суворин.

Челеби, Э. 1983. *Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Москва: Наука.

Яворницький, Д. І. 1991. *Історія запорізьких козаків*. 2. Львів: Світ.

Яковлева, Т. 1998. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини й початок Руїни*. Київ: Основи.

Янюшкина (Глазунова), Е. В. 1997. Собрание слитков ГИМ. *Нумизматический сборник Московского нумизматического общества*, 5, с. 136-154.

Яушева-Омельянчик, Р. 1999. Монетные гривны XI—XV веков из собрания Национального музея истории Украины. *Нумизматика и фалеристика*, 1, с. 14-23.

Volumina Legum… 1860. *Volumina Legum. Przedruk Zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego*. IV. Petersburg: Jozafat Ohryzki.

REFERENSCES

Boiko, A. P. 1994. Heohrafiia monetnoho karbuvannia na terytorii Ukrainy druhoi polovyny XVII st. In: Shevchenko, F. P. (red.). *Istorychno-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, s. 139-158.

Hrushevskyi, M. S. 1958. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. X. Niu-Iork: Knyhospilka.

Ilin, A. A. 1921. *Topografiia kladov serebrianykh i zolotykh slitkov*. Petrograd: Gosizdat.

Komar, O. 2017. «Kyivskyi rubl». *Opus mixtum*, 5, c. 35-46.

Kostomarov, N. (red.). 1869. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoiu komissiei*. 6: 1663—1668. Sankt-Peterburg: E. Prats.

Kryp'iakevych, I. 1910. «Skarby» Khmelnytskoho. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, XCVI (IV), s. 116-119.

Kryp'iakevych, I. 1917. Z kozatskoi sfrahistyky. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CXXIII—CXXIV, s. 1-16.

Latysh, I. K. 1997. *Serebro v prirode (geokhimiia i mineralogiia)*. Kiev: ArtEk.

Maksimov, M. M. 1981. *Ocherk o serebre*. Moskva: Nedra.

Mykhailov, V. A., Shevchenko, V. I., Ohar, V. V., Kurylo, M. V., Shunko, V. V., Hrinchenko, O. V., Omelchuk, O. V., Mykhailova, L. S. 2007. *Metalevi korysni kopalyny Ukrainy: Pidruchnyk*. Kyiv: Kyivskyi universytet.

Myshanych, O. V. (red.). 1991. *Velychko S. V. Litopys*. I. Kyiv: Dnipro.

Pamiatniki… 1846. *Pamiatniki, izdannye vremennoiu komissiei dlia razbora drevnikh aktov*. 2. Kiev: I. K. Valner.

Smirnov, V. I. 1976. *Geologiia poleznykh iskopaemykh*. Moskva: Nedra.

Tolochko, P. P. 1966. Topohrafiia skarbiv monetnykh hryven u Kyievi. *Arkheolohiia*, XX, s. 123-134.

Khmyrov, M. D. 1875. *Metally, metallicheskie izdeliia i mineraly v Drevnei Rossii (materialy dlia istorii russkogo gornogo promysla)*. Sankt-Peterburg: A. S. Suvorin.

Chelebi, E. 1983. *Kniga puteshestviia (izvlecheniia iz sochineniia turetskogo puteshestvennika XVII veka)*. 3: Zemli Zakavkazia i sopredelnykh oblastei Maloi Azii i Irana. Moskva: Nauka.

Yavornytskyi, D. I. 1991. *Istoriia zaporizkykh kozakiv*. 2. Lviv: Svit.

Yakovleva, T. 1998. *Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia. Prychyny y pochatok Ruiny*. Kyiv: Osnovy.

Ianiushkina (Glazunova), E. V. 1997. Sobranie slitkov GIM. *Numizmaticheskii sbornik Moskovskogo numizmaticheskogo obshchestva*, 5, s. 136-154.

Iausheva-Omelianchik, R. 1999. Monetnye grivny XI—XV vekov iz sobraniia Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. *Numizmatika i faleristika*, 1, s. 14-23.

Volumina Legum… 1860. *Volumina Legum. Przedruk Zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego*. IV. Petersburg: Jozafat Ohryzki.

G. Kozubovskyi

ABOUT THE UNKNOWN EXCAVATION OF 17th CENTURY IN KYIV

The information of the document 1665 concerning the silver search in Kyiv is discussed in the paper. The document recalled that in Kyiv: «…there is silver ore in a Kyiv mount, and Ivashka Vyhovsky (Hetman Ivan Vyhovsky in 1657—1659) searched for this ore, got nothing and gave the idea: there is nothing here! But presumably he was out to open silver mines at the time when he came to the Kyiv Voivodship…». The silver search in Kiev confirmed Colonel Vasiliy Dvoretsky: «…there is a mount in the city, and that Ivashka Vyhovsky searched for silver ore, but he did not know for sure how valuable that silver was…». There was no silver of its own in Kyiv Land, but the Hetman was most probably searching for resources of monetary emission.

The clauses of the Hadych Treaty drawn up in 1658—1659 also provided for the emission of the Rus Principality. The separate article said that the Rus Principality had the right to establish mints in Kyiv or other cities, The coin was supposed to carry the king's portrait, and its quality had to be the same as those of the royal coins («…money will be minted as is the custom in the Lithuanian Principality…» or «…will be free to mint Cossack coins for payment to the Cossack host…» — in various wording and sources).

The author concludes that the information about Kyiv as a mining area with deposits of silver was connected with many finds of Old Rus silver ingots of «Kyiv type» on the Kyiv mountains. For hryvnias of the manufacturing there well-quality silver as well alloys with concentrations of copper and other metals was used. Discoveries of the hryvnias of the «Kyiv type» are fixed in many districts of Kyiv but concentrated in Starokyivska («The City of Vladimir») and Michaelivska Hills. Probably Old Rus silver ingots of «Kyiv type» in the Middle Ages too could have been dug up during an unknown excavation in Kiev of the 17th century.

Keywords: history of archaeology, early modern period, excavations, Kyiv, Ivan Vyhovsky, minting, silver, coin, ingots, hryvnias of the «Kyiv type».

Одержано 10.07.2025

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Heorhii KOZUBOVSKYI, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2633-604X,
e-mail: Kozubovskyi_yurii@iananu.org.ua.

РЕЦЕНЗІЇ

В. Корпусова

ОБРАЗ ВІКТОРА ПЕТРОВА (ДОМОНТОВИЧА) В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРИКА ВАДИМА АДАДУРОВА [1]

В історії європейської гуманітаристики XX століття вагоме місце належить Віктору Платоновичу Петрову (1894—1969) — українському мислителю, який зробив значний внесок у розвиток світової інтелектуальної думки. Він був науковцем, письменником, організатором і керівником академічних інституцій, редактором наукових і літературних видань, педагогом, професором, доктором філологічних наук. Водночас постать В. Петрова та його творчість викликає суперечливі оцінки в українському інтелектуальному середовищі, що зумовлено його співпрацею з органами державної безпеки СРСР й засекреченістю документів особової справи. Концепти критиків В. Петрова, які розділилися на два протилежні табори, ґрунтовно проаналізував А. Портнов у тексті «Віктор Петров і його критики» (2011, с. 143—181).

Дискурс щодо співпраці В. Петрова з органами державної безпеки СРСР після розсекречення у 2020 р. його особової справи, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України, набув джерелознавчий зміст. На основі розсекречених документів про драматичні сторінки життя і діяльності В. Петрова було опубліковано статтю О. Скрипника — письменника, публіциста, дослідника історії спецслужб СРСР. У своїй роботі О. Скрипник (2024) трактує постать В. Петрова як жертву тоталітарного режиму і наголошує на необхідності засудження не

самого Віктора Платоновича, а тих, хто створив умови для його співпраці з радянською системою. Таке трактування особи В. Петрова, зроблене О. Скрипником, адекватне погляду Р. Корогодського (2000; 2002) на В. Петрова як на «ще одного полоненого» радянського режиму.

На противагу цій точці зору, Вадим Ададуров — історик, доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Українського католицького університету, пропонує інше трактування розсекречених документів справи В. Петрова. У своїй книзі «(Не) таємна історія Віктора Петрова: 17 миттєвостей із життя аген-

1. Рецензія на монографію: Ададуров, В. 2025. *(Не) таємна історія Віктора Петрова: 17 миттєвостей із життя агента радянської держбезпеки (документальний нарис).* Львів: Український католицький університет, 166 с.

© В. КОРПУСОВА, 2025

та радянської держбезпеки (документальний нарис)» (Ададуров 2025) він займає протилежну позицію, відповідно якій «*Петров постає не як видатний український гуманітарій, а навпаки, як підступний діяч антиукраїнського спрямування, смертельно небезпечний гвинтик у радянській системі нагляду й покарання*», «*споглядаємо його обличчя — не стільки жертви тоталітарної системи, скільки її витвору*».

Книга В. Ададурова, яка позиціонується як наукове видання, була рекомендована до друку Вченою радою Гуманітарного факультету Українського Католицького університету. Рецензентами виступили два доктори історичних наук — О. Журба та Л. Зашкільняк, а також кандидатка історичних наук О. Юркова. Хоча в анотації не зазначено, на яку аудиторію розрахована книга, її стиль, структура і зміст свідчать про орієнтацію не стільки на науковців, скільки на широке коло читачів. Це підтверджується й назвою книги, яка відсилає читача до популярного за радянських часів кінофільму про Штирлиця, що робить її зрозумілою й привабливою для широкого загалу. Видання активно рекламувалося, має низьку ціну, що робить його доступним для багатьох читачів, особливо в умовах економічної кризи, спричиненої війною РФ проти України. За радянських часів подібні книги вважалися науково-популярними.

Заявленій меті автора — показати вже не таємничу історію Віктора Петрова як агента радянської держбезпеки, відповідає структура, стиль і мова твору. Мова автора як «*“ефект олітературнення мови історика” як адекватний інструмент дослідження мікрокосму особистості надає нарису більш легкого, ніж класичний науковий текст, сприйняття, не порушаючи при тому систему доказів історичних фактів*» (с. 18). Однак, попри цю заяву, текст книги часто перевантажений іноземними термінами й неологізмами, такими як «егонаративи» замість «особисті документи» (с. 14). Фрази нерідко є надто довгими й заплутаними, що суперечить заявленій легкості їх сприйняття.

У першому розділі книги, «Засновок: мудрість епікурейця», автор одразу формує негативний образ В. Петрова, демонструючи некритичність у ставленні до історіографії, системи доказів історичних фактів та їх інтерпретації. Це дозволяє автору вдало маніпулювати думками читача. Наприклад, Ададуров, спотворюючи факти, стверджує, що В. Петров не мав української ідентичності, тому його культура була «*…мінливою ідентичністю на межі української та російської культур. Тобто такого Петрова, яким він, правдоподібно, і був насправді…*» (с. 17). Цей висновок Ададуров зробив на підставі того, що Віктор Петров писав приватні листи до Софії Зерової та деякі наукові праці російською мовою (с. 17). Однак подібний підхід до визначення ідентичності міг би поставити під сумнів українськість таких видатних діячів, як Тарас Шевченко чи Микола Гоголь, та багатьох інших, які також писали російською мовою.

Автор монографії не вказує, що його висновки носять гіпотетичний характер. Не бажаючи розуміти внесок В. Петрова в науку, у тому числі світову, Ададуров свої припущення видає за правду, використовуючи старий радянський маніпулятивний прийом застосування методу напівправди: «*На тлі тотальних репресій супроти українських вчених висхідна кар’єра цього археолога й фольклориста скоріше нагадувала взірцеві досягнення героїв стрічок сталінського кінематографу. Недивно, що коли після Другої світової війни йому випав шанс вибудувати собі в американський окупаційній зоні Німеччини імідж українського інтелектуала-антирадянця, він сам завдав цьому образу серйозного удару, повернувшись у 1949 р. до СРСР, де вочевидь сподівався досягнути більшого, ніж серед еміграційного середовища*» (с. 8—9). В цій цитаті слова про радянські репресії вчених є фактом, а подальше твердження Ададурова є його припущенням, що підтверджується словом «вочевидь». В. Петров добре відчув на своєму досвіді, що в СРСР немає свободи наукової думки, тому він не міг сподіватися вільно публікувати свої наукові концепти й досягнути більшого ніж в еміграції. Ададуров зовсім не враховує реалії радянської дійсності в сфері науки, бачить її так, як йому вигідно, не каже про загальновідомі обставини, за яких В. Петров не за своїм бажанням змушений був переключити свої дослідження з фольклористики на археологію. Іншим прикладом застосування Ададуровим метода напівправди є текст спогадів Докії Гуменної про Віктора Петрова, який навмисно спотворений. Ададуров бачить обличчя В. Петрова як «*не носія “запорозького духа”, а представника “болота, з якого не може витягнути ноги Україна” (в чому його підозрювала ще його знайома, Докія Гуменна)*» (с. 16, посилання 23 на працю В. Брюховецького «Віктор Петров: Верхи долі — верхи і долі» (2013)). Насправді Докія Гуменна невизначено писала про образ В. Петрова, риторично запитуючи себе: «*Чи є в Петрова запорізький дух? Чи людина це великих діл і принципів, — чи це те болото, з якого не може витягнути ноги Україна?*». На це питання Гуменної вчені надають свої відповіді, розділившись на два табори. Я вважаю, що В. Петров мав запорізький дух (Корпусова 2023).

Особливу увагу автор приділяє аналізу документів особової справи, згрупованих за роками (1949—1936) і місцями проживання В. Петрова (Москва, Мюнхен, Берлін, Фюрт, Київ, Кіровоград, Вінниця, Умань, Харків, Кременчук, Бригадирівка, Уфа, Львів, Ленінград) в обер-

неному, ретроспективному хронологічному напряму. Однак серед цих документів немає таких, що могли б пролити світло на деякі ключові питання. Наприклад, де цілий рік перебував В. Петров із моменту повернення з Німеччини в Москву у 1949 р. до працевлаштування в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР у листопаді 1950 р? Відомо тільки, що там Віктор Петров, за його словами у листі до Софії Зерової, став «*бестелесным*» і згодом мав пити шлунковій сік, що свідчить про виразку шлунку. Ададуров також не згадує документи, які пояснюють обґрунтованість поховання В. Петрова на військовому Лук'янівському цвинтарі.

В цих розділах автор також не критично ставиться до системи доказів історичних фактів. У своїй роботі він часто використовує припущення, видаючи їх за факти, маскуючи цей прийом словами «*правдоподібне*», «*вочевидь*», «*виглядає що*», «*мабуть*». Наприклад, він пише: «*свідчення Петрова виглядають вельми правдоподібними*» (с. 102).

Деякі висновки автора монографії вражають своєю безпідставністю та абсурдністю. Образливими, недолугими є визначення Ададуровим науки археології, яка у його уявленні є «*старозавітна царина*», «*наука про міфічні початки, предків, автохтонність і генезу*». Цим самим автор, історик за фахом, доводить своє нерозуміння археології як науки, історії її розвитку, зокрема те, що ще до початку Другої світової війни хронологічні межі досліджень української археології сягали козацьких часів. Тому Ададуров зізнається: «*Мені не випадає оцінювати компетентність Петрова як археолога*» (с. 122) й виходячи тільки з назви суто наукової археологічної розвідки В. Петрова «Готи на Україні та культура полів поховань», надрукованій у 1942 р., визначає В. Петрова як кон'юнктурну особу, позаяк «готська проблема» за радянських часів вважалася проявом націонал-соціалістичної (тоді казали — фашистської) ідеології Німеччини, пропагандою фашизму. Автор монографії пише: «*Нагадаймо, що під німецькою окупацією Петров напише подібну статтю про готів, проявивши тим самим себе як кон'юнктурну особу*» (с. 124). Вважаю важливим підкреслити, що «готська проблема» успішно досліджується в сучасній українській археології. Передрук вказаної розвідки В. Петрова та історія дослідження ним цієї проблеми в контексті історії ранніх слов'ян оприлюднені В. Брюховецьким у 2013 р. (Петров 2013а). В. Ададуров своєю зазначеною вище оцінкою праці В. Петрова (1942) показав себе заангажованим аматором, а не вченим істориком.

Аналізуючи «систему доказів історичних фактів» у розсекречених документах спецслужб, Вадим Ададуров підходить до свідчень Віктора Петрова з позиції психологічного аналізу, що викликає питання щодо об'єктивності його висновків. Автор оцінює ці свідчення не стільки з позиції критичного аналізу історика, скільки через призму власного підсвідомого сприйняття. Він висловлює сумнів у тому, чи свідчення В. Петрова мають автентичний характер, чи вони є результатом його літературної майстерності. Однак Ададуров навіть не розглядає можливості свідомої гри В. Петрова зі спецслужбами, зазначаючи: «*Неможливо стверджувати, чи ці свідчення мали хоч якою мірою автентичний характер, а чи були плодом літературної майстерності Петрова. Попри це, вони настільки яскраві в психологічному плані, що підсвідомо хочеться їм довіряти*» (с. 102).

Одні й ті самі факти, отримані з розсекречених документів, В. Ададуров та О. Скрипник інтерпретують по-різному, кожен відповідно до власних переконань і підходів до аналізу документів. Ададуров дотримується позиції, яка суттєво відрізняється від точки зору Скрипника, проте він не намагається спростувати останнього за допомогою аргументів чи критичного аналізу. Натомість, Ададуров зневажливо характеризує Скрипника як такого, що «*не є професійним істориком*» (с. 22—23, посилання 30). Цікаво, прізвище О. Скрипника навіть не згадується в «Именному покажчику» книги, що може свідчити про свідоме ігнорування автора іншої точки зору. Такий підхід викликає сумніви щодо об'єктивності та наукової етики Ададурова. Його логіка, за якою оцінка наукової діяльності вченого залежить виключно від формальної спеціалізації, нагадує підходи, притаманні радянській свідомості. Згідно з цією логікою, постать В. Петрова могла б бути визнана лише в межах літературознавства, що ігнорує його внесок у такі дисципліни як філософія, археологія, мовознавство, історія, теорії: фольклору; мистецтва; етногенетики. Такий редукціоністський підхід звужує сприйняття багатогранної діяльності В. Петрова й не враховує міждисциплінарного характеру його наукової спадщини.

Вадим Ададуров у своїй монографії намагається відтворити зоровий образ В. Петрова в різних життєвих ситуаціях, використовуючи художні засоби. Однак деякі з цих спроб не відповідають образу того Віктора Платоновича, який залишився у пам'яті його сучасників, зокрема тих, хто мав змогу особисто з ним спілкуватися, наприклад, авторка цього тексту. У книзі Ададуров стверджує, що В. Петров це — «*людина, що займалася матеріальною культурою й цінувала світ речей, а надто той комфорт, який вони створювали*» (с. 126). Така характеристика викликає сумнів у її відповідності реальності. Для археологів, які досліджують не лише матеріальний, але й духовний світ людини, речі (артефакти) є лише інструментом для розуміння ширших культурних і соціальних контекстів. Висловлювання автора про «комфорт», який цінував В. Петров,

могли би викликати іронічну реакцію серед фахівців, які знали його особисто, але, нажаль, вони майже всі пішли з життя. У спогадах сучасників, які бували у нього вдома, працювали з В. Петровим у наукових установах чи брали участь у спільних археологічних експедиціях, він постає як людина зі спартанським способом життя. Окрім того, сучасники згадують про розвинене почуття справедливості, притаманне В. Петрову, яке могло проявитися у ситуації, описуваної Ададуровим. Таким чином, спроба автора монографії створити художній образ В. Петрова через акцент на його матеріальних уподобаннях виглядає не лише суперечливою, але й такою, що не враховує свідчень тих, хто знав його особисто.

В розділі «ЕПІЛОГ: десять фактів із життя Віктора Петрова після його повернення в СРСР (інформація для роздумів)» (с. 144—148) автор подає вибіркові факти, формуючи їх у такий спосіб, що вони впливають на сприйняття читачем останнього періоду життя Віктора Платоновича у напрямку, який відповідає його власній інтерпретації, але своїх коментарів він не надає.

В. Ададуров показує (навмисно?) своє незнання (?) конкретної ситуації, в якій опинився В. Петров у Москві по «*поверненню на холод*», за словами О. Скрипника (2024). Наприклад, автор монографії, хоча і вживає слово «нібито», стверджує: «*Петров нібито не погоджувався на переїзд*, (з Москви до Києва — *В. К.*) *вважаючи київське наукове середовище доволі непрофесійним; а до того ж, воно не могло допомогти йому в переатестації наукових ступенів: цю справу можна було вирішити тільки в Москві, покладаючись, знову ж таки, на підтримку МБД…*» (с. 145). Таке твердження, засноване на припущеннях і позбавлене достатніх доказів, не тільки принижує постать В. Петрова, але й кидає тінь на українську гуманітарну науку, зокрема археологію. Протиставлення київського та московського наукових середовищ у такому ключі виглядає як прояв упередженості та відображає комплекс меншовартості. Подібний підхід є особливо проблематичним у сучасному контексті, коли Росія веде не лише військову, але й інформаційну війну проти України. Варто зазначити, що припущення Ададурова не відповідають історичним фактам. Науковий статус доктора філологічних наук В. Петров повернув саме у Києві в 1966 р., який було затверджено в Москві у 1967 р. Таким чином, твердження про нібито неприйнятність Києва для В. Петрова як вченого виглядають безпідставними та суперечать реальній історії його наукової діяльності.

Інше твердження В. Ададурова про те, що В. Петров «*страждав через невизнання його наукових довоєнних заслуг, заздрив науковцям, які обіймали посади старших наукових співробітників без докторського ступеня*» (с. 145), викликає сумніви щодо обґрунтованості та відповідності реальності. Автор посилається на розсекречений документ (Личное дело…, арк. 46, 50), але не надає інформації про автора цього документа, а також не здійснює критичного аналізу його змісту, сприймаючи його за беззаперечну правду. Такий підхід суперечить принципам наукової критики джерел і може викликати сумніви щодо достовірності висновків. Особистість В. Петрова, як її описують сучасники та як бачила його я, не відповідає характеристикам, які йому приписує Ададуров. У характері В. Петрова не було місця заздрості. Потреба у поверненні наукового ступеня доктора філологічних наук була обумовлена не особистими амбіціями чи заздрістю, а прагненням забезпечити можливість публікації монографій, у яких він міг би викласти результати своїх досліджень. Це є нормальною та закономірною практикою для науковців, особливо в умовах тогочасної радянської системи, коли монографічні видання зазвичай публікували лише ті дослідники, які мали науковий ступінь. Лише в рідкісних випадках науковці без ступеня могли видавати свої роботи, до яких В. Петров не належав. Тільки повернення наукового ступеня надало В. Петрову можливість публікації монографій (1968a; 1968b; 1972). Отже, Ададуров у своєму твердженні не враховує контексту тогочасної наукової системи та особливостей особистості В. Петрова.

Можливо, Ададуров припускає, що широке коло читачів володіє тією ж інформацією, що й він, тому не надає контексту для глибшого розуміння фактів, описаних в «Епілозі». Наприклад, говорячи про видані В. Петрову у 1949 р. фіктивні документи (с. 144), автор не згадує, задля чого це було зроблено. Наукові кола Москви та Києва спершу сприймали вченого як зрадника, який працював на гітлерівську Німеччину. Ададуров вказує розмір виплати МДБ СРСР В. Петрову від листопада 1949 до 1956 рр., але не згадує про тогочасний прожитковий мінімум, особливо завжди високий у Москві, про тимчасову прописку в Москві В. Петрову задля оренди квартири, господиня якої, дізнавшись про свого квартиранта, вигнала його як перевертня, і довелось шукати житло у Підмосков'ї. Життєві обставини, в яких опинився В. Петров, оприлюднені співробітниками низки українських академічних інститутів (археології, мовознавства, фольклору та етнографії), які особисто спілкувалися з Віктором Платоновичем в останній період його життя. Їх спогади розпорошені в різних виданнях, частково систематизовані у випусках журналів «Слово і час» (2002, № 10) та «Українська біографістика» (2008, вип. 4). Таке замовчування Ададуровим важливих фактів і контексту можна розглядати як маніпуляцію зі сприйняттям образу В. Петрова, спрямовану на формування у читача його певного негативного бачення. Це викликає

сумніви щодо об'єктивності та наукової повноти представленого дослідження.

Заключна частина монографії В. Ададурова представлена у розділі «Висновки: У лабіринтах ідентичностей українських інтелектуалів "*покоління 1894 року*" (зіставлення Віктора Петрова й Ілька Борщака)» (с. 149—156). Вона присвячена спробі створення колективного портрета певної соціальної групи, її соціокультурної ідентифікації, яка, за словами автора, «*відіграла помітну роль в інтелектуальному житті України*» (с. 149). У цьому контексті Ададуров застосовує метод просопографії, однак його підхід для досягнення мети викликає сумніви щодо наукової коректності та обґрунтованості. Для створення колективного портрета соціальної групи необхідна значно ширша статистична вибірка, ніж зіставлення лише двох постатей — В. Петрова та І. Борщака. Такий обмежений підхід не дозволяє зробити узагальнені висновки про соціальну групу загалом і може виглядати як маніпуляція, спрямована на формування у читача певного враження. Крім того, порівняння двох осіб за довільно обраними параметрами просопографії саме по собі не є методологічно коректним для досягнення заявленої мети. Складається враження, що основною метою цього розділу є не так аналіз ідентичностей українських інтелектуалів, як реклама раніше виданої монографії автора про І. Борщака (Ададуров 2024). Ададуров не приховує цього, що підкреслює вторинність і не оригінальність підходу в контексті дослідження постаті В. Петрова. Таким чином, завершення монографії виглядає як спроба використати метод просопографії для створення видимості глибокого аналізу, але насправді воно не відповідає заявленим науковим стандартам і більше слугує інструментом для просування попередніх праць автора. Це може викликати питання щодо наукової доброчесності та об'єктивності дослідження.

Отже, слід зазначити, що монографія В. Ададурова, попри заявлену новизну, як науковий твір демонструє обмеженість у внесенні якісно нових знань. Новизна, на яку претендує автор, виявляється лише в структурі книги, тоді як змістовний наратив не відкриває нового погляду на постать В. Петрова. Образ Віктора Платоновича, створений Ададуровим, уже відомий і відповідає позиціям одного з таборів у контроверсійній дискусії щодо В. Петрова. Це чітко простежується в «початках і кінцях» монографії — у передмові «Засновок» (с. 7) та розділі «Епілог» (с. 148), які формують рамки для сприйняття образу В. Петрова. У цих частинах книги Ададуров характеризує В. Петрова як людину, якій «*до останнього подиху вдалося висидіти на двох стільцях: 1) заслуженого чекіста й радянського академічного вченого та 2) авторитетного серед українського антирадянського середовища письменника й науковця*» (с. 148). Цей образ підкреслюється метафоричною ілюстрацією на обкладинці книги, що символізує двоїстість позиції В. Петрова. Однак така інтерпретація суперечить складнішій і багатогранній природі діяльності Віктора Платоновича, яку він сам пояснив в інтерв'ю журналісту М. Шудрі. В. Петров казав, що залишився живим завдяки тому, що «*добре воював на два фронти*» (Шудря 2005, с. 76—77). Він воював проти фронтів двох тоталітарних систем: Третього рейху гітлерівської Німеччини та сталінсько-більшовицького СРСР, ідеології яких він вважав однаково рівними, що випливає з його праць (Петров 1947, передрук в Україні: 2013b; Петров 1955—1956, передрук в Україні: 1992). В одній із них В. Петров пояснював причини виникнення Другої світової війни не тільки загальновідомими історичними фактами, але й додав до них «*тоталітаризм у формі нацизму-фашизму, як рівно ж і у формі большевизму, як провідну ідеологічну доктрину 20—30 років XX ст.*» (2013b, с. 1608). Свою думку про рівність ідеологічних доктрин тоталітаризму 20—30-х рр. XX ст. В. Петров обґрунтував в контексті своєї історіософії. В цьому ж контексті В. Петров висвітлює українську інтелігенцію як жертву більшовицького терору (1955—1956; 1992). Таким чином, образ Віктора Петрова, представлений у монографії Ададурова, виглядає спрощеним і однобоким, не враховуючи складності його діяльності та контексту, в якому він діяв. Реальні виклики, з якими стикався В. Петров, і його боротьба проти двох тоталітарних режимів залишаються недостатньо розкритими в нарративі книги.

На завершення аналізу монографії Вадима Ададурова, присвяченої «*мікроісторичному виміру*» життя Віктора Петрова, слід підкреслити, що її автор демонструє недостатньо критичний підхід до аналізу документів, на основі яких побудоване його дослідження. Це викликає сумніви щодо об'єктивності представлених у книзі висновків і інтерпретацій. Проте важливим і цінним аспектом монографії є публікація низки розсекречених документів, які можуть стати корисним джерелом для подальших досліджень. Вони надають читачам можливість самостійно аналізувати й інтерпретувати ці матеріали, що сприяє збагаченню історіографічного дискурсу та розширенню уявлення про життя і діяльність Віктора Платоновича Петрова. Таким чином, попри недоліки в авторському підході, книга має певну джерелознавчу цінність.

Осмислюючи монографію Вадима Ададурова, виникає низка запитань щодо її появи та цільової аудиторії: чому ця книга була створена і кому вона вигідна? Відповіді на ці питання можна частково знайти в контексті сучасного історіографічного дискурсу, зокрема в статті О. Сапронова «Народ — переможець, народ-окупант, або що не так з нашим наративом про

Другу світову війну» (2025). В ній автор аналізує проблеми формування історичних наративів, зокрема їхню залежність від політичного контексту та інформаційних війн. У цьому контексті монографія Ададурова може розглядатися як частина ширших ідейних і політичних процесів, пов'язаних із формуванням уявлення про українську історію, її діячів і місце України в глобальних подіях XX ст. Час покаже, яким залишиться образ Віктора Петрова в пам'яті українців.

ЛІТЕРАТУРА

Ададуров, В. 2024. *Переставляючи слова у століттях: інтелектуальна біографія Ілька Борщака*. Львів: Український католицький університет.

Ададуров, В. 2025. *(Не) таємна історія Віктора Петрова: 17 миттєвостей із життя агента радянської держбезпеки (документальний нарис)*. Львів: Український католицький університет.

Брюховецький, В. 2013. *Віктор Петров: верхи долі — верхи і долі*. Київ: Темпора.

Корогодський, Р. 2000. На межі... Ще один полонений доби «Українського відродження» (В. Петров). *Сучасність*, 2, с. 146-158.

Корогодський, Р. 2002. Віктор Петров (В. Домонтович). В: Корогодський, Р. *І дороги. І правди. І життя*. Київ: Гелікон, с. 221-288.

Корпусова, В. М. 2023. Феномен В. П. Петрова: творчість і доля. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 71-93.

Личное дело № 2642 секретного агента (осведомителя). Псевдоним Иванов. В 4 т. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки, спр. 11797, Т. 4.

Петров, В. 1942. Готи на Україні та культура полів поховань. *Український засів*, 1, с. 61-65.

Петров, В. 1947. Християнство і сучасність. *Орлик. Місячник культури і суспільного життя*, 2, с. 15-18.

Петров, В. П. 1955—1956. Українська інтеліґенція — жертва большевицького терору. *Українська літературна газета*, 1955: 1, с. 2-8; 2, с. 5-6; 3, с. 6; 4, с. 7; 5, с. 4; 6; с. 4; 1956: 1, с. 6; 2, с. 6, 4, с. 2-8; 5, с. 2; 6, с. 5; 7, с. 7-8.

Петров, В. П. 1968a. *Подсечное земледелие*. Київ: Наукова думка.

Петров, В. П. 1968b. *Скіфи. Мова і етнос*. Київ: Наукова думка.

Петров, В. П. 1972. *Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика*. Київ: Наукова думка.

Петров, В. 1992. *Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору*. Київ: Воскресіння.

Петров, В. 2013a. Готи на Україні та культура полів поховань. В: Брюховецький, В. (упоряд.). *Петров Віктор. Розвідки*. 2. Київ: Темпора, с. 600-695, 1148-1149.

Петров, В. 2013b. Християнство і сучасність. В: Брюховецький, В. (упоряд.). *Петров Віктор. Розвідки*. 3. Київ: Темпора, с. 1606-1613.

Портнов, А. 2011. Віктор Петров і його критики. В: Портнов, А. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття*. Київ: Критика, с. 143-181.

Сапронов, О. 2025. *Народ — переможець, народ-окупант, або що не так з нашим наративом про Другу світову війну* (online). Київ: Історична правда. Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/columns/2025/05/10/164965/ (Дата звернення 30 червня 2025).

Скрипник, О. 2024. *Віктор Петров. Людина, яка повернулася в холод*. (online). Київ: Історична правда. Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/10/10/164370/ (Дата звернення 30 червня 2025).

Шудря, М. А. 2005. На два фронти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 73—75, с. 76-77.

Одержано 08.07.2023

КОРПУСОВА Валентина, кандидат історичних наук, незалежна дослідниця, Київ, Україна.
Valentina KORPUSOVA, PhD., independent researcher, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5601-3677,
e-mail: VMKorpusova@gmail.com.

О. Петраускас

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «НОВИНИ З ВАРВАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. НОВІ УЯВЛЕННЯ ПРО РИМСЬКІ ВПЛИВИ У БАРБАРИКУМІ (II—V ст.)»

26—28 березня 2025 року в Римі (Італія) відбулась міжнародна конференція «News from the barbarians (new insights about Roman power and influence in the Barbaricum (2nd—5th century AD)».

Конференція була організована Румунською академією в Римі (Італія) у співпраці з Інститутом археології з Ясс (Румунія). Співголовами організаційного комітету виступили доктор. Хаб. Александр Рубель (директор Інституту археології Румунської академії, Яси) та доктор. Хаб. Рудольф Діну (директор Румунської академії в Римі, Рим). Засідання відбувалися в приміщенні Румунської академії в Римі. Робочі мови конференції англійська, італійська та німецька.

Загалом конференція зібрала близько тридцяти учасників з різних країн Європи: Румунії, Німеччини, Італії, Угорщини, Словаччини, Чехії, Данії, Польщі, Шотландії. Українська делегація представлена співробітниками Інституту археології НАН України (д. і. н. О. Симоненко, к. і. н. О. Дзнеладзе, к. і. н. О. Петраускас) та викладачами Львівського університету імені Івана Франка (д. і. н. Я. Онищук, к. і. н. В. Гуменний).

На пленарному засіданні з привітанням до учасників конференції звернувся директор Румунської академії в Римі Рудольф Діну.

Основна спрямованість доповідей на конференції була присвячена новим уявленням та матеріалам про римські впливи в європейському Барбарикумі (II—V ст.). Склад учасників заходу дозволив отримати цілісну і комплексну картину взаємодії світу варварів та Риму від Британії до Чорного моря. Безумовно, для

Головуючий засідання другого дня конфернції д. і. н. Олександр Симоненко та виступ к. і. н. Олега Петраускаса

вивчення цієї теми фундаментальним міжнародним проектом є створення «Корпусу римських знахідок в Барбарикумі», який було започатковано на початку 1990-х років. На сьогодні вже видано кількадесят томів, за матеріалами

© О. ПЕТРАУСКАС, 2025

Спільне фото учасників конференції на сходинках Румунської академії в Римі, 27 березня 2025 р.

різних країн: Німеччини, Польщі, Румунії. Сучасному стану проєкту та перспективам його розвитку було присвячено низку доповідей: Г.-У. Фосс (Німецький археологічний інститут, Франкфурт-на-Майні), А. Рубель (Інститут археології, Ясси), Г. Марин (Національний банк Румунії), Ф. Авт (Франкфуртський університет), К. Розлер, К.П. Хофманн (Німецький археологічний інститут, Франкфурт-на-Майні), Ю. Родзінська-Новак (Ягеллонський університет, Краків).

Про особливості археологічного та історичного контексту римського скляного та металевого посуду йшлося в доповідях: К. Ельшека (Інститут археології, Нітра), Р. Петровського (Історичний музей Пфальца), Я. Йілек, Д. Шмідтової (Університет Масарика, Брно), М.-А. Лібіц (Університет «Александру Іоан Куза», Ясси), Б. Коморочі, М. Влаха (Інститут археології, Брно), Я. Шустера (Інститут археології Університету Лодзі), О. Симоненка та О. Петраускаса (Інститут археології, Київ),

Іншим категоріям римських речей з варварських пам'яток Європи були присвячені доповіді: О. Дзнеладзе (Інститут археології, Київ), І. Якубчик (Варшавський університет), А. Одохічук (Ясський університет імені Александру Іоана Кузи). Особливо цікава низка доповідей була присвячена нумізматичним штудіям: Ш. Хонку (Інститут археології, Ясси), А. Пікіор (Університет імені Александру Йоан Куза, Ясси), Л. Мунтеану, А. Балтаг (Інститут археології, Ясси), Ф. Хантер (Національні музеї Шотландії, Единбург).

Унікальним варварським пам'яткам першої половини I тис. н. е. з виразними римськими впливами учасники конференції мали можливість ознайомитися за доповідями К.П. Йєнсен (Відділ археології, Музей Моесгаард), Я. Онищука, В. Гуменного (Львівський національний університет імені Івана Франка), Р. Аркурі (Університет Мессіни), О. Генріх-Тамаски (Інститут історії та культури Східної Європи, Лейбніц).

Всі доповіді мали дуже високий науковий рівень, містили нові матеріали та погляди на культурно-історичні процеси в європейському Барбарикумі римського часу і викликали жваве обговорення та дискусії серед колег.

Гарним підсумком конференції, завдяки старанням її організаторів, стала оглядова екскурсі по «Вічному місту», яка справила неймовірне враження на учасників заходу.

Матеріали конференції у форматі наукових статей планується видати в провідному європейському виданні наступного року.

ПЕТРАУСКАС Олег, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Oleg PETRAUSKAS, Phd, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9117-4265,
e-mail: oleg_petrauskas@iananu.org.ua

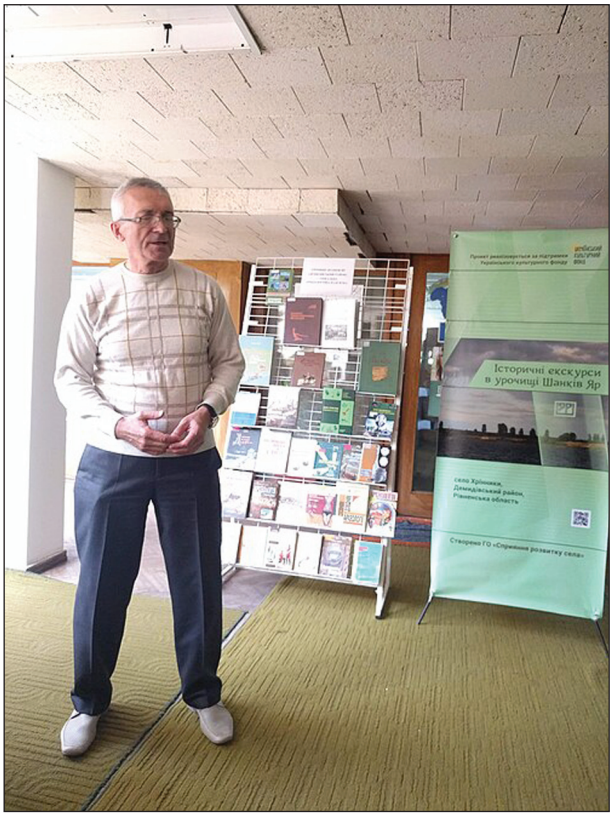
СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ БОГДАНА ПРИЩЕПИ

1 травня 2025 року у Рівному після важкої тривалої хвороби відійшов у засвіти мій друг і колега, відомий в Україні та за її межами дослідник археології, давньої історії та культури Волині, музеєзнавець і краєзнавець, доктор історичних наук, професор Богдан Анатолійович Прищепа. З усіх регіонів нашої держави та зарубіжжя надійшли до Рівного щиросердні співчуття з приводу його передчасної кончини. Зокрема, вразив своєю розлогістю, сердечністю, зворушливою пристрасністю та професійною завзятістю некролог Інституту археології НАН України, у якому влучно зазначено, що «Богдан Прищепа — еталон справжнього фахового вченого, краєзнавця з великої літери, який все своє життя, без перебільшення, присвятив вивченню центральної Волині, Рівненщини […].

Його публікації, чудові монографії були й будуть взірцями досконалої обробки здобутої масової археологічної інформації, ґрунтовними прикладами глибокого опрацювання, осмислення й узагальнення результатів власних польових та аналітичних досліджень. Бездоганно технічно виконані, чудово ілюстровані ці праці одразу ж після публікації посіли почесні місця серед найкращих книжок з історико-археологічного дослідження України-Руси. […].

Компетентність, обшир та глибина знань, доброзичливість — ці властивості визначали роль Богдана Прищепи як вченого, викладача, наукового керівника, наукового опонента та рецензента. Неперсічний польовий досвід, ерудиція та широкі професійні контакти обумовлювали незаперечний авторитет дослідника в археологічній спільноті. […].

Дослідник спрямовував свої сили на комплексне дослідження регіонів Волині на основі справжньої інтеграції історичних та археологічних джерел. Його спостереження і висновки в цій царині є вкрай важливими, вони прокладають вірогідний історичний місток між етапами розвитку Давньої Русі та України» [1].

Богдан Прищепа виступає з публічною лекцією у Рівненській обласній універсальній науковій бібліотеці у 2022 році

1. https://iananu.org.ua/novini/news2/1448-svitloji-pam-yati-bogdana-prishchepi.

Богдан Прищепа на розкопках городища літописного міста Дорогобуж на Рівненщині у 1982 році

Багаторічні, майже 50 років, дружні стосунки з Богданом Анатолійовичем Прищепою і плідна співпраця в галузі археології, давньої історії та культури Рівненщини спонукали мене із вдячністю пристати на пропозицію Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України написати короткі спогади про нього.

На початку розповіді дозволю собі певне емоційно-особистісне сприйняття проблеми, адже майже 30 років я працював у галузі культури Рівненщини, де був безпосередньо пов'язаний із розвитком музейної справи та збереження культурної спадщини регіону, а саме: в Рівненському обласному краєзнавчому музеї (далі: РОКМ) — начальником археологічної експедиції та заступником директора з наукової роботи; у Рівненському обласному управлінні культури — заступником начальника управління з питань культурно-просвітницької роботи (зокрема, музейної та пам'яткознавчої), начальником управління. Хочу зазначити, що під час різних етапів моєї професійної практики на Рівненщині (археологічної, музейної, пам'яткознавчої, культурологічної) у колі моїх обов'язків були питання вивчення і збереження історико-культурної спадщини Рівненщини.

У 1998 році я був запрошений на роботу до Маріупольського державного університету (далі — МДУ), де на історичному факультеті викладав навчальні дисципліни «Археологія», «Давня та нова історія України», «Музеєзнавство», «Збереження історико-культурних пам'яток України», «Збереження та атрибуція культурної спадщини України». На сьогодні з міста Рівного продовжую онлайн працювати в університеті, який після окупації Маріуполя російськими агресорами у травні 2022 року відновив свою роботу в Києві. І під час усіх названих етапів моєї професійної діяльності та особистого життя поруч завжди були Богдан Анатолійович і його дружина Олена Петрівна Прищепа, нині доктор історичних наук, професор.

Як все почалося… Навесні 1979 року до мене звернувся мій київський друг і колега, відомий дослідник археологічних пам'яток кінця бронзової на початку залізної доби Західного Поділля, Прикарпаття та Карпат, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Юрій Миколайович Малєєв із нагальною пропозицією запросити на роботу до РОКМ свого учня, випускника кафедри Богдана Прищепу. Чому саме його? Бо на користь цієї ідеї були такі обставини:

• Богдан Прищепа з райцентру Рокитне на Рівненщині, де у 1974 році він закінчив середню школу № 1 із золотою медаллю. Його батьки — вчителі у Рокитному;

• Богдан Прищепа вчився на кафедрі археології та музеєзнавства і має практичний досвід польових археологічних досліджень та камеральної роботи. Під час навчання він активно долучався до студентських наукових пошуків КДУ ім. Т. Г. Шевченка;

• Богдан вже був одружений на однокурсниці Олені Прищепі, яка навчалася на кафедрі зарубіжних країн і брала участь у студентському стажуванні за кордоном;

Богдан Прищепа серед учасників науково-практичної конференції РОКМ «Краєзнавчі та музеєзнавчі дослідження Волині: минуле, сучасне, майбутнє» під час відвідування Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у селі Пляшева на Рівненщині у 2019 році

Богдан Прищепа, Олена Прищепа і автор під час ознайомлення з роботою Волинської археологічної експедиції в селі Хрінники на Рівненщині у 2023 році

Богдан Прищепа, Олена Прищепа і автор на городищі літописного міста Муравиця на Рівненщині у 2023 році

• відповідно, Рівненська область отримувала двох істориків вищої кваліфікації, оскільки Рівненський державний педагогічний інститут на той час ще не навчав майбутніх педагогів-істориків;

• РОКМ вкрай необхідний був ще один археолог. Обсяг планових та рятівних польових досліджень на території області постійно збільшувався. Я керував археологічними експедиціями музею, що стаціонарно досліджували літописні міста Дорогобуж (рятівні роботи) і Муравиця, був заступником начальника експедиції музею під керівництвом доктора історичних наук, старшого наукового співробітника відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) Ігоря Кириловича Свешнікова, яка досліджувала поле Берестецької битви. Також чимало часу забирала безпосередньо музейна робота.

Директор РОКМ Василь Якович Сидоренко без вагань підтримав нашу з Юрієм Малєєвим пропозицію щодо запрошення Богдана Прищепи на роботу до музею. У квітні я приїхав до Києва з відповідним клопотанням від обласного управління культури і разом з Юрієм Миколайовичем зустрівся з деканом історичного факультету КДУ ім. Т. Г. Шевченка доктором історичних наук, професором Анатолієм Федоровичем Кізченком. Під час цієї зустрічі ми предметно обговорили умови направлення Богдана Прищепи на роботу до РОКМ, а Олена Прищепа отримувала направлення на роботу за квотою Рівненського обласного відділу освіти. Анатолій Федорович охарактеризував Богдана та Олену Прищеп як одних із кращих студентів і випускників історичного факультету.

Улітку 1979 року Богдан та Олена Прищепи приїхали на роботу до Рівного. Із цього ж часу і розпочалася активна археологічна дослідницька діяльність Богдана Анатолійовича на Рівненщині спочатку у складі експедиції музею під моїм керівництвом у літописній Муравиці, а вже з 1981 року він був очільником археологічних експедицій РОКМ, що досліджували городища літописних міст Дорогобужа, Муравиці, Степаня, Пересопниці, поля Берестецької битви й інші археологічні пам'ятки Рівненщини. Під його керівництвом проводилися рятівні археологічні розкопки в Дубно, Острозі, Рівному; вдосконалювалися діючі і створювалися нові експозиції з археології, давньої історії і культури краю в державних музеях Рівненщини; поглиблювалася співпраця з обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

1980 року у Богдана Анатолійовича та Олени Петрівни народився син Максим, а 1981 року — донька Оксана. Із вересня того ж року Олена Петрівна перейшла на наукову роботу до РОКМ. Так склався блискучий тандем дослідників археології, давньої та нової історії і культури Правобережної України, зокрема Волині.

Із огляду на мій тогочасний статус керівника сфери культури Рівненщини, маю право стверджувати, що за весь період плідної роботи

у РОКМ (1979—1997 рр.) на посадах наукового співробітника, завідувача відділу охорони пам'яток історії та культури, завідувача сектору археології, завідувача відділу історії, Богдан Анатолійович був взірцем високого професіоналізму в галузях археології, історії України, краєзнавства, музеєзнавства, збереження історико-культурної спадщини Волині.

1998 року в Інституті археології він блискуче захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою «Дорогобуж у X—XIII ст.», 2003 року Олена Петрівна у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича захистила кандидатську дисертацію «Міста Волині в другій половині XIX — на початку XX ст.».

Я мав велику честь бути співавтором Богдана Анатолійовича у двох монографіях: «Літописний Дорогобуж у період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях» (Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996, 248 с.), «Муравицьке городище» (Маріуполь: Рената, 2001, 80 с.) та статей «Стародавнє населення Поліського регіону Рівненщини (1996), «Культура населення Погоринння в період Київської Русі (X—XIII ст.) (1997), «Дорогобуж Волинський — визначна пам'ятка історії культури Київської Русі» (1998). У 1998 році Богдан Анатолійович надав мені значну практичну допомогу щодо видання монографії «Культура населення Погоринння X—XIII століть за матеріалами літописного Дорогобужа» (Рівне: БГТ «Евен», 1998, 225 с.).

Після мого переїзду до Маріуполя ми продовжували підтримувати дружні стосунки і співпрацювати на археологічній ниві. Матеріали Богдана Прищепи з літописних міст Дорогобуж, Пересопниця і Муравиця я широко репрезентував у своїх лекціях та під час практичних занять студентам спеціальностей «Історія та археологія» і «Культурологія» МДУ.

2016 року Б. А. Прищепа опублікував фундаментальну монографію «Погоринські міста в X—XIII ст.», на яку я написав розгорнуту рецензію у фаховому науковому виданні (Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія, 2018, 22—23, с. 311—317), а 2019 року Богдан Анатолійович в Інституті археології НАН України захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему «Погориння у Середньовіччі: населення, системи заселення, урбанізаційні процеси», у якій підбив підсумок блискучого наукового студіювання проблеми за майже 40 років творчої діяльності на ниві археології та давньої історії Волині.

Продовжила сімейну традицію й Олена Петрівна: 2020 року в Інституті історії НАН України вона захистила докторську дисертацію «Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.)».

Після початку російської військової агресії проти України і захоплення рашистами Маріуполя, вже у статусі ВПО, ми разом із дружиною Тамарою Нікольченко, доцентом МДУ, зустрілися з Богданом Анатолійовичем і Оленою Петрівною Прищепами в Рівному, де продовжили співпрацю в галузі археології та давньої історії і культури Волині. Незважаючи на важку хворобу, Богдан Анатолійович до останніх днів свого життя читав лекції студентам-історикам, консультував археологів Рівненської і Волинської областей, брав активну участь у наукових конференціях і круглих столах різних рівнів, виступав із публічними лекціями і презентаціями в РОКМ і Рівненській обласній універсальній науковій бібліотеці. Завдяки Богдану Прищепі у 2023—2024 рр. я отримав унікальну можливість через 27 років разом з ним долучитися до обстеження пам'яток археології на Рівненщині.

Учений від Бога, блискучий дослідник і викладач, Богдан Анатолійович щиро і щедро передавав свої знання та досвід археологам, історикам, культурологам, краєзнавцям, музеєзнавцям, викладачам і студентам вишів Рівненської, Волинської, Житомирської, Львівської, Тернопільської областей.

Навесні 2025 року побачила світ колективна монографія «Дослідження на багатошаровому поселенні Рівне-пляж 1А у 2019 році» (Київ: ОАСУ, 2025, 336 с.), авторами якої були Олексій Войтюк, Богдан Прищепа та Сергій Теліженко. Її презентація у РОКМ 11 квітня 2025 р. була останньою в науковій і публічній діяльності Богдана Анатолійовича. Він встиг подарувати її мені…

Особистість високої культури, глибоких знань і щирої душі, надійний друг — таким пам'ятатимуть Богдана Анатолійовича Прищепу усі, хто дружив з ним або мав нагоду працювати поруч, навчатись у нього, слухати його публічні лекції і презентації з археології, давньої історії та культури Волині.

Люди кажуть, що згадують тоді, коли втрачають. Це не так. Нам усім пощастило зустрітися, спілкуватися, працювати і дружити з такою видатною, талановитою постаттю в українському суспільстві, як Богдан Анатолійович Прищепа, що є подарунком долі. І саме це не забудеться ніколи…

НІКОЛЬЧЕНКО Юзеф, доцент, Маріупольський державний університет, Київ, Україна.
JozefNIKOLCHENKO, Associate professor, Mariupol State University, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8149-6743,
e-mail: nikolchenko46@ukr.net.

INTERMARIUM ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. АРХЕОЛОГІЯ МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ КОНТАКТІВ

Транзитні шляхи завжди відігравали, якщо не визначальну, то принаймні дуже важливу роль у процесі соціального, економічного, політичного та культурного життя населення Східної Європи. Насамперед це безперечно стосується Великого шовкового шляху, що проходив із заходу на схід через безліч країн Євразії і поєднував цивілізації Сходу та Заходу, але також «шляху із варягів у греки» та «бурштинового шляху», які йшли від Балтійського до Чорного моря — від Скандинавії і Балтських народів через східнослов'янські землі до Візантії та Оттоманської Порти. Але не зважаючи на унікальну роль та значення, що мали ці транспортні артерії середньовіччя для розвитку і регіону в цілому, і його окремих частин зокрема, вони й досі залишаються недостатньо дослідженими і потребують ретельної уваги науковців.

З огляду на зазначене, Відділ археології Києва спільно з Відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України під егідою Міжнародного союзу академій наук (МАІ — IUA) підготували до друку збірник наукових праць, присвячений пам'яті дослідника давньоруських, балтських і скандинавських старожитностей Володимира Зоценка (1953—2009).

Збірник публікується під егідою наукової серії «Arhæologica Ruthenica», друкованим виданням відділу археології Києва Інституту археології НАН України, в якому публікуються наукові здобутки фахівців різних країн в галузі середньовічної та модерної археології на території Східної Європи.